Denar *til* daler

Danmarks mønthistorie indtil 1550

Denar, 158/159, Antoninus Pius, slået i Rom, fundet i Gudme, Fyn, *2,56 g*

Denar *til* daler

Kolofon
Denar til daler. Danmarks mønthistorie indtil 1550.
© 2018 Forfatterne og Nationalmuseet

Forfattere
Helle W. Horsnæs
Jens Christian Moesgaard
Michael Märcher

Redaktion
Michael Andersen & Tine Bonde Christensen

Billedredaktion
Niels Jakob Elsborg Andersen

Design
Danmarks Nationalbank

Layout
Anne Mette Dion

Tryk
Rosendals A/S

Udgivet og finansieret af Danmarks Nationalbank

ISBN: 87-92933-07-6 (Tryk)
ISBN: 87-92933-11-4 (Online)

København 2018

Denar *til* daler

Danmarks mønthistorie indtil 1550

Helle W. Horsnæs
Jens Christian Moesgaard
Michael Märcher

Redaktion:
Michael Andersen & Tine Bonde Christensen

København 2018

DANMARKS
NATIONALBANK

Forfattere

Helle W. Horsnæs

Mag. art. og ph.d. i klassisk arkæologi, Københavns Universitet, siden 1999 museumsinspektør og seniorforsker ved Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet. Hun har især beskæftiget sig med metodiske problemstillinger i grænselandet mellem arkæologi og numismatik, antikke mønter og romerske mønter uden for Romerrigets grænser.

Jens Christian Moesgaard

Cand. phil. i historie, Københavns Universitet, siden 1997 museumsinspektør og seniorforsker ved Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet. Han har især beskæftiget sig med danske fundmønter, karolingiske mønter samt det danske møntvæsen i vikingetid og tidlig middelalder.

Michael Märcher

Cand. mag. i historie og museologiske studier, Aarhus Universitet, ph.d., Københavns Universitet. Museumsinspektør ved Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet Nationalmuseet 2009-2017, derefter specialist hos Bruun Rasmussen Kunstauktioner. Han har især beskæftiget sig med pengeproduktion samt danske fundmønter og møntvæsenet fra middelalder og fremefter.

Forord

I 2011 henvendte Nationalmuseet sig til Danmarks Nationalbank med forslag om at udgive et bogprojekt om Danmarks pengehistorie i anledningen af bankens 200 års jubilæum i 2018. Den kgl. Mønt og Medaillesamling på Nationalmuseet har den mønthistoriske ekspertise i Danmark, og i 2012 blev det aftalt, at Nationalmuseet skulle udarbejde og redigere en bog om penge i Danmark fra de første romermønter og indtil 1550. Bogen skulle på forskningsbasis give en fremstilling af den nyeste viden om bl.a. anvendelse af mønter som betalingsmiddel i forskellige dele af samfundet.

Resultatet er blevet denne velillustrerede bog, som dækker en periode, der ikke tidligere har været beskrevet i Nationalbankens pengehistoriske udgivelser. Den er baseret på et helt enestående møntfundsmateriale, som Nationalmuseet har indsamlet gennem mere end 200 år.

Udkast til bogens manuskript har været drøftet i en følgegruppe, som fra Nationalbankens side har haft deltagelse af Kim Abildgren, Niels Bartholdy og Hanne Nørregaard Posselt. Jeanette Skov Jensen har udarbejdet designkonceptet for bogen.

Redaktørernes forord

Denne bog handler om pengenes historie i Danmark i de første 1.500 år af vores tidsregning. Fra de første mønter cirkulerer ind i det nuværende Danmark omkring år 150-100 f.Kr. indtil dalerens indførsel i midten af 1500-tallet.

Bogen er baseret på den nyeste forskning. Her spiller metaldetektorens indtog i 1970'erne en betydelig rolle, da der med dette redskab er fundet store mængder af mønter i dansk jord. De nye fund giver mulighed for at fortælle en historie, der ikke blot er langt mere varieret og detaljeret, end hvad man kunne tidligere, men de har også på en lang række punkter tvunget os til at revidere vores opfattelse af pengenes historie i Danmark i overgangen fra en møntløs økonomi til en økonomi, hvor mønter spillede en rolle. Udviklingen er ikke lineær, og betydningen af møntvæsenets kompleksitet og samfundsmæssige betydning er vidtspændende.

Nationalmuseet vil gerne takke Danmarks Nationalbank for godt samarbejde i tilblivelsen af denne bog, og vi ønsker alle læsere god læselyst gennem den danske mønthistorie.

Indhold

6 **FORORD**

10 **KAPITEL 1**
MØNTVÆSENETS TIDLIGE HISTORIE OG UDVIKLING
Helle W. Horsnæs

14 Hvad er penge?
16 Paladskulturens økonomiske systemer
19 Gaveøkonomi og byttehandel
19 Økonomi i den græsk-romerske oldtid
20 Hvad er mønter?
23 Fra mine til museum
28 Mønter som massemedier
29 Mønternes magi
30 Guld, sølv og bronze
32 Hvad er numismatik?
36 Møntvæsenets opståen og tidlige udvikling i Europa
36 Fra segl til mønter
41 De første portrætmønter
42 Fra græsk drakme til romersk denar
45 Den romerske denar
46 Den første verdensøkonomi
49 Møntfund fra Danmark
52 Møntfund fra vores nabolande
54 Forskningsoversigt og litteratur
55 Noter

56 **KAPITEL 2**
FORHISTORIENS PENGE OG DE FØRSTE MØNTER I DANMARK – CA. 0-600
Helle W. Horsnæs

60 Indledning
60 Romerske mønter i dansk jernalder
62 Danmark i forhistorien
67 Rom – et verdensrige mod syd
67 Romersk historie og mønter fra ca. 100-550 e.Kr.
70 Et landskab i forandring – Danmark i romersk og tidlig germansk jernalder
72 Jernalderens kronologi
75 Romerske mønter i Danmark
76 De store moseofferfund fra 200-400 e.Kr.
81 Møntskatte som offergaver
82 Mønter i grave fra 200-400 e.Kr.
84 Det guldrige Fyn og 300-tallets forbindelser til Sydøsteuropa
90 Bopladsernes penge
94 Brudsølvskatte med og uden mønter
95 Gulddepoter omkring bopladserne
96 Imperiets sammenbrud og Nordsøregionens vækst
98 En kort blomstring i Østersøområdet
106 Hvilke spor satte mønterne?
109 Forskningsoversigt og litteratur
110 Noter

112 **KAPITEL 3**
DE FØRSTE SKRIDT MOD MØNTØKONOMI – CA. 600-1060
Jens Christian Moesgaard

116 Indledning
116 Danmark og omverden fra ca. 600 til 1060
120 Penge i verden og i Danmark i sen jernalder og vikingetid
121 Hvor kom mønterne fra?
122 Den frisiske forbindelse i 600-tallet
123 Fortsat frisisk forbindelse og møntprægning i Ribe i 700-tallet
124 Frankerriget – stormagten mod syd omkring år 800
128 Møntprægning i Hedeby og Ribe i 800-tallet
132 Sølv fra øst fra midten af 800-tallet
139 Ophør af sølvstrømmen fra øst midt i 900-tallet
142 Byzantinske mønter i 900-tallet
143 Møntprægning i Danmark i 900-tallet – Harald Blåtand slår mønt i Hedeby
147 Engelske og tyske mønter omkring år 1000
153 Massiv udmøntning i Lund efter år 1000
156 Nye møntsteder under Knud den Store i 1020'erne
158 Hvordan blev mønterne brugt?
158 Hvor ved vi det fra? Skriftlige kilder og møntfund
162 Sølv efter vægt og mønter efter antal
165 Ribe i 700-tallet – en møntbrugende enklave i et møntløst samfund
168 Mønter til købmændene i Hedeby i 800- og 900-tallet
171 Handelens organisering
172 Mønter og handel på handelspladser i vikingetiden
176 Sølv som betalingsmiddel og prestigeobjekt
181 Sølv som værdiopbevaring
182 Guld i vikingetiden
183 Penge, alliancer og sociale bånd
187 Mønter i religiøs sammenhæng
188 Regionale forskelle fra Bornholm til Nordjylland
190 Møntreform i slutningen af 1020'erne og ændret møntbrug
194 Forskningsoversigt og litteratur
195 Noter

198 **KAPITEL 4**
SØLVPENNINGE I KONGENS NAVN – CA. 1060-1230
Jens Christian Moesgaard

202 Indledning
203 Penge i Danmark i den tidlige middelalder
204 Et nationalt møntvæsen – indtægt til kongen
206 Vægtøkonomi på retur
208 Danske mønters sejrstog
214 Landsdelsmønten
221 Kongens monopolmønt
225 Fortsat vægtøkonomi på Bornholm og i Blekinge
227 Kirkens del i møntindtægterne
232 Vægt og lødighed
234 'Falskmøntnerkonger' og et kongemord
237 Udmøntningen som samfundsinstitution
244 Mønter, penge og samfund
248 Det verdslige og det gejstlige syn på penge
251 Udsving i møntbrug – international konjunktur eller dansk udvikling?
253 Opsparing og betalinger i sølv
257 Kongens økonomi
258 Kirkens rolle i samfundsøkonomien
263 Stormændene
266 Storhandlen
268 Mønter og penge i byen
273 Mønter og penge på landet
279 Forskningsoversigt og litteratur
280 Noter

282 **KAPITEL 5**
FRA MASSER AF PENNINGE TIL MØNTVÆSENETS SAMMENBRUD – CA. 1230-1380
Michael Märcher

286 Indledning
288 Massevis af kildemateriale – et uforløst potentiale
295 Mønter med svingende værdi
301 Møntproduktionens organisation og proces
308 Landsdelsmønt og møntomveksling
311 Møntvæsenet fra 1230'erne til 1370'erne
311 Udviklingen fra 1230'erne til 1270'erne
313 Plovskat og stabil mønt
316 Omvekslinger og møntforringelser i en magtpolitisk urostid
322 Monetarisering – en stigende anvendelse af mønter
326 Udviklingen fra 1280'erne til 1330'erne
332 Stigende monetarisering – på vej mod sammenbrud
337 Sammenbruddet
340 Udviklingen fra 1340 til 1370'erne
342 Dansk møntproduktion efter sammenbruddet
345 Tiltagende omløb af udenlandske mønter
346 Ældre danske penninge efter sammenbruddet
351 Forskningsoversigt og litteratur
352 Noter

354 **KAPITEL 6**
EN NY START I EN KRISETID – CA. 1380-1480
Michael Märcher

358 Indledning
363 Handel i Danmark og med udlandet
368 Mønttyper og møntregning
371 Møntvæsenet fra ca. 1375 til 1480
371 Dansk møntproduktion genoptages
375 Udenlandsk mønt dominerer
376 Ca. 1400-1422 – et nyt nationalt møntvæsen etableres
380 Utilfredshed over ringe mønt
383 Ca. 1420-1440 – meget ringe danske mønter dominerer igen
397 1440'erne – møntvæsenet forbedres med hvide og skillinger
407 Ca. 1450-1480 – møntproduktionen centraliseres og hvide udbredes i hele riget
413 Møntproduktionens organisation
417 Monetarisering og naturaløkonomi
419 Skovklosterregnskaberne
424 Forskningsoversigt og litteratur
425 Noter

426 **KAPITEL 7**
ET DIFFERENTIERET MØNTVÆSEN – CA. 1480-1550
Michael Märcher

430 Indledning
437 Natural- og pengeøkonomi
440 Betaling med naturalier og mønter
442 Møntvæsenet ca. 1480-1550 – nye møntsteder og mønttyper
442 Møntsteder – mange midlertidige og et 'permanent' i København
443 Mønttyper – flere og større, ringere og bedre
448 Møntmestre – forretningsmanden Kock og bedrageren Junge
453 Norge – udmøntninger, fund og omløb i senmiddelalderen
458 Hvide dominerer det danske møntomløb i senmiddelalderen
460 Efterligninger og forfalskninger af hvide
461 Fra skilling til krigsmønten klipping ca. 1512-1522
462 Ændringer fra 1518
467 Frederik 1.s tid – ringe søslinge og større skillingsmønter
478 Grevens Fejde – mange udmøntninger og ustabile forhold
480 Krigsmønter
488 Reformen 1541 og udblik
494 Forskningsoversigt og litteratur
495 Noter

496 Litteratur
506 Oversigter
506 Faktabokse
507 Tabeller
508 Diagrammer
509 Kort
510 Illustrationer

Møntvæsenets tidlige historie og udvikling

Gennem historien har penge været alt fra en muslingeskal til en metalmønt og et stykke papir, som har haft en værdi, fordi andre accepterede dem som betaling eller bytte. Men hvad er penge egentlig? Og hvordan er møntvæsenet opstået?

1

Penge er ikke altid mønter – og mønter er ikke altid penge. Men mønter har gennem historien været de mest konkrete og fysiske udtryk for begrebet penge. Mønter er den oldsagsgruppe, som mest entydigt lader sig fortolke som penge, når vi støder på dem i arkæologiske fund. Så selvom mønternes rolle som betalingsmiddel har været af underordnet betydning i dele af pengehistorien og i dag kun spiller en mindre rolle i økonomien, kan vi ikke komme udenom, at mønter har spillet en betydelig kulturhistorisk rolle.

Mønter er blevet selve symbolet på penge. Mønter er forbillede for medaljer, hædersbevisninger og smykker, og mønter ses stadig i langt højere grad end f.eks. sedler og betalingskort som tegn på værdi i reklamer, legetøj, spil med videre.

I hovedparten af menneskets historie har vi klaret os uden et møntvæsen. Det er kun inden for de seneste godt 2.500 år, at mønter har eksisteret som det mest konkrete eksempel på penge. De første mønter i Europa dukker op i slutningen af 600-tallet f.Kr. i Lydien, som lå i den vestlige del af det nuværende Tyrkiet (fig. 1.2A-B). Disse mønter havde en høj værdi og var ikke til dagligdags brug.

Der går et par århundreder fra de første mønter dukker op til de, som betalingsmiddel og værdimåler, indgår i mindre handler og hverdagstransaktioner. Lang tid før mønter blev fremstillet, har forskellige samfund benyttet andre former for genstande som betalingsmidler. Det var blandt andet tekstiler, skind, muslingeskaller og metalbarrer.

FIG. 1.1
Forskellige betalingsmidler

1 Bronzebarre fra den romerske republik, 200-tallet f.Kr.
2 Kameltand fra Masaierne i Østafrika.
3 Paternosterbønne (Abrus Precatorius), brugt som betalingsmiddel i det sydlige Nigeria, Afrika, indtil nyere tid.
4 Kauriskal, gennem årtusinder brugt i store dele af verden som betalingsmiddel.
5 Stenmønt fra Togo, Vestafrika.
6 Sløjfe af tobak fra Hudsonbugten, Canada.
7 Knivmønt ca. 600-200 f.Kr., Kina.

FIG. 1.2A
En af verdens første mønter
Elektronmønt med løvemotiv fra Lydien ca. 600 f.Kr. (se fig. 1.30)

I Danmarks stenalder var flint og rav vigtige råstoffer, og man kan forestille sig, at de har haft en særlig rolle ved handel og værdiudveksling. Det er først i 800-tallet, at de første mønter bliver produceret i Danmark.

Den nok mest simple form for udveksling af varer er byttehandel. Her udveksler parter deres varer i det forhold, som de forhandler sig frem til. Der er ikke tvivl om, at der foregik bytte af varer på mange niveauer i forhistoriske kulturer, og i historisk tid er byttehandel og naturaløkonomi fortsat sideløbende med eksistensen af penge. Det kan enten være, fordi der var mangel på mønter eller fordi mønter havde en ustabil værdi, eller fordi de summer, det drejede sig om var ubekvemt store. Det kan også skyldes en manglende tillid til den øvre magt, som sikrede mønternes værdi og brugbarhed.

Med udviklingen af skrift begynder vi for alvor at få en forståelse for oldtidens brug af penge. Lertavler med kileskrift fra Mesopotamien omkring 3500 f.Kr. er de første skriftlige kilder, som vi kender og kan læse, og et stort antal af dem handler om penge (fig. 1.3). Møntvæsenets historie er derfor ikke kun fortællingen om pengevæsenets udvikling, men også en fortælling om samfundsformer, magtstrukturer, værdier, tillid og skriftsprog.

FIG. 1.2B
Lydien
I oldtiden var Lydien et kongerige i det vestlige Lilleasien omkring hovedstaden Sardes. Den antikke græske forfatter Herodot fortæller om den umådeligt rige kong Kroisos af Lydien, der regerede i kongerigets storhedstid i det 6. århundrede f.Kr. De ældste kendte mønter stammer fra netop fra Lydien og fra de store græske (joniske) byer Smyrna, Efesos og Milet på Tyrkiets vestkyst.

- Byer
- Lydien, kerneområdet
- Det lydiske imperium på sit højeste

FIG. 1.3
En kompensation
Med udviklingen af penge og skrift blev det muligt at lave juridiske dokumenter, låneaftaler og lignende. Der er bevaret en stor mængde sådanne dokumenter på lertavler fra det gamle Mesopotamien. Denne lertavle fra ca. 2000 f.Kr. stammer fra den assyriske by Assur. Teksten bevidner, at en mand ved navn Dabalum har kompenseret en anden mand, Ili-salik, for et tyveri. Kompensationen på én ko og 10 får omregnes i teksten til henholdsvis 5 og 10 shekel sølv, hvilket viser sølvets funktion som værdiomregner.

TIDSLINJE

ÅR FØR/EFTER KRISTUS

-1000

-500

Omkring år 600 f.Kr. bliver de første mønter lavet i Lydien, som lå i den vestlige del af det moderne Tyrkiet

0

Omkring år 269 f.Kr. slog man mønter ved Juno Moneta-templet i Rom. Det er fra ordet *Moneta*, at ordet mønt stammer.

500

Omkring 100-150 e.Kr. cirkulerer de første mønter ind i det nuværende danske område. Disse mønter stammer fra Romerriget.

1000

I 700-tallet e.Kr. bliver de første mønter produceret inden for de nuværende danske grænser i handelsbyen Ribe

1500

Omkring 1000 e.Kr. bliver verdens første pengeseddel lavet i Kina under Song-dynastiet

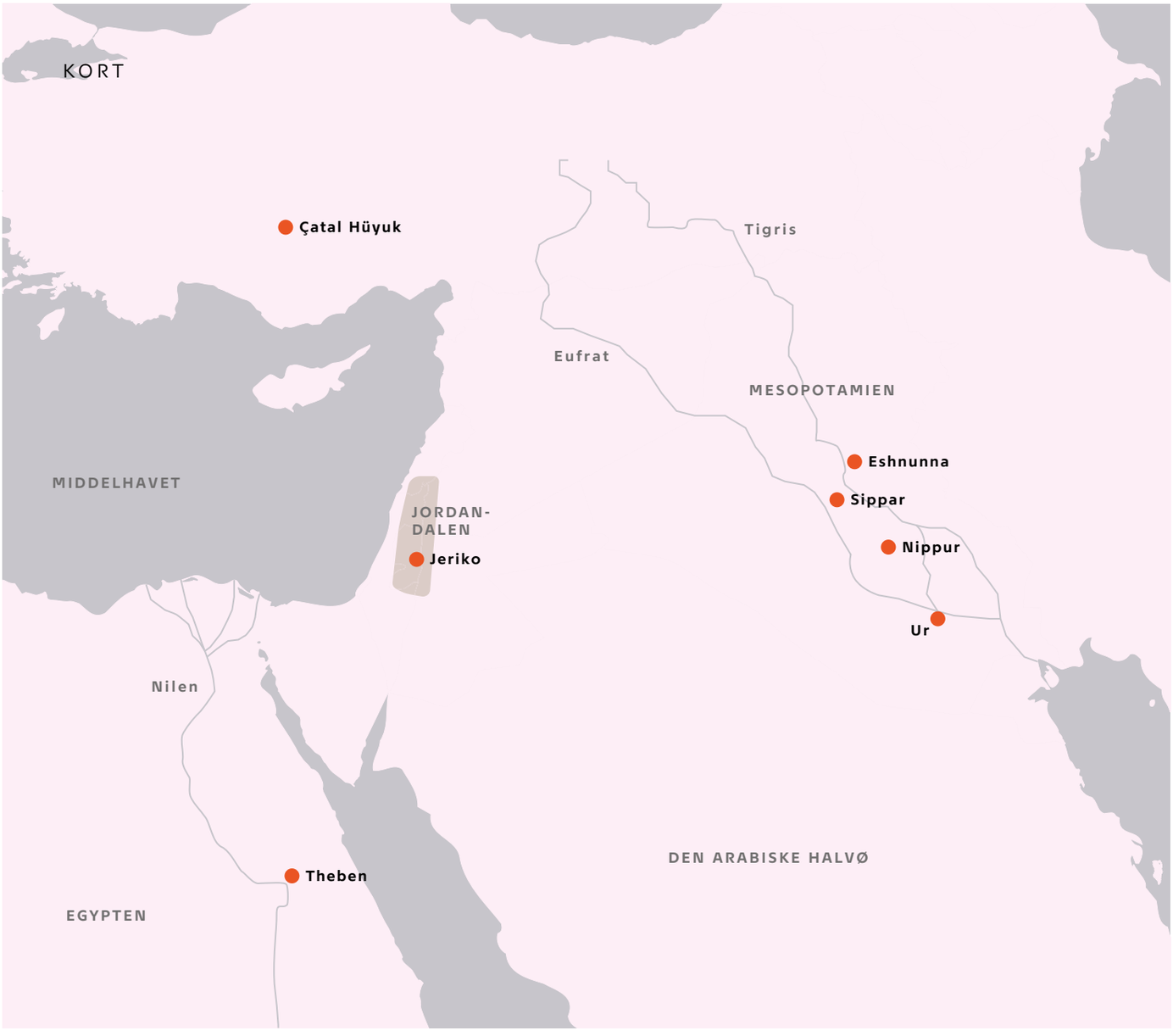

FIG. 1.4
Oldtidsbyer i Mellemøsten
Kortet viser de tidligste store oldtidsbyer i Mellemøsten samt vigtige floder. I byer som Ur og Nippur er der fundet lertavler med tekst, som beskriver love med fastsatte standarder i forbindelse med handel. Disse tekster giver os de første beskrivelser af handel.

Hvad er penge?

Penge er et ord vi alle kender, og som vi alle bruger næsten dagligt: "Hvor mange penge har du?" – "Tjener du nogen penge for tiden?". Det virker derfor lidt ligegyldigt at spørge, hvad penge er. Men det viser sig alligevel, at det kan blive svært at opnå enighed om, hvad ordet og begrebet *penge* betyder.

Grammatisk set er penge i dag et utælleligt navneord. Selvom man taler meget om at tælle sine penge, så er det kun små børn, der i fuld alvor taler om at have *en penge*. Et af de få eksempler på at man alligevel stadig finder penge i en tællelig sammenhæng er i *Det Nye Testamente*, hvor Judas i den danske oversættelse får 30 sølvpenge for at forråde Jesus.[1] Det skyldes den bevidste brug af gammeldags ord og vendinger i Bibeloversættelserne. Det moderne danske ord *penge* er beslægtet med ord som *penning* (tysk: pfennig, engelsk: penny), og de 30 penge kunne lige så vel have været 30 penninge. Den oprindelige græske tekst i *Det Nye Testamente* bruger ordet *argyria* (ἀργύρια), der sandsynligvis dækker over de lokale sølvmønter *shekel*. Ordet *penge* kendes også fra oldnordisk, men dets oprindelse er uklar. Nogle mener dog at kunne sætte det i forbindelse med ordet *pant* (engelsk: pawn).[2]

Ordet *pekuniær* (vedrørende penge/pengemæssig) stammer ikke fra samme sproglige rod som penge, men derimod fra det latinske *pecus*, der betyder kvæg. Kvæget har været en værdi i antikken, med da ordet kvæg er utælleligt – ligesom ordet penge – har man regnet i hoveder (da: høveder). Det latinske *caput* betyder hoved, og af denne sproglige rod dannes en lang række ord, der stadig indgår i de fleste vesteuropæiske sprog. På dansk først og fremmest i ordet *kapital*. Hvis man ser rent økonomisk på begrebet penge, så dækker disse to romerske udtryk meget godt to af de hovedfunktioner, som de fleste tillægger penge. Et betalingsmiddel og en værdimåler.

Der er ingen tvivl om, at penge er værdi, og i dag måler vi vores værdier ved at tælle kroner, euro eller dollars, eller vi angiver rigdom i landområder, olietønder eller aktieposter. Værdien kan være positiv, et overskud, men behøver ikke at være det. Man kan tale om negativ værdi, når der er underskud. Og i virkeligheden er det måske især når man mangler penge, at det står klart, hvor meget de betyder. "Og har du penge så kan du få, men har du ingen så må du gå", som der står i børnesangen *Der bor en bager på Nørregade*. Penge er også magt. En fremvisning af penge i form af statussymboler er en magtdemonstration. "Se her, hvad jeg kan!"

Hvordan genkender vi penge? Hvis man definerer penge som enhver genstand, som man kan knytte ideen om penge til,[3] så er det meget vanskeligt at skelne penge fra andre ting. Selv hvis man indskrænker definitionen til at omfatte "genstande, der ofte anvendes som betalingsmiddel ifølge en lov eller praksis/konvention, som garanterer deres værdi og sikrer, at de bliver accepteret" er det næsten umuligt at se på genstanden, hvordan mennesker for mange år siden har opfattet den. Vi kommer først på fastere grund i de situationer, hvor en genstand enten i sig selv bærer et mærke, der fortæller om dens brug, eller vi har beskrivelser af, hvordan genstanden er anvendt som betalingsmiddel.

Den rene byttehandel er nok den mest simple form for udveksling af varer. Her vil to parter udveksle deres varer i det forhold, som de forhandler sig frem til. Der er ikke tvivl om, at der foregik bytte af varer på mange niveauer i de forhistoriske kulturer. Det afspejles af de arkæologiske fund, hvor genstande gang på gang bliver fundet i områder, hvor de ikke blev produceret eller blev lavet af råstoffer, som ikke fandtes i det pågældende område. Fra stenalderen i Danmark kender vi fund af f.eks. økser, der er lavet af importeret grønsten, og selve bronzealderen defineres ved et importeret råstof: Bronzen (fig. 1.5). Her har man været nødt til at handle sig til disse varer.

Problemet ved byttehandel er, at den kan være upraktisk. Hvis man har mælk og behøver brænde, så nytter det ikke noget, hvis der kun er æg at bytte med. Her kommer købmanden ind. En, der lever af at formidle varer fra den ene til den anden. Købmanden kan opkøbe flere slags varer og eventuelt flytte dem fra et sted til et andet. Hans problem er de letfordærvelige varer. Det nytter ikke at købe noget med henblik på videresalg, hvis varerne går tabt. Derfor opstår behovet for varer, der kan benyttes som opbevaringsmedium, både med henblik på køb og salg og til opbevaring af overskud.

Forhistoriske kulturer defineres ved, at man ikke besad et skriftsprog, som vi i dag kan læse og forstå. Netop derfor er det vanskeligt for os at sige noget om, hvordan mennesker, som levede i forhistoriske kulturer opfattede penge. Man kan dog få en idé om, hvordan handelen er foregået ved at læse mange etnografiske beskrivelser af folkeslag, som ikke selv ejede et skriftsprog, da beskrivelsen blev foretaget. Den græske historiker Herodot gav i 400-tallet f.Kr. en af de første etnografiske beskrivelser af den såkaldte stumme byttehandel, da han berettede, hvordan fønikerne fra Karthago i det nuværende Tunesien efter sigende handlede med folk, der levede på den afrikanske kyst vest for Gibraltar-strædet:

"Når de kommer dertil og har pakket deres varer ud, lægger de dem på rad og række langs strandkanten og går så ombord i skibene og tænder ild i et eller andet.

FIG. 1.5
Lur fra Brudevælte Mose
Lurerne er blevet et symbol på danskhed, men de havde ikke været mulige at fremstille uden importen af den nødvendige bronze til fremstillingen.

FIG. 1.6
Sølvskat fra Khafaje, Mesopotamien
Sølvskattene fra Mellemøstens bronzealderkulturer er udtryk for en vægtøkonomi, hvor sølvet blev vejet i forbindelse med betaling. Skattene består af smykker, barrer og itubrudte genstande. Sammensætningen af genstandene er næsten identisk med de sølvskatte, som stammer fra vikingetiden i Danmark, selvom der er 3.500 år mellem dem.

Når de indfødte har fået øje på røgen, kommer de ned til vandet og lægger noget guld som betaling for varerne og trækker sig så tilbage et godt stykke væk fra varerne. Karthaginienserne går fra borde og tager det i øjesyn, og hvis de finder at guldet svarer til varernes værdi, tager de det og sejler bort. Hvis ikke, går de igen ombord i skibene og forholder sig afventende, og så kommer de indfødte igen frem og lægger mere guld til, indtil de får dem overtalt til at sælge. Men ingen af parterne prøver at snyde den anden. De selv rører ikke guldet, førend det er bragt til at stemme med varernes værdi, og de indfødte rører ikke varerne, førend karthaginienserne selv har taget guldet."[4]

I scenen er der ingen grund til at kunne udtrykke værdien af det handlede. Der er hverken fælles sprog eller fælles mål og vægt. De to parter må hver især beslutte, hvornår de mener, at de har fået en rimelig pris for deres varer. Vi får ikke direkte at vide, hvad karthaginienserne lagde på stranden, eller om det var de samme varer hver gang. Betalingen synes at have været guld, og her kan vi forestille os, at karthaginiensernes handelspartnere var mellemmænd med guld, der allerede var handlet flere gange. Man kunne f.eks. forestille sig, at det oprindeligt kom fra Guldkysten (i dag Ghana), som helt op til vore dage har spillet en stor rolle i den internationale guldhandel.

Paladskulturernes økonomiske systemer

Verdens ældste byer er fundet i Mellemøsten. Jeriko i Jordandalen og Çatal Hüyük i Tyrkiet udvikledes til bylignende samfund med flere tusinde beboere allerede for 8-9.000 år siden (fig. 1.4). Økonomien var baseret på landbrug med både agerdyrkning og husdyrhold, og deres handel med andre områder kan aflæses af importgenstande. Der er således tale om komplekse samfund, som har krævet en høj grad af organisering. Vi kan se, at der har været forskel på rig og fattig, og vi kan gætte på, at de rige nok har siddet på den økonomiske såvel som den politiske og religiøse magt. Kultsteder og begravelsesritualer viser, at man har haft tanker om liv, død og religion. Der kan ikke være tvivl om, at beboerne kendte til værdi, overskud og handel, men vi har ingen chance for at vide, hvordan de forstod begrebet penge.

Pengehistorie og skriftsprog hænger tæt sammen. De områder, hvor vi finder de ældste beskrivelser af penge, er ikke overraskende de områder, hvor de første skriftsprog blev udviklet. Historien om penge tager derfor sit udgangspunkt i de to store flodkulturer i Mellemøsten: Både i Mesopotamien, der betyder landet mellem floderne, og i Ægypten, hvor store floder førte dynd med sig fra bjergene og skabte de frugtbare floddale. Herfra udviklede agerbrugskulturer sig. Mellem floderne Eufrat og Tigris i Mesopota-

mien blev agerbrug udviklet baseret på kunstvanding for ca. 7.000 år siden. I Ægypten var det Nilen, som bragte frugtbarhed ved de årlige oversvømmelser. Begge steder har opbygning og vedligeholdelse af vandingssystemer været livsnødvendige, og de har krævet en høj grad af politisk organisering og administration. De ældste i dag kendte og læste skriftlige kilder er lertavler med tekster i kileskrift, der udvikledes i Mesopotamien omkring 3500 f.Kr. Der er fundet tusindvis af kileskrifttavler, og et meget stort antal af dem handler om penge (fig. 1.3).

Det er tankevækkende, at udviklingen af skrift og regnskab synes at gå hånd i hånd i bronzealderkulturerne i Mellemøsten. Hvad kom først? Meget tyder på, at det var pengene, altså overskuddet, der gav stødet til udviklingen af skriftsprog. I Lagash i det nuværende Irak er der fundet tempelarkiver fra omkring 2300 f.Kr., som fortæller om betalinger i byg, sølv og geder. Arkiverne fortæller indirekte, at det har været nødvendigt at kunne måle penge. Byg blev målt i volumen, sølv efter vægt og gederne i antal. En nødvendig forudsætning for dette har været udviklingen af tal- og vægtsystemer. I love fra de mellemøstlige byer Ur og Nippur, der er udfærdiget under den sumeriske konge Ur-Nammu, (2112-2095 f.Kr.) fortælles det, at kongen fastsatte standarder for mål og vægt, og at han fastsatte størrelsen på bøder i sølv efter vægt. De næsten samtidige love fra den nordlige by Eshnunna nær Bagdad fører et skridt videre. De omfatter blandt andet en prisliste, der fastsætter værdien af bestemte mængder af en række varer i forhold til sølv efter vægt eller byg efter volumen. På denne måde opfylder byg og sølv pengenes funktion som værdimåler. Det ser ud til, at man endda har kunnet operere med forskellige slags penge, som blev benyttet indenfor særlige områder. Byg blev især anvendt i forbindelse med prissættelse af fødevarer, mens sølv havde en langt bredere anvendelse. Sølvet anvendtes både til importvarer som salt, uld og kobber og til betaling af skadeserstatninger og bøder.

Penges betydning som værdimåler og betalingsmiddel er omtalt ovenfor. Den tredje hovedanvendelse for penge er opsparing. Men det er indlysende, at ikke alle slags penge er lige gode opsparingsmidler. Hverken byg eller geder fungerer godt til henlæggelser over længere tid. Byggen vil højst holde et års tid, hvis den da ikke er rådnet eller spiret forinden, og geder vil kunne give et afkast i form af kid eller uld, men samtidig kræver de pasning. Til passiv opbevaring er sølv langt mere holdbart og dermed mere velegnet. Holdbarheden er nok også den praktiske forklaring på sølvets betydning i handel med importvarer og ved betaling af bøder og erstatninger.

I Mesopotamiens bronzealderkulturer synes sølvet at have spillet den vigtigste rolle som betalingsmiddel i metal (fig. 1.6), men i den østlige del af Middelhavsområdet får kobber i løbet af det 2. årtusinde f.Kr. stor betydning. Oksehudsbarrerne er store, støbte kobberbarrer, der typisk vejer 10-36 kg (fig. 1.7). Navnet stammer fra deres form, der minder om en udspændt oksehud. Der er ikke noget entydigt svar på, hvorfra oksehudsbarrerne stammer. En støbeform til oksehudsbarrer er fundet i nordpaladset i Ras ibn Hani i Syrien, så nogle af dem må være lavet dér, men kobberet må oprindeligt stamme fra helt andre steder. Analyser af blyisotoper i kobberet tyder på, at nogle oksehudsbarrer kan være lavet af kobber fra Cypern, mens andre var lavet af metal fra Centralasien. Men det diskuteres om metallet var genbrugt og omsmeltet med andet metal i en sådan grad, at analyserne ikke kan bruges til at bestemme oprindelsesstedet endegyldigt. Der er gjort en række opsigtsvækkende fund af de såkaldte oksehudsbarrer, især i forbindelse med undervandsarkæologiske udgravninger af skibsvrag, som blandt andet viser, at barrerne er blevet bragt helt til Sardinien.[5]

Oksehudsbarrerne er afbildet på bronzestatuetter fra f.eks. Cypern,[6] og på ægyptiske vægmalerier ses mænd, der frembærer oksehudsbarrer som en del af betalingen af tribut til farao (fig. 1.8). Det står dermed klart, at barrerne ikke kun blev anvendt til opbevaring og transport af råmetal, men de fungerede også som betalingsmiddel. Barrerne har naturligvis været vanskelige at slæbe rundt på i hverdagen, og vi ser dem brugt netop i situationer, hvor betalingen må have udgjort en betydelig værdi i forbindelse med tributbetaling. Eller måske som et offer til en guddom?

FIG. 1.7
OKSEHUDSBARRE

Oksehudsbarrerne er fremstillet af kobber og støbt i sand. De udtrukne hjørner menes at have haft den praktiske funktion, at de gjorde barrerne nemmer at bære. De har en vis lighed med de svenske plademønter fra 1644-1776 (se også fig. 1.23). Men hvor de svenske plademønter utvivlsomt er mønter, idet de indgik i et stabilt vægtsystem og er stemplet med værdiangivelser, så gælder dette ikke oksehudsbarrerne. På fig. 1.8 ses en afbilding af en oksehudsbarre på et vægmaleri i en ægyptisk grav.

FIG. 1.8

REKHMIRES GRAV I THEBEN

Rekhmire besad en række høje embeder under faraonerne Thutmosis 3. (1479-1425 f.Kr.) og hans søn Amenhotep 2. (1427-1401 f.Kr.). Han var bl.a. guvernør for Theben, hvor han også blev begravet. Vægmalerierne i hans grav fortæller om hans mange administrative opgaver, herunder opkrævning af skatter og modtagelse af tribut til farao fra udenlandske vasaller. Tributten bliver leveret i form af naturalier, råvarer eller genstande, der hver især er karakteristiske for det landområde, der betaler tributten. Pengene var således ikke kun et udtryk for værdi, men var også symboler på lande.[7]

På illustrationen ses et udsnit af gravkammerets sydvæg samt en detalje, hvor en tjener frembærer en oksehudsbarre (se fig. 1.7).

Nogle forskere mener, at oksehudsbarrerne kan opfattes som en slags mønter. Men der er to væsentlige indvendinger imod det. For det første er der intet som tyder på, at barrerne nogensinde har båret et stempel eller andet, som kunne garantere en særlig værdi. For det andet har det ikke været muligt at identificere et fast vægtsystem.

Fra den sene bronzealders (1400-1200 f.Kr.) mykenske paladsarkiver i Grækenland kendes en lang række tekster, som er skrevet på en tidlig form for græsk – den såkaldte Linear B skrift. Mange af dem handler om tekstilproduktion, som tydeligvis har haft en meget stor betydning for økonomien.[8] Når man i vore dage går i butikker for at købe tøj er det vanskeligt at forestille sig hvilket enormt tidsforbrug, der tidligere har ligget i fremstillingen af tekstiler, uanset om der er tale om tøj fremstillet af uld eller plantefibre. Tekstilproduktionen har udover et enormt antal arbejdstimer også krævet investeringer og teknologisk *know how*. Det færdige klæde er sandsynligvis ikke kun blevet anvendt som en praktisk måde at holde sig varm og tør på. På samme måde som i dag var tøjet i bronzealderen symbol på rigdom og medlemskab af grupper. Det var med til at signalere sociale tilhørsforhold som arbejde, køn, religion, og det har indgået på lige fod med metaller som et delvist standardiseret betalingsmiddel og investeringsobjekt.

Det samme gælder genstande fremstillet i teknikker, som man ikke selv mestrede. Ligesom sjældne dyr eller råvarer altid har haft en betydelig økonomisk værdi. Men det er værd at bemærke, at en genstands værdi ikke blot er betinget af materialets værdi og den kunstfærdige udformning af genstanden. Genstandens historie, de fortællinger og tidligere ejere, der kunne knyttes til den enkelte genstand, var meget væsentlige faktorer. Dette træk gør sig gældende ikke blot i den antikke verden, men ses også i høj grad i den senere nordiske sagadigtning. Det kan sammenlignes med den særlige værdi, man igennem tiderne har tillagt religiøse relikvier, en sportsstjernes signerede foto eller modetøj med det helt særlige logo.

FIG. 1.9
EN HÅNDFULD STEGESPYD

Meget tyder på, at man i 600-tallet f.Kr. har anvendt redskabspenge i rituelle sammenhænge. I flere græske helligdomme, specielt helligdomme viet til kvindelige guddomme, har man fundet bundter af små stegespyd af jern. Bundterne består oftest af seks spyd – en håndfuld. Et stegespyd hed *obelos* og har givet navn til den lille mønt med pålydende obol. Der gik seks oboler på en drakme, og ordet drakme betød oprindelig en håndfuld. Det er muligt, at de græske navne på de første nominaler stammer fra brugen af en håndfuld stegespyd i offersammenhæng.

Gaveøkonomi og byttehandel

Gaveøkonomi er en særlig form for handel, der er karakteriseret ved, at der ikke nødvendigvis finder en umiddelbar udveksling af værdier sted. Med gaven indgår giveren og modtageren en social kontrakt. Det er derfor vigtigt at give den rette gave.[9] Giveren demonstrerer sin magt og status, mens modtageren kommer i gæld til giveren. Gælden kan kræves indløst, ikke blot i form af andre varer, men også i form af ydelser. Gaveøkonomi kan dække over en lang række af forskellige former for overførsler af penge, som ikke er direkte handelsbetinget, og en gave er ikke nødvendigvis afstået eller modtaget frivilligt.

Med byttehandel foregår et mere lige bytte. Man kan blive kvit. Det gælder uanset om varerne byttes for mønter eller andre varer, men trods muligheden for at blive kvit, vil der ofte spille nogle personlige elementer ind i handelen: kendskabet til handelspartneren, tillid, mulighed for kredit eller rabatter. Det personlige element vil dog blive mindre og mindre tydeligt, når der er tale om en fuldt udviklet møntøkonomi, hvor der opereres med faste priser. Derved bliver møntvæsenet en måde at anonymisere betalingen på.

For skatter og tributter er der også tale om en gensidig kontrakt, hvor modtageren af pengene forventes at levere definerede modydelser, og det samme gælder ved betaling af brudepenge eller en medgift. Religiøse ofre er en form for værdioverførsler, der befinder sig i det svært definerbare grænseland mellem gave og kontrakt og mellem frivillighed eller bitter nød.

Selvom vi ynder at omtale den moderne danske økonomi som en fuldt udviklet og gennemmonetariseret økonomi, så viser det sig hurtigt, at vi ligesom de fleste andre samfund praktiserer blandingsøkonomier. I vores dagligdag finder gavegivning, byttehandel og møntbaseret handel sted side om side. Gavegivningen sker oftest i privat regi og regnes derfor ikke som rigtig økonomi. Ikke desto mindre er der en glidende overgang fra helt private julegaver til børnene over jubilæumsgaver på arbejdet til officielle repræsentationsgaver, og selvom vi ikke tænker over det til hverdag, findes der lovgivning på området, som bestemmer, hvem der må henholdsvis give og modtage gaver og til hvilken værdi. På samme måde er der regler for byttehandler. For selvom børn kan bytte deres samleobjekter i skolegården helt legalt, ser staten ikke med helt så milde øjne på byttehandler, der omfatter større værdier – især fordi folk til tider glemmer at betale den af staten fastsatte skat af den slags handler.

Økonomi i den græsk-romerske oldtid

Ordet *økonomi* er en sammensætning af de to græske ord *oikos* (latin: oekus), der betyder hus eller husholdning og *nomos* – sædvane eller lov. *Oikonomia* var således oprindeligt styrelsen af huset, men blev allerede for 2.500 år siden anvendt af antikke græske forfattere om styrelsen af statens husholdning. Den græske filosof Platon kommer i midten af 300-tallet f.Kr. ind på både økonomi og møntbrug i dialogerne *Republikken* og *Lovene*. På Platons tid bestod den græske verden hovedsagelig af mindre bystater, der kunne være sluttet sammen i politiske eller religiøse forbund, men der var som regel tale om selvstændige enheder med et relativt lille opland. I *Staten* diskuteres et fremtidigt idealsamfund i form af en bystat, så de begreber og normer, som omtales i teksten, må være så tæt på hvad samtidens grækere oplevede, at det gav mening for dem. Platon nævner her brug af lokal mønt og omveksling af fremmed mønt.

Det romerske samfund er af mange blevet set som det første store økonomiske system, og det har været genstand for utallige analyser. Fortolkningen af og synet på den romerske økonomi har gennem 1900-tallet bevæget sig mellem to yderpunkter. Michael Ivanovitch Rostovtzeff var hovedmanden bag den empirisk baserede modernistiske teori, der så den romerske økonomi som en nærmest moderne kapitalistisk markedsøkonomi. Hans teori kom til at dominere forskningen i mere end 50 år. En egentlig reaktion på denne tese kom først med Moses Isaac Finley, der blev eksponent for en primitivistisk tilgang.

Den greb tilbage til tanker fra 1800-tallet, men var også inspireret af sociologiske modeller fremlagt af Karl Polanyi, og baserede sig på tanken om den selvforsynende familie som basis for økonomien. Begge modeller har mødt kritik og vil nok blive ved med at inspirere til debat. Inden for den økonomiske historie har den danske historiker Peter Fibiger Bang for nylig foreslået en tredje vej. I stedet for at sammenligne Romerriget med et moderne samfund eller med et såkaldt primitivt samfund, har han valgt at sammenligne det med andre præindustrielle imperier. Samtidig understreger nyere arkæologisk forskning, at Romerriget slet ikke var en så velintegreret enhed, som man tidligere har ment. En egentlig statsøkonomi var der ikke tale om, og slet ikke nogen økonomisk teori. De enorme landområder, som blev erobret af Romerriget bevarede i vid udstrækning deres oprindelige identitet og karakteristika, men de måtte afgive værdier til Rom, først i form af plyndringer efter erobringen, senere i form af skatter. Værdierne kom dog kun i beskeden grad tilbage til provinserne, og de blev ikke geninvesteret eller brugt til at bygge op. Rom var en stormagt, der blev skabt ved erobringskrig, og netop denne samfundsstruktur ses traditionelt som en af årsagerne til den inflation, der startede i anden halvdel af 100-tallet og som i løbet af 200-tallet var ved at tvinge riget i knæ og som dermed bar kimen til Romerrigets undergang.

Der er desuden en væsentlig forskel på den romerske økonomi og den økonomi, som voksede frem i renæssancens Italien. For romerne var mønter og andre former for penge et middel. Først med bankvæsenets fremvækst i renæssancens norditalienske bystater blev penge for alvor en handelsvare i sig selv. Denne brug af penge som en vare kom til at ændre meget,[10] men den udvikling tog fart så sent, at den kun i mindre omfang berører den seneste del af den periode, som er emnet for denne bog.

Hvad er mønter?

Penge og økonomi har ikke nødvendigvis noget med mønter at gøre. Alligevel vil denne bog i høj grad komme til at handle om mønter. Men hvornår er et betalingsmiddel en mønt? Som i så mange andre situationer, hvor man skal trække en grænse, viser der sig at være en gråzone. De fleste definitioner af en mønt kommer ind på, at det er et metalstykke, der bærer et stempel, som giver metallet en særlig juridisk status. Nogen – oftest en konge eller en stat – garanterer for metallets værdi, og det er denne garanti, der med tiden gør det muligt at udvikle kreditmønter, pengesedler og som i dag digitale pengeoverførsler. For kreditmønter gør det sig gældende, at møntens pålydende værdi er højere end værdien af selve det metal, den er af lavet af.

I størsteparten af menneskets historie har vi klaret os uden et møntvæsen. Det er kun i de seneste 2.500 år, at mønter har været det mest konkrete eksempel på begrebet penge. Fra møntvæsenet blev opfundet gik der forbløffende kort tid førend det havde bredt sig over store områder. Hvordan kunne det lade sig gøre? Mange har fokuseret på den praktiske og økonomiske forklaring som den græske filosof Aristoteles fremsætter allerede i 300-tallet f.Kr.[11] I nyere tid er der dog blevet lagt mere og mere vægt på, at mønter ikke bare var praktiske i forbindelse med opbevaring og bytte af værdier. Som vi har set, gik det jo vældig fint med handel uden mønter. Men udviklingen af møntsystemer gav også møntherren dvs. møntudstederen en mulighed for at styre økonomien og for at tjene penge. Desuden fik mønterne en stærk symbolsk betydning. Med mønter kunne man fortælle historier og få bredt budskaber ud i store dele af samfundet.

Mønterne (og senere pengesedlerne) har en dobbelt funktion. På den ene side er de knyttet til markedsmekanismerne og vareudvekslingen, og på den anden side er de knyttet til møntherren, uanset om denne er en stat, en fyrste eller en privat.[12] De to parter har ikke samme interesser. For møntherren er der behov for indtjening, kontrol og PR, hvor det, at lette markedets arbejdsvilkår, er sekundært. Markedet har til gengæld gavn af omløbsmønt – skillemønt – der kan forsimple vareudvekslingen. I fortolkningen af møntfundene i forhold til samfundsstrukturen ses disse

FAKTA

JUNO MONETA

Det danske ord mønt stammer ligesom de engelske ord mint og money fra det latinske ord moneta. Det samme gør sig gældende på tysk Münze, på fransk monnaie og på italiensk moneta. Den oprindelige betydning af ordet er stærkt omdiskuteret, men der kan ikke være tvivl om, at det stammer fra den romerske gudinde Juno. Hun var gift med den højeste gud Jupiter og var en af Roms ældste og mest betydningsfulde guddomme.

På Capitolhøjen i Rom blev der allerede i 345 f.Kr. opført et tempel viet til Juno med tilnavnet Moneta. Helligdommen var i fuld funktion, da Roms første udmøntninger fandt sted, og skriftlige kilder fra tiden omkring vores tidsregnings begyndelse fortæller, at Roms møntsmedje på den tid lå på eller nærved Capitol. Det giver god mening. Capitol var nemlig Roms administrative såvel som religiøse centrum, hvor også Roms arkiv Tabulariet og statskassen Aerariet befandt sig. Beliggenheden på en af Roms stejleste høje er ikke hensigtsmæssig for en ressourcekrævende metalproduktion, men man kan forestille sig, at møntens administration og måske også de afsluttende faser af møntproduktionen – selve prægningen – fandt sted på Capitol eller i eller nær Juno Moneta-helligdommen. I løbet af det første århundrede e.Kr. er mønten på Capitol blevet afløst eller suppleret af andre møntsteder.

FIG. 1.11
Juno Moneta mønt
På forsiden ses en afbildning af gudinden Moneta, på bagsiden smedeværktøj: en tang og en hammer på hver side af en ambolt. Kan det være redskaber til møntfremstilling? Mønten er slået i 46 f.Kr.

FIG. 1.10
Forum Romanum
Lige nedenfor Capitol og Aerarium findes Roms ældste og vigtigste møde- og handelsområde, Forum. Torvet strækker sig fra Concordiatemplet og Severusbuen i forgrunden helt til Colosseum.

to tilgangsvinkler ofte som selve kernen i argumentationen. For nogle forskere er møntherren udgangspunktet, mens andre lægger mere vægt på markedet som motor for udmøntningerne. Fælles for disse to tilgange, som ikke behøver at stå i modstrid til hinanden, er et fokus på produktionen af mønter. Inspireret af tesen om genstandenes biografi har der i de senere år været en voksende interesse for anvendelsen af mønterne fra de forlader møntværkstedet til de ender på et museum.

Mønterne kan have flere forskellige slags værdi. Møntherren udsteder mønterne og tildeler hver enkelt en pålydende værdi – en nominal. Det er den værdi, møntherren vil garantere for. Denne værdi er ikke nødvendigvis identisk med møntens metalværdi og den iboende værdi af materialet. I dag er danske mønter og sedler tildelt en værdi fra møntherrens (Nationalbankens) side, som langt overstiger værdien af det metal og det papir, de er lavet af. Det fungerer kun fordi markedet – som er os – tror på, at vi kan købe varer for mønterne, der svarer til den værdi, der er trykt på dem. Vi tror faktisk så meget på det, at vi efterhånden foretager de fleste af vores transaktioner elektronisk helt uden brug af mønter og sedler.

Generelt kan man spore en udvikling i møntsystemer fra en situation med en enkelt eller få nominaler i ædelmetal. Her flyttes den iboende og den pålydende værdi fra at være identisk, til en situation, hvor mønter i ædelmetal suppleres og til sidst erstattes af mønter med lavere metalværdi end pålydende eller af pengesedler fremstillet af papir.

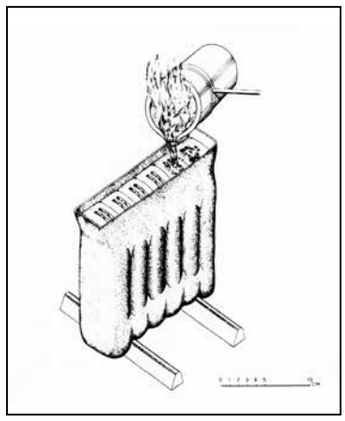

FIG. 1.12
Buttede og uregelmæssige mønter
De tidligste mønter er præget på tykke eller næsten globulære blanketter.

I nogle tilfælde får mønter en større værdi end den pålydende værdi. Det kan skyldes, de er fremstillet af metal, der er eller bliver mere værd end den pålydende værdi. Hvis spekulanter kan opkøbe mønter billigt og sælge nedsmeltet møntmetal med fortjeneste, så er det er en dårlig forretning for møntherren, men udmøntningen af mindre nominaler bliver normalt indstillet længe før det punkt nås. I andre situationer ser man, at handelsværdien af en mønt kan være højere end både den pålydende værdi og metalværdien. Det sker, når der opstår en særlig efterspørgsel på en bestemt mønttype. Det kan være af økonomiske årsager, fordi den pågældende mønttype anses for at være sikrere end andre tilgængelige mønter, fordi en mønttype får en særlig symbolsk værdi, eller hvis samlere er villige til at betale en overpris for den.

Krisen opstår, hvis der kommer en uligevægt mellem den pålydende værdi af et betalingsmiddel og den værdi brugerne tillægger det. Eller rettere: Hvis markedet underkender møntherren. Det ses oftest som inflation, hvor brugerne ikke har tillid til betalingsmidlets købekraft og derfor forsøger at slippe af med de officielle betalingsmidler hurtigst muligt, for i stedet at placere et eventuelt overskud et mere sikkert sted eller for bare at få købt maden, inden priserne stiger igen.

Når gode og dårlige mønter cirkulerer side om side, vil der være en tendens til, at man bruger de dårlige mønter først og gemmer de gode på kistebunden. Det får den effekt, at man ved internationale handler kræver betaling i en bestemt valuta. Allerede i Det antikke Grækenland beskriver Platon differentieret brug af forskellige mønttyper indenfor og udenfor hans idealstat, og i middelalderlige skriftlige kilder fra Danmark udspecificeres det hvilken mønt, man ønsker betaling i (se kap. 5). Stater med en svag økonomi kan forsøge helt at lukke deres grænser for fremmed mønt. Tilrejsende bliver tvunget til at veksle deres stærkere valuta til den lokale svage valuta, hvorved staten med den svage økonomi kan skaffe sig både en indtægt via vekselgebyret og adgang til midler til at handle på et internationalt marked, hvor ingen vil have den svage valuta. Under den kolde krig var der krav om, at turister vekslede et vist beløb ved indrejsen til DDR, men de kunne ikke veksle ubrugte DDR-mark tilbage ved udrejsen. Der er utallige eksempler på, at folk i lukkede valutaer på trods af forbud forsøger at skaffe sig opsparing i andre valutaer f.eks. ved sortbørsveksling. Historisk kan vi se det, når møntskatte fra perioder med både gode og dårlige mønter indeholder en overvægt af gode mønter, mens samtidige fund af tabte mønter har en helt anden sammensætning. Fænomenets beskrives som *Greshams Lov*: De dårlige penge fordriver de gode penge fra omløbet.[13] Mønter med en særlig symbolværdi kan blive de-monetariserede. Det vil sige, at de bliver trukket ud af den økonomiske sfære. Ofte vil mønter i den situation blive omarbejdet f.eks. til brug som smykker eller amuletter eller de anvendes som del af udsmykningen på en anden genstand. Denne symbolske anvendelse føres videre i fremstillingen af genstande, der efterligner mønter eller fremviser samme karakteristika som mønter eller i billeder af mønter. Men også mønter, der har samme metalværdi som pålydende, kan trækkes ud af møntomløbet. Det gælder f.eks. mønter, der anvendes som råmetal i en ædelmetalbaseret vægtøkonomi, der ligger udenfor det økonomiske system, som de er opstået i.

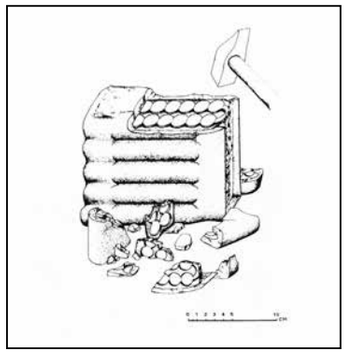

FIG. 1.13
Møntstøbning
Senantik støbeform til cirkulære møntblanketter fra Thessaloniki i Grækenland. Tegningen er en rekonstruktion ud fra fundne fragmenter. Det ses her, hvordan metallet hældes ned i støbeformen, som derefter destrueres for at blotlægge møntblanketterne.

FIG. 1.14
Moderne metalbånd
Med huller efter udstansede blanketter. Netop dette bånd har været anvendt til medaljeproduktion, men princippet er det samme ved fremstilling af mønter.

Dette fænomen kommer vi først og fremmest til at møde i den praktiske anvendelse af de udenlandske mønter, der er fundet i Danmark sammen med andre fund fra jernalderen og vikingetiden (se kap. 2 og 3).

Fra mine til museum

Møntvæsenet opfattes her som en videreudvikling af den nærorientalske ædelmetaløkonomi i kombination med brug af seglstamper til garanti for ægthed. Metallet er derfor den vigtigste ingrediens i møntfremstillingen, og adgang til stabile forsyninger af det rette råstof har alle dage haft enorm indflydelse på møntfremstillingen. Man kunne sige, at møntproduktionen starter i minen eller på ædelmetalmarkedet, men det er kun den halve sandhed. En meget stor del af møntmetallet har uden tvivl været genbrug af ikke blot ældre og/eller udenlandske mønter, men også af andre typer metalgenstande. Møntproduktionen starter derfor ved fremskaffelsen af møntmetallet enten i form af minedrift eller ved omsmeltning af mønter og andre metalgenstande.

Metallet skulle forarbejdes til blanketter af rette lødighed, størrelse og vægt. De ældste antikke mønter blev præget på meget tykke blanketter. Fra de tidligste møntproduktioner har vi kun mønterne som kilde til fremstillingsmetoderne. De tykke mønter kan være meget uregelmæssige og har oftest motiver i et meget højt relief. Blanketterne må have været nærmest globulære i deres form, og de er sandsynligvis støbt enkeltvis (fig. 1.12). I andre tilfælde har mønterne rester fra støbeprocessen i form af små gevækster, der viser, at blanketterne sandsynligvis er klippet af stænger af råmaterialet. Fra de sidste århundreder før vores tidsregnings begyndelse er der desuden fundet rester af støbeforme til fremstilling af blanketter i de keltiske områder af Centraleuropa, og det er meget sandsynligt, at samme teknik har været anvendt i Middelhavsområdet. Med tiden blev blanketterne og dermed mønterne gradvist tyndere. Støbeforme til flade, cirkulære blanketter er fundet ved udgravninger i Thessaloniki i Nordgrækenland (fig. 1.13). Formene kan dateres til 300-tallet e.Kr., hvor der netop var et kejserligt møntsted i Thessaloniki. Reduktionen af møntens tykkelse betød, at man kunne præge flere mønter, der havde samme eller endda større diameter af den samme mængde møntmetal. Endelig er der eksempler på, at blanketterne er klippet af eller stanset ud af flade metalbånd. Disse bånd kan have været støbt i åbne render, som det kendes f.eks. fra det middelalderlige falskmønterværksted, som er udgravet på øen Hjelm i Kattegat (se kap. 5, s. 336), men princippet har været i brug helt til vore dage (fig. 1.14).

Det første metal, der blev brugt til mønter, var elektron, som er en naturligt forekommende legering af guld og sølv. Problemet med elektron er variationen i metallets værdi, der i realiteten nødvendiggjorde, at metalsammensætningen af hver enkelt mønt måtte efterprøves. Derfor var fremstillingen af rene eller kontrollerede møntmetaller det første store skridt i møntvæsenets udvikling. Mens de ældste europæiske mønter blev fremstillet i først elektron og dernæst i guld og sølv, så blev sølv hurtigt det mest betydningsfulde møntmetal i oldtiden, først i den græske og senere i den romerske verden. Guld har altid været mere værdifuldt end sølv, og man kan undre sig over, at det i de fleste perioder alligevel spiller en sekundær rolle. En af årsagerne er nok netop værdien. Guldmønter vil normalt have en så stor værdi, at selv små guldmønter ikke kan anvendes til andet end meget store transaktioner.

En anden årsag er sandsynligvis tilgængeligheden. Flere af oldtidens stærke valutaer finder vi i områder, der havde meget lettere adgang til sølv end til guld. Den græske historiker Herodot nævner guld i flere tekster i forbindelse med fjerne lande, som vi så det i eksemplet ovenfor, mens sølv har været udvundet indenfor det græske område. I 500-tallet f.Kr. var øen Sifnos i Det Ægæiske Hav kendt for sine rige sølvminer, og den græske bystat Athen skyldte de rige sølvminer en del af sin enorme velstand og dermed betydningsfulde politiske rolle i 400-tallet f.Kr. Fra begyndelsen af vores tidsregning udnyttede romerne det let tilgængelige sølv i minerne i Rio Tinto i Spanien. Mange ser ressourcemangel som følge af udtømningen af minerne i midten af 100-tallet e.Kr. som begyndelsen på enden for det romerske imperium. Først med den romerske kejser Konstantin den Stores møntreform i begyndelsen af 300-tallet e.Kr. blev hovedmønten fremstillet i guld, og guldet fortsatte med at have betydning i den senromerske verden og i Byzans. Sølvet blev imidlertid snart det vigtigste møntmetal igen i det tidlige middelalderlige Vesteuropa og i vikingernes verden.

Hverken forberedelsen af møntmetallet eller produktionen af blanketter behøver at have foregået samme sted som selve møntprægningen. Tværtimod vil det oftest give god mening at adskille de forskellige led i produktionen. Metaludvindingen foregår gerne i mineområderne, for selv om udvindingen kræver store mængder brændsel, er det som regel lettere at transportere brændsel til et mineområde end at transportere den uforarbejdede malm til brændslet. I tidligere tider synes blanketfremstillingen og møntprægningen at have foregået samme sted, men i dag indkøber de fleste møntsteder færdigfremstillede blanketter fra specialfabrikker.

Det moderne møntsted er et højt sikret og specialiseret produktionsanlæg. De ældste møntværksteder har efterladt sig få spor, selvom der i perioder er blevet præget millioner af mønter i dem. I oldtid og tidlig middelalder synes møntstederne ofte at have været smedjer, som ikke nødvendigvis kun har produceret mønter. I arkæologiske fund er det svært at skille møntfremstilling fra anden smedeaktivitet, hvis ikke der er fundet blanketter, fejlprægede mønter eller møntstempler, men disse fund er meget usædvanlige. Metalaffald findes sjældent, da det har været så værdifuldt, at man altid har sørget for at indsamle og genbruge det. I mange situationer ser det ud til at mønter er produceret periodisk, når der har været behov for nye mønter. Der har altså ikke nødvendigvis været en fast bygning eller et fast område, hvor møntprægningen har fundet sted. Der er også mange eksempler på, at møntstedet er fulgt med møntherren på felttog eller på hans administrative rejser rundt i riget (fig. 1.18). Mønterne blev præget, når der var brug for dem – og dér, hvor der var brug for dem. Flere af de steder, hvor man rent faktisk har fundet spor af møntfremstilling, er der tale om enten små møntsteder med en relativt lille produktion f.eks. mønten i ærkebispens palads i Trondhjem[14] eller falskmøntnerværksteder, som Marsk Stigs møntsted på øen Hjelm (se kap. 5). Netop deres mindre betydning kan have været medvirkende til deres overlevelse. Flere af den slags fund stammer nemlig fra steder, der er blevet forladt, og hvor de arkæologiske rester derfor ikke er blevet ødelagt af senere tiders byggeri.

En stor del af de redskaber, der har været anvendt i møntfremstillingen er også usynlige. Det er enten, fordi de også har kunnet anvendes til andre formål, eller fordi de er kasseret eller lavet om til nye redskaber, og dermed er gået tabt.

De vigtigste elementer af møntfremstillingen har uden tvivl været stemplerne (fig. 1.15-1.17). Der har skullet fremstilles to stempler til mønten: et forsidestempel og et bagsidestempel. Der er blevet fremstillet et enormt antal stempler i oldtiden, men kun få har overlevet til i dag. Stemplerne – ved vi fra senere perioder – er rutinemæssigt blevet ødelagt, og motiverne er slået i stykker, for at undgå at de blev benyttet til fremstilling af falske mønter. Hovedparten af de bevarede græske og romerske stempler er fremstillet i bronze, og metalanalyser viser, at der er tale om en hård tin-bronze legering.

FAKTA

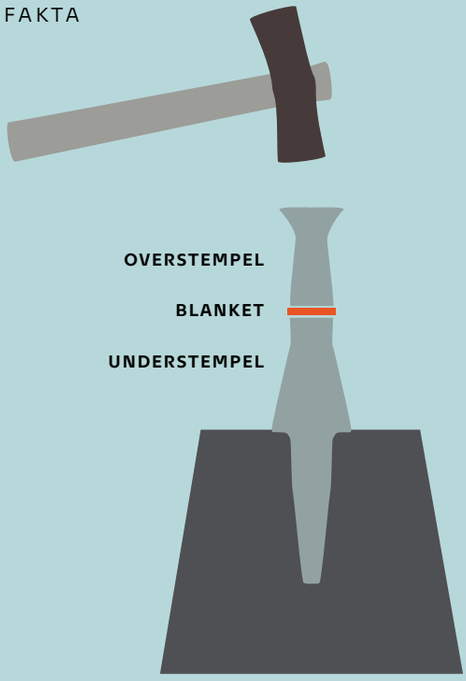

FIG. 1.15
Skematisk fremstilling af møntprægning.

HAMMERPRÆGNING

Det ene stempel, der oftest dannede møntens forside, blev sat i en solid blok og kaldes understemplet. Det lille metalstykke, blanketten, som ved prægningen skulle blive til selve mønten, lagdes derefter på understemplet. Overstemplet, der oftest var bagsidestemplet, bestod normalt af en metalpunsel. Mønten blev præget ved, at overstemplet blev hamret ned i blanketten på understemplet med et eller flere slag.

Fra Sydtyskland kendes to fund fra henholdsvis Kleinsorheim og Niederaltheim, hvor både for- og bagsidestempler af jern er bevaret. I visse tilfælde er to forskellige nominalers stempler indsat i samme blok. Fra Kleinsorheim stammer desuden en række andre værktøj, bronzebarrer og blanketter af bronze fra perioden kort før begyndelsen af vor tidsregning.

FIG. 1.16
Stempler fundet i Niederaltheim i Sydtyskland.

FIG. 1.17
Det ældste danske møntstempel er et punselformet overstempel lavet af jern. Det er fundet i Ribe og har været anvendt til en udmøntning, der tilskrives Ribebispen Tuvo (eller Tue), der var biskop fra 1214-1230 (se også kapitel 4, s. 231).

AFBILDNINGER AF MØNTSLAGNING

FIG. 1.18
Miniature af møntslagning fra omkring år 1400
På denne italienske miniature fra omkring år 1400 kan man se, hvordan møntslagning kunne foregå i telte udenfor en belejret by. Situationen minder lidt om de arkæologiske fund fra Marsk Stigs falskmøntnerværksted på øen Hjelm i 1200-tallet (fig. 5.62). Vi kan dog ikke være overbeviste om, at møntslagning typisk foregik udendørs under lette strukturer som telte eller halvtage.

FIG. 1.19
Træsnit fra den engelske Holinshed's Chronicle, 1577
I løbet af 1500-tallet bliver billeder af møntværksteder mere almindelige. Her er produktionen i næsten alle tilfælde flyttet indendørs, som f.eks. på denne miniature fra Holinsheds britiske krønike. Her ses også afbildet de forskellige led i møntproduktionen, lige fra opvarmningen af metallet til klipningen af blanketter og afvejningen af de færdige mønter. Alle arbejdsprocesser er i gang samtidig, men det er usikkert om dette har været tilfældet i virkeligheden. Muligvis skyldes det blot træskærerens ønske om at vise alle processerne på ét billede.

Enkelte understempler er bevaret nedsat i en blok af jern, og man forestiller sig, at overstemplet har været indsat i en metalpunsel eller fastholdt i en tang. Fra de keltiske områder af Europa kendes fund af både over- og understempler, der har været lavet i jern i ét stykke. En jernblok kunne indeholde et eller flere understempler, mens overstemplerne var i punselform.[15] Også de middelalderlige møntstempler fra Europa synes hovedsagelig at være fremstillet i jern. Det gælder også de ældste bevarede danske møntstempler, der alle stammer fra 1200-tallet.

Det har krævet stor erfaring at fremstille møntstempler. Ikke kun er stemplerne ofte imponerende kunstværker, som vi kun kender gennem deres aftryk på mønterne, men det har også krævet betydelig teknisk kunnen at lave stempler, der var så solide, at de ikke flækkede eller fik revner ved brug.

Mange aspekter af stempelfremstillingen i oldtiden er stadig genstand for debat. Det har været vigtigt, at de færdige mønter fik et ensartet præg, men da de håndgraverede stempler altid afviger en lille smule fra hinanden, kan sammenligning af mønter af samme type præget med forskellige stempler være med til at fortælle os om arbejdsprocessen i møntstedet. Man diskuterer, om hvert enkelt stempel er skåret individuelt helt fra bunden, eller om man har støbt stempler i en form og derefter indgraveret detaljer. Ved sammenligning af flere mønter præget i samme stempel kan man se, at slidte stempler er blevet opgraveret, til tider med fejl til følge, for at få detaljerne til at stå tydeligere frem på den færdige mønt. Det er også uklart, hvornår man begyndte at anvende enkeltpunsler til fremstilling af delelementer af motivet på et stempel.

Helt tilbage fra antikken kendes der eksempler på, at værktøj er anvendt som symboler på gravmæler eller på mønter, men da det værktøj, der blev anvendt til møntfremstilling ikke afveg fra værktøj anvendt til andre former for metalarbejde, er det vanskeligt ud fra disse gengivelser at sige noget om arbejdsprocesserne i møntværkstedet. Prægeprocessen kendes til gengæld fra en lang række middelalderlige og tidlige historiske billedfremstillinger, som tydeligt viser arbejdet i mønten.

Det har ofte været diskuteret, om det har været nødvendigt at opvarme blanketterne før prægning, men metallurgiske undersøgelser af de færdige mønter peger på, at koldprægning har været den almindelige metode. Denne relativt simple hammerprægning var i brug i over 2.000 år. Først i løbet af 1500- og 1600-tallet begyndte en udvikling af møntfremstillingsprocessen i retning af mere mekaniserede metoder med indførelse af skruepresse og valseanlæg. I Danmark blev næsten alle mønter præget manuelt ved hammerprægning langt ind i 1600-tallet.

Hvorfor skulle man overhovedet slå mønt? Der er ingen tvivl om, at det har kunnet betale sig. Det har været en nem måde at garantere lødigheden af det ædelmetal, man har sat i omløb, og i næste instans en mulighed for at anvende kreditmønter. Allerede blandt de antikke græske bystater er der eksempler på, at man har krævet betaling i en bestemt mønt. Det har medført en tvangsveksling mod gebyr, hvor byen har kunnet anvende det indvekslede udenlandske sølv til at slå nye mønter. I løbet af middelalderen opstår *renovatio monetae*-begrebet, hvor møntherren kræver omveksling af møntmassen og dermed skaffer sig indtægt i form af et vekselgebyr og/eller ved, at de nye mønter fik en lavere sølvvægt. Desuden har private kunnet indlevere ædelmetal til udmøntning. Møntherren har kunnet opkræve en afgift for den private udmøntning, den såkaldte slagskat.

Efter prægningen skulle mønterne sættes i cirkulation. De skulle uddeles og/eller transporteres fra møntstedet til anvendelsesstedet. Også denne del af møntproduktionen er dårligt belyst i oldtid og middelalder. Vi har ingen beskrivelser af processerne, men vores viden om møntstedernes placering kan, sammenholdt med udbredelsen af mønterne i de arkæologiske fund, give os oplysninger om distributionsmønstrene. Det har naturligvis været hensigtsmæssigt at spare på transportomkostningerne, så møntstedernes placering er dels afhængig af råstoftilførslen og dels af forbrugsområdet.

FIG. 1.20
Støbte mønter
De ældste romerske og etruskiske mønter blev støbt i forme. Der er ikke bevaret rester af støbeforme, men i Bologna findes et enestående eksempel på en fejlstøbt mønt, der ikke er blevet klippet af støbetræet.

I den tidligste romerske kejsertid foregik hovedparten af ædelmetaludmøntningen i provinserne langt fra Rom. I Spanien fandtes store sølvforekomster, og i det nyligt erobrede Gallien var der sandsynligvis brug for sølv til betaling af sold. Det er nok medvirkende til, at ædelmetaludmøntningen i begyndelsen af kejsertiden foregik i Lugdunum (i dag Lyon, Frankrig). Først i midten af det 1. århundrede e.Kr. flyttede produktionen af sølv- og guldmønter igen tilbage til Rom, men allerede ved kejser Diokletians reformer i slutningen af 200-tallet ophørte den centraliserede udmøntning, og mønten i byen Rom blev til én af en række nye store møntsteder, hvoraf de fleste var placeret i hovedbyerne langs rigets grænser. De decentrale møntsteder kom sidenhen til at stå for hovedparten af rigets udmøntning og satte en standard, der blev fulgt i de fleste områder indtil industrialiseringen slog igennem. Også i Danmark blev der indtil 1800-tallet slået mønt flere steder i riget.

Mønter som massemedier

Mønterne bærer ikke blot mærker eller tegn, der fortæller om deres oprindelse og værdi, men de får snart en kunstnerisk udformning og et design, der kan anvendes til at fortælle en historie. Eller rettere den historie, som brugerne gerne skulle høre. Det siges ofte, at mønter er de første massemedier, men dette synspunkt kan ikke ukritisk overføres fra et samfund til et andet. Både de antikke skriftlige kilder og ikke mindst udbredelsen af fund af kreditmønter viser os, at møntbrug har været almindelig i mange græske byer i de sidste århundreder f.Kr. og ligeledes i store dele af Romerriget i kejsertiden (ca. 1-400 e.Kr.). I disse områder kan vi antage, at store dele af befolkningen har haft adgang til mønter, og motiverne på mønterne har kunnet forstås af brugerne. Der findes kun få beskrivelser af, hvorledes man så på mønterne i den antikke verden. En er de mest kendte stammer fra *Det Nye Testamentes* beretning, hvor Jesus holder en mønt frem og spørger: "Hvis billede og indskrift er dette?", og han får svaret "Kejserens!". Historien findes i både *Markus-* og *Matthæusevangeliet* og viser utvetydigt, at i de første århundreder efter vor tidsregnings begyndelse har det givet mening for læserne, der også kunne se kejserens portræt på deres mønter. Men det er i alle tider svært at vide, hvor stor en del af befolkningen forstod de mere subtile budskaber.

Langt fra alle fortidige samfund har haft en så udbredt møntbrug, at man har kunnet anvende mønterne som formidler til alle befolkningsgrupper. Selv langt op i tiden har dele af befolkningen kun sjældent haft mønter mellem hænderne. For at mønterne kan anvendes som budbringere, er det desuden et krav, at afsender (møntherren) og modtager (møntbrugerne) taler samme sprog, så modtageren forstår budskabet i møntmotivet. Det er svært for os i dag at sætte os ind i, hvad møntherren har ønsket at formidle, men det er næsten umuligt at sige noget om, hvorledes budskabet er blevet modtaget, eller om det overhovedet er blevet opfattet på samme måde, som møntherren ønskede. Vi har i dag stadig monarkens billede på forsiden af de største nominaler af danske mønter, og at dette portræt har en stor symbolsk betydning for mange danskere demonstrerede debatten op til euro-afstemningen i 2000. Men hvor mange af de samme danskere kan læse de øvrige elementer i vores mønters motiver?

FIG. 1.21
Kopier fra grænselandet
I den sene del af romersk kejsertid blev der fremstillet mønter i støbeforme af ler. Formene var sikkert lavet som afstøbninger af almindeligt prægede mønter. Formene findes i store antal, specielt i rigets grænseområder, hvilket har givet dem det populære navn *Limesfalsa* – falsknerier fra grænselandet. Limes var den befæstede grænse, der adskilte Romerriget fra de germanske stammer. Det er debatteret, om det skal opfattes som en ulovlig fremstilling af falske mønter, eller om der har været tale om en nødproduktion af småmønt i grænseområderne.

FAKTA

MØNTER, DER IKKE ER PENGE

Mens der på den ene side findes mange andre betalingsmidler end mønter, så skal man også tage i betragtning, at mønter ikke altid er penge. Mønter, hvis oprindelige funktion har været penge, er gennem tiderne blevet anvendt på mange andre måder som f.eks. knapper eller smykker, eller de har indgået som dekorative elementer i andre genstande.

I Romerriget har den tidlige kejsertids store sestertser af messing haft plads til en rig billedudsmykning. Måske har de givet ideen til at præge store bronzemedaljer, der ikke har haft en egentlig økonomisk funktion. Senere især i 300-tallet bliver der præget store guldmedaljer, der sandsynligvis er blevet anvendt som særlige hædersgaver. I renæssancen genopfindes brugen af medaljer i form af særlige skuemønter, der ikke har kunnet anvendes i en møntøkonomi, men som derimod har haft en særlig betydning for modtagerne.

FIG. 1.22
Romersk bronzemedaljon
På forsiden ses et portræt af kejser Nero (54-68 e.Kr.) og på bagsiden de to orientalske guddomme Kybele og Attis i en vogn trukket af løver. Medaljonen er fremstillet i slutningen af 300-tallet e.Kr.

Mønternes magi

Tro og overtro anvender ofte mønter, og fra møntvæsenets begyndelse er mønterne gledet ind i allerede eksisterende ritualer. Der er ikke langt fra at modtage en særlig mønt som en hædersgave til at anvende den som en amulet. Et af de ældste eksempler på anvendelse af mønt som rituel betaling er forestillingen om Charons-mønten, som i den antikke græske verden kendes både fra skriftlige kilder og arkæologiske fund helt tilbage fra slutningen af 400-tallet f.Kr. Ifølge denne opfattelse fik den afdøde en mønt med i graven som betaling til færgemanden Charon, der skulle sejle de døde sjæle over underverdensfloden Styx. Selvom ritualet aldrig var dominerende, så videreføres det i visse dele af Det Romerske Imperium, og fra middelalderen og senere tider ses skikken sporadisk genoplivet i grave. Mønter optræder dog også som en del af de almindelige gravgaver på linje med andre kostbarheder. F.eks. indeholdt den frankiske konge Childerichs (440-481/82 e.Kr.) grav i Tournai i det nuværende Belgien både guldsmykker og mønter af sølv og guld.

I mange helligdomme indgår vand i ritualer, og man har kastet gaver til guddommene i brønde og kilder. Mønterne begynder at optræde i kildeofre ved siden af tidligere traditionelle offertyper på den tid, hvor brugen af mønter blev almindelig. Mønterne er altså blevet anset for passende ofre som erstatning for eller supplement til de genstandstyper, som man tidligere har ofret. Mange af de antikke førkristne kulter blev videreført i den tidlige kristendom, og sammenblandingen af mønter og andre ofre fulgte med. Den rituelle deponering af mønter i kilder er stadig en særdeles levende skik. Mest kendt er nok skikken med at kaste en mønt i Trevi-fontænen i Rom, men i det hele taget udøver fontæner og springvand en nærmest magisk(!) tiltrækning på folk, der vil kaste med mønter.

Guld, sølv og bronze

Det er langt fra alle møntsystemer, der har opereret med tre nominaler i henholdsvis guld, sølv og bronze, men når det sker, er den indbyrdes rangorden altid klar: Guldet står som den øverste nominal efterfulgt af sølv og en kobberlegering. Denne fordeling kendes fra de tidligste eksempler på møntsystemer i tre metaller. Metallernes symbolik er dog endnu ældre end møntsystemerne. Metalsymbolikken kendes bl.a. fra den græske oldtid, hvor digteren Hesiod, der sandsynligvis levede i 700-tallet f.Kr., i verdensaldermyten beskriver en pessimistisk udvikling fra en ideel guldalder over en sølvalder til den jernalder, som forfatteren selv befandt sig i.

Guld er et metal med helt særlige egenskaber. Det er relativt nemt at forarbejde, og det holder evigt. Det løber ikke an, det ruster ikke og så glimter ægte guld altid. Samtidig har det en passende grad af tilgængelighed. Det er almindeligt nok til at være kendt, men stadig eksklusivt og forbeholdt en lille del af befolkningen, og det har derfor traditionelt været inflationssikret. Guldet bliver de fleste steder opfattet som det bedste, fineste og reneste. Det har været symbol på Solen og dens livgivende lys, det har været forbeholdt særlige befolkningsgrupper og er anvendt som et ganske særligt symbol. Som f.eks. en vielsesring, der er lavet i guld og som skal udtrykke ægthed, troskab og evighed.

De fordele og ulemper, der er ved forskellige former for penge i den legale verden, følger med i den illegale og bliver til tider mere synlige og tydelige dér. En af guldets store fordele er dets anonymitet. De fleste værdier kan spores, men guldet kan let smeltes om, og alligevel bevarer det sin værdi, uanset hvilken form det har.

Guld er imidlertid ikke særlig praktisk. Det kan ikke spises, og det er for blødt til at kunne anvendes til basale redskaber. Guldets største ulempe er dets vægt. Kun en Pippi Langstrømpe vil ubesværet kunne bære en hel taske fuld af guldpenge.

Sølvet har slet ikke den samme aura af ophøjethed som guldet. Selvom sølv er et ædelt metal, så er det ikke nær så værdifuldt som guld, og det er heller ikke ligeså uforgængeligt. Det er imidlertid mere praktisk til hverdagsbrug, hvor det alligevel er værdifuldt nok til at kunne anvendes til opsparing og opbevaring af formuen. Ved transport af store værdier er det dog på grund af den lavere værdi pr. gram endnu mere upraktisk end guld.

FIG. 1.23
Plademønter
Kobberlegeringers værdi ligger langt under ædelmetallernes. Normalt bliver kobberlegeringer derfor kun anvendt til mønter med højere pålydende end selve metalværdien. En undtagelse er de store plademønter, som især blev præget i Sverige i 1644-1776. De største plademønter havde en værdi af 10 daler og vejede ca. 19kg. Den eneste eksisterende danske plademønt (billedet) blev fremstillet i 1714 som et prøvestykke, men den blev aldrig sat i produktion. Prøvemønten havde indstemplet værdien 1 mark dansk, mens bagsiden var blank. Den vejer 248,18g.

FIG. 1.24

FORSKELLIGE MØNTER I SAMME METAL

I de antikke græske bystater var hovedmønten ofte en drakme, men to-drakmer og fire-drakmer var også almindelige. Skulle man betale mindre beløb med sølvmønter, blev de meget små, og i løbet af det 5. årh. f.Kr. begyndte flere byer at præge mindre nominaler i det billigere bronze. I bystaten Athen var man imidlertid utilbøjelig til at præge i andre metaller end sølv. Det kan skyldes konservatisme, men Athens kontrol over de rige sølvminer ved Laurion har nok også spillet ind. Byen havde ganske simpelt bedre adgang til sølv end de fleste.

Mønterne stammer fra Athen i det 5. århundrede. De er gengivet i størrelsesforhold 1:1.

1 Tartemoria
2 Hemiobol (½ obol)
3 Tritartemoria (3 tartemoria)
4 Obol
5 Trihemiobol (1½ obol – egentlig 3 halve oboler)
6 Diobol (2 oboler)
7 Triobol (3 oboler)
8 Drachme
9 Didrachme (2 drachmer)
10 Tetradrachme (4 drachmer)

Hvad er numismatik?

Numismatikken er en af de ældste selvstændige videnskaber. Navnet kommer fra det latinske ord *nummus*, der betyder mønt eller penge og fra det græske *nomos*, der betyder skik, anvendelse eller lov. Numismatik er således *læren om mønter og penge*. I den bredeste forstand dækker numismatik over studiet af de håndgribelige penge. Der findes mange typer betalingsmidler, fra stenpenge og sneglehuse over aktier og mobiloverførsler til private betalingsmidler, der kun har værdi indenfor ganske bestemte rammer. Men studiet af de officielle udmøntninger har traditionelt udgjort kerneområdet for numismatikken.

Møntsamlinger synes at have eksisteret næsten lige så længe som mønterne. Skattefund af de tidligste mønter synes ganske vist at kunne fortolkes som enten religiøse gaver til en guddom eller som opbevaring af værdier på lige fod med de ældre ædelmetaldepoter. Allerede fra slutningen af 300-tallet f.Kr. dukker nogle særlige drikkekopper fra Midtitalien op, hvor hundrede år ældre pragtmønter fra Sicilien blev anvendt som et dekorativt element på kopperne (fig. 1.25). Disse mønter må altså have været omhyggeligt opbevarede i en lang periode.

Den romerske forfatter Sveton fortæller, hvordan kejser Augustus (31 f.Kr.-14 e.Kr.) uddelte "[...] gaver, snart klæder og guld- og sølvgaver, snart mønter af alle slags, også gamle fra kongetiden og fremmede[...]".[16] Mønterne indgår i en opremsning af mange andre genstandstyper, der kunne anvendes som gaver, og Svetons tekst viser, at man under Augustus kendte til og bevarede ældre mønter, om end dateringen af dem i kongetiden, i lyset af vores viden i dag, nok ikke skal tages så bogstaveligt. I middelalderen har man tydeligvis haft kendskab til romerske mønter. De findes jævnligt i arkæologiske udgravninger i middelalderlige jordlag, og mange udmøntninger i den tidlige middelalder efterligner bevidst de romerske mønters udseende. I renæssancen indgik møntsamlinger i de adelige kunstkamre. Det blev almindeligt at samle på mønter i de højere samfundslag. Specielt de romerske mønter, der anvendtes som illustrationer til de latinske forfatteres værker, men også andre mønttyper f.eks. mønter, der kunne sættes i forbindelse med Bibelens ord. I de tilfælde, hvor man ikke kunne skaffe de rette mønttyper, blev der fremstillet falske mønter til formålet. Flere inventarier over renæssancesamlinger nævner mønter, der angiveligt skulle afbilde Dronning Dido, kendt fra den romerske forfatter Vergils storværk *Æneiden*. Dido var dog en mytisk skikkelse, der aldrig har været afbildet på ægte antikke mønter.

FIG. 1.25
Arethusa som model
De store 10-drakmer, der blev fremstillet af byen Syrakus på Sicilien omkring 400 f.Kr., hører stadig til blandt verdens mest berømte mønter. De bærer på forsiden et portræt af kilde-nymfen Arethusa, som var byens symbol. Omkring 300 f.Kr. blev afstøbninger af en række af dem anvendt som forme til det relief, der udsmykker bunden af en serie små drikkekopper fremstillet i Campanien (Italien).

DEN NYE VERDEN MOD ØST

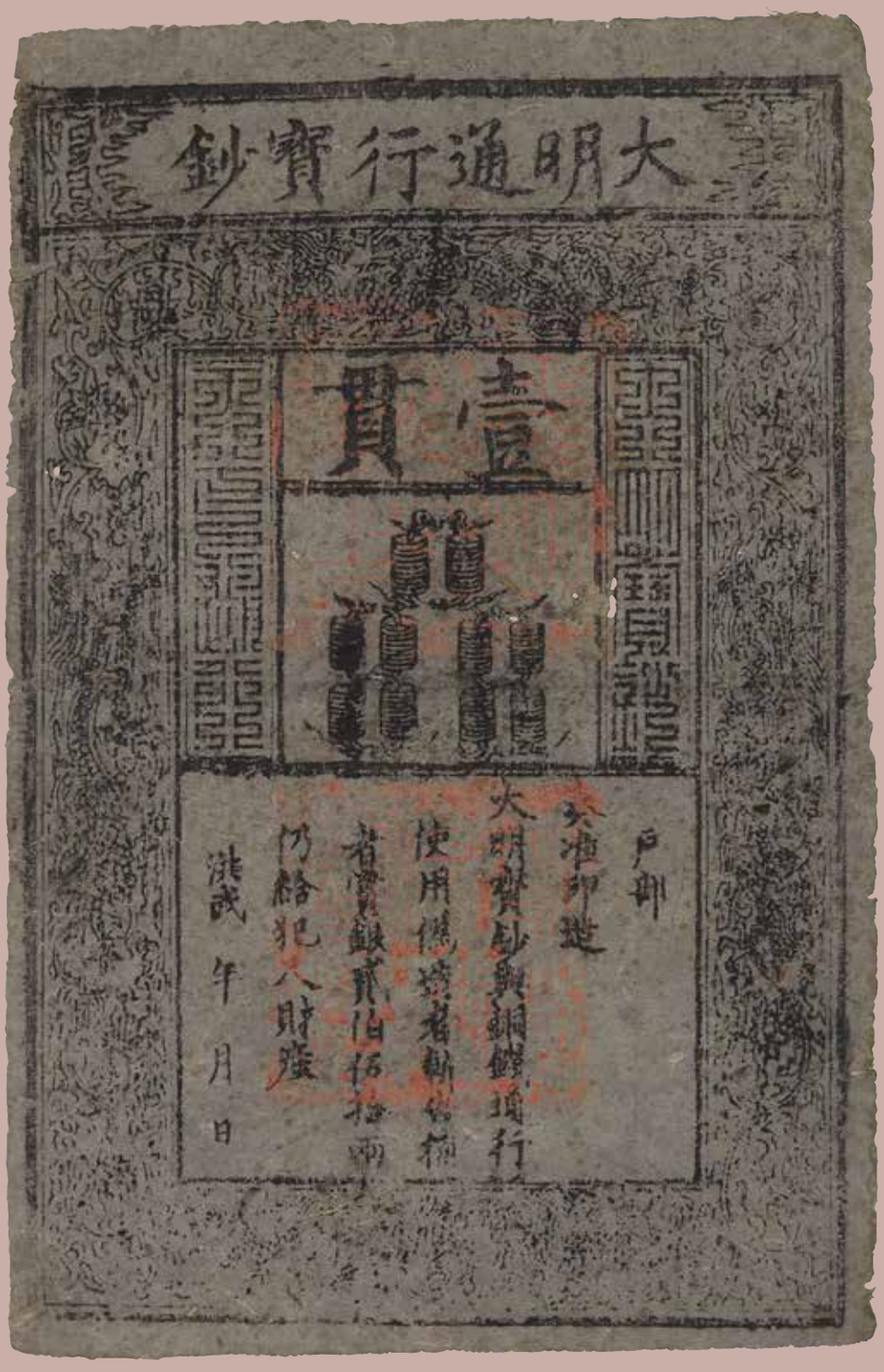

FIG. 1.26
Kinesiske penge
Cash-mønt og pengeseddel fra Ming-dynastiet (1368-1644). På sedlen ses afbildet de ti snore med sammenbundne cash-mønter, som sedlens værdi svarede til. Pengesedlen er gengivet i formindsket størrelse.

Denne bog dækker en periode, hvor den kendte verden var meget mindre end den er i dag. Karavaneruter havde ganske vist eksisteret gennem Asien til Kina siden oldtiden, men få europæere have været udenfor Europa og Middelhavslandene. Endnu i slutningen af 1200-tallet blev Marco Polos erindringer om hans 23 år ved Kublai Khans mongolske hof og hans mange rejser for khanen mødt med mistro i Europa. Marco Polo beskrev, hvordan hans mongolske værter anvendte pengesedler lavet af birkebark. Noget ingen af hans samtidige kunne forestille sig var rigtigt, og først flere hundrede år senere opstår samme idé i Europa.

Hvor historien om penge i Europa siden den græske oldtid er tæt knyttet til historien om mønter, så ser penge ganske anderledes ud i andre dele af verden. De store opdagelsesrejser, hvor europæerne erkendte, at verden var større end hidtil antaget, fandt først sted i løbet af 1400-tallet. Frem til de store koloniseringsbølger er mønter et fænomen, der næsten udelukkende eksisterer i Europa, Middelhavsområdet og Den Nære Orient inklusiv Indien, og alle mønterne er afledt af den samme oprindelse. Kun i Fjernøsten eksisterede en selvstændig tradition for brug af mønter, der ser ud til at være opstået uafhængigt af den vestlige tradition, men på næsten samme tidspunkt.

De ældste kinesiske mønter blev udfærdiget som miniaturekopier af redskaber (fig. 1.1.7). Under den første kejser Qin Shi Huang (260-210 f.Kr.) begyndte man at støbe runde bronzemønter cash. Mønterne havde et hul i midten, og de blev fremstillet med kun få ændringer indtil 1912. Cash kunne bindes på snore med 100 mønter på hver, og snorene blev bundtet med 10 i hvert bundt (= 1.000 cash). På Ming-periodens trykte pengesedler (1368-1399) angives værdien af sedlen ved en tegning af cash-snore.

Den videnskabelige numismatik udvikledes sideløbende med andre videnskaber. I løbet af 1700-tallets oplysningstid blev der for alvor fokus på at ordne og systematisere alt. Der opstod selvstændige specialiserede møntsamlinger. Et eksempel fra Danmark er Otto Sperlings samling, der består af ca. 300 antikke mønter og Niels Foss' samling af ca. 5.000 danske og norske mønter. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling i Danmark blev oprettet i 1780 ved at sammenføre kongens samling af guldmønter og –medaljer med Kunstkammerets Medaillecabinet i en helt nyindrettet samling på Rosenborg Slot. I 1600- og 1700-tallets enevældige monarkier var der fokus på de romerske kejsertidsmønter, som understregede dynastiets magt.

I løbet af 1700-tallet voksede interessen for græske bystaters mønter frem i takt med revolutionære tankers fremvækst og de vestlige rejsendes muligheder for at færdes i Grækenland. Nationalstaternes fremvækst i løbet af 1800-tallet resulterede i et fokus på nationale mønter. Den interesse varer stadig ved og fik fornyet interesse efter jerntæppets fald og i forbindelse med indførelsen af euroen i mange europæiske lande.

FIG. 1.27
Afbildninger i 3D
Afstøbninger af mønter indkøbt til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (i dag Nationalmuseet) fra udenlandske samlinger i 1830'erne.

FIG. 1.28
Pengesække
Nummi er det latinske ord for penge, og det har givet navn til studiet af mønter og møntvæsen *numismatik*. Her ses pengesække liggende på et sølvfad på en senromersk mosaik fra Tunesien. På fremstillinger som denne symboliserede pengesækkene stor rigdom og overdådighed.

Numismatikken knyttede sig til især til forskningstraditionerne indenfor historie og filologi, og mange tidlige studier søger at forklare enkelte mønters billedmotiver. Senere ses opstillinger af rækker af mønter, der især var baseret på større og velbevarede mønter præget i ædelmetal sammenholdt med historiske kilder. Disse studier opbyggede et stærkt typologisk og kronologisk skelet, som meget af nutidens forskning i mere komplekse problemstillinger stadig hviler på. Studierne var længe baseret på mønter i samlinger, uden at man havde kendskab til deres fundsted, og i lang tid var numismatikeren henvist til at arbejde med egne mønter eller beskrivelser af mønter. Datidens bogillustrationer var tegninger gengivet som kobberstik. De var ekstremt dyre og derfor få, og de var ikke altid pålidelige. Selv langt ind i 1900-tallet var reproduktioner af mønter en luksus. Blandt forskere blev der gjort flittig brug af afstøbninger af mønter, og store afstøbningssamlinger blev opbygget på forskningsinstitutionerne (fig. 1.27).

Siden er fokus skiftet fra udmøntningen (hvem, hvad, hvor og hvornår) til metoder (hvordan), mængder (hvor mange) og årsager (hvorfor og hvor længe). Numismatikken opererer i dag indenfor en lang række andre videnskaber og deler metoder med mange af dem, især de humanistiske videnskaber som historie, kunsthistorie og arkæologi. Den numismatiske forskning henter inspiration fra mange felter og følger de generelle videnskabsteoretiske paradigmer. I det romanske sprogområde ses især fra midten af 1900-tallet en inspiration fra den fransk-baserede Annales-skole,[17] der oprindelig trak på socialvidenskab og antropologi inspireret af strukturalisme. Den gjorde op med begivenhedshistorien til fordel for de lange perspektiver. Siden 1970'erne er numismatikken desuden blevet inspireret af den processuelle arkæologi (dengang især kendt som New Archaeology), der udsprang i den engelsksprogede verden. Den byggede på en antagelse om en konstant udvikling, som dog snart blev kritiseret, men den førte også til en bevidst tilnærmelse til naturvidenskabelige metoder og ikke mindst et krav om videnskabeliggørelse i den forstand, at teorier skulle kunne underbygges på måder, der mindede om naturvidenskabernes. Det førte til et fokus på kvantitative studier af store mængder af data, og indenfor numismatikken til studier, der sammenligner forekomster af forskellige mønttyper og deres indbyrdes forhold. Nyere studier af fortidig anvendelse af mønter og især af de sekundære anvendelser af mønterne og brugernes opfattelse af mønter henter i høj grad inspiration fra antropologiske studier. Numismatikken forbindes dog også med jura, politik og økonomi, ligesom særlige aspekter indenfor metalanalyser diskuteres af fysikere og kemikere.

Inden for numismatikken er der desuden udviklet metoder, som specielt tager hensyn til mønternes særlige karakteristika. Det vil sige de mange ensartede genstande med oftest næsten samme vægt og ens kombinationen af billede og skrift. Blandt disse metoder er stempelanalysen. Metoden bygger på, at enhver mønt er præget med to stempler, et forside- og bagsidestempel, der har kunnet bruges igen og igen, hver for sig eller sammen til at præge mange mønter. Hvis man kan identificere, hvor mange stempler, der er anvendt til at præge de i dag kendte mønter, hvor samme forsidestempel er anvendt sammen med forskellige bagsidestempler eller omvendt, har man f.eks. mulighed for at beregne den relative størrelse eller intensitet af en udmøntning. En angivelse af det kendte antal stempler giver ofte et mere præcist billede af en udmøntnings størrelse fremfor det kendte antal af samme mønttype. Man kan sågar anslå, hvor stor en del af en udmøntning vi i dag har bevaret eksempler af ud fra matematiske sandsynlighedsberegninger af forholdet mellem antallet af kendte stempler og eksemplarer af den pågældende mønttype. Stempelanalyse som arbejdsredskab i numismatisk forskning er udviklet siden slutningen af 1800-tallet, men da man i nyere tid har fået adgang til stadig større databaser med højopløselige fotos, bliver det nemmere at udføre de tidskrævende analyser, der danner basis for både kvantitative studier og finjusteringer af datering.[18]

Møntvæsenets opståen og tidlige udvikling i Europa

Fra segl til mønter

Den græske forfatter Herodot (født omkring 480 f.Kr.) fortæller om den umådeligt rige kong Kroisos (560-547 f.Kr.) og hans land Lydien. Ved udgravningen af det store Artemis-tempel i Efesos på Tyrkiets vestkyst fandt man blandt meget andet nogle indskrifter, der fortalte, om kong Kroisos' finansiering af sit prestigebyggeri. Under dette tempel fandt arkæologer nogle af de tidligste mønter, som vi kender. Mønterne består af flere forskellige typer, og de må stamme fra en oprydning i helligdommen foretaget før byggeriet af det tempel, som Kroisos var med til at betale. Mønterne kan være blevet nedlagt ad flere omgange, og alle disse mønttyper må være præget før ca. 560/550 f.Kr. Måske er de allerældste præget helt tilbage i slutningen af 600-tallet.

FIG. 1.29
Artemision i Efesos
Artemis-templet blev anset for at være et af verdens 7 vidundere. Der havde allerede længe ligget en helligdom på stedet, da man o. 560 f.Kr. begyndte at opføre det store Artemision, finansieret ved donationer fra bl.a. den lydiske kong Kroisos. Møntfundene under templet er af afgørende betydning for dateringen af møntvæsenets opståen. Templet brændte flere gange men blev genopført. Her ses det afbildet på en mønt præget i Efesos under kejser Claudius (41-54 e.Kr.). Inde i templet står den berømte kultstatue af den efesiske Artemis.

DE ÆLDSTE MØNTER

De fleste af mønterne fra Efesos-skatten hører til løvehoved-typerne ligesom disse. De er karakteriseret ved gengivelsen af et løvehovede på forsiden og et aftryk af punslen med overstemplet på bagsiden.

De største mønter i skatten vejede ca. 4,7g, der svarede til 1/3 stater, mens de mindste var 1/48 stater på ca. 0,29g. Der kendes dog endnu mindre elektronmønter. 1/96 stater var ca. 4mm i diameter og vejede 0,15g. Den havde en løvepote på forsiden. De allermindste mønter på størrelse med et knappenålshovede vejede blot 0,08g.

EN TOLVTEDEL STATER

FIG. 1.30
Elektronmønter fra Lydien, præget før 550 f.Kr.

EN SJETTEDEL STATER

EN TREDJEDEL STATER

FIG. 1.31
Kroisos' guldmønt
Lydisk guldstater som sandsynligvis er præget under kong Kroisos (560-546 f.Kr.). De lydiske mønter af sølv og guld havde på forsiden en afbildning af en løve og en tyr, der var vendt mod hinanden, mens bagsiden ligesom de tidligere elektronmønter var incus.

FIG. 1.32
Dareios' guldmønt
Dareiken var en guldmønt opkaldt efter den persiske konge Dareios (522-486 f.Kr.). Den viser kongen i fuld figur på forsiden, mens bagsiden er nonfigurativ.

Fælles for disse tidlige mønter er, at de alle er præget i en legering af guld og sølv, *elektron*, og at de er blevet stemplet med en fordybning, en såkaldt *incus*, på bagsiden (fig. 1.31). Forsiderne varierer derimod meget. Den kan være helt glat eller rillet, men mange af mønterne bærer et motiv f.eks. en løve eller en hjort. Forsidemotiverne kan dermed sammenlignes med motiver fra seglstamper. Man kan forestille sig, at det, at man stempler mønter med sit tegn, ikke ligger så langt fra for eksempel forsegling af pakker eller klæde ved brug af indstemplede plomber, der viser hvem der er bag. En analyse af mønternes vægt viser, at der allerede blandt de tidligste udmøntninger findes eksempler på, at en møntserie er præget i flere nominaler, hvor vægtene indplaceres som fraktioner af en stater på 14,15g. Trods anvendelsen af den samme vægtstandard antages mønterne at stamme fra forskellige byer på Tyrkiets vestkyst. Netop i begyndelsen af 500-tallet oplevede byerne i dette område en blomstringstid, der kom til udtryk i f.eks. store tempelbyggerier. Alt i alt kendes op mod 100 forskellige typer elektronmønter fra denne periode. En del af disse tidlige typer kan henføres til bystater, som også senere prægede mønter med de samme motiver, men mange er endnu uidentificerede. Kun ganske få mønter bærer indskrifter, og oftest afføder indskrifterne flere spørgsmål end svar.[19]

I teksten *Historie* nævner Herodot det guldsand, som blev skyllet ned fra bjerget Tmolos (i dag Bozdağı), der sandsynligvis har været råmetal for nogle af de ældste elektronmønter. Her giver han lyderne æren for at være "de første mennesker vi kender, der har brugt mønter præget af guld og sølv, og de var de første kræmmere".[20] Historien er både sand og falsk. De første elektronmønter er tydeligvis præget før Kroisos' regeringstid, og metalanalyser viser, at mønterne tilsyneladende har et højere sølvindhold end den naturligt forekommende elektron. Fund i den lydiske hovedby Sardis tyder imidlertid på, at det var på Kroisos' tid, at man begyndte at præge mønter i næsten rent sølv og guld. Teknologien til at rense metaller fandt for alvor anvendelse, da det blev nødvendigt at kunne adskille og forfine guld og sølv til ensartede værdier. At lyderne har haft særlig viden og ekspertise i dette arbejde afspejles af Herodots beretning.[21]

I 546 f.Kr. blev Lydien erobret af Perserriget under ledelse af kong Kyros, og Sardis blev ødelagt. Men udmøntningen af kroisoske guld- og sølvmønter fortsatte uændret under persernes overherredømme indtil slutningen af 500-tallet, hvor den nye perserkonge Dareios reformerede møntvæsenet ved at udstede guldmønter – efter ham kaldet *dareiker* (fig. 1.32) – på ca. 8,35g, der svarede til 20 sølvmønter, *sigloi,* med vægt af ½ stater (1 stater = 10,7g).

Fra midten af 700-tallet f.Kr. ekspanderede de græske bystater. De grundlagde handelspladser, de såkaldte *apoikiai*, langs både Middelhavets (fra Nordspanien via Sydfrankrig og Italien til Adriaterhavet) og Sortehavets kyster, og mange af disse apoikiai voksede hurtigt op til at blive betydelige bystater og vigtige samhandelspartnere. Det er ikke forbavsende, at de første mønter stammer fra byer, der både havde adgang til møntmetal og var dybt involveret i fjernhandel. I f.eks. Korinth, Ægina og Athen kom sølvet til de første mønter netop fra minerne i Det Ægæiske Hav, især fra øen Sifnos og fra Nordgrækenland. Hvornår præcis disse udmøntninger fandt sted er voldsomt debatteret.[22] Enkelte forskere har ment, at det skete allerede i slutningen af 600-tallet samtidig med elektronudmøntningerne i Sardis og på Lilleasiens vestkyst, men de fleste synes i dag at mene, at udmøntningerne startede i midten af 500-tallet, mens Kroisos var konge af Lydien. Udmøntningerne af de ældste didrakmer (2-drakmer) i Athen og andre byer inden for det nuværende Grækenland var ganske små og har sandsynligvis ikke haft nogen større økonomisk betydning. I dag kendes kun et til fire forsidestempler til hver af de ældste mønttyper i Athen. Først i de seneste år af 500-tallet f.Kr. ses en pludselig voldsom vækst i antallet af kendte stempler for hver type. Noget der for Athens vedkommende sikkert hænger sammen med den begyndende udnyttelse af de rige sølvforekomster i Laurion nær Athen, som forsynede både Athen og Ægina med metal til møntproduktion. Det er også i denne periode, at vi begynder at få fast grund under fødderne, når det gælder dateringer af mønterne. Der kendes en lang række fund af møntskatte fra slutningen af 500-tallet og frem mod

FIG. 1.33
Relief på begge sider
De første dobbeltreliefmønter er ligesom de incuse mønter præget på meget tykke blanketter. Hvor stemplernes diameter er større end den færdigprægede mønt, forsvinder en del af motivet ud over randen. Tetradrakme fra Athen, ca. 480-450 f.Kr.

480 f.Kr., som viser, at møntvæsenet på den tid allerede havde udviklet sig eksplosivt. I løbet af kun en til to generationer blev brugen af sølvmønter udbredt til størsteparten af den græske verden.

Der blev i slutningen af 500-tallet f.Kr. eksperimenteret med forskellige måder at fremstille mønter på, som førte til meget forskellige udtryk. De ældste sølvmønter blev ligesom elektronmønterne præget på en blanket, der nærmest ligner en fladtrykt kugle med en non-figurativ incus indstemplet på bagsiden, men snart fandt man på at lave mønter med et motiv i relief på begge siderne (fig. 1.33). Og denne tradition har holdt sig til vore dage.

Møntvæsenets betydning i de græske samfund vurderes meget forskelligt. Nogle forskere har set indførelsen af et møntvæsen som en revolutionerende nyskabelse, der totalt forandrede samfundene, mens andre tvivler på, at de ældste mønter havde nogen særlig økonomisk betydning og ser det tidlige møntvæsen som en gradvis supplering af og overgang fra en vægtøkonomi, som havde fungeret ganske udmærket i århundreder. Forskellen mellem det umøntede sølv og mønterne kunne ligge i den autoritet, der omgav møntherren og i de politiske aspekter i møntvæsenet.

Mønterne blev i de fleste tilfælde præget af en bystat. Der optrådte dog også mønter, som blev præget for forbund af selvstændige (by-)stater svarende til møntunioner, der blev præget mønter for helligdomme (ligesom Vatikanet/pavestaten i dag har egne mønter) samt mønter, der blev præget af stater ledet af en konge. Møntherren var i hvert enkelt tilfælde statens leder eller ledere, og motiverne på mønterne afspejler de stater, de blev præget af. Det var typisk et symbol for byen, enten i form af en afbildning af dens skytsgud eller noget, der var særligt karakteristisk for netop denne stat (fig. 1.34).

Den græske forfatter Aristoteles insisterede i slutningen af 300-tallet på, at mønter blev indført for at lette handelen.[23] Det er nok tvivlsomt om Aristoteles har haft nogen præcis viden om bevæggrundene til møntvæsenets opståen et par århundreder før hans tid. Men de relativt ensartede vægte på de ældste udmøntninger kunne pege i samme retning. I de senere år er der blevet sat fokus på den hurtige udvikling af meget små nominaler, som ellers hidtil ikke har været særligt kendt. Et meget vigtigt fund fra slutningen af 500-tallet f.Kr. stammer fra den græske by Kolofon nær Efesos, der ligger i det nuværende Tyrkiet. Fundet bestod af 903 små sølvmønter samt 77 stykker umøntet sølv. Mønterne tilhørte to forskellige nominaler: 1/24 stater (også kaldet ½ obol) på ca. 0,43g og 1/48 stater (1/4 obol) på 0,21g. Selv på disse meget små vægtenheder var der tale om meget finjusterede vægte. Tilstedeværelsen af det umøntede sølv viser dog, at der har været tale om en hybrid økonomi, hvor man anvendte sølv efter vægt sideløbende med en begyndende møntbrug.[24]

De store sølvmønter har hver især repræsenteret en betydelig metalværdi, der langt oversteg hvad man havde brug for i mindre handler. Kolofon-skatten viser, at der også blev præget små nominaler, og rent faktisk kendes der elektronmønter med værdier helt ned til 1/192 stater (fig. 1.30). Disse mønter vejer 0,08g og er på størrelse med et knappenålshovede. Der er ingen tvivl om, at mange af dem er gået tabt i tidens løb. Det er naturligvis et problem i moderne forskning, der har undervurderet antallet af udmøntninger af små nominaler.

Løsningen på problemet med meget små sølvmønter blev indførelsen af bronzemønter, men dette skridt lod vente på sig. I forhold til sin vægt var sølv mere end 100 gange så meget værd som bronze, så hvis man skulle erstatte en sølvmønt med en fuldlødig bronzemønt, ville den sidstnævnte blive uforholdsmæssig stor. Alternativet var at indføre bronzemønter som kreditmønter. Det vil sige, at bronzemønternes pålydende værdi skulle være højere end deres metalværdi, og denne grænse var tydeligvis svær at krydse for antikkens grækere. Ideen til bronzemønter ser ud til at opstå i randområderne (Syditalien, Sicilien og Sortehavsområdet), hvor de første bronzeudmøntninger fandt sted 450-425 f.Kr. Mange bystater var allerede begyndt at slå bronzemønter før 400 f.Kr., mens der f.eks. i Athen var voldsom modstand mod bronzemønter langt ned i 300-tallet (fig. 1.24). Bronzemønterne lettede uden tvivl brugen af mønt i forbindelse med små og mere dagligdags transaktioner, men de blev som regel kun anvendt indenfor udstederens område.

FIG. 1.34

GRÆSKE MØNTER MED SYMBOLER FOR FORSKELLIGE BYSTATER

De mange græske bystater anvendte hovedsagelig symboler eller en gengivelse af deres skytsguddom som identificerede deres mønter. Nogle mønter bar også byens navn eventuelt i forkortet form, f.eks. META for Metapont og ATHE for Athen.

LABYRINT FRA KNOSSOS

SKILDPADDE FRA ÆGINA

PEGASUS FRA KORINTH

KORNAKS FRA METAPONT

UGLE FRA ATHEN

De første portrætmønter

I den græske verden var portrætter af mennesker indtil slutningen af 400-tallet f.Kr. sjældne. Man afbildede som hovedregel kun guder eller menneskетyper, mens de få billeder af individuelle personer blev fremstillet som særlige hædersbevisninger efter den afbildedes død. At sætte et levende menneskes portræt på en mønt var det samme som at sætte sig på gudernes niveau. Kong Philip 2. af Makedonien (359-336 f.Kr.) blev som den første hersker angiveligt afbildet på græske mønter, men det blev camoufleret. Møntbilledet forestillede nemlig ikke kongen selv, men den statue, der var blevet rejst til ære for ham som vinder i De Olympiske Lege.

Hans søn Aleksander den Store (336-323 f.Kr.) blev verdenserobreren, der satte den græske kultur i tæt forbindelse med den orientalske verden helt til Indus-floden. Her blev kongen opfattet som en guddommelig beskytter af staten, og gudekongen blev afbildet allerede på de ældste persiske mønter, *dareikerne*. Aleksanders sølvmønter blev præget i enorme tal. De fik en kolossal udbredelse og findes i store antal både indenfor og udenfor de områder, som Aleksander erobrede. Mønterne afbilder på forsiden en ung mand iført en hjelm dannet af et løvehoved. Løvehjelmen er halvguden Herakles' kendetegn. Umiddelbart identificerer det fremstillingen som en afbildning af Herakles, men motivet kan også opfattes som et portræt af Aleksander og dermed som det første herskerportræt på en græsk mønt (fig. 1.35). Det er tvetydigt – og måske er det tilsigtet? Sikkert er det, at eftertiden så det som et portræt af Aleksander, men vi ved ikke hvornår sammensmeltningen af Aleksander og Herakles begyndte. Efter Aleksanders død delte hans generaler riget, og flere af hans efterfølgere prægede mønter med egne portrætter på. Den magiske grænse for, hvad man kunne tillade sig, var overskredet.

Samtidig blev der i mindst 26 forskellige møntsteder præget mønter med Aleksander den Stores portræt (fig. 1.36). Faktisk er hovedparten af mønterne med portrættet af Aleksander som Herakles præget efter hans død. Aleksandermønterne er et eksempel på en såkaldt immobiliseret mønttype – et succesfuldt design, som blev ved med at være i brug længe efter den afbildede fyrstes død.[25] Med Aleksander den Stores udmøntninger fik mønterne den udformning, der endnu i dag er normen for de fleste monarkier. At de bærer statsoverhovedets portræt på forsiden.

FIG. 1.35
Philip 2. til hest?
Der er præget mange forskellige mønttyper i Philip 2.s navn i både guld, sølv og bronze. En af hans meget udbredte typer er en tetradrakme, der på forsiden har et protræt af guden Zeus og på bagsiden en rytter iført kappe. Kan det være en afbildning af selve Philip?

FIG. 1.36
Eksempler på mønter med Aleksander den Stores portræt

- **a** Aleksander den Store iført den løvehovedhjelm, som ellers er guden Herakles' symbol. Mønten er fra Aleksanders regeringstid.
- **b** Aleksander den Store med løvehovedhjelm. Mønten er præget efter kongens død.
- **c** Aleksander den Store portrætteret med vædderhorn. Hornene er en attribut for sammensmeltningen af den græske gud Zeus med den ægyptiske Ammon. Mønten er præget i Thrakien efter Aleksanders død.
- **d** Aleksander den Store med elefanthjelm, som er en henvisning til hans erobringer i Orienten. Mønten er præget i Ægypten efter Aleksanders død.

Mønterne er gengivet i 1:1

FAKTA

GRÆSKE MØNTER I DANMARK

FIG. 1.37
Aleksander fra Lillegærde
Mønten er præget i 200-tallet f.Kr. og fundet i en dansk sølvskat fra midten af 1000-tallet e.Kr.

Græske mønter er sjældne fund i Danmark, og de allerfleste kendte eksemplarer stammer fra steder, hvor al sandsynlighed peger på, at de er blevet tabt i nyere tid. En undtagelse er en drakme af den populære Aleksander den Store type, der blev præget af Aleksanders efterkommere i tiden efter hans død i 323 f.Kr. Netop denne mønt blev fundet ved Lillegærde på Bornholm som del af en brudsølvsskat fra vikingetiden. Sølvet er blevet testet, ved at man har stukket ind i møntens overflade langs randen. Det er en handling, som er typisk for perioden omkring år 1000 e.Kr.

Aleksander erobrede store landområder helt til Indusfloden i Asien. Erobringerne bestod bl.a. af områder i det moderne Afghanistan og de centralasiatiske republikker, og der blev efterfølgende præget mønter i Aleksanders navn i disse områder. Mange århundreder senere blev hovedparten af de kufiske mønter fra 900-tallet, der bliver fundet i Danmark, præget i de samme områder. Det er sandsynligt, at den græske mønt fra Lillegærde er overlevet i Centralasien fra den græske oldtid til vikingetiden og er kommet hertil sammen med de kufiske mønter.

FIG. 1.38
Bronzeklumper
Aes rude er klumper af uforarbejdet bronze, der blev brugt til betaling efter vægt.

Fra græsk drakme til romersk denar

Mens man i den græske verden hovedsagelig anvendte sølv som møntmetal, så foregik der samtidig en helt anden udvikling på den italienske halvø. Romerske forfattere fortæller, hvordan man i gammel tid brugte *aes rude*, der egentlig betyder rå bronze til betaling efter vægt (fig. 1.38).[26] Klumper af uforarbejdet kobber optræder i fund helt tilbage fra 700-tallet f.Kr.[27] De kan sandsynligvis fortolkes som aes rude, og de var penge i en vægtøkonomi baseret på bronze. Det samme gælder en gruppe barrer støbt i en jernholdig bronze, som er fundet i hele Mellemitalien. Barrernes datering er højst usikker. Nogle kan muligvis dateres allerede i 500-tallet f.Kr., mens andre er fundet sammen med genstande fra 200-tallet f.Kr. De synes ikke at følge nogen fast vægtstandard, så hvis de har været anvendt som betalingsmidler, må de placeres i en vægtøkonomi.

De ældste romerske udmøntninger er knyttet til Roms ekspansion mod syd, som tog fart omkring 300 f.Kr.[28] Her mødte romerne dels en række såkaldte italiske folkeslag og dels de mange græske bystater, der lå som perler på en snor langs Syditaliens kyster. Napoli (Nea polis = den nye by) var en af de græske byer, der havde en meget stor møntproduktion i slutningen af 300-tallet, og de første romerske mønter antages almindeligvis at være præget i Napoli i samme periode. Det var bronzemønter, der både i vægt og motiv følger de samtidige napolitanske mønter, men de bærer den græske indskrift ΡΩΜΑΙΩΝ (fig. 1.40 og 1.41). Det kan oversættes til romernes (mønt). I begyndelsen af 200-tallet fulgte den første romerske sølvmønt. Det var en didrakme (2-drakme) efter græsk vægtenhed, der på forsiden havde et portræt af krigsguden Mars, mens bagsiden havde et hestehoved og indskriften ROMANO – nu med latinske bogstaver. De prægede mønter i sølv og bronze eksisterede samtidig med to serier støbte mønter. Den ene bestod af bronzebarrer, de såkaldte *aes signatum*, der synes at have vejet omkring 1,5-1,6kg og dermed svaret til ca. 5 romerske pund à 324g. Den anden er de såkaldte *aes grave*, som fandtes i syv nominaler fra 1 aes til 1/12 aes (= 1 uncie).

FAKTA

KELTISKE MØNTER

Samtidig med de hellenistiske riger i den østlige del af Middelhavsområdet var store dele af Midteuropa beboet af keltere, der var en betydelig magtfaktor i slutningen af det første årtusinde f.Kr. Rom blev plyndret af keltere i 390 f.Kr., og den vigtige græske helligdom Delfi blev angrebet i 279 f.Kr. Fra slutningen af 300-tallet begyndte en lang række keltiske samfund fra Balkan i øst til De Britiske Øer i vest at slå mønter.

Mønterne efterlignede især den makedonske kong Philip 2.s guld-staterer og Aleksander den Stores tetradrakmer i sølv. De ældste keltiske mønter er tro gengivelser af de græske originaler, men lidt efter lidt forvanskedes motiverne, så mange af mønttyperne i dag fremstår nærmest som moderne nonfigurative symboler.

I starten er der udelukkende tale om ædelmetaludmøntninger, men efterhånden benyttedes også bronzemønter. De mange forskellige udmøntninger understreger tilstedeværelsen af en lang række forskellige keltiske samfund, men vi ved ikke i detaljer, hvordan de rent politisk var organiseret. De fleste af mønterne er uden indskrift, så deres udbredelse i arkæologiske fund er vores vigtigste kilde til viden om, hvor de blev anvendt. De sidste keltiske udmøntninger ophørte gradvist efter romernes erobring af Gallien og Britannien.

FIG. 1.39
Fra græsk til keltisk
Mønterne fra den græske bystat Massalia (i dag Marseille) i Sydfrankrig dannede forbillede for udmøntninger foretaget af de keltiske befolkningsgrupper i Po-dalen i Norditalien, sandsynligvis i 3.-1. årh. f.Kr. Især bagsidens løve bliver med tiden vanskelig at genkende, og forkortelsen af bynavnet MASSA bliver til ornamenter bestående af vinkler. På enkelte udmøntninger optræder en helt ny indskrift (PIRAKOS) i et lokalt, såkaldt 'lepontisk', alfabet.

1 Mønt fra Massalia
2 Keltisk mønt fra Po-dalen
3 Keltisk mønt med lokal indskrift: PIRAKOS

1 **2** **3**

FIG. 1.40-1.41
Romerske mønter med græsk indskrift
Mønterne fra Napoli (øverst) var forbillede for de ældste romerske mønter med den græske indskrift ΡΩΜΑΙΩΝ, som blev præget i Napoli i slutningen af 300-tallet.

200-tallet f.Kr. var en overgangsperiode, hvor den voldsomt ekspanderende by Rom begyndte at slå mønt på linje med en lang række andre byer på den italienske halvø. Hvorfor? Man har foreslået, at Rom simpelthen var nødt til at præge mønter for at kunne betale sold til lejetropper i forbindelse med kampene i Syditalien, men dertil har de første udmøntninger været alt for små, for der kendes f.eks. kun fire forsidestempler fra den første udmøntning. De romerske mønters udbredelse passer heller ikke med udbredelsen af andre romerske genstande, så de synes ikke at have haft nogen betydning i udenrigshandel. Sølvudmøntningens start skal nok snarere ses som en del af optagelsen af græske institutioner i Rom, som faldt sammen med erobringen af de græske byer i Syditalien fra begyndelsen af 200-tallet f.Kr. Først i midten af 200-tallet ses en vækst i antallet af kendte stempler. Den voksende udmøntning falder sammen med en reduktion i vægten af de støbte bronzemønter og en forfinelse af sølvindholdet i drakmerne (tabel 1.1). Nu kan man begynde at tale om et romersk møntbrug. Men under Roms anden puniske krig mod hærføreren Hannibal i 218-201 f.Kr. brød systemet sammen og måtte reorganiseres.

REPUBLIKANSKE MØNTER
DEN TIDLIGE DEL AF 200-TALLET **TABEL 1.1**

MØNT	METAL	VÆGT	VÆRDIANGIVELSE
Didrakme	Sølv		
As	Bronze	1 pund = 12 uncer	|
Semis	Bronze	½ pund = 6 uncer	S
Triens	Bronze	⅓ pund = 4 uncer	••••
Quadrans	Bronze	¼ pund = 3 uncer	•••
Sextans	Bronze	⅙ pund = 2 uncer	••
Uncia	Bronze	1 unce	•
Semuncia	Bronze	½ unce	Σ

Værdiforhold sølv:bronze = 120:1. Værdiangivelse: Møntens værdi er angivet ved symboler. 1 pund (324 g) = 12 uncer (à 27 g) = 288 scripler (á 1,125 g).

FIG. 1.42
Aes signatum
Romersk bronzebarre med et vildsvin som motiv. Stammer fra republikansk tid.

FAKTA

ETRUSKISKE MØNTER

I landskabet Etrurien nord for Rom eksisterede en række rige bystater, der siden 700-tallet handlede med både grækere og fønikere.

Den største udmøntning fandt sted i handelsbyen Populonia, der ligger i midten af det nuværende Italien. Populonia er bl.a. kendt for at have været et center for metaludvinding. Her prægedes bronze, sølv og guld med det særtræk, at mange af ædelmetalmønterne blev præget med en blank bagside.

Dateringen af de mange møntserier fra Populonia diskuteres blandt forskere. Enkelte udmøntninger kan måske have fundet sted allerede omkring 400 f.Kr., men der er ingen sikre beviser for etruskiske udmøntninger før 200-tallet f.Kr.[29] På det tidspunkt var store dele af Etrurien allerede formelt under romersk overherredømme. Fra den tid kendes både aes signatum og støbte mønter fra Tarquinia ca. 80 km nordvest for Rom, mens der fra byerne i indlandet kendes støbte såvel som prægede bronzemønter.

FIG. 1.43
Støbt etruskisk mønt
Mønterne har på forsiden et dobbelthovede, der normal forbindes med guden Janus, iført den rejsehat, som ellers anvendes som attribut for guden Merkur. På bagsiden ses en kølle. De to punkter viser, at der er tale om en sextans, og indskriften i etruskisk alfabet kan læses Velathri, i dag Volterra, i Toscana i Italien.

FIG. 1.44
De ældste denarer
På forsiden af de ældste denartyper var en afbildning af gudinden Roma, og på bagsiden gudetvillingerne Castor og Pollux, også kendt som Dioskurerne, og indskriften ROMA. Denarerne var desuden mærket med romertallet X, der angav deres værdi: 10 aes.

Den romerske denar
Denaren er den første entydigt romerske mønt. Denaren havde en værdi af 10 aes, og ordet *denar* er afledt af *deni*, der betyder 10 ad gangen. Den blev indført midt under anden puniske krig sandsynligvis i 212/211 f.Kr., og den skulle med tiden blive en af verdens længstvarende succeser. Denaren var rygraden i det romerske møntsystem i næsten et halvt årtusinde, og ordet *denar* anvendes stadig. I mange romanske sprog er det blevet til ordet for *penge*. Den første udmøntning bestod hovedsagelig af sølvmønter (fig. 1.44), men også et mindre antal guldmønter og bronzemønter blev præget (tabel 1.2). Sølvmønterne blev præget i rent sølv (97-99% sølv) i flere forskellige møntsteder, og de fordrev snart ikke-romerske sølvmønter fra den italienske halvø. Romerske forfattere fortæller, at et kollegium bestående af tre møntembedsmænd, *tres viris monetalis*, stod for den romerske udmøntning i republikansk tid, og dette embede ser ud til at være indført i forbindelsen med overgangen til denaren.

ROMERSKE SØLVMØNTER
DEN FØRSTE DENARSERIE FRA 211/12 F.KR. **TABEL 1.2**

MØNT	VÆGT I AS	VÆRDIANGIVELSE
Denar	10 as	X
Quinar	5 as	V
Sesterts	2½ as	IIS

1 pund (324 g) = 12 uncer (à 27 g) = 288 scripler (á 1,125 g). En denar lig med 1/72 del pund = 4,5 g. Værdiangivelse: Møntens værdi er angivet ved symboler.

FIG. 1.45
En lynhurtig omstilling
I januar 44 f.Kr. fik Cæsar en række nye titler, og hans portræt blev for første gang sat på mønter præget i Rom (øverst). Måske var det medvirkende til sammensværgelsen mod ham, der førte til drabet 15. marts 44 f.Kr. Cæsars møntportræt overskred en magisk grænse, men kun få år senere var det helt almindeligt. På forsiden af mønten præget i 38 f.Kr. (nederst), ses Julius Cæsars grandnevø og adoptivsøn Octavian. Han beskriver sig selv som den guddommeliggjorte Cæsars søn (CAESAR DIVI F), og han bærer skæg, for at vise at han er i sorg efter Cæsars død. På bagsiden ses Julius Cæsars portræt og indskriften DIVOS IVLIVS – den guddommeliggjorte Julius.

I løbet af de sidste århundreder f.Kr. forvandlede Rom sig fra at være en by til at være et verdensrige. Romerne vandt over det makedonske kongerige ved slaget ved Pydna i 168 f.Kr. og både den puniske hovedstad Karthago og den centrale græske by Korinth blev indtaget i 146 f.Kr. Derefter fulgte større og større erobringer, og i 44 f.Kr. var næsten hele Gallien blevet besat af romerne under Cæsar. Der foregik løbende justeringer af møntsystemet både i værdiforhold, vægt og i mønternes udseende. I den senere del af den romerske republik fik sølvmønterne voksende betydning på bekostning af bronzeudmøntningerne. Samtidig skete en forandring i møntmotiverne. Statens symboler forsvandt og blev erstattet af motiver og indskrifter, der blev knyttet til den enkelte møntembedsmands forfædre. I begyndelsen af 44 f.Kr. var Cæsar den første levende romer, hvis portræt kom til at pryde forsiden af en mønt, men i magtkampene efter mordet på Cæsar 15. marts 44 f.Kr. satte begge parter deres portræt på mønter, og Cæsars selvudnævnte hævnere i triumviratet (Antonius, Lepidus og Octavian, den senere Augustus) anvendte mønter med portræt af Cæsar på den ene side og sig selv på den anden (fig. 1.45).

Den første verdensøkonomi
Da støvet lagde sig efter magtkampene stod Octavian i 31 f.Kr. tilbage som sejrherre, og han kom under hædersnavnet Augustus til at regere Rom i ikke mindre end 45 år. Han blev kendt for at stå bag enorme byggerier i hovedstaden, og han sørgede for at få styr på administrationen af riget, herunder af møntvæsenet og skattesystemet. Man taler ofte om Augustus' møntreform, men i virkeligheden var der ikke tale om et samlet koncept, men om en række tiltag med rod i det republikanske møntsystem (tabel 1.3). Denaren blev beholdt som hovedmønt, men med en værdi af 16 as, og med en fast udmøntning af en guldmønt, *aureus*, der havde værdi af 25 denarer. Den største forandring kom i prægningen af kreditmønter i to forskellige legeringer. De største nominaler blev præget i det gyldne messing, mens de mindste blev præget i rødt kobber. De mange forskellige nominaler blev aldrig præget samtidig, men det overordnede system fungerede alligevel med kun få justeringer i næsten 300 år. Der skete også flere vægt- og lødighedsjusteringer, som specielt tog fart i de langvarige økonomiske og politiske kriser i 200-tallet, hvor riget var truet af såvel interne stridigheder i magteliten, oprør i provinserne og angreb på de ydre grænser (se kap. 2).

ROMERSKE MØNTER
EFTER KEJSER AUGUSTUS' 'REFORMER' 31 F.KR-14 E.KR. **TABEL 1.3**

MØNT	METAL	VÆGT	VÆRDI
Aureus	Guld	1/42 pund, 8 g	25 denarer
Denar	Sølv	1/84 pund, 3,9 g	16 as
Quinar	Sølv		8 as
Sesterts	Messing	25 g	4 as
Dupondius	Messing	11 g	2 as
As	Kobber	11 g	1 as
Semis	Kobber	6 uncer	½ as
Quadrans	Kobber	3 uncer, 3 g	¼ as

Værdiforhold guld:sølv = ca. 12½:1.
1 pund (ca. 324 g) = 12 uncer (à 27 g)

ROMS UDBREDELSE

FIG. 1.46

1 400 f.Kr.: Rom er en lille bystat.

2 44 f.Kr.: Romerrigets udbredelse ved Julius Cæsars død.

3 117 e.Kr.: Romerrigets største udbredelse.

4 395 e.Kr.: Romerriget splittet i et vest- og et østromersk rige (ved Theodosius 1.s død)

- Byer
- Romerske provinser
- Romerske lydstater
- Østromerske rige
- Vestromerske rige

ROMERSKE GULD- OG SØLVMØNTER
EFTER KONSTANTIN DEN STORES REFORM CA. 312 E.KR. **TABEL 1.4**

MØNT	METAL	VÆGT	PÅLYDENDE	EVT. SENERE PRODUKTIONS-TIDSPUNKT
Solidus	Guld	4,5	1 solidus	
Semis	Guld		½ solidus	
Tremis	Guld		1/3 solidus	Fra ca. 385 e.Kr.
Milliarense	Sølv	4,5 g	1/18 solidus	Fra ca. 324 e.Kr.
Siliqua	Sølv		1/24 solidus	

Værdiforhold guld:sølv = ca. 12½:1.
1 pund (324 g) = 12 uncer (à 27 g)

Kejser Diokletian (284-305 e.Kr.) forsøgte at dæmme op for inflationen ved grundlæggende reformer af rigets styreform og møntvæsen, og han indførte regler om maksimalpriser. Resultaterne var dog ikke gode nok, og få år senere måtte Konstantin den Store stå for den første egentlige møntreform siden Augustus' regeringstid. For første gang blev hovedmønten i det romerske møntsystem ændret fra at være denaren i sølv til den nye guldmønt, den såkaldte *solidus*, der skulle præges i fint guld med en vægt på 1/72 del af et pund (tabel 1.4). Der blev også præget nye sølvmønter, men ved at basere systemet på guld, forsøgte Konstantin at genskabe tilliden til den statslige mønt. Samtidig startede kolossale udmøntninger af kreditmønter i bronze. Justeringer af møntsystemet foregik løbende, udmøntningen af sølv svandt væk i slutningen af 300-tallet, mens en ny lille guldnominal kom til. Diokletian havde allerede oprettet møntsteder i de vigtigste byer langs rigets grænser, og dette blev bibeholdt af Konstantin. Dermed ophørte den dominans i udmøntningen som Rom havde haft siden 1. århundrede e.Kr., og fragmenteringen af riget tog fart. Den administrative deling af riget i en vestlig og østlig del tog til, og det samme gjorde væksten i den østromerske hovedstad Konstantinopel (i dag Istanbul). I løbet af 400-tallet imploderede det vestromerske rige, mens det østromerske riges betydning voksede og under navnet Byzans skulle det blive en ny stormagt, der spillede en vigtig rolle i endnu et årtusinde.

I det tidligere vestromerske Europa blev sølvudmøntningen mindre og mindre, og småkongedømmerne, som fra slutningen af 400-tallet kom til at udfylde magttomrummet, prægede næsten udelukkende guldmønter.[30] I begyndelsen var mønterne præget i den østromerske/byzantinske kejsers navn og med fuld lødighed, og de blev anerkendt i cirkulation som de ægte romersk-byzantinske guldmønter. Den frankiske/merovingiske konge Theodebertus 1. (533-547) blev den første af de germanske konger, der satte sit eget navn på en guldmønt. Dermed accelererede en udvikling frem mod udmøntninger, der dels var uafhængige af den byzantinske kejser og dels ikke blev accepteret som betaling af f.eks. paven i Rom, som på den tid hørte under Byzans. Samtidig viser de arkæologiske fund, at en betragtelig del af småmøntomløbet langt ind i 600-tallet, især i Italien, stadig bestod af de bronzemønter, som var præget allerede under Konstantin den Store og hans efterfølgere i 300-tallet.

Der kan ikke være tvivl om, at der var enorme værdier i omløb igennem hele den romerske kejsertid. I store dele af riget kunne mønter anvendes i daglig handel, men derudover var der især frem til slutningen af 200-tallet e.Kr. tale om en udstrakt brug af afdragsordninger, gældsbreve og veksler. Da centralmagten kollapsede i den vestlige del af riget i løbet af 400-tallet, forsvandt også de institutioner, som udgjorde statsapparatet, herunder møntvæsenet. Fra at være et enormt rige med ensartede fælles

udmøntninger, der fandt sted i relativt få velkontrollerede møntsteder med meget stor produktion, skete der nu en fragmentering i små enheder med mange møntsteder, som tilsyneladende alle har haft en begrænset produktion. Samtidig konsolideredes Det Byzantinske Rige på de østromerske fundamenter, og det nåede allerede i midten af 500-tallet sin største udbredelse. Her vedblev guldmøntfoden med at være grundlag for møntsystemet i endnu næsten et årtusinde.

Møntfund fra Danmark

Som arkæologisk og historisk kilde giver mønterne nogle ganske særlige muligheder. Få genstandstyper er produceret i så mange identiske eksemplarer, og det giver os unikke muligheder for at lave kvantitative analyser af møntfundene. Det har fra starten været vigtigt, at brugerne kunne se hvor og hvornår mønten blev præget. Derfor bærer de allerfleste mønter budskaber om netop produktionstid og -sted, hvilket gør dem nemmere at identificere end nogen anden arkæologisk fundtype.

Mønternes magi har sammen med den danske danefælovgivning betydet, at vi har et vældigt godt kendskab til fund af mønter. Den moderne danefælovgivning kan føres tilbage til 1200-tallets landskabslove, hvori det kræves, at ædelmetal, der findes i jorden, afleveres til kongen. Det første kendte møntfund skyldes faktisk, at en mand *ikke* havde overholdt loven. I 1534 blev 15 borgere dømt til at betale en bøde på 20 rhinske gylden og 100 mark for nogle sølvpenge, som Morten Boesen og hans kone fra Vestud i Borre sogn på Møn havde fundet, men som de ikke havde afleveret. De havde fundet mønter med en samlet vægt af 11 lod sølv, og bøden var betydeligt større end sølvværdien af mønterne.[31]

Der var indskrænkninger i danefæbegrebet, således at hvis man fandt ædelmetal på egen jord, kunne man beholde det. Denne regel var især til glæde for herremændene, som inddrog fund i deres private samlinger.

FAKTA

DANEFÆLOVGIVNING

I Museumsloven kap. 9 §30 finder man danefælovgivningen.

§ 30. Genstande fra fortiden, herunder mønter, der er fundet i Danmark, og hvortil ingen kan godtgøre sin ret som ejer, er danefæ, såfremt de er forarbejdet af værdifuldt materiale eller har særlig kulturhistorisk værdi.

Stk. 2. Danefæ tilhører staten. Den, der finder danefæ, og den, der får danefæ i sin besiddelse, skal straks aflevere det til Nationalmuseet.

Stk. 3. Nationalmuseet udbetaler en godtgørelse til finderen. Godtgørelsen fastsættes af Nationalmuseet under hensyn til det fundnes materialeværdi og sjældenhed samt til den omhu, hvormed finderen har sikret fundet.

Stk. 4. Såfremt danefæ findes ved en arkæologisk undersøgelse, der forestås af et statsligt eller statsanerkendt museum eller i øvrigt finansieres helt eller delvis af offentlige midler, udbetales der ikke danefægodtgørelse til finderen. Nationalmuseet kan dog i særlige tilfælde udbetale godtgørelse til ejer eller bruger af det areal, hvor undersøgelsen finder sted.

Stk. 5. Danefæ indgår i Nationalmuseets samlinger og kan af museet deponeres på andre statslige eller statsanerkendte museer efter anmodning fra disse. I tilfælde, hvor der ikke kan opnås enighed mellem Nationalmuseet og et andet museum om deponering af et nyt danefæfund, træffer kulturministeren afgørelse herom.

Følgende mønttyper erklæres typisk for danefæ

- Mønter fra oldtid, vikingetid og middelalder (til og med 1536)
- Mønter i skattefund – flere mønter nedlagt sammen
- Guldmønter og større sølvmønter, f.eks. dalermønter fra tiden efter 1536.

FIG. 1.47
Lundeborg-medaljen
Medalje fra 1585 præget af guld, der ifølge indskriften stammer fra en gammel skat, sandsynligvis fundet på Hesselagergårds jorde ved Lundeborg på Fyn. Desværre ved vi ikke, hvad guldskatten indeholdt, men der er fundet flere guldskatte fra jernalderen i området omkring Gudme og Lundeborg (se kap. 2).

På den måde begyndte oldsager og mønter at cirkulere som samlerobjekter. Derfor kunne herremanden Christen Splid i 1556 ved dom få tilkendt nogle mønter, der var fundet på hans jord.

I 1643 illustrerede Ole Worm (1588-1654), der bl.a. var oldtidsforsker, to mønter fundet sammen med andre værdigenstande i en krukke ved Lejre (fig. 1.48).[32] Mønterne fra Lejre-skatten nævner Worm også i kataloget over sin samling, hvor han desuden illustrerer to karolingiske mønter.[33] Worm førte en flittig korrespondance gennem hele sit liv, og mange af brevene omtaler hans interesser som samler. Allerede i 1628 modtog han en mønt som gave fra Bertel Knudsen Aqvilonius, der boede i Löderup nær Ystad i Skåne, der dengang var en del af Danmark. Mønten var fundet på en mark sammen med andre lignende mønter, og Worm kunne fortælle giveren, at skrifttegnene på mønten var arabiske, og at han havde set flere af samme slags gravet op i Danmark.[34] I den forbindelse nævnte han, at han ikke kendte til mønter med runer, men at han ejede mønter præget af Hardeknud og Æthelred.[35] De var måske identiske med de mønter, han havde modtaget fra Lejre-skatten.

De ældste kendte møntfund kan deles i to hovedgrupper. De fleste tilfælde synes at omfatte større samlede skattefund, men vi har kun summariske beskrivelser af mønterne. Selve genstandene er enten gået tabt eller byttet væk. I andre tilfælde kan der være tale om enkeltfund, f.eks. den unikke efterligning af en romersk mønt fundet ved Kinbjerg i Nordjylland i 1670. Mønten findes stadig, og den kan identificeres, netop fordi den er unik (fig. 1.49).

Fra slutningen af 1600-tallet kendes et voksende antal rapporter om fund af mønter. Som tiden skrider frem er flere og flere arkiver bevaret, og det blev mere og mere almindeligt at samle på mønter. Fra begyndelsen af 1800-tallet begyndte Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Rosenborg Slot at registrere møntfund systematisk, men selvom man registrerede fundene, samlede man stadig med henblik på at få ét eksemplar af hver mønttype. Dubletter blev byttet væk for typer, der manglede i samlingen. Derfor er en del af mønterne fra disse fund gået tabt i dag. Med tiden erkendte man, at hver enkelt mønt fra et fund er unik, og man forstod, at det er nødvendigt at bevare alle genstande fra et fund.

De fleste fund blev gjort ved et tilfælde i forbindelse med landbrug eller andet gravearbejde, og det er tydeligt, at de ændringer, der sker i fundbilledet gennem tiderne i høj grad følger ændringer i teknologi

FIG. 1.48

ENGELSKE MØNTER FRA LEJRE-SKATTEN

Tegning lavet af oldtidsforsker Ole Worm i 1600-tallet, der viser to engelske vikingetidsmønter fra Lejre på Sjælland. Fotografier er af to mønter af samme typer, som dem, der er tegnet af Ole Worm.

eller samfundsforhold. I anden halvdel af 1800-tallet blev tidligere marginalområder taget under plov, og opdyrkningen blev årsag til en række betydningsfulde fund.[36] I begyndelsen af 1900-tallet førte udbygningen af byerne til udparcellering af tidligere landbrugsjord, hvor dræning eller udgravning til kældre gav anledning til fund.

I årene efter 2. Verdenskrig skete der betydelige restaurerings- og anlægsarbejder i de danske kirker med voldsomme indgreb i de middelalderlige arkæologiske lag til følge. Derfor blev det ved cirkulære bestemt, at alt bortgravet jord fra kirker skulle sies. I de følgende 50 år er der fundet over 11.000 mønter i forbindelse med jordarbejde i og ved kirkerne, og disse mønter er en uvurderlig kilde til kirkegængernes møntbeholdning.

Der er således en meget lang tradition for at samle på mønter, og en næsten lige så lang tradition for at registrere fund af mønter. Alligevel er der registreret flere fund af mønter i Danmark siden ca. 1980 end i hele perioden før 1980 tilsammen. Det skyldes ene og alene, at amatørarkæologer begyndte at benytte metaldetektorer. I løbet af få år medførte det en dramatisk stigning i antallet af fundanmeldelser af danefæ. Metaldetektoren blev i hele Europa genstand for en ophedet debat, som endnu ikke er forstummet, men i Danmark valgte man en pragmatisk kurs, hvor brugen af metaldetektor hele tiden har været lovlig, og hvor den allerede veletablerede danefælovgivning blev anvendt, uanset om et fund bliver gjort med brug af metaldetektor eller ej.

Der findes som regel kun få mønter i forbindelse med arkæologiske udgravninger. Til gengæld har disse mønter særlig stor betydning, fordi man som regel har meget præcise oplysninger om fundets sammensætning – ikke blot hvilke genstande den enkelte mønt kan være fundet sammen med, men også oplysninger om f.eks. jordbundsforhold og om mønten i datiden blev nedlagt i f.eks. et hus. Det er vigtigt at se mønterne i den sammenhæng de har indgået i, og selvom udgravningsfundene er få, så er de med til at kvalificere de oplysninger, som vi kan trække ud af de mange detektorfundne mønter.

Detektorbølgen har medført en mangedobling af mængden af møntfund siden ca. 1980, der giver os unikke muligheder for at undersøge fundenes spredning i både tid og rum samt foretage kvantitative analyser på et langt bedre grundlag end i vores nabolande. Når amatørarkæologerne er ude med metaldetektorerne, bliver der næsten altid fundet mønter. Fund af mange mønter er dog ikke nødvendigvis ensbetydende med, at der har været store værdier i omløb eller at mønterne har været brugt som penge. Faktisk har vi allerflest møntfund fra den såkaldte borgerkrigsperiode (1241-1340), hvor mønterne synes at have haft en lav værdi (se kap. 5), samt fra perioder hvor man netop ikke har haft møntøkonomi. Det gælder jernalderens og vikingetidens mange fund af ædelmetalskatte, hvor mønter har været brugt i en vægtøkonomi (se kap. 2-3). Mange fund af store skatte kunne måske umiddelbart tyde på, at der har været store værdier i et samfund, men fra historiske perioder ved vi, at det modsatte kan godt vise sig at være tilfældet. Krise og ufred har medført, at de, som havde værdier, skyndte sig at gemme dem væk og blev forhindret i at hente dem.

I numismatikken har man i lang tid skelnet mellem de mønter, der er fundet enkeltvis (enkeltfund), og de mønter der er fundet samlet (skattefund). Det skyldes, at man har haft brug for at behandle dem på hver sin måde. Et enkelt samlet fund af mange mønter kan have en sammensætning, der er ukarakteristisk, men den blotte mængde i fundet kan fuldstændig forrykke det statistiske grundlag. I dag er det sjældent man finder en skat liggende på sin oprindelige plads i jorden. Som regel er den blevet forstyrret ved senere jordarbejder eller pløjning, og mønter fra en enkelt nedlægning viser sig nu at kunne være spredt over enorme afstande. Disse fund har ikke været kendt tidligere. Det skyldes nok ikke, at skattene ikke er blevet spredt før i tiden. Tværtimod, så ved vi i visse tilfælde, at der er gjort mange fund fra en bestemt mark allerede længe før detektoren blev opfundet.

FIG. 1.49
Kinbjerg-fundet
Den ensidige imitation af en romersk guldmønt er fremstillet som en brakteat af en tynd guldplade, hvor motivet fremstår i negativ på bagsiden. Tegningen af mønten er trykt i 1674. Der er tale om en meget fri gengivelse af specielt placeringen af indskrifterne.

FIG. 1.50-1.51
Fandens redskab?
Forsiden fra tidsskriftet Skalk i 1983 med metaldetektoren som Fandens redskab er blevet herostratisk berømt. Danmark er dog et af få steder i verden, hvor metaldetektoren er blevet et nyttigt redskab for arkæologien og dermed også for forskningen i landets mønter gennem tid. Dette fik i 2016 Skalk til at bringe en ny forsideillustration, som illustrerer, hvordan detektoren i dag tydeligvis er blevet ophøjet til nåde og værdighed.

Men i dag finder vi mange flere af disse omrodede skatte, og vi kan se, at mange af dem ligger på steder, hvor der har været bebyggelse, som også har efterladt andre spor. Med detektorarkæologien er den traditionelle opdeling i enkeltfund og skattefund blevet sat under pres, og helt nye tankegange og fortolkningsmetoder må udvikles.

Ikke alle dele af landet er lige godt dækket af detektorundersøgelser endnu, men vi kan alligevel se, at der bliver fundet mønter næsten alle steder i Danmark. Men det er ikke de samme mønter, der bliver fundet overalt. Variationerne sker i forhold til tid, hvor ikke alle perioders mønter findes overalt i landet, og de er geografisk betinget, da nogle mønttyper kun findes i nogle dele af landet. Anvendelsen af de samme mønter i hele nationen er først blevet indført i nyere tid. Førhen var der tale om dybtgående regionale forskelle. Lige så store er forskellene mellem møntbrugen i byen, på markedet, ved herregården, i kirken og på landet. Arbejdet med at analysere de mange møntfund er en fortsat proces, der langtfra er afsluttet. Forandringerne i vores opfattelse af penge og møntbrug i Danmark i forhistorien og den tidlighistoriske tid er baseret på nyfortolkningerne af den seneste generations mange detektorfund, og det vil tage tid, førend konsekvenserne af de nye fortolkninger for alvor slår igennem.

Møntfund fra vore nabolande

Vores arkiver og museer har været sparet for mange af de krigsbetingede ødelæggelser, som har ramt vores nabolande, og den meget gamle danefælovgivning og praksis for registrering af fund har sammen med et udbredt samarbejde mellem amatørarkæologer og lokalmuseer sikret, at kendskabet til danske møntfund generelt er på et meget højt niveau i Danmark. Det kan derfor være vanskeligt at sammenligne de danske fund direkte med fundene i vores nabolande. Især hvad angår de mange detektorfund er Danmark i særklasse. Når det gælder jernalderen er der f.eks. fundet flere romerske mønter pr. km^2 på Bornholm end noget andet sted udenfor Romerriget. Det afspejler i højere grad den moderne danske lovgivning end kontakter i oldtiden.

Lovgivningen vedrørende arkæologiske fund varierer kraftigt fra land til land, og der er sket større skift i ikke blot lovgivning, men også landegrænser gennem tiderne. Især er der meget store forskelle i forhold til at anvende metaldetektorer, og kun i Danmark har man gennem hele detektorperioden, siden starten af 1980'erne, været garanteret en dusør eller godtgørelse for selv enkelte mindre mønter.

I visse af vores nabolande er det muligt at gå med detektor, men man skal anmelde sine fund, andre steder er det helt ulovligt. I England og Wales er det lovligt at gå med detektor, og der er systematisk blevet indsamlet oplysninger om detektorfund siden 1997 indenfor programmet *Portable Antiquities Scheme* (PAS). PAS giver ikke blot finderne mulighed for at indberette deres fund, men det sætter også oplysningerne til rådighed for offentligheden. Alle interesserede kan derfor gå ind og foretage søgninger i den online database, uanset om man arbejder for en forsknings- eller undervisningsinstitution eller om man er amatørhistoriker. Fundene kommer dog sjældent på museum, da staten kun får forkøbsret for særlige fund, der erklæres *Treasure* (svarende til danefæ), og det museum, som ønsker at bevare fundet, skal gennem en arbejdstung fundraising for at skaffe midler til erhvervelsen. I Holland har finderne skullet indberette fund, men har ligeledes kunnet beholde dem.

Tyskland har historisk set kun eksisteret som nationalstat siden 1871, og i perioden 1949-1990 var Tyskland opdelt i to meget forskellige lande under den kolde krig. I dag består det moderne Tyskland af 16 delstater, som hver især har forskellig lovgivning på det antikvariske område. Viden om fund fra Tyskland varierer meget ikke blot fra område til område, men også i forhold til, hvornår fundet er gjort. Polen har også været udsat for store forandringer i både grænsedragning og lovgivning, der har

FIG. 1.52

ANTAL FUNDSAGER SIDEN 1840

Siden 1840 kan vi følge, hvor mange fundsager Den kgl. Mønt- og Medaillesamling har behandlet. Antallet af sager har i store dele af perioden været jævnt stigende, men der ses et stort opsving siden detektorarkæologien startede i slutningen af 1970'erne.

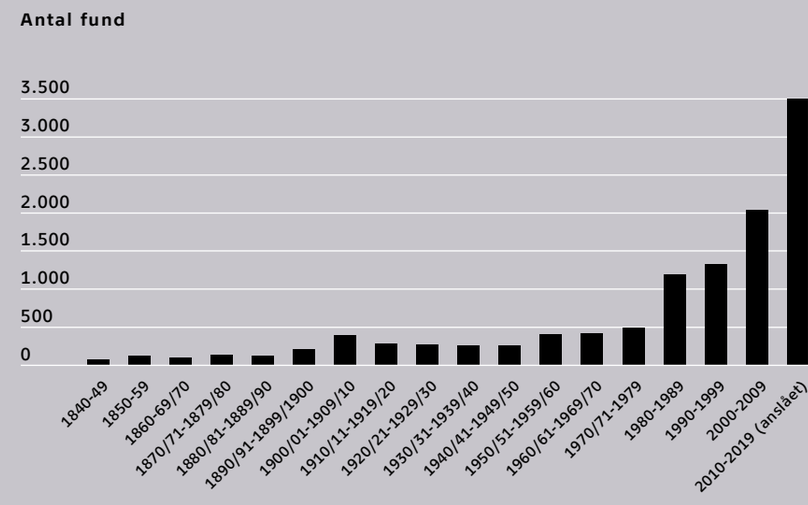
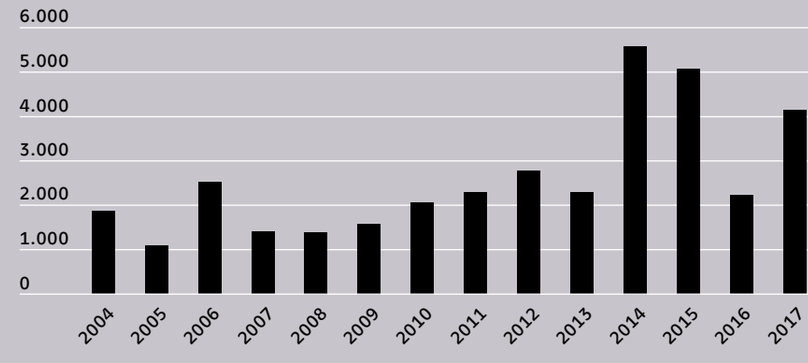

FIG. 1.53

FUNDMØNTER 2004-2017

Antallet af mønter indleveret til danefæbehandling i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling pr. år i perioden 2004-2017.

betydning for kendskabet til arkæologiske fund. For tiden meldes der om voksende antal detektorfund, mens lovgivningen tilsyneladende ikke giver mulighed for en systematisk vidensindsamling.
I Sverige er privat brug af metaldetektorer med henblik på eftersøgning af oldsager på det strengeste forbudt. For det svenske område er man derfor henvist til at anvende et materiale, som svarer til det, som man ville kende i Danmark, hvis der ikke blev anvendt metaldetektorer.

Da langt over 90% af de mønter, som i dag bliver registreret på Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet stammer fra detektorfund, giver de forskellige lovgivninger og praksisser i vores nabolande en enorm skævvridning i mængden og karakteren af de tilgængelige forskningsdata. De danske udmøntninger findes kun i mindre antal udenfor landets grænser, men dele af specielt det middelalderlige Danmark hører nu under andre moderne nationer (Tyskland, Polen, Sverige), og de forskellige moderne lovgivninger betyder, at vores viden om disse tidligere danske områder ikke kan sammenlignes direkte med de dele, som i dag er Danmark.

Forskningsoversigt og litteratur

Dette indledende essay bygger især på en række moderne antologier, der har opsummeret forskningen indenfor de pågældende områder, og herfra man kan søge videre til ældre litteratur. Oversigter om pengenes historie findes i mange internationale skrifter. En klassisk udgave er Williams 1997.

Pengevæsenets opståen i Mellemøsten er velbeskrevet hos Cribb 2004 og Peyronel 2010. Tanker om mønters natur er beskrevet i to vægtige artikler af Cribb 2005 og 2006 og i antologien Travaini 2009 samt i en mere filosofisk/politisk retning i Ruffolo 2011. Viden om møntstederne er samlet i La Guardia 2001 og om redskaberne i Travaini & Bolis 2007, mens vurderinger af møntstedernes produktion diskuteres i de Callataÿ 2011.

Der er skrevet utallige bøger om de antikke mønter, hvor Metcalf 2012 og Meadows & Shipton 2001 er eksempler på nyere antologier med sammenfattende artikler. Herfra kan man finde yderligere henvisninger til standardlitteraturen. En lang række skriftlige kilder til græsk økonomisk historie er udgivet samlet som en del af Austin & Vidal-Naquet 1977. Blandt de grundlæggende værker kan også nævnes to danske bidrag, Thomsen 1957-61 og Mørkholm 1991. På dansk findes populære oversigter over antikkens mønter i Thomsen 1994 samt Mathiesen 1988.

Hovedpersonerne i den teoretiske debat om karakteren af de antikke og især den romerske økonomi er modernisten Rostovtzeff 1926 og primitivisten Finley 1973, hvis sociologiske modeller var stærkt inspireret af Polanyi (Dalton 1968). En anderledes tilgang til forståelsen af den romerske økonomi er for nylig foreslået af den danske historiker Bang 2008. Den nyere antropologisk inspirerede tilgang til studiet af brugen af mønterne er inspireret af især bogen *The social life of Things*, redigeret af Appadurai 1986.

Internettet giver adgang til en stadig voksende strøm af information. Alle kan benytte den engelske PAS database på adressen **https://finds.org.uk**, og oplysninger om hollandske fund er tilgængelige i databasen *NUMIS* på adressen **https://nnc.dnb.nl/dnb-nnc-ontsluiting-frontend/#/numis**. Sidstnævnte database har dog i perioder været lukket på grund af manglende bevillinger, og man kan frygte at dens data er mindre komplette. Både i England og Holland har man således adgang til viden om mange fund, men selve genstandene er ofte utilgængelige. Internationalt har man siden 2012 arbejdet på at gøre det muligt at søge information på tværs af institutioner og projekter gennem siden *NOMISMA* på siden **http://nomisma.org/**. Mens dette skrives omfatter hjemmesiden hovedsagelig materiale om den antikke verden.

Meget faglitteratur findes i dag på nettet og meget litteratur om danske mønter kan man finde på den private hjemmeside Dansk Mønt: **https://www.danskmoent.dk**.

Noter

1. *Matthæusevangeliet* 26,15 (Det Danske Bibelselskab 1992).

2. Ordet penge/penning er af ukendt oprindelse: *Dansk Etymologisk Ordbog 1893; Ordbog over det danske Sprog; Online Etymology Dictionary*.

3. Cribb 2004.

4. *Herodots Historie* IV.196, citeret efter Hastrup & Hjortsø 1979.

5. Der er bl.a. fundet oksehudsbarrer på Sardinien, i Uluburun-skibsvraget (ca. 1300 f.Kr.) og i Cape Gelidonya-skibsvraget (ca. 1200 f.Kr). Lo Schiavo m.fl. 2009.

6. Karageorghis & Papasawas 2001.

7. Schofield 2007.

8. Nosch 2014, med videre henvisninger.

9. Den antropologiske tilgang hviler oprindelig Mauss' værk fra 1924, se Mauss 2000.

10. Hovedtesen hos bl.a. Ruffolo 2011, med referencer.

11. Aristoteles: *Statslære* (om udvekslingsmedie) og *Etikken* (om målestok), se hhv. Norvin & Fuglsang 1997 og Porsborg 2000; Cribb 2004.

12. Ruffolo 2011.

13. Opkaldt efter den engelske finansmand Sir Thomas Gresham (1519-1579).

14. Lohne m.fl. 2010.

15. Ziegaus 2008.

16. Sveton: *Divus Augustus* kap. LXXV, oversat i Drachmann 1977.

17. Skolen har fået navn efter tidsskriftet, der oprindelig udkom som *Annales d'historie économique et sociale* (grundlagt 1929). Skriftet har skiftet navn flere gange.

18. Märcher, Aagaard & Horsnæs 2016.

19. Konuk & Lorber 2012.

20. *Herodots Historie* I.94, citeret efter Hastrup & Hjortsø 1979.

21. Ramage & Craddock 2000.

22. En klassisk opsummering i Kroll & Waggoner 1984.

23. Aristoteles' *Etikken* V.5, se Porsborg 2000.

24. Kim & Kroll 2008.

25. Den berømte Maria Theresia-daler er et nutidigt eksempel på en immobiliseret mønttype. Mønten bar på forsiden et portræt af den østrigske kejserinde Maria Theresia, og den blev præget første gang i hendes dødsår 1780. Den fik så stor popularitet at man besluttede at fortsætte udmøntningen med samme årstal, trods kejserindens død, og senere begyndte en lang række andre stater at præge Maria Theresia-dalere. Siden 1961 er den kun præget i Østrig.

26. Plinius den Ældre: *Naturalis Historia* XXXIII, XIII, 43.

27. Drago 2011.

28. Thomsen 1957-61; Crawford 1974 og 1985.

29. Her ses bort fra enkelte sølvmønter fra et skattefund i Volterra, som af nogle forskere er blevet tilskrevet en etruskisk udmøntning.

30. Carlà 2010.

31. Galster 1923.

32. Worm 1643, 47; von Heijne 2004, fund nr. 4.83-84.

33. Worm 1655, 361: "Non possum quin hic etiam mentionem faciam nummorum danicorum in ollis et urnis sepulchorum collibus inclusis inventorum, qui etiam antiquitatem sapiunt haud contemnendam. Omnes mediocris solidi Danici non superant magnitudinem, ex argento conflati. Sunt qui nomen Ludovici Imperatoris præferunt, ita enim habet in scriptio, HLUDOVICUS IMP. ab altera parte majoribus characteribus; +VENECIAS […]."

34. Schepelern 1965-1968, nr. 251. Aqvilonius fortæller ikke hvor mønten blev fundet. Vi kan gætte på at det var i eller nær ved Löderup. Der er senere fundet kufiske mønter i forbindelse med udgravningen af en vikingetidsplads ved Hagestad i Löderup sogn, jf. Von Heijne 2004, 1.111-1.112.

35. Schepelern 1965-1968, nr. 251.

36. Henriksen & Horsnæs 2004.

Forhistoriens penge og de første mønter i Danmark

CA. 0-600

I Danmark dukker de første mønter op omkring 100-150 e.Kr. De stammer fra Romerriget, og gennem flere hundrede år er der kun udenlandske mønter i Danmark. De indgår ikke i en møntøkonomi, men er en del af en vægtøkonomi, hvor de sammen med andre ædelmetaller bliver anvendt som betalingsmidler i kraft af deres indhold af metal.

FIG. 2.1
Romersk denar
Disse mønter er fundet i stort antal i Danmark. På forsiden ses et portræt af den romerske kejserinde Faustina den Ældre, som døde i 141 e.Kr. I tiden efter hendes død blev der lavet et stort antal mindemønter med en omskrift, der fortæller om hendes guddommeliggørelse: DIVA FAVSTINA.

DANMARK OG NORDEUROPA INDTIL ÅR 600

FIG. 2.2
Arkæologien har igennem de seneste mange år afdækket en række nøglelokaliteter – de såkaldte centralpladser – og gjort vigtige fund fra den danske oldtid. Centralpladserne var knudepunkter for handel og regional magtudøvelse. Fund af bl.a. romerske mønter vidner om kontakt med Central- og Syd-europa. Floderne Elben, Oder og Wisła udgjorde nogle af de handelsveje, hvorigennem varer fra bl.a. Romerriget kom til det danske område. Selve Romerrigets nordlige grænse (kaldet 'Limes') ses i nederste venstre hjørne.

En møntøkonomi fandtes ikke i Danmarks forhistorie. Alligevel er der mange eksempler på råstoffer, halvfabrikata og færdige genstande, som blev handlet og sikkert også anvendt som betalingsmidler. Omkring år 100 e.Kr. begynder de første mønter langsomt at dukke op som arkæologiske fund i de landområder, der først langt senere får navnet Danmark. Denaren er den første mønttype, som dukker op i Danmark (fig. 2.1). Der er tale om sølvmønter, der stammer fra Romerriget, hvor de har været i produktion længe inden de når Danmark.

FIG. 2.3
Høgsbrogård-skatten, Sydvestjylland
Skatten er nedlagt omkring år 500 e.Kr. i ældre germansk jernalder. Den indeholder hovedsageligt brudsølv, dvs. ituklippede genstande i ædelmetal, samt enkelte mønter, hvoraf nogle også er klippet i randen

I alt er der fundet godt 6.000 romerske mønter i Danmark. Analyser af arkæologiske fund fra danske nabolande tyder på, at mønterne er kommet hertil ad flere forskellige ruter over en meget lang tidshorisont. Sideløbende med denarerne dukkede et mindre antal romerske guldmønter op. De var ofte omarbejdede til smykker, der havde en høj symbolsk værdi.

De romerske mønter blev fremstillet for at indgå i en møntbaseret økonomi indenfor Romerriget, men i samme øjeblik de forlod det primære cirkulationsområde undergik de en forandring. Uden for Romerrigets grænser var mønterne ikke længere en del af en reguleret møntøkonomi. Guld- og sølvmønterne var imidlertid stadig værdigenstande i kraft af deres metalværdi, og som sådan opfyldte mønterne de klassiske definitioner på begrebet penge. De kunne anvendes til opbevaring eller udveksling af værdier. De romerske mønter har tydeligvis indgået i udvekslinger mellem datidens overklasse.

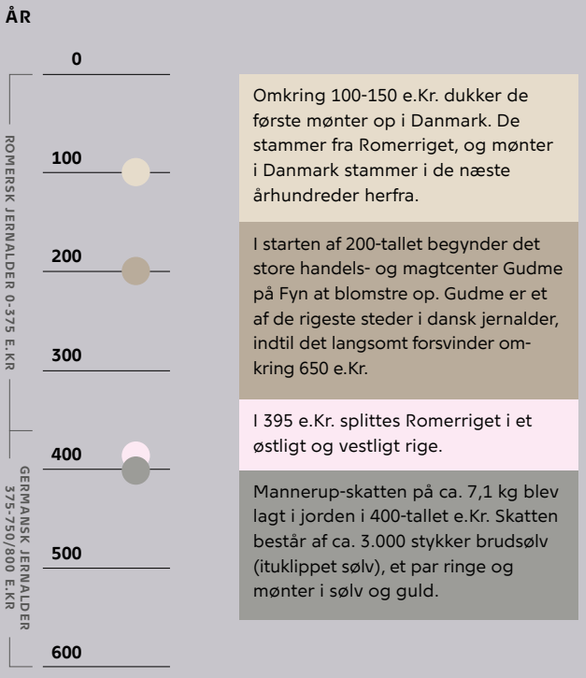
De findes først og fremmest i overklassens sfærer: på centralpladserne, der var rige og store lokaliteter, på handels- og håndværkspladser og blandt rige gravfund. Eksklusiviteten afspejles af mængden af fund uden mønter, både blandt gravene og i Illerup-fundet. At en sandsynligvis ganske stor del af mønterne har været i anvendelse udenfor Romerriget i flere hundrede år peger på, at de er blevet omfattet af stor veneration. De er netop blevet opbevaret og ikke smeltet om, hvilket tyder på, at de er blevet tillagt en værdi, der var større end blot deres metalværdi.

Normalt er de romerske mønter blevet respekterede i den forstand, at de ikke er blevet bevidst ødelagt. Først omkring år 500 e.Kr. synes der at ske en forandring i dette billede. Mønterne dukker op i skattefund med ituklippede ædelmetalgenstande, og de indgår i disse skattefund både som hele og som ituklippede mønter (fig. 2.3). De danske sølvskatte fra midten af 1. det årtusinde e.Kr. indvarsler den vægtøkonomi, som skulle blive karakteristisk for store dele af vikingetiden.

FIG. 2.4
Pung fra jernalderen
Våbenofferfundet i Illerup Ådal i Jylland indeholdt blandt andet nogle punge med personlige ejendele såsom kamme, ildstål og mønter.

TIDSLINJE

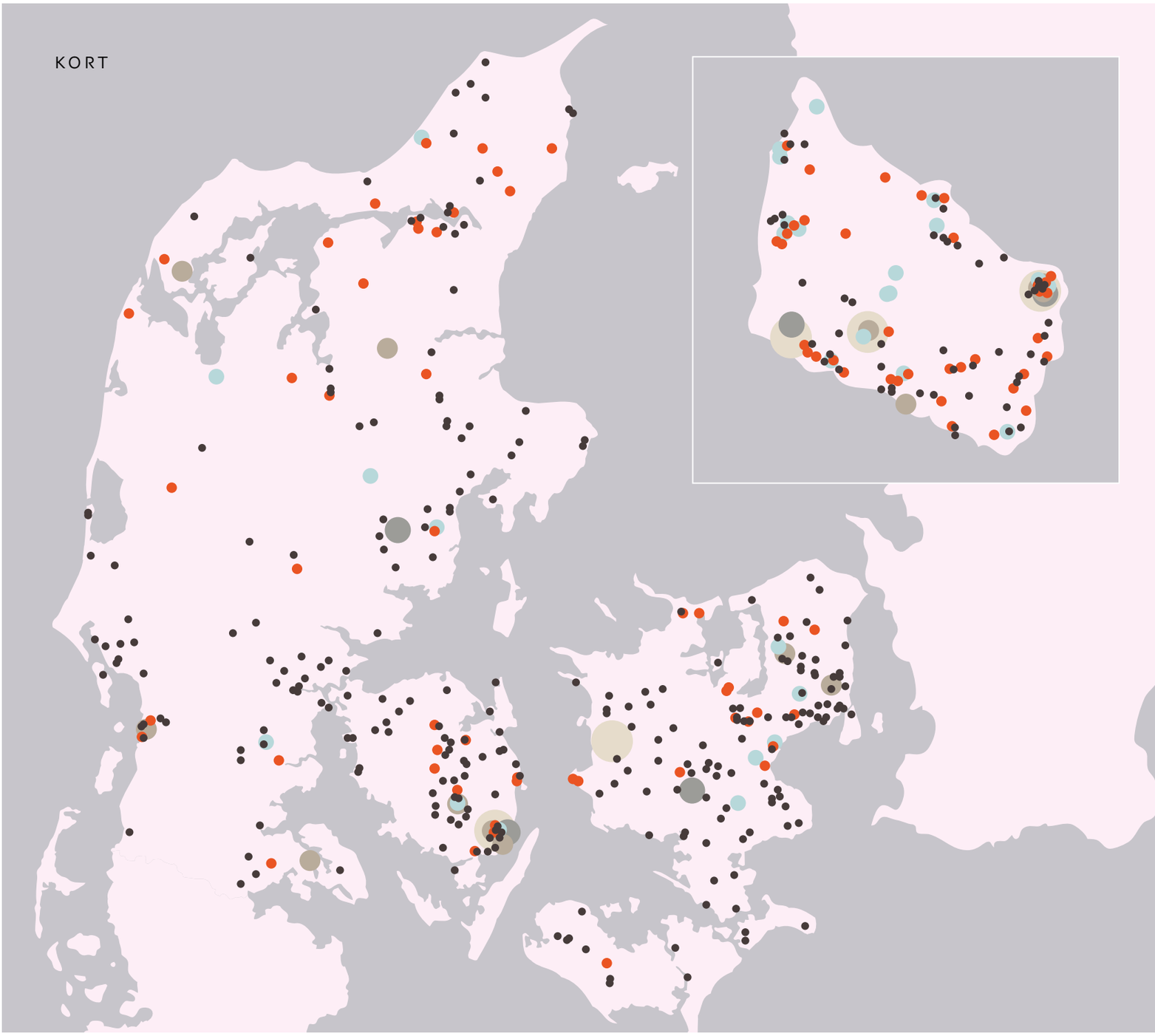

FIG. 2.5
Romerske møntfund i Danmark
Udbredelseskort over romerske mønter fundet indenfor det moderne Danmarks grænser til og med 2008 (2010 for Bornholms vedkommende).

- 1 mønt
- 2-5 mønter
- 6-20 mønter
- 21-100 mønter
- 101-250 mønter
- 250+ mønter

Indledning

Romerske mønter i dansk jernalder

Mønter har en kvalitet som få andre oldsagstyper kan matche. Deres produktionstidspunkt kan ofte fastslås med meget stor nøjagtighed. Mange af de romerske denarer fra danske fund kan for eksempel dateres inden for et enkelt år! I de allerfleste studier af møntfund, har man udelukkende taget udgangspunkt i produktionstidspunktet. Først i de senere år er vi for alvor begyndt at arbejde med flere forskellige dele af den enkelte genstands liv: datoen for produktion, perioden for anvendelse og tidspunktet for hvornår mønten forsvandt fra cirkulation. Og for at tage det hele med, så får mønten et nyt liv med arkæologiens mellemkomst, hvor den bliver til en museumsgenstand.

Der er fundet godt 6.000 romerske mønter i Danmark, og det er de ældste mønter, der er fundet i det nuværende Danmark (fig. 2.5). Analyser af fundene fra vores nabolande tyder på, at mønterne er kommet hertil ad flere forskellige ruter over en meget lang tidshorisont. En del af de danske fund af denarer, som er præget i Rom i perioden 64-196 e.Kr., har en sammensætning, der finder de tætteste paralleller i det nuværende tyske område. Samlet kan de opfattes som en gruppe, der måske er dannet i løbet af 200- eller tidlig i 300-tallet. De mange fund fra det store handels- og magtcenter Gudme på Fyn peger derimod på forbindelser i retning af områderne mellem Ungarn og Ukraine i løbet af 300- og måske begyndelsen af 400-tallet, ligesom en betydelig del af de samlede fund af denarer i Danmark har en sammensætning, der bedst kan sammenlignes med fund fra Østeuropa, og som – når de indgår i daterede fundsammenhænge – må være nedlagt i løbet af 300- eller 400-tallet. Bornholm udgør sammen med de svenske øer Øland og Gotland samt Polens Østersøkyst en helt særlig region, hvor denarfundene har en ekstrem sen sammensætning, og hvor østromerske guldmønter fra slutningen af 400-tallet er fundet i større tal end noget andet sted.

De romerske mønter blev fremstillet for at indgå i en møntbaseret økonomi indenfor Romerriget, men i samme øjeblik de forlod det primære cirkulationsområde undergik de en forandring. De mønter vi finder i Barbaricum – den del af Europa, som ikke var en del af Romerriget – var ikke længere en del af en reguleret møntøkonomi, da de ikke længere kunne veksles efter de romerske normer. Guld- og sølvmønterne blev ved med at være værdigenstande i kraft af deres metalværdi, og som sådan opfyldte mønterne de klassiske definitioner på begrebet penge. De kunne anvendes til opbevaring eller udveksling af værdier. Men de fik også en ny symbolsk betydning. Romerne selv anvendte mønter som smykker og de store kejsermedaljoner fik en symbolsk værdi som hædersbevisning, men det er højst sandsynligt, at genstandene fik en helt anden betydning udenfor Romerriget. Det er ikke sikkert, at man så kejserens billede i forsidens portræt, måske så man en guddom eller måske den lokale hersker? Bagsidernes fremstillinger, som i den romerske verden ofte er personifikationer af abstrakte begreber, kan i endnu højere grad være blevet omfortolket. De romerske mønter har tydeligvis indgået i udvekslinger mellem datidens overklasse. De findes først og fremmest i overklassens sfærer på centralpladserne, handels- og håndværkspladserne og blandt de rige gravfund. Eksklusiviteten afspejles af mængden af fund uden mønter, både blandt gravene og i Illerup-fundet (se afsnittet *De store moseofferfund*). At en sandsynligvis ganske stor del af mønterne har været i anvendelse udenfor Romerriget i flere hundrede år peger på, at de er blevet omfattet af stor veneration. De er netop blevet opbevaret og ikke smeltet om, hvilket tyder på, at de er blevet tillagt en værdi, der var større end blot deres metalværdi. Også de fund, som kan knyttes til en rituel brug af mønterne som en helhed eller en del af et værdifuldt religiøst offer, peger på, at mønterne er tillagt en stor betydning udover den rent verdslige/økonomiske betydning.

Normalt er de romerske mønter blevet respekterede i den forstand, at de ikke er blevet bevidst ødelagt. Først hen omkring år 500 e.Kr. synes der at ske en forandring i dette billede. Mønterne dukker op i skattefund med ituklippede ædelmetalgenstande (brudsølv), og de indgår i disse skattefund både som hele og som ituklippede mønter. Anvendelsen af brudsølv som en betydningsfuld del af økonomien så vi allerede med sølvskatte fra Mesopotamien næsten 3.000 år tidligere (se kap. 1), og de danske sølvskatte fra midten af 1. årtusinde e.Kr. indvarsler den vægtøkonomi, som skulle blive karakteristisk for store dele af vikingetiden, hvor mønter blev omsat efter metalvægt sammen med andre ædelmetaller. Samtidig finder vi også smykker lavet af omarbejdede romerske guldmønter sammen med nordiske guldbrakteater i skatte med høj symbolværdi.

Danmark i forhistorien

Dette kapitel vil fortælle om disse romerske mønter, men også om andre genstande, der har været anvendt som betalingsmidler, om landskabet, kulturen og de mennesker, som eksisterede i romersk og germansk jernalder i de områder, som først langt senere fik navnet Danmark.[1] En møntøkonomi fandtes ikke i Danmarks forhistorie. Alligevel er der masser af eksempler på genstande og materialer, som har været anvendt som penge, og i de seneste dele af forhistorien begynder mønterne så at dukke op blandt de arkæologiske fund. Det er den periode, vi her skal høre mere om.

Forhistorisk tid er den almindelige betegnelse for en periode, hvorfra der ikke eksisterer skriftlige kilder. Overgangen fra forhistorisk til historisk tid finder ikke sted fra den ene dag til den anden. Fra tiden omkring vor tidsregnings begyndelse og et stykke ind i middelalderen befinder det danske område sig i en overgangsfase, der kan betegnes som en protohistorisk eller en før-historisk periode (fig. 2.6). Det er en periode, hvorom der kun findes meget få skriftlige kilder, og hvor kildematerialet næsten udelukkende består af beretninger, der enten stammer fra udenforstående beskrivelser eller fra langt senere perioder. Fra det danske område eksisterer der kun et relativt begrænset antal runeindskrifter, og de giver typisk oplysninger om sprog og navne. Til gengæld var der en udbredt skriftkultur i det romerske rige, og her støder man af og til på udsagn om romernes naboer mod nord. Endelig er der meget som tyder på, at de nordiske sagaer, som blev nedskrevet i den tidlige middelalder, indeholder træk, som må række langt tilbage i jernalderen.

Indtil arkæologien slog igennem som videnskab i løbet af 1800-tallet, var man især henvist til at søge oplysninger om den danske jernalderkultur hos de romerske forfattere. De romerske kilder spiller stadig en rolle for fortolkningen af de danske fund, men man er med tiden blevet opmærksom på, hvor mange faldgruber der kan være i en ukritisk sammenstilling af udtalelser fra de romerske forfattere. De har sjældent haft noget personligt kendskab til områderne udenfor Romerriget, og deres beretninger kan være farvet af såvel den romerske for-forståelse af de fremmede som af interne romerske politiske agendaer. Derudover står det i dag også klart, at der kan være betydelige forskelle i de oplysninger, man får fra henholdsvis skriftlige kilder og arkæologiske fund, selv fra det samme samfund. De to kildegrupper fortæller ikke den samme historie, men supplerer og nuancerer hinanden. Teksterne beretter ofte om pludselige begivenheder eller om, hvordan man ønsker, at et samfund skal se ud. Arkæologien kan derimod belyse levevilkår, kontakter og kulturelle forandringer i et længere tidsperspektiv.

Arkæologien fortæller os, at man i jernalderen levede i et landbrugssamfund, hvor der må have eksisteret en meget høj grad af selvforsyning. Man har levet af og med sine dyr og af det, man kunne dyrke på de nærliggende marker. Tamdyrene har været de samme, som man indtil for nylig kunne møde på danske gårde: kvæg, svin, får og geder, gæs og høns, og man har suppleret med både jagt og fiskeri. Afgrøderne har især været forskellige former for korn, som er blevet kogt til grød. Råvarer er mestendels blevet hentet i lokalområderne. Til byggeri af huse har man f.eks. hentet tømmer fra skovene og rør til stråtage fra vådområder. Derudover viser arkæologien os, at man har hentet ler til lerklining på bygninger i lertagningsgruber, som ofte findes i eller nærved bopladser. Det egentlige landbrugsarbejde er blevet suppleret med bearbejdning af ressourcer fra både dyr og planter, som blev brugt til mad, tøj, redskaber, bygninger og alt, hvad man ellers havde brug for. Men man har ikke været afsondret fra omverdenen. Der blev importeret såvel råvarer som færdige genstande, og forbindelserne med omverdenen har ført til udveksling af ideer og teknologier. Inspirationen udefra er nok hovedårsagen til den produktivitetsfremgang, som man kan se i løbet af jernalderen.

FIG. 2.6
PERIODEINDDELING AF DANMARKS OLDTID

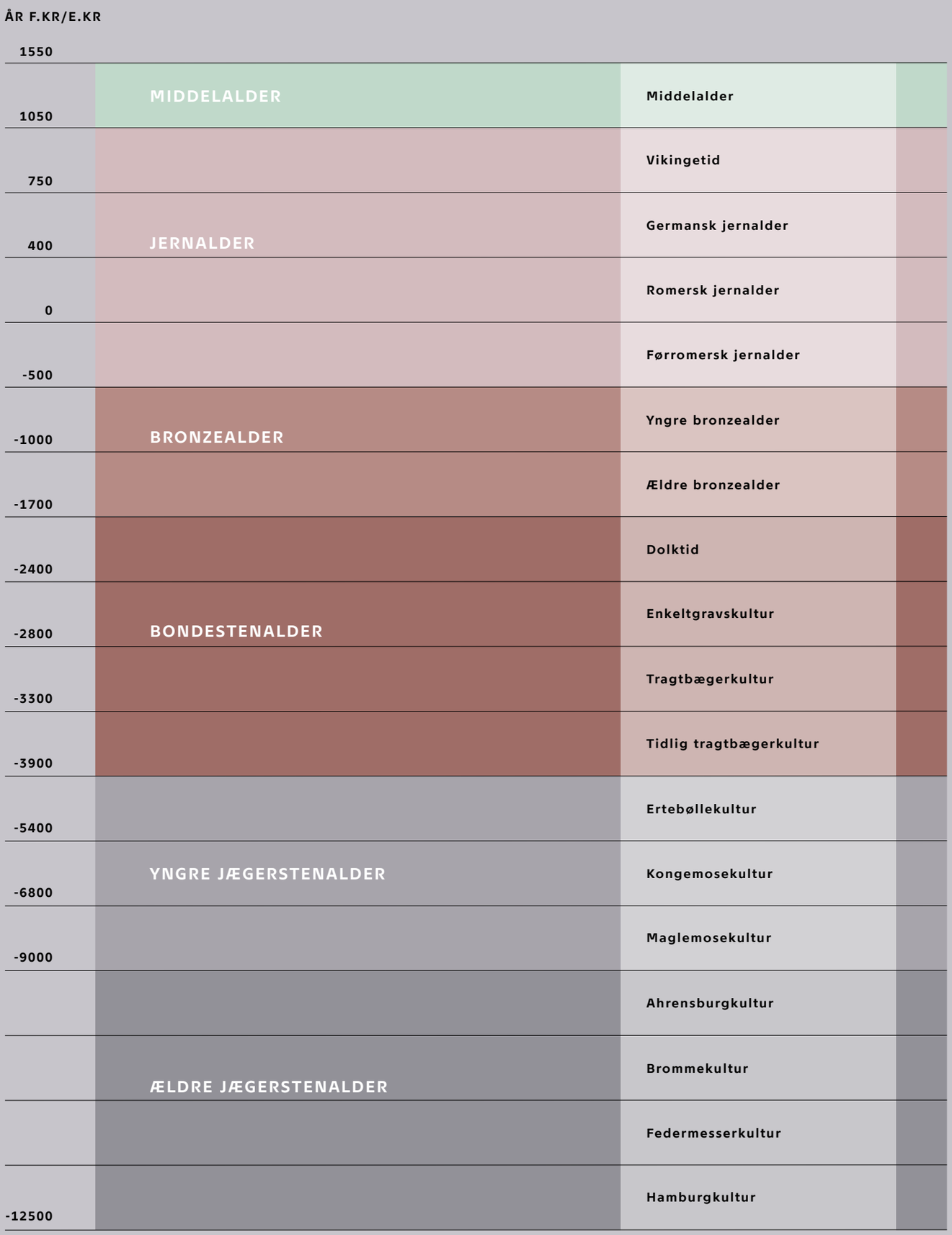

FIG. 2.7
Minedrift i stenalderen
Flintmine fra Thy i Jylland. Her er fundet talrige skakter med vandrette gange, der er hugget ned i skrivekridtet, der når op til overfladen. Skakterne kan være optil 8 m dybe. Minerne er dateret til yngre stenalder.

FIG. 2.8
Pryd, penge og offergave
Ravkæder og lerkar fra Sortekær Mose i Vestjylland.

Landbruget intensiveredes, man fik sat dyrene på stald om vinteren, hvilket krævede opbevaring af foder. Man begynder at se større anlæg til rødning af hør til fremstilling af garn, mængden og størrelsen af jerngenstandene vokser, og der udvindes myremalm fra moserne – den eneste metaludvinding, som kan finde sted indenfor det moderne Danmark.

Vi ved ikke meget om lovgivning og organisering af samfundet i jernalderen. Lidt kan stykkes sammen af bemærkninger i de næsten samtidige romerske kilder eller de noget senere sagaer, hvor det fremgår, at man har haft en form for ejendomsret til jord. Arkæologien viser, at bosættelserne bibeholdes indenfor begrænsede områder, om end de enkelte gårde kunne flyttes lidt rundt, og sagadigtningen peger på, at ejendomsretten har været knyttet til slægter – især til mandslinjen af slægten. Gravfundene fra de første århundreder e.Kr. viser, at der har været forskel på folk. Selve gravene kan være udført på forskellig vis, og mængden såvel som arten af gravgaver er afhængig af den afdøde og de efterlevendes alder, køn, arbejde og status. Både mands-, kvinde- og børnegrave kan være rigt udstyret, hvilket igen peger på slægtens betydning for samfundets ledere. Det er nærliggende at tænke sig, at en meget stor del af befolkningen har haft meget lidt personlig frihed. Livsvilkår har for de fleste i samfundet ligget fast fra fødslen.

Hvordan var samfundsstrukturen i oldtiden? Man kan forestille sig et meget hierarkisk samfund, hvor en enkelt person eller en mindre gruppe af ledere har disponeret over mandskab og arbejdstid til de store fælles arbejdsopgaver som f.eks. opførelsen af sejlspærringer, der har krævet mange mandetimers arbejde. Store våbenofferfund viser, at der har foregået kampe mellem forskellige samfund, der hver især har været i stand til at organisere krigstogter og skaffe sig adgang til tidens mest sofistikerede våben. I løbet af det første årtusinde e.Kr. ser vi også fremvæksten af de såkaldte *centralpladser*. Det er pladser, hvor der er ophobet store mængder af værdier i form af ædelmetal og importerede genstande, som især detektorarkæologien har bragt for dagen. Tilsyneladende har centralpladsernes befolkning ikke bedrevet meget landbrug. Til gengæld synes centralpladserne at have været både administrative og religiøse centre, og de har derved fungeret som motor for handel og idéudveksling i datidens samfund. Den første generation af centralpladser i Danmark, som Gudme på Fyn og Sorte Muld og Smørenge på Bornholm, opstår for alvor omkring 200 e.Kr. Samtidig blev de første store våbenofferfund nedlagt i Illerup Mose, og centralpladserne stod i fuldt flor, da hærudrustninger og skibe blev ofret i Nydam og Ejsbøl i Sønderjylland, Thorsbjerg i Slesvig, Vimose på Fyn og Balsmyr på Bornholm. Den næste generation af centralpladser som f.eks. Tissø, Lejre og Uppåkra synes at tage over i 600-tallet, og de fører frem mod vikingetidens stormandsgårde (se kap. 3).

De religiøse forestillinger synes ikke at have undergået markante brud gennem jernalderen, men de bliver tydeligere i de arkæologiske

fund, som tiden skrider frem. I midten af det første årtusinde dukker de nordiske guldbrakteater op. De er inspireret af romerske mønter, men bliver helt omfortolket og synes at gengive scener, der er kendt fra den senere sagadigtning. I de senere år har detektorarkæologien også bragt en række enestående figurfremstillinger for dagen, som vi måske kan knytte til religiøse forestillinger.

Der er ingen tvivl om, at der i jernalderen har foregået vareudvekslinger på mange niveauer – fra tuskhandel i lokalsamfundet til erhvervelse af eksotiske genstande fra fjerne lande. En del af vareudvekslingen har nok været ritualiseret i form af gavegivning, brudepenge, arv og ofre. Til gengæld er det meget vanskeligt at sige noget præcist om, hvor stor en del af handelen i de forskellige kategorier har været, eller om en rigid opdeling i moderne kategorier overhovedet giver mening, når man beskæftiger sig med et forhistorisk samfund.

I Romerriget slog romerne mønter i guld, sølv og forskellige kobberlegeringer, men kobbermønterne, der ellers er ekstremt almindelige fund indenfor Romerriget, findes kun yderst sjældent i danske jernalder-sammenhænge (fig. 2.12). De havde højere pålydende værdi end selve metalværdien, og dermed tabte de en stor del af deres værdi, når de kom udenfor det romerske omløbsområde. Romerske guldmønter er faktisk mere almindelige fund i Danmark end romerske kobbermønter, men de allerfleste romerske mønter fra danske fund er den romerske sølvmønt *denaren*. Det er klart, at man i den danske jernalder har været bevidst om værdier, men intet tyder på, at man har anvendt de importerede romerske mønter som en fast værdimåler eller regneenhed. Mønterne har været anvendt som værdi i form af ædelmetal på samme måde som betalingssølv eller -guld. Hver denar har haft en værdi, der indenfor Romerriget har svaret til en dagsløn,[2] og specielt i et landområde som Sydskandinavien, hvor der ikke er forekomster af ædelmetal, må værdien have været endnu højere. Omarbejdelse af de romerske mønter til smykker viser, at de som fremmedartede, dekorerede og måske endda magiske genstande har fået tillagt en ekstra værdi.

Selvom dette kapitel egentlig starter med importen af romerske mønter i jernalderen, er det vigtigt at slå fast, at værdigenstande – og dermed penge – har eksisteret længe før jernalderen. De første spor af mennesker i det område, vi i dag kalder Danmark, er over 14.000 år gamle, men først et par årtusinder senere indvandrede de første faste bosættere sydfra. Der har været tale om en jæger-/samlerkultur, der har været baseret på en høj grad af selvforsyning. Alligevel viser arkæologiske fund af fremmed håndværk og lokale genstande fremstillet af importerede råvarer, at befolkningen allerede i løbet af stenalderen indgik i et stort net af handelsforbindelser.

Stenalderen har fået navn efter periodens vigtigste råstof: sten. Skulle man snitte, hugge eller skære var især god flint en værdifuld råvare, som kunne handles over store områder. Gennem hele stenalderen foregik der flere steder i Europa decideret minedrift efter god flint, ligesom det vulkanske glaslignende obsidian handledes over store afstande i Centraleuropa og Middelhavsområdet. I Danmark er god flint mange steder let tilgængelig, og i Jylland ved Limfjordsområdet og på Djursland, hvor flintforekomsterne når jordoverfladen, har man fundet mineskakterne efter stenalderens flintudvinding (fig. 2.7). Fundene fra mineområderne viser, at flinten har været handlet både som råvare, halvfabrikata og færdige produkter. Da flinten ikke forgår, har den været et velegnet medium til også opbevaring eller udveksling af værdier. Dermed udfylder den uforarbejdede flint og de færdige redskaber af flint (fig. 2.9) de samme roller som de tidlige sølvdepoter i Mesopotamien (se kap. 1).

Der er tale om et værdifuldt råmateriale, der kunne opbevares længe uden at gå til. Det kunne forarbejdes og derved opnå endnu større værdi, og det kunne tåle transport over store afstande. Flinten kan på denne måde opfattes som penge. Det samme gælder de store mængder af imponerende ravsmykker, som er fundet i Danmark.

FIG. 2.9
Hindsgavldolken
Dolken er dateret til omkring 1800 f.Kr. og er et eksempel på den allerbedste flintteknologi i Danmark i yngre stenalder. Udenfor landets grænser var man så småt begyndt at få genstande fremstillet i metallerne kobber og bronze. Hindsgavldolken viser, hvorledes man har forsøgt at tilpasse en form lavet i bronze til det danske flint.

FIG. 2.10
Keldby-spanden
Spanden blev fundet på Møn i 1826 og er som en del af den danske kulturarv afbildet på vore dages 500-kroneseddel. Det rigt dekorerede bronzekar er dog fremstillet langt fra Danmark, sandsynligvis i det nuværende Grækenland eller Syditalien omkring 300 f.Kr.

Ravet har til forskel fra flinten ikke haft stor praktisk nytteværdi i vores øjne, men igen er det et materiale som har kunnet handles og opbevares i både uforarbejdet og forarbejdet stand. Rav og flint (fig. 2.8) er dermed eksempler på omsættelige lokale råstoffer.

Bronzealderens kendetegn er, at man var blevet i stand til at udvinde og anvende de første metaller. Det var frem for alt kobber, men også guld, og i bronzealderen fandt man nu ud af at fremstille bronze ved at legere kobberet med tin. Teknologien udvikledes for ca. 5.000 år siden i Mellemøsten, men først over tusind år senere dukker de ældste bronzegenstande op i Nordeuropa. Indenfor det nuværende danske område er der ingen naturlige forekomster af kobber og guld. Alt metal er importeret. Bronzelurerne og Solvognen, som næsten er blevet synonymt med danskhed, er sandsynligvis lavet lokalt, men de er fremstillet af importeret metal – ligesom de mange rige guldfund fra bronzealderen. Og vi har ikke blot modtaget råmaterialer og *know-how* til egen produktion. Mange pragtfund fra den danske oldtid er importerede som færdige produkter (fig. 2.10). I Danmark er der bl.a. fundet sværd fra den mykenske bronzealder i Grækenland, bronzekar fra de italienske og centraleuropæiske jernalderkulturer, etruskiske og keltiske kedler og det thrakiske sølvkar fundet ved Gundestrup. Genstande som hver især fortæller en historie om rigdom og vareudveksling, der direkte eller indirekte er foregået over lange afstande.

Rom – et verdensrige mod syd

Ved vor tidsregnings begyndelse var Europa politisk opdelt i to hovedgrupper. Der var de områder og befolkningsgrupper, som var kommet til at høre under det romerske imperium, og så var der de områder og folkeslag, som ikke hørte under Rom. Det romerske riges politiske grænser – *Limes* – lå ikke fast, men igennem de første godt 400 år af vor tidsregning kan man groft simplificeret tegne en streg, der bugter sig gennem Europa langs Rhinens og Donaus løb og dermed deler Europa i et sydvestligt romersk og et nordøstligt ikke-romersk område. Det nuværende Danmark befandt sig hele tiden langt udenfor Limes. Alligevel spiller det store rige sydpå en betydelig rolle i fortællingen om de danske jernalderkulturer. I de første århundreder efter vor tidsregnings begyndelse er der mange romerske genstande i Danmark, og romerske mønter udgør et meget stort antal af dem. Der eksisterer ikke skriftlige kilder fra dansk jernalder, og derfor var man, indtil arkæologien slog igennem som videnskab, henvist til at søge oplysninger om den danske oldtid hos de romerske forfattere – og de spiller stadig en betydelig rolle for fortolkningen af de danske fund.

Helt tilbage fra de ældste romerske forfattere ses en skarp opdeling mellem 'os og dem'. Det vil sige romere og de andre. Denne modsætning er ikke blevet mindre i historieskrivningen. Først i nyere studier er der blevet stillet spørgsmålstegn ved den meget skarpe opdeling. Identitetsstudier har spurgt, hvad der egentlig gør en romer til romer? Er det den juridiske tilkendelse af romersk borgerret? Er det kendskab til administrationssproget? Er det brug af romerske genstande? Er det en individuel følelse af at være romer? Og hvordan i alverden skal vi arkæologer overhovedet kunne måle en individuel følelse i dag? Spørgsmålene er naturligvis affødt af den verden vi lever i, og det er ikke tilfældigt, at identitetsstudier og spørgsmål om historiske og forhistoriske folkeslags etnicitet blev meget påtrængende op gennem 1990'erne.

Der er langt fra enighed om, hvad 'det romerske' indebærer, men det står klart, at det romerske imperium ikke var en ensartet kolos. Det var et sammensurium af mange forskellige folkeslag, der beboede et kolossalt område, hvor såvel de naturgivne forhold som den kulturelle ballast varierede enormt, og hvor romaniseringsprocessen – romerskgørelsen – af de erobrede områder varierede i intensitet fra sted til sted og igennem tiden.

Nyere forskning viser, at der var store forskelle ikke blot de romerske provinser imellem. Også indenfor meget små områder har der været store forskelle i levevis, alt efter om man boede i en romersk militærlejr, i et administrationscenter eller om man boede i en almindelig by eller landsby, der havde rod i en bosættelse og som var opstået længe før den romerske erobring.[3] Juridisk set var kun en brøkdel af Romerrigets beboere indtil år 212 e.Kr. romerske borgere, og den overordnede romerske administration bevarede i lang tid de eksisterende førromerske lovgivninger, praksisser og traditioner i de erobrede områder.

Romersk historie og mønter fra ca. 100-550 e.Kr

Under kejser Trajan (98-117 e.Kr.) nåede Romerriget sin største udbredelse. Begyndelsen af 100-tallet var en relativt fredelig og stabil periode for Rom, hvor riget blev styret af en række kejsere, der alle fik et godt eftermæle. Men under kejser Marcus Aurelius (161-180 e.Kr.) begyndte det at ulme langs Donau-grænsen. Ifølge senere romerske forfattere var Marcus Aurelius' krig mod den germanske gruppe Markomannerne større end nogen tidligere krig, og den blev ydermere fulgt af en ødelæggende pestepidemi.[4] Aurelius' søn og efterfølger, Commodus (180-192 e.Kr.), fik afsluttet krigen, angiveligt ved at betale sig til fred, men han lagde sig ud med senatorerne og blev dræbt ved et paladskup. Efter en urolig periode blev Septimius Severus udråbt som kejser, og han synes til en vis grad at have formået at skabe stabilitet i riget.

FIG. 2.11
Decentraliseret møntproduktion
De vigtigste romerske møntsteder fra Diokletians tid til 491 e.Kr. Ikke alle møntsteder var aktive samtidigt, eller gennem hele perioden. Produktionen fra de enkelte møntsteder kunne variere voldsomt.

- Møntsteder
- Romerriget

Denaren forblev kernen i det romerske møntsystem, men trods den politiske stabilitet i 100-tallet ses en gradvis forringelse af sølvindholdet i denarerne gennem hele perioden fra Neros til Commodus' regeringstid,[5] og den fortsatte trods forsøg på genopretning under Septimius Severus.[6]

Den første markante nyskabning i forhold til det augustæiske møntsystem (se kap. 1) fandt sted under Septimius Severus' søn Caracalla (211-217 e.Kr.). Han indførte en ny sølvmønt – der i dag ofte kaldes en antoninian efter Caracallas officielle navn Marcus Aurelius Antoninus. Mønten fik tildelt en værdi af to denarer, men den havde fra starten kun en sølvvægt som 1½ denar og blev snart udsat for en accelererende lødighedsforringelse. Produktionen af antoninianer voksede især fra omkring 240 e.Kr., hvor produktionen af denarerne med den højere sølvværdi stoppede, og denarerne forsvandt derefter hurtigt fra møntomløbet indenfor Romerriget.[7]

Indtil slutningen af 100-tallet var romerne gået sejrrigt ud af de fleste kampe, men i 200-tallet var der pres på grænserne, og de romerske hære led forsmædelige nederlag. I 230'erne hærgedes Mainz-området i det nuværende Tyskland for eksempel af den germanske gruppering, som romerne kaldte alemannere. En nyfunden slagmark i Harzen langt inde i ikke-romersk område viser dog, at den romerske hær i denne periode stadig var i stand til at trænge langt frem.[8] I midten af århundredet vendte krigslykken dog for alvor for romerne: Trajan Decius (249-251 e.Kr.) måtte i løbet af sin korte regeringstid kæmpe mod både romerske kupmagere og ydre fjender, inden han og hans søn Herennius døde i forbindelse med et for romerne ydmygende nederlag ved Abrittus i Bulgarien. Mindre end et årti senere blev Valerian i 260 e.Kr. taget til fange og senere dræbt af perserne under ledelse af Shapur 1. Dronning Zenobia af Palmyra i det moderne Syrien benyttede lejligheden til at skabe et selvstændigt rige i store dele af Mellemøsten i 260-273 e.Kr., og imens Valerians søn, Gallienus, forsøgte at slå et oprør ned i Pannonien, tog statholderen Postumus (260-269 e.Kr.) magten over de germanske provinser i vest og skabte det galliske imperium i det nuværende Spanien, Frankrig og England. Mens 200-tallet således ses som en lang kriseperiode i den romerske historie, er der måske først

FAKTA

ROMERSKE BRONZEMØNTER

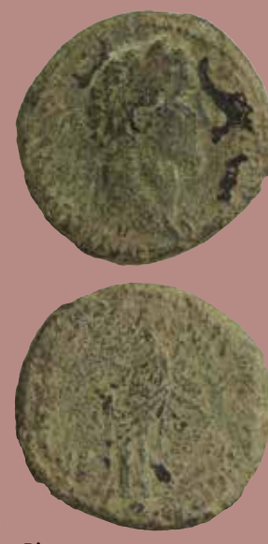

FIG. 2.12
Antoninus Pius (138-161 e.Kr.)
Romersk bronzemønt fundet i Danmark.

Romerske bronzemønter findes kun meget sjældent udenfor Romerriget. Ved centralpladsen Gudme på Fyn er der tre romerske bronzemønter ud af et totalt antal møntfund på 1.173, i Sorte Muld på Bornholm er der syv af 1.080 mønter, og fra hele området omkring Smørenge med tilsammen over 900 romerske mønter er der endnu ikke registreret en eneste romersk bronzemønt.[9]

De bronzemønter, der oftest kan henføres til jernalderpladser inddeles i to hovedtyper. Enten de relativt store sestertser fra 100-tallet e.Kr., der blev præget i messing og har fremstået gyldne, da de var nye, eller den meget mindre, men ekstremt almindelige bronzemønt, der er slået i første halvdel af 300-tallet e.Kr. under Konstantin den Store og hans efterfølgere.

De konstantinske bronzemønter dukker af og til op i lag fra tidlig vikingetid f.eks. i Ribe. Man har foreslået, at de er resultatet af vikingers hærgen i Rhinområdet, hvor de skulle have fundet og plyndret fra romerske grave. Fund af romerske gemmer (smykkesten) fra de samme lag i Ribe kunne støtte denne antagelse, men netop de konstantinske bronzemønter har også cirkuleret i Romerriget i meget lang tid. De er bl.a. fundet i selve Rom i grave fra 600-tallet e.Kr., så det er slet ikke umuligt, at de aldrig har været i jorden, før de kom til Ribe.

og fremmest tale om en lederkrise eller en militær krise. De arkæologiske fund viser nemlig, at der i mange områder var en stor byggeaktivitet og blomstrende landejendomme i denne periode.

I 284 e.Kr. trådte Diokletian til som kejser. Han stod overfor enorme udfordringer. Administrationen af det store rige skulle bringes på fode, og grænserne skulle sikres. Det fordrede en reorganisering af store dele af administrationen, og Diokletian indførte tetrarkiet – 4 kejser-dømmet – hvor to senior- og to juniorkejsere skulle dele magten i henholdsvis den østlige og den vestlige del af riget. Møntvæsenet blev centraliseret i den forstand, at der fremover kun skulle være rigsudmøntninger, mens de lokale udmøntninger af småmønt i byer, som hidtil havde eksisteret i den østlige del af riget, blev indstillet. På den anden side blev dele af administrationen lagt ud i provinserne. Statslig romersk mønt var hovedsagelig præget i Rom i 100- og 200-tallet. Nu åbnede Diokletian nye statslige møntsteder i en lang række provinsbyer nær Limes (fig. 2.11). Det lettede forsyningen af mønt til provinsadministrationerne og ikke mindst hærene. Diokletian indførte også et edikt om maksimalpriser, der fortolkes som et forsøg på at bremse inflationen.[10]

Konstantin den Store foretog i løbet af 306-316 e.Kr. den mest gennemgribende reform af møntvæsenet siden Augustus. Roms møntvæsen havde igennem 500 år været baseret på en sølvmøntfod med denaren som hovedmønt. Nu blev guld med indførelsen af Konstantins guldmønt, der fik navnet *solidus*, den basale møntfod i Rom. Guldet blev suppleret af mindre sølvudmøntninger, der synes at have spillet en sekundær rolle i møntomløbet, og af enorme mængder af småmønt i bronze.

De store reformer lykkedes i den forstand, at riget ikke faldt fra hinanden lige med det samme. Men opløsningen var i gang. Kejserne i øst og vest regerede ikke sammen, og i 395 e.Kr. var splittelsen af Romerriget i to dele en realitet. Det Østromerske Rige med hovedstad i Konstantinopel, nutidens Istanbul, formåede, trods uro og pres på grænserne især i første halvdel af 400-tallet, at stabilisere sig, og det udvikledes med tiden til Det Byzantinske Rige. Det Vestromerske Rige faldt derimod fra hinanden.

Gennem 400-tallet ses dannelsen af en række nye kongedømmer i Vesteuropa, hvoraf det vigtigste for den efterfølgende periode bestod af frankerne, der sandsynligvis oprindeligt omfattede en koalition af germanske og måske galliske stammer fra Rhinområdet.

De nye germanske kongedømmer prægede guldmønter efter romersk vægtstandard og med de østromerske kejseres navne på langt ind i 500-tallet. De germanske udmøntninger i guld efter romersk standard var længe gangbar mønt i det område, der tidligere havde været Det Vestromerske Rige. Først med merovingerkongen Theodebert (533-548) begyndte de germanske konger at sætte deres eget navn på guldmønterne, og skriftlige kilder fortæller, at man herefter ikke længere kunne betale skat til paven i Rom med disse mønter.[11]

Et landskab i forandring – Danmark i romersk og tidlig germansk jernalder

Når det gælder mødet med befolkningerne udenfor Romerriget, er vi henvist til etnografiske og historiske beskrivelser forfattet af romere eller samlet af romere, der har skrevet af efter ældre værker. De ikke-romerske områder af Europa er derfor svære at definere, og selve betegnelsen ikke-romerske områder er en tung og uhåndterlig beskrivelse. Romerne skelnede mellem gallere (de folkeslag, som også er kendt som keltere) og germanere i Europa, og Cæsar betegnede i sine *Gallerkrige* (ca. 58-52 f.Kr.) Rhinen som en grænse mellem disse to store befolkningsgrupper. Germanerne virkede mere fremmedartede for romerne end gallerne. Det skyldes sandsynligvis, at samfundsstrukturen i de galliske områder på en række punkter lignede de Middelhavskulturer, som romerne var vant til. Da gallerne i store træk blev indlemmet i Romerriget med Cæsars erobringer, så vedblev germanerne at være fremmede.

Den romerske forfatter Tacitus levede fra ca. 50 til efter 117 e.Kr. Han skrev blandt andet bogen *Germania*, der på godt og ondt er en hovedkilde til de folkeslag, der boede nord og øst for Romerriget.[12] Også i nyere tid er det ikke-romerske område som helhed ofte omtalt som *Germania*, og tilsvarende bruges ordet *germanere* som en fællesbetegnelse for alle de folkeslag, der boede udenfor imperiet. De romerske forfattere skelnede mellem mange forskellige germanske befolkningsgrupper, og især i ældre forskning har man forsøgt at dele landområderne mellem de forskellige folkeslag, som romerske forfattere gennem tiden har omtalt. Det har dog vist sig vanskeligt. Romerne har haft navne for og et vist kendskab til de folkeslag, der boede i umiddelbar nærhed af grænseområderne, men jo længere man kommer væk, jo mere stereotype bliver beskrivelserne af germanerne – og hvor går så grænsen mellem en oplysning, der måske har en reel baggrund, og den frie fantasi?

Arkæologien viser os, at beboerne i det senere Danmark var en del af en langt større verden befolket af mennesker, der delte nogle træk, men var forskellige på andre områder. Fundbilledet varierer fra sted til sted. I nogle områder bevares en type kulturminder eller en type genstande bedre end andre typer, og det betyder, at regionale eller lokale karakteristika risikerer at forsvinde i en vurdering af det samlede billede, når man kigger på de arkæologiske fund. Eller, at de omvendt kan blive tildelt en overdreven betydning. Det er således ikke altid nemt at sammenligne det arkæologiske materiale fra forskellige dele af Danmark direkte, men der kan nok ikke være tvivl om, at Sydskandinavien (nuværende Danmark, Sydsverige, Nordtyskland) igennem jernalderen bestod af en række mindre enheder med hver deres materielle udtryk.

I det 1. århundrede e.Kr. bestod Danmark af befolkninger, der hovedsagelig ernærede sig ved selvforsynende landbrug (fig. 2.13). På store bopladsudgravninger kan man følge den samme bosættelse gennem flere århundreder. Der kendes både landsbyer og enkeltliggende gårde, og de opdyrkede områder nær beboelserne har varieret med løvskove og hede. De naturgivne forhold har været bestemmende for mange aspekter af dagliglivet, da man anvendte de ressourcer, som var til rådighed.

FIG. 2.13
Landsbyen
Rekonstruktion af den sønderjyske jernalderlandsby Galsted, 1. århundrede e.Kr. Jernalderens landsbyer var typisk velorganiserede enheder med bl.a. ensartet orientering af langhusene, og et centralt placeret fællesareal.

FIG. 2.14
Olgerdiget
Olgerdiget ligger nær Tinglev i Sønderjylland. Det er opført i 200-tallet, næsten samtidig med nedlæggelsen af de store våbenofre. Diget er et over 12 km langt anlæg bestående af vold, grav og palisade. Det er et eksempel på et af de danske jernalderanlæg, som har krævet en meget stor investering og organisering.

Man boede i langhuse, der var orienteret øst/vest og inkluderede en stald i den østlige ende, men der ses regionale forskelle i byggeskikken. Husenes bærende elementer var af træ, mens væggene afhængig af den lokale byggeskik og tilgængelighed af råvarer kunne være af grenflet med lerklining eller af græstørv. Disse relativt lette konstruktioner kunne holde en generation, hvorefter de måtte nybygges, ofte på næsten samme sted og med genbrug af alt det tømmer, som overhovedet kunne genbruges. Landsbyens gårde flyttede lidt efter lidt til en ny beliggenhed få hundrede meter væk. Man kan sige, at landsbyerne *vandrede*. Det klassiske eksempel er landsbyen Vorbasse i Jylland, hvis flytninger kan følges gennem næsten et årtusinde. Der er nok flere årsager til de vandrende landsbyer. Traditionelt har man set det som et resultat af udpiningen af landbrugsjorden omkring den enkelte gård, men nyere fortolkninger peger på, at også ejerskifte af jorden i forbindelse med ægteskab eller arv kan være en medvirkende årsag til flytningerne.[13] Uanset forklaringsmodellen er der dog tale om en befolkning i et samfund, der trods en dynamisk udvikling gennem tiden var tæt knyttet til lokalområdet.

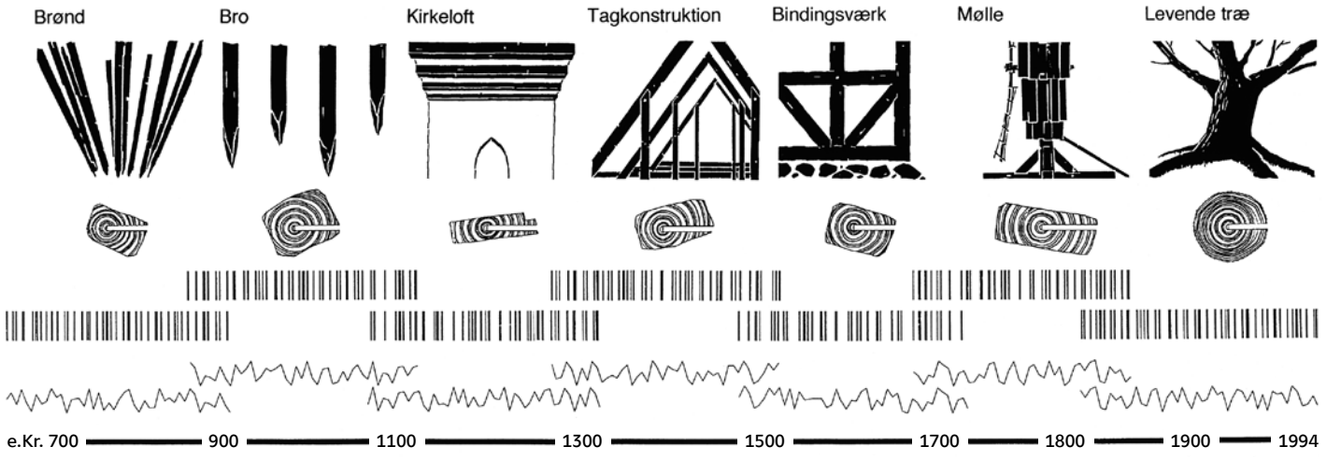

FIG. 2.15
Dendrokronologi
Når træer vokser vil der hvert år dannes en ny ring, men ringenes tykkelse er afhængig af træets vækstbetingelser. I gode vækstår er årringene brede, mens de i dårlige år er smalle. Sammenligner man træer fra forskellige perioder, kan man ud fra kombinationen og rækkefølgen af henholdsvis brede og smalle årringe se, hvornår træerne har vokset. Derved kan arkæologisk udgravet trævæark dateres meget specifikt.

Igennem de første 600 år e.Kr. skete der naturligvis mange forandringer i jernaldersamfundene i Danmark. Der ses en voksende specialisering indenfor både landbrug og håndværk. Gårdene blev større, og der blev gjort plads til mere kvæg på stald. Det opstaldede kvæg skulle have vinterfoder, som også skulle kunne oplagres. Til gengæld kunne husdyrgødningen anvendes på markerne, så udpiningen skete langsommere. Der blev indført nye typer af væve og kværne, og der blev anvendt nye jernudvindingsteknikker. Verdslige såvel som religiøse magtstrukturer synes at blive koncentreret på centralpladserne. De store centralpladser var ikke befæstede. Alligevel – eller måske netop derfor? – ses der også gennem jernalderen ikke blot en udvikling i våbentyper og militær teknologi, men også en række store anlægsarbejder i form af voldanlæg og sejlspærringer. De har krævet enorme mængder af godt tømmer og en betydelig udskrivning af arbejdskraft samt styring og organisering af arbejdet.

På andre pladser synes flere forskellige specialiserede håndværkere at have arbejdet side om side. Ved Østervang nær Køge på Sjælland kan sådan en plads følges over 600 år.[14] Netop den manglende flytning af pladsen kan her være med til at understrege, at landbruget ikke var det primære erhverv på disse håndværkspladser. Man forestiller sig, at de specialiserede håndværkspladser har kunnet eksistere, fordi en elite knyttet til centralpladser eller storgårde har kunnet aftage deres produkter.

Jernalderens kronologi

For at få en fornemmelse af historien er det af afgørende betydning, at man kan tidsfæste de arkæologiske fund. I arkæologiske studier af de danske jernalderkulturer (fig. 2.16) sættes overgangen fra keltisk (eller førromersk) til romersk jernalder normalt ved vor tidsregnings begyndelse, og den falder sammen med Romerrigets forsøg på ekspansion ind i områderne øst og nord for floden Rhinen. Den romerske jernalder har fået navn efter de romerske genstande, som dukker op i danske fund fra denne periode, og som oprindelig var årsagen til, at man overhovedet kunne tidsfæste disse forhistoriske fund. De romerske genstande spiller stadig en stor rolle for kronologien i dansk jernalder, men nyere naturvidenskabelige metoder kan i dag understøtte og forfine dateringerne. For eksempel giver de rige danske fund af velbevaret forhistorisk tømmer mulighed for meget præcise dateringer af bygningstømmer og skibe ved hjælp af dendrokronologien (analyse af træernes årlige vækst) (fig. 2.15).

Den romerske jernalder efterfølges ca. 375/400 e.Kr. af den germanske jernalder, der dækker perioden frem til den tidlige vikingetids begyndelse omkring 700/750 e.Kr. (fig. 2.16) Den germanske jernalder dækker således den periode, hvor Romerriget faldt fra hinanden og blev erstattet af en række mindre kongedømmer i Vesteuropa, mens Det Byzantinske Rige videreførte Det Østromerske Rige i Sydøsteuropa. I slutningen af perioden blev det fremvoksende arabiske kalifat en ny magtfaktor.

FIG. 2.16
ROMERRIGET OG DANMARK

Kronologisk tavle over Danmarks jernalder fra år 100 f.Kr. til 600 e.Kr. sat i forhold til Romerrigets udvikling og de romerske kejsere. Til højre er angivet nogle af de væsentligste fund af romerske mønter i Danmark. Store pladser som Sorte Muld, Smørenge og Gudme strækker sig over hele den her angivne tidsperiode.

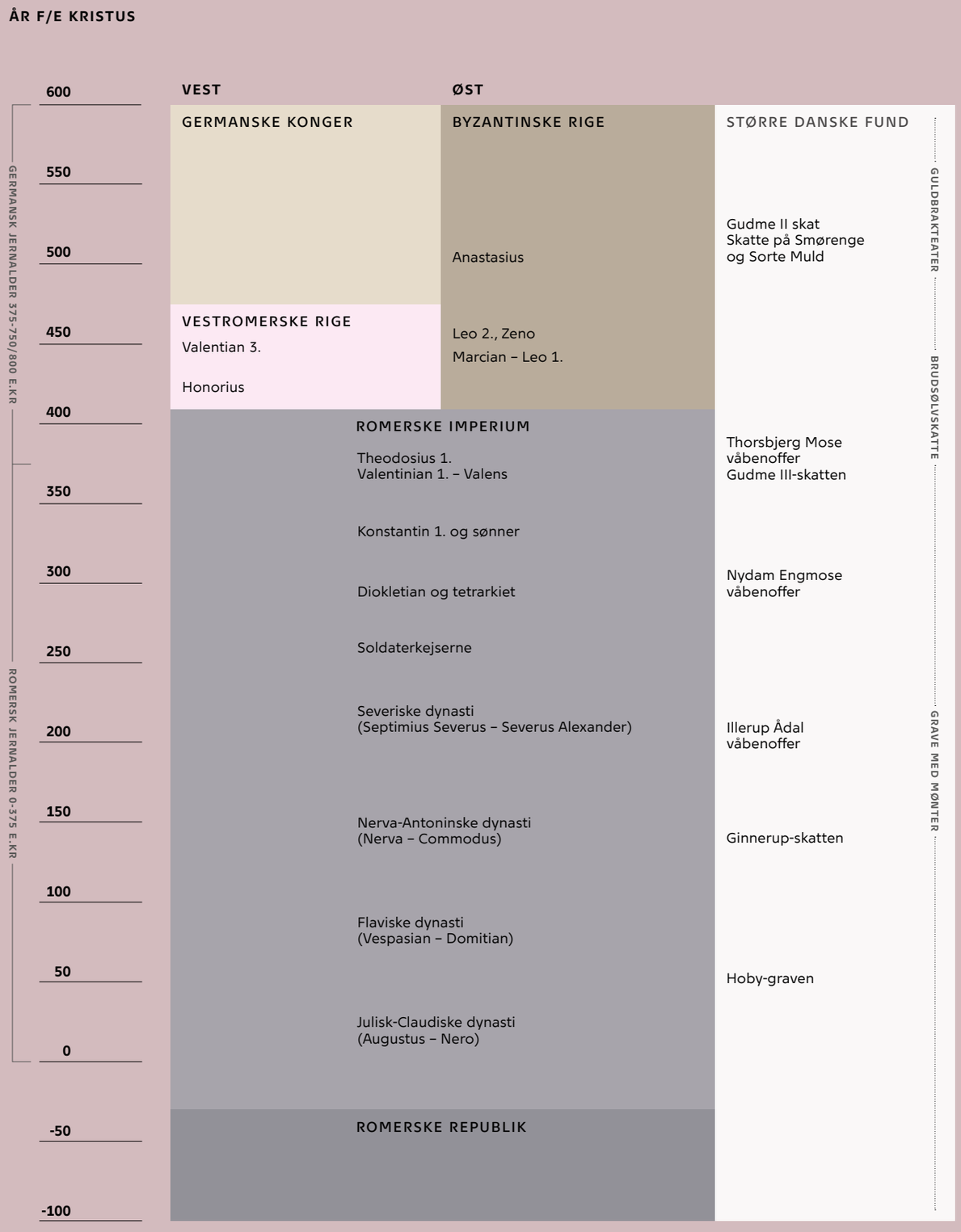

FIG. 2.17
GINNERUP-SKATTEN
FRA O. 100 E.KR.

19 af de 25 mønter fra Ginnerup-skatten, som indeholder nogle af de tidligst fremstillede mønter fra den romerske republik fundet i Danmark. De republikanske mønter er kendetegnet ved at have motiver, der kombinerer et gudeportræt med et bagsidemotiv, som knytter sig til de forskellige møntembedsmænds familie. På kejsertidens mønter ses altid kejseren eller et medlem af hans familie på forsiden.

Indenfor hele jernalderen foretages inddelinger i kortere faser, der oftest er baseret på sammenligninger af fund fra grave. Der foregår gradvist ændringer i gravskikke og ritualer gennem perioden. De genstande, som man anser for passende at give den afdøde med i graven, skifter med tiden, og selvom moden har skiftet langsommere i jernalderen end moden i dag, så er det tydeligt, at udformningen af de enkelte genstande forandres. De importerede genstande kan fortælle, hvordan den lokale udvikling hænger sammen med den omgivende verden, og få, men uhyre vigtige, fund kan tidsfæstes helt præcist f.eks. ved hjælp af dendrokronologien. Disse udviklingsrækker danner tilsammen det kronologiske skelet, som historien om pengene i de danske jernaldersamfund bygger på.

Man kunne forstille sig, at de romerske mønter, der ofte kan tidsfæstes indenfor et enkelt år, ville give meget præcise dateringer af danske jernalderfund. Det har desværre vist sig ikke at være tilfældet. Som vi skal se, er de fleste romerske mønter fra danske fund denarer, som er præget i perioden mellem år 64 og 196 e.Kr. Disse sølvmønter har vist sig at være endog meget sejlivede i omløbet udenfor Romerriget. Vi står i den paradoksale situation, at mange af de romerske mønter er fundet i sammenhænge, der sandsynliggør, at de i det danske område har været i brug i den periode, der kaldes germansk jernalder, og som hovedsagelig falder efter Romerrigets sammenbrud. I det følgende må der derfor skelnes mellem de enkelte mønters produktionstidspunkt i Romerriget og det tidspunkt, hvor de endte deres liv i dansk jord.

Romerske mønter i Danmark

De allerførste få eksempler på fund af mønter i Danmark stammer fra Tacitus' tid (58-120 e.Kr.). I 1920'erne og 30'erne udgravede man over 30 huse på jernalderbopladsen Ginnerup i Thy, hvor man fandt et skattefund med mønter (fig. 2.17). Bopladsen har været i brug i over 300 år, og de mange huse har til dels afløst hinanden gennem tiden. Ginnerup-skatten blev fundet under et husgulv. Den består af 32 romerske mønter, hvoraf mindst 25 lå i en lille stabel, som om de havde været rullet ind i stof. En af mønterne er en guldmønt, en *aureus* præget under kejser Nero i 64/65 e.Kr., mens alle de øvrige er denarer, der er af sølv. Tidsmæssigt spænder fundet ganske vidt. Den ældste mønt er præget ca. 120 f.Kr., og hovedparten af mønterne, i alt 20 af de 31 sølvmønter, er præget før Augustus' formelle overtagelse af herredømmet i Rom i 29 f.Kr. Kun seks af mønterne er præget indenfor de næste knap hundrede år frem til kejser Neros regeringstid (54-68 e.Kr.), mens to af sølvmønterne og guldmønten fra fundet dateres i årtiet fra 64-74 e.Kr.[15] Sammensætningen af mønterne i Ginnerup-skatten har vakt undren, men den har vist sig at ligge helt i tråd med møntfundene fra den romerske provinsby Pompeji i Syditalien, der blev ødelagt ved Vesuvs vulkanudbrud i 79 e.Kr.

Ser man på de større samlede fund af romerske sølvmønter, der er blevet begravet både indenfor og udenfor Romerriget i perioden mellem Neros og Trajans regeringsperioder (54-68 e.Kr. og 98-117 e.Kr.), går det samme billede igen. Der er en vis mængde republikanske mønter, men næsten ingen fra perioden mellem Augustus' møntreform og Neros første årti ved magten. Kejser Nero foretog omkring år 64 e.Kr. en række justeringer af det romerske møntvæsen, og sølvmønter, der var blevet præget i den første del af kejsertiden frem til ca. 64 e.Kr., forsvandt tydeligvis hurtigt ud af cirkulation. Alligevel var meget ældre republikanske denarer stadig i omløb i relativt store tal i slutningen af det 1. århundrede e.Kr.

FIG. 2.18
Republikansk denar fra Dankirke
Udover Ginnerup-fundet er der meget få fund af denarer fra den republikanske periode eller tidlig kejsertid i Danmark, og kun en enkelt mønt fundet på en boplads, fra Dankirke i Sønderjylland, er fundet i en arkæologisk sammenhæng, der kan dateres. Mønten bærer navnene på embedsmændene Q. Caecilius Metellus og P. Licinius Crassus, og mønten er præget i 47-46 f.Kr., men den er fundet i et hus, der kan dateres samtidigt med Ginnerup-huset omkring år 100 e.Kr.

FIG. 2.19
Aureus fra Sønderjylland
Kejser Tiberius' portræt på den romerske guldmønt fra Bæk i Jylland. Mønten er præget i Lugdunum (Lyon) i 36-37 e.Kr. og er fundet i en grav, der er dateret til omkring 100 e.Kr.

Fundbilledet ændrer sig drastisk, så snart man kigger på samlede fund, der indeholder mønter præget efter Trajans regeringstid, og de må derfor være nedlagt efter ca. 100 e.Kr. I løbet af kort tid forsvinder de tidligere så almindelige republikanske sølvmønter, så fundene fra 100-tallet indenfor Romerriget næsten udelukkende indeholder mønter præget efter 64 e.Kr. De republikanske denarer fundet udenfor Romerriget må altså være kommet ud i de germanske områder senest omkring 100 e.Kr. Vi må derfor antage, at mønterne fra Ginnerup-skatten er samlet et sted indenfor Romerrigets grænser efter år 74 e.Kr., da den yngste mønt blev præget, men før ca. 100 e.Kr. Det passer med den arkæologiske datering af huset, hvor skatten blev fundet, til ca. 100-150 e.Kr.

I Danmark er de første to århundreder e.Kr. karakteriseret ved fund af eksotiske romerske pragtgenstande, der kendes fra særligt rige gravfund. Bronze- og sølvkar, våben og glas har alle haft en betydelig værdi før de forlod Romerriget, og værdien er ikke blevet mindre i Norden. Gravlæggelsen af et medlem af den rigeste slægt har været en begivenhed, hvor man har samlet ligesindede, og deponeringen af eksotiske importgenstande i graven har været en måde at manifestere sin rigdom og magt på.

Det anslås, at der er udgravet op mod 5.000 grave i Danmark fra de første to århundreder af vor tidsregning,[16] og over hundrede af dem indeholdt romerske importgenstande.[17] Alligevel indeholdt kun en enkelt af dem en mønt. Der er tale om et isoleret og stort gravanlæg fra omkring 100 e.Kr., der blev fundet i Bæk vest for Haderslev i 1948. Anlægget omfatter en oval stenlægning omkring et stensat gravkammer, hvori den døde var begravet i en 3,75 m lang stammekiste sammen med to lerkar, en enkelt ridespore og en guldmønt præget i 36-37 e.Kr. af kejser Tiberius (fig. 2.19). Både sporen og guldmønten var lagt næsten midt i graven ved den afdødes side. Det omfattende gravanlæg og ridesporen peger på, at den afdøde har været en mand af fyrsteslægt. Andre grave med rideudstyr indeholder da også guld f.eks. i form af fingerringe, eller andre romerske importgenstande.[18]

De lokale fyrsters netværk er blevet beseglet og befæstet ved udveksling af gaver. Af gaverne ser vi i dag især den del, som er bevaret i gravene, mens de fleste andre varer er gået tabt. Ikke blot genstande, men også mennesker er blevet flyttet over lange afstande som led i stormændenes alliancer. Slaver og krigsfanger er blevet handlet, og specialiserede håndværkere er flyttet fra job til job, men især i overklassen har der været stor mobilitet. Fra de tidligste tider er alliancer blevet befæstet ved indgåelse af ægteskabsløfter, og de unge piger og deres følge er blevet sendt over lange afstande for at honorere disse krav. Romerne modtog udenlandske kongers børn som gidsler eller garanter for overholdelse af fredsslutninger og andre aftaler, og hvis børnene blev voksne og vendte hjem, medbragte de en fremmed opdragelse og kendskabet til fremmede skikke og fremmed teknologi. Uanset hvilket socialt niveau de kom fra, så kunne de udvekslede mennesker bringe nye ideer og teknikker med sig fra sted til sted, og dermed har de bidraget mere til samfundsudviklingen end de eksotiske drikkekar. Men trods de tydelige spor af et vidtrækkende netværk, er romerske mønter altså kun undtagelsesvist nået til Danmark i de første to århundreder e.Kr. Værdier er blevet opbevaret og omsat i andre medier. Her har importgenstandene spillet en central rolle, men man må ikke glemme de lokalt fremstillede prestigegenstande. Hertil skal, som altid, lægges de genstande, som kun undtagelsesvist findes i arkæologiske udgravninger. Selv lokalt fremstillet pelsværk og tøj har været dyrebart, især på grund af det store arbejdsforbrug i forbindelse med fremstillingen af tekstiler.

De store moseofferfund fra 200-400 e.Kr.

Igennem hele 200- og 300-tallet finder vi i Nordeuropa store samlede ofringer af hærudrustning i moser og andre vådområder. Den største ofring er fundet i Illerup Ådal ved Skanderborg i Østjylland.[19] Illerup Ådal var i jernalderen en sø, hvor der er blevet foretaget ofre af hærudstyr mindst fire gange i løbet af perioden fra ca. 200-500 e.Kr. I et storstilet udgravningsprojekt er mere end 15.000 genstande blevet fundet og udgravet fra mosen, og alligevel regner man med, at kun 40 % af hele det berørte område er blevet udgravet.

KORT

FUND AF ROMERSKE GENSTANDE (EKSKL. MØNTER) I PERIODEN CA. 0-70 E.KR.

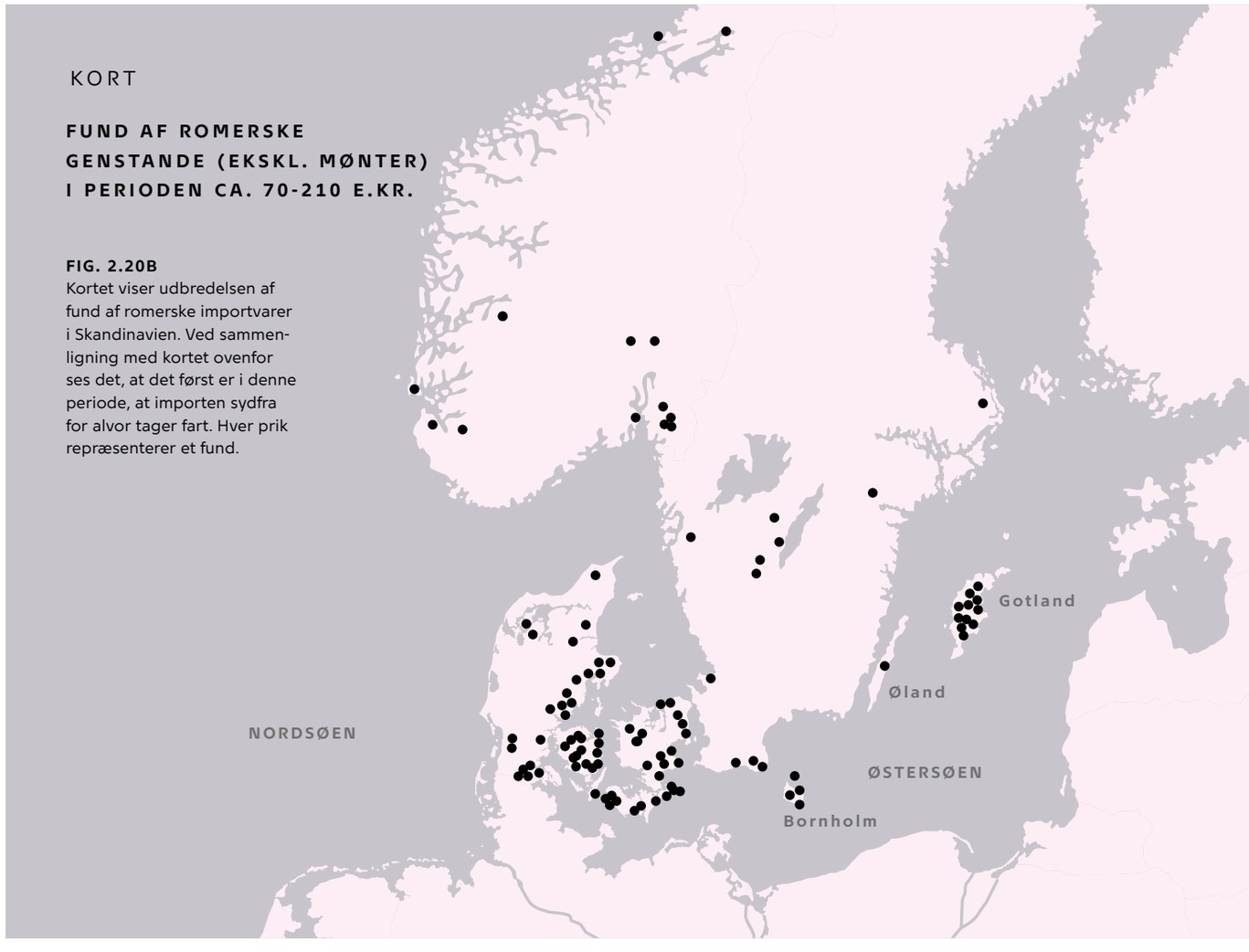
FIG. 2.20A
Kortet viser udbredelsen af fund af romerske importvarer i Skandinavien. Der er hovedsageligt tale om gravfund, hvor den afdøde har fået de prestigefyldte genstande med sig i efterlivet. Hver prik repræsenterer et fund.

KORT

FUND AF ROMERSKE GENSTANDE (EKSKL. MØNTER) I PERIODEN CA. 70-210 E.KR.

FIG. 2.20B
Kortet viser udbredelsen af fund af romerske importvarer i Skandinavien. Ved sammenligning med kortet ovenfor ses det, at det først er i denne periode, at importen sydfra for alvor tager fart. Hver prik repræsenterer et fund.

UDGRAVNING AF VÅBENOFFERFUNDET I ILLERUP

FIG. 2.22
Pung fundet under udgravning af våbenofferfundet i Illerup. Pungen indeholdt 28 denarer, en kam, en kniv, ildstål og slagsten, og omkring fundstedet lå 43 andre mønter spredt over et par meter. Det kan ikke udelukkes, at de kan være faldet ud af den samme pung, idet den blev smidt i vandet. Ca. ⅓ af de romerske mønter fra Illerup er fundet i området, hvor denne pung blev fundet.

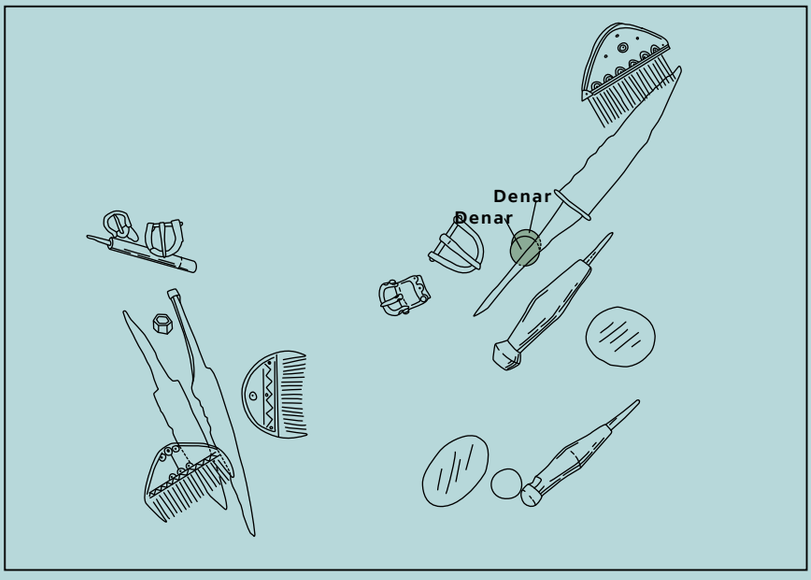

FIG. 2.21
To romerske sølvmønter, en kam, et ildstål og en slagsten har sandsynligvis været opbevaret i en nu forsvunden pung. Pungen stammer fra Illerup og har sandsynligvis hængt i et bælte sammen med en jernkniv. Tæt ved denne pung lå andre koncentrationer af fund, som måske kan knyttes til to punge med hver sin kombination af kam, ildstål og kniv, men som ikke indeholder mønter.

Det største offer fandt sted kort efter år 200. Fundene omfatter våben, skjolde, seletøj og mange andre genstandstyper, der må være blevet taget fra faldne eller tilfangetagne krigere efter et stort slag. Det er svært at sige, hvor mange krigere har deltaget i slaget, men fundene af omkring 300 skjolde og op mod 200 sværd – det største kendte samlede fund af romerske sværd i verden! – viser, at der er tale om en egentlig hær. Krigerne har også mistet deres punge, som har indeholdt personlige genstande såsom kamme, ildstål, og i mindst 20 tilfælde indeholdt en pung én eller flere romerske mønter (fig. 2.21 og 2.22).

Mønterne fra Illerup er det ældste eksempel fra Danmark på et større antal romerske mønter fundet i en veldateret sammenhæng.[20] Der er fundet i alt 199 mønter fordelt på 194 denarer, én sesterts og fire efterligninger af romerske denarer, der sandsynligvis er fremstillet udenfor Romerriget. Denarerne fra Illerup er præget indenfor perioden 64-188 e.Kr. og er således karakteristiske for hovedparten af mønterne fra det ikke-romerske Europa.

I flere tilfælde ligger en enkelt eller ganske få mønter sammen med andre genstande i en prangerpung af læder eller tekstil. Den største koncentration af mønter omfattede 28 denarer i en pung, men yderligere 43 denarer blev fundet nærved, og de kan også have ligget i pungen, idet den blev kastet i søen (fig. 2.22). Det lille antal møntkoncentrationer og tendensen til, at de ligger i samme områder som nogle af de rigere fund, er vigtige oplysninger, men det er også nødvendigt at se dem i forhold til de andre fund fra stedet. Faktisk er der fundet lige så mange sværd i Illerup-fundet, som der er romerske mønter, og sværdene har uden tvivl haft en langt højere værdi end mønter både økonomisk og symbolsk.

Vi ved ikke, hvem våbnene fra Illerup tilhørte. Der er mange fine importerede våben fra Romerriget, men gode våben er altid i høj kurs. De flytter sig over lange afstande og fortæller ikke meget om, hvor deres

ejermænd kom fra. Her må man se på de mere almindelige genstande i Illerup-fundet, og de er ikke romerske. Krigernes ildstål har spillet en særlig rolle i fortolkningen af fundet som helhed, og der er fundet to typer ildstål. Den ene er hjemmehørende i Kattegatområdet, mens den anden stammer fra Sønderjylland/Nordtyskland. Kan hæren have bestået af flere grupper, måske en koalition? Det er her vigtigt at huske, at de romerske denarer fra 100-tallet kun er fundet i meget lille antal i Kattegatområdet og Norge, så man kan nemmere forestille sig, at de har tilhørt soldater hjemmehørende i områderne syd for det moderne Danmark.

Vi ved heller ikke, hvor slaget stod. Det kan naturligvis have fundet sted nær Illerup, men det har vist sig at de fleste offermoser, ligesom Illerup selv, har været anvendt til religiøse ofringer gentagne gange. Det er nok mere sandsynligt, at den sejrende hær hørte til i Østjylland og transporterede det erobrede udstyr hjem, så det kunne ofres til guddommene i den offermose, man plejede at anvende.

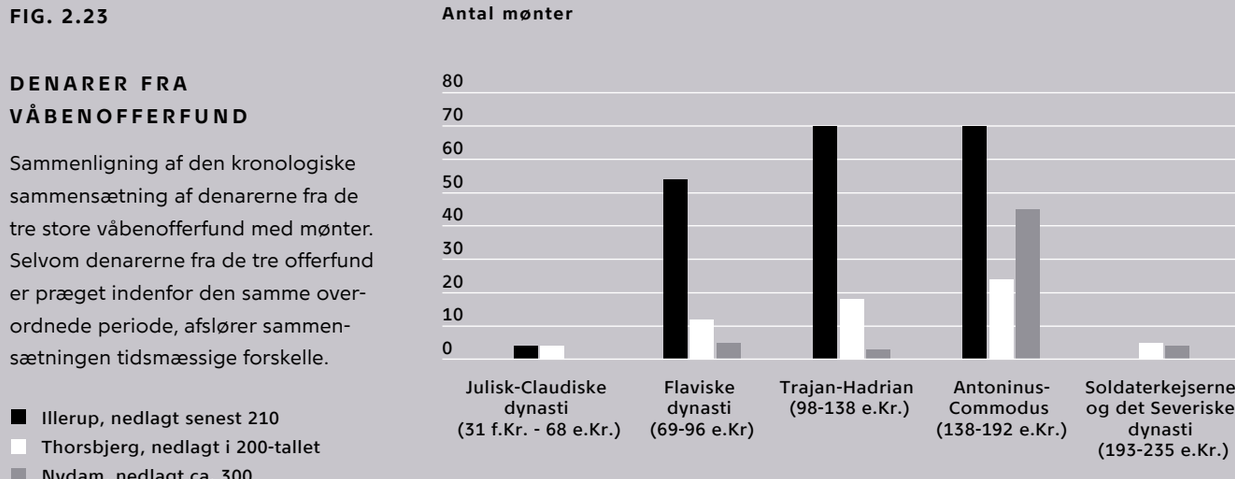
Der kendes efterhånden et stort antal våbenofferfund, der er blevet nedlagt gennem 200- og 300-tallet. De fleste findes i Østjylland og på Fyn, men der er også betydningsfulde fund fra f.eks. Bornholm og Øland. Hærenes præcise oprindelsessteder debatteres stadig, men der er enighed om, at offerfundene afspejler en lang serie af kampe mellem folkeslag, der har boet relativt tæt på hinanden.

Der er kun fundet mønter i få af offerfundene, og det er kun mønterne fra Illerup Ådal-fundet, der er så minutiøst udgravet og beskrevet, at man kan knytte dem sammen med andre genstande fra de punge som mønterne er fundet i. De fleste andre møntfund stammer fra udgravninger fortaget i 1860'erne i moserne Thorsbjerg og Nydam (fig. 2.23), men ved udgravninger i Nydam i 1990'erne fandt man yderligere 19 denarer, som sandsynligvis har ligget samlet i et skrin eller lignende. De store offerfund, som de romerske mønter hører til, stammer ikke fra samme slag som fundene fra Illerup. Udstyret fra Thorsbjerg Mose er nedlagt i løbet af 200-tallet, mens Nydam-ofringen ikke kan være foretaget før ca. 300 e.Kr. Det er ikke længe i historisk perspektiv, men der er tre generationer imellem de store ofringer i Illerup og Nydam, og det viser, at den lange række af raids og angreb igennem 200-tallet berørte både de romerske grænseegne og områder langt derfra. Den tidsmæssige forskel mellem de tre våbenofferfund med mønter kan ikke ses ved forskelle i, hvilke kejseres udmøntninger, der er repræsenteret, men ved forskelle i sammensætningen af mønterne.
Den rituelle ødelæggelse af våben og andet udstyr har repræsenteret et kolossalt dræn af værdier fra den levende verden.

FIG. 2.23

DENARER FRA VÅBENOFFERFUND

Sammenligning af den kronologiske sammensætning af denarerne fra de tre store våbenofferfund med mønter. Selvom denarerne fra de tre offerfund er præget indenfor den samme overordnede periode, afslører sammensætningen tidsmæssige forskelle.

DE STORE SKATTEFUND

Skæbnen har villet, at de allerstørste fund af romerske denarer i Danmark stammer fra henholdsvis den første og den seneste del af den periode, hvor denarerne var i brug i Danmark. De store skattefund udviser en række lighedspunkter, men fundomstændighederne, såvel som en række detaljer i sammensætningen af mønterne fra skattefundene, afslører, at de ikke bare er mere af det samme. Skatten fra Råmosen på Sjælland er en repræsentant for de skattefund, der oftest er fundet før 1980. Der er tale om et stort fund, som er gjort samlet på én gang. Skatten blev fundet ved tørvegravning i 1782. Der blev ikke observeret andre fund i området, så fundet står umiddelbart isoleret. Tørvegravningen og den efterfølgende skattejagt i Råmosen var skyld i at skatten blev spredt.

I 1980'erne var både Smørenge-skatten og Sorte Muld-skatten fra Bornholm for længst spredt i jorden af landbrugsmaskiner, men med stor omhu og entusiasme fra især amatørarkæologer er de blevet samlet igen ved gentagne detektorafsøgninger over flere årtier. Skattene har været nedlagt i tæt tilknytning til magtcentre, der har eksisteret gennem flere hundrede år.

Mønterne fra de tre skattefund stammer fra den samme periode, hovedsagelig tiden mellem 64 og ca. 200 e.Kr., men der er markante forskelle på sammensætningen af mønterne i fundene. Råmose-skatten indeholder et meget stort antal denarer fra det 1. århundrede e.Kr., mens hovedparten af mønterne fra de bornholmske skatte er omkring 100 år yngre. De store skattefund illustrerer det tidsmæssige problem i fortolkningen og dermed forståelsen af de første mønter i Danmark og den rolle, de har spillet som penge og som symbolsk såvel som økonomisk værdi. Vi kan med meget stor sikkerhed afgøre, hvornår og hvor hver enkelt mønt er produceret. Men de romerske mønter har haft et langt efterliv i det store område, som for nemheds skyld kaldes Barbaricum – dér, hvor romerne ikke kom.

FIG. 2.24
Et lille udpluk af denarerne fra Smørengeskatten, Bornholm. Mønterne i dette skattefund er meget slidte.

ROMERSKE KEJSERE
51 F.KR-211 E.KR. **TABEL 2.1**

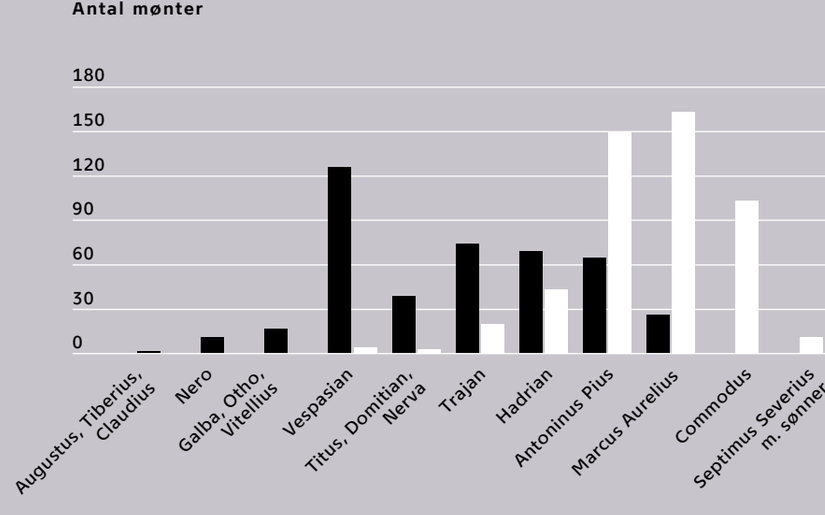
KEJSERE	ÅRSTAL
Augustus, Tiberius, Claudius	31 f.Kr.-54 e.Kr.
Nero	54-68 e.Kr.
Galba, Otho, Vitellius	68-69 e.Kr.
Vespasian	69-79 e.Kr.
Titus, Domitian, Nerva	79-98 e.Kr.
Trajan	98-117 e.Kr.
Hadrian	117-138 e.Kr.
Antoninus Pius	138-161 e.Kr.
Marcus Aurelius	161-180 e.Kr.
Commodus	180-192 e.Kr.
Septimus Severius og hans sønner	193-211 e.Kr.

Kun kejsere medtaget hvis mønter optæder i Råmose- og Smørenge-skattene.

FIG. 2.25

DENARER FRA RÅMOSE- OG SMØRENGE-SKATTENE

Sammenligning af den kronologiske sammensætning af denarerne fra de to store skattefund fra henholdsvis Smørenge og Råmose. Det er tydeligt, at der er flere af de ældre denarer i Råmose-skatten end i de bornholmske skatte. Det sandsynliggør, at Råmose-skatten blev sat i mosen ikke længe efter år 200, mens de bornholmske skatte ikke kan være begravet førend i slutningen af 400-tallet.

■ Råmosen (fundet i 1782)
□ Smørenge (fundet i 1983)

FIG. 2.26
Orup-skatten
Udgravningen (i 2004) viste, at skattens oprindelige nedlæggelsessted var totalt ødelagt af senere landbrugsarbejde. Der var slet ikke andre fund fra området, så alt tyder på, at mønterne har været nedlagt udenfor beboet område.

FIG. 2.27
Mønter fra Orup
Et udsnit af de i alt 120 denarer fra Orup-skatten.

Det har været af stor betydning for samfundet, at ofrene blev foretaget – måske har man set dem som livsnødvendige for også at kunne overleve fremtidens krige? Selvom man sagtens kan forestille sig, at ikke alt erobret materiale blev ofret, så blev der tilsyneladende ikke foretaget nogen finsortering af hærudrustningen, før den blev kastet i vandet. Pungene er ikke blevet endevendt, så måske er de røget i søen, mens de stadig hang ved de erobrede bælter. Mønterne er kun endt i mosen, fordi de allerede lå i pungene.

Møntskatte som offergaver

Våbenofferfundene indgår som en særlig gruppe indenfor en lang tradition. Vi har talrige eksempler helt tilbage fra den ældre stenalder på, at man har nedsat ofre i moser og andre vådområder. Nogle af de mest spektakulære guldskåle og bronzelurer er fundet som moseofre, og fra de sidste århundreder f.Kr. kendes de berømte moselig. De allerældste fund er af dyreknogler og flint, men knap er keramikteknologien opfundet, før man begynder at nedsætte lerkar ved bredden af søer og moser. I løbet af den ældre jernalder udgør ofre af lerkar, de såkaldte mosepotter, en af de største grupper indenfor moseofre. Lerkarrene har nok ikke været ofre i sig selv, men de har været beholdere for ofrene, som sandsynligvis var madvarer. Ved Testrup i Østjylland er der fundet en del ofrede lerkar, og i et af dem fandt man otte denarer, mens en enkelt denar kort efter blev fundet for sig selv. Her er det muligt at opfatte mønterne som en erstatning for et andet offer, for eksempel maden.

Der kendes også andre eksempler på møntskatte eller enkelte mønter, der er fundet på et isoleret sted, hvor der endnu ikke er påvist andre fund fra jernalderen. Fra Hvornum Kær i Jylland stammer 23 mønter, som lå i en tæt klump, da de blev fundet. Råmose-skatten fra Sjælland (se faktaboks, s. 80) er det største samlede fund af romerske mønter i et isoleret vådområde, men ikke det eneste. I 1850 fandt en bonde 45 romerske denarer liggende samlet under en stor sten i Bagsværd nord for København, og selvom fundstedet ikke har kunnet fastslås med absolut sikkerhed, taler meget for, at det var et område tæt på Bagsværd Sø. Ved udgravninger i 2004 kunne det fastslås, at denarer fundet ved Orup på Midtsjælland var en del af en samlet skat, der oprindeligt har omfattet 120 denarer, og som har ligget nær et tidligere vådområde (fig. 2.26 og 2.27). Ved Præstemosen lige nord for Gudme på Fyn er et tilsvarende skattefund blevet udgravet, og i 2014 blev der fundet 156 denarer fra en udpløjet skat nær Udby på Sydsjælland. Mens mønterne fra Bagsværd-skatten lå samlet i en klump, og Råmose-skatten blev fundet indenfor et begrænset område, var skattene fra Orup, Udby og Præstemosen spredt over et stort område af den opdyrkede mark. Det er kun takket være brugen af metaldetektorer, at det har været muligt at genfinde dem. I disse tilfælde viser blandt andet det næsten totale fravær af andre fund, at mønterne oprindeligt må have udgjort et samlet hele.

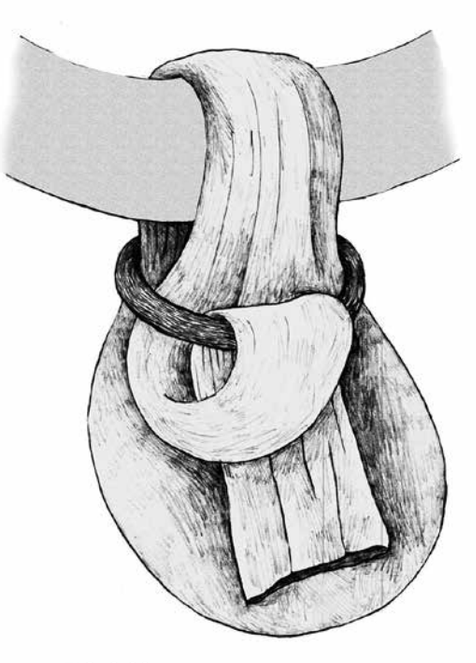

FIG. 2.28
Pungen
Rekonstruktion af pung båret i bælte. I Illerup-fundet (fig. 2.21 og 2.22) er der flere steder fundet en metalring nær de personlige genstande. Det er foreslået, at den kan være anvendt til at lukke den pose af stof eller læder, som pungen har været lavet af.

FIG. 2.29
Mønter som smykker
På tegningen ses en kvinde fra en grav fundet ved Torstorp Vesterby på Sjælland, samt de gravgaver, hun blev fundet sammen med. I hendes halskæde hænger blandet andet en romersk siliqua i en påsat øsken (se fig. 2.35).

Mønter i grave fra 200-400 e.Kr.

Oldtidens grave er, ironisk nok, en af vores bedste kilder til livet i Danmark i den romerske jernalder – i hvert fald for den velhavende del af befolkningen. I jernalderen rummede næsten alle begravelser en enkelt afdød person, og under ideelle bevaringsforhold fortæller gravfundene om skik og brug, om traditioner og modeluner, og om den lokale identitet i forholdet til eller imod de fremmede impulser. Mange af gravene er dog blevet forstyrret af senere begravelser på samme gravplads, af dyr eller af jordarbejder, der er foretaget mange år efter at gravpladsen er blevet glemt. Det er som regel sådan, gravene er blevet opdaget.

Gravfundene viser, at der overordnet har været mange ligheder i ritualer og traditioner i Sydskandinavien og Nordtyskland, men der har også været særlige lokale træk, der adskiller sig fra landsdel til landsdel. Omkring 200 e.Kr. stiger mængden af grave, hvor der indgår en eller flere importgenstande blandt gravgodset. I løbet af en til to generationer har en slægt fra Himlingøje på Sjælland haft adgang til store mængder af særligt eksklusive importvarer fra det romerske imperium, og deres ca. 20 grave indeholder ekstremt rige gravgaver: guldsmykker, lange halskæder bestående af glas- og ravperler, romerske metalkar og ikke mindst nogle af de smukkeste og bedst bevarede glaskar fra jernalderen. Men fundene fra Himlingøje står ikke alene. Også flere andre steder på Sjælland kendes familiegravpladser fra 200-tallet med fine importgenstande, der for de flestes vedkommende er fremstillet i Romerriget. Blandt de værdifulde gravgraver ses bl.a. metalkar, som antages almindeligvis at være fremstillet i Gallien, og glaskar, som måske stammer fra Rhinområdet.

I forhold til de dyrebare metal- og glaskar er det slående, at de romerske mønter kun optræder i meget begrænset omfang i de sjællandske gravfund fra 200-tallet. Der kendes kun fem jordfæstegrave fra Syd- og Midtsjælland, desuden er der tre grave fra Bornholm og en enkelt fra Fyn, hvor en eller flere denarer er nedlagt som en del af gravgaverne i løbet af 200-tallet. Fælles for disse grave er, at de hører til i den absolutte elite af samfundet. Seks af gravene er mandsgrave, hvor mønten har ligget på eller ved siden af liget, i en position der kunne tyde på, at den har været båret i en pung, som hang i bæltet (fig. 2.28). I to kvindegrave var mønten derimod omarbejdet til et hængesmykke og indgik som en enkelt perle i kvindernes lange halskæder (fig. 2.29).

I 300-tallet aftager mængden af importgenstande i gravene igen. Alligevel er der stadig mange rigmandsgrave, og vi kender fem sjællandske og to fynske begravelser med mønter. I disse tilfælde er mønterne omarbejdede til hængesmykker, og de fleste stammer fra kvindegrave. Hvor mønterne fra de lidt ældre grave var denarer, så er der større variation i de syv grave fra 300-tallet. Her optræder både gamle denarer fra 100-tallet og mønter af sølv og guld fra 300-tallet. I to af gravene er det dog ikke ægte romerske mønter, men imitationer af romerske mønter, som er fremstillet i guld. Et voksende antal af disse guldimitationer er fundet i de senere år i det sydlige Polen og det nordlige Ukraine, og de er højst sandsynligt fremstillet i disse områder i en periode før og efter år 300 e.Kr.

De fleste steder i Danmark begravede man i denne periode de afdøde, men hovedparten af de døde fra Gudme-området og Fyn er blevet brændt, og de brændte knogler er nedlagt i urner eller direkte i en lille nedgravning i jorden. Denne begravelsesskik vanskeliggør ofte fortolkningen af fundene, der kan være meget dårligt bevaret, og såfremt gravgaverne har været på ligbålet, vil de være stærkt ødelagte. Brandgrave kan derfor fremstå meget fattige i forhold til jordfæstebegravelser, men selve kremeringsprocessen har krævet store mængder brænde. Brændingen kan derfor i realiteten have været en særlig gunstbevisning og dermed i virkeligheden en 'finere' eller dyrere begravelsesform. Ved Gudme er der fundet fire brandgrave fra 300-tallet med hver en mønt. Her er der anvendt tre denarer fra 100-tallet og én omarbejdet guldmønt fra 210-213 e.Kr.

Forandringer i gravskikkene i store dele af landet betyder, at mængden af kendte gravfund falder drastisk efter ca. 400 e.Kr., og således forsvinder denne kilde til vores fortid i en periode.

GYLDNE KOPIER

IMITATION AF MØNT FRA KEJSER DIOKLETIAN

FUNDET I 1855 PÅ FYN

FORMENTLIG IMITATION AF MØNT FRA KEJSER PROBUS

FUNDET PÅ TÅSINGE OMKRING 1850

IMITATION AF MØNT FRA KEJSER MAXIMIAN

FUNDET I 1861 PÅ FYN

FIG. 2.30
Guldimitationer
Tre imitationer af romerske mønter fra slutningen af 200-tallet e.Kr. Imitationerne er produceret i Sydøsteuropa og fundet i Danmark.

En del af de arkæologiske fund tyder på, at datidens fynboer har haft en tæt kontakt til folk fra Chernjachov-kulturen, som var bosiddende i de områder, der i dag er Ukraine, Moldavien og Transsylvanien i 200- og 300-tallet. Blandt de vigtigste fund er imitationer af romerske mønter. Imitationerne er lavet af guld og efterligner nøje de romerske mønter: De har en forside med et portræt og en bagside med et fortællende motiv, ligesom der omhyggeligt er lavet indskrifter omkring både forsidens og bagsidens billedmotiver. Men ser man nærmere efter, afslører imitationerne sig snart. Især indskrifterne ser ofte besynderlige ud. Nogle bogstaver er bare lidt forkerte, mens andre er så forvanskede, at de næsten er blevet til ornamenter. Nogle af portrætterne er tro kopier af romerske kejsere, mens andre er helt ugenkendelige. Hovedparten af guldkopierne er i næsten samme størrelse og vægt som de romerske guldmønter fra 200-tallet, men motiverne efterligner både guldmønter fra 200-tallet og sølvmønter fra 100-tallet. Alle imitationerne er sandsynligvis produceret indenfor Chernjachov-kulturen, men en lille del af dem er fundet i Nordeuropa, langs den tyske og polske Østersøkyst og især på Fyn. En meget stor del af imitationerne er forarbejdede til hængesmykker, ligesom mange af de romerske guldmønter fundet udenfor Romerriget.

Selvom man har kopieret de romerske mønter, er der intet der tyder på, at man har gjort det med henblik på at lave falske mønter. Vi må ganske vist forestille os, at imitationerne er fremstillet med henblik på at blive anvendt på samme måde som de romerske guldmønter, så måske skal de ses som et forsøg på at supplere forsyningen af romerske guldmønter. Men den udbredte omarbejdning af de romerske mønter tyder på, at de har været mere værdsatte som amuletter eller insignier end som mønter. Der er således tale om en efterligning af smykker, snarere end mønter. Kun få af møntimitationerne er fundet ved kontrollerede arkæologiske udgravninger, hvilket desværre vanskeliggør fortolkningen af dem. De bedst belyste danske fund tyder på, at imitationerne her har været anvendt som amuletter blandt de rigeste i befolkningen. Måske har de været udvekslet som gaver fra fyrster i Chernjachov-området?[21]

FIG. 2.31
Broholm-skatten
Gudme har længe været kendt for en række store fund, bl.a. guldskatten fra Broholm, der næst efter guldhornene er Danmarks største samlede fund af guld fra jernalderen. Skatten omfatter i alt 4,5 kg guld i form af halsringe, armringe, fingerringe, guldbarrer, brakteater m.m.

FIG. 2.32
Brakteat-skat fra Gudme
Skatten fra Gudme område II omfatter både nordiske guldbrakteater, guldsmykker og en denar (øverst på fotografiet). Denaren er produceret i Rom omkring 150 e.Kr. mens de øvrige genstande er fra omkring 500 e.Kr.

Det guldrige Fyn og 300-tallets forbindelser til Sydøsteuropa

De store våbenofferfund og forsvarsanlæggene fortæller om uro og strid gennem 200- og 300-tallet, men i samme periode voksede et rigdomscenter af hidtil uset størrelse frem ved Gudme på Sydøstfyn. Gudme betyder sandsynligvis *Gudernes hjem*, og stedet er omgivet af en række bebyggelser med ligeså interessante navne: to landsbyer vest og syd for Gudme Sø kaldes for Galdbjerg og Albjerg, som betyder *offerbjerget* og *helligdomsbjerget*.

Ejeren af Broholm gods ved Gudme, Frederik Sehested (1813-1882), var en ivrig oldsagssamler og foretog en række udgravninger på godsets jorde (fig. 2.31). Han fandt og beskrev den store gravplads på Møllegårdsmarken, hvor der til dato er udgravet ca. 2.250 grave. I slutningen af 1970'erne begyndte de første amatørarkæologer at afsøge området mellem Gudme Sø og Broholm Slot med metaldetektorer. Deres fund og de senere arkæologiske udgravninger har grundlæggende ændret synet på samfundsstrukturen i den sene del af jernalderen. I dag er Gudme måske bedst kendt for den rige storgård, hvis hovedbygning er blevet kaldt *Gudmekongens hal*. Hallen har eksisteret i flere faser gennem 300- og 400-tallet og er den største kendte bygning fra denne periode: 50 m lang og hele 9,5 m bred. Der kendes efterhånden mange bygninger fra dansk jernalder, der var over 40 m lange, men det meget brede spænd har krævet specielt tømmer og er med til at understrege hallens monumentalitet. Omkring stormandshallen er der fundet rester af en lang række andre bygninger, og detektorfundene har sammen med prøveudgravninger vist, at et område på mindst 1 km^2 må have været intensivt benyttet i jernalderen.

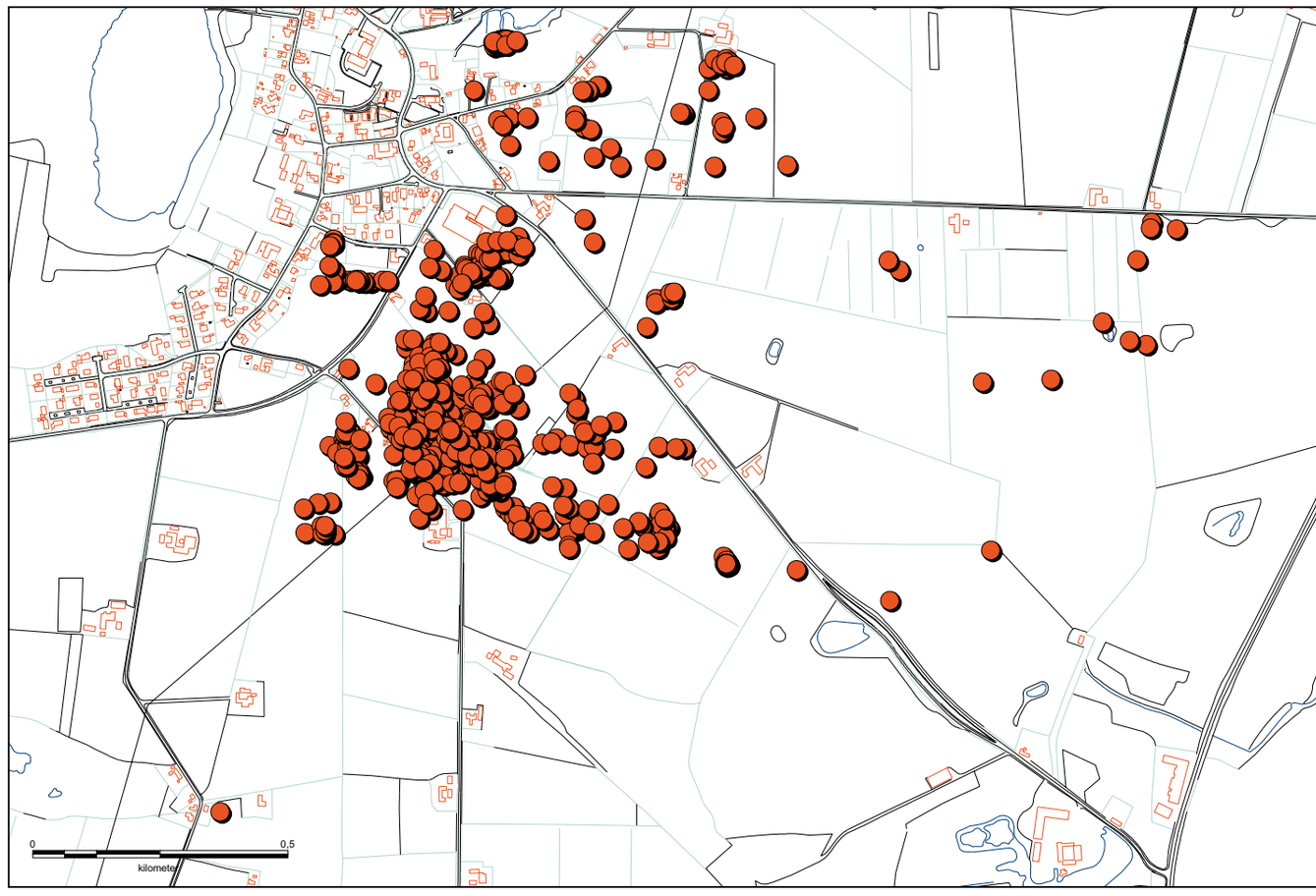

FIG. 2.33
Detektorfund fra Gudme
Kort over Gudme med angivelse af mønter fundet ved detektorafsøgninger. Hver rød prik angiver en enkelt mønt. Ud over mønterne er der fundet godt 5.000 genstande.

De mange metaldetektorfund fra Gudme omfatter over 6.000 genstande. De fleste blev fundet i løbet af 1980'erne og 1990'erne, men der bliver til stadighed foretaget mindre detektorafsøgninger i Gudme-området, og efter næsten 40 års udgravnings- og detektoraktivitet kommer der stadig nye fund frem. Blandt fundene er næsten 1.200 mønter (fig. 2.33). Hovedparten af mønterne – næsten 1.100 – er romerske. Af dem er 160 denarer fundet nord for selve Gudme, hvor de er blevet nedgravet samlet som en offergave tæt ved det lille vådområde Præstemosen. Resten er fundet spredt over hele Gudme-området, men med tydelige koncentrationer ved selve Gudmehallen og i det store område syd for Gudmehallen, hvor fundene i det hele taget ligger tættest. De allerfleste mønter er detektorfund fra pløjelaget, men et mindre antal er fundet i afgrænsede lag, der viser, at de romerske denarer fra 100-tallet e.Kr. har været til stede og anvendt i Gudme i hele perioden fra slutningen af 200-tallet til begyndelsen af 500-tallet. Sammen med andre daterede fund af romerske mønter understreger materialet fra Gudme, at de romerske mønter havde en meget lang brugsperiode udenfor Romerriget. Det gælder f.eks. en meget slidt denar, som bærer Faustina den Yngres portræt, og den må således være præget i Rom i midten af 100-tallet. Den var blevet omdannet til et smykke og blev fundet som en del af Gudme II-skatten sammen med en række guldsmykker og -brakteater fremstillet i Norden omkring 500 e.Kr. (fig. 2.32).

Gudme indtager med den store hal og de mange romerske mønter en unik position. Ikke nok med at der er fundet flere denarer end noget andet enkelt sted i Jylland og på øerne, men Gudme og dets opland har også givet mange fund af ganske usædvanlige mønter fra Romerriget. Indenfor Gudme, i det såkaldte område I, er der fundet 11 guldmønter, der er præget under Konstantin den Stores efterfølgere (337-355 e.Kr.). Nogle af mønterne blev fundet allerede i slutningen af 1800-tallet, mens resten blev fundet af detektorbrugere i 1980'erne. Mønterne lå koncentreret i det ene hjørne af marken, og alt tyder på at de stammer fra en samlet nedlæggelse indenfor bopladsområdet. Yderligere fem mønter af samme slags er fundet indenfor Gudme, og heraf indgik tre måske i Bjørnebanke-skatten, der også omfattede ituklippede fragmenter af et pragtfuldt romersk sølvfad med lueforgyldning (se afsnit *Brudsølvsskatte med og uden mønter*, s. 94).[22] Fra resten af Danmark kendes kun fem tilsvarende mønter, og af dem er tre fra Fyn.

FAKTA

DE NORDISKE GULDBRAKTEATER

FIG. 2.34
Brakteater med skrift
To brakteater med henholdsvis efterligning af latinske bogstaver (fra Broholm, Gudme, øverst) og runer (fra Overhornbæk, Hornbæk, nederst).

Den eneste nordiske genstandstype, som umiddelbart synes at nedstamme fra romerske mønter, er de nordiske guldbrakteater.

Brakteaterne er guldmedaljoner, der er fremstillet ved at presse den tynde guldplades forside ind i en form (matrice). Guldpladen med motiv er derefter blevet klippet til og forsynet med rand og øsken. Der kendes (i 2005) knap 1.000 brakteater, som er fremstillet i knap 600 forskellige matricer. Forbillederne for motiverne på brakteaterne stammer fra romerske mønter fra midten og tredje fjerdedel af 300-tallet. Alligevel viser detaljer i brakteaternes fremstillingsteknik og dekorative borter, at de sandsynligvis ikke er produceret før 450 e.Kr.

Gudme er det eneste sted i Norden, hvor møntforbillederne kendes i større antal. Vi må derfor forestille os, at man i midten af 400-tallet har haft adgang til romerske guldmønter fra omkring 340-370 e.Kr. i centret i Gudme.

På de billeder, der er tættest knyttet til de romerske motiver, og som kan betragtes som efterligninger af mønterne snarere end selvstændige værker, ses bogstaver, der efterligner de latinske indskrifter, som er på de romerske mønter. Bogstaverne kan være meget veludførte kopier, men i flere tilfælde er der tale om stærkt simplificerede gengivelser af tegn uden mening.

Andre brakteater bærer runeindskrifter, og også her kan der være tale en række tegn, der ikke giver mening for os, men der er også eksempler på påkaldelser, der har haft en betydning for bæreren. Brakteaterne afviger på en række punkter fra de relativt få romerske mønter fra ca. 450-500 e.Kr., der kom til Danmark, men de synes at være anvendt på samme måde. Mange af mønterne fra den periode er omdannet til smykker ved tilføjelse af en øsken og eventuelt en perlerand, hvorved de ligner brakteaterne. Brakteater og mønter findes ofte i de samme gulddepoter eller offerfund.[23]

En unik skat bestående af 293 sølvmønter fra midten af 300-tallet blev fundet på område III i Gudme. Også her har mønterne været nedgravet på et sted, der har været tæt bebygget og intensivt anvendt i 300- til 500-tallet. Mønterne er de såkaldte *siliquae*, der blev indført efter Konstantins møntreformer i begyndelsen af 300-tallet. Mønterne fra Gudme III-skatten er alle præget inden for kort tid mellem Konstantin 2.s (337-340 e.Kr.) og Valens' (364-375 e.Kr.) regeringstid, og de stammer næsten udelukkende fra møntsteder i den østlige del af Romerriget. De fleste større fund af disse mønter stammer fra Romerrigets grænseområder nær Donau: netop de grænseområder, som lå tættest på de østlige møntsteder. Gudme III-skatten er unik i nordeuropæisk sammenhæng, men der findes flere siliquae af samme slags fra andre dele af Gudme. I område IV blev der fundet 27 siliquae, som sandsynligvis har været nedlagt samlet, og yderligere 35 siliquae er fundet spredt på de øvrige dele af Gudmepladserne. Fra resten af landet kendes derimod ganske få siliquae fra denne periode. Det er derfor meget sandsynligt, at de mange siliquae fra Gudme er kommet hertil ved en enkelt lejlighed. Først efter ankomsten er mønterne blevet delt op. Måske i forbindelse med handel, måske som gaver. Trods fordelingen er de fleste siliquae forblevet i Gudme, men det er tankevækkende at spekulere på, om den kvinde, der i slutningen af 300-tallet blev begravet i Torstorp Vesterby på Københavns vestegn med en siliqua med pånittet øsken i sin store halskæde, mon har fået den fra Gudme, hvor to eksemplarer af nøjagtig samme mønttype er fundet (fig. 2.29 og 2.35)? Mønterne er langt fra de eneste værdigenstande, der er fundet i Gudme. Mønter og andet ædelmetal synes i visse tilfælde at være blevet lagt i jorden sammen, men der er også fundet ædelmetalskatte uden mønter i Gudme (se afsnittet *Brudsølvskatte med og uden mønter*, s. 94). Trods de rige fund af guld, sølv og glasvarer og en tilsyneladende tæt bebyggelse i de centrale områder af Gudme, er der imidlertid ikke meget som tyder på, at der har været beboelse i almindelig forstand, f.eks. er der ikke identificeret stalde i husene. Gudme har først og fremmest været et magtcenter.[24]

Nær Lundeborg, ved Storebælts kyst ca. 5 km fra Gudme, ligger en handels- og håndværksplads med rige fund fra yngre romersk og germansk jernalder (150-700 e.Kr.) (fig. 2.36). Der er ikke fundet husrester på stedet, men der er fundet råvarer og halvfabrikata, der vidner om, at pladsen har summet af liv. Man forestiller sig, at der har været opført boder i lette materialer, f.eks. halvtage eller telte, hvor man måske kan have overnattet i højsæsonen, og hvorfra man har kunnet arbejde. Handelsfolk har kunnet sejle ind på den flade strand, hvor skibene let kunne trækkes op. Fund af et stort antal jernnagler viser, at man har kunnet få repareret sine skibe på pladsen, men der er også foregået en lang række andre håndværk. Der er lavet kamme af ben eller tak og perler af glas, og der er esser til metalarbejde. Pladsen har været Gudmes port mod omverdenen, og de mange fund fortæller, lige som fundene fra selve Gudme, om handelsrelationer til hele Skandinavien og resten af Europa.

FIG. 2.35
Fra samme sending?
Siliqua med øsken fra Torstorp Vesterby (fig. 2.29) og eksemplar af samme type fra Gudme. Er de to siliquae monstro kommet med samme sending?

Spredt over hele Lundeborgpladsen er der fundet 178 romerske mønter. Igen spiller denarerne hovedrollen, men blandt mønterne er der også tre siliquae fra 300-tallet af samme type som fundene fra Gudme III-skatten. De hører sikkert til den samme last, men et par stykker er blevet på landingspladsen ved kysten – eller måske er de handlet tilbage hertil. Hvor mange af mønterne i Gudme har været deponeret samlet i større skatte, så ser de romerske mønter fra Lundeborg ud til at være fundet enkeltvis.

I tilknytning til handelspladsen har der tilsyneladende ligget et religiøst område. Nær Tange Ås udløb er der inden for et lille område fundet over 100 guldgubber fra ca. 600 e.Kr. Guldgubberne er små rektangulære plader af guldblik, hvorpå der er indpresset figurer i relief, og de udgør sammen med guldbrakteaterne de første større grupper af genstande med billedgengivelser af mennesker fra den danske jernalder. De findes kun i forbindelse med de rigeste centre i Sydskandinavien (fig. 2.37).

Mellem Lundeborg og Gudme ligger Møllegårdsmarken, der med sine mere end 2.250 udgravede grave fra perioden ca. 150 f.Kr.-400 e.Kr. er Danmarks største kendte jernaldergravplads. Her er de allerfleste grave brandgrave, i modsætning til hovedparten af landet, hvor jordfæstebegravelse er den altdominerende ritus. Man skulle måske tro, at der ville blive fundet store fyrstegrave nær et så vigtigt center som Gudme, men det er ikke tilfældet. De rige fund i og omkring Gudme afspejles ikke direkte i gravgaverne fra Møllegårdsmarken. I kun fire af gravene er der fundet en romersk mønt. Desuden er der på gravpladsen, fundet et par denarer samt små bidder af ituklippede guldmønter, som ikke kan knyttes til nogen identificeret grav. De kan måske fortolkes som mønter, der er ofret i forbindelse med en gravkult. Også i forbindelse med udenlandske gravområder kendes der enkelte eksempler på mønter, som er fundet uden tilknytning til en bestemt grav. Fortolkningen er altid vanskelig. Er det mønter ofret i forbindelse med en gravkult, eller mønter, der oprindeligt har været nedlagt i nu ødelagte grave? Endelig kan man ikke udelukke muligheden af, at der er tale om tilfældige tab gjort af en person, der gik over gravpladsen.

FIG. 2.36
Landingspladsen ved Lundeborg
Det er svært at forestille sig, at denne stille strandbred ved Lundeborg i den sene del af jernalderen har summet af liv.

GULDGUBBER

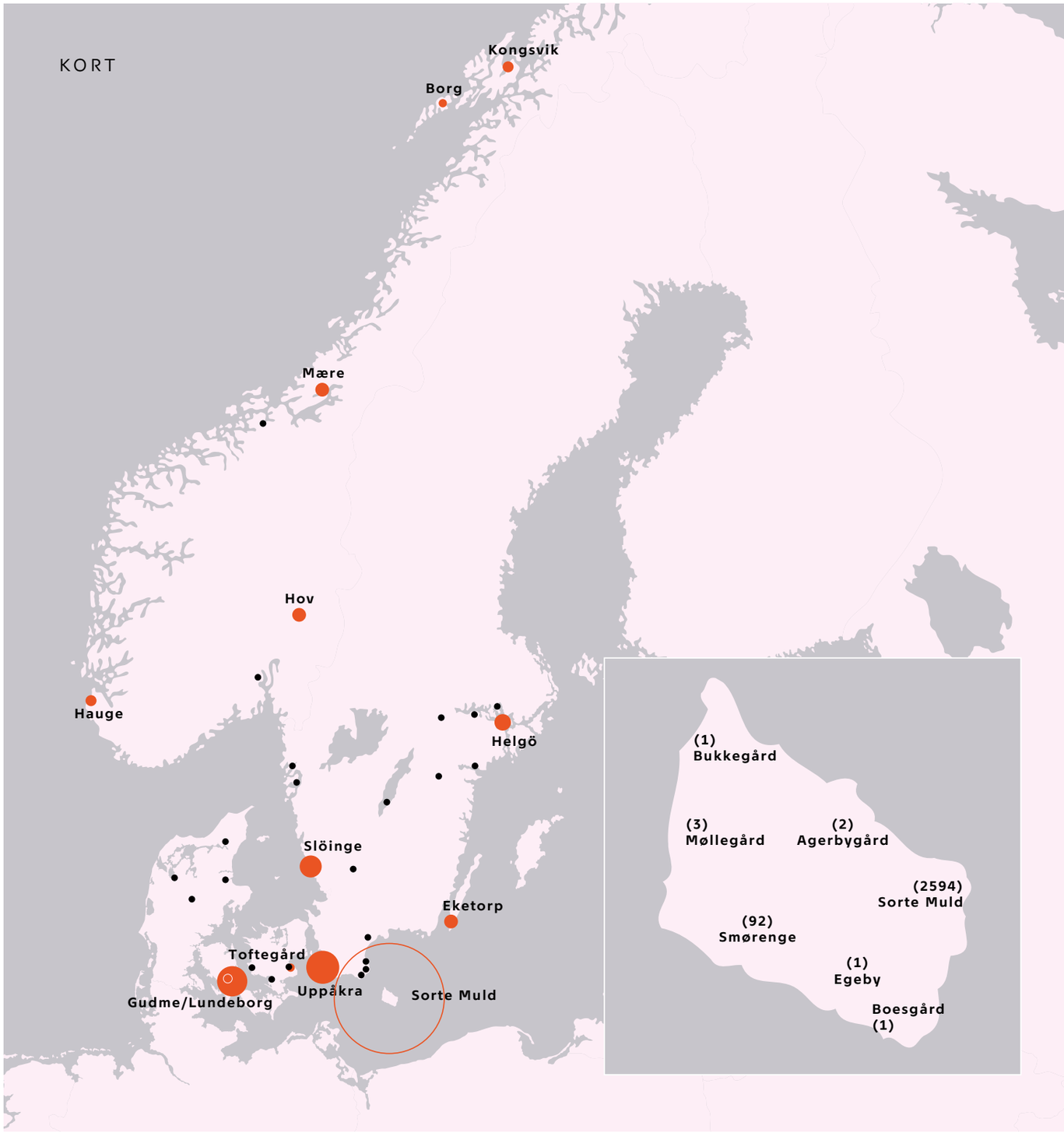

FIG. 2.37
Guldgubber
Et lille udvalg af guldgubber fra Danmark. Figurerne er kun 1-1½cm høje, men de er utroligt detaljerede og giver et enestående indblik i datidens dragter og frisurer.

Guldgubberne er bittesmå menneskefigurer, der er trykt i tyndt guldfolie. Motivet er lavet på et bronzestempel, en såkaldt patrice, og er presset ind i det tynde blik fra bagsiden. Overskydende guldfolie er derefter klippet af. De fleste guldgubber er firkantede, men der kendes også enkelte, der er formet efter motivet, og i stedet for den almindelige presblik-teknik kan der være indpunslet dekoration. Der kendes over 650 forskellige stempler, og de mest populære stempler er anvendt til over 100 gubber.

Guldgubberne er sandsynligvis fremstillet fra slutningen af 500-tallet og ind i 700-tallet. De er blandt de første og den største gruppe af menneskefremstillinger fra dansk jernalder. De fleste forestiller en enkelt mand, men der er også mange kvindefremstillinger og et stort antal par, der tydeligvis består af en mand og en kvinde. Mange af mændene bærer en stav, og både mænd og kvinder er iklædt fint udsmykket tøj og kan bære smykker. De forestiller mennesker fra de højeste sociale lag, eller – som nogle forskere har foreslået – personer fra den oldnordiske mytologi. Det er vigtigt at notere, at guldgubbernes personer ikke afspejler nogen form for romersk indflydelse. Tøj, såvel som frisurer, er nordiske.

De allerfleste guldgubber er fundet på Sorte Muld på Bornholm, hvor der er foretaget systematiske udgravninger med vandsoldning af alt opgravet jord for at redde flest mulige eksemplarer (fig. 2.38). Det kan give et skævt billede af gubbernes udbredelse, for deres lave guldvægt og skrøbelighed betyder, at de er svære at finde selv med brug af metaldetektor. Alle fundsteder for guldgubber er betydningsfulde centre i deres område. Både gubbernes vægt og det anvendte gulds finhed varierer meget. Der er altså ikke tale om et standardiseret system til opbevaring af værdier. Tværtimod peger gubbernes meget lave vægt på, at den symbolske værdi har været langt mere betydningsfuld end den økonomiske. Gubberne anses almindeligvis for at have haft en religiøs funktion i forbindelse med centrene fra sen jernalder og tidlig vikingetid, måske symbolske tempelpenge eller gaver til guderne i forbindelse med ritualer.[25]

Bopladsernes penge

Når det gælder fund af mønter eller andre værdigenstande på bopladser, kommer man let til at beskæftige sig med en meget lille del af de tusindvis af bopladser, som må have ligget spredt ud over landskabet. Dels får pladser med rige og usædvanlige fund altid mest spalteplads, både i den populære formidling og i forskningen, dels er disse pladser som oftest bedst undersøgt. I dag findes de fleste pladser af amatørarkæologer ved hjælp af metaldetektorer, men de fleste bosættelser efterlader sig få metalspor, og blandt dem kun få eller slet ingen af de oldsagstyper, som får sat gang i de store bopladsundersøgelser. Alligevel kender vi en del landbrugsområder f.eks. fra de store bopladsundersøgelser af 'vandrende' landsbyer i Jylland i 1960'erne og fra nødudgravninger før nybyggeri f.eks. i området omkring Tåstrup vest for København. Trods fund af mange huse, og for Tåstrup-områdets vedkommende også meget rige grave, er der i begge tilfælde kun få fund af andre genstande.

FIG. 2.38
Fund af guldgubber
Udbredelseskort over fund af guldgubber fra hele Norden. Sorte Muld dominerer med klart flest fund fra et sted. Fund på mere end fem gubber er navngivet, og fundantallet angivet ved prikkens størrelse. Andre fund er angivet med sorte prikker. Siden kortets udgivelse er der fundet ca. 150 yderligere på Bornholm, en enkelt i Norge og min. 20 i Blekinge, Sverige.

De fleste bopladser bliver i dag undersøgt ved nødudgravninger forud for nybyggeri, og der er siden årtusindskiftet foretaget udgravninger af en lang række bopladsområder, ikke bare i Jylland, men også på Sjælland[26] og Fyn.[27] Der har overalt eksisteret både enkeltgårde og landsbybebyggelser. Gårdsenhederne består som regel af et langhus og et eller flere udhuse, ofte omgivet af en indhegning. Der har eksisteret flere samtidige typer langhuse med konstruktionsforskelle, som muligvis afspejler sociale forskelle. Det er som regel vanskeligt at tidsfæste gårdene mere præcist end indenfor perioden ca. 200-500/550 e.Kr.

De få løsfund af enkeltgenstande på bopladserne kan skyldes, at man har ryddet bygninger for værdier og genanvendelige materialer, før de er blevet opgivet. I få tilfælde har det været muligt at undersøge brandtomter og oprydningslag efter pludseligt ødelagte bygninger, og her er fundmængden ofte større. Specielt kendes der flere eksempler på fund af skår af glas fra brandtomter, så glaskar har måske været mere almindelige, end fundene fra de ryddede gårdsanlæg lader formode.

Fundene fra detektorpladserne giver derimod et bredt udsnit af metalfund, fra de fineste smykker til de mere almindelige småstykker af itubrudte redskaber. Alle disse fund ligger i det pløjelag, som hvert år bearbejdes af moderne landbrugsmaskiner. Ved udgravninger på marker med mange detektorfund ser man af og til, at der stort set ikke findes andet end bunden af husenes tagbærende stolper under pløjelaget. Her kommer vi til en anden forklaring på de få fund på bopladsudgravningerne. De lag, hvor genstandene lå og som svarede til jernalderhusenes gulvlag og gårdspladsernes overflade, er for længst blevet ødelagt af pløjning og andet jordarbejde. Det gør det vanskeligt at sammenligne de udgravede områder direkte med detektorpladsernes rige metalfund, men de to typer fund kan supplere hinanden.

Fundene fortæller først og fremmest, at værdigenstande i almindelighed var sjældne på hovedparten af jernalderpladserne, og de sætter mindretallet af pladser med meget rige metalfund i relief. Pladser med fund af romerske mønter fremviser almindeligvis også andre særlige fund f.eks. spor efter en eller flere forskellige typer specialiseret håndværk såsom metalforarbejdning, udskæring af ben eller tak og forarbejdning af hør. Flere store bopladser omkring Odense hører til denne gruppe[28] ligesom værkstedpladser ved Køge[29] og nær Slangerup[30] på Sjælland.

Møntfund fra jernalderpladser var næsten ukendte før detektorarkæologien startede, men i dag kendes der romerske mønter fra langt over 500 fundsteder i hele landet, og en meget stor del af dem må fortolkes som bopladser. Det er nok detektorarkæologiens mest banebrydende resultat. De store pladser med rige fund har tiltrukket sig mest opmærksomhed, og der er eksempler på, at store pladser er afsøgt med metaldetektor over 20 gange. Men i de allerfleste tilfælde er der tale om relativt små pladser, og selvom fundene er systematisk registreret, har der sjældent været midler til at foretage en samlet vurdering af de små pladsers fund eller foretage kontrollerede udgravninger på stederne, specielt i de tilfælde, hvor fundene er gjort drypvist over en lang årrække. Ofte er der tale om jernalderbopladser, hvor der kun er fundet en enkelt mønt, mens hovedparten af fundmængden udgøres af andre genstandstyper og/eller mønter fra senere perioder. Amatørarkæologernes mange præcise indmålinger af fund viser sit store værd i forbindelse med analyser af detektorfund, som er gjort over en lang årrække. Indmålingerne muliggør direkte sammenligning af fundene, så vi kan demonstrere, hvordan aktiviteten indenfor en enkelt plads flytter rundt over tid. Desværre kan få genstande tidsfæstes så præcist som mønterne, og det gør det vanskeligt at foretage sammenligninger over korte tidsspand. Men det er alligevel muligt at vise, at de romerske mønter – og her tænkes specielt på de mange denarer fra 64-196 e.Kr. – ofte er fundet sammen med andre genstandstyper, der er væsentlig senere end mønternes produktionstid (fig. 2.39).

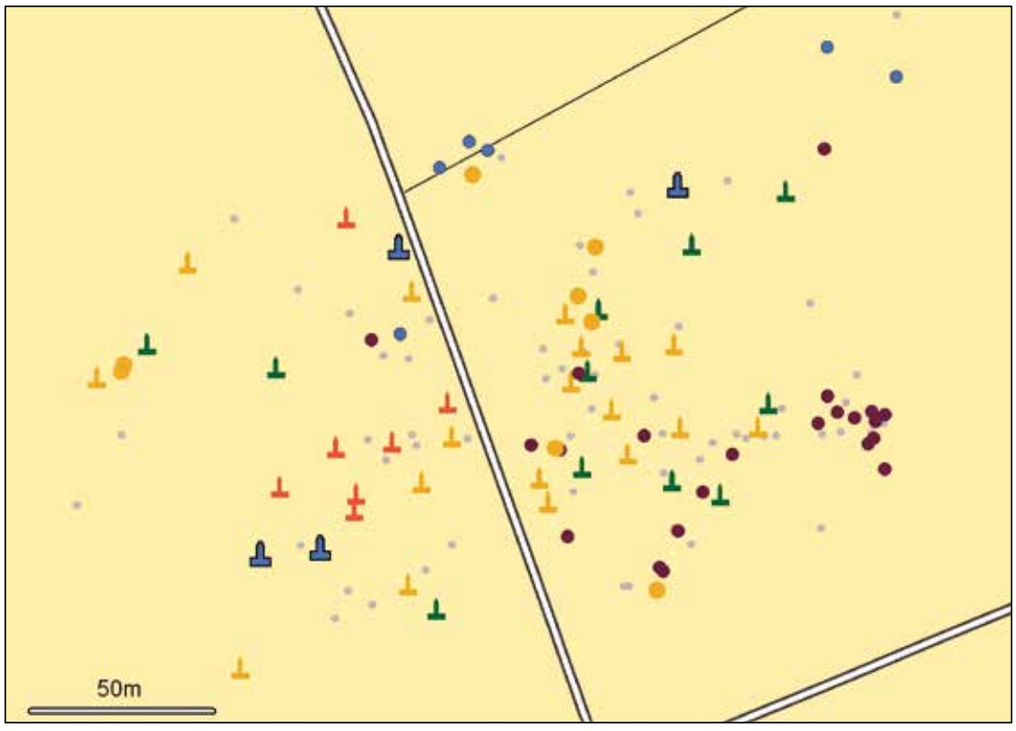

FIG. 2.39
Nygård/Skovgård, Bornholm
Fundene viser tydeligt, hvordan pladsen har udviklet sig over en lang periode. De ældste fibler (dragtnåle) ligger relativt samlet, hvorefter pladsen udvides i germansk jernalder. De på den tid gamle romerske denarer er fundet i samme områder som fiblerne fra yngre romersk og ældre germansk jernalder. Tidlig vikingetid er sparsomt og perifært repræsenteret af både mønter og fibler, mens 1000-tallet helt mangler. Pladsen genanvendes imidlertid i middelalderen, hvor der er fundet en del såkaldte borgerkrigsmønter. Møntfundene er suppleret med fund af fibler angivet med farvekoder, som viser den kronologiske udvikling.

- Fibel fra ældre og yngre romersk jernalder (ca. 50-200/250 e.Kr.)
- Fibel fra yngre romersk og ældre germansk jernalder (ca. 150-500/550 e.Kr.)
- Fibel fra yngre germansk jernalder (ca. 550-750 e.Kr.)
- Fibel fra tidlig vikingetid (ca. 750-800/900)
- Romersk denar (ca. 64-200 e.Kr.)
- Mønt fra vikingetid (slået 600-1130)
- Mønt fra middelalder (slået efter 1130)
- Øvrige metalfund

I enkelte tilfælde er der fundet møntskatte i tilknytning til huse. Det gælder først og fremmest på centralpladserne, men i 2013 blev der fundet en denarskat med 110 mønter ved Tagesgård på Lolland. Mønterne blev oprindeligt lokaliseret ved detektorafsøgning, og ved en efterfølgende udgravning kunne man konstatere, at de var spredt over et område på ca. 140 x 90 m. At de oprindelig har hørt sammen kan der ikke være tvivl om, trods den store spredning. Flere af mønterne var nemlig brækket i jorden og fragmenter af samme mønt blev fundet op til 60 m fra hinanden. Der blev fundet rester af flere huse, men kun få andre genstande, der tilsammen viser, at pladsen har været anvendt i 3.-5. århundrede e.Kr.

Et lignende eksempel stammer fra Ibskerbygden nær Svaneke på Bornholm. På området Sylten IV er der fundet over 120 mønter. Mange af mønterne er ildpåvirkede, og der er fundet klumper af smeltet sølv, som må stamme fra smeltede denarer. Desuden er der fundet rester af brændt lerklining fra et nedbrændt hus, men der er næsten ingen andre fund. Mønterne må stamme fra en samlet skat, som har ligget gemt i det nedbrændte hus. Den kraftige varmeudvikling har smeltet nogle af mønterne helt til ukendelighed. Det betyder, at mønterne ikke kan have været begravet dybt, de må have ligget i huset, måske i væggen. Manglen på alle andre fund antyder, at huset måske ikke har været i brug, da det brændte. Har man glemt en så betydelig mængde sølv ved rydningen af det? Eller er det fjender, som har plyndret, men ikke opdaget sølvmønterne? Fundet er vigtigt, fordi det giver et øjebliksbillede af anvendelsen, eller måske rettere, opbevaringen af værdier. Også andre steder er der fundet rester af helt eller delvist smeltede sølvmønter, og det viser sig, at der i disse tilfælde også er bemærket rester af brændt lerklining i jordoverfladen. Jernalderhusene var uden tvivl de rene brandfælder, og med åbne ildsteder som eneste kilde til opvarmning og belysning, må brande have været almindelige.

Kontrollerede afbrændinger af kopier af jernalderhuse foretaget i forsøgscentret i Sagnlandet Lejre har da også vist, at husene har brændt uhyggeligt hurtigt og ved meget høje temperaturer.[31] Det har ikke været muligt at redde inventar eller opsparinger i tilfælde af brand.

De mellemstore detektorpladser udgør en særlig gruppe. Det er pladser, hvor der ikke blot er fundet flere romerske sølvmønter, men hvor der også er spor af forskellig værkstedsaktivitet. Ofte er der fund af slagger eller lignende, som antyder, at en smed har arbejdet på pladsen. Det har givet anledning til en teori om, at de romerske mønter blev bragt hertil som råmateriale for lokal produktion af sølvgenstande. De fundne mønter

SØLVSERVICE EFTER VÆGT

I *Germania* fortæller Tacitus, at mens barbarerne tæt på Limes lærte at sætte pris på guld og sølv, så fortsatte de barbarer, som boede længere væk, deres ældgamle skik med tuskhandel. Selvom der ikke fandtes ædelmetal i Germanien, og barbarerne ikke kendte til mønter, så vidste Tacitus, at de havde sølvkar. Men "barbarerne satte ikke mere pris på sølvkarrene end på deres egne lerkrukker".[32] Denne sidste tilføjelse er nu ikke helt troværdig, og den må nok tilskrives Tacitus' ønske om at fremstille barbarerne som mindre civiliserede end romerne. I hvert fald satte en fyrstefamilie i Hoby på Lolland meget pris på deres romerske sølv- og bronzekar. Da de skulle begrave familieoverhovedet i midten af 1. århundrede e.Kr. blev han udstyret med et fornemt romersk drikkeservice af sølv og bronze.

Det ene af sølvbægrene fra Hoby har en indpunslet vægtangivelse under bunden.[33] Det er ganske almindeligt og beskrives også i en parodi på et finere middagsselskab i Petronius' roman *Satyricon*, der er skrevet næsten samtidig med Hoby-fyrstens begravelse i midten af det 1. århundrede e.Kr.: "[…] to skåle, på hvis rand Trimalchios navn og sølvvægten var indskrevet".[34] Den indstemplede vægtangivelse på Hoby-bægeret stemmer dog ikke overens med dets vægt. Det ses også i andre tilfælde og forklares som regel med, at vægtangivelsen må have omfattet et samlet sæt af drikkekar. Vægtangivelser ses også på senere romersk service, ligesom de optræder på sølvbarrer, som sandsynligvis blev fremstillet som en slags nødmønter i 300-tallet.

FIG. 2.40
Importerede luksusvarer
Hoby-fyrstens gravgods.

FIG. 2.41
Sølv efter vægt
Hoby-bægeret og den romerske vægtangivelse

skulle altså udgøre en meget lille del af de mønter, som oprindeligt er bragt hertil. Hvor forjættende teorien end er, har det ikke været muligt at føre bevis for den. Dels har det ikke været muligt at påvise, at netop en sølvsmed, snarere end f.eks. en beslagsmed, har arbejdet de pågældende steder, dels har foreløbige analyser af lokalt fremstillede sølvgenstande fra Østervang-pladsen nær Køge ikke påvist overensstemmelse i sammensætningen af sølv mellem nordiske genstande og romerske mønter.[35]

Brudsølvsskatte med og uden mønter

En af de nyere fundgrupper fra bopladserne, som for alvor er kommet frem i lyset ved hjælp af detektorarkæologien, er skatte bestående af hovedsagelig ituklippede sølvgenstande – det såkaldte *brudsølv*. Store skattefund bestående af ædelmetal findes indenfor såvel som udenfor Romerriget. Men der er betydningsfulde forskelle. Et godt eksempel er den umådeligt store samling sølvservice, som blev fundet i Kaiseraugst (den romerske by Augusta Raurica) i Schweiz i 1961 (fig. 2.43). Skatten bestod i sin helhed af ikke mindre end 84 stykker sølvservice og 186 mønter, i alt næsten 60 kg sølv, der er blevet nedgravet efter midten af 300-tallet. De fantastiske sølvfade er udsmykket med reliefdekorationer og lueforgyldning, og da de blev fundet, var de så velbevarede, at man tvivlede på, at de kunne være særlig gamle. I Danmark når vi ikke lige så imponerende størrelser på skattefundene, men visse af genstandene går igen. Fra Bjørnebanke i Gudme stammer et stort antal fragmenter af et ituklippet sølvfad, der har haft en dekoration, som kan sammenlignes med et af fadene fra Kaiseraugst. Disse sølvklip er fundet nær tre romerske guldmønter fra midten af 300-tallet (fig. 2.42).[36] Fra en anden del af Gudme, Stenhøjgård, stammer en brudsølvskat fra ældre germansk jernalder, der udelukkende består af sølvfragmenter fundet med metaldetektor indenfor et område på 2,5 x 6 m. Her er der tale om både fragmenter af romersk sølvservice og lokalt fremstillede hægter og sølvbarrer.[37] Det er nok ikke tilfældigt, at disse skatte er fundet i netop Gudme, men tilsvarende findes spredt i hele landet, og især efter årtusindskiftet er der gjort flere spændende nye fund. I 2009 blev en brudsølvskat fundet på bopladsen Høgsbrogård nær Ribe,[38] og ved Mannerup nær Lejre blev den største hidtil kendte brudsølvskat fra

FIG. 2.42
Bjørnebanke-skatten
Tre romerske guldmønter samt eksempler på fragmenter af det ituklippede romerske sølvfad med forgyldte detaljer fra Bjørnebanke ved Gudme på Fyn.

FIG. 2.43
Romersk sølvservice
Udsnit af Kaiseraugst-skatten (Schweiz), der omfatter i alt 58 kg rent sølv og således er den største romerske sølvskat fundet til dato.

Danmark bestående af over 7 kg guld og sølv fundet i 2012 (fig. 2.44).[39] I begge disse skattefund indgår romerske sølvmønter fra slutningen af 300-tallet (se faktaboks, s. 93).[40] I et lidt mindre fund fra Fraugde på Fyn er brudsølvet fundet sammen med en romersk guldmønt , der er præget i Milano mellem 379 og 383 e.Kr. Det er karakteristisk, at både romerske og lokalt fremstillede genstande er klippet i stykker, og der kan indgå flere fragmenter af den samme genstand i disse skattefund. Sammenhængen med husrester er i flere tilfælde helt entydig. I visse tilfælde kan man endda se, at skatten har ligget i et stolpehul, altså tæt op ad eller måske endda under den tagbærende stolpe.[41] De største af brudsølvskattene fra tidlig germansk jernalder (Simmersted Mose, Høsten Torp og Mannerup, alle deponeret omkring 500 e.Kr.) synes imidlertid alle at være nedsat i vådområder.

Gulddepoter omkring bopladserne

De store og gentagne detektorafsøgninger af bopladser har således bragt en helt ny indsigt i bopladsernes værdier i form af både de enkeltfundne mønter – som oftest denarer fra 100-tallet – og større samlede fund af ædelmetal, hovedsagelig i form af sølv, på de mest centrale pladser. Guldet optræder også på de allerstørste fundsteder, men kommer man udenfor bopladsområderne, dukker en helt anden kategori af fund op. Det er guldsager fra slutningen af 300-tallet til begyndelsen af 600-tallet, der synes at være bevidst nedlagt som offerfund i marginalområder. Fyn er igen det rigeste område. Ca. en tredjedel af det danske jernalderguld stammer fra Fyn, og her indtager de store guldfund rundt om Gudme og omkring Ringe på Midtfyn en særstatus. De ligger ikke altid direkte i vådområderne, som det er tilfældet med moseofferfundene, men ofte ligger de meget tæt på dem.[42] Det samme gør sig gældende i mindre målestok på Sjælland og i Jylland, hvor der er flere eksempler på, at en enkelt guldgenstand, en mønt eller et skattefund, kan ligge i tilknytning til en overgang såsom en bro, et vad eller en færgegård.[43] Man kan med forsigtighed knytte de største brudsølvskatte og en del af denarskattene til denne gruppe af vådbundsdeponeringer. De store skatte og de enkeltfundne guldgenstande får dermed en helt anden betydning end skattefundene på bopladserne. De værdier, som er deponeret på marginaljorderne, kunne for eksempel være ofre til guderne med henblik at sikre sine af grænser, eller for at sikre sin hjemkomst efter en rejse ud i det fremmede.

Imperiets sammenbrud og Nordsøregionens vækst

Det Romerske Rige blev splittet i en østlig og en vestlig del i 395 e.Kr. Det var ikke begyndelsen til enden, men en del af en udvikling, som allerede havde været i gang længe, og splittelsen synes ikke at have haft nogen direkte betydning for samfundsudviklingen i jernalderens Danmark.

Den romerske administration af provinsen Britannien ophørte i begyndelsen af 400-tallet, men præcis hvilken effekt, det fik for provinsen, er stærkt omdebatteret. Nogle har ment, at 400-tallet blev en mørk tid uden kontakter til kontinentet, men i de senere år har især detektorarkæologien i England påvist de fortsatte forbindelser. Fund af keramik fra Kent i England minder om lerkar fra det slesvigske område, og det er blevet fortolket i lyset af legenderne om en indvandring af anglere og saksere til England. Meget tyder på, at forbindelser over Den Engelske Kanal og i Nordsø-området, som ofte tilskrives den tidlige vikingetid (se kap. 3), allerede var godt i gang i 400-tallet (se faktaboks, s. 97).

Der er, især på Fyn, fundet en del guldmønter fra 300-tallet og 400-tallet, blandt andet i skattefundene fra Elsehoved, Broholm og Rynkebygård, mens disse romerske guldmønter er fundet sparsomt i resten af landet (bortset fra Bornholm, se nedenfor). Blandt guldmønterne fra 300-tallet stammer 23 af i alt 65 mønter fra det store møntsted i Trier, der var et af Konstantin den Stores vigtigste udmøntningssteder, men de fleste andre møntsteder er også repræsenterede i de danske fund, og der er næsten lige mange mønter fra møntsteder i henholdsvis det østromerske og det vestromerske område.

FIG. 2.44
Mannerup-skatten
Udsnit af de mange fragmenter af itu-skårne sølvgenstande fra skatten, der er fundet nær Lejre på Sjælland. Fragmenterne stammer fra både importeret romersk sølvservice og fra sølvgenstande fremstillet i Skandinavien. Desuden indeholder skatten forgyldte sølvgenstande og enkelt fragmenter af rent guld. De få romerske mønter er randklippede siliquae (fig. 2.45).

FAKTA

TUR-RETUR OVER DEN ENGELSKE KANAL

FIG. 2.45
Vestromerske siliquae
Her ses til venstre en hel siliquae fra kejser Valens' møntsted i Trier. I midten og til højre ses to eksempler på randklippede siliquae med samme motiv. Alle tre mønter er fra Høgsbrogård-skatten, der er fundet i Sydvestjylland (fig. 2.3).

I løbet af 300-tallet faldt sølvudmøntningen i Romerriget. De såkaldte siliquae blev dog stadig præget i betydelige antal. Vi har tidligere mødt siliqua-fundet i Gudme, der var præget i den østlige del af Romerriget (ca. 337-375 e.Kr.). En betydelig udmøntning foregik også i den vestlige del af Riget, især i det store møntsted i Trier (ca. 360-410 e.Kr.). Hovedparten af de kendte fund af vestromerske sølvmønter fra perioden stammer dog ikke fra Trier-området, men fra det romerske Britannien. Her findes store mængder siliquae, ikke mindst i Hoxne-skatten, som alene indeholdt over 15.000 eksemplarer.[44] Randen er klippet af en meget stor andel af de siliquae, som er fundet i Britannien. Det gælder ikke mindre end 98,5 % af mønterne i Hoxne-skatten. Der kendes også en betydelig gruppe af imitationer, som sandsynligvis er fremstillet i Britannien, og også imitationerne er ofte randklippede. Man anser derfor normalt beklipningen for at være foregået i Britannien.

Denne måde at behandle mønterne på, har vakt megen debat. Gjorde man det for at snyde? For at skaffe mere sølv? For at nedjustere vægten, så det kom til at passe til nye vægtsystemer efter romerne? Og kunne den betydelige arbejdsindsats, som lå i at klippe bittesmå mængder metal af de mange mønter overhovedet betale sig økonomisk? Vi ved ikke engang, hvornår det foregik, og fortolkningen af denne praksis varierer efter, om man mener, at det foregik mens Britannien stadig fra en del af det romerske imperium, eller om det først skete, efter romerne omkring 410 e.Kr. opgav at regere provinsen.

Det er endnu mere bemærkelsesværdigt, at de relativt få fund af siliquae fra 360-410 e.Kr. i det ikke-romerske Nordvesteuropa ofte er rand-klippet på samme måde som de engelske siliqua-fund. Det har vist sig også at gælde for en betydelig del af de relativt få danske eksempler. De er ofte fundet som del af skatte, der udover mønterne indeholder sølv- og måske guldklip og ædelmetalbarrer, og som regel kan det samlede fund dateres over 100 år senere end mønterne. De randklippede mønter synes at have haft et langt liv fra fremstillingen i et romersk møntværksted i Trier, anvendelsen og beklipningen i Britannien og tilbageførslen over kanalen, måske sammen med andet romersk sølv, førend de endte i dansk jord.

Efter 395 e.Kr. blev Konstantinopel rigets vigtigste møntsted, og ca. ⅓ af guldmønterne (15 eksemplarer fra Danmark) fra 400-tallet er præget der. Resten stammer fra Det Vestromerske Rige og ikke mindst fra møntsteder, der producerede romerske udmøntninger for germanske konger. Disse mønter må være kommet til Fyn, Jylland og Sjælland fra de tidligere romerske områder af Vesteuropa. Det gælder ikke blot de germanske udmøntninger, men også deres følge af østromerske mønter fra Konstantinopel. De østromerske mønter blev præget i langt større antal og var dermed langt mere almindelige end de vestromerske mønter, og de findes sammen med vestromerske mønter i skattefund fra f.eks. Elsehoved. Mønterne peger på, at Gudmes tætte kontakter til germanske folkeslag i Sydøst- og Centraleuropa i 300-tallet gradvist forandres, således at 400-tallets forbindelser i højere grad knytter sig til romernes germanske efterfølgere i Vesteuropa. Eller måske skal man snarere se det som et tegn på, at forbindelserne fra det danske område hele tiden primært har gået til andre germanske folkeslag, og at den tilsyneladende vækst i forbindelser med det vesteuropæiske område blot er en afspejling af de germanske (frankiske) befolkningselementers voksende betydning efter den romerske administrations sammenbrud.

Den stadigt faldende mængde af fund af romerske mønter afspejler den faldende produktion. Selvom denarerne fra 64-196 e.Kr. stadig har været tilgængelige flere hundrede år efter udmøntningen – der blev blandt andet fundet 40 denarer fra 100-tallet i frankerkongens Childerics grav fra 481 e.Kr. – så er der tale om en indskrænkning i mængden af tilgængelig mønt. Det er måske derfor, at et par af de tilsyneladende 'guldmønter' fra 400-tallet, der er fundet i Danmark, ikke kan være mønter (fig. 2.46). De er hverken fra Konstantinopel eller fra et værksted i de germanske/frankiske kongeriger, men de er snarere lavet i Danmark. Ligesom de tidligere omtalte møntimitationer fra Ukraine må de være lavet med henblik på at udfylde et tomrum, sandsynligvis som smykke eller symbol (se faktaboks, s. 83).

FIG. 2.46
Lokalt fremstillet kopi
Ensidig efterligning af en romersk solidus, fundet på Falster (øverst). Nederst ses et eksempel på et muligt forbillede for efterligningen: En ensidig romersk mønt eller lille medaljon, der er forsynet med en øsken i Norden. Mønten er fundet i Jylland.

En kort blomstring i Østersøområdet

I det foregående er Bornholm kun nævnt hist og pist. Det skyldes ikke, at der ikke er fundet romerske mønter på Bornholm. Tværtimod er der fundet flere romerske mønter på Bornholm end i hele resten af landet tilsammen, og Bornholm er for tiden det område udenfor Romerriget, hvor der er fundet den største koncentration af romerske mønter, ikke mindre end 2.426 denarer og 227 solidi (status 2011) på kun 588,5 km^2. På Bornholm findes der ikke blot to centralpladser, der hver især har givet lige så mange romerske fundmønter som Gudme på Fyn, men fundstederne ligger også meget tættere på Bornholm, og der er generelt flere fund pr. boplads end i resten af landet. Alligevel er det vigtigt at gøre sig klart, at de romerske mønter langt fra findes overalt. Der er også mange steder med jernalderfund, hvor der ikke er fundet mønter. Blandt de mange jernaldergrave fra Bornholm, hvoraf der findes en del med meget rigt gravudstyr, er det værd at bemærke, at der kun er fundet mønter i tre grave: to grave med én mønt i hver og en grav med fire mønter. Det kan betyde, at mønter trods den store koncentration af fund på Bornholm ikke var tilgængelige i hverdagen.

Bornholm fremviser et helt andet fundmønster end resten af landet. Fundene består af næsten udelukkende to forskellige mønttyper. Dels denarerne fra ca. 64-196 e.Kr., som vi også har set i resten af landet, dels af østromerske solidi fra 5. århundrede, som kun i mindre antal optræder i resten af landet. De øvrige romerske mønttyper er næsten totalt fraværende på Bornholm.

Ligesom i de øvrige landsdele er der på Bornholm fundet denarskatte, der umiddelbart synes at ligge udenfor bopladser, og som det derfor kunne være nærliggende at fortolke som religiøse deponeringer i marginalområder. Det gælder f.eks. for et skattefund gjort ved Robbedale udenfor Rønne.

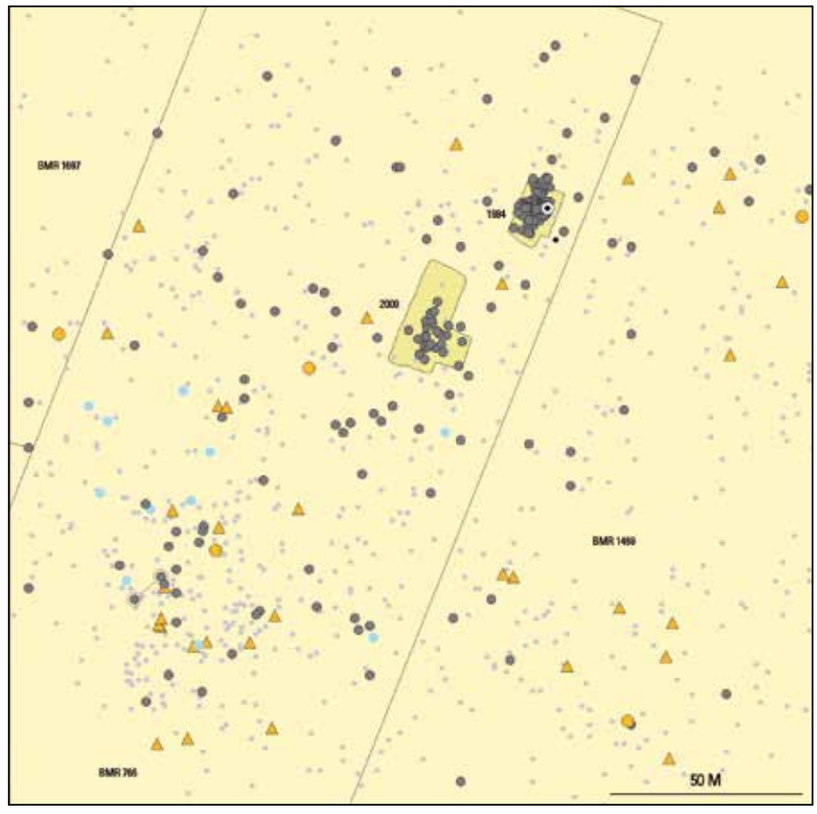

FIG. 2.47
Detektorfund fra Smørenge
Udbredelseskort over mønter og andre detektorfund fra den centrale del af Smørenge-komplekset.

- Denar
- Solidus
- Andre guldgenstande, guldgubber undtaget
- Mønt fra vikingetid (slået 600-1130)
- Andre typer af fundgenstande
- Udgravningsområde
- To eller flere fragmenter af samme mønt

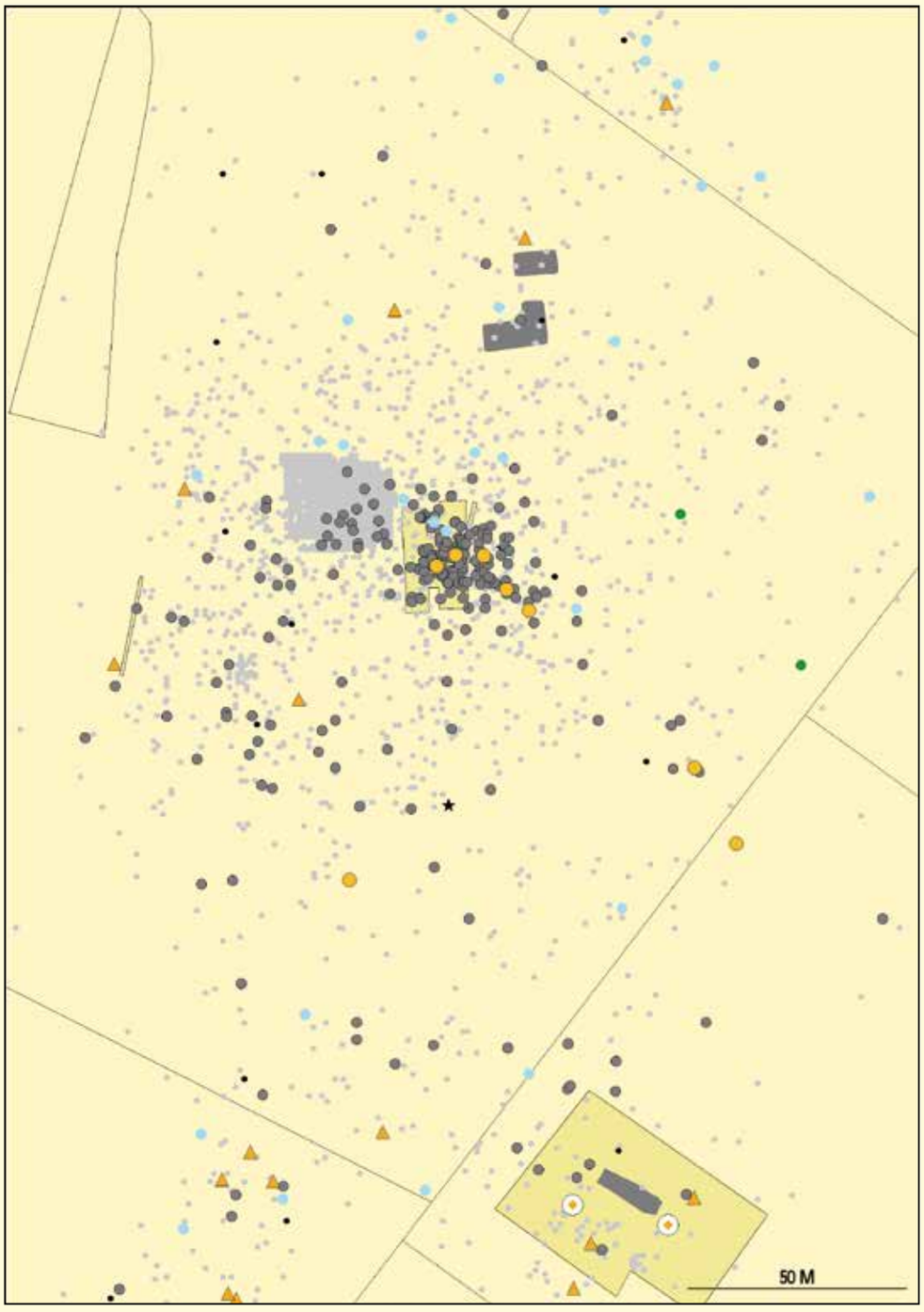
Imidlertid viser spor af afgrænsninger af oldtidens marker, at en del af de områder, som har været uopdyrket udmark i tidlig moderne tid, faktisk har været under plov i dele af oldtiden, og det er muligt, at vi må revidere vores opfattelse af, hvad der er bopladsfund og hvad der er marginaljorde.[45] Det er vanskeligt at datere de svage spor af oldtidsagre, men en pollenanalyse fra Almindingen på Bornholm viser, at i det mindste den centrale del af Bornholm, der i dag er helt tilplantet med skov, må have bestået af åbent land i jernalderen. Det kan forklare fundet af en håndfuld denarer under den senere middelalderborg Lilleborg midt inde i Almindingen, og udgravninger foretaget i de senere år synes at styrke antagelsen om, at der kan have ligget en jernalderbosættelse, måske endda en befæstning, under middelalderborgen.[46]

De allerfleste bornholmske møntfund kommer imidlertid fra to centralpladser, Smørenge og Sorte Muld, som begge – ligesom i øvrigt Gudme – har været kendt for fund af guld i århundreder inden detektorarkæologien for alvor kastede lys på også de mange andre fundtyper på pladserne. Begge steder blev undersøgt allerede i 1980'erne (fig. 2.47 og 2.48) af den første generation af detektorbrugere.

De første spor af et skattefund på Smørenge dukkede op ved detektorafsøgninger i begyndelsen af 1980'erne. I 1983 stod det klart, at der måtte være tale om et større fund og en arkæologisk udgravning af området blev sat i værk. I alt 484 denarer og en enkelt senromersk guldmønt blev fundet i forbindelse med de gentagne detektorafsøgninger og udgravning af skattefundsområdet i 1983. Udgravningen viste, at den øverste del af skatten tydeligvis var blevet ramt i forbindelse med pløjningen af marken, og en stor del af mønterne lå spredt i det øverste jordlag, men det lykkedes at lokalisere den nederste del af skatten, der lå urørt i to små lerkar. Samtidig stod det klart, at der var rester af huse på stedet. Der var altså tale om et beboelsesområde. Sølvmønterne fra udgravningen stammer fra perioden 69-195/211 e.Kr., mens den enlige guldmønt, der blev fundet kun 15 cm fra lerkarrene, er præget under kejser Anthemius (467-472 e.Kr.). Den er dermed mindst 250 år yngre end de yngste af sølvmønterne. Flere romerske mønter er fundet på den samme mark som skatten, og en del af dem har sandsynligvis hørt til det store skattefund. Smørenge-skatten er ikke blot den største romerske møntskat fra Danmark, men også bevis på, at de romerske sølvmønter fra 100-tallet e.Kr. kunne være i brug i endog meget lang tid.

FIG. 2.48

SORTE MULD-KOMPLEKSET

Mønter og andre detektorfund fra den centrale del af Sorte Muld-komplekset.

- Denar
- Solidus
- Bronzemønt
- Andre guldgenstande, guldgubber undtaget
- Guldskat
- Mønt fra vikingetid (slået 600-1130)
- Uidentificeret mønt slået efter 1130
- Andre typer af fundgenstande
- Udgravningsområde

FIG. 2.49
Sorte Muld-skatten
Denar og solidus. Disse to mønter fra henholdsvis 100-tallet og 400-tallet e.Kr. var korroderet sammen, da de blev fundet. Derfor har de sandsynligvis været deponeret samlet.

Flere romerske mønter stammer fra nabomarker eller fremviser en bevaringstilstand, der er så grundlæggende forskellig fra skattens mønter, at de ikke kan stamme fra samme nedlæggelse. Udover den store denarskat må der således være deponeret rigdomme i jorden ved Smørenge i flere omgange. Siden 1980'erne er større og større områder omkring Smørenge-skattens fundsted blevet afsøgt og udgravet, og der er gjort mange rige og unikke fund af bl.a. små guldfigurer,[47] og det står i dag klart, at Smørenge har været et af de mest betydningsfulde centre i Sydskandinavien igennem flere hundrede år af jernalderen og den tidlige vikingetid.

En anden men lige så vigtig centralplads er fundet ved Sorte Muld nær Svaneke på Bornholm (fig. 2.48-2.51).[48] Herfra stammer en anden stor møntskat med en fundhistorie, der er meget lig Smørenge-skattens. Nogle denarer fundet indenfor et begrænset område førte til en arkæologisk undersøgelse, hvorved mange flere mønter blev fundet. Ligesom tilfældet ved Smørenge er der også efter afslutningen af udgravningen på Sorte Muld fundet mange flere mønter og andre genstande ved detektorafsøgninger af området. En stor del af mønterne har udgjort en samlet skat, og ligesom det er tilfældet med Smørenge-skatten, må Sorte Muld-skatten være nedlagt over 250 år efter, at den seneste denar er præget i Rom, for en enkelt af denarerne lå så tæt ved en guldmønt præget i 425-455 e.Kr., at de var korroderet sammen (fig. 2.49).

Ca. 30-50 m fra Sorte Muld-skatten og imellem den og et lille vandhul er den største kendte koncentration af de såkaldte *guldgubber* fundet. Over 2.500 stykker er fundet her (se faktaboks, s. 89). Der er flere forslag til fortolkningen af gubberne, f.eks. at de kan have fungeret som en slags tempelpenge eller adgangsbilletter til ritualer. Guldgubberne kendes også i mindre antal fra andre centralpladser, og der er et vist sammenfald mellem pladser med mange romerske mønter og pladser med guldgubber. Det er derfor nærliggende at reflektere over, om mønter og gubber også kan have udfyldt samme rolle. Blev Sorte Muld-skatten begravet af religiøse årsager, eller repræsenterer den et samfunds eller dets herskers verdslige opsparing? Udover den store skat er der fundet romerske denarer på næsten alle de bopladser, der ligger som en ring omkring Sorte Muld. Flere steder er fundene koncentrerede og kan fortolkes som rester af samlede nedlæggelser, mens mønter andre steder er fundet spredt ud over hele det område, der blev benyttet i oldtiden.

Udover de mange denarer blev der allerede i 1950'erne fundet fire nedlæggelser af guld i forbindelse med udgravningen af et hus på Dalshøj-pladsen umiddelbart nord for Sorte Muld, bl.a. en stor fibel (dragtnål) af forgyldt sølv og ikke mindre end 17 solidi fra 400-tallet. Siden 1980'erne har detektorafsøgninger imidlertid vist, at der var langt flere genstande i området, herunder også flere romerske mønter. Analyser af detektorfundene fra Dalshøj viser, at guldfundene herfra er koncentreret omkring steder med husrester. I 2001 blev der fundet endnu en fantastisk skat, denne gang syd for Sorte Muld (fig. 2.50). Skatten bestod af seks guldmønter, fem guldbrakteater, to guldvedhæng og 10 guldperler gemt i et sammenrullet romersk sølvfad. Efterudgravninger på stedet for skattefundet viste, at guldet også her var deponeret i tæt tilknytning til en bygning, og de bragte sågar endnu en brakteat-skat for dagen.

De to store centre på Bornholm fremviser fundbilleder, der kan sammenlignes med centret ved Gudme: Detektorbrugere har fundet enorme mængder af metalgenstande i pløjelaget, og mange af dem er mønter af sølv og guld. Mange steder på pladserne er der fundet samlede nedgravninger af værdigenstande, og en stor del af disse skatte har ligget i tilknytning til en bygning. Samtidig er store mængder af værdigenstande, først og fremmest sølvmønter, fundet så spredt, at de ikke alle kan have været nedgravet sammen. Hvad var så deres funktion på centralpladserne? Det virker ikke sandsynligt, at de mange fund kan afspejle, at datidens mennesker bare har tabt mønterne. Alene metalværdien af genstandene har været stor. Vi er nødt til at spørge, om man kan forestille sig, at samfundenes værdier ikke blot har tjent til opbevaring af overskud og bytte mellem mennesker i forbindelse med handel, brudekøb eller indgåelse af aftaler i vores verden. Men man må også overveje, om de store værdier er blevet lagt i jorden til guderne, ikke blot i form af samlede skatte men også enkeltvis, som ofre til guderne eller som religiøs befæstelse af aftaler indgået i det kultiske center?

Et særligt træk for det bornholmske fundbillede er det store antal guldmønter fra 400-tallet. Der er fundet mere end fem gange så mange senromerske solidi på Bornholm som i resten af Danmark tilsammen. Dette særlige træk placerer Bornholm sammen med de svenske øer Øland og Gotland samt de polske Østersøkyster, hvorfra der også er fundet mange guldmønter fra især anden halvdel af 400-tallet. Faktisk er disse fjerne områder langs Østersøens kyster de vigtigste fundsteder for guldmønter præget i Konstantinopel i perioden overhovedet. Hvorfor? Nogle har sat mønterne i forbindelse med tributbetaling fra den østromerske kejser til hunnerkongen Attila, der ifølge senromerske forfattere hærgede store områder af Øst- og Centraleuropa og i løbet af 440'erne indgik traktater med den østromerske kejser, der lovede at betale enorme beløb i guld til hunnerne. Men forklaringen dækker ikke. Dels ved vi ikke, om romerne nogensinde overholdt aftalen og betalte tributten, dels er der ikke spor af udbetalinger til Attila nogen andre steder

FIG. 2.50
Et kræmmerhus med guld
Fuglesangsagerskatten bestod af mønter, brakteater, hængesmykker og perler af guld, der var blevet gemt i et sammenrullet romersk sølvfad.

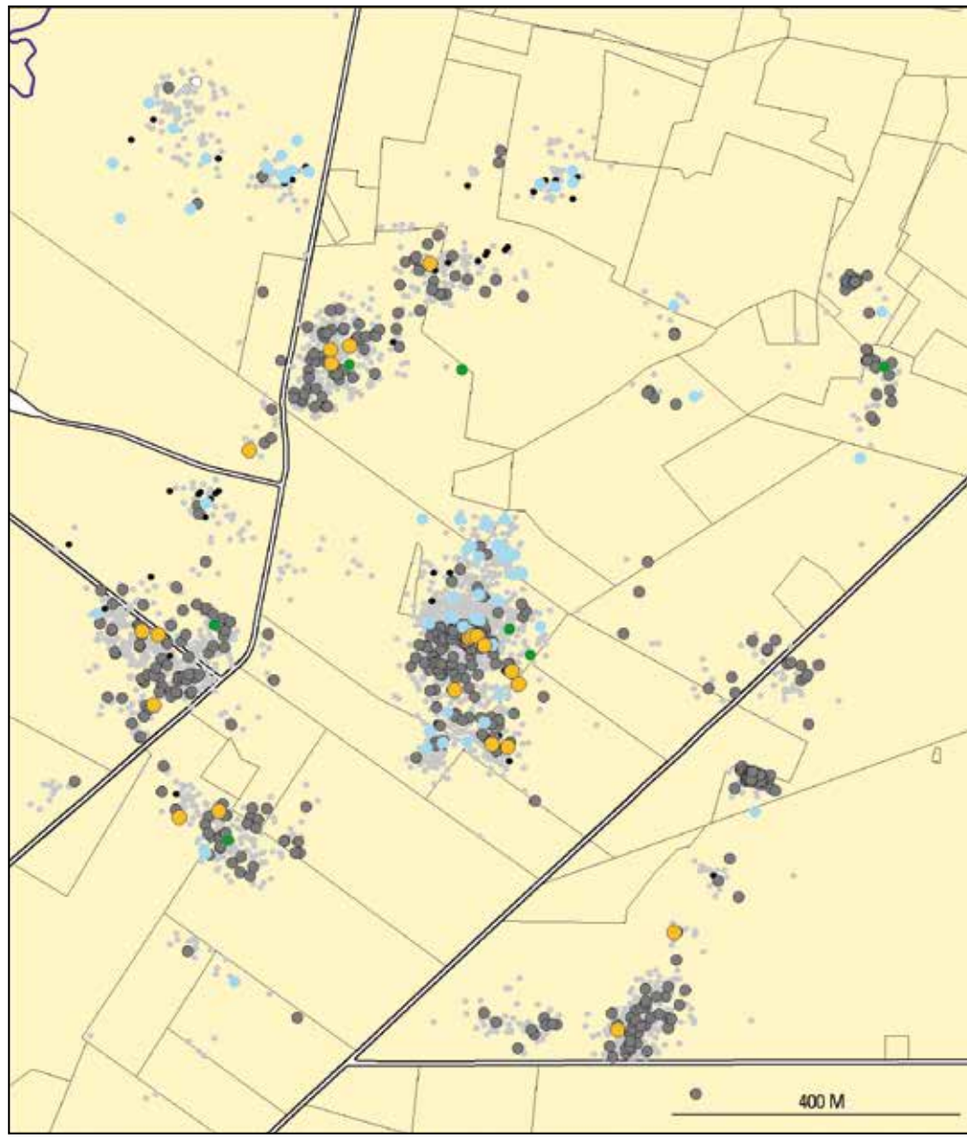

FIG. 2.51
Sorte Muld-komplekset
Den centrale del af Sorte Muld er omgivet af en ring af mindre pladser, der ligesom selve Sorte Muld er flittigt afsøgt med detektor gennem fire årtier. De fundtomme områder imellem pladserne kan skyldes, at der har været for fugtigt til bosættelser, men man kan også tænke sig, at der har været en bevidst regulering af landskabet i jernalderen.

- Denar
- Solidus
- Siliqua
- Bronzemønt
- Mønt fra vikingetid (slået 600-1130)
- Uidentificeret mønt slået efter 1130
- Andre typer af fundgenstande

– heller ikke dér, hvor han angiveligt har færdes. Og ikke mindst er hovedparten af mønterne fra Østersøområdet først præget længe efter Attilas død i 453 e.Kr.

Her er det nok vigtigt at sætte værdierne i forhold til hinanden. Ser man på, hvilke formuer romerske senatorer stadig i 300- og 400-tallet var i besiddelse af, så overgår de summer langt, hvad der hidtil er genfundet af guld i Østersøområdet.[49] Eller sagt på en anden måde: Selv hvis vi anerkender, at vi kun har fundet en brøkdel af det guld, der har været til rådighed i Østersøområdet i 400-tallet, så var det et greb i lommen for de rigeste romere. Kunne man i virkeligheden forestille sig, at en meget stor del af de østromerske mønter fra Østersøområdet oprindeligt stammer fra kun en enkelt eller ganske få transaktioner? Det er vanskeligt at påvise. Mange fund kendes i dag kun fra generelle beskrivelser, mens andre indeholder for få mønter til at være statistisk signifikante. Dog er sammensætningerne af mønternes dateringer og møntsteder i nogle af solidus-skattene så usædvanlige i forhold til det samlede billede, at vi må antage, at de ikke kan være trukket ud af en større enhed. Nogle af mønterne må altså være kommet nordpå i mindre portioner. Hvordan og hvor meget har guldmønterne så cirkuleret i Østersøområdet, eller har de hovedsagelig ligget som passiv kapital? Til forskel fra de samtidige guldmønter fra Fyn, Jylland og Sjælland, er mønterne fra Østersøområdet kun undtagelsesvis omarbejdet til smykker. De har altså ikke haft en repræsentativ eller symbolsk funktion, der har nødvendiggjort omarbejdning på samme måde som mønterne fra resten af Danmark. De allerfleste guldmønter fra Bornholm er hele, og de er sjældent slidte. De kan altså ikke have været håndteret særligt mange gange, inden de er endt i jorden.

FIG. 2.52
Saltholmgård-skatten
Skatten blev fundet i 1882 ved en stendysse et stykke fra Sorte Muld. Skatten bestod af en guldbarre og 29 senromerske solidi, hvoraf flere var gennemborede.

Mange af fundstederne for guldmønter viser, at guldet almindeligvis har været deponeret i tilknytning til bygninger. Det betyder, at de har været relativt nemme at genfinde. Alligevel er selve det, at de først bliver fundet 1.500 år efter deponeringen tegn på, at det enten ikke var meningen, at de skulle tages op igen, eller at noget er kommet i vejen for ejeren.

Guldmønterne er kommet til Østersøområdet i løbet af en relativt kort periode. Ingen af de bornholmske skatte med guldmønter kan være begravet før år 457, og i flere af dem stammer den yngste mønt fra perioden 491-518 e.Kr. Desuden kendes der en lang række guldskatte uden mønter, som må være nedgravet omkring år 500 eller kort derefter. Det er foreslået, at deponeringerne er foretaget i 536 e.Kr., da solen blev formørket, sandsynligvis som følge af et gigantisk vulkanudbrud. Dette år uden sommer skulle have medført panikagtige ofringer af alle værdier til en gudeverden, som for enhver pris måtte bringe solen tilbage.[50] Denne forklaringsmodel kan være et svar på, hvorfor og hvornår guldet og mønterne er blevet nedgravet, men den forklarer ikke, hvorfor mønter præget efter kejser Anastasius' regeringstid (491-518 e.Kr.) er næsten totalt fraværende fra Østersøområdet. Noget, som vi endnu ikke kan give endegyldige forklaringer på, har givet beboerne omkring Østersøen adgang til østromerske guldmønter efter 457, og har lige så pludseligt afbrudt forsyningen inden 518 e.Kr.

Gudme-centrets adgang til guld- og sølvmønter fra Sydøsteuropa i 300-tallet og i mindre omfang til guldmønter fra Vesteuropa i 400-tallet finder ingen paralleller overhovedet på Bornholm. Øen synes tværtimod at have været næsten fuldstændig afsondret fra områder med adgang til romersk mønt i en stor del af Gudmes storhedstid. Man kan derfor spørge, hvornår og hvordan de utroligt mange romerske denarer fra 100-tallet så kom til øen. Tre gravfund med mønter viser, at de første denarer har været til stede på Bornholm i midten af 200-tallet, men resten af materialet antyder, at de fleste denarer først meget senere kom til øen.

Først og fremmest er de eneste daterede fundsammenhænge med denarer, udover de tre gravfund, fra den ældre germanske jernalder (375-500/550 e.Kr.). Det gælder dels to vigtige fund af en denar i daterede bopladslag, dels udsagnene fra de to store skattefund, hvor denarerne har været deponeret med en eller flere guldmønter fra 400-tallet. En analyse af den kronologiske sammensætning af denarfund har vist, at den relativt sene fundsammensætning i Smørenge-skatten, hvor Marcus Aurelius' mønter dominerer, efterfulgt af Antoninus Pius' og Commodus', er repræsentativ for fundene fra Bornholm som helhed. Yderligere har sammenligninger med fund fra hele det ikke-romerske Europa vist, at sammensætningen er senere på Bornholm end de fleste andre steder, og ikke mindst senere end fundene fra resten af Danmark. Desuden er denarerne som helhed ekstremt slidte i forhold til fundene fra resten af Danmark. Det er derfor muligt, at vi skal opfatte en betydelig del af de romerske denarer fra Bornholm på samme måde som guldmønterne fra 400-tallet – som et resultat af forbindelser til området omkring Gdansk i Polen. De to møntyper er muligvis kommet til Bornholm samlet, og dette er sandsynligvis først sket efter 450 e.Kr.

Disse tanker har en dominoeffekt på opfattelsen af langdistanceudveksling og pengeomløb i Østersøområdet – og i større sammenhæng i hele det moderne danske område i jernalderen. Det peger på, at vi skal opfatte økonomien som meget stedsbundet, og måske person- eller dynastibundet. Der har været tale om et samfund, hvor en stor del af værdierne har været på en lille gruppes hænder, og hvor langdistancekontakter er sket gennem et stærkt elitært styret netværk. Alliancer er vokset frem og forsvundet. Nogle har evnet at sætte sig på magten i en periode, hvorefter andre har overtaget. Fundene fra Danmark afspejler ikke blot hvilke områder i Danmark, der havde betydning, men ikke mindst hvilke områder de var i forbindelse med, og hvordan økonomi og magt stod i de områder. Gudme svandt ikke hen, efter at 300-tallets mange tegn på forbindelser med Sydøsteuropa forsvandt. Gudme fortsatte sin blomstring et stykke tid endnu, men havde kontakter i områder, hvorfra der ikke var så mange mønter at eksportere. De ældste fund fra det bornholmske Sorte Muld-område går helt tilbage til tiden før vor tidsregnings begyndelse, og selvom både Sorte Muld og Smørenge synes at nå et højdepunkt i perioden 375-750/775 e.Kr., så svinder fundmængden som helhed først for alvor i løbet af 900-tallet. Det kan vi kun se ved at kombinere studier af mange forskellige slags oldsager, for der kommer slet ikke mønter til øen i perioden mellem starten af 500-tallet og 800-tallet. Manglen på mønter blandt fundene skyldes altså ydre snarere end indre faktorer, og det var ikke mønterne, der styrede økonomien eller centrenes overlevelse. Det bliver specielt tydeligt, da den næste bølge af udenlandsk mønt i løbet af 800-tallet når Bornholm, for de ældste mønter fra denne gruppe findes netop ofte på pladser, som allerede var betydningsfulde tidligere, og hvor der er fundet romerske mønter.

Hvilke spor satte mønterne?

De romerske mønter udgør en unik og ofte underudnyttet fundgruppe i den danske jernalderarkæologi. Det er den største gruppe af importerede genstande, og det er samtidig den genstandstype, hvis oprindelsestidspunkt og fremstillingssted er bedst kendt. Men netop det gode kendskab til mønternes oprindelse har tidligere sløret erkendelsen af, at de er blevet anvendt i Danmark i meget lang tid.

Mønterne er enestående i deres kombination af skrift og billede. Figurfremstillinger er i meget sjældne i den danske jernalder.[51] De to vigtigste oldsagsgrupper med gengivelser af mennesker fremstillet indenfor det danske område er guldbrakteaterne og guldgubberne, og de kan begge anses for at være inspirerede af de romerske mønter. Derudover kendes fra sen romersk og tidlig germansk jernalder først og fremmest en række små figurer i bronze, guld eller træ, som afbilder nøgne mænd, der til tider bærer en markant halsring. Mændenes ansigter ligner en gruppe små ansigtsmasker, der blandt andet kendes som udsmykning af våbenudstyr. Både maskerne og figurerne viser mænd, der synes at bære kort hår og til tider en moustache. Det er blevet foreslået, at små romerske bronzefigurer, der i enkelte tilfælde er fundet i Danmark, har dannet forbillede for de skandinaviske figurer, men helhedsindtrykket af de lokalt fremstillede figurer er meget u-romersk. Hvis de nordiske figurer giver os et billede af, hvordan de lokale beboere opfattede sig selv, så er dette billede meget afvigende fra både romernes gengivelser af sig selv, og romernes gengivelser af germanere eller barbarer generelt.

Det nordiske skriftsystem, runerne, dukker op i løbet af 100-tallet e.Kr. I den periode kommer der allerede mange genstande hertil fra den romerske verden, men som vi har set gør mønterne først for alvor deres indtog i Skandinavien lidt senere. Det er almindeligt accepteret, at runeskriften blev til som en tillempning af den latinske skrift, men der er ikke tale om en direkte efterligning.[52] Brugen af skrift på de romerske mønter bliver heller ikke direkte oversat. De barbariske efterligninger af mønter bærer ganske vist skrift, men kun undtagelsesvis i form af runer.[53] På møntimitationerne foretrak man at kopiere de latinske (og måske græske) skrifttegn, selvom meningen ikke er blevet forstået, eller man efterlignede tegn fra det latinske alfabet (f.eks. bogstaverne I O S V) i vilkårlig rækkefølge. Det samme gælder medaljonimitationerne og enkelte af de tidligste brakteater. En lille gruppe af de nordiske brakteater bærer dog runer, men her ser det ud til, at man har ønsket at meddele noget, som netop ikke fandt paralleller indenfor den romerske verden. Selvom tilstedeværelsen af skrift på de fremmede genstande måske har påvirket ønsket om eller behovet for at skrive, så virker det som om, man har haft et lige så stærkt behov for at lægge afstand til forbillederne og i stedet anvende skriften på en anden måde.

De romerske mønter udgør for den moderne forsker en stor og vigtig del af pengestrømmen fra syd til nord i den danske jernalder, men spørgsmålet er, om det også så sådan ud for en samtidig betragter. Hvor stor en del af værdierne i datidens samfund udgjorde mønterne overhovedet? Hvor stor en del af importen?

Vi kommer aldrig til at give præcise tal på dette. Ligeledes har vi svært ved at afgøre, hvilke værdier, der rejste den anden vej. Der er fremsat mange forslag til, hvilke varer der kom fra nord, men alle lider under manglen på håndfaste beviser. Det er også svært at sige hvem, der tog initiativet til udvekslingen. Hvem havde det største behov? Værdierne har tydeligvis bevæget sig over store afstande i de fyrstelige og religiøse kredse, men de har sandsynligvis sjældent, og kun i små portioner, bevæget sig nedad i de sociale hierarkier.

MED TAK FRA KEJSEREN

Hjortshøj-medaljonen
I slutningen af 200-tallet blev store medaljoner vigtige gaver fra den romerske kejser til betydningsfulde officerer, og en del bronzemedaljoner er fundet nær militære hovedkvarterer i de romerske provinser. Der blev også fremstillet guldmedaljoner, som i realiteten var kraftigt forstørrede mønter, men de fleste kendte fund af guldmedaljoner er gjort udenfor Romerriget, først og fremmest i Donauområdet, Ukraine og Polen.

Skriftlige kilder fortæller, at den byzantinske kejser Tiberius 2. (578-582 e.Kr.) forærede den frankiske konge Chilperic en medaljon med en værdi af ikke mindre end 72 solidi, så det er muligt, at også nogle af de tidligere guldmedaljoner var diplomatiske gaver direkte til germanske fyrster. Medaljonerne har tydeligvis været værdsatte. Mange af dem er blevet forsynet med dekorative rande og øskener, og det gælder også den største romerske guldmedaljon fra Danmark. Den blev fundet i 1942 på en mark ved Hjortshøj nær Århus, hvor der tidligere var blevet tørret tørv, og den kan oprindeligt have været nedlagt som offer i eller ved den nærliggende tørvemose. Medaljonen er præget i Konstantinopel under kejser Valens (364-378 e.Kr.), og den har allerede været ganske slidt, da den blev udsmykket med en bred rand bestående af et zigzag-bånd mellem to perleborter og den store øsken af nordisk tilvirkning.

Tilsvarende borter findes både på omarbejdede medaljoner fra Midteuropa og på de nordiske guldbrakteater, og det er sandsynligt, at medaljonen har været over 100 år gammel, da borten blev sat på. Fra Danmark kendes også et enkelt eksempel på en lokalt fremstillet efterligning af en romersk guldmedaljon. Den stammer fra Gundsømagle Holme. Flere lignende medaljonefterligninger er fundet i Norge, men derfra kendes kun to små romerske medaljoner.

FIG. 2.53
Guldmedaljoner
Hjortshøj-medaljonen, der ses nederst, består af en romersk medaljon med påsat rand og øsken, der er lavet i Norden. Efterligningen fra Gundsømagle, som ses til venstre, er lavet i Norden.

Der har aldrig været tale om en økonomi baseret på møntbrug udenfor Romerriget, og forskellene mellem hvilke mønter, som findes i forskellige områder og til forskellige tider afspejler forskelle i de foretrukne netværk. Alligevel ses et forbavsende ensartet mønster over hele Barbaricum, da mønterne forsvinder i midten af det 1. årtundsinde e.Kr. Hovedårsagen er, at selve kilderne til mønterne forsvandt. Trods den århundredelange tradition for fremstilling og brug af mønter i Det Vestromerske Rige svandt møntbrugen hen, ikke blot i Britannien, men også i de frankiske kongedømmer, der voksede op i de tidligere romerske områder i løbet af 400-tallet. Der prægedes næsten kun guldmønter, der blev produceret og anvendt lokalt. Selv på den italienske halvø sås en kraftig reduktion af møntvæsenet.

Men hvad skete der, da mønterne forsvandt? Efterlod manglen på mønter et tomrum, og i så fald hvordan blev det tomrum udfyldt? I visse situationer synes der helt klart at have været et behov for at udfylde en mangel. Det gælder Chernjachov-kulturens efterligninger af guldmønter, de norske efterligninger af medaljoner og ikke mindst de nordiske guldbrakteater. Alle eksempler på, at en oldsagstype med rod i romerske mønter blev produceret i betydelige antal, og alle tydeligvis med en stærk symbolsk betydning. I samme lys skal vi muligvis fortolke de lidt senere guldgubber. De har det lille format og menneskefiguren til fælles med mønterne, og hvis de romerske mønter har spillet en rolle i religiøs sammenhæng, kan man forestille sig, at guldgubberne kan opfattes som en slags efterfølgere. I en økonomisk sammenhæng må andre genstandstyper have overtaget som bytteobjekter og værdiopbevaring. Her kan man se ædelmetalskattene, der består af både hele og itubrudte genstande af ædelmetal, som supplement og efterfølger til både de blandede skatte og de rene møntskatte.

FIG. 2.54
Siliqua-skatten fra Gudme
Et lille udsnit af de over 300 mønter fra det unikke skattefund bestående af siliquae, der hovesagelig er præget i møntsteder i den østlige del af Romerriget.

Forskningsoversigt og litteratur

I årene 2001-2004 udkom Jørgen Jensens værk *Danmarks Oldtid*. Bind 3 og 4 giver et godt indblik i jernalderforskningens stade omkring årtusindskiftet. Som hovedregel henvises her ikke til litteratur, der er medtaget i Jørgen Jensens bøger, medmindre det specifikt er anvendt i fodnoter. Allerede nu er der dog kommet meget nyt materiale frem og store fundkomplekser er blevet revurderet. I Danmark og Nordtyskland har der især været forsket i de store fund af hærudstyr, som blev ofret i jernalderens moser: Nationalmuseets udstilling *Sejrens Triumf* (Jørgensen m.fl. 2003), forskningsprojektet *Jernalderen i Nordeuropa* (eksempelvis Bursche 2011), *Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie* i Gottorp (eksempelvis Blankenfeldt 2008), og mange jernaldergrave og gravpladser er publiceret siden årtusindskiftet (Henriksen 2009; Boye & Hansen 2009). Senest er der kommet fokus på de store centralpladser og deres betydning i det religiøse rum indenfor projektet *Førkristne Kultpladser*: **http://vikingekult.natmus.dk**.

Indenfor specielt den tysksprogede verden spiller Limes-forskningen en stor rolle, og identifikationen af Kalkriese nær Osnabrück som stedet, hvor Varus-slaget stod i år 9 e.Kr., har givet stødet til en kolossal forskningsaktivitet indenfor slagmarksarkæologi og militaria (eksempelvis 2000 *Jahre Varusschlacht* 2009). Nyere detektorafsøgninger i Tyskland har medført helt nye og uventede fund ved Harzhorn (Pöppelmann m.fl. 2013) og ved Riol nær Trier (katalog til udstillingen *Nero – Kaiser, Künstler und Tyrann*, Mergen 2016).

Mens den danske jernalderarkæologi hele tiden revideres i forhold til nye fund, så sker det samme i mindst lige så udpræget grad indenfor romersk arkæologi og historie. Litteraturen på området er enorm. Her er de vigtigste holdepunkter, som er nødvendige for forståelsen af de romerske mønter i dansk sammenhæng, forsøgt opsummeret i umådeligt forenklet form. I litteraturlisten er opført enkelte nyere værker, hvorfra man kan søge videre i uddybende litteratur, samt henvisninger til direkte anvendt speciallitteratur i litteraturlisten. Fundene af romerske mønter i Danmark er behandlet i Horsnæs 2010 og 2013, hvor der henvises til fundlister og speciallitteratur.

Mange af de fortolkninger, der udtrykkes i Jørgen Jensens bog, er baseret på en tro på, at der var direkte forbindelser mellem det danske område og den romerske stat. Denne opfattelse står ikke uimodsagt, og følges heller ikke her, hvor fundene af romerske såvel som af andre importgenstande ses som resultater af handel, plyndring og redistribution igennem vidtforgrenede netværk.

Noter

1. Ved vor tidsregnings begyndelse var der intet Danmark. Brugen af en moderne nations navn er derfor helt forkert i en jernaldersammenhæng, men vil blive bibeholdt i mangel af bedre som en fælles betegnelse for de landområder, der i dag udgør staten Danmark.

2. Denne omregning er en meget grov generalisering. Udsagnet er baseret på beregninger af soldaterlønninger, der sandsynligvis lå på ca. 1 denar pr. dag i det meste af 100-tallet – den periode, hvori denarerne blev præget. Lønningerne steg i de følgende århundreder, men spørgsmålet er, om købekraften større.

3. Kemmers 2006; Walton 2012.

4. F.eks. Eutropius, der arbejdede for kejserne Julian og Valens i 360'erne, i værket *Breviarum Historiae Romanae* VIII.xii, oversat i Watson 1853.

5. Bolin 1958, tavle 17. For nyere arbejde med metalanalyser, se f.eks. Butcher & Ponting 2014.

6. Gitler & Ponting 2003.

7. F.eks. Bland 1996.

8. Pöppelmann m.fl. 2013.

9. Status pr. 2016.

10. Prodromídis 2006; for en kort dansk omtale af selve ediktet se Kromann 1991.

11. Carlà 2010.

12. Bruun & Lund 1974; Lund 1993. Romersk historieskrivning hvilede på helt andre principper end den moderne fremlæggelse. Der var i høj grad tale om opsamlinger af viden, som var indhentet fra meget varierende kilder. Moderne kildekritik og præcise henvisninger blev ikke anvendt.

13. Jensen 2003 med henvisninger; for en nyere fortolkning se Holst 2010. Fortolkningerne er hovedsagelig baseret på jyske fund, desværre er tilsvarende udgravninger på øerne ikke totalpublicerede.

14. Tornbjerg 2002.

15. Bjerg 2007, 41-56.

16. Jensen 2003, 282.

17. Baseret på Hansen 1987, 400-408.

18. Korthauer 1995-96.

19. Ilkjær 2000.

20. Bursche 2011.

21. Bursche 2009; Horsnæs 2012b og 2014.

22. Jørgensen m.fl. 2003, kat.nr. 7.17.

23. Axboe 2007, med henvisninger til tidligere arbejder.

24. Jørgensen 2010.

25. Watt (under udgivelse); for en kort introduktion se Watt 2008.

26. Boye & Hansen 2011.

27. Gotfredsen m.fl. 2009; Runge & Andreasen 2009.

28. Gotfredsen m.fl. 2009; Runge & Andreasen 2009.

29. Tornbjerg 2002.

30. Sørensen 2000.

31. Rasmussen 2007.

32. Tacitus: *Germania* 5.35, oversat hos Bruun & Lund 1974; Lund 1993.

33. Friis Johansen 1923, 130-131.

34. Petronius: *Satyricon* kap. XXXI.10: "[...] tegebant asellum duae lances, in quarum marginibus nomen Trimalchionis inscriptum erat et argenti pondus." Oversættelse fra Voetmann 2009.

35. Gottlieb m.fl. 2005.

36. Jørgensen m.fl. 2003, 435.

37. Lokaliteten Stenhøjgård; Munksgaard 1987.

38. Feveile 2010a.

39. Nielsen & Christensen 2015.

40. De nævnte udgør kun en del af flere brudsølvskatte fundet efter ca. 2000.

41. Runge & Andreasen 2009.

42. Henriksen 2010.

43. Denne type nedlæggelser ses også i vikingetid, se Lund 2004.

44. Guest 2005.

45. Nielsen 2000.

46. Udgravninger under ledelse af Michael Thorsen for Bornholms Museum, omtalt i Horsnæs, Märcher & Thorsen 2014.

47. Kromann & Watt 1984; Vennersdorf, Gottlieb & Schnell 2006; Watt & Laursen 2011.

48. Watt (under udgivelse); for en kortere introduktion på dansk se Adamsen 2008.

49. Guest 2008; Carlà 2010. Der er udover guldmønterne fundet en del genstande og barrer af guld, som kan stamme fra omsmeltede romerske guldmønter, specielt i Mälar-området nær Stockholm, Kyhlberg 1986.

50. Axboe 2001.

51. Thrane 2008 om figuriner. Siden udgivelsen af denne artikel er der dukket nye fund af små guldmænd op på Bornholm, Watt & Laursen 2011. Om guldgubber: Watt 2008; Baastrup 2016. Blankenfeldt 2008 med henvisninger til tidligere diskussioner af metalrelieffer.

52. Stoklund 2003; Imer 2004.

53. Degler 2015.

De første skridt mod møntøkonomi

CA. 600-1060

Klippede, bøjede og hakkede – sådan ser de fleste mønter ud i vikingetid. Det er mest udenlandske sølvmønter, som bliver brugt efter vægt sammen med andet sølv. Men i 700-tallet bliver de første mønter slået i Ribe, i 900-tallet slår kong Harald Blåtand mønter, der bliver brugt til handel i Hedeby, og i 1000-tallet begynder større udmøntninger i Skandinavien. Dette er de første trin henimod en dansk møntøkonomi.

FIG. 3.1
SVEN REX
Den første mønt med dansk kongenavn og portræt. Mønten er slået under Svend Tveskæg ca. 995.

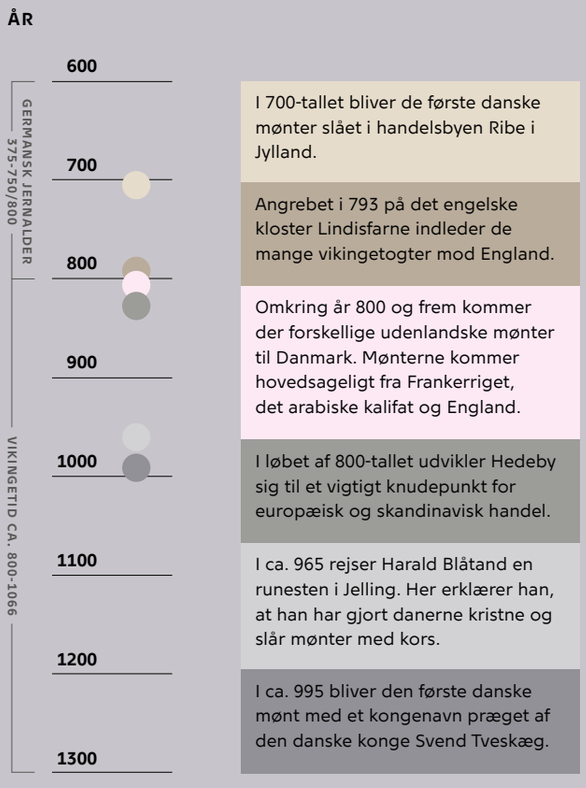
DANMARK I PERIODEN CA. 600-1060

FIG. 3.2
Kortet viser de væsentligste byer og centrale steder, som nævnes i kapitlet, både inden for og uden for det daværende danske rige. Pilene indikerer tilstrømningen af mønter fra henholdsvis England, det frankiske og tyske område. De arabiske mønter kom hertil via handelen langs floderne i Østeuropa.

- Danske byer med møntsteder
- Andre byer og centralpladser
- Det danske rige

TIDSLINJE

Omkring år 1060 står Danmark frem som et kongerige bestående af det nuværende Danmark, Sydslesvig, der i dag er en del af Tyskland, samt de nuværende svenske landsdele Skåne og Halland (fig. 3.2). Hvis Bornholm og Blekinge ikke allerede var en del af riget, var de i al fald på vej til at blive det. Situationen i århundrederne forud er ikke helt så velbelyst i kilderne. Der har dog allerede i 500-700-tallet været magtfulde mænd, der kunne bygge store overregionale militæranlæg, og danerne var kendte i de udenlandske skriftlige kilder.

I 800-tallet synes danerkongen at have haft magt fra Dannevirke til Oslofjorden og fra Vesterhavet til Skåne, altså stort set det samme område som det senere middelalderlige Danmark. I perioder i 1000-tallet var den danske konge ligeledes konge af England og Norge – det såkaldte Nordsø-imperium.

De udenlandske mønttyper som blev præget i 500- og 600-tallet når sjældent frem til Danmark, så omkring år 600 var der stort set ingen mønter i Danmark. Udmøntningen af de små såkaldte sceattas begynder i Nordsø-området i slutningen af 600-tallet, og i 700-tallet blev de første *sceattas* præget i den store handelsby Ribe. I 800-tallet startede udmøntningen i den anden store handelsby Hedeby. Der blev kun præget en møntenhed, og det var penningen i legeret sølv. I starten var der næsten ingen mønter udenfor Ribes og Hedebys bygrænse, men den tiltagende vikingeaktivitet mod øst og vest bragte mønter til landet (fig. 3.3). Mønterne kom fra det magtfulde Frankerrige mod syd, og efterfølgende kom der også mønter fra Mellemøsten og senere også fra Centralasien. Uden for Hedeby og Ribe blev mønterne ikke brugt efter en fast pålydende værdi, men blev derimod vejet og brugt for deres metalværdi. De var langt fra de eneste sølvgenstande, der blev benyttet ved betalinger, for også sølvbarrer og smykker blev brugt. Mønter, barrer og smykker blev bøjet og fik knivhak for at teste lødigheden, og de blev skåret i stykker for at få den ønskede vægt. Omkring år 1000 kom der store mængder af engelske og tyske mønter til Danmark, og de blev udsat for samme behandling.

Parallelt med dette fortsatte handelsbyen Hedeby med at præge sine egne mønter, og Harald Blåtand (ca. 958-senest 987) indførte en ny mønttype i Hedeby. Den bar det kristne kors til støtte for kongens indførelse af kristendommen som rigets officielle religion. Disse mønter blev ikke kun brugt af købmændene i Hedeby, for meget tyder på, at kongen har brugt dem til betaling af sine stormænd. Denne udmøntning standsede med kongens død senest i år 987, men kort efter startede en ny udmøntning. De danske mønter var stadig i undertal i forhold til de tyske og engelske, men nu vandt mønter frem overfor andre former for sølv, og mønterne blev i mindre grad end før klippet itu.

Samfundet udviklede sig meget i perioden, og arkæologien afslører et magtfuldt krigeraristokrati allerede i jernalderen. Handel forekom ved stormandsgårdene og ved landingspladser ved kysten, og der voksede specialiserede handelsbyer frem, såsom Ribe og Hedeby. Der kom også nye religiøse impulser til landet, og under Harald Blåtand blev de gamle nordiske guder afløst af kristendommen. Danmark blev lige så langsomt kulturelt såvel som organisatorisk integreret i det kristne Europa.

FIG. 3.3

MØNTER FRA PERIODEN CA. 700-CA. 1060

Herunder vises et udvalg af de vigtigste mønttyper fra jernalder og vikingetid, der blev brugt i Danmark.

WODAN/MONSTER-SCEATTA

MÅSKE PRÆGET I RIBE EFTER CA. 720/725

FRANKISK PENNING

SLÅET UNDER KARL DEN STORE (768-814)

DIRHEM FRA UMMAYADE-KALIFATET

PRÆGET I 738/739

KLIPPET DIRHEM FRA SAMANIDE-RIGET

PRÆGET I 933-935

ENGELSK LONG CROSS PENNING

FRA ÆTHELRED 2. (978-1016)

OTTO-ADELHEID PENNING

PRÆGET I DET TYSKROMERSKE RIGE EFTER 983

FIG. 3.5
Europa i vikingetiden
De skandinaviske vikingers handelsrejser og krigstogter bragte dem langt omkring. Mod syd stødte de bl.a. på datidens stormagter i form af Frankerriget mod vest og Det Byzantinske Rige mod øst. Den store kulturelle og materielle udveksling med fremmede kulturer har sat sine spor i de arkæologiske fund, vi finder i Danmark i dag.

- Norsk bosættelse
- Dansk bosættelse
- Svensk bosættelse
- Vikingernes handelsruter
- Vikingeangreb

Indledning

Danmark og omverden fra ca. 600 til 1060

I løbet af perioden ca. 600-ca. 1060 kom Danmark tættere på resten af Europa, og der var to store kristne magter, der havde stor betydning for danernes rige. Det Byzantinske Rige, der med hovedstad i Konstantinopel var Roms efterfølger, var skrumpet ind til Lilleasien og Balkan. Frankerriget var den anden store kristne magtfaktor. Det var opstået af de store folkevandringer i senantikken, hvor germanske folkeslag rykkede ind i de tidligere romerske provinser i Vesteuropa. Karl den Store var hersker af Frankerriget fra fra 768 til sin død i 814, og ved hans erobring af Sachsen blev Frankerriget nabo til Danmark. England var også kristent på denne tid, og det bestod oprindeligt af en række kongedømmer, der i 900-tallet blev samlet. Ved Europas grænser var der en tredje magt: Kalifatet, der var opstået med de muslimske araberes erobring af Mellemøsten, Centralasien, Nordafrika og Spanien i 600- og 700-tallet. Derudover var der en række folkeslag i Skandinavien, Central- og Østeuropa, der ligesom Danmark blev trukket ind i den kristne europæiske kulturkreds i løbet af 600-tallet og de efterfølgende 400-500 år.

Kan man tale om 'Danmark' i perioden ca. 600-1060, eller skal man tale om 'det område, der siden blev til Danmark'? Var det ikke først vikingekongen Harald Blåtand (ca. 958-senest 987), der "vandt sig al Danmark", som der står på den store Jellingsten? Meget tyder på, at der allerede meget tidligere har været et dansk rige. I missionæren Willibrods (ca. 658-739) levned, fortæller han om Angantyr, der herskede over danerne. Nylige udgravninger har afsløret, at det tidligste forsvarsværk

FIG. 3.6
Grænsen mod syd
Dannevirke er et imponerende voldanlæg, der går på tværs af Jyllands rod i Sydslesvig. Det skulle forsvare mod angreb fra syd. Anlægget kan føres helt tilbage omkring år 500 og var sidst i brug i 1864. I vikingetiden spillede voldanlægget en vigtig rolle i rigets forsvar. Her ses et udsnit af volden under udgravning i 2013.

Dannevirke, som skulle forsvare Jylland mod angreb sydfra, er bygget omkring år 500. Dendrokronologiske analyser (datering af træ ved hjælp af årringene, fig. 2.15) viser, at der blev foretaget en udbygning af dette voldanlæg i 737. Tilsvarende stammer Kanhavekanalen tværs over Samsø fra år 726. Øen var sandsynligvis en flådebase, og kanalen gjorde det nemmere og hurtigere for skibe at passere i hele Kattegat-området. Disse byggearbejder må have været så ressourcekrævende, at de kun kan være sat i værk af en magt af en vis betydning. Samtidig er de placeret strategisk godt til at kontrollere et område, der dækker store dele af det nuværende Danmark.

De frankiske rigsannaler fortæller i forbindelse med uroen i Danmark efter mordet på den danske kong Godfred i 810, at høvdingen af Vestfold (vestbredden af Oslofjorden) gjorde oprør mod danskerne i 813. Dette landskab var altså en del af Godfreds rige. I den danske kong Hemmings delegation ved fredsslutningen med kejseren i år 811 deltog en person ved navn Osfrid fra Skåne. Skåne hørte således også til riget, der må have gået fra Dannevirke til Oslofjorden og fra Vesterhavet til Skåne. Hårik 2. (854-ca. 870) er den sidste konge, der står nogenlunde tydeligt frem i kilderne. Halfdan og Sigfred i 870'erne står uklart, og derefter ved vi ikke meget om de danske konger det næste halve århundrede. Den norske handelsmand Ottar, der i 890'erne rejste fra Kaupang ved Oslofjorden til Hedeby, var imidlertid ikke i tvivl om, at det var Danmark han sejlede igennem, når han fulgte de svenske kyster langs Bohuslen og Halland og videre gennem de danske bælter. Den samtidige angelsaksiske handelsmand Wulfstan, der sejlede fra Hedeby til Truso ved Elbląg i Polen, opfattede Skåne som tilhørende Danmark, mens Blekinge var svensk og Bornholm havde sin egen hersker. Det er klart fra disse beretninger, at samtiden havde et ret veldefineret begreb om, hvad Danmark var.[1]

I midten af 900-tallet træder den danske kongemagt med Gorm den Gamle (senest 936-ca. 958) og hans søn Harald Blåtand tydeligt frem igen. Disse to konger stod bag imponerende anlæg som f.eks. komplekset i Jelling med monumentale gravhøje, skibssætninger og en kæmpe palisade på næsten 400x400 meter, broen over Vejle Ådal ved Ravning Enge, befæstninger ved Ribe, Aarhus og Dannevirke (fig. 3.6) samt endelig de geometriske ringborge Aggersborg, Fyrkat, Nonnebakken, Trelleborg, Borgring og Borgeby, der strakte sig fra Limfjorden til Skåne (fig. 3.7). I 962/963 blev kong Harald døbt af missionæren Poppo/Volkmar, der senere blev ærkebisp af Køln. Hermed var den gamle nordiske religion ikke længere den officielle tro – Danmark blev nu regeret af kristne konger.

Den danske kongemagt har ikke nødvendigvis haft direkte magt over hele riget. Vi hørte f.eks. ovenfor om høvdingen i Vestfold, der var underlagt den danske konge. Man kan godt forestille sig, at riget var bygget op over et net af troskabsforbindelser og alliancer. Kongsgården på

FIG. 3.7
Trelleborg ved Slagelse
Harald Blåtands strengt symmetriske ringborge var gået i glemmebogen i århundreder, indtil arkæologer for et par generationer siden påviste dem. Borgring ved Køge er først fundet for få år siden. Ringborgene er imponerende fæstningsværker med plads til mindst 16 langhuse indenfor indervolden og flere udenfor. På Trelleborg ved Slagelse er disse huse markeret med betonsøjler i de fundne stolpehuller.

Tissø på Vestsjælland er et imponerende anlæg med haller og kultsteder og markedsplads. Men stedet ser ikke ud til at have været beboet permanent. Man kan derfor forestille sig, at kongen har rejst rundt fra sted til sted og holdt politiske og religiøse sammenkomster, der tiltrak hele egnens befolkning.

Det var et samfund i forandring i perioden fra ca. 600 til 1060. Landbruget udgjorde fundamentet, hvorfra man fik mad, næring og overskud. Vikingetiden var en ekspansionsperiode, hvor stadigt nye områder blev bragt under plov. Dyrehold var også vigtigt, og kvæget kunne æde løs på de ikke-opdyrkede områder.

Mange drog ud i verden for at handle og plyndre, og de nåede vidt omkring. Fra Frankerriget i syd til Island og Grønland mod nord og fra England mod vest til Konstantinopel, Rusland og Ukraine mod øst. Klostre blev plyndret og rigdomme vundet. Befolkningerne tyede til at betale vikingerne penge – danegæld – for at stoppe deres hærgen. Men vikingetogter var også en pragmatisk affære. Hvis situationen var til det, eller modstanderen var for stærk, kunne den frygtelige viking omforme sig til fredelig handelsmand. I løbet af vikingetiden kan vi se, at udviklingen af vikingeskibene spalter sig i to grene. Der er de lange, smalle og hurtige krigsskibe, og så er der de brede handelsskibe med stor lastkapacitet. Som et sidste aspekt af vikingetogterne begyndte vikingerne ligeledes hen ad vejen at slå sig ned og skabe nye samfund i de lande, de kom til.

På samfundets bund var trællene, som kunne være krigsfanger, der var blevet solgt, eller folk, der måtte gå i trældom pga. gæld. De levede dog ikke nødvendigvis i fattigdom, da nogle arbejdede som håndværkere eller som forpagtere af en stormands gård. De havde dog ingen selvstændig rolle i samfundets liv.

Det havde de frie bønder derimod. De havde ret til at møde på tinge og gøre deres mening gældende. For et par generationer siden mente man, at alle frie bønder i vikingetiden havde den samme magt og formue, og at deres rolle i samfundet var en slags forløber for vores nuværende demokratiske samfundsopbygning. Det holder dog ikke. Arkæologiens afdækning af forskelle i gravskik og materiel stade på bopladserne viser tydeligt, at de frie bønder langt fra var nogen homogen gruppe, og at der var store forskelle inden for denne gruppe. Nogle har været småbønder, mens andre var stormænd.

En egentlig krigerelite er allerede arkæologisk synlig længe før vikingetiden. Vigtige begreber har været slægt, velstand, magt, prestige og ære. Runestenene afslører, at slægt følger både mands- og kvindelinjen, så man kunne i forskellige grader være i slægt med mange forskellige grupperinger. Det gav det første netværk af alliancer og solidaritet. Velstand var ikke et mål i sig selv, men et middel til at skabe magt og prestige, og det blev brugt og udstillet ved gæstebud og gavegivning, hvor man skabte netværk og alliancer. Samfundet var ikke statisk, og var man heldig på et togt eller i handel kunne man tage rigdomme med hjem, der kunne give én en ny magtposition. Også på lavere niveauer af samfundet var velstand, prestige og magt sammenkædet. Et ord var et ord, og alliancer og troskabsed bandt samfundet sammen. Konflikter kunne løses på tinge, men nogle gange gik de i hårdknude og måtte løses voldeligt. Herefter måtte parterne indgå et forlig, som ofte bestod i at betale bod til den skadelidtes slægt. Ens ære var noget af det vigtigste at værne om, og den blev målt både i ens handlinger og gavmildhed. Det værste, der kunne ske, var at blive erklæret fredløs på tinge og være udstødt af samfundets beskyttelse, og mange måtte derefter flygte. Da Thorvald Ásvaldsson blev gjort fredsløs i Norge, flygtede han og hans familie til Island. Omkring år 982 blev Thorvalds søn Erik, der fik tilnavnet den røde, dømt fredløs på Island. Erik søgte da lykken på Grønland, hvor han senere blev leder af nordboerne.

Vikingetiden var altså på en gang voldelig, krigerisk og velorganiseret. Billedet af den plyndrende og hærgende viking er korrekt – men det er ikke det fulde billede. Vikingerne var også bønder og købmænd – tit med alle tre aspekter samlet i én og samme person.

Desuden var vikingerne langt fra de eneste, der benyttede vold i datiden, for det gjorde man også i Byzans, Kalifatet, Frankerriget og England. På det punkt var vikingerne nærmest normale. Men det var ikke bare rå, utæmmet vold. Der var regler og reguleringer både internt i vikingesamfundet og i deres relationer med omverdenen. Vikingernes hærgen og plyndren har givetvis haft en destabiliserende virkning på deres ofres samfund, men internt gav det vækst og social sammenhængskraft, idet det skabte et overskud, som kunne deles, så alle fik noget og var tilfredse.

Penge i verden og i Danmark i sen jernalder og vikingetid

Hvis man ser på produktionen af mønter i verden omkring år 600, mærker man stadig Romerrigets ånde. Lidt skematisk sagt slog tidligere romerske områder mønter, mens de ikke-romerske områder ikke gjorde. I Byzans videreførte man Roms avancerede møntsystem med flere metaller og nominaler, og dette system blev i sine grundtræk overtaget af araberne, der dog samtidigt blev inspireret af sølvmønter fra Sassanide-kalifatet i Iran. I folkevandringsrigerne i Vesteuropa byggede man også på den romerske mønttradition, men i en forsimplet udgave, for man prægede kun små guldmønter, mens sølv- og kobbermønter ikke længere blev produceret. Prægningen var meget decentral, og stort set hver by, kloster og bisp havde sin lokale udmøntning. Derimod var udbredelsen af møntbrug meget mere begrænset, end den havde været tidligere. I England havde den romerske administrations fald betydet et stop for møntprægning, men netop i slutningen af 500-tallet var den blevet genoptaget efter frankisk forbillede. I Vesteuropa blev guldmønterne opgivet i slutningen af 600-tallet til fordel for sølvmønter, der forblev enerådende i de næste 500 år. I 900- og 1000-tallet bredte møntprægning sig mod nord og øst i Europa i takt med disse områder blev integreret i den europæiske kulturkreds.

Hvad var penge i Danmark i sen jernalder og vikingetid? Det er tiden, hvor man faktisk så småt selv begyndte at præge mønter. I handelsbyerne Ribe og Hedeby brugte man dem sågar til betaling efter antal til pålydende værdi stort set således som vi kender det i dag. Men overordnet set var danske mønter i mindretal i forhold til de udenlandske. De udenlandske mønter kom fra Centralasien i øst til England i Vest. Det var sølvdirhemer fra de store sølvmineområder i Afghanistan og Usbekistan og tyske penninge fra sølvminerne i Harzen samt engelske penninge, der blev betalt som danegæld for at undgå vikingernes plyndren og hærgen. Det var en tid, hvor også meget andet end mønter kunne bruges som penge. Især drejer det sig om sølv efter vægt. Dette sølv kunne have mange forskellige former såsom hele og ituklippede smykker og barrer. Det var altså ikke mønternes pålydende værdi, men derimod deres vægt i sølv, der blev handlet med. Desuden havde visse varer funktion som betalingsmiddel. Mønter havde således langt fra monopol på at være penge i denne periode.

Der var ikke mange mønter i Danmark i sen jernalder. Derimod er vikingetiden en af de rigeste perioder i Danmarks historie, hvad angår møntfund. Således er der registreret omkring 40.000 mønter fra 800-, 900- og 1000-tallet i det nuværende Danmark. Som vi så i sidste afsnit er der gode grunde til at regne Skånelandene, Oslofjord-området og Sydslesvig for en del af Danmark. Regner man møntfundene fra disse områder med, er der fundet mere end 70.000 mønter i det område, man kan kalde Danmark på denne tid. Fra det øvrige Norge er der fundet omkring 10.000, fra Sverige minus Skånelandene 220.000 – heraf 165.000 alene fra Gotland! – så fundrigdommen gælder for hele Norden. Men det er ikke kun et nordisk fænomen, for der er også flere hundrede tusinde mønter fra Polen, Baltikum og Rusland. Østersøen er i centrum for denne rigdom, som bliver endnu mere overvældende, når man tager i betragtning, at mønter kun udgør en del af fundene, for sølvbarrer og smykker findes ligeledes i store mængder overalt.[2]

Hvor kom mønterne fra?

I det meste af sen jernalder og vikingetid kom hovedparten af de mønter, der blev brugt i Danmark, fra områder udenfor rigets grænser. Det var dog også på denne tid, at man så småt selv begyndte at præge mønter. I tabel 3.1 ses en oversigt over, hvorfra og hvornår mønterne kom.

MØNTER I DANMARK, SKÅNELAND OG SYDSLESVIG
CA. 600-1060[3] **TABEL 3.1**

MØNT	MØNTER	ANTAL	UDBREDELSE
600-tallet	Merovingiske trienter	Enkelte	Mest Jyllands vestkyst
700-tallet	Frisiske sceattaer	Enkelte	Mest Ribe
	Danske sceattaer	Ca. 300	Mest Ribe-egnen
800-850	Karolingiske penninge	Ca. 200	Hele landet
	Danske penninge	Hundrede	Hele landet
	Engelske penninge	Enkelte	Hele landet
850-960	Islamiske dirhemer	Ca. 8.000	Hele landet
	Danske penninge	Ca. 500	Især Hedeby-egnen
	Engelske penninge	Enkelte	Hele landet
	Tyske penninge	Enkelte	Hele landet
940-990	Byzantinske miliaresia	Ca. 50	Mest Østdanmark
975-990	Danske mønter	Ca. 450	Hele landet
990-1060	Tyske penninge	Ca. 28.000	Hele landet
	Engelske penninge	Ca. 16.000	Hele landet
	Danske penninge	Et par tusinde	Hele landet

Summarisk oversigt

Her ser man tydeligt, at mængden af mønter i landet varierede enormt gennem perioden. I starten af perioden var der nærmest møntløst, men i løbet af 800- og 900-tallet kom der flere og flere mønter. Især i 1000-tallet slog mønter for alvor igennem. Det skete, som vi skal se nærmere på nedenfor, samtidigt med, at mængden af umøntet sølv aftog. Man ser også, at kilderne til møntimporten skiftede over tid. Selvom der er visse overlap, er der dog nogle klare faser. De første spæde kontakter i 600-, 700- og starten af 800-tallet kom fra Vesteuropa. Dernæst var der lidt over et århundrede med østlige kontakter, hvorefter de vestlige impulser tog over igen.

Det er tanken, at tabel 3.1 kan danne overblik for de efterfølgende afsnit, hvor hver enkelt møntgruppe bliver beskrevet mere udførligt. Gennemgangen er opbygget kronologisk i overensstemmelse med, hvornår de pågældende møntgrupper spillede en rolle i Danmark. I sagens natur kommer vi til at bevæge os fra udlandet til Danmark og tilbage igen et par gange.

For de danske møntgrupper koncentrerer vi os om omstændighederne ved deres prægning, hvem der stod bag, hvornår det skete og hvor. For de udenlandske mønters vedkommende behandles derudover ligeledes deres vej (eller omvej) til Danmark. Den måde, mønterne blev brugt på, når de først var i Danmark, vil derimod ikke blive berørt. Den bliver behandlet mere indgående i de tematiske afsnit i anden halvdel af kapitlet.

Den frisiske forbindelse i 600-tallet

Som vi så i kapitel 2 var både import og brug af romerske guld- og sølvmønter svundet ind til næsten ingenting i 500-tallets begyndelse. Nogle af de seneste fund af romerske mønter og deres efterligninger pegede i retning af kontakter med folkevandringsrigerne i Vesteuropa. Fundene fra 600-tallet viser, at denne kontakt konsolideredes omkring Frisland. Frisland i 600- og 700-tallet dækker et meget større område end den nuværende provins af samme navn i det nordlige Holland. I slutningen af jernalderen udgår Frisland kystområdet fra Rhindeltaet i sydvest til den tyske Nordsøkyst næsten helt op til den danske grænse i nordøst. Friserne var førende i den omfattende handel, der udspandt sig i Nordsøregionen. Møntfundene viser, at også Danmark spillede en rolle i frisernes handelsnetværk. Det drejer sig om små guldmønter på lidt over 1 gram, kaldet *trienter*, som svarer til en tredjedel solidus (fig. 3.8).

Fra det nuværende Danmark kendes der kun fire møntfund, men for at få det rette billede skal man se ud over landets grænser og inddrage fund fra Nordtyskland, Norge og Polen. I Altenwalde på sydsiden af Elbens munding er der fundet ni eksemplarer i tre forskellige fund. Lidt længere nordpå, på de tyske vadehavsøer Før og Sild, er der dukket tre mønter op som enkeltfund. Hvis vi fortsætter ind i det nuværende Danmark kan den rige plads Dankirke ved Ribe fremvise ét eksemplar i guld (og lidt senere to i sølv). Ved Gadegård i Thy tæt ved den dengang åbne udsejling af Limfjorden mod vest er der også gjort et fund. Lidt længere østpå er der fund fra Jelling, Hedegård i Midtjylland og fra Füsing, der ligger ved Schaalby ved Sliens nordkyst tæt ved det senere Hedeby.

Fundene er således yderst få, men fundmønstret er så entydigt, at vi alligevel godt kan tillade os at udtrække generelle tendenser fra det. Hovedparten af de pågældende mønter er af den type, som blev præget i handelscentret Dorestad i Rhindeltaet i 600-tallet. Et par stykker stammer fra andre steder i Holland, en enkelt fra Mouzon tæt på den fransk-belgiske grænse, og en er fra Périgueux i det sydlige Frankrig. Man konstaterer således, at næsten alle mønterne kommer fra Frisland i datidens definition. Intet er til hinder for at forestille sig, at de få ikke-frisiske mønter også har været igennem Frisland, inden de tog vejen nordpå. Dorestad var centrum for handlen. Ruten langs op Jylland vestkyst tegner sig med tydelighed.

FIG. 3.8

FRA DORESTAD TIL JYLLAND

De to frisiske trienter, der er fundet i henholdsvis Jelling og Hedegård i Jylland. Begge mønter stammer fra ca. 650-675, og de er slået i handelscenteret Dorestad.

FIG. 3.9
Frisiske mønter
Disse to sceattaer er fundet i de ældste kulturlag fra handelsbyen Ribe. Mønten til højre er en såkaldt Continental Runic, der er præget ca. 700-715. Til venstre ses en såkaldt Porcupine fra 700-750. Mønten har fået sit navn fra forsidemotivet, der ligner et pindsvin.

FIG. 3.10
Danmarks ældste mønt?
En såkaldt Wodan/Monster-sceatta fundet i Ribe. Navnet kommer af en fortolkning af møntens motiv. På forsiden ses et skægget ansigt, som kan tolkes som Odin, der på oldsaksisk hed Wôdan. På bagsiden ses et uhyre-l ignende dyr. Meget taler for at denne mønttype er præget i Ribe, og den er dermed muligvis den første mønt, som er præget i Danmark.

Videre op i Skagerrak og ind i Østersøen må ruten være gået en sjælden gang imellem, idet der er fundet enkelteksemplarer i Kaupang ved Oslofjorden og i Truso, handelspladsen ved den polske Østersøkyst. Sidstnævnte mønt kan dog naturligvis også være kommet ad bagvejen over land. Måske er mønterne i Füsing og Jelling også kommet over land via den gamle oksevej, der går op gennem Jylland fra syd til nord[4].

Fortsat frisisk forbindelse og møntprægning i Ribe i 700-tallet

Trods de få fund nævnt i foregående afsnit, må man stadig kalde Danmark for nærmest møntløst omkring år 700. Og det blev det ved med at være århundredet ud. Med en meget markant undtagelse: Ribe. Den åbning overfor Frisland, som vi kunne ane allerede i 600-tallet, blev afgørende for etableringen af en møntbrugende enklave i Ribe i et ellers møntløst samfund.

I lang tid var Ribes ældste historie et mysterium. De skriftlige kilder fortalte om missionæren Ansgars missionsstation på stedet i midten af 800-tallet, og i 900-tallet nævnes der flere gange fiktive eller reelle Ribebisper. Men rent arkæologisk kunne man ikke komme længere tilbage end omkring år 1100, når man gravede i den gamle bykerne. Man begyndte at overveje, om Ribe kunne have ligget et helt andet sted. Men i 1970 kom gennembruddet. Kvarteret nord for åen havde efter 1400-tallet kun været sporadisk beboet og var først blevet geninddraget i byens bebyggelse i 1800-tallet. Men det var netop her, at man endelig fandt det tidlige Ribe. Stor var overraskelsen, da man gennem en række udgravninger blotlagde intet mindre end Nordens ældste by: en velorganiseret markeds- og håndværksplads helt tilbage fra 700-tallet. Karakteren af den møntbrug, der fandt sted her, vender vi tilbage til senere. Nu vil vi i første omgang koncentrere os om, hvor mønterne kommer fra. Det er et emne, der har vakt megen debat.

Rent møntmæssigt var der sket store forandringer i forhold til de guld-trienter, der i 600-tallet nåede Jyllands vestkyst. I løbet af 600-tallet var lødigheden løbende forringet, således at trienterne til sidst indeholdt mere sølv end guld. Omkring år 675 tog man i Frankerriget konsekvensen heraf og udskiftede guld-trienten med en sølvmønt. Nordpå fulgte Frisland og England trop. Det kunne synes som et tilbageskridt at gå fra guld til sølv, men i virkeligheden var sølvmønter med lavere værdi pr. mønt bedre egnet til hyppige småhandler, så den nye mønttype fremmede faktisk udbredelsen af mønter. Således har de sidste par årtiers metaldetektorbrug vist, at mønter i England i 700-tallet nåede helt ud i de mindste landsbyer.

I Frankerriget blev den nye sølvmønt kaldt *denar*. Dette navn stammede fra dens romerske forgænger, selv om der ikke var nogen kontinuitet mellem de to mønttyper. På dansk oversætter vi normalt i middelalderssammenhæng ordet denar til penning (engelsk: penny, tysk: Pfennig). Imidlertid har netop sølvmønten fra det nuværende Holland og England fra den sene del af 600-tallet og den tidlige del af 700-tallet et specielt navn: *Sceatta*. I størrelse og udformning er de stort set som de frankiske penninge, men de bærer som hovedregel ikke indskrifter. Man kender snesevis af forskellige typer, og til at udrede deres prægested benytter forskerne kort over fundenes spredning.

FIG. 3.11
Den første karolingerkonge
Penning præget under Pipin den Lille (751-768). Som noget nyt indførte Pipin, at kongens navn skulle stå på mønterne, hvilket ses tydeligt på forsiden af dette eksemplar.

FIG. 3.12
Den mægtige kejser
Penning præget under Karl den Store (768-814) efter møntreformen i 793. Der ses tydelige forskelle ved sammenligning med de tidligere mønter (fig. 3.10), hvilket bl.a. skyldtes, at mønterne nu prægedes på tyndere og lidt større blanketter.

De tidligste udgaver er i godt sølv, men lidt efter lidt bliver legeringen mere og mere kobberholdig. Mønterne er små og tykke med en diameter på ca. 11-12 mm og en vægt på omkring 1 gram[5]. Det er netop sådanne sceattaer, der dukker op i det ældste Ribe (fig. 3.9 og 3.10). Der er fundet 218, og det svarer til ikke mindre end omtrent 2/3 af samtlige kendte sceatta-fund fra Norden inklusiv Slesvig-Holsten.

Der optræder flere forskellige typer af sceattaer i Ribe. En del af mønterne kommer fra udgravninger med fine stratigrafiske lag, der hver især repræsenterer ca. 5-15 års aktivitet. Det giver en enestående mulighed for at følge forandringer i den cirkulerende møntmasse. I de ældste lag indtil ca. 720/725 er det især såkaldte mønter *Porcupine* og *Continental Runic*, som er importeret fra Frisland (fig. 3.9). Men i de arkæologiske lag dateret efter ca. 720/725 er den såkaldte *Wodan/Monster*-mønttype nærmest enerådende (fig. 3.10). Hvis vi tager samtlige sceatta er fundet i Ribe, udgør Wodan/Monster-typen 85% af alle mønterne[6].

Det er traditionelt antaget, at også denne type blev præget i Frisland. Den er fundet i stort tal i både England og især i Nederlandene. På den vigtige handelsplads Domburg i Holland er der f.eks. 120 eksemplarer. De udgør imidlertid kun 12% af det samlede antal fund på lokaliteten, sammenlignet med 85% i Ribe. I absolutte tal er antallet stadigt mindre i Ribe end i Frisland, men intet andet sted udgør den et procentmæssigt så dominerende element i fundbilledet. Dette forhold har fået nogle numismatikere til at foreslå, at Wodan/Monster-mønten kan være præget i Ribe – et forslag, der understøttes af, at Wodan/Monster-mønten faktisk, som vi skal se senere, indtog rollen som 'officiel valuta' på markedspladsen i Ribe. Denne teori er dog blevet imødegået af andre numismatikere, der mener, at mønttypen er frisisk af natur, og at den må være importeret til Ribe af frisiske købmand på lige fod med andre importvarer, der er fundet arkæologisk[7].

I denne sammenhæng er der et interessant fund på vadehavsøen Før. Det drejer sig om et fund på mindst 87 mønter. De er fundet samlet og afspejler således én enkelt begivenhed. Skatten må være nedlagt eller tabt efter ca. 755, da den indeholder en mønt præget på det tidspunkt. Vi er altså lige i den periode, hvor Wodan/Monster-mønten dominerede møntomløbet i Ribe. Det er oplagt at tolke skatten som tilhørende en frisisk købmand på vej til Ribe. Hvis Wodan/Monster-mønten var frisisk, ville man forvente, at den dominerede i skatten, men skatten indeholder ikke en eneste Wodan/Monster-sceatta, så den er et indicium for, at teorien om Ribe som prægested er korrekt[8].

Imod henførelsen af Wodan/Monster-mønten til Ribe taler imidlertid stadigt dens dominerende rolle i de to frisiske skattefund Hallum og Terwispel med henholdsvis 173 og 161 stykker[9]. Her skal man dog tage med i betragtning, at skattefunds udsagnskraft til lokalisering af prægesteder er ringere end enkeltfunds, da et skattefund på kort tid kan være transporteret over lang afstand, mens enkeltfund – som det er tilfældet i Ribe – afspejler mange på hinanden følgende tabssituationer på fundstedet.

Alt i alt er argumenterne for at se Ribe som prægested for Wodan/Monster-sceattaen stærke. Den udgør således den første egentlige møntprægning i Danmark. Idéen kom – ligesom de første sceattaer af Porcupine og Continental Runic-typerne – tydeligvis fra Frisland.

Fundsituationen viser, at Wodan/Monster-sceattaerne forblev i omløb i stort tal indtil starten af 800-tallet. Tallet er så stort, at det ikke bare kan være tilfældige gamle mønter, der forblev i omløb; der må tværtimod løbende være kommet forsyninger af nyprægede mønter. I Frisland standsede produktionen af sceattaer kort efter midten af 700-tallet, men oppe nordpå i Ribe fortsatte den altså et halvt århundrede mere[10].

Frankerriget – stormagten mod syd omkring år 800

I mellemtiden havde det karolingiske dynasti taget magten i Frankerriget. Dynastiet havde sit navn fra stormanden Karl Hammer, som i 732 havde sejret over araberne ved Poitiers i det nuværende Frankrig og dermed

standset Islams ekspansion. I 751 blev hans søn Pipin den Lille valgt til konge. Netop omkring år 800, under Pipins søn og efterfølger Karl den Store (768-814), nåede riget sin største udstrækning fra Rom og Barcelona til Elben og fra Atlanterhavet til Østrig. Karl erobrede blandt andet Sachsen, hvis befolkning blev kristnet med vold og magt. Hermed var kristendommen nået helt op til Danmarks grænse. Danmark havde fået en mægtig nabo, der på en gang var politisk farlig og kulturelt inspirerende. Rent møntmæssigt indførte Pipin den Lille i 754/755 en centralisering, idet kongens navn eller titel fremover skulle stå på mønterne (fig. 3.11). Den tidligere typemangfoldighed i mønterne måtte således vige for ensretning. Karl den Store videreførte denne udmøntning i de første årtier af sin lange regeringsperiode, men i 793 gennemførte han en møntreform, hvor de små, tykke mønter blev afløst af store tynde (fig. 3.12). Penningens diameter øgedes til ca. 20 mm og vægten var nu over halvandet gram i næsten rent sølv. Der blev også præget halvpenninge kaldet oboler. I de angelsaksiske kongeriger i England – dog med undtagelse af Northumbria – blev der foretaget tilsvarende ændringer i udmøntningerne.

De karolingiske mønter var det første lille skvulp af udenlandske mønter, der kom til Danmark som en slags forvarsel på den store bølge af islamiske, tyske og engelske mønter, der er så karakteristisk for vikingetiden. Der er fundet omkring 300 karolingiske mønter i Skandinavien. To tredjedel er fra det nuværende Danmark, en halv snes fra Sydslesvig, knap 30 fra Norge og knap 70 fra Sverige (tabel 3.2). Disse tal er dog ikke repræsentative for den egentlige fordeling. Dels tæller to skattefund – Häljarp og Kättilstorp – alene for omkring halvdelen af de svenske fund, mens især de danske fund hovedsageligt er enkeltfund. Desuden er en stor del af de svenske og norske fund fra henholdsvis Skåne og Oslofjord-området, så de faktisk hører med til områder under dansk indflydelse. Danmark udgør således kerneområdet for karolingiske mønter i Skandinavien[11].

Annalister og krønikeskrivere har efterladt os mange beskrivelser af vikingernes ageren i Frankerriget. Skibsteknologien havde udviklet sig til perfektion i løbet af de foregående århundreder. Vikingeskibet var sødygtigt også i åbent hav, og det var hurtigt og manøvredygtigt. Dets beskedne dybdegang tillod det at gå langt ind i landet ad de store floder. Kombinationen af årer og sejl gjorde det fleksibelt trods vind og vejr.

FIG. 3.13
Sølvskat fra Sverige
Skatten fra Häljarp i Skåne indeholder bl.a. 30 mønter, som alle er slået mellem 822 og 840 under Karl den Stores efterfølger som frankisk kejser, Ludvig den Fromme (814-840).

Det var det perfekte *hit and run*-våben, og det spredte skræk i store dele af Europa. Annalisterne giver til tider malende beskrivelser af hærgninger og ødelæggelser, andre gange blot en kort lakonisk besked om, at nu kom vikingerne igen. Vi hører om bytte fra plyndringerne, og vi hører om store summer, der blev betalt i tribut til vikingerne, for at de skulle blive væk. Kronologien er klar. Der var enkelte angreb på Frisland omkring 810 og igen i 830'erne, men ellers er det fra 840'erne og frem, at angrebene tog markant til i tal. Allerede i 840'erne begyndte vikingerne at overvintre. I midten af 800-tallet herskede de ligefrem over Frisland, og i starten af 900-tallet skabte de bosættelser både i Bretagne og i Normandiet.

Man ville så forvente, at mønterne var bytte fra vikingetogterne. Med andre ord, at der skulle være rigtigt mange mønter fra perioden med mange vikingetogter. Det vil sige fra 840'erne og frem til starten af 900-tallet. Men det er slet ikke tilfældet. Vi er i den heldige situation, at vi rent faktisk kan sige ret præcist, hvornår de karolingiske mønter er nået til Norden. Pipin den Lilles og Karl den Stores møntreformer havde nemlig stort set ensartet udmøntningerne i dette store rige. Ved effektivt udførte periodevise møntinddragelser blev møntmassen fornyet. Møntfundene viser tydeligt, at ved en møntombytning forsvandt den gamle mønttype hurtigt fra omløbet. Sådanne møntombytninger fandt sted med uregelmæssige intervaller. Der var en i 793, igen i ca. 816 og i ca. 822/823 samt muligvis også i 813. I 843 blev riget delt mellem Karls sønnesønner. I det vestfrankiske rige (nuværende Frankrig) var der atter møntinddragelse i 864, hvorefter egentlige møntinddragelser ophørte.

Det er grunden til, at vi med stor sikkerhed kan sige, hvornår de karolingiske mønter, der findes i Skandinavien, forlod Frankerriget. Det må nemlig være sket, mens de stadigt var i omløb. Der findes nogle få mønter fra perioden før 793, en del fra 793-813, et par stykker fra de kortvarige udmøntninger 813-816 og 816-822/823. Tre fjerdedele af mønterne er fra udmøntningen 822/823-840, mens der er ganske få efter 840 (tabel 3.2). Der var ikke nogen møntombytning ved Ludvig den Frommes død i 840, og møntfundene i Frankerriget viser, at hans sidste udmøntning fra 822/823-840 forblev i cirkulation i flere årtier. Det var dog i svindende antal, så de fleste af disse mønter er nok også eksporteret før eller omkring 840. Mønterne har altså forladt Frankerriget løbende i flere omgange fra slutningen af 700-tallet og over det følgende lidt mere end halve århundrede.

Hvornår kom de så til Skandinavien? Kom de direkte, eller var de længe undervejs? En del af mønterne er fundet med metaldetektor fra pløjelag. I disse tilfælde kan man ikke sige noget om, hvor længe de har været i brug, eller hvornår de er tabt eller gemt bort i jorden. Der er imidlertid flere fund, der med al ønskelig tydelighed viser, at de pågældende karolingiske mønter må være kommet til Norden kort efter, de har forladt Frankerriget. Det drejer sig om skattefundene fra Hedeby samt Häljarp i Skåne (fig. 3.13) og Spangereid i Norge, der er deponeret i anden fjerdedel af 800-tallet, mens fundene fra Hoen, Jæren og Søndre Bø i Norge, Kättilstorp i Västergötland, Sundveda i Uppland og Långhalsen i Södermanland er fra midten af århundredet. Der er også karolingiske mønter i veldateret lag fra århundredets første halvdel på handelspladsen Kaupang i Oslofjorden. Mønterne – eller i alt fald en meget stor del af dem – er altså sandsynligvis kommet den direkte vej til Skandinavien. Mønterne i gravene i Birka og et par sene danske skattefund viser, at nogle af dem stadig var i brug i 900-tallet, men også disse mønter kan jo sagtens have været i Skandinavien i den mellemliggende periode[12].

Fundenes kronologi passer således meget dårligt til idéen om, at de skulle være vikingernes bytte, da de fleste togter fandt sted efter år 840, og som vi så ovenfor, er de fleste mønter jo netop fra før dette år. Ikke desto mindre er for eksempel mønterne fra Søndre Bø-, Kättilstorp- og Häljarp-skattefundene, for så vidt møntstederne kan identificeres, fortrinsvist fra i Sydvestfrankrig, der faktisk netop blev hærget af vikinger i 840'erne. Det kunne tyde på, at netop disse mønter kunne være kommet

KAROLINGERMØNTER

CA. 750-890 **TABEL 3.2**

ÅRSTAL	ANTAL MØNTER
751-768	2
768-793	4
793-813	15 (+9?)
813-816	4
816-822	6
822-840	163
840-890	16

Karolingermønter fundet i det nuværende Danmark, samt i Sydslesvig, Skåneland, Västergötland og Oslofjord-området

som bytte fra disse vikingetogter. Det er interessant, at et vikingemøntfund fra Mullaghboden i Kildare i Irland også indeholder en del mønter fra Sydvestfrankrig fra omtrent samme tidspunkt. Var ejeren af denne skat med på samme togt som vikingerne fra Kättilstorp og Häljarp?[13]

Men mange af mønterne må være kommet til landet via handel. Det viser det sensationelle fund af anløbspladsen Havsmarken i 2008 på Ærøs østkyst. Her ligger et halvt hundrede karolingiske mønter – en fjerdedel af samtlige fund fra Danmark – spredt ud over hele pladsen. De må således være tabt en for en over et stykke tid. Ærø ligger passende på søvejen fra Hedeby. Også i handelsbyerne Hedeby og Kaupang ved Oslofjorden er der fundet karolingiske mønter.[14]

Konkluderende kan man sige, at de karolingiske mønter nok er kommet til Norden ved en kombination af især handel og noget plyndring. Vikingerne delte byttet, og hver enkelt tog sit bytte med hjem fra togterne. Havsmarken, Kaupang og Hedeby fungerede som indgangsporte for de mønter, der kom via handel. Søvejen fra Rhinområdet over handelsmetropolen Dorestad og videre over Nordsøen er kendt fra de skriftlige kilder, og den er et godt bud på mønternes vej til Danmark.

Det er dog stadigt et mysterium, hvad der blev af de rigdomme, vikingerne erhvervede under plyndringer og tributbetalinger i Frankerriget. Vi ved selvfølgelig ikke, om disse udbetalinger foregik i mønter eller i vejet sølv eller et andet medium, men der kan sagtens have været mønter iblandt. I 860 befalede den vestfrankiske konge Karl den Skaldede ifølge årbøgerne fra St. Bertin at inddrive en skat fra kirker, købmænd, gårde og selv fra de fattige for at betale "tre tusinde pund sølv justeret vægt" til vikingerne ved Somme-floden for at hyre dem til at bekæmpe vikingerne ved Seinen.

FAKTA

ANLØBSPLADSER

En anløbsplads er en mindre landingsplads ved kysten i en fjord eller ved åbent hav. Her kunne skibe lægge til og laste og lade. Aktiviteten var ofte sæsonbestemt og kunne give anledning til strandmarkeder og nogle gange ligeledes til mere fast bebyggelse. Anløbspladserne er ofte fundrige, hvilket afspejler, at en betydelig del af handelen og varetransporten i jernalder og vikingetid foregik på sådanne pladser.

FIG. 3.14
Ved nogle anløbspladser, så som Havsmarken på Ærø (fig. 3.62), blev skibene trukket direkte op på stranden. Andre steder, såsom Ribe-handelspladsen (billedet), lastede og lodsede man skibene fra små bådebroer.

FIG. 3.15
Sjælden englænder
Denne mønt, der er fundet ved Toftegård på Sjælland, er præget inden for perioden 810-821 under kong Coenwulf af Mercia i det centrale England. Den er blandt de meget få engelske mønter fra før 900, der er fundet i Danmark.

FIG. 3.19
Mønt fra Ribe
Penning fra 800-tallet med et ansigt på forsiden og en hjort på bagsiden. Den formodes at være præget i Ribe. Motivet er tydeligvis inspireret af Wodan/Monster-sceattaen fra 700-tallet.

"Huse og al indbo skulle vurderes og ud derfra en vis skat inddrives". Skatten er sikkert faldet i mønt, men Karls mønt var indtil møntreformen i 864 med varierende og ofte lavt sølvindhold, så det er måske baggrunden for, at vikingerne ønskede betaling i "justeret vægt". Betalingen faldt imidlertid aldrig, og vikingerne fik gidsler i stedet og drog derefter til England. I Lothringen indsamlede kong Lothar 2. i 864, stadigt ifølge St. Bertin årbøgerne, "i hele sit rige fire penninge fra hver gård og gav pengesummen tillige med en anseelig ydelse af mel og kvæg samt vin og øl til normanneren Rodulf, søn af Harald, og til hans folk som sold". Mon de har fået mønterne direkte efter antal eller efter vægt? Man bemærker, at en del af betalingen faldt i naturalier.[15]

Vi må konstatere, at de utallige succesfulde togter har næsten ikke efterladt sig spor blandt møntfundene. Hvor er byttet og de mange tributbetalinger henne? Blev det brugt ude i verden, så det slet ikke kom med hjem til Norden? Til køb af jord i England, for eksempel? Eller til ikke-langtidsholdbare luksus-genstande, der er usynlige i det arkæologiske fundbillede? Eller blev det smeltet ned og brugt til råmateriale for Nordens sølvsmede? Vi ved det ikke. Muligvis vil forskning i oprindelsen af metallet i de fine skandinaviske vikingetidssmykker engang i fremtiden løfte sløret for et svar på netop det sidste af spørgsmålene.

Samme historie kunne fortælles om engelske mønter i Danmark (fig. 3.15). Endnu en gang ved vi fra de skriftlige kilder, at vikingerne hærgede, plyndrede og afpressede. Alligevel er der kun tre fund af engelske mønter før 900 registreret i det nuværende Danmark og et par stykker i Sydslesvig. Der er lidt flere i Norge, der ligger tættere på England, men heller ikke her er det mange[16]. Her må byttet fra togterne ligeledes have manifesteret sig på anden vis end som mønter hjembragt til Skandinavien. Fra 900-tallets vikingekolonier i Danelagen i England er der lidt flere mønter, men ikke mange. Det er først efter 980, at engelske mønter virkelig strømmer til Skandinavien – mere derom senere hen.

Møntprægning i Hedeby og Ribe i 800-tallet

Det var ikke alle mønter i 800-tallets første halvdel, der var udenlandske. Nogle kom også fra hjemlig møntprægning. Mønterne blev præget i handelsbyerne Hedeby og Ribe, men de blev også spredt over resten af landet og ud over landets grænser. Her skal de kun omtales kort. Deres brug og funktion bliver omtalt nærmere senere.

Denne møntprægning var influeret af Karl den Stores møntreform. Omkring år 825 – det helt præcise årstal er meget svært at bedømme – påbegyndtes en hel ny udmøntning af store og tynde mønter i stedet for de tidligere små og tykke sceattaer – nøjagtigt som i Frankerriget og England en generation tidligere. Motivet på mønterne var en videreførelse af Wodan/Monster-motivet fra 700-tallet med et ansigt en face på den ene side og en hjort på den anden side. Vægten var omkring det halve af de karolingiske penninge, og det er muligt, at denne penning netop skulle gå til den kurs.

Prægestedet for disse mønter har været meget omdiskuteret. Med udgravningerne i det ældste Ribe indenfor de sidste fire årtier er der dukket nye fund op. De er dårligt bevarede, men hele ni eksemplarer har kunnet bestemmes som ansigt/hjort-typen (fig. 3.19). Derudover er der kommet to fra det nærliggende Okholm. Det mere end antyder Ribe som møntsted. Det er i øvrigt tankevækkende, at den markante fundkoncentration var helt ukendt for en generation siden, og idéen om Ribe som møntsted i 800-tallet er da også først blevet formuleret i 1990'erne. Nye fund kan give ny uventet viden fra den ene dag til den anden[17].

FAKTA

DANSKE MØNTER I UDLANDET

I det meste af vikingetiden var møntmassen i Danmark domineret af udenlandske mønter. De var karolingiske, islamiske, khazariske, volga-bulgarske, byzantinske, tyske, italienske, tjekkiske, irske og engelske. Men strømmen gik også den anden vej – danske mønter kom nemlig også til udlandet.

Strømmen har sikkert været større end vi kan se i møntfundene i dag, for hvis en dansk mønt kom til England, Frankerriget eller senere til Tyskland skulle den omveksles og omsmeltes, for udenlandske mønter var ikke tilladt i omløbet i de pågældende lande. Dermed bliver denne mønteksport arkæologisk usynlig. Ikke desto mindre er der fundet enkelte danske mønter fra både 800-, 900- og 1000-tallet i England.

Danske mønter optræder i noget større mængder i Norden og Østersølandene, hvor vægtøkonomien herskede. Hermed kunne de danske mønter jo uden videre indgå som betalingsmiddel efter vægt. De kom dog aldrig til at udgøre en dominerende komponent af møntmassen i de pågældende områder. Sceattaer fra Ribe findes for eksempel i den vigtige havneby Truso ved Wisła-flodens munding i Polen (fig. 3.16). Ribe- og Hedeby-penningene fra 800-tallet findes også her, og de er gennemborede til smykkebrug. Samme mønttyper støder man også på i Birka i Mälerdalen i Sverige (fig. 3.17). Her blev de også brugt som halssmykker og er fundet i kvindegrave.

I slutningen af 900-tallet kom både de sene Carolus Dorestad-efterligninger og Harald Blåtands korsmønter vidt omkring. De er fundet fra Island til langt ind i Polen (fig. 3.18). Især i de vestslaviske områder i Polen og det østlige Tyskland er de hyppige. De indgår i skattefund efter vægt, hvor de både er fragmenterede og testede. Også de danske mønter fra 1000-tallet cirkulerede frit i Norden og Østersøområdet. Eksempelvis er der en del fund af dem fra Letland, Estland, Rusland og Hviderusland.

SCEATTA FRA RIBE

700-TALLET

FIG. 3.16
Fundet i Truso i det nuværende Polen.

DANSK PENNING FRA HEDEBY

800-TALLET

FIG. 3.17
Fundet i Birka i Sverige

DANSK KORSMØNT

CA. 980

FIG. 3.18
Præget under Harald Blåtand. Mønten er fundet i Island.

RIBE-MØNTER I FUND FRA 900- OG 1000-TALLET

ANSIGT/HJORT PENNINGE I ET UDVALG AF SKATTEFUND FRA DEN SENE DEL AF VIKINGETIDEN **TABEL 3.3**

FUNDSTED	GEOGRAFISK PLACERING	DATERING	ANTAL MØNTER I ALT	ANTAL ANSIGT/HJORT PENNINGE	HENVISNING TIL LITTERATUR OM FUNDET
Cuerdale	England	Efter 903	Ca. 7.500	2	Dolley & Talvio 1974
Birka, grav 943	Sverige	Efter 907	3	1	Malmer 1966, nr. 93
Birka, grav 968	Sverige	Efter ca. 910	5	1	Malmer 1966, nr. 93
Birka, grav 835	Sverige	Efter 911	2	1	Malmer 1966, nr. 93
Dransau (Giekau)	Holsten	Efter 921	404	1	Wiechmann 1996, nr. 9
Ukendt sted	Halland	Efter 939	135	2	Bornestaf 2003, nr. 373
Terslev	Sjælland	Efter 940	1.751	6	Malmer 1966, nr. 40
Grisebjerggård	Sjælland	Efter 942	Ca. 1.100	5	-
Daleszewo/ Piaski Wielkie	Polen	Efter 942	880+	1	Bogucki 2013, s. 354
Sejerø	Sjælland	Efter 953	143	5	Malmer 1966, nr. 36
Gjerrild	Jylland	Efter 953	75	1	von Heijne 2004, nr. 9.15
Rommunds	Gotland	Efter 957	250	1	Malmer 1966, nr. 85
Näsby	Sverige	Efter 962	59	1	Malmer 1966, nr. 105
Käppevik	Sverige	Efter 962	Ca. 180	1	Malmer 1966, nr. 101
Waterneverstorf	Holsten	Efter 976	404	1	Wiechmann 1996, nr. 45
Gniezno III	Polen	1003? 1017?	89	4	Butent-Stefaniak 2013, s. 205
Pomorsko	Polen	1006	561	1	Butent-Stefaniak 2013, s. 205; Hatz 2002
Schlesien VIII	Polen	Efter 1019/20	Antal ukendt	1	Butent-Stefaniak 2013, s. 205
Westerland	Sydslesvig	Efter 1040	132	1	Wiechmann 1996, nr. 47
Łupawa	Polen	Efter 1050	7.000+	1	Malmer 1966, nr. 136

Man har formodet, at udmøntningen ophørte omkring 850/860. Imidlertid optræder Ribe-mønterne i små antal i skattefundene langt op i tiden. Det drejer sig for eksempel om de sjællandske skattefund fra Terslev, Grisebjerggård og Sejerø samt det jyske Gjerrild-fund fra midten af 900-tallet (tabel 3.3). Og faktisk er nogle af de pågældende eksemplarer forbavsende velbevarede i betragtning af deres formodede alder på skattenes nedlæggelsestidspunkt, med mindre man forestiller sig, at prægningen i Ribe fortsatte op i 900-tallet?

I 800-tallet var Ribe ikke længere den eneste handelsby i Danmark. Som vi skal høre meget mere om senere var Hedeby tæt ved det nuværende Slesvig vokset frem. I Hedeby blev der ligeledes præget tynde, brede mønter. Starttidspunktet af denne udmøntning er meget omdiskuteret.

FIG. 3.20
Inspiration
Øverst ses Karl den Stores Dorestad-mønt, som dannede forbillede for de senere danske imitationer fra Hedeby (nederst).

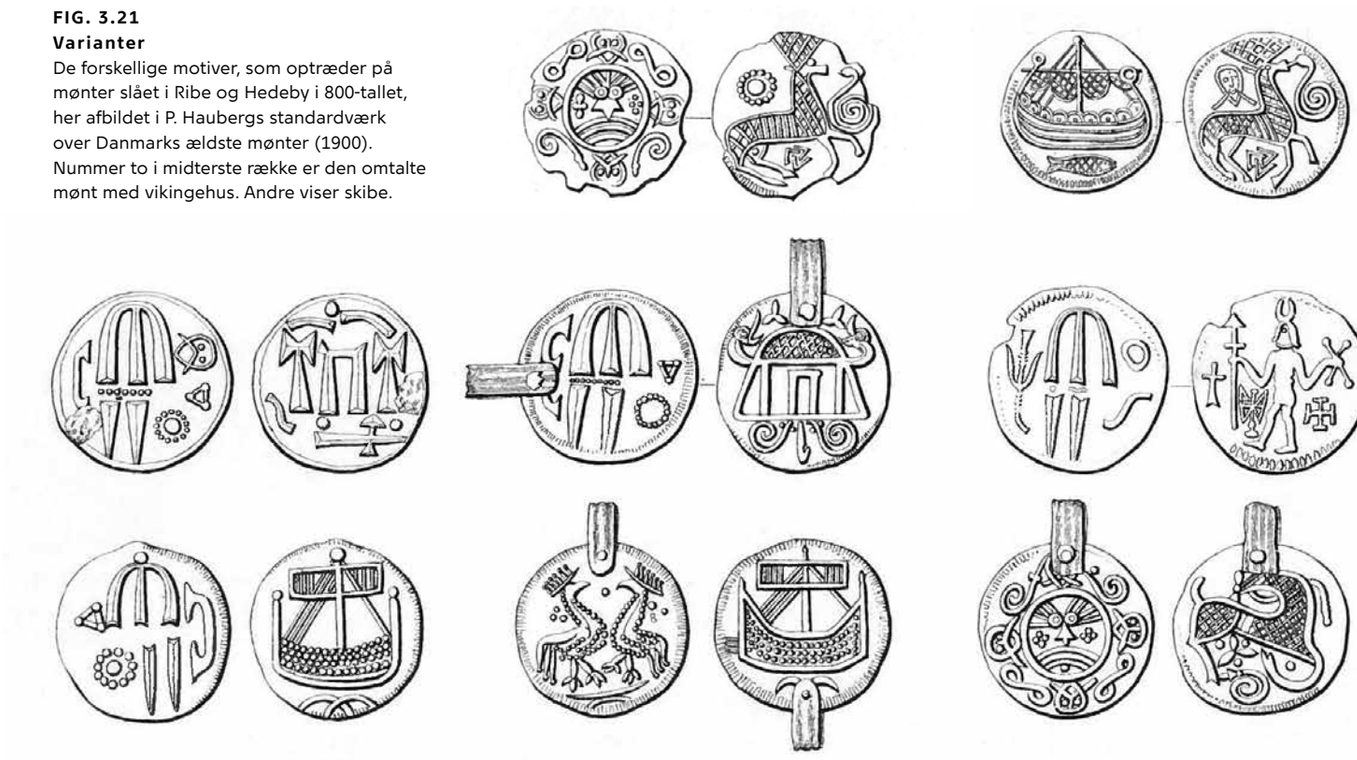
Nogle forskere argumenterer for ca. 820/825, mens andre har villet gøre den en smule ældre og tilskrive kong Godfred (død 810) faderskabet. Vi mangler dog faste holdepunkter for en sikker kronologi. Møntmotivet var en efterligning af Karl den Stores mønter fra den vigtige handelsby Dorestad i Rhindeltaet (fig. 3.20). Forbilledet var den type, der blev præget fra 771 til 793, og som efter karolingisk skik var blevet ugyldig ved møntreformen i 793. Det kan synes mærkeligt, at man valgt et så gammelt forbillede, der ikke var gyldigt længere. Imidlertid var udmøntningen uofficielt fortsat et par årtier efter 793.

Disse sene uofficielle mønter optræder i en skat fundet i selve Dorestad, så de er nok ikke præget så langt væk fra den store handelsby. Skatten afslører ligeledes, at både de oprindelige Karl den Store-mønter og efterligningerne stadig var i brug så sent som omkring år 820. Som Krinkberg/Pöschendorf-skatten tydeligt viser, var både Karls officielle mønt og de efterfølgende prægninger velkendt i Holsten, ikke langt fra Hedeby. Det er måske baggrunden for valget af netop denne type i Hedeby omkring 820. Så det er nok mere rigtig at sige, at møntprægeren i Hedeby efterlignede efterligninger af Karls mønter, og ikke Karls egne mønter[18].

Disse mønter havde på forsiden Karls navn KARO-LUS i to linjer, og på bagsiden DOR-STAT, ligeledes i to linjer (fig. 3.21). Senere blev bagsidemotivet skiftet ud med andre fremstillinger, såsom en gående mand eller et skib. Der er en type med et fint vikingehus på bagsiden – og når man kigger godt efter, kan man se, at døren i virkeligheden er A'et fra DOR-STAT, mens søjlerne er de to T'er. Der forekommer også andre kombinationer, eksempelvis et skib på den ene side og to haner på den anden. Man formoder, at udmøntningen standsede omkring år 850.

Både mønterne fra Ribe og dem fra Hedeby er forholdsvis sjældne i dag. Der er imidlertid dukket en del eksemplarer op som metaldetektorfund de seneste år. Det viser sig næsten hver gang, at de nyfundne eksemplarer er præget med stempler, der ikke tidligere var registreret. Det antyder, at udmøntningen var adskilligt større end det indtryk, man får af de få overleverede eksemplarer. Det er således ikke blot en anekdotisk episode, men tilsyneladende en udmøntning med en reel betydning.

FIG. 3.21
Varianter
De forskellige motiver, som optræder på mønter slået i Ribe og Hedeby i 800-tallet, her afbildet i P. Haubergs standardværk over Danmarks ældste mønter (1900). Nummer to i midterste række er den omtalte mønt med vikingehus. Andre viser skibe.

Sølv fra øst fra midten af 800-tallet

Næste bølge af ikke-danske mønter kom østfra. Det drejer sig om arabiske dirhemer (fig. 3.22). Dirhemerne er større end de vesteuropæiske mønter. De varierer lidt i størrelse og vægt, men ligger som regel omkring en diameter på 25 mm og en vægt på tre gram. De er generelt af godt sølv.

Før dirhemen havde mønter i Danmark været få. Nu blev tallene kraftigt øget, så man kan tale om et egentligt gennembrud. I Danmark og Skånelandene er der fundet op mod 8.000 dirhemer. Det svarer til omkring 2,5% af de kendte dirhemfund i Østersøområdet og Rusland, så Danmark var ikke et nøgleområde i denne udvikling[19]. De største fundmængder findes i Rusland, Sverige (især på øen Gotland) og Polen, men der er også mindre mængder i Norge og sågar i vikingernes kolonier i Normandiet, Holland, De Britiske Øer, Færøerne og Island. Dirhemtilstrømningen rejser mange spørgsmål: Hvornår, hvordan og ad hvilke ruter kom de? Før vi forsøger at svare på disse spørgsmål, vil det nok være på sin plads med et par ord om Kalifatet og dets mønter.

Kalifatet har navn efter kaliffen, der stod i spidsen for det (se faktaboks nedenfor). Det var det storrige, der med udgangspunkt i Den Arabiske Halvø opstod ved Islams ekspansion under profeten Muhammed og i århundredet efter hans død i 632. Det Byzantinske Rige med centrum i Konstantinopel kom under stærkt pres og mistede sine mellemøstlige provinser. Det sassanidiske rige i Iran blev løbet over ende. De kristne folkevandringsriger i Nordafrika og Spanien blev erobret. Snart omfattede Kalifatet således hele Mellemøsten, Iran, Nordafrika og Spanien. Under Umayyade-dynastiet var hovedstaden i Damaskus, men under Abbaside-dynastiet i 700-tallet flyttede centrum til det nuværende Irak. Lidt efter lidt blev flere regioner selvstændige, såsom Spanien og Nordafrika.

OVERSIGT OVER ARABISKE OG CENTRALASIATISKE RIGER
CA. 650-1250 **TABEL 3.4**

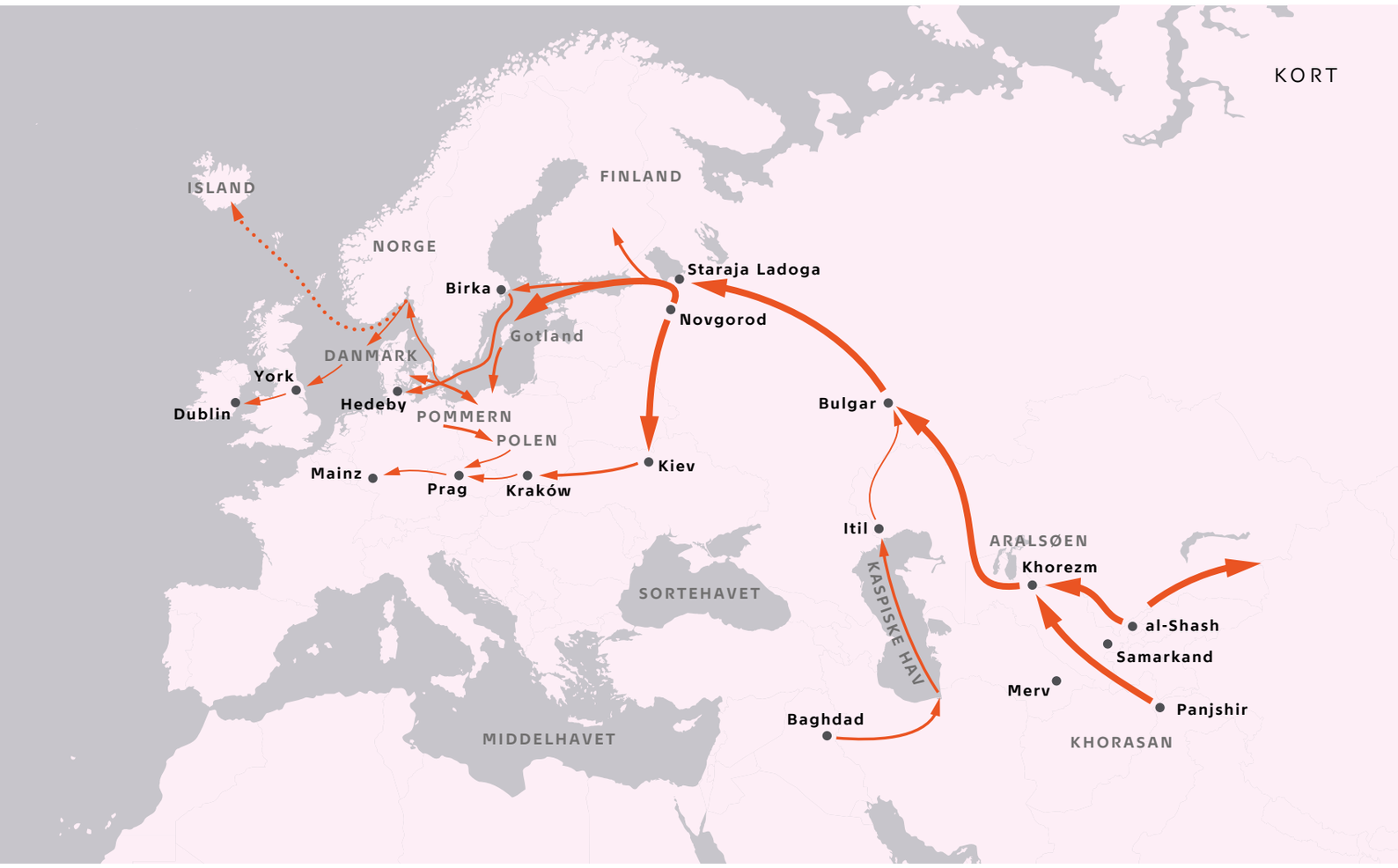
KALIFAT ELLER RIGE	PERIODE	CENTRUM
Umayyade-kalifatet	661-749/750	Damaskus, Syrien, 661–744 Harran, Tyrkiet, 744-750
Abbaside-kalifatet	750-1055/1258	Kufa, Irak, 750-762 Baghdad, Irak, 762-796, 809-836, 892-1258 Raqqa, Syrien, ca. 796-809 Samarra, Irak, ca. 836-892
Samanide-riget	819–999/1005	Samarkand, Usbekistan, 819-892 Bokhara, Usbekistan, 892-999
Ghaznavide-riget	963/977–1186	Ghazni, Afghanistan, 963/977–1163 Lahore, Pakistan, 1163–1186

I starten fortsatte araberne møntprægningen stort set uændret i de lande, de erobrede – blot satte de deres egne navne på. Således slog de mønter i byzantinsk og sassanidisk stil. I 696/697 gennemførtes en møntreform baseret på dinaren i guld, dirhemen i sølv og fils'en i kobber. Mønterne var uden billeder, og motivet bestod kun af tekst, hovedsagligt Koran-citater, men også prægested og årstal efter den islamiske tidsregning. Det indebærer, at de islamiske mønter i modsætning til de samtidige europæiske kan dateres helt præcist.

Disse mønter dukkede altså op i stort antal i Østersøområdet. Det kan synes mærkeligt, at mønterne kommer så langt væk fra. Der er da også en række spørgsmål, der ikke er helt velbelyst endnu. Det første er, hvornår dirhemer først kom til Østersøområdet. Der er fundet en del sassanide-mønter fra 600-tallet og rigtigt mange arabiske dirhemer fra 700-tallet. Det har tidligere fået forskere til at tro, at importen startede allerede i 700-tallet. Her er problemet imidlertid, at der i modsætning til Frankerriget ikke var møntinddragelser i Kalifatet. Gamle mønter kunne således forblive i omløb i årtier, ja sågar i århundreder indenfor Kalifatets grænser. Dermed er det svært at sige, hvornår præcist en mønt har forladt Kalifatet og endnu sværere at sige, hvornår den er ankommet til Østersøområdet. Når vi har et isoleret fund af en enkelt dirhem i et pløjelag, er det faktisk helt umuligt at sige. Men når en dirhem en gang imellem ligger i et veldateret arkæologisk lag, kan man sige noget om, hvornår mønten er blevet brugt sidste gang, før den blev tabt. Tilsvarende er der i skattefund ofte meget gamle mønter. Hvis man ser på fundene i det lys, kan vi først belægge dirhemens ankomst til Rusland i de seneste årtier af 700-tallet. Der er nogle ganske få fund fra Sverige og Østersøens sydkyst omkring år 800.

FIG. 3.22
importruter med dirhemer
Kort over importruterne af dirhemer i 900-tallet. Rekonstrueret ud fra størrelsen af skattefund med dirhemer.

- Dirhemer enkeltfund
- Dirhemer fund +10
- Dirhemer fund +100
- Dirhemer fund +1.000

Alle steder er omdrejningspunktet de centrale handelspladser: Staraja Ladoga tæt ved Skt. Petersborg i Rusland, Birka i Mellemsverige, Truso nær Elbląg i Polen og Gross Strömkendorf – handelspladsen Reric – ved Wismar i Tyskland. Der er ingen dokumenterede fund fra før allertidligst 770 og måske endda først omkring 790 og da kun i Rusland. Fundmængden tager først til efter år 800. Det må således anses for meget usandsynligt, at tilførslen af dirhemer skulle have foregået tidligere end 700-tallets allersidste år[20].

Det næste spørgsmål er, hvilken vej mønterne har taget herop. Vi kender prægestedet – det står på mønten – og vi kender møntens sidste brugssted – det er der, hvor den er fundet. Men hvad skete der ind i mellem? Tag for eksempel mønter fra Spanien og Nordafrika. De er uhyre sjældne i Danmark, men der er da et par stykker af dem. De er alle tidlige, for eksempel er der mindst 11 nordafrikanske dirhemer i den bornholmske Skovsholm-skat, nedlagt efter 854/855. Umiddelbart ville man så tro, at de var kommet gennem Frankrig og Tyskland op til Danmark. Der er da også ganske enkelte fund af spanske og nordafrikanske dirhemer i disse lande. Men der er mange flere i Rusland. Faktisk udgør de i mange russiske fund en tredjedel eller sågar halvdelen af alle mønterne. Men kun i fund nedlagt før 820. Herefter mindskes den spansk/nordafrikanske andel.

Det interessante er, at det samme gør sig gældende i Iran og Irak, hvor de nordafrikanske dirhemer udfyldte det hul, der opstod, da udmøntningen i selve Baghdad var på et lavpunkt i 780'erne og 790'erne. Hvor bagvendt det end lyder, har de spanske og nordafrikanske dirhemer i danske fund sandsynligvis været en tur over Irak og Rusland, før de kom til Danmark. Denne vej må anses for hovedvejen for det meste af møntimporten i Danmark gennem hele 800-tallet. Sammenligninger mellem fundenes sammensætning i Østersøområdet og forskellige regioner i Kalifatet giver nemlig det bedste match med Iran/Irak, mens 800-tals fund i Centralasien og Kaukasus ser anderledes ud. Fundene indeholder også mønter præget i Kalifatetets iransk-irakiske kerne-område i byer som Baghdad, Basra, Wasit, Teheran, Isfahan og Kufa[21].

I 900-tallet sker der en markant ændring. Eksporten skete nu ikke længere fra Kalifatets kerneområde Iran/Irak, men fra Centralasien. Her tiltog de lokale emirer af Samanide-dynastiet sig reelt uafhængighed, selvom de stadigt på det formelle plan anerkendte kaliffen i Baghdad (for eksempel står kaliffens navn på de samanidiske mønter sammen med emirens eget navn). Dermed fik de magten over de rige sølvminer, der ligger over en strækning på 1000 km fra Panjshir i syd og nordpå over Pamir, Alai bjergene og Talas Alai kæden i de nuværende lande Afghanistan, Usbekistan, Tadsjikistan og Kirgisistan. Blandt de vigtigste møntsteder var Tashkent, Balkh og Samarkand.

Slaver og pelsværk fra Rusland kan have været de eftertragtede varer, som Samaniderne var så villige til at spendere deres sølv på. Meget tyder på, at formålet med møntproduktionen i dette mine-område ikke var at opfylde det lokale behov for betalingsmidler, men derimod at skaffe mønter til handlen nordpå. Man har således ved stempelstudier af eksemplarer i skandinaviske fund kunnet påvise, at en meget stor del af produktionen fra disse møntsteder blev eksporteret. Det ses ved, at der er registreret mange eksemplarer præget med samme møntstempler. Dette står i stærk kontrast til mønterne fra de mere centrale dele af Kalifatet – Iran og Irak. Herfra er der også en del mønter i de skandinaviske fund, men her er hvert enkelt stempel oftest kun repræsenteret ved ét eller nogle ganske få eksemplarer i Skandinavien og Østersøområdet. Det viser, at en meget større del af produktionen blev hjemme i Kalifatet[22].

Mønternes videre vej gennem Rusland, Ukraine og Hviderusland er også et stort debatemne blandt forskere. Nogle har blot set disse områder som en nødvendig transit på en direkte transportvej mellem Kalifatet og Østersøen. Transporten foregik på de store floder, og skibene skulle af og til trækkes over land for at komme udenom vandfald eller for at komme fra den ene flod til den anden. Man kan også forestille sig vintertransport på slæder, når alt var frosset.

Vi kender til historier om vikinger på rejse i Sortehavet og Det Kaspiske Hav. Meget tyder imidlertid på, at de direkte rejser var undtagelsen og ikke reglen. Her spiller især studiet af efterligninger af de arabiske dirhemer ind. Dette forskningsfelt er først for alvor blevet opdyrket de sidste par årtier, og det har markant ændret vort syn på dirhemernes vej gennem Rusland og Ukraine. Det viser sig, at der i 800-tallet foregik en stor udmøntning i Khazarernes Rige i det nuværende Ukraine.

De kopierede de arabiske dirhemers typer og indskrifter, så der skal nøje studier af stil, stavefejl og selvmodsigelser mellem forside- og bagsidetekst til at identificere dem. Der er ganske enkelte stykker med 'rigtige' khazar-indskrifter, der bl.a. henviser til dette folks jødiske tro. Tilsvarende fra 900-tallet findes der dirhemefterligninger fra Volga-bulgarernes område. Dette folk boede ved Volga-flodens 'knæk' – der, hvor flodløbet skifter retning fra vest-øst til nord-syd – et par hundrede km øst for det nuværende Moskva. Nogle af deres dirhemer har volga-bulgarske herskeres navne på, men de fleste efterligner bare mere eller mindre præcist de oprindelige arabiske indskrifter[23].

FAKTA

HVAD ER ET STEMPELSTUDIE?

Man kan sige, at et stempelstudie giver et familiestamtræ for mønter, som viser en møntproduktions omfang, organisation, kronologiske forløb m.m. Stemplerne er sjældent bevaret, men vi kan se deres aftryk på mønterne. Når man meget nøje sammenligner to mønter, kan man finde ud af, om de er slået med samme eller forskellige stempler. Ved at se på kombinationsmønstret mellem for- og bagside på mønterne får man et indblik i et møntsteds arbejdsmetode. Der kan være tale om enkle kæder, hvor det ene stempel afløser det andet, eller et netværk af kæder, hvis flere stempler er brugt skiftevis på kryds og tværs.

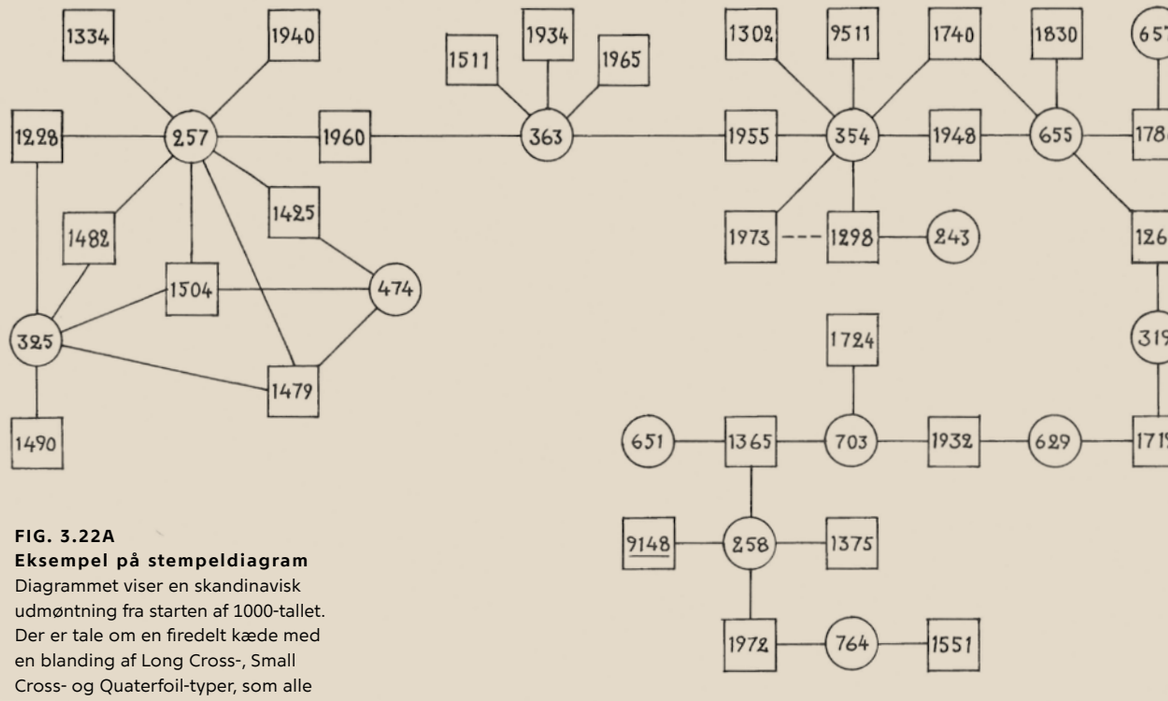

FIG. 3.22A
Eksempel på stempeldiagram
Diagrammet viser en skandinavisk udmøntning fra starten af 1000-tallet. Der er tale om en firedelt kæde med en blanding af Long Cross-, Small Cross- og Quaterfoil-typer, som alle kan relateres til hinanden gennem hovedstemplerne, her nummereret med 354 og 363. Cirklerne angiver forsider, firkanterne bagsider.

FAKTA

FALSKE MØNTER I VIKINGETIDEN

En falsk mønt er ikke bare en falsk mønt. Alt kommer an på perspektivet. Hvis du er møntudsteder, vil alle mønter, der ligner dine egne mønter og let kan forveksles med dem, være anset for falske. Det kan være egentlige forfalskninger, der er helt identiske med din mønt. Men det kan også være mønter, hvor udstederens navn står tydeligt på, hvis man virkelig ser godt efter, men hvor motivet er tilstrækbt lig din mønttype, hvis popularitet, man derved kan 'nasse' på. Hvis disse mønter så bliver sat i omløb på dit eget territorium og konkurrerer med dine egne mønter, er sagen klar: dette må bekæmpes. Hvis de derimod sættes i omløb andetsteds langt borte og i øvrigt har god kvalitet, som ikke rokker ved din egen mønts omdømme, kan du sådan set være ligeglad. Men hvis efterligningerne er af dårlig vægt eller lødighed og rokker ved folks tillid til din egen mønt, stiller sagen sig naturligvis anderledes.

Hvis du er møntbruger, er perspektivet et helt andet. En vikingetids-dansker brugte jo i forvejen mest udenlandske mønter (og andet sølv) efter vægt. Det kunne så egentligt være lige meget, om den pågældende mønt var præget officielt af kaliffen i Baghdad, Basra og Teheran, om det var den samanidiske emir i Afghanistan eller Usbekistan, eller om det var en khazaristisk eller volga-bulgarsk efterligning. Det vigtigste var, om den var af fuldlødigt sølv, og det tjekkede man ved knivhak i kanten eller ridser eller ved bøjning: godt sølv er blødt, kobberholdigt sølv er sprødt.

Der findes også egentlige forfalskninger i andre materialer end sølv. I Hedeby er der fundet ni støbte dirhemer i en tin-bly legering. De er alle fra samme støbeform, der gengiver en dirhem fra Baghdad, præget i 807/808. Man må formode, at det her drejer sig om en lokal produktion i Hedeby[24].

Egentlige forfalskninger af dirhemer i forsølvet kobber optræder sjældent i skattefund. Der har nok foregået en udvælgelse af kvalitetstjekkede mønter til opsparingen, således at de er blevet sorteret fra. At de virkeligt har fandtes, ses iblandt enkeltfundene på bopladserne. For eksempel var der blandt de 48 registrerede dirhemer på Sorte Muld på Bornholm (status 2007) hele to kobberforfalskninger[25]. Her er vi nok tættere på sandheden, idet bopladsfund i modsætning til skattefundene i princippet giver et repræsentativt udsnit af det usorterede møntomløb.

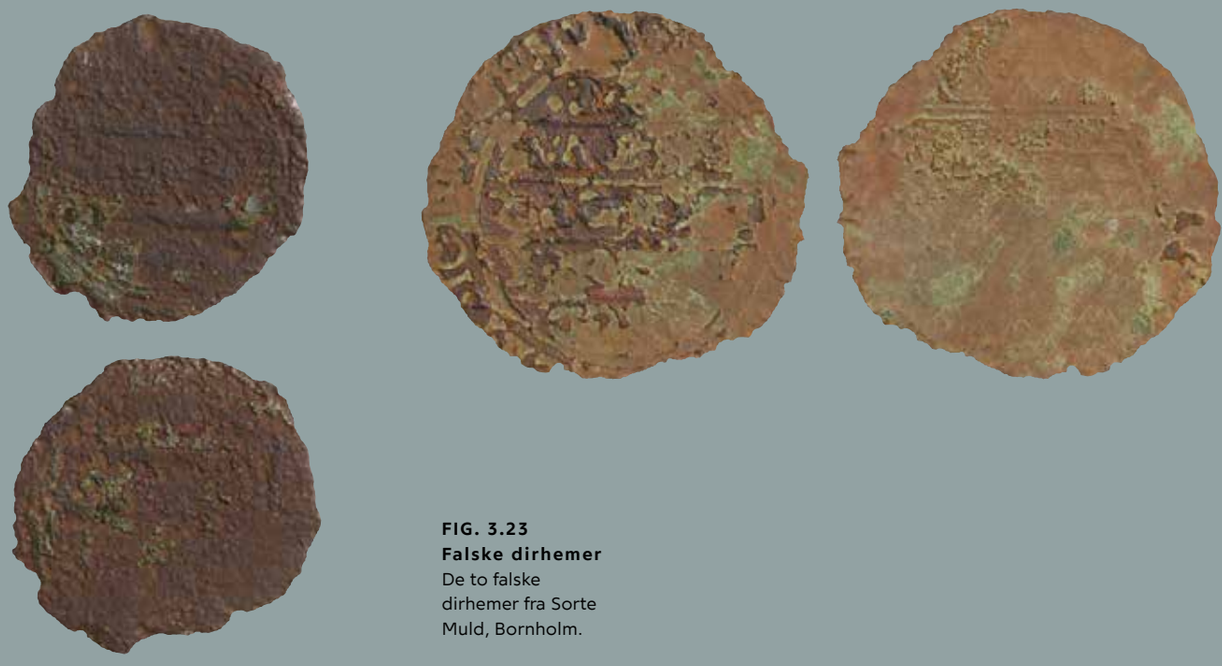

FIG. 3.23
Falske dirhemer
De to falske dirhemer fra Sorte Muld, Bornholm.

Det tyder på, at folkeslagene i Ukraine og Rusland ikke blot var transitområde, men tværtimod spillede en aktiv rolle i sølvstrømmene. Som antydet i arabiske skriftlige kilder strømmede sølvet nordpå fra kalifatet i handel. Choresm/Khwarazm ved Aral-søens sydspids var første stop. I 800-tallet var Khazar-staten ved floderne Volga, Don og Dneprs nedre løb omdrejningspunktet for den videre spredning. I 900-tallet overtog volga-bulgarene mod nordøst denne rolle. Vi har en samtidig kilde til vikingernes handel i Rusland i starten af 900-tallet. Den iranske geograf og rejsende Ibn Rustah fortæller, at "deres eneste erhverv er handel med zobel og egern og andre skind, som de sælger til dem, der vil købe af dem. Som betaling tager de penge, og dem gemmer de i deres bælter". Slavehandel nævnes også[26].

Fundene viser, at en stor del af dirhemerne blev i Rusland og ikke kom videre. Det står ikke helt klart, hvordan nogle af dem kom videre til Østersøområdet. Spredte omtaler i skriftlige kilder kunne tyde på, at vikingerne krævede dem i tributbetalinger fra afhængige folk inde i Rusland. Egentlig handel spillede sikkert også en rolle. Som vi skal se om lidt, var der flere ruter til Østersøen, og situationen har sikkert været mere kompleks end som så.

Det diskuteres stadigt i forskningen, hvilken vej dirhemerne tog det sidste stykke fra Rusland til Østersøen. I lang tid har man forestillet sig, at svenske vikinger, specielt dem fra Gotland, tog til Rusland via Den finske Bugt og bragte dirhemerne med hjem og sørgede for den videre distribution rundt i Østersøområdet. Det er sikkert også en del af sandheden, især når vi kommer op efter år 850. Detaljerede studier af både mønter fra skatte og bopladser og fund af andre genstande ser imidlertid ud til at rokke ved denne simple model. I Birka er der for eksempel stort set ikke østlige genstande før midten af århundredet. Derimod har den sydlige Østersøkyst med handelsbyer som Truso og Reric i den tidlige fase spillet en meget større rolle end hidtil antaget. Især handelspladsen Truso (nær ved nutidens Janów Pomorski i Polen) er meget fundrig. Udgravninger og metaldetektorafsøgninger har siden 1982 frembragt næsten 1.000 mønter som enkeltfund på pladsen. Det gør stedet til det suverænt største fundsted for vikingetidsmønter fundet enkeltvist – i modsætning til skattefundenes samlede nedlæggelser, der kan indeholde flere tusinde mønter, såsom den gotlandske Spillings-skat med 14.300 mønter. Også fra Trusos bagland er der mange fund. Fundmængden fra Reric ved Wismar i Tyskland er meget mere beskeden[27].

Som vi hørte før, er de allertidligste fund fra Staraja Ladoga, der kontrollerer kontakten ind i Rusland fra Den finske Bugt. Truso er strategisk placeret ved Wisła-flodens udmunding i Østersøen. Det rejser spørgsmålet om mønterne kom til Truso over Østersøen fra Staraja Ladoga, eller om der var mere direkte landværts ruter via flodsystemerne i det nuværende Hviderusland og Ukraine. Det er også et gammelt debatpunkt mellem forskere. For nyligt har sidstnævnte tolkning fået ny næring ved opdagelsen af skattefund i Josipyvka i Ukraine og Horodyszcze/Gorodišče i Hviderusland. De er begge nedlagt omkring år 815, og de ville passe fint ind i billedet af en direkte landværts rute mellem Sortehavet og Østersøen uden omvejen om Staraja Ladoga og Den finske Bugt[28].

Truso ligger i grænselandet mellem slaverne mod vest og prøjserne mod øst. At dømme efter det generelle fundmateriale var Truso imidlertid kontrolleret af skandinaviske handelsfolk indtil midten af 800-tallet. Også Reric, der ligger i de slaviske abodritters område, har en skandinavisk anknytning. De frankiske rigsannaler fortæller os nemlig, at den danske kong Godfred fik skat af byens handel, indtil han i 808 ødelagde den og flyttede købmændene til Hedeby. Senere ser vi svenske vikinger – mange fra Gotland – etablere sig i Rusland – det er de berømte Rus eller Varæger, der faktisk skabte det første russiske rige (fig. 3.24). Muligheden for at erhverve sølv var åbenbart en motivation for at ekspandere mod øst!

Hvornår kom dirhemerne så til Danmark? I det nuværende Danmark er der et par tidlige fund. På anløbspladsen Vester Egesborg ved Næstved på Sydsjælland er der fundet over 30 arabiske mønter, og der er en forbavsende høj andel af tidlige mønter fra 700-tallet. Denne lille naturhavn ligger passende for handelstrafik fra Østersøen, så den kunne sagtens være et godt bud på et af de første indslusningssteder af dirhemer til Danmark. Imidlertid gør mønternes lange omløbstid det svært at sige noget om, hvornår præcist de kom i jorden. Et andet tidligt fund er fra Østerhalne Enge i Nordjylland, det består af 8 mønter, hvoraf den seneste er fra 808/809 (fig. 3.25). De indgår imidlertid i et halssmykke, hvor mønterne er gennemborede og forsynet med nitter, så de hænges på en snor. Fundet omfattede også perler. De er således ikke et egentlig betalingsmiddel. Smykket kan have været i brug i lang tid, og det er svært at datere præcist[29].

I Sydvestjylland er der imidlertid tilsyneladende flere meget tidlige fund af arabiske mønter. I Ribe er der en enkelt mønt, der desværre er så dårligt bevaret, at den ikke kan bestemmes nærmere. Den stammer fra en blandet opsamling, der omfatter lag fra anden halvdel af 700-tallet, men laget er desværre forurenet af moderne forstyrrelser. Mønten kan altså tidligst være aflejret/tabt i anden halvdel af 700-tallet, men det kan ikke udelukkes, at den er yngre. Ved lokaliteten Nybro tæt ved Varde er vi på lidt mere sikker grund. Her er der fundet en dirhem præget i Baghdad i 771/772. 700-tals-dirhemer var som nævnt ofte i brug langt op i 900-tallet, men netop denne er fundet tæt ved en plankevej på pæle over et vådområde. Vejen blev anlagt ca. 761 og sidste reparation er dokumenteret i 812/813. Hvor længe vejen herefter har været i brug vides ikke, men det kan næppe har været mange årtier. Mønten er sikkert tabt i vejens brugsperiode. Desuden er der i Ribe fundet ca. syv sammenkorroderede dirhemer. Strengt taget er de ikke arabiske, da i det mindste de to synlige er efterligninger af uvis herkomst fra slutningen af 700-tallet. Alle mønter har en diameter, der svarer til dirhemens.

FIG. 3.24

RUNESTEN FRA GRIPSHOLM

Denne runesten fra Sverige omtaler et krigstogt til Særkland dvs. Kalifatet. På stenen står der oversat til moderne dansk:

Tola rejste denne
sten efter sin søn Harald, Ingvars broder
De foer mandigt
fjernt efter guld
og østerude
gav de ørnen føde
De døde sydpå
i Særkland.

Tola er et kvindenavn, så det er Haralds mor, der har rejst stenen over sin søn. På stenen står der "gav de ørnen føde" dvs. at mange blev dræbt.

FIG. 3.25
Halskæde med mønter
I en kvindegrav fra Østerhalne Enge, Jylland fandt man denne halskæde med islamiske mønter. Den ældste mønt er sassanidisk og slået i år 625. De øvrige mønter er islamiske, hvoraf den yngste er præget i Cordoba i Spanien i 808/809.

Det har pga. fundets bevaringstilstand ikke været muligt at undersøge, om de øvrige mønter også var efterligninger, eller om det drejer sig om officielle udmøntninger. Skatten stammer fra en arkæologisk kontekst, der kan dateres til ca. 780-790. Denne – omend beskedne – koncentration af mulige tidlige dirhem-fund har som antydet ikke nogen parallel andetsteds i Danmark[30].

I århundredets anden halvdel bliver fundene hyppigere. I Kaupang ved Oslofjorden er der ingen dirhemer i lag ældre end 850, men i de senere lag er de hyppige. For nyligt fremkom den første kendte 800-talsskat på Bornholm. Den blev fundet med detektor i 2012 ved ejendommen Skovsholm og bestod af 151 mønter, hvor af de to seneste var prægede i 854/855. Fra Falster må Sønder Kirkeby-skatten være nedgravet efter 846/847, hvilket er dateringen på den seneste mønt. Hermed er der åbnet op fra Østersøen til de indre danske farvande. Kättilstorp i Västergötland er også blandt de tidlige fund: seneste mønt er 850/851. Dirhemerne i den engelske skat fra Croydon, nedlagt 872, og i den hollandske skat Westerklief II, nedlagt efter 875, må også have været turen over Nordsøen fra Skandinavien med vikinger. Og fra 900-tallet har vi rigtigt mange skatte med dirhemer: Randlev, Gjerrild, Gravlev og Hammelev i Jylland, Herringe og Tarup på Fyn, Ramløse, Sigerslevøster, Terslev, Neble, Grisebjerggård, Sejerø på Sjælland, Kongens Udmark, Dammegård og Kannikegærdet på Bornholm, for blot at nævne et lille udvalg[31].

I fundene i Østersøområdet er antallet af dirhemer præget af de samanidiske emirer i 900-tallet tre-fire gange højere end antallet af mønter præget under Umayyade- og Abbaside-dynastierne i 700-800-tallet. Det er meget naturligt traditionelt blevet tolket som en kraftig stigning i importen i forbindelse med Samanidernes overtagelse af minerne i Centralasien og deres formodede intensivering af handelen nordpå. Noget kunne imidlertid tyde på, at denne tolkning måske er forfejlet. Rigtigt mange af samanide-mønterne stammer nemlig fra store skattefund fra 900-tallet. Men med indførelsen af metaldetektoren som arbejdsredskab i arkæologien har vi fået et helt nyt materiale af mønter fundet enkeltvist på bopladser. Og her viser det sig ofte meget overraskende, at de tidlige mønter dominerer. Før metaldetektoren var enkeltfund sjældne, og skattefund var den dominerende fundkategori – det er jo alt andet lige lettere at få øje på en krukke fuld af mønter i jorden end et enkelt korroderet møntfragment indkapslet i jord. Hvis man vil have et reelt billede af mængden af mønter, kan man ikke direkte sammenligne antallet af mønter i skattefund og blandt enkeltfund – et skattefund med flere tusinde mønter vil så kunne vælte hele statistikken. Enkeltfund er derimod tilfældige tab ved møntbrug. De dækker i virkeligheden over en meget større møntmængde, da man jo netop sørgede for *ikke* at tabe sine mønter. Enkeltfundene er således kun den arkæologisk synlige top af et meget større isbjerg. Metaldetektoren har således åbnet vore øjne for, at mængden af arabiske dirhemer i Danmark og hele Østersøområdet sandsynligvis tog til allerede fra ca. 850 og ikke først rigtigt fra 900, som vi troede før detektoren. De var oven i købet aktivt i omløb og blev ikke blot lagt passivt til side[32].

Ophør af sølvstrømmen fra øst midt i 900-tallet

I årtierne midt i 900-tallet tørrede sølvstrømmen fra øst imidlertid ud. Takket være årstallene på de islamiske mønter kan man følge kronologien i nedgangen i sølvimporten. Den skete ikke samtidigt alle steder. Paradoksalt nok var det Gotland, det suverænt mest fundrige område i Østersøområdet, der først blev ramt. Her svandt tilførslen af nye dirhemer ind allerede i 940'erne. I resten af Sverige og de vestslaviske områder (Polen, Tyskland øst for Elben) skete dette først en lille generation senere i 960'erne. I Danmark skete det på omtrent samme tidspunkt, men de danske fund er endnu ikke analyseret i detaljer, så vi kan ikke være helt præcise på det punkt. I de baltiske lande og Rusland derimod forsatte de rigelige forsyninger ind i 980'erne, og her kom der endda et kort opsving i importen igen i starten af det følgende århundrede[33].

Der har været stor diskussion om årsagerne til nedgangen i sølvtilførslen. Man har søgt forklaringer både i selve Kalifatet og i Østersøområdet og et eller andet sted i egnene midt imellem. Det er ikke sikkert, at én faktor kan forklare alt; det kan sagtens være, at virkeligheden har været mere kompleks. Man har ofte peget på faldende sølvproduktion i Centralasien, men den forklaring holder ikke for en nærmere undersøgelse. Alt tyder på, at minedriften fortsatte et par hundrede år endnu. Der var rigtigt mange miner i det kæmpestore område, og selvom en eller to blev udtømt, tog andre over og udfyldte hullet. I starten af 1000-tallet fik Centralasien oven i købet tilført store mængder sølv fra plyndringstogter ind i Indien, hvor de rige tempelskatte måtte stå for. Møntproduktionen ser ud til at være fortsat på samme høje niveau. Af en eller anden grund var dirhemerne dog fra 900-tallets midte af svingende sølvkvalitet, og ved århundredets udgang var kobberblandet sølv normen som møntmetal. Det har sikkert gjort mønterne mindre attråværdige for udlændige, der var ude efter godt sølv, som de værdisatte efter vægt. Tilliden til dirhemerne var brudt, og det kan være grunden til, at russerne og skandinaverne ikke længere ville have dem[34].

Der var også politisk uro i Centralasien. Samanide-dynastiets beherskelse af regionen brød sammen, og nye herskere – Ghaznavide- og Karakhanide-dynastierne – kom til i 990'erne. Det kan have haft en betydning for stoppet i mønteksporten nordpå. Faktisk skete der det, da der kort tid efter igen kom en smule gang i sølvstrømmen til Rusland og de baltiske lande, at ruten nu slet ikke gik over Centralasien, men derimod Kaukasus i stedet for[35]. Det er blevet foreslået, at efterspørgslen efter slaver i Centralasien faldt, måske fordi de nye herskere selv nedstammede fra slaver og ikke ville risikere, at andre slaver nu skulle gøre oprør mod dem selv. Måske skyldes det også, at man i starten af 1000-tallet pludselig fik adgang til slaver i Indien. Så det var måske et fald i efterspørgslen efter en af Nordens vigtigste 'varer', der var afgørende for ophøret af handlen[36].

Også i Ukraine og Rusland var der politisk uro. Khazar-riget ved Sortehavet var inde i en lang nedgangsperiode, der endte med undergang i 960'erne. Samtidigt ekspanderede Kiev-riget, der oprindeligt var grundlagt af vikinger. I 970'erne var der intern splid i riget. I 988 blev prins Vladimir døbt. Kristendommen var ikke kommet vestfra, men sydfra – fra Byzans. Her har vi nok nogle af forklaringerne på, hvorfor strømmen fra Rusland vestpå stoppede. Som vi så ovenfor, skete det ikke på én gang – eksporten af sølv til Gotland stoppede som sagt allerede i 940'erne, et par årtier før ophøret af eksport til resten af Sverige og de vestslaviske områder. Det mere end antyder, at forklaringen skal søges i ændringer i forholdet mellem Rusland og hver af de enkelte egne i Østersøen. Vi har ingen efterretninger om disse ting, men fundene taler deres tydelige sprog. Der må af en eller anden grund være kommet en kurre på tråden mellem Kiev og Gotland i 940'erne, mens Kiev-rigets forhold til resten af Østersøområdet fortsatte uændret et par årtier mere, indtil man også stoppede eksporten hertil. Måske havde Kiev-riget brug for sølvet selv? Måske var Kiev nu stærkt og velkonsolideret nok til at nægte at betale tribut til naboerne i vest?[37]

Man har også fremført hypotesen om, at dirhemerne skulle være blevet udkonkurreret af de tyske penninge, der snart blev indført i stort tal til Østersøområdet. Den forklaring holder dog ikke, for når man kigger nærmere på kronologien, kan man konstatere, at der gik et par årtier fra ophøret af indførsel af det centralasiatiske sølv, før masseimporten af tyske mønter satte ind.

Set fra Danmark, der lå næsten helt ude yderst i den tynde ende på sølvets lange vej vestpå fra Centralasien, kunne det sådan set være lige meget, hvilke årsager i Kalifatet, Khazarien og Kiev, der lå bag udsvingene i sølvimporten. De var jo svære at gøre noget ved. Det, der talte, var resultatet, og det var, at der ikke længere kom nyt sølv. De første par år var problemet ikke så stort. Vi kan se af skattefundene, ikke blot i Danmark, men i hele Østersøområdet, at der var rigeligt med gamle dirhemer til stede til at udfylde behovet. Men lidt efter lidt forsvandt de fra omløbet. Omkring år 1000 kunne de stadigt udgøre omkring halvdelen eller mere af en møntskat, som vi ser det i de to fund fra Rosmannegård og Brandsgård-fundet på

Bornholm. Men disse fund er fra et område, der er perifert i forhold til det danske riges centrale dele, og der var dirhemerne allerede kraftigt på retur. De optræder dog stadigt i små tal i skattefundene langt op i 1000-tallet. Således var der 23 dirhemfragmenter blandt de ca. 1.276 mønter i den store skat fra Store Frigård på Bornholm. Den er nedlagt så sent som 1106, på et tidspunkt, hvor dirhemer – og andre udenlandske mønter – for længst var presset ud af møntomløbet af lokale danske mønter andre steder i landet[38].

Man nærmede sig med andre ord truende en sølvmangel. Både i Sverige og Danmark kan man se en nedgang i mængden og størrelsen af skattefundene i 960'erne, 970'erne og 980'erne. Man skal naturligvis være forsigtig med at lægge alt for meget i sådanne tal, da specielle omstændigheder gør sig gældende ved hvert enkelt fund, og et nyt fund af en stor skat kan vælte statistikken fra den ene dag til den næste. Tendensen virker ikke desto mindre så konstant, at der nok er noget om det.

FAKTA

SKATTEN FRA STORE FRIGÅRD

Den 24. juli 1928 var gårdejeren H. P. Riis i gang med at planere sin gårdsplads. Da han fjernede jord fra gårdspladsen, blev det øverste af et lerkar og en skål, som var lagt over karret, knust. Ved næste overkørsel blev han opmærksom på skatten, da der nu var kommet mønter og sølvgenstande til syne. Gårdejeren tilkaldte derefter Bornholms Museums bestyrelse, der indsendte fundet som danefæ til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet.

Skattens samlede vægt var omkring 1,5 kg og er lagt i jorden omkring år 1106. Den bestod af 1.085 hele mønter samt møntfragmenter, brudsølv, sølvbarrer og nogle smykker. Fem mønter havde fået pånittet øskener og flere var gennemboret for at kunne bæres på en snor. Hovedparten af mønterne var blevet testet, da man ved at bøje og stikke i mønterne ville undersøge sølvets lødighed.

FIG. 3.26
Ca. 1,5 kg sølv
Skatten indeholdt sølvsmykker, brudsølv og mønter.

FIG. 3.27
Fra Byzans til Bornholm
Miliaresion slået i perioden mellem 976-989 i Byzans. Mønten stammer fra den bornholmske Holsegård-skat, der er nedlagt efter 1004.

Det er også i denne periode, at vi ser de allermindste fragmenter af mønter i skattefundene. Mønter blev brugt efter vægt sammen med andre sølvgenstande, og de blev skåret i småstykker for at få vægten til at passe. De helt små fragmenter her i 900-tallets sidste årtier er nok en måde at strække den begrænsede sølvmængde på. Med sølvmangelen må vi formode, at prisen på sølv gik op, således at selv meget små fragmenter også havde en værdi[39].

Byzantinske mønter i 900-tallet

På trods af tabet af Mellemøsten og Nordafrika under arabernes ekspansion i 600-tallet forblev Det Byzantinske Rige en af datidens absolutte stormagter. Riget omfattede stadigvæk Lilleasien og Balkan. Hovedstaden var Konstantinopel. Det Byzantinske Riges møntvæsen var en videreførelse af det romerske med udmøntning af både guld-, sølv- og kobbermønter.

Vi ved, at der har været vikinger i Konstantinopel. Rejsen via de russiske og ukrainske floder over Kiev er velbeskrevet i kilderne. Vikingekrigere gjorde tjeneste i kejserens livgarde, og de tjente godt med sølv og guld på det. På trods af det er der kommet meget få byzantinske mønter til Danmark (fig. 3.27). Fra det nuværende Danmark kendes 35 mønter, og fra Skåne kan man tilføje en snes stykker. Det er udelukkende miliaresia i sølv, og de stammer fra perioden 931 til 989. Der er altså slet ingen fra 1000-tallet, hvor vi ellers kender til mange vikingekrigere i kejserens tjeneste (fig. 3.28). De fleste af mønterne er fundet i Østdanmark. Der er kun et fund fra Fyn og to fra Jylland, mens rigtigt mange er fra Bornholm. Nogle er sikkert kommet til Danmark gennem Rusland, andre gennem de slaviske områder i Polen og det østlige Tyskland. I det nuværende Danmark er der ikke nogen byzantinske guld- eller kobbermønter, men fra Skåne og Hedeby kendes nogle få stykker[40].

Det er påfaldende, at der er så få byzantinske mønter. Ligesom med de karolingiske og tidlige angelsaksiske mønter, som vi allerede har set på, må man spørge sig, om lønnen for kejserlig tjeneste blev brugt ude i det fremmede, eller om det blev smeltet ned og omgjort til andre genstande. Men vi ved, at nogle bragte rigdommene hjem til Norden. Midt i 1000-tallet tjente den norske Harald Hårderåde fabelagtige rigdomme hos kejseren af Byzans. Han tog sin formue med hjem – og blev konge af Norge. En veldokumenteret rigdomsstrøm, som vi altså ikke kan se i fundmaterialet.

FIG. 3.28
Vikinger på langfart
Runestenen fra Berezanj ved Dnepr-flodens munding i Ukraine. Stenen er rejst af Grane til minde om Karl. Disse to vikinger må have været på vej til Konstantinopel.

FIG. 3.29
Jellingstenen
Omkring år 965 rejste Harald Blåtand den store runesten i Jelling. Stenen blev sat til minde om Haralds forældre, Gorm og Thyra. Stenens indskrift beretter samtidig om, at Harald samlede Danmark og gjorde danerne kristne.

Møntprægning i Danmark i 900-tallet – Harald Blåtand slår mønt i Hedeby

I 900-tallet blev udmøntningen genoptaget i Hedeby. Det skete lige før år 900 efter et halvt århundredes afbrud i møntprægningen. I Hedeby og omegn spillede de, som vi skal se nedenfor, hovedrollen i møntomløbet. De blev også udbredt i resten af landet, men her var de blot en lille komponent i en møntmasse, der var helt domineret af islamiske dirhemer.

Da man i Hedeby skulle vælge motiv, greb man tilbage til den gamle type med Karl den Stores og Dorestads navne. Nu her et århundrede efter Karls død og et halvt århundrede efter Dorestads nedgang er det dog tvivlsomt, om stempelskæreren var klar over, at det var bogstaver, han skar. Han benyttede nok bare en Hedeby-mønt fra 800-tallet som forlæg. Det var jo sådan, en mønt skulle se ud i denne by. Man er nemlig ofte temmelig konservativ i valget af motiv til mønterne. Når folk først har vænnet sig til mønternes motiv, og det nyder almen respekt og accept, skal der gode grunde til at ændre det. Hvor om alting er, lignede bogstaverne i alt fald ikke længere rigtigt bogstaver, men havde nærmest udviklet sig til abstrakte symboler, og i løbet af de efterfølgende faser af udmøntningen blev de endnu mere abstrakte.

Udmøntningen af Carolus Dorestad-typen fortsatte i Hedeby det næste trekvarte århundrede. Antallet af bevarede eksemplarer viser, at produktionen må have været betydelig. Det har været diskuteret, om der var pauser i udmøntningen eller om den var kontinuerlig. Som vi skal se senere, havde denne mønt status af 'officiel valuta' i Hedeby. Derfor er det nok mest sandsynligt, at produktionen var kontinuerlig uden pauser. Mønterne blev langsomt lettere og tyndere, og i 970'erne var vægten helt nede på ca. et kvart gram. Det var måske en følge af den sølvmangel, der var opstået, da strømmen af dirhemer østfra var faldet. Ved at sætte vægten ned kunne man nemlig strække sølvet noget længere. Udmøntningen af Carolus Dorestad-mønterne stod på dette tidspunkt på et meget lavt teknisk stade. Motiverne og prægningen var sjusket[41].

Meget tyder på, at kong Harald Blåtand (ca. 958-senest 987) kontrollerede møntprægningen i Hedeby. Således har han sandsynligvis benyttet Carolus Dorestad-efterligninger præget i Hedeby til betaling af sine mænd ved byggeriet af ringborgen Nonnebakken i Odense i 970'erne. Disse mønter optræder nemlig i to fund fra borgen, og i de senere fund fra kongens regering er de ret almindelige i Danmark.

Da var det, at korsmønterne blev indført. Fundforekomsten viser, at de daterer sig fra 980'erne, muligvis allerede fra anden halvdel af 970'erne, altså lige omkring tidspunktet, hvor ringborgene stod færdige. Korsmønterne er – ligesom de sene Carolus Dorestad-efterligninger – så tynde, at motivet fra den ene side går igennem møntblanketten og kan ses i negativ på den anden side – det såkaldte halvbrakteat-præg. Derimod var udførelsen meget mere soigneret end for de sidste Carolus Dorestad-mønter. Korsmønterne har fået navn efter korset, der ses på bagsiden. På forsiden bærer de et motiv med buer og trekanter på den ene side. I en lidt senere fase af udmøntningen er der et ansigt på forsiden. Forsidens motiv er inspireret af Carolus Dorestad-mønternes, uden at være en egentlig videreførelse. I den første fase var mønterne ca. 16 mm i diameter og vejede ca. 0,30-0,35 g, men siden skete en vægtreduktion til ca. 0,20 g, og diameteren var nu kun 15 mm[42].

Korsmønterne udviser en stor og jævn udbredelse over hele landet. Mønterne er indskriftløse, men det er hævet over enhver tvivl, at den danske konge er møntherre for korsudmøntningen, idet de, som vi skal se nedenfor, blev benyttet af kongen til betalinger af hans mænd. Man kan ligefrem tale om den første danske udmøntning til brug for hele landet. Kong Harald er den konge, der, som han selv skriver på den store runesten i Jelling, "gjorde Danerne kristne" (fig. 3.29). Han har forstået mønternes potentiale til at få udbredt budskabet om den nye religion. Det er baggrunden for valget af det tydeligt kristne kors som hovedmotiv på mønterne.

Der har været mange forslag til, hvor korsmønterne var præget. Både Wolin i Polen og danske Jelling, Odense, Roskilde og Lund har været nævnt. Hedeby var dog tidligere klart favoritten, men da man indtil for nyligt ikke kendte et eneste fund fra Hedeby og omegn, måtte denne antagelse efter nærmere undersøgelse afvises. Det var en logisk konklusion med den viden, man havde. Man mente så, at korsmønterne måtte være præget et sted i Danmark nord for Kongeåen. Den bedste hypotese var ringborgene, der jo var knyttet til kongemagten, og hvor man havde spor efter sølvsmedearbejde. Harald Blåtands 'hovedstad' Jelling med de monumentale højanlæg, skibssætninger og kæmpepalisade var også en kvalificeret kandidat.

Disse mønter er så små og tynde, at de er meget svære at finde med traditionelle udgravningsmetoder. De knækker let, og så er de naturligvis endnu sværere at finde. Derfor kendes der til dato kun ganske få enkeltfund af dem. Indtil for nyligt fandtes de kun ved organiserede, velgennemførte udgravninger, hvor jorden blev soldet. Det vil sige at si jorden på et finmasket net, hvor genstandene ligger tilbage, når jorden er faldet gennem hullerne i nettet. På den måde dukkede der én op på ringborgen Trelleborg på Sjælland og én i den jyske landsby Vorbasse. Man må derfor formode, at mange eksemplarer bliver overset i tidligere og nuværende udgravninger, hvor ressourcer og tidspres ikke tillader soldning. Heller ikke blandt detektorfundene dukkede de op. Brug af metaldetektor har ellers siden 1970'erne betydet en eksplosion i fundmængden for mange andre mønttyper.

Imidlertid er soldning blevet mere almindelig i udgravninger i Hedeby. Samtidig er metaldetektorerne indenfor de allersidste år blevet bedre, og de kan nu også lokalisere disse små tynde mønter. Således er der allerede nu dukket ikke mindre end seks enkeltfund op i Hedeby: fire fra udgravninger og to fra detektorrekognosceringer. Den mangel på fund, som man baserede afvisningen af Hedeby som møntsted på, har således vist sig ikke at være reel. Også ved udgravning på Bispetorv i Aarhus er der fundet tre eksemplarer, og et eksemplar er lokaliseret med detektor ved Råhede syd for Ribe. Antallet er øget markant de sidste år, og man må formode, at fundmængden også vil stige i fremtiden.

ENKELTFUND AF KORSMØNTER[43]
CA. 975/980- 990 **TABEL 3.5**

STED	UDGRAVNING	DETEKTORFUND
Trelleborg 1938/1939	1	-
Vorbasse 1978	1	-
Hedeby, havnen, 1979	1	-
Hedeby 2003-2006	-	2
Hedeby 2005	3	-
Aarhus, Bispetorv 2010	3	-
Råhede 2010	-	1

FIG. 3.30

MØNTPRÆGNING I HEDEBY I 900-TALLET

Forskellige varianter af de såkaldte Hedeby-mønter. De er alle halvbrakteater, hvilket vil sige, at præget fra forsiden ses på bagsiden, fordi blanketten er så tynd. De tidligste typer er fortsat imitationer af de langt tidligere Dorestad-mønter fra Karl den Stores tid (jf. fig. 3.20). De senere typer er Harald Blåtands korsmønter, der som de første danske mønter bærer det kristne kors som hovedmotiv.

DORESTAD-EFTERLIGNINGER

CA. 890- 975

KORSMØNTER

CA 975/980- 990

De seks mønter fra Hedeby er fundet flere forskellige steder indenfor halvkredsvolden, der omkransede den daværende by, og må være tabt enkeltvist. Det er derfor rimeligt at konkludere, at korsmønterne har været brugt som et udbredt betalingsmiddel i 980'erne. Seks mønter er ikke mange, men flere faktorer gør, at man alligevel kan postulere, at denne mønttype givetvist endda har udgjort det dominerende betalingsmiddel i Hedeby. Den var kun i omløb i ganske kort tid – under ti år. Der er hidtil dokumenteret lidt over 300 mønter fra Hedebys knap 300-årige brugsperiode, så seks mønter for et lille tiår ligger ikke langt fra gennemsnittet. Når hertil lægges, at de ovenfor skitserede forhold antyder, at de i virkeligheden er underrepræsenterede blandt fundene, tegner der sig et billede af en kort periodes intense brug af korsmønterne.

Da Hedeby hidtil havde haft en velorganiseret møntprægning, ligger det lige for at foreslå, at disse mønter faktisk alligevel er prægede i Hedeby. Som vi skal se nedenfor var købmændene i Hedeby også vant til og trygge ved, at de mønter, de skulle bruge, var præget i deres egen by. Ekspertisen til fabrikationen fandtes allerede i Hedeby, mens møntprægning var ukendt andre steder i Danmark. Det ville også forklare, hvorfor Carolus Dorestad-efterligningerne og korsmønterne – som beskrevet ovenfor – teknisk og ikonografisk set ligner hinanden så meget. Derimod er de meget anderledes end de samtidige islamiske og europæiske mønter, der både var tykkere, tungere og større.

Korsmønterne har sandsynligvis afløst Carolus Dorestad-efterligningerne i udmøntningsrækken på møntstedet i Hedeby. Korsmønternes indførelse betød som sagt både en tilbagevenden til en bedre teknisk standard samt en forbedret vægt. Man må forestille sig, at initiativet til denne forbedring kom fra kong Harald. Kongen ville have en præsentabel mønt. Han har så benyttet lejligheden til at indføre en ny type, der symbolsk set var mere knyttet til ham selv, og som samtidigt ved sit korsmotiv på bagsiden udbredte kendskabet til den nye tro, kristendommen.

Hvis Harald er møntherren, og mønterne er prægede i Hedeby, således som der er argumenteret for ovenfor, så må Harald have været herre i Hedeby på det tidspunkt, hvor mønterne blev præget, altså i slutningen af 970'erne eller i alt fald i 980'erne. Men det falder netop sammen med den periode 974-983, hvor man har formodet, at tyskerne sad i Hedeby. Denne hypotese kan så ikke passe. Kejser Ottos angreb på Dannevirke i år 974 kan ikke bringes i tvivl, da det nævnes tydeligt i de skriftlige kilder, men der står ikke eksplicit, at det skulle have ført til en tysk besættelse af Hedeby. Den borg, som kejseren lod opføre til sikring af grænsen, kan sagtens have ligget længere sydpå. Intet i de skriftlige kilder taler imod, at Hedeby fortsat skulle være på danske hænder. Danskernes deltagelse i slavernes opstand mod Tyskland i 983 er også velbelyst i kilderne, men den havde ikke nødvendigvis noget med en eventuel tilbageerobring af Hedeby at gøre. Hedeby nævnes ikke eksplicit i denne sammenhæng. Tolkningen af nogle runesten som relaterede til det hypotetiske slag ved Hedeby i 983 er langt fra sikker. Så alt i alt kan tyskernes kontrol af Hedeby 974-983 ikke bevises i kilderne. Den danske konges greb om møntvæsenet i Hedeby i disse årtier tyder tværtimod på, at hans kontrol med de daglige anliggender i byen og området var intakt. Om der så har været en eller anden form for tysk overherredømme eller dansk tributskyldighed til kejseren helt tilbage fra kejser Henriks angreb på Danmark i år 934, det kan ikke belyses ud fra mønterne.

Korsmønterne kan inddeles i fire faser (tabel 3.6). Der kendes mange varianter fra hver fase, hvilket afspejler en betydelig udmøntning. De to tidlige faser er veldokumenterede af en række samtidige skattefund. Strandbyskatten, der fremkom i 2012, er en smule senere end de øvrige kendte fund. Den frembragte ikke mindre end tre nye varianter fra den tredje fase, hvilket tyder på, at udmøntningen i denne fase var større, end vi havde troet. Fra fase 4 har vi endnu ikke noget samtidigt skattefund, så den var måske også mere omfattende, end vor aktuelle viden lader ane.

KORSUDMØNTNINGENS FASER[44]
CA. 975/980- 990 **TABEL 3.6**

GRUPPERINGER AF KORSMØNTER	OMTRENTLIG DATERING	ANTAL VARIANTER
KG 10a (fase 1)	Ca. 975/980-	50
KG 10b (overgangsfase)	Ca. 975/980-	8
KG 11 (fase 2)	Ca. 975/980-	28
KG 10c (fase 3)	Ca. 985-	29
KG 12 (fase 4)	Ca. 985-	10

KG henviser til Malmer 1966.

Harald Blåtand blev omkring 985/987 væltet af et oprør ledet af hans søn Svend Tveskæg. Herefter ophørte udmøntningen af korsmønter hurtigt[45].

Engelske og tyske mønter omkring år 1000
Lige så pludseligt som Harald Blåtands møntreform havde sikret danske mønter den dominerende stilling i møntmassen, lige så hurtigt mistede de den igen. Det var ikke længere islamiske mønter, der strømmede ind i landet, men engelske og tyske. Det var sølvpenninge med en vægt omkring et gram eller lidt mere og en diameter på en 17-21 mm. Importen slog igennem i 990'erne. Den truende sølvmangel efter ophøret af importen af dirhemer blev afløst af fornyet sølvrigelighed.

Tidligere havde det engelske møntvæsen været opsplittet i flere af hinanden uafhængige regioner med hver sin mønt. Disse regioner svarede stort set til de forskellige selvstændige kongedømmer. Men under vikingernes kolonisering i Danelagen gik flere af de gamle kongedømmer under, og i kampen for at fordrive vikingerne stod det sydengelske Wessex med hovedsæde i Winchester frem som sejrherren og tilbage som det eneste rige, der nu havde samlet hele England. Med kong Edgars møntreform omkring år 973 blev møntvæsenet ensrettet og ensartet i hele riget. Der blev stadigt præget mønter i en lang række byer ud over landet – deres navne findes sammen med møntmestrenes i mønternes bagsideindskrifter – men alle steder blev der benyttet samme mønttype. Udenlandske mønter var ugyldige og skulle omveksles mod gebyr. Kongen beordrede med regelmæssige mellemrum – i starten ca. 6 år, senere det halve – udskiftning af mønttypen. Herefter var de gamle mønter ugyldige og skulle veksles til nye til en defavorabel kurs. Således fik kongemagten en ikke ubetydelig indtægt fra sit møntmonopol. For os i dag har systemet den fordel, at engelske mønter kan dateres temmelig præcist.

I 843 var Frankerriget blevet delt mellem kejser Ludvig den Frommes tre sønner. Den østlige del af riget blev til Det Tysk-Romerske Rige, der blev en mægtig nabo til Danmark. Det tyske møntvæsen var decentralt. Det udgik oprindeligt fra det centraliserede karolingiske møntvæsen, der også havde omfattet en række møntsteder ved Rhinen og i Nederlandene. Siden spredte møntprægningen sig langsomt østover, først til Bayern og siden til Sachsen. Kongemagten i Det Tysk-Romerske Rige formåede imidlertid ikke at bevare et enhedsmøntvæsen over hele riget. Selv de udmøntninger, som kongen selv stod for direkte, var forskellige i vægt og type fra sted til sted. Andre steder var det hertuger, grever, klostre og bisper, der stod for møntproduktionen. Fundene tyder dog på, at hver enkelt møntherre opretholdt sit møntmonopol indenfor sit eget territorium, således at fremmede mønter efter alt at dømme skulle veksles mod lokal mønt.

FIG. 3.31
Penning fra Regensburg
Bayerske penninge som denne var nogle af de tyske mønter, som kom til Danmark i løbet af 900-tallet. Denne mønt er slået i perioden 948-955 og blev fundet i Vestermarie sogn på Bornholm i 1800-tallet.

I Skandinavien er der enkelte fund af engelske mønter op gennem 900-tallet, men den massive import startede først i 990'erne. I de vestslaviske områder i det østlige Tyskland og Polen kom de endnu senere og i mindre omfang. Jo længere vi kommer østpå (væk fra England), jo mindre andel af engelske mønter er der i møntmassen. I Norge er der lige så mange engelske som tyske mønter, i Danmark inklusiv Skåne er der knap en engelsk mønt for hver 1,5 tyske, i Sverige udenfor Skåne er det en engelsk for tre tyske, i Finland og Estland en engelsk for fire tyske og i Rusland og de vestslaviske områder omtrent en for hver 20 tyske[46].

De tyske mønter optræder også sporadisk i løbet af 900-tallet. De kom tidligt til de vestslaviske områder i form af bayerske penninge (og deres tjekkiske efterligninger) og de tidlige Sachsenpfennige fra Magdeburg, men deres egentlige gennembrud i Danmark er de sidste år af 900-tallet (fig. 3.31). I Danmark kom de i små mængder i løbet af hele 900-tallet, i Sverige først i midten af århundredet. Men også her er det først i århundredets sidste årti, at importen rigtigt satte ind.

Både de engelske og tyske mønter fra vikingetiden skal tælles i mange tusinder blandt fundene i Østersøområdet. Der er registreret over 300.000 tyske mønter og over 60.000 engelske. Heraf er 28.000 tyske og 16.000 engelske fra Danmark – halvdelen fra det nuværende Danmark og den anden halvdel fra Skånelandene. Danmark udgjorde således knap 10% af de tyske mønter og godt 25% af de engelske. Det er en markant relativ fremgang i forhold til Danmarks 2,5% af de islamiske dirhemer i 800- og 900-tallet[47].

Disse enorme tal overgår faktisk langt, hvad der er registreret af fund i mønternes hjemlande England og Tyskland. Dette misforhold har naturligvis givet anledning til en del diskussion blandt forskere. Især i Tyskland har der udspundet sig en hed debat. I 1950'erne formuleredes hypotesen om 'Fernhandelspfennig'. Denne 'fjernhandelspenning'-hypotese går ud på, at mønterne simpelt hen var produceret med henblik på eksport til Østersøområdet. Formålet var altså ikke at forsyne den lokale handel med betalingsmidler. Denne model har stadig sine tilhængere, men er også blevet kraftigt kritiseret. Kritikkerne har peget på, at skriftlige kilder, skønt fåtallige, samstemmende antyder, at mønter blev brugt til handel og afgiftsbetalinger. Samtidigt er der en række skattefund, der faktisk tyder på velorganiseret brug af egen mønt og udelukkelse af fremmed mønt. Der bliver også registreret et stigende antal enkeltfund, der må være tilfældige tab fra aktivt møntbrug. De tyske mønter må altså trods alt først og fremmest være præget til brug for den lokale økonomi og kun i anden omgang være brugt til eksport til Østersøområdet[48].

Et af argumenterne, der er blevet fremført til støtte for fjernhandelspenningteorien, er, at der er overleveret forholdsvis få eksemplarer af mønter præget før eksporten tog til i 990'erne. Når man ser på de enorme mængder af mønter i fundene i Østersøområdet, får man faktisk let indtryk af, at udmøntningen steg dramatisk fra den ene dag til den anden. Stempelstudier af mønter fra Dortmund har imidlertid vist, at den andel af møntproduktionen, der blev eksporteret til Sverige, var langt mindre før år 1000 end efter år 1000. Det vil sige, at antallet af mønter i fundene i Østersøområdet ikke kan bruges til at få en idé om udviklingen af møntproduktionen. Møntproduktionen i 900-tallet var således meget højere, end man får indtryk af ved kun at se på antallet af bevarede mønter. Dermed bortfalder endnu et argument for fjernhandelspenningsteorien[49].

Baggrunden for den store eksport af tyske mønter var et opsving i sølvminedriften i Tyskland. Opsvinget var så markant, at det blev bemærket af de samtidige krønikeskrivere Widukind af Corvey og Thietmar af Merseburg. Der er sølvminer i Schwarzwald, Westfalen og Taunus-bjergene, men det er især minerne i Harzen, der tiltrækker opmærksomheden. De såkaldte Otto Adelheid-penninge udgør over en fjerdedel af samtlige tyske mønter, der kom til Skandinavien. De er præget i Goslar i Harzen, der ligger ved foden af bjerget Rammelsberg, hvor en af de største miner

i området findes. Med moderne metalanalyser kan man sammenligne mikroskopiske urenheder i møntmetallet med tilsvarende urenheder i malm fra forskellige miner. Man kan sige at metalanalysen kan finde sølvets 'fingeraftryk'. Analyserne bekræfter, at sølvet fra Rammelsberg blev brugt til at præge Otto Adelheid-udmøntningen. Mønten har sit navn efter kejser Otto 3. (983-1002) og hans farmor Adelheid, der var formynder for ham, da han kun var tre år, da han besteg tronen[50].

Paradoksalt nok viser analyserne også, at nedsmeltede islamiske dirhemer har været brugt til en mindre, men trods alt ikke helt ubetydelig del af Otto Adelheid-udmøntningen[51]. Dirhemer findes normalt ikke i Harzen, så de må komme fra Østersøområdet. Møntstedet Goslar har altså på et tidspunkt kunne tiltrække dirhemer, smelte dem om, ommønte dem og dernæst re-eksportere dem tilbage nord- og østpå (fig. 3.32).

Den nye sølvrigelighed må have været en udslagsgivende faktor for, at der kom så mange tyske mønter til Østersøområdet. Kom mønterne med handel eller plyndring? Her er handlen den mest sandsynlige forklaring. Der kendes nemlig ikke specielt mange vikingeangreb på Tyskland i den periode, vi taler om her. Vi hører om angreb på Stade i 994, på Tiel i 1006 og på Hadeln i 1042. Det er ikke mange, og de svarer kun til nogle få af de steder, hvor mønterne kommer fra. For eksempel er der rigtigt mange mønter fra Bayern, Schwaben og Franken, men her er der ikke kendt noget angreb overhovedet. Så der er nok nærmere tale om handel. Fundene tillader os at udskille forskellige importruter. Frem til ca. år 990 var der tilsyneladende to ruter. Fund med mange bayerske og bøhmiske mønter i de vestslaviske områder tyder på en østlig rute via Elben og Polen. De tyske mønter i de bornholmske fund synes at være kommet ad den vej, tværs over Østersøen. Fund med mange mønter fra Franken, Køln (ægte og frisiske efterligninger) og Frisland antyder en mere vestlig rute via Rhinlandet og Nordsøen. Denne rute har forsynet resten af Danmark. Op til år 1000 tager den østlige rute til i betydning, men efter årtusindskiftet vinder den vestlige rute frem igen[52].

Hvad der gik den anden vej som betaling for alt dette sølv kan vi kun gætte på. Mon det stadig var pelsværk, der var så eftertragtet? Helt fra Nordskandinavien og Rusland? Eller rav fra Østersøkysten, måske? I alt fald synes sølvrigeligheden, der fulgte efter intensiveringen af minedriften i Tyskland, at have været betydende for, at handelen netop gik den vej.

Også de engelske mønters vej til Danmark og Østersøområdet rejser en række spørgsmål. Var de bytte fra plyndring? Eller danegældbetalinger? Eller handelsudbytte? De skriftlige kilders og runestenenes omtale af bytte fra vikingetogter og af englændernes betaling af danegæld for at undgå plyndring giver tilsyneladende svaret – og dog. Vi kender danegældsbetalinger for årene 991, 994, 1002, 1007, 1012 og 1018.

FIG. 3.32
Tysk penning
Otto Adelheid-penning fra Strandby-skatten, der blev fundet i Nordjylland i 2012. Mønten er præget i Goslar i Tyskland. At den er fundet i Strandby-skatten, som blev nedlagt omkring år 985, har været et af argumenterne for at rykke dateringen af denne udbredte mønttype fra 991 til 983.

FAKTA

VIKINGERNES MØNTER I FRANKERRIGET, DE BRITISKE ØER OG NORDATLANTEN

FIG. 3.33
Helgenkongen
Engelsk St. Edmund-mindepenning udstedt af skandinaviske vikinger i England.

I 800- og 900-tallet etablerede vikingerne kolonier flere steder i Vesteuropa og Nordatlanten. I Frankerriget og i England mødte de et velorganiseret møntvæsen, som de hurtigt tog ved lære af. I starten prægede de efterligninger af de lokale mønter, men lidt efter lidt indførte de egne mønttyper. I Danelagen i England slog de eksempelvis mønter med Sankt Edmunds navn lige omkring år 900. Det var historiens ironi, for Edmund var den sidste angelsaksiske konge i East Anglia, og det var vikingerne selv, der havde slået ham ihjel i år 869 – og dermed sikret ham helgenværdigheden! På andre engelske vikingemønter udgør motivet sværd, ravne og Thorshamre – men også kors og Sankt Peters nøgler. I Irland og på øen Man havde der ikke været møntprægning tidligere, og her slog vikingerne i slutningen af 900-tallet og starten af 1000-tallet efterligninger af samtidige engelske mønter[53] (fig. 3.34).

I Normandiet i det nuværende nordvestlige Frankrig blev vikingerne meget hurtigt integreret i det omgivende samfund. Vilhelm Langsværd (927/932-942) satte sit navn på mønten og demonstrerede således stolt sin status overfor den frankiske konge. Meget tyder på, at systemet med at inddrage alle mønter med jævne mellemrum og sende en ny type i omløb, kaldet *renovatio monetae,* blev opfundet i Normandiet allerede i 930'erne – længe før det blev taget i brug andre steder. Idéen med systemet var at skaffe indtægt til fyrsten, idet møntbrugerne betalte gebyr for omvekslingen fra de gamle til de nye mønter. Og når denne tvangsveksling forekom med jævne mellemrum, blev det til en slags formuebeskatning – og fast indkomst til møntherren[54].

Men vikingerne brugte også mønter, smykker og barrer til betaling efter vægt i de nye kolonier, ligesom de var vant til hjemmefra (fig. 3.35). I Normandiet skete det kun meget sporadisk, mens der i England synes at have været to økonomiske systemer på en gang – et med egentlig møntbrug og et med betaling efter vægt. I vikingernes kolonier i Holland var der udbredt vægtøkonomi. Det samme var tilfældet i vikingernes bosættelser i Det Irske Hav og Nordatlanten. Således er der fundet fragmenter af islamiske dirhemer fra Centralasien i Skotland, på Orkney, Færøerne og så langt væk som Island[55].

FIG. 3.34
Anglo-irsk penning
Mønten er slået i Dublin under den norske konge af Irland, Sigtryg Silkeskæg (ca. 980-1042).

FIG. 3.35
Sølvbarre
Sølvbarre fra vikingetid.

FIG. 3.36
Yttergärde-runestenen
Stenen stammer fra 1000-tallet og fortæller om udbetalingen af danegæld til en af de mange vikinger, der havde været på togter i England.

Togterne endte som bekendt med, at den danske konge Svend Tveskæg simpelthen erobrede England i 1013. Ved hans død året efter vendte den engelske konge Æthelred tilbage, men Svends søn Knud med tilnavnet den Store gentog erobringen i 1016. Med sin bror Haralds død i ca. år 1018 var Knud konge både i Danmark og England. Herefter kunne man ikke så godt blive ved med at hærge og plyndre England. I stedet blev den såkaldte hærgæld fra 1012 til 1051 opkrævet i England for at betale for de hovedsagligt skandinaviske lejetropper i flåden. Pengene fortsatte således med at strømme fra England mod Skandinavien. Og det er faktisk påfaldende, at de engelske mønter i Danmark slår igennem med CRVX-typen, der blev præget fra ca. 991-997 og varede til Expanding Cross-typen, der stammer fra ca. 1050-53. Det er faktisk næsten perioden med store danegæld- og hærgældbetalinger.

Hvis man ser på sagen mere i detaljer, opdager man imidlertid, at kronologien ikke helt passer. Mønttyper fra perioder, hvor der hverken er registreret danegæld eller hærgæld er også velrepræsenterede i det danske fundmateriale. Det kunne tyde på, at handel også spillede en rolle. Her kan det være interessant at se på fordelingen på møntsteder af de engelske mønter i skandinaviske og baltiske fund. For perioden ca. 990-1050 er møntsteder fra hele riget jævnt repræsenterede, hvorimod de forholdsvis få tidligere og senere fund er domineret af mønter fra det nordøstlige England. Det drejer sig hovedsagligt om møntstederne York og Lincoln fra de gamle vikingeriger i Danelagen. Det antyder, at der har været en vis handel hele tiden mellem Skandinavien og Nordøstengland, som bragte mønter over Nordsøen. I perioden ca. 990-1050 kommer de politiske udbetalinger til, og de mangedobler denne mønteksport. De politisk betingede betalinger til vikingerne stammede fra skatteopkrævninger over hele England, ikke bare i nordøst[56].

På den berømte 1000-tals runesten fra Yttergärde i Uppland i Sverige står: "Men Ulf har taget tre gæld i England. Det var den første, som Tosti betalte. Senere betalte Thorkild. Senere betalte Knud" (fig. 3.36). Ulf var åbenbart en almindelig viking, der havde deltaget i Tostis, Thorkilds og Knuds togter til England. Ledere fordelte byttet fra danegælden og plyndringerne til deres mænd. Man får indtrykket af, at det foregår meget velorganiseret og regelret, nærmest efter en fordelingsnøgle, hvilket sagaerne også bekræfter[57]. Således blev rigdommene spredt bredt ud blandt deltagerne i togtet. Vikingen Ulf har sandsynligvis taget sin del med hjem – han har i alt fald pralet af det derhjemme, som vi ser på stenen. Vi ved ikke, om det drejede sig om mønter eller andre værdigenstande, men det er fristende at se det som en af måderne, hvorpå de engelske mønter er kommet til Danmark.

Engelske mønter findes oftest i skattefund, hvor de er blandet godt og grundigt op med mønter andre steder fra, især tyske. Dette faktum har fået visse forskere til at foreslå, at mønterne slet ikke kom direkte fra England, men måtte have været gennem mellemmænd i Nordtyskland. De skulle have samlet diverse ugyldige mønter, der kunne bruges som betaling efter metalværdi i Norden. Tolkningen har som implicit præmis, at mønter ikke cirkulerede særligt aktivt i Norden og derfor måtte have været opblandet et andet sted. Denne forklaring er dog ikke særlig sandsynlig. Der er flere fund, der helt domineres af den nyeste engelske type. Eksempelvist tæller den engelske CRVX-type for 166 eksemplarer ud af de 205 mønter i det bornholmske Store Frigård-fund, mens samtlige 82 mønter i Tyskegård-skatten, ligeledes fra Bornholm, er af den engelske Long Cross-type, der blev præget ca. 997-1003 (fig. 3.37). Det tyder meget tydeligt på direkte eksport fra England til Bornholm uden mellemmænd. Tilsvarende er 580 ud af de 770 mønter i List-fundet fra Vadehavsøen Sild af Long Cross-typen. Disse fund afspejler summer, der lige er kommet fra England og endnu ikke er blandet med mønter andetstedsfra i omløb[58].

FIG. 3.37
Danegæld
Skattefundet fra Tyskegård på Bornholm består udelukkende af helt nye engelske mønter præget ca. 997-1003. Det kan være en sum, der er betalt som danegæld til en bornholmsk vikingehøvding.

Det er interessant at se, at CRVX og Long Cross er massivt til stede i Danmark lige omkring år 1000, men indenfor de næste par årtier blev de hurtigt erstattet af nyere typer, der sikkert kom direkte fra England. Derimod dukkede CRVX og Long Cross op noget senere på Østersøøen Gotland, hvor de så forblev i flere årtier. Det kunne tyde på, at de engelske mønter først kom til Danmark og derefter blev distribueret videre ind i Østersøområdet. Mønter cirkulerede således rent faktisk rundt fra en del af Skandinavien til en anden[59].

Danmark var imidlertid ikke den eneste indgang for engelske mønter til Østersøen. De kom også direkte til Norge, hvor de udgør halvdelen af de registrerede fundmønter, den højeste andel i noget skandinavisk land. Men også længere inde i Østersøområdet er der sandsynligvis kommet mønter direkte fra England. Således udgør de engelske mønter i det finske skattefund fra Hadvala i Piikkiö sogn en homogen gruppe mønter fra Sydøstengland, der sikkert er kommet direkte til Finland, måske med en viking, der havde været på togt i Thames-området. Også de 219 Long Cross-mønter, der er registreret i Finland, kan måske være kommet på en gang, selvom de stammer fra syv eller otte skattefund samt en række enkeltfund. De udviser nemlig en stor grad af stempelkobling, hvilket tyder på, at de er taget ud af omløb i England på én gang og herefter bragt samlet til Finland. De har så cirkuleret fra hånd til hånd, og er på den måde blevet spredt rundt i Finland. I Hattula-skatten fra 1020'erne var de 20 år gamle Long Cross-mønter meget mindre testede end de øvrige engelske mønter. De var nok kommet sammen til Finland direkte fra England og har været holdt sammen siden[60].

Så alt tyder på, at engelske mønters veje til Skandinavien kunne være mangfoldige. Nogle kom med handel, andre ved plyndring og tribut. Nogle kom direkte uden stop helt til Bornholm og Finland, mens rigtigt mange andre vandrede fra sted til sted indenfor Skandinavien, for eksempel fra Danmark til Gotland. Nogle blev holdt sammen, andre var i aktivt omløb. Hvor fik England disse store mængder sølv fra? De engelske sølvminer er små og kan ikke forklare den store sølvrigelighed alene. Det er mere sandsynligt at se mod kontinentet, hvor de tyske miner jo havde øget sølvmængden. Vi ved ikke, hvad England kan have eksporteret på dette tidspunkt. Men hvis vi ser på situationen et par hundrede år senere, er det især den gode engelske uld, der skaffer sølv til øriget fra de tekstil-producerende områder i Nederlandene. I 1140'erne fortæller historikeren Henrik af Huntingdon, at "selv om der kun var få sølvminer i England, kom der meget sølv fra Tyskland ad Rhinen på grund af Englands vidunderlige frugtbarhed i fisk og kød, i den bedste uld og i talløst kvæg. Derfor er der mere sølv i England end i Tyskland". Det var måske også tilfældet 150 år tidligere? [61]

Ligesom med den tidligere importbølge af sølv fra Centralasien synes udbuddet af sølv fra rige mineområder således også at have været afgørende for den store nye importbølge fra Tyskland og – indirekte – fra England. Herkomsten af de mønter, man finder i Skandinavien og Østersøområdet, siger især noget om, hvor sølv var tilgængeligt. Møntfundene giver således ikke på nogen måde et retvisende billede af regionens komplette kontaktnet og ej heller af deres samtlige handelsforbindelser og politiske kontakter. Eksempelvis er der kun fundet tre mønter fra hertugdømmet Normandiet, som jo ellers var grundlagt af vikinger i 911/912, og som havde om end ikke tætte så dog regelmæssige kontakter med Danmark til et stykke ind i 1000-tallet[62]. Men det var altså ikke kontakter, der gav sig udslag i møntfund. Helt modsat er der flere hundrede bayerske mønter, selvom kontakten til dette fjerne tyske landskab ikke kan siges at have været særligt tæt.

I denne sammenhæng bør det også fremhæves, at der findes et ikke ubetydeligt indslag af slaviske smykker i skattefundene i Danmark. Der var tætte kontakter til de vestslaviske områder i Polen og det østlige Tyskland. I disse områder blev der stort set ikke præget mønter, men kontakterne gav udslag i import af smykker. Smykkerne er af sølv og er ofte sønderdelt til brug for betaling af metalvægten[63].

FIG. 3.38
Norsk mønt i 1000 år
Norsk 5-krone i kobbernikkel præget i 1995 i anledning af 1000-året for den første norske mønt, som blev slået under kong Olav Tryggvason (995-1000).

Massiv udmøntning i Lund efter år 1000

Selv om engelske og tyske mønter indtog langt den største plads i møntomløbet, blev der dog stadigt præget mønter i Danmark. For 25 år siden kunne man endnu med nogen ret give Knud den Store (1018-1035) æren for at have indført et egentligt møntvæsen i Danmark. Det skulle han have gjort med hjælp fra indkaldte eksperter fra England, hvor han som bekendt også var konge. Man så da bort fra de tidligere begrænsede udmøntninger i Ribe og Hedeby. Betydningen af Harald Blåtands korsmønter lå endnu dengang lidt i de forskningsmæssige tåger. Og så var der jo den enlige svale, Svend Tveskægs efterligning af den engelske kong Æthelreds CRVX-mønt fra midten af 990'erne. Det var den første mønt med en dansk konges og det danske folks navn: ZAEN REX AD DENER = Svend konge til danskerne (fig. 3.1). Møntmesterens navn, Godwine, kan læses på bagsiden, og han er sandsynligvis tilkaldt fra England, da navnet er tydeligt angelsaksisk. Han (eller hans navnebror/-brødre) har på helt samme tid hjulpet både den svenske og den norske konge i gang med en helt tilsvarende udmøntning[64]. I 1995 blev det omtrentlige 1000-år for disse udmøntninger fejret både i Danmark, Norge og Sverige med udgivelse af mindemønter og festskrifter (fig. 3.38-3.40).

FIG. 3.39
Dansk mønt i 1000 år
Dansk 20-krone i aluminiumsbronze og dansk 200-krone i sølv. Begge præget i 1995 i anledning af 1000-året for den første mønt med en dansk konges navn, nemlig Svend Tveskægs (ca. 986-1014).

FIG. 3.40
Svensk mønt i 1000 år
Svensk 200-krone i sølv præget i 1995 i anledning af 1000-året for den første svenske mønt, som blev slået under kong Olof Skötkonung (ca. 980-1021/22). Ud over denne mønt prægedes også en svensk 1000-krone i guld med samme motiv.

FIG. 3.41

CRVX-EFTERLIGNINGER

I Skandinavien efterlignede man samtidige engelske mønter. Som eksempel ses her en engelsk CRVX-mønt og tre skandinaviske efterligninger.

ENGELSK – ÆTHELRED 2. (978-1013/1016)

PRÆGET CA. 991-997. FUNDET PÅ ILHOLM VED SVENDBORG

NORSK – OLAG TRYGGVASON (995-1000)

PRÆGET CA. 995. FUNDET VED STORE FRIGÅRD, BORNHOLM

DANSK – SVEND TVESKÆG (986-1014)

PRÆGET CA. 991-1014. UKENDT FUNDSTED

SVENSK – OLOF SKÖTKONUNG (990-1021/1022)

PRÆGET CA. 995. UKENDT FUNDSTED

Man var dog godt klar over, at der var præget efterligninger af samtidige engelske mønter i Skandinavien. Det var imidlertid ét stort virvar af forsider fra en type koblet til bagsider fra en anden, hvis det da ikke var to forsider eller to bagsider. Indskrifterne var nogle gange fuldt læselige – men var da oftest en slavisk kopi af indskriften på de engelske forbilleder. Tit var indskrifterne bare en række bogstaver uden mening eller sågar kruseduller, der bare skulle ligne bogstaver. Tilsvarende fandtes der både motiver i fin stil, der næsten kunne forveksles med en ægte engelsk mønt, og motiver, der nærmede sig abstrakt kunst.

I 1980'erne og 1990'erne var der imidlertid intensiv udforskning af disse mønter. Der kom nu overblik over hele dette store, uoverskuelige materiale ved en systematisk gennemgang. Takket være stempelstudier kunne mønterne passes ind i stempelkæder, der hjalp med til tids- og stedfæstelse af disse mønter, som ikke i deres indskrifter eller type røber deres ophav[65].

Der er naturligvis stadig en del eksemplarer, der kun kan kobles til nogle få eller ingen andre mønter. Imidlertid dukker der hele tiden hidtil upåagtede eksemplarer og helt nye fund op. Af og til tillader de at knytte to stempelkæder sammen til en, eller at knytte hidtil enkeltstående stykker til en kæde[66]. Arbejdet vil fortsætte, men allerede på nuværende tidspunkt er vi kommet langt. Man har kunnet grovinddele store dele af materialet i en 'sydlig' og en 'nordlig' gruppe. Den sydlige gruppe formodes for hovedpartens vedkommende at være præget i Lund i Skåne, der dengang var en del af Danmark, mens den nordlige gruppe er fra Sigtuna i Mälardal-området i Midtsverige. Motiverne var som sagt hovedsagligt efterligninger af samtidige engelske mønter, men der var også nogle byzantinsk inspirerede typer blandt mønterne fra Sigtuna.

Hvis vi ser på antal stempler, er Lundgruppen en smule større end Sigtuna-gruppen[67]. På grundlag af de nogenlunde sikkert daterede engelske forbilleder og mønternes optræden i daterede skattefund kan man datere starten på udmøntningen til ca. år 995. Det er en hel generation før Knud den Store. Man kan måske endda forestille sig, at udmøntningen i Lund er blevet indledt med den velprægede og læselige mønt med Svend Tveskægs navn. Udmøntningen foregår herefter over de næste par årtier og går over i Knud den Stores regering. Den fortsætter indtil indførelsen af Orm-typen i Lund i slutningen af 1020'erne.

Organiseringen af udmøntningen virker ret kaotisk. Der findes stempelkoblinger på kryds og tværs, og det ser ud, som om møntprægerne blot har taget et tilfældigt stempel i kassen ved arbejdsdagens start. Der er meget stor variation i vægten, der ikke synes at have været anset for specielt vigtig. Men formens skær af tilfældighed skal ikke skygge for indholdets betydning. Udmøntningen må have været ganske stor og noget af en teknisk og organisatorisk bedrift. Sølvholdigheden var høj på omkring 90%, der var idealet i vikingetidens verden. Engelske mønter var kendte og velanskrevne. Måske har kong Svend ønsket at nyde godt af dette rygte ved at transformere sit sølv til engelsk-lignende mønter, der var velegnede til handel. Der er nemlig ikke fundet mange eksemplarer i selve Lund, men derimod mange på Bornholm, Gotland og andre steder i Østersøområdet.

Stempelstudier har påvist, at der sågar er benyttet officielle engelske stempler, især i Lund, men også i Sigtuna. Det drejer sig især om stempler fra udmøntningens start, nemlig af typerne CRVX og Long Cross, der blev præget i England ca. 991-997 og ca. 997-1003. Hvorledes disse stempler er kommet over Nordsøen er lidt af en gåde. De kan være røvet af vikinger, men de kan også være kommet som et led i en mere eller mindre officiel teknisk hjælp fra England. Der er faktisk en del fra stempler fra York, der meget vel kan være bragt dertil af en møntpræger af skandinavisk afstamning. Handlede han på egen hånd? Blev han bestukket til at gøre det? Straffen for falskmøntneri var hård i England, og eksport af et møntstempel med misbrug for øje har loven sikkert ikke set mildere på. Lidt senere, da Knud den Store sad på tronen både i England og Danmark, var situationen en helt anden. Der findes stempler med Knuds navn og den danske (og altså ikke den engelske) kongetitel i fuld læselig og forståelig form.

Disse stempler er i den meget karakteristiske stil, som man benyttede på møntsmedjen i Lincoln. Har stempelskæreren i Lincoln helt officielt fået bestilling på nogle stempler til Danmark? Tilsvarende tyder meget på, at gravøren i Lund ved flere lejligheder har udfærdiget stempler til møntsmedjen i Sigtuna, og der er ligefrem påvist eksport af Lund-stempler til Sigtuna. Sådanne 'industrielle samarbejder' i vikingetiden mellem England, Danmark og Sverige giver et interessant indblik i datidens samfundsorganisering[68].

Hypotesen om, at disse mønter skulle være præget i Lund, har mange implikationer. I 1970 fejrede Lund 950 års jubilæum for Knud den Stores grundlæggelse af byen i 1020. Men allerede 1970'ernes og 1980'ernes store arkæologiske udgravninger i forbindelse med intensive byggearbejder i Lunds historiske bykerne påviste, at byen var 30 år ældre end hidtil antaget, og i 1990 – 20 år efter 950 års jubilæet – fejrede man 1000 års jubilæum! Indenfor de allersidste par år har man kunnet datere nogle højstatusbegravelser til omkring 980, altså endnu 10 år tidligere[69].

Bebyggelsen var i første omgang landlig, egentlig by-agtig bebyggelse kommer først i 1020'erne (så jubilæet i 1970 var heller ikke helt ved siden af!). Den var koncentreret om det nuværende Stortorget og syd herfor nordenden af Stora Södergatan. I den sydvestlige del i Kattesund lå en imponerende stavkirke, en stor kirkegård og måske kongsgården. Ved domkirken var der en højstatuskirkegård. Man regner netop kirken og kongen som de drivende kræfter i grundlæggelsen af byen. Lund er kun nogle få kilometer nord for det gamle magt- og kultcenter i Uppåkra, der stagnerer på denne tid. Det er nærliggende at forestille sig, at man bevidst har flyttet magtcentret fra Uppåkra til Lund, muligvis for symbolsk at bryde med den gamle religion.

I denne helt specielle bebyggelse er der i den tidlige fase generelt set ikke påvist mange spor af produktion eller håndværk. Som vi så var møntproduktionen imidlertid massiv, så denne aktivitet må have fyldt temmelig meget i kong Svends nyligt anlagte kongsgård. Det sætter et nyt perspektiv på Lunds tidligste historie. Det bør dog understreges, at der til dato ikke er fundet direkte arkæologisk belæg for, at udmøntningen virkelig fandt sted i Lund.

Nye møntsteder under Knud den Store i 1020'erne

Som sagt er indskrifterne på det store flertal af de skandinaviske efterligninger af engelske mønter enten mere eller mindre tro kopier af forbilledets indskrift eller uforståelige rækker af bogstaver og bogstavslignende symboler. Her er ikke meget hjælp at hente til bestemmelse af møntstedet. Takket være de ovenfor omtalte omfattende stempelstudier er mange af mønterne blevet knyttet sammen til grupper, der må være produceret samme sted. Hermed kan det fastslås, at størsteparten af udmøntningen i begyndelsen foregik ét sted, der sandsynligvis var Lund.

Imidlertid toner der i første halvdel af Knud den Stores regering (1018-1035) nye møntsteder frem. På nogle få mønter er der fuldt læselige og forståelige indskrifter, og de hjælper os til at identificere de nye møntsteder. Vi kender således et par mønter med bagsideindskrifterne VLIF eller VLF ON RICZTA, der er tolket som (møntmester) Ulf i Ringsted[70]. Ringsted var stedet, hvor sjællænderne mødtes til landsting, så det må siges at være et passende sted for en udmøntning, der dog tilsyneladende kun blev kortvarig. I stedet blev Roskilde Sjællands hovedmøntsted. En tidlig type herfra bærer indskriften OSGVT MN ON DAN (møntmester Asgaut i Danmark). Den kan sandsynligvis henføres til Roskilde, da Asgaut på en lidt senere mønt med samme forsidetype signerer sig OSGOD ON ROSCEL[71]. Roskilde voksede netop på denne tid frem som afløser for Lejre. Man har sikkert ligesom i Uppåkra/Lund villet lægge afstand til den gamle religion, der var knyttet til Lejre. Valget faldt da også på Roskilde, da Sjælland lidt senere skulle have et bispesæde. Her var også kongsgård og en blomstrende handel fra havnen, der lå godt beskyttet i bunden af Roskilde Fjord. Også i Jylland dukker der nu møntsteder op. Bagsideindskriften SEOTA MON ORBE henviser sikkert til Ørbæk ved Løgstør[72]. Denne tolkning støttes af den lidt senere velkendte udmøntning fra dette sted, der sikkert har været havneplads for ringborgen Aggersborg, der lå lige på den anden side af Limfjorden. Der kendes dog i dag kun ét eksemplar af denne mønt, og udmøntningen i Ørbæk tog først rigtigt fart i 1030'erne. I Viborg stod møntmester Svartgol (SVARTGOL M O PIBR og varianter) for udmøntningen[73]. I Viborg anlagde kong Knud en kongsgård, der var i brug ca. 1018-1030. Stedet lå strategisk midt i landet ved hærvejen, og navnet Vibjerg tyder på, at det har været kultsted langt tilbage i tiden. Det er også stedet for Jyllands landting. Selve byudviklingen kom dog først i gang senere i århundredet og omkring 1060 blev byen bispesæde.

Det er dog ikke altid helt enkelt at tolke mønternes indskrifter, således som følgende eksempel viser. Der findes en serie efterligninger af Knud den Stores engelske såkaldte 'quatrefoil'- og 'pointed helmet'-typer, der blev præget henholdsvis ca. 1017-1023 og 1024-1030[74]. Bagsideindskriften nævner møntmesteren Sigeric. Møntstedet skrives med forskellige stavemåder: RICYEBII, RIEBYII, RIHBIIR, RINHE. Der er i tidens løb foreslået flere tolkninger af dette bynavn: de engelske byer Rising Castle (Norfolk), Richborough (Buckinghamshire) eller Ringhborgh (Yorkshire) – og så Ribe. Ved indgående studier af stempelkoblinger har man kunnet knytte mønterne sammen i to små

FIG. 3.42
Mønt fra Roskilde
Mønten er slået under Knud den Store (1018-1035).

FIG. 3.43
Mønt fra Viborg
Mønten er slået under Knud den Store (1018-1035).

FIG. 3.44
Mønt muligvis fra Ribe
Mønten er slået under Knud den Store (1018-1035).

stempelkæder. Den ene består af fire forside- og syv bagsidestempler, og den anden af to forside- og to bagsidestempler. Herved knyttes nogle mønter, der ellers i indskrifterne giver sig ud for at være præget i London og York, til den her behandlede møntgruppe. Et sådant 'tilfældigt' mønster af stempelkoblinger er typisk for de skandinaviske udmøntninger i starten af 1000-tallet, men findes aldrig i England. Vi kan derfor roligt udelukke England som oprindelsesland for denne møntgruppe[75]. Kan vi så uden videre henføre gruppen til Ribe? Det beror på, om man tror på tolkningen af indskriften. I de tidlige latinske kilder (800/900-1200-tallet) bruges formen Ripa. På dansk kendes navnet først fra 1200-tallet, hvor det skrives Ripæ. Formerne Riebyii og Rihbiir på mønterne kan til nød minde om de fra de skriftlige kilder kendte former, mens de øvrige stavemåder på mønterne unægteligt ligger langt herfra[76].

Manglen på fund af disse mønter i Sydvestjylland kunne tages som et argument mod henførelsen til Ribe. På den anden side er der for denne del af landet så få fund, at dette argument måske ikke rigtigt tæller[77]. Vi kender 44 eksemplarer, hvoraf fundstedet er kendt for 17. Ti kommer fra Gotland, fire fra fastlands-Sverige, en fra Polen, en fra Skt. Petersborg-området og en fra Bornholm. Denne fundspredning svarer fint til den generelle spredning af fund fra af 1000-tallet, så den giver ikke i sig selv noget fingerpeg om udmøntningsstedet. Det er dog påfaldende, at der ingen fund er fra Danmark udenfor Bornholm, hvis mønterne virkelig er lavet i Ribe. Som materialet står, må henførelsen til Ribe siges at være usikker, men på den anden side kan vi ikke give et bedre bud på nuværende tidspunkt.

Henførelsen af møntgruppen til Ribe rammer ned i diskussionen om Ribe i 1000-tallet. I lang tid troede man, at der stort set ikke var aktivitet i Ribe i 1000-tallets tre første fjerdedele. Imidlertid er der med de seneste udgravninger syd for Ribe Domkirke påvist en sandsynligvis kristen gravplads, der var i brug fra 800-tallet til midt i 1000-tallet, hvorefter området blev matrikuleret til beboelse. Så der skete noget i Ribe på det pågældende tidspunkt – muligvis også møntprægning, men helt sikre kan vi ikke være. Man bemærker, at de fleste af møntstederne ligger i byer, der var administrative og kirkelige centre mere end egentlige økonomiske centre. Udmøntningens tilknytning til kongemagten synes klar. Ligesom mønterne fra Lund er stykkerne fra de nye møntsteder af meget varierende vægt, der dog generelt set er markant højere end de lidt sene mønter fra Knuds regering. At dømme efter de bevarede eksemplarer kom størrelsen på udmøntningerne i de nye møntsmedjer aldrig op på Lunds niveau. Der findes eksemplarer på firkantede blanketter – et fænomen, der ellers er mere almindeligt i Sigtuna end i Danmark.

Der findes en mønt med indskriften +CNVT REX SW, som kan oversættes til Knud, svenskernes konge. Bagsiden angiver, at mønten er præget af møntmester Thormod i Sigtuna. Når man ved, at Knud den Store havde svenske ambitioner, bliver denne mønt pludselig meget interessant. Nogle forskere har ment, at indskriften, som så mange andre Sigtuna-mønter, blot er tilfældig. Den seneste grundige gennemgang af Sigtuna-udmøntningen sandsynliggør imidlertid, at indskriften var bevidst. Her har vi altså et helt håndgribeligt tegn på Knuds faktiske magtstilling i Sverige[78]. Knud var også konge i Norge, men her lod han ikke præge mønt. Det norske møntvæsen var på dette tidspunkt ikke rigtigt kommet i gang, selv om både Olav Tryggvason (995-1000) og Olav den Hellige (1015-1030) sporadisk havde præget mønt.

I England lod både Knud og hans sønner Harald og Hardeknud præge mønter efter engelsk skik. Selv om mange af Knuds tidlige danske mønter er efterligninger af engelske typer, drejer det sig ingenlunde om et forsøg på at indføre det engelske møntvæsen i Danmark. I Danmark efterlignede man på tilfældig måde både nye og gamle engelske typer, og der var slet ikke den samme kontrol med vægten som i England. Det lå således ikke i Knuds program at indføre en møntunion mellem Danmark og England. Det ville nok heller ikke have været i tidens ånd. Da den normanniske hertug Vilhelm Erobreren lidt senere i 1066 erobrede England, lod han også møntvæsenet fortsætte uændret i sine to lande Normandiet og England uden at forsøge at ensrette det.

I slutningen af 1020'erne skete der en gennemgribende møntreform i Danmark. Den lagde præmisserne for den efterfølgende udvikling ind i tidlig middelalder. Derfor vil den blive behandlet i en epilog til allersidst i kapitlet.

FIG. 3.45
Svenskernes konge
Mønt med indskriften +CNVT REX SW. Det kan oversættes til Knud, svenskernes konge. På tegningen, som er udført i 1800-tallet, ses det oldengelske 'W' tegnet som et moderne P.

Hvordan blev mønterne brugt?

I de foregående afsnit har vi set, hvor mønterne kom fra, og hvordan de kom til Danmark. I de følgende afsnit skal vi se nærmere på, hvordan de blev brugt i Danmark. Hovedvægten kommer til at ligge i perioden efter 700/800, da mønter før den tid er sjældne. I det meste af perioden indgik mønter som betalingsmiddel på lige fod med andre genstande af sølv. Disse vil også blive berørt, dog ikke i samme detaljeringsgrad som mønterne.

Hvor ved vi det fra? Skriftlige kilder og møntfund

Vi har to typer af kilder til viden om møntbrug. Den ene er skriftlige kilder. I rejseskildringer, annaler, levnedsbeskrivelser for helgener og sagaer samt på runesten forekommer der af og til situationer, hvor der bliver brugt mønter og penge. Her kommer vi helt tæt på menneskene. Fra Danmark findes der slet ikke sådanne kilder, men hvis vi udvider perspektivet til hele vikingernes verden, er der nogle få stykker, som det kan være givtigt at se på.

Disse kilder er dog ikke uden problemer. Runestenene er samtidige og skandinaviske. De er således gode kilder, men der er ikke mange af dem, der behandler møntrelaterede emner. Desuden er de kortfattede og ofte skrevet efter en fast skabelon. Sagaerne er sene. Selvom de handler om begivenheder i vikingetiden, er de først skrevet ned et par hundrede år senere. Det kræver en større analyse at udrede, hvilke detaljer der kunne afspejle vikingetidens forhold, og hvilke der sandsynligvis er tilpasninger af historien, som nedskriveren – bevidst eller ubevidst – har lavet på baggrund af sin egen samtids forhold. Her er vi imidlertid så heldige, at vikingernes brug af sølv efter vægt var afløst af egentligt møntbrug, da sagaerne blev nedskrevet, så netop dette aspekt har store chancer for at gengive virkelige vikingetidsforhold. Ofte går de desuden meget i detaljer.

Helgenlevneder og annaler ser på Skandinavien udefra. Førstnævnte har en bagtanke, idet de skal vise den beskrevne persons hellighed. Derfor er mange af historierne nok bare legender. Imidlertid skulle de virke sandsynlige på læseren, så det kan meget vel være, at nogle af de praktiske detaljer – såsom benyttelsen af penge – faktisk har reel baggrund i virkeligheden. Annaler er samtidige og registrerende kilder. De er til gengæld meget kortfattede, og så er de farvede af annalistens ikke altid positive eller objektive syn på vikinger.

Den anden kildegruppe er mønterne selv. Ved at analysere deres fundsted og deres fundomstændigheder kan vi indirekte få noget at vide om, hvordan mønterne har været brugt lige inden, de kom i jorden. Ulempen ved fundene er naturligvis, at de er anonyme, vi kender ikke de konkrete mennesker, der stod bag begivenheden, der endte med at mønterne havnede i jorden. Men fordelen ved møntfundene er, at de findes i så store mængder, at man kan udtrække oplysninger fra dem, som må formodes at være dækkende for aspekter af datidens virkelighed. Vi kender hundredvis af fund med titusindvis af mønter. De kan således benyttes til at beskrive nogle lange linjer og forstå nogle strukturer i datidens samfund, selvom detaljerne står lidt hen i det dunkle. Disse egenskaber ved møntfundene gør dem til en vigtig kildegruppe, ikke blot for vores forståelse af møntvæsenet i sig selv, men også af samfundet i det hele taget. Dette gælder især for vikingetid og tidlig middelalder, hvor de skriftlige kilder er sparsomme. I modsætning til de skriftlige kilder, hvor man så godt som aldrig finder nyt ukendt materiale, vokser antallet af møntfund år for år.

Vores billede af møntbrug er derfor løbende under revision. Siden metaldetektorens fremkomst i 1970'erne, som redskab til at finde fortidige metalgenstande, er antallet af fund eksploderet (fig. 3.46). Det er ikke bare 'mere af det samme'. Før detektoren var den dominerende fundkategori skattefundet, hvor mange mønter og andre sølvgenstande var blevet gemt væk samlet. Det tydede unægteligt på passiv ophobning af rigdomme.

Metaldetektoren bragte også mange nye skattefund for dagen, men også helt nye typer af fund. Mest markant var de enkeltfundne mønter fra bopladser. Her aner man en mere aktiv møntbrug.

Man skal imidlertid være forsigtig med en alt for håndfast tolkning af detektorfundene. De fleste stammer fra det øverste jordlag, der er blevet rodet rundet i jorden af ploven, så man kan aldrig være helt sikker på, om den enkelte mønt nu også oprindeligt lå lige netop der, hvor den bliver fundet. Den kan jo være blevet flyttet rundt af ploven, og det er set, at to fragmenter af et og samme smykke lå temmelig langt fra hinanden på marken. Men analyser af spredningskort over fundene tyder på, at de fleste genstande ikke bevæger sig alt for meget[79].

Selvom mønterne ligger spredt ud over marken, er de ikke nødvendigvis enkeltfund. Der er mange eksempler på samlede skattefund, som ploven har spredt ud over marken. Imidlertid giver udpløjede skattefund sig til kende ved at ligge forholdsvist koncentreret indenfor et begrænset område. Man kan aldrig være helt sikker på hver enkelt mønts tilhørsforhold til skatten, men det kan ofte lade sig gøre at udskille skattefund fra enkeltfund. Med mindre der er gået rigtigt meget med detektor, kan man heller ikke altid være sikker på, om et par mønter på en mark bare er de første fund fra et skattefund, der først viser sig ved efterfølgende detektorrekognosceringer[80].

Imidlertid er det tydeligt, at ikke alle mønter stammer fra oppløjede skattefund. Beviset gives af de mønter, der findes i udgravninger med bevarede kulturlag. De udgør antalsmæssigt en meget mindre gruppe end detektorfundene, til gengæld indebærer den bevarede arkæologiske kontekst, at de er bedre dokumenterede. For blot at nævne nogle få eksempler er der to mønter fra kulturlag i Kirke Hyllinge og en fra Vester Egesborg. Samme sted fra var der også en i et grubehus (fig. 3.59). I Hedeby, Aarhus og Okholm er der ligeså fundet mønter i grubehuse. Grubehuset i Aarhus var lagerrum for økser og korn. I Vorbasse var der to mønter på et staldgulv[81].

Nogle gange kan skriftlige kilder og møntfund belyse samme problemstilling, og så kommer vi rigtigt tæt på datiden.

FIG. 3.46
Nye metoder
Metaldetektoren er kommet for at blive og bidrager i dag væsentligt til den arkæologiske forskning. Her ses en gruppe amatørarkæologer, der afsøger en mark i samarbejde med Bornholms Museum.

SØLV SOM BETALINGSMIDDEL OG SMYKKER

Vikingetidens betaling efter vægt i sølv kommer til udtryk på forskellig vis. Mønter blev bl.a. testet for deres lødighed og klippet i mindre stykker, for at få opnå den ønskede vægt. Udover mønterne indgik f.eks. også barrer og smykker i datidens vægtøkonomi.

FIG. 3.47
Mønt som smykke
Sammenrullet arabisk dirhem fra Tissø på Sjælland. Mønten er formentlig rullet for at kunne påsættes et smykke (fig. 3.53).

FIG. 3.48
Klippet i småstykker
Lille fragment af arabisk dirhem fra 900-tallet, som tydeligt er blevet klippet. Fragmentet er fundet ved Hammelev Sydøstjylland.

FIG. 3.49
Kvalitetstjek
Tysk mønt fra Pilhusskatten. Sølvets kvalitet er testet med knivhak i kanten, de såkaldte 'notches'.

FIG. 3.50
Kvalitetstjek
Bøhmisk penning fra Grågård-skatten. Sølvets kvalitet er testet med et lille knivstik, et såkaldt 'peck'.

FIG. 3.51
Sølv efter vægt
Sølvbarre fra vikingetiden.

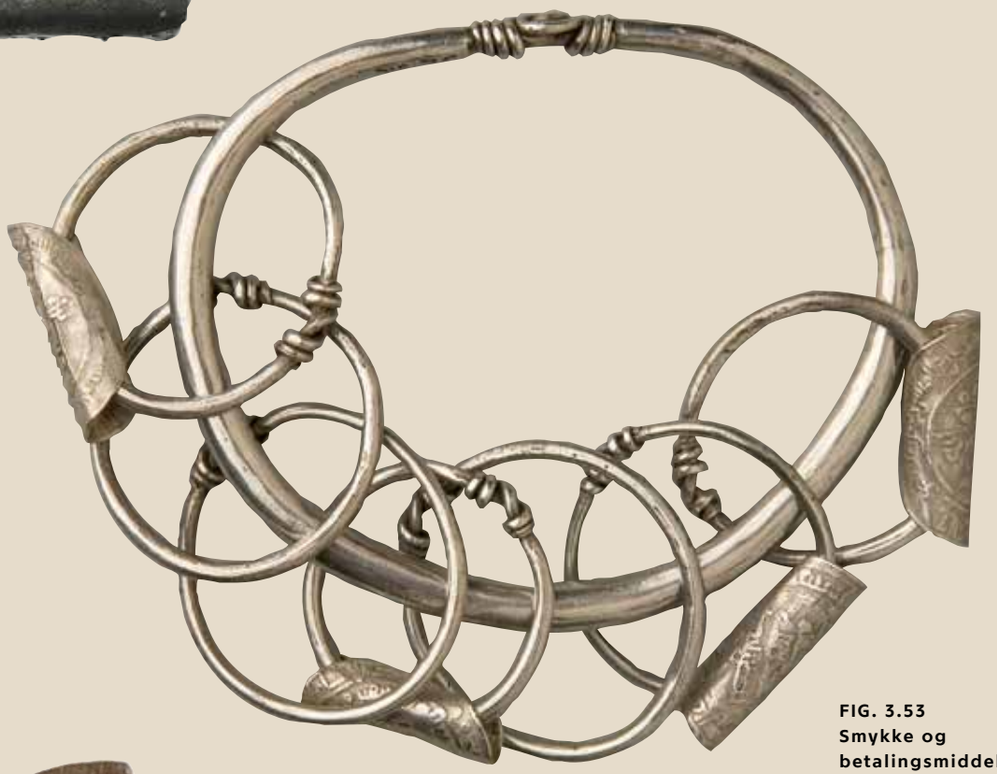

FIG. 3.53
Smykke og betalingsmiddel
Armring med mindre ringe samt arabiske dirhemer. Fundet ved Kullaberg i Skåne.

FIG. 3.52
Halvpenning
Klippet tysk mønt fra 900-tallet. Mønten er fundet i Fæsted i Sønderjylland.

FIG. 3.54
Vægtstandard
Spiralarmringe af sølv af standardiseret vægt.

Sølv efter vægt og mønter efter antal

I vikingetiden var der basalt set to måder at benytte mønter på enten efter vægt eller efter antal. Det er en fundamental skelnen, som er afgørende for tolkningen af møntbrug i Danmark på forskellige steder og tider i løbet af vikingetiden. Derfor skal den præsenteres her som en ramme for de følgende afsnit.

Meget skematisk kan man sige, at i Vesteuropa benyttede man mønter efter antal, mens man i Skandinavien og Østersøområdet benyttede mønter efter vægt. Lige så skematisk kan man sige, at grænsen mellem de to områder var ved floden Elben. Helt så enkelt var det dog ikke i virkeligheden. Der var både variationer over tid og sted.

Vikingetidens skandinaviske skattefund bestod ikke udelukkende af mønter. Der var en blanding af mønter, sølvsmykker og barrer. Mønterne kunne være indenlandske eller udenlandske, gamle eller nye. Denne sammensætning udspringer af, at man benyttede mønter efter vægt, ikke efter antal.

Man var i princippet ligeglad med, hvor mønterne kom fra, og hvilket præg de bar, blot de var af godt sølv. Derfor ser man også spor på både mønter, smykker og barrer efter testning af metallet. Det foregik typisk ved at bøje mønten og/eller stikke en kniv ned i metallet (de såkaldte peck, fig. 3.50). Man kunne også ridse (nicks) eller hakke i kanten (notches, fig. 3.49). Godt sølv er forholdsvist blødt, og derfor let at bøje og stikke i. Da betalinger foregik efter vægt, var barrer og smykker lige så gode som mønter (fig. 3.55). For at få betalingen til at passe blev mønter, smykker og barrer ofte skåret i mindre stykker, det såkaldte brudsølv. Fra 900-tallet kender man adskillige eksempler på arabiske sølvdirhemer, der er klippet ned til mindre end en tyvendedel af den oprindelige vægt. Omvendt føjede man også mindre ringe og ombøjede mønter til en sølvring for at få vægten til at passe[82].

DEFINITION OG KARAKTERISTIKA
FOR HENHOLDSVIS MØNTØKONOMI OG VÆGTØKONOMI **TABEL 3.7**

MØNTØKONOMI	VÆGTØKONOMI
Definition Brug af mønter efter antal	**Definition** Brug af sølv efter vægt
Karakteristika Fast pålydende værdi for en mønt, garanteret af møntherre	**Karakteristika** Metallet bestemmer værdien
Kun mønter bruges til betaling	Mønter bruges sammen med barrer og smykker
Kun egne mønter bruges	Mønter mange steder fra bruges
Kun nye mønter bruges	Nye og gamle mønter sammen
Kun hele mønter (evt. halve og kvarte)	Ofte fragmenterede mønter
Ikke nødvendigt at teste mønter	Test ved bøjning og hak
Mønter bruges kun sjældent som smykker	Mønter bruges jævnligt som smykker

I Frankerriget og i England fandtes der derimod et ordnet, nationalt møntvæsen. Kun den nationale mønt var gyldig som betalingsmiddel. Mønter blev brugt efter antal til en pålydende værdi, som var garanteret af møntudstederen. Så slap man for besværet med at skulle diskutere møntens vægt og lødighed. Det var mere praktisk, da man så ikke behøvede at have en vægt med til alle handelstransaktioner. Til gengæld for at stille dette praktiske betalingsmiddel til rådighed udsendte møntudstederen mønterne til en overkurs (den såkaldte *slagskat*), hvor forskellen mellem metalværdi og kurs

FIG. 3.55
Skålvægt
Sammenklappelig skålvægt og vægtlodder fra vikingetiden.

skulle dække prægeomkostninger samt skaffe indtægt til udstederen, dvs. en slags skat på betalingsmidlet. For at få det mest mulige ud af systemet forsøgte møntudstederen som regel at udelukke udenlandske mønter fra omløbet. Da disse jo også kunne være af varierende vægt og/eller lødighed, var de ikke helt velegnede i et system, hvor man brugte mønterne efter antal. De skulle veksles om til lokal mønt.

I et sådant møntsystem var der ikke længere grund til at prøve mønternes metalindhold ved bøjning og knivstik, da alle jo var enige om deres værdi. Tværtimod kunne bøjning og knivstik ødelægge mønterne så meget, at de ville blive anset som ugyldige. Mønterne blev heller ikke længere skåret i små stykker. Det skete dog, at de blev halveret eller skåret til kvarte, da der ikke altid blev præget småmønter. Så kunne de benyttes som halv- og kvartpenninge.

Der er ikke mange skriftlige kilder fra vikingetiden, der fortæller os om disse forhold. Vor viden stammer især fra en analyse af møntfundene. Det er så heldigt, at fund ser meget forskellige ud i disse to økonomiske systemer. Et skattefund, der består af udelukkende hele, nye, nationale mønter tyder på, at man brugte mønter efter antal på det pågældende sted og tid. Derimod viser et fund med mange forskellige mønter sammen med smykker og barrer, der er fragmenterede, bøjede og testede med knivhak hen mod et system, hvor sølvet blev brugt efter vægt. For at få systemet til at fungere havde man brug for vægte, og der er da også fundet mange små vægtlodder i bly, kobber og jern på mange lokaliteter. Den slags fund kan derfor også benyttes som indikation på brug af sølv efter vægt. Man kender ligeledes fund af små sammenklappelige skålvægte, der må have været lette og praktiske at transportere. De må have været anset for at være en vigtig genstand, for vi ser dem af og til som gravgods i vikingetidsgrave.

Under deres rejser ud i verden fik vikingerne kendskab til frankernes og englændernes måde at bruge mønter på. Det er dog ikke noget, der i særlig grad har sat sig spor i de skriftlige kilder. Der er dog undtagelser. Vi har således en meget tidlig kilde, der viser en skandinavisk kvinde, der fuldstændigt hjemmevandt bruger mønter. Kilden er oven i købet nedskrevet næsten samtidig med begivenhederne. Det drejer sig om en episode i missionæren Ansgars levnedsbeskrivelse. Den er skrevet kort efter hans død i 865 af Rimbert, der havde været hans medhjælper og blev hans efterfølger i missionsarbejdet. Den fromme kristne kvinde Fredeborg, der boede i handelsbyen Birka i Mellemsverige var død, men forinden havde hun pålagt sin datter Katla at uddele alt, hvad hun havde ejet, til de fattige. "'Og da her ikke findes mange fattige', havde Fredeborg sagt, 'så sælg efter min død alting, og hvad der ikke er uddelt her, tag det med dig og drag med den første lejlighed til Dorestad. Dér er mange kirker og præster og klerke, dér er en mængde trængende. Når du kommer derhen, så opsøg troende folk, som kunne undervise dig om, hvordan du skal uddele det, og giv alt bort til et frelsens middel for min sjæl'. Efter moderens død opfyldte datteren flittigt, hvad moderen havde befalet. Hun skyndte sig at rejse, kom til Dorestad, opsøgte der nogle fromme kvinder, som med hende kunne gå om til de hellige steder og underrette hende om, hvad hun skulle give til hver. Og da de således en dag vandrede om på de hellige steder for at uddele, og halvdelen allerede var givet, sagde hun til sine veninder: 'Nu er vi trætte, det er bedst, at vi køber os noget vin, hvorved vi kan vederkvæges, og da bagefter fuldføre, hvad vi har begyndt'. De brugte 4 penninge på dette, og da de havde samlet kræfter, fuldførte de, hvad de havde begyndt. Da de var færdige, vendte hun tilbage til sit herberg og lagde den tomme pung, hvori pengene havde været, hen på et sted. Men da hun atter gik hen til samme sted, fandt hun den, ved en gave ovenfra, fuld, som den før havde været. Hun studsede over dette store jærtegn, kaldte til sig de fromme kvinder, der før var gået med hende, og viste dem den lykke, hun havde haft. I deres nærværelse regnede hun sammen, hvad det var, og fandt, at det var lige så meget af værdi, som det, hun havde bragt derhen, med undtagelse af 4 penninge"[83].

Formålet med historien er selvfølgelig moralsk. Den fromme datter havde været lydig og givet almisser. Når man gør det, får man det tilbage igen – i historien helt bogstaveligt, men det skal nok forstås i overført betydning, som himmelsk belønning. Men for at historien skal fungere, skal de konkrete elementer i den være sandsynlige for læseren. Altså skal læseren ikke studse over, at man sælger sine ting i Birka, at man får penge for det, at disse penge er i form af mønter, som opbevares i en pung og kan bruges til almisser eller efter pålydende værdi til småindkøb såsom lidt vin. Det er imidlertid en frankisk læser, der skal overbevises, så detaljerne om møntbrug er sikkert mest præcise i Dorestad-delen af historien. Her er det interessant at konstatere, at en svensk dame hjemmevant tog mønter op af sin pung for at købe vin. Var det en af de ting, som de fromme kvinder havde lært Katla? Eller var det bare noget, hun vidste, man kunne? Hele historien fandt sted i 850'erne, for Fredeborg døde, mens den frankiske præst og eneboer Ardgar var i Birka, og det var i 851 eller 852[84]. Det er i forbifarten værd at notere, at Dorestad fra 830'erne havde været udsat for adskillige vikingeangreb, og at området fra 840 og et halvt århundrede frem faktisk blev regeret af danske vikingehøvdinge.

I vægtøkonomien var vejning og prøvning af sølv et centralt punkt, der var omgivet af regler og opmærksomhed. I *Heimskringla* kan vi læse en beretning om den norske konge Olav den Helliges problemer med at inddrive skat fra Færøerne. Beretningen er meget detaljeret og omstændelig, hvilket i sig selv er symptomatisk for systemet, derfor gengives den her in extenso. Kongens udsending Karl fra Møre er sammen med den færøske stormand Leif på tinget i Thorshavn gået ind i stormanden Tronds bod. Trond havde lovet at samle skatterne fra Østerø og Nordøerne, og stemningen var lidt spændt. "Tronds stemme bød dem velkommen, og Leif takkede og spurgte, om han havde noget med sig af skatten fra Nordøerne, og hvordan det forholdt sig med sølvet. Trond svarede og sagde, at det ikke var gået ham af minde, hvad han og Karl havde talt om, han skulle nok være ansvarlig for skatten. 'Her er nu en pung, Leif, som du må tage imod; den er fuld af sølv'. Leif så sig omkring i boden; der var kun få mænd derinde, nogle lå på bænkene, kun enkelte sad op. Han gik da hen til Trond og tog imod pungen og bar den hen imod indgangen, hvor der var lyst, øste sølvet ud på sit skjold, rodede i det med hånden og sagde til Karl, at han skulle komme og syne det. De sad lidt og så på det. 'Hvad siger du om det?' spurgte Karl. 'Det ser ud', svarede Leif, 'som hver eneste dårlige penning fra Nordøerne har været i den pose'. Trond hørte det og sagde: 'Synes du ikke om sølvet, Leif?' Og da Leif svarede nej, vedblev Trond: 'Så er de da også nogle stympere, vore frænder, og ikke til at stole på i nogen ting. Her sendte jeg dem i foråret op på Nordøerne for at hente skat, fordi jeg ikke selv var rask, og så har de taget mod bestikkelse af bønderne og kommer nu her med falske penge i stedet for gangbar mønt. Nu er det bedst, Leif, at du ser på det sølv, jeg har fået i landskyld'. Leif bar da sølvet tilbage igen og fik en anden pung og viste Karl den. De så på pengene, og Karl spurgte, hvad han så syntes om dem. Han sagde, at det var noget skrab, som måske til nød kunne gå mand og mand imellem, men det er ikke penge, vi kan byde kongen. […] Til sidst sagde Trond, at Leif skulle give ham sølvet tilbage. 'Men tag så denne pung her, det er en, mine egne fæstere har bragt hjem nu i foråret, og skønt mit syn slår fejl, så er ens egen hånd dog mest at stole på'. […] Leif tog imod pungen, og da han og Karl havde set lidt på sølvet, sagde Leif: 'Det sølv behøver vi ikke at se længe på, her er den ene penning bedre end den anden, dem tager vi. Nu må du, Trond, lade en følge med, der kan passe på vægten'. Trond sagde, at han var bedst tjent med, om Leif ville føre tilsyn på hans vegne. Leif og de andre gik da et lille stykke uden for boden, der satte de sig ned og gav sig til at veje sølvet. Karl tog hjelmen af sit hoved og hældte sølv ned i den, efterhånden som det var vejet". Historien slutter med, at Tronds stridbare nevøer mod Tronds vilje slog Karl ihjel[85].

I denne historie hører vi, at sølv blev brugt til at betale skat til kongen, hvilket kunne give anledning til klammeri. Men historien er endnu mere interessant i og med, at den giver en detaljeret beskrivelse af, hvordan sølvets kvalitet blev tjekket, og hvorledes vægten var afgørende.

I hovedparten af vikingetiden var der i Danmark vægtøkonomi, men som vi skal se i næste afsnit var der dog undtagelser. Der har tidligere været en tendens til at se overgangen fra vægtøkonomi til møntøkonomi som en uafvendelig deterministisk nærmest automatisk og lineær udvikling. For nyligt er det i forbindelse med en undersøgelse af vikingernes møntbrug i England blevet understreget, at samfundskræfternes ageren nok har været mere afgørende, end man hidtil har ment[86]. Det kan man også se i vikingetidens Danmark.

Ribe i 700-tallet – en møntbrugende enklave i et møntløst samfund

Hvis vi ser på hele Danmark og hele vikingetiden var vægtøkonomien klart det dominerende system. Der var dog enkelte markante undtagelser, som oven i købet ligger tidligt i perioden, og det foregik i Ribe og Hedeby.

Vi har allerede hørt om de mønter, der kom til Ribe i 700-tallet fra Frisland. Vi har også hørt argumenterne for, at nogle af dem skulle være præget i Ribe. Der er som sagt registreret 218 af disse sceattaer fra udgravninger i Ribe[87]. Det svarer til ikke mindre end omtrent 2/3 af samtlige kendte sceatta-fund fra Norden, inklusiv Slesvig-Holsten. Nærområdet ved Ribe udviser ligeledes en usædvanlig fundtæthed: Der er seks fra bebyggelsen Okholm og tre fra Gammel Hviding. På den tilsyneladende nedlagte bebyggelse Dankirke er der ti og et par frankiske penninge.

De øvrige registrerede fundpladser ligger spredt langt fra hinanden: Hedeby (Sydslesvig), Tømmerby og Holmslands Klit (Jylland), Gudme (Fyn), Havsmarken (Ærø), Tissø, Gammel Lejre, Melby og Tybjerg (Sjælland), Åhus (Skåne). På hvert af disse steder er der kun fundet en enkelt eller et par sceattaer. De skal nok nærmere ses som lidt tilfældige eksotika. På vadehavsøen Før er der et skattefund med 87 mønter[88]. Der optræder ikke andre mønttyper i Danmark på dette tidspunkt. Så Ribe er virkelig en møntbrugende enklave i et møntløst samfund. Nærmeste sammenlignelige sted er Gross Strömkendorf ved Wismar i Tyskland. Denne plads er blevet identificeret med den vigtige handelsplads Reric, som nævnes i de skriftlige kilder. Her er der fundet 42 sceattaer.

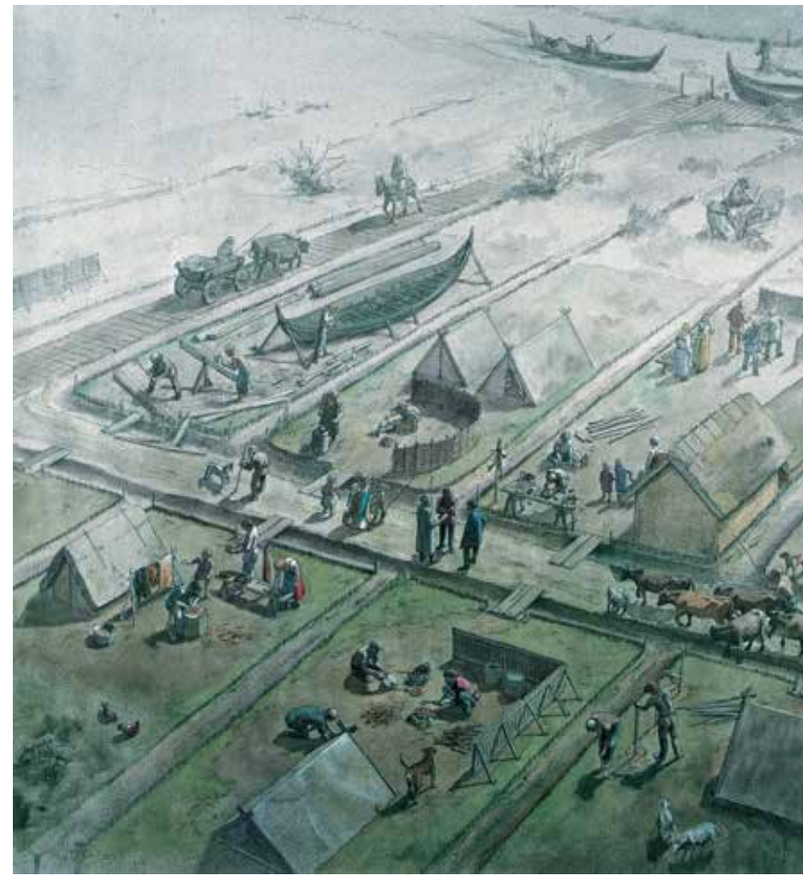

FIG. 3.56
Ribe i 700-tallet
Rekonstruktionstegning af et udsnit af det tidlige Ribe, som det kan have taget sig ud i 700-tallet. Bemærk de lige gader og de små parceller, hvor håndværkerne og rejsende handelsfolk kunne slå sig ned, når det var markedssæson. Ny forskning har vist, at der muligvis også har været fast bebyggelse i Ribe allerede på dette tidspunkt.

700-tallets Ribe lå nord for Ribe Å. Markeds- og håndværksaktiviteten startede kort efter 700, bogstaveligt talt på bar mark. Omkring år 720/725 blev der gennemført en stram og regelmæssig parcellering med smalle, dybe velafgrænsede grundstykker langs en hovedgade, der løb parallelt med åen (fig. 3.56). Der er fundet spor efter håndværk, såsom kamproduktion, tekstil- og læderarbejde, smedearbejde, smykkefremstilling, ravslibning og fremstilling af glasperler. Genstandsfundene afslører ligeledes et vidtforgrenet handelsnetværk med rhinsk keramik, frankiske drikkeglas, norske klæbersten-skar, hvalknogler, elgtak og romerske mosaikstifter for kun at nævne nogle få af dem. Ribe var således et vigtigt internationalt handelsknudepunkt[89].

Aktiviteterne i Ribe har været af en radikalt anden karakter end dem, der i øvrigt fandt sted i det omkringliggende samfund. Handelen på markedspladsen var socialt set neutral og uforbindende på et tidspunkt, hvor udveksling af varer/gaver/tjenester ellers i datidens samfund må formodes at have skabt alliancer eller afhængighedsbånd.

Man må formode, at der bag grundlæggelsen stod en stærk magt. Denne magt har sikkert garanteret for sikkerheden for de fremmede handelsfolk samt for freden til handels- og håndværksaktiviteterne på stedet – og tjent på at tage told og afgifter af handelen. Var det den lokale stormand? Måske, men det virker næsten for ambitiøst til at kunne være et lokalt initiativ. Det kan være den kongemagt, som vi i indledningen så var ved at tage form, der står bag.

Det har været diskuteret, om Ribe var en frisisk koloni. Friserne var pressede sydfra af de magtfulde frankeres fremmarch, så de havde måske behov for nye græsgange. Som vi har set, strakte frisernes handelsnetværk sig allerede herop. Strukturen i handelspladsen kan minde om Dorestad i miniformat, så meget taler for idéen. Imidlertid er de genstande, der blev produceret i Ribe, rent skandinaviske, så der var dansk islæt i handelsbyen. Men inspirationen til pladsen kommer tydeligvis fra sydvest.

Men hvad fortæller sceatterne os om vikingetidens handelsby Ribe? De er svære at se i den mørke jord i udgravningssituationen. Når de alligevel bliver fundet i så stort tal, skyldes det, at arkæologerne i Ribe tidligt indså nødvendigheden af at solde jorden (fig. 3.57 og 3.58). Det helt specielle ved sceattaerne i Ribe er, at de er fundet enkeltvis i arkæologiske lag, der svarer til aktiviteten på markeds- og håndværkspladsen gennem hele århundredet. De må være tab fra daglig handel og vandel. Hvert enkelt fund repræsenterer derfor én hændelse, hvor en mønt er blevet håndteret.

FIG. 3.57 OG 3.58
Jordsoldning
Jorden sigtes gennem net med forskellige maskestørrelser og spules eventuelt med vand, hvorved små genstande såsom den her afbildede Wodan-Monster-sceatta blotlægges. Mønten er her gengivet i forholdet 1:1. Til højre ses to medlemmer af Kalundborg Arkæologiforening i færd med vandsoldning under udgravningen af Fugledegård, Tissø i 2011.

FAKTA

GRUBEHUSE

Et grubehus er en lille bygning, der er halvt nedgravet i jorden. Grubehuse er fundet ved udgravninger af handels- og bopladser fra jernalderen, vikingetiden og middelalderen. Man mener, at de har været anvendt som værksteder og vævehytter, da der i mange grubehuse findes redskaber og andre spor efter håndværksarbejde og tekstilproduktion. Nogle har sikkert også været brugt som beboelse.

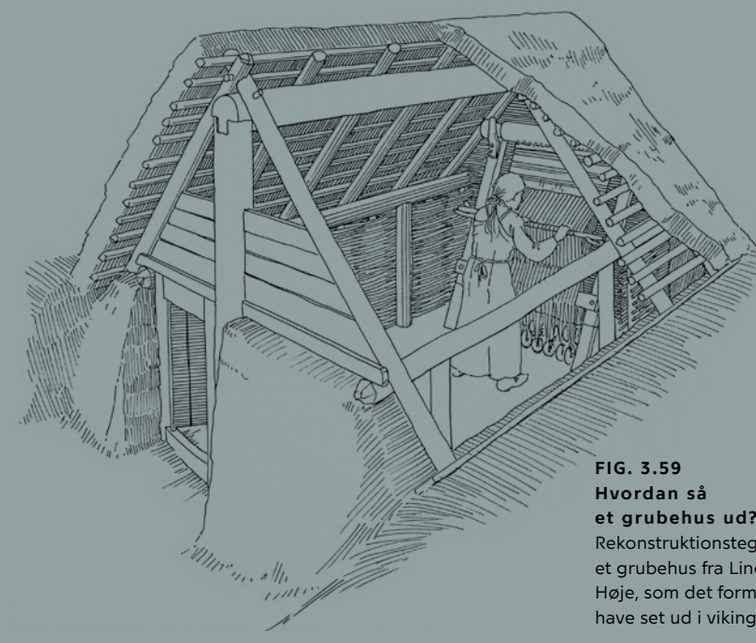

FIG. 3.59
Hvordan så et grubehus ud?
Rekonstruktionstegning af et grubehus fra Lindholm Høje, som det formodes at have set ud i vikingetiden.

Som vi så ovenfor dominerer Wodan/Monster-sceattaen fuldstændigt i mønterne fra Ribe efter ca. 720/725, hvilket er samtidig med den regulerede parcellering af pladsen. Denne homogene møntmasse er meget bemærkelsesværdig, da den tyder på en organiseret møntøkonomi, hvor det er lykkedes at gennemføre et kontrolleret omløb af kun én mønttype. I et sådant system skulle møntbrugerne omveksle andre mønttyper, der så ville blive smeltet om. Denne antagelse støttes af det faktum, at mønterne ikke er fragmenterede, men altid er hele. Det indebærer, at mønterne rent faktisk blev brugt efter antal til en alment accepteret værdi. I Ribe og byens umiddelbare opland har man altså i 700-tallet haft en møntøkonomi, hvor man brugte mønter efter antal som betalingsmiddel ved handelstransaktioner. Det er en lille isoleret – og meget aktiv – enklave i et ellers stort set møntløst samfund.

218 mønter synes måske ikke af meget til at bevise en møntøkonomi. Men kun et par procent af handels- og markedspladsen er udgravet, så hvis man ganger op, ligger der måske 8.000 eller 10.000 stykker i jorden endnu og venter på at blive fundet[90]. Og der var ganske givet flere for 1300 år siden, for en del er sikkert bortkorroderet i jorden i de mellemliggende år. Desuden er de mønter, der ligger i jorden, kun dem, der er blevet tabt og dernæst ikke fundet igen. Det reelle antal af møntbaserede transaktioner har været mange gange større, for ved de fleste handler gjorde man sig naturligvis umage med ikke at tabe mønterne, og hvis de endeligt blev tabt, forsøgte man at finde dem igen. Så 218 mønter er faktisk ikke så lidt endda.

Idéen med at bruge mønter var slået an i Ribe, og man fortsatte med det i 800-tallet. Nu blev det de nye tynde mønter, der blev præget i byen, som vi så ovenfor. Der er kun fundet en snes 800-tals-mønter fra Ribe og omegn, men de er alle sammen på nær én af den ovenævnte lokale type[91]. Hovedparten af mønterne stammer fra kulturlag i selve Ribe og fra den nærliggende plads i Okholm. Her er to stykker fundet i opfyldning af grubehuse. Syv af mønterne fra Ribe er sandsynligvis et lille skattefund, som kan være en tabt pung. Resten er fundet enkeltvist, og de må ses som tilfældige tab ved almindelige småhandler. Ingen af mønterne viser tegn på at være blevet klippet i datiden eller være gennemboret til smykkebrug. Det er et kraftigt indicium på, at Ribe på også dette tidspunkt havde et reguleret møntvæsen, hvor kun de lokale mønter var gyldigt betalingsmiddel til en fast pålydende værdi – med andre ord, mønter efter antal. Hvis handelen bragte udenbys mønter til byen, skulle de omveksles mod lokal mønt.

FIG. 3.60
Hedeby
Rekonstruktion af Hedeby, et af vikingetidens mest kendte bysamfund. Herfra kendes en af de bedst bevarede vikingetidsbygninger, hvor også murværket kunne genfindes under udgravningen. Den omkransede palisade er først opført i 900-tallet.

Hvem kunne i så fald have stået bag? Det er svært at sige, men det har givetvis været til købmændenes fordel at have en stabil og værdifast mønt, hvis værdi ikke var til diskussion ved hver eneste handelstransaktion. Fra senere tiders praksis ved vi, at vekslingen af mønter var gebyrbelagt, og det kunne på den anden side være en ulempe for handlen. Det kunne derimod være en stor fordel for kongen, hvis det altså var ham, der var møntherre. Det ville nemlig give ham fast indtægt løbende fra år til år. Når vi er oppe i 800-tallet viser kilderne faktisk, at kongen havde indflydelse i byens daglige drift og var en slags politimyndighed. I Ansgars levnedsbeskrivelse fortælles nemlig, at kong Hårik 2. gav en grund til at bygge en kirke og gav tilladelse til, at en præst tog ophold i Ribe omkring år 860[92]. Det gør kongen til en god kandidat til at være møntherren.

Mønter til købmændene i Hedeby i 800- og 900-tallet

Som vi har set, var Ribe i 700-tallet en møntbrugende enklave i et møntløst samfund, men i 800-tallet bredte møntbrugen sig samtidig med, at Østersøhandelen var i udvikling.

Der lå en mindre handelsplads ved Hedeby Nor i den inderste del af Slien, den lange brede fjord ved den nuværende Slesvig by (fig. 3.60). Under år 808 kan man læse i de frankiske rigsannaler, at den danske konge Godfred efter et felttog til de slaviske abodritternes land (nuværende Mecklenburg) bragte købmændene fra den ødelagte handelsby Reric (ved det nuværende Wismar) til Hedeby. Stedet udviklede sig herefter til en vigtig handelsby. Den lå strategisk og handelsmæssigt helt perfekt i grænseområdet, hvor Danmark stødte op til de slaviske områder i Østholsten og til de saksiske områder i Vestholsten, der for nyligt var blevet indlemmet i det mægtige Frankerrige. Byen lå på sydsiden af Slien. Den var ubefæstet (den berømte halvkredsvold blev først bygget i 900-tallet) på forterrænet udenfor Dannevirke – volden, der forsvarede Danmarks grænse mod indfald sydfra. Den var imidlertid så tilpas tæt på, at den kunne kontrolleres og forsvares fra byen, og samtidigt havde byen karakter af at være en åben by for købmænd, der kom sydfra. Man har for nyligt ved metaldetektorrekognosceringer og udgravninger fundet en rig stormandsplads ved Füsing i Schaalby på Sliens nordside. Var det kongsgården, der sikrede kongens kontrol over stedet? Man kan i alt fald drage en parallel til en tilsvarende situation i Mälardalen i Mellemsverige: Her ligger kongsgården Adelsö Hovgården tæt ved handelscentret Birka. Også ved Kaupang ved Oslofjorden ligger stormandsgården Huseby ganske tæt på[93].

At den danske konge havde en finger med i spillet ved Hedebys opsving fremgår tydeligt af de frankiske rigsannaler, som vi så ovenfor. Kong Godfred havde, står der også, fået gode skatteindtægter fra Reric. Det var måske hans motivation til at fremme Hedebys udvikling? Hedeby var tættere på og lettere at kontrollere end Reric. Også efter Godfreds tid ser vi en aktiv kongemagt i Hedeby. Ifølge Ansgars levnedsbeskrivelse tillod kong Hårik 1. omkring år 850 at bygge en kirke, og kongen gav desuden et sted at bo til præsten. Levnedsbeskrivelsen understreger, at det gavnede handelen, at saksiske og frisiske købmænd nu frit og trygt kunne rejse til Hedeby. Det var måske ligefrem formålet med kongens velvillighed overfor kristendommen? Efter kongens død i 854, tog grev Hove magten i Hedeby, og han lukkede kirken. Men Hove blev hurtigt fordrevet af den nye konge Hårik 2., og præsten fik lov til at vende tilbage – og sågar hænge en klokke op i kirken[94]. Vi ser altså en kongemagt, der, som i Ribe, var aktivt involveret i byens liv og som ikke mindst interesserede sig for fremme af handlen.

Havnen var skueplads for handel, og der er fundet en del mønter i vandet. Det kan måske undre, men arkæologerne har påvist, at der var store brede landgangsbroer ud i vandet. De mange småfund i vandet er sikkert tab fra den livlige aktivitet, som man må formode har fundet sted på landgangsbroerne, når skibene langvejs fra lagde til. Tre mønter er fundet hver for sig langs hovedgaden, der løb parallelt med fjordbredden. Her kan man også forestille sig, at der har fundet handel sted. Også i mere private sammenhænge blev mønter brugt. Således blev der i et nyligt udgravet grubehus, hvor der har været væveværksted, fundet flere mønter spredt ud over gulvet[95]. Ud over disse fund i selve handelsbyen er en del mønter også blevet anvendt som gravgaver i Hedeby, noget der ellers er forholdsvis sjældent i det danske område på dette tidspunkt.

Møntfundsbilledet i 800-tallets Hedeby er mere mudret end i Ribe, da der ud over lokale mønter også er fundet en del karolingiske og arabiske mønter. Derudover er der også enkelte stykker brudsølv[96]. Det er svært at udrede præcist, hvornår hver enkelt mønt er tabt, og om disse møntgrupper har været i omløb samtidigt, eller om de har udgjort på hinanden følgende faser i møntomløbets udvikling. At det sidste kunne have været tilfældet, er der flere antydninger af.

Den karolingiske mønttype fra 822/23-40 – som ellers er den mest almindelige andre steder i Skandinavien – er underrepræsenteret blandt fundene i Hedeby. Det var netop perioden, hvor Hedeby selv prægede mønter. De har sikkert udfyldt behovet, så man ikke havde brug for de karolingiske mønter. Da den samlede fundmængde er lille, skal man måske passe på med at tillægge det alt for stor vægt. Men der er et endnu bedre indicium, nemlig et lille skattefund, der er dukket op i havnen i Hedeby[97].

Det bestod af syv mønter, der alle undtagen én (der var karolingisk) var af den lokale type med KARO-LUS på forsiden og et hus på bagsiden. Det afspejler et meget homogent møntomløb, der sikkert bunder i en reguleret møntøkonomi, hvor udenlandske mønter er udelukkede. Det er et tegn på et meget højt og sofistikeret niveau i den administrative organisation af handelspladsen. Det har nemlig krævet både kontrol og magtmidler at håndhæve systemet. Var det kongen? Eller byen? Vi ved det ikke, men som nævnt ovenfor spillede kongen en stor rolle i Hedebys udvikling, så det er muligvis også ham, der skal tillægges faderskabet til udmøntningen.

Hedeby-mønterne var stadig i brug i midten eller anden halvdel af 800-tallet. Det viser et par fund i arkæologisk daterede lag fra handelsbyen. Imidlertid indeholder et lille skattefund dateret til omkring 870'erne flere arabiske sølvdirhemer ved siden af et par Hedeby-mønter. Det tyder på, at den lokale udmøntning ikke længere var enerådende, og prægningen er nok ophørt ved midten af 800-tallet. Hedeby-mønterne synes herefter at forsvinde fra omløbet i byen forholdsvist hurtigt. Der er fundet en del vægtlodder, som kan tyde på en periode med vægtøkonomi[98].

FIG. 3.61
Fund fra havnen
Den lille skat fra Hedeby havn, bestående af seks lokale og en karolingisk mønt.

Men som vi så ovenfor, blev udmøntningerne genoptaget i Hedeby kort før år 900. Netop den måde, mønterne blev brugt på, gør 900-tallets Hedeby til noget særligt. Blandt de 900-tals mønter, som er fundet ved udgravninger og som tilfældige fund spredt ud over havneområdet og bebyggelsen i Hedeby, er langt over halvdelen lokale Carolus Dorestad-efterligninger (fig. 3.61). Tilsvarende findes der i Hedebys bagland flere skattefund, der udelukkende består af disse mønter. Der var ingen udenlandske mønter i dem, og heller ikke smykker og barrer, som ellers var almindelige, når man handlede med metallet efter vægt. Mønterne var hele og ikke bøjede eller testede, som de ville have været i en vægtøkonomi.

Alt i alt mere end antyder fundene, at både Hedeby og dets bagland brugte sine egne lokalproducerede mønter efter antal til en fast pålydende værdi. Udenlandske mønter var ikke gangbare og skulle omveksles. Endnu engang ser vi her en velorganiseret og kontrolleret handelsplads. I alt fald i den sidste fase under Harald Blåtand havde kongen kontrol over udmøntningen og sikkert også over møntomløbet.

Men der var også ikke-lokale mønter i Hedeby. Der er fundet en enkelt engelsk mønt og en del arabiske dirhemer – nøjagtigt de mønter, man brugte i resten af Østersøområdet i vægtøkonomien. Hedeby ligger i bunden af den lange fjord Slien. Langs Slien er der et par mindre skattefund fra 900-tallet med dirhemer. Disse fund afspejler sandsynligvis, hvad de udenbys købmænd havde med i pungen og på skibskistebunden, før de blev tvunget til at omveksle deres udenlandske mønter til gode Hedeby-penninge[99].

Efter Harald Blåtands død (senest 987) er der i nogle årtier ikke længere udmøntning i Hedeby. Møntfundene viser, at udenlandske, især tyske, mønter udfyldte hullet efter de lokale mønter. Da de har forskellig værdi, kan de ikke længere uden videre have været benyttet efter antal på samme velregulerede måde som i tidligere faser i Hedeby. Det er påfaldende, at Hedebys købmænd også har affundet sig med denne udvikling. Men overgangen fra brugen af egne lokale mønter til udenlandske mønter betød jo ikke nødvendigvis nedgang eller problemer for at afvikle handelstransaktioner. Det skete blot nu på en anden måde med et ikke helt så velkontrolleret og organiseret system. Muligvis var man endda tilfreds med ikke længere at skulle betale den eventuelle vekselafgift til kongen?

Handelens organisering

Det er meget omdiskuteret, om vikingerne var fredelige handelsfolk eller grumme plyndringsmænd. Selv i samtiden kunne man være i tvivl. I den sydengelske version af *Den Angelsaksiske Krønike* fortælles det, at kong Beorhtric af Wessex' (787-802) foged Beaduheard som en anden toldembedsmand ved synet af tre nordiske skibe gik ned på stranden for at byde dem velkommen og bede dem komme til den nærliggende kongsgård, men de slog ham ihjel, og det var ifølge teksten "de første Skibe med danske Mænd, som angreb England". Den stakkels foged troede det som sædvanlig var handelsmænd og ville ordne formaliteterne, og det blev altså fatalt for ham[100].

Årbøgerne fra St. Bertin fortæller, at efter et mislykket togt i Loiredalen forhandlede vikinger i 873 med den vestfrankiske konge Karl den Skaldede. Vikingerne "bad om, at han ville give dem lov til at bo på øen i Loire [vikingerne havde ofte vinterkvarter i Frankrig] til februar og til at drive handel". Så de samme personer drev altså handel og plyndring. I *Reginos krønike* læser vi dog, at vikingerne ved svig "blev på tilholdstedet i Loire og øvede mange gerninger værre og umenneskeligere, end de hidtil havde gjort". Også munken Adrevaldus (død før 877) fra Skt. Benedikt Klostret i Fleury-sur-Loire i Frankrig, fortæller, at vikingerne "gjorde en ø, der ligger neden for den hellige Florents klostre [nedre Loire-løb] til anløbsplads for deres skibe – ligesom til et tilflugtssted mod alle farer – og de byggede fæstninger ligesom en hyttelejr, hvor de holdt skarer af fanger bundet med lænker og selv tidvis hvilede ud efter deres møje, så de straks kunne være klar til krigsfærd". Denne beretning hentyder til begivenheder omkring år 865[101].

Svaret på spørgsmålet om vikingerne var købmand eller plyndringsmand er nok både og. Efter omstændighederne og styrkeforholdet kunne vilde plyndringsmænd forvandles til fredelige købmænd og vice-versa. I den norske kong Olav den Helliges (1015-1030) saga får vi lidt flere detaljer om, hvorledes det kunne foregå. Nordmændene Karl den Håløgske, Gunstein og Tore Hund var på handelsrejse til Bjarmeland, det vil sige Arkhangelsk-området i det nordlige Rusland. De "lagde ind i Dvinas munding, hvor der afholdtes et stort købestævne, og de, der havde varer med ombord, fik fuldt op af kostbare sager. Tore Hund tilbyttede sig en mængde gråværk, bæverskind og zobel. Også Karl var velforsynet med varer, der indbragte ham rigeligt med pelsværk. Da købestævnet var forbi, sejlede de ud af floden; thi nu var fredslysningen hævet mellem de fremmede og bjarmelændingene". Her ser vi formelle aftaler med fremmede folk om handelsfred på bestemte steder og tidspunkter for udenlandske købmænd. Den norske handelsmand Ottar beretter omkring år 890, at han faktisk undlod at sejle til Bjarmeland på grund af 'ufred'. Det skal ikke forstås sådan, at der var uroligheder, men at der på det pågældende tidspunkt ikke var blevet indgået en formaliseret aftale om handelsfred.

Men historien om Karl, Gunstein og Tore standsede ikke der. "Ude på havet holdt de skibsråd, og Tore spurgte, om mandskabet havde lyst til at gå i land og gøre bytte", hvilket de besluttede at gøre. Det kunne de godt, for nu var der jo ikke længere nogen aftale med bjarmelændingerne.

Også i *Egils Saga* ser vi, at nordmændene i 900-tallet i konkurrence med svenskerne nogle gange handlede og nogle gange plyndrede finnerne, som de også tog tribut af[102]. Grænsen mellem en handelsmand og en krigsmand var flydende og kom an på, hvilke muligheder, der bød sig til.

Men det rokker ikke ved, at handlen hvilede på regler og aftaler, som var anerkendt af alle. Reglerne fandtes på alle niveauer. Det kunne være mellem lande og konger. Således hører vi i årbøgerne fra Fulda for året 873, at den østfrankiske konge Ludvig den Tyske, holdt et tingsmøde i Bürstedt ved Worms. "Hertil kom også Danerkongen Sigfreds sendemænd for at sikre freden i grænseegnene mellem dem og sakserne, og for at købmændene, når de gik frem og tilbage mellem to riger med varer, kunne købe og sælge dem i fred; alle disse ting lovede kongen på sin side skulle stå ved magt". Købmænd kunne også fungere som diplomatiske sendebud mellem konger. Således sendte den danske kong Godfred i år 809 besked til den frankiske kejser Karl den Store med handelsfolk[103].

Aftaler kunne også være mellem kompagnoner på et togt. Hvis vi vender tilbage til Karl, Gunstein og Tores togt til Bjarmeland, så startede det med, at hirdmanden Karl i Trondhjem "lod den del af kongens gods, der var blevet ham anvist, føre ned til havnen og udså sig der et skib, som han mente ville være egnet til den færd, kongen havde sendt ham ud på. Det var en rejse til Bjarmeland, som kongen og han i fællesskab, med lige indskud af gods, skulle ruste skib til. Tidligt om foråret sejlede Karl til Hålogaland [Nordnorge], hvor hans bror Gunstein på Langø sluttede sig til ham og tog en del varer med om bord, som han ville handle med på egne vegne. De var nu hen ved 25 mand i alt på skibet, og de sejlede straks tidligt på foråret af sted nordpå ad Finmarken til. Da Tore Hund fik det at vide, sendte han bud til brødrene, at han også havde tænkt på den sommer at gøre en handelsrejse til Bjarmeland; han foreslog derfor, at de skulle lade deres skibe sejle sammen, og hvad bytte de fik, skulle da ligeligt deles imellem dem. Brødrene svarede tilbage, at på betingelse af, at Tores mandskab, ligesom deres, blev på 25 mand, ville de gå med til at være halvt om fortjenesten; dog skulle de varer, mandskabet selv førte med sig, holdes udenfor. Men allerede før Tores sendebud nåede tilbage, havde han sat sit store, brede langskib på søen og gjort det sejlklar. Alle hans huskarle var om bord, og det var hen ved 80 mand. Tore skulle være enerådig over dette mandskab såvel som over alt det gods, de måtte erhverve sig på rejsen". Gunstein og Karl var ikke helt trygge ved situationen, men slog dog følge med Tore[104]. Her ser vi pagter mellem landsmænd om deling af udbyttet ved handel. Handelen var velorganiseret og belagt med detaljerede aftaler og betingelser. At det kom til strid om delingen om byttet fra plyndringen af bjarmelændingerne, og det endte med drab på Karl og Tores uretmæssige tilegnelse af hele byttet, er en anden historie.

Mønter og handel på handelspladser i vikingetiden

Også møntfundene kan illustrere handlen. Enkeltfundene afspejler sandsynligvis tilfældige tab, og de indikerer et aktivt møntomløb. Mange steder er der kun nogle få mønter på en plads. Men på andre er der rigtigt mange, hvilket viser, at her har der været specielt aktiv handelsaktivitet. Det er et lille udvalg af disse pladser, vi nu skal se på.

Havsmarken ligger lige ud til Ærøs østkyst ved en lille vig i læ for vestenvinden – et perfekt sted at ankre op på turen fra Hedeby med retning mod de danske øer (fig. 3.62). Dog drømte ingen om, at dette sted var en af vikingetidens vigtigste handelspladser, før amatørarkæolog Steen Agersø afsøgte lokaliteten med sin metaldetektor i 2008. Siden er der blevet ved med at dukke fund op spredt ud over markerne. Der er spor af metalhåndværk og fund af mange fibler (brochelignende smykker), som nok er blevet købt og solgt på stedet. De mange blyvægtlodder viser handel baseret på vejet sølv. Det samme gør brudsølv spredt ud over et stort område, og ikke mindst de mange sølvmønter. Et par hundrede meter syd for handelspladsen lå der i sen jernalder, vikingetid og tidlig middelalder en tilflugtsborg, der blev udgravet i 1990'erne.

Med flere hundrede mønter er Havsmarken en af de mest fundrige pladser i Danmark, hvad angår enkeltfundne mønter fra vikingetiden. Der er en enkelt sceatta, en 800-tals penning fra Ribe, men ellers er langt de fleste islamiske dirhemer fra 700-, 800- og 900-tallet. De er bøjet og fragmenterede, således som man ville forvente i en vægtøkonomi. Den mest markante fundgruppe er dog de mere end 50 karolingiske penninge, hvoraf de fleste er præget i årene 822-840. Det gør uden sammenligning Havsmarken til den plads med flest karolingiske mønter i Danmark. Faktisk stammer over en fjerdedel af samtlige kendte fund i Danmark herfra. Mange af mønterne på Havsmarken er hele, og ingen er lavet om til smykker, som man ellers ofte ser andre steder. De må have været benyttet som mønter i handel på pladsen. De er sikkert kommet direkte fra Karolingerriget eller via Hedeby. Havsmarken er således sandsynligvis en af indførselsvejene for karolingermønter til Danmark. Der har hidtil kun været ganske små udgravninger på pladsen, og forskningen i de mange spændende fund er kun i sin vorden. Vi kan vente os mange flere indsigter i vikingernes handel fra Havsmarken, der helt sikkert vil indtage sin plads som en af vikingetidens vigtigste lokaliteter[105].

Vester Egesborg, der er en kystnær plads ved Dybsø Fjord i Sydsjælland nær Næstved udviser nogle af de samme træk. Udgravninger har påvist både langhuse og grubehuse. Der er spor af metal- og tekstilhåndværk, og fund af frankisk glas viser højt niveau. Vægtlodder og brudsølv indikerer handel med vejet sølv. Der er fundet 35 vikingetidsmønter, hvoraf de fleste er dirhemer udover en enkelt tysk mønt fra 900-tallet. Det mest specielle ved fundspektret på Vester Egesborg er seks tidlige arabiske mønter fra 700-tallet, der efterligner mønter fra sassaniderne, der regerede det nuværende Iran før arabernes erobring. Det kunne tyde på en speciel tidlig start på møntbrugen på netop denne plads, måske allerede i første halvdel af 800-tallet. Det er påfaldende, at der ikke er en eneste karolingisk mønt. Denne plads har tilsyneladende haft en anden og mere østlig kontaktflade end Havsmarken. Kun to af mønterne fra Vester Egesborg er fundet i intakte arkæologiske lag. Den ene stammer fra et kulturlag, den anden fra et grubehus.

FIG. 3.62
Havsmarken, Ærø
I denne lille vig ved Havsmarken på Ærø er der fundet mængder af mønter, smykker, vægtlodder og andre genstande, der viser livlig handelsaktivitet. Øverst på skrænten i baggrunden var der et lille voldanlæg.

De resterende 33 mønter er detektorfund fra pløjelaget. Det viser detektorens betydning for vores forståelse af møntbrug. Der må siges at være stor forskel på den tolkning af møntbrug, man ville få ud af to mønter fra en traditionel udgravning i forhold til de 35, det bliver til, når fund fra pløjelaget også kan inddrages[106].

Kongsgården ved Tissø på Vestsjælland er også rig på møntfund, der er dukket op efter intensive markvandringer med metaldetektor og omfattende udgravninger. I jernalderen og vikingetiden lå her en meget betydningsfuld plads. Husenes størrelse og fundenes kvalitet viser, at vi befinder os i samfundets allerhøjeste lag. Bebyggelsen var tilsyneladende ikke i brug permanent. Det er nærliggende at tro, at det var en gård, der blev benyttet periodevist af en omrejsende konge og hans følge. Pladsen bestod af flere elementer. Der var en kongsgård med flere bygninger, heriblandt en stor hal til fester og ceremonier og et mindre hus i et indelukke, der tolkes som et kulthus. Lidt derfra var et udendørs kultisk offerområde på en bakketop. Endelig var der et meget stort område med små halvt nedgravede grubehuse, hvor der er spor af håndværksaktivitet.

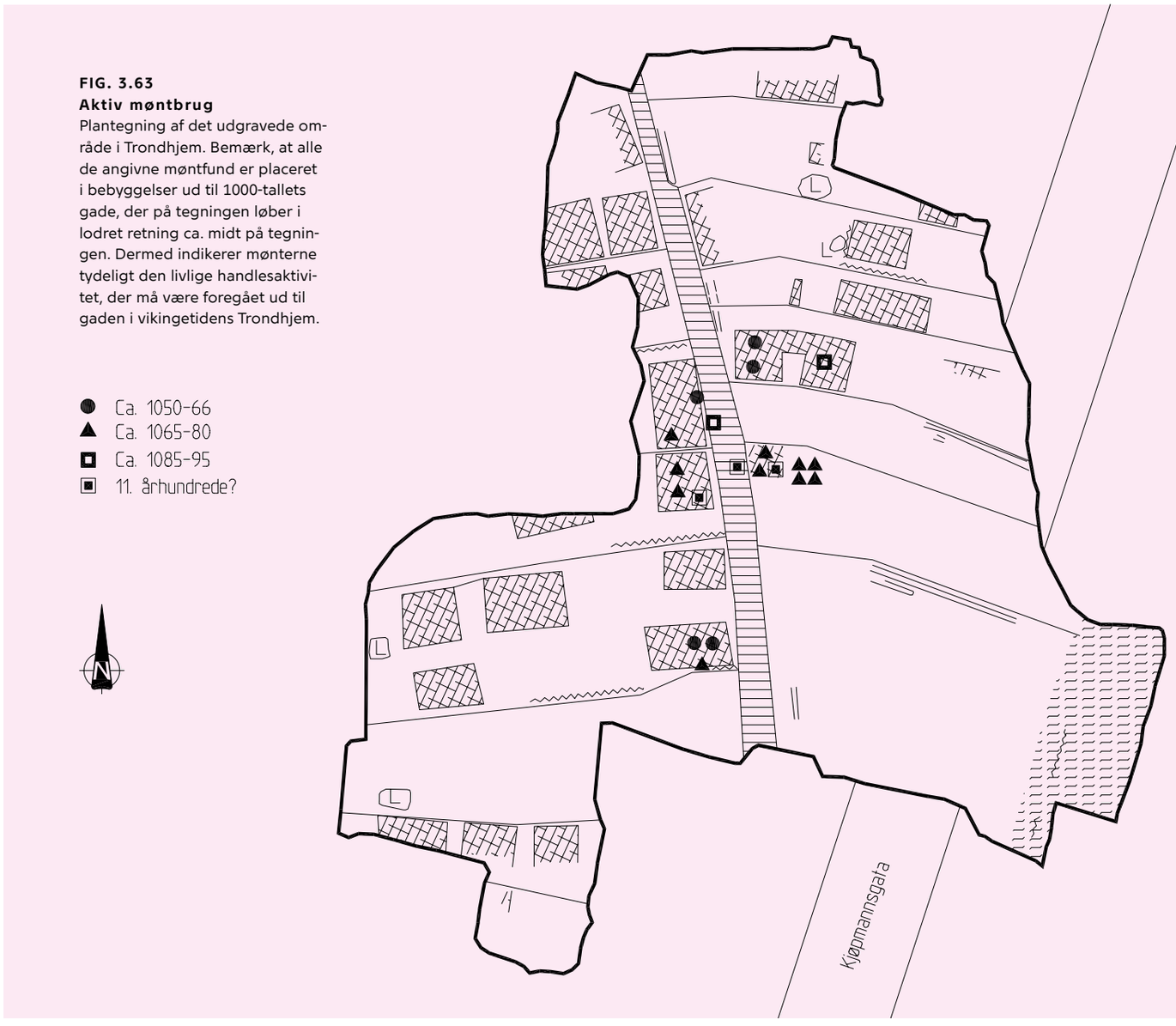
Når kongen har været på pladsen ved Tissø, har mange været samlet, og der er foregået politiske forhandlinger og kultiske ceremonier. Der har sikkert ligeledes været rig lejlighed til at slå en god handel af. På Tissø-pladsen er der fundet over 100 mønter, og langt de fleste af dem ligger spredt ud over området med handels- og håndværksaktivitet. Netop mønterne fra dette område består hovedsagligt i arabiske dirhemer. Nogle enkelte kan stamme fra små oppløjede skattefund, men de fleste er enkeltfund. Mange af dem er brækket i stykker og bøjede og testede med små knivhak og ridser. Der findes ligeledes brudsølv og vægtlodder. Det ligger lige for at se disse mønter som tilfældige tab fra de mange små handler, der må have været gjort her[107].

Kaupang tæt ved Larvik på Oslofjordens vestbred var i 800-tallet en aktiv handelsby. Der er foretaget udgravninger over flere omgange i 1956-1974 og 1998-2003, og de har påvist huse og parcellering. Udenfor selve bebyggelsen er der flere områder med grave. Det var en permanent bebyggelse, men i modsætning til Ribe og Hedeby havde den ikke egen udmøntning. Der er fundet karolingiske mønter og brudsølv i intakte arkæologiske lag, der er dateret til før år 850, og i de øvre omrodede lag er der fundet op mod 100 dirhemer. I udgravningerne i 1956-1974 var der ikke dukket særligt mange mønter op, men de intensive detektorundersøgelser i 2000-2002 fik med et Kaupang til at fremstå som det regionale centrum for møntbrug. Den ære beholdt den imidlertid kun et par år, for i 2012 viste detektorrekognosceringer, at der havde været lige så intensiv møntbrug i Heimdalsjordet, kun godt 10 km væk. Denne plads med spor efter eksklusiv handel og håndværk lå indenfor synsvidde af den gravhøj, hvor man i 1880 fandt det fantastiske Gokstad-vikingeskib i en gravhøj i Vestfold i Norge. Der er måske andre pladser i Oslofjord-området, der bare ligger og venter på at blive opdaget med en metaldetektor?[108]

Hvad har der været handlet med på alle disse nævnte lokaliteter? Sikkert pelsværk, perler, våben og måske slaver. Men også smykker. Man har tidligere set smykkefabrikation som noget eksklusivt, der var knyttet til eliten – man har ligefrem forestillet sig, at håndværkerne var under stormandens kontrol. De mange nye detektorfund har imidlertid tilvejebragt et righoldigt materiale af masseproducerede smykker i bronze i middelmådig kvalitet. Det tyder mere på et noget friere marked, hvor håndværkeren frit kunne sælge sine produkter direkte til folk. Det giver et større og livligere marked, end vi hidtil har forestillet os[109].

Også udenfor Danmark kan man se måske endnu mere tydelige handelsindikationer. Vi kan tage nogle eksempler fra hver sin ende af vikingeverdenen. Langt mod nord har vi Trondhjem. Ved udgravningen af Folkebiblioteksgrunden fandtes en del mønter fra 1000-tallet (fig. 3.63). De lå i de forreste rum i husene ud mod hovedgaden. Disse rum er tolket som kombinerede handels-/håndværks- og lagerboder. Der var stort set ikke nogen mønter bagerst i husene og på grundstykkerne bagved.

FIG. 3.63
Aktiv møntbrug
Plantegning af det udgravede område i Trondhjem. Bemærk, at alle de angivne møntfund er placeret i bebyggelser ud til 1000-tallets gade, der på tegningen løber i lodret retning ca. midt på tegningen. Dermed indikerer mønterne tydeligt den livlige handlesaktivitet, der må være foregået ud til gaden i vikingetidens Trondhjem.

Disse mønter må være tabt under aktiviteter, der fandt sted i den offentlige sfære. Udgravningen fandt sted i perioden 1973-85, men det var først ved en fornyet gennemgang af materialet i 2001, at potentialet i analysen af spredningen af mønterne blev erkendt. I Sigtuna i Mellemsverige derimod lå mønterne og vægtlodder bagerst på grundstykkerne i beboelsesdelen, men der ikke var mange i håndværksboderne forrest på grunden. Her har pengehåndtering tilsyneladende foregået i den private sfære[110].

Langt mod vest i vikingernes York i England i 900-tallet har vi et tilsvarende billede med en gade, huse ved gaden og et gårds- og affaldsområde bagved. Dette blev fundet under i udgravningen i 1971-81 på Coppergate 16-22. Også her er de fleste mønter fundet forrest på grundstykkerne op mod gaden. Der er dog også et par stykker i affaldslagene bagerst på grundene. Det specielle ved dette sted er imidlertid fundmaterialet: møntstempler, prøveafslag af møntstempler på blyplader og affald fra metalbearbejdning. Stedet har derfor sikkert huset selve møntproduktionen eller måske stempelskærerens værksted. Det sætter fundene af en 800-tals Ribe-penning og en karolingisk obol i perspektiv. I England skulle udenlandske mønter nemlig normalt omveksles mod lokal mønt. Det er måske netop det, der er sket her at mønterne er havnet i møntsmedjen, mens de venter på at blive smeltet ned? Men der er ligeledes fund fra andre tidspunkter og på andre grundstykker, der afspejler handelsaktiviteterne i byen[111].

Det sidste eksempel bringer os langt mod øst. Ved udgravningerne 1951-1959 i Nevskij-kvarteret i Novgorod i Rusland blev der fundet 14 mønter fra 900- og 1000-tallet rundt om og i en bebyggelse tæt ved byens hovedgade. Her er det også sandsynligt, at mønternes tilstedeværelse er et resultat af tilfældige tab ved dagligdags handel. Det interessante her er, at de fantastiske bevaringsforhold for vejbanens træbelægning har gjort det muligt at årringsdatere udgravningens faser, således at man kan konstatere, at mønterne fordeler sig jævnt kronologisk fra byens grundlæggelse ved midten af 900-tallet op til 1100-tallet[112].

Den arabiske diplomat Ibn Fadlan mødte i 920'erne købmænd af vikingeafstamning ved Volga-floden i Rusland: "det bedste smykke hos dem er den grønne keramikperle [glasperle af ler], som er på skibene. De strækker sig meget langt for at få fat i dem og køber en perle for en dirhem og trækker perlerne sammen til et halsbånd til deres kvinder". Her ser vi mønter brugt til betaling – i parentes bemærket efter antal, og ikke efter vægt, hvis man tager teksten på ordet[113].

Det er dog ikke alle lokaliteter, der leverer mange møntfund. På landingspladsen Sebbersund ved Nibe i Limfjorden var der kun tre mønter, hvor den ene blev fundet på den tidligt kristne kirkegård. Det kan ikke forklares ved manglende undersøgelser, for stedet har været meget grundigt undersøgt ved udgravninger, hvor metaldetektor var flittigt i brug. Det må afspejle en landingsplads, hvor man trods stor handels- og håndværksaktivitet ikke i særlig stor udstrækning brugte mønter. Sebbersund er dog ikke et internationalt marked, men blot regionalt, så det er måske forklaringen[114].

Sølv som betalingsmiddel og prestigeobjekt

En episode fra 900-tallet gengivet i den islandske stormand Snorre Sturlesens (ca. 1179-1241) kongesaga *Heimskringla* viser i al sin enkelthed sølvets rolle i samfundet: "Ejvind [Finsen Skaldespiller] digtede et hyldestdigt om alle islændinge, og de belønnede det sådan, at hver en bonde gav ham en skatpenning — den stod i tre penninger vejet sølv, som var hvidt i bruddet [norrønt: skattpening, sá stóð 3 penninga silfrs vegna, ok hvítr í skor] — og da sølvet forevistes på Altinget, aftalte man at få en smed til at rense sølvet. Derefter blev der lavet en kappenål, og da smeden var blevet betalt, stod nålen i 50 mark sølv; den sendte de til Ejvind, men Ejvind lod nålen hugge i stykker og købte sig husdyr dermed"[115].

Hvis vi et øjeblik ser bort fra sølvsmedens betaling, der nok trods alt har udgjort en mindre del, har man altså indsamlet 50 mark sølv, hvilket svarer til godt 10 kg. Hvis man regner lidt over et gram pr. penning, så er det knap 10.000 penninge. Det giver omkring 3.000 storbønder i Island, da hver jo skulle betale tre penninge. Det er nok ikke helt ved siden af. I landnamstiden fra slutningen af 800-tallet til 930 var der omkring 430 storbønder. Under biskop Gissur (1082-1118) blev der holdt mandtal i Island, og da var tallet af tingbønder steget til omkring 4.500[116].

Sagaen antyder, at samtlige storbønder i Island havde sølv på kistebunden. Det er ret så bemærkelsesværdigt i betragtning af, hvor sjældent man i udgravninger eller ved tilfældige fund støder på vikingetidsmønter og brudsølv i Island – faktisk kan mønterne tælles på to hænder, hvis der ses bort fra skattefundene i Gaulverjabær, Sandmúli og Keta[117].

Det var sølvværdien, det kom an på. Sølvet skulle vejes, og lødigheden tjekkes. Formuleringen om, at sølvet skulle være hvidt i brudfladen er interessant i forhold til de testmetoder, vi kender fra studiet af selve mønterne: knivhak i mønten samt bøjning, der kunne medføre brud. I den islandske lovbog *Grågås*, der gjaldt fra omkring 930 til 1262/64 og er nedskrevet i 1117/18, står der flere steder: "godt sølv skal ligne sølv mere end messing og skal tåle skår og være ens udenpå og indeni"[118].

Men historien om Ejvinds kappenål er ikke mindst interessant på grund af sølvets vej gennem fysiske og funktionsmæssige forvandlinger. Det er det samme metal, der går igen fra etape til etape. På det fysiske plan blev sølv smeltet ned og lavet til et smykke, og smykket blev derefter brudt i stykker. Rent funktionsmæssigt gik sølvet fra at være storbondens

formue over en slags skattebetaling til en ceremoniel gave. Her skete omformningen fra sølv til smykke. Man var villig til at betale smedeomkostninger for denne omformning – det er i øvrigt et af de eneste kildesteder, hvor dette forhold overhovedet omtales. Smykket var en hædersgave og en prestigegenstand, for Ejvind var praktiske formål vigtigere, og prestigegenstanden forvandledes til et banalt betalingsmiddel ved at blive brudt itu. Sølv-smykke-brudsølv. Formue-prestigegenstand-betalingsmiddel. Her har vi i en nøddeskal hele vikingetidens vægtøkonomi.

Man kunne ellers godt forestille sig, at en sådan hædersgave ville der blive passet på og værnet om. Det ser man for eksempel i en anden saga med den sølvbelagte skål, som kong Harald Hårderåde skænkede Tore fra Steig og som herefter blev holdt i ære i flere generationer[119].

FIG. 3.64
Vægtøkonomi
Deponeret skat af permiske ringe i sølv samt en snoet guld-armring med kroglukke. Fundet er gjort ved Maribo på Lolland.

Den arabiske diplomat Ibn Fadlan fortæller, at "hver af deres kvinder har på sit bryst en beholder, som er bundet fast og er af jern, af sølv, af kobber eller af guld, alt efter størrelsen og værdien af mandens formue. På hver beholder er der en ring, i hvilken der er en kniv, som også er bundet fast til brystet. Om halsen bar kvinderne halsringe af guld og sølv. For når manden er ejer af 10.000 dirhemer, laver han en halsring til sin kone. Når han har 20.000, laver han to halsringe. Og på den måde får hustruen en ny halsring for hver 10.000 dirhemer, som manden øger sin formue med. På den måde er der ofte mange halsringe om halsen på en enkelt af kvinderne"[120].

Vi ser her, at pral var en vigtig faktor i motivationen for at erhverve velstand. Det står ikke helt klart, om alle 10.000 dirhemer virkelig går til at lave halsringen, eller om ringen blot er et symbol på mandens rigdom. Teksten kan tolkes på begge måder. Det står heller ikke klart, om der menes en ring i guld eller sølv (i en bearbejdning af teksten fra 1200-tallet står der udtrykkeligt guld[121]). 10.000 dirhemer er omkring 30 kg sølv, hvilket nok ville være i overkanten til en halsring. Guld derimod var på dette tidspunkt meget omtrentligt sat ca. 15 gange mere værd end sølv – lidt mere i Byzans, lidt mindre i Kalifatet. Det ville have givet en guldring på 2 kg eller deromkring, og det svarer faktisk fint til vægten på den fine snoede guldring, der blev fundet på kongsgården ved Tissø på Vestsjælland. Disse ringe gav status og anseelse. Mon de også havde en standardiseret værdi? Således at de fungerede som en praktisk værdiopbevaring og i en snæver vending også kunne bruges til betaling? Man har faktisk mange eksempler fra denne periode i Rusland og i Skandinavien på sølvringe, der er vægtjusteret. Et godt eksempel er de såkaldte *permiske ringe*, som især kendes fra Rusland, men også fra Sverige og – i mindre grad – fra Danmark (fig. 3.64). De vejer omkring 100, 200, 300 eller 400 g. Ordet *grivna*, der er navnet på en gammel russisk vægtenhed, betyder faktisk oprindeligt halsring. I vore dage er det også navnet på Ukraines valuta. Studier tyder også på, at de skandinaviske vægtsystemer i vikingetiden har rødder i de arabiske og russiske standarder.

FIG. 3.65
Fundet fra Lerchenborg
På Vestsjælland fandt man disse smykker, hvoraf en del udgøres af forskellige møntyper bearbejdet til hængesmykker enten ved hjælp af øsken eller ved perforering.

FIG. 3.66
Mønt fra Aggersborg
Karolingisk mønt slået under Ludvig den Fromme, der var kejser i Frankerriget fra 814 til 840. Mønten er fundet på Aggersborg i Nordjylland og skamferet med ti gennemboringer. Muligvis som en hån mod det kristne kors og kejserens navn, som nævnes på mønten.

FIG. 3.67
Mønt fra Nonnebakken
Gennemboret fragment af arabisk dirhem fundet på Nonnebakken på Fyn. På den ene af de klippede sider kan man ane, at møntens lødighed sidenhen er blevet testet med en kniv.

Visse mønter er klart blevet brugt som prestigegenstande. På kongsgården Tissø i Vestsjælland lå langt de fleste mønter på markedsområdet. Enkelte mønter lå imidlertid på det åbne kult-område midt på pladsen eller inde i selve hallen, der var centrum for fester og ceremonielle handlinger. Det interessante er, at det ikke er tilfældige mønter – det er karolingiske og tidlige danske mønter. I modsætning til dirhemerne fra handels- og håndværksområdet er de hele, og nogle af dem forsynet med ophængningshul. De har helt klart haft en funktion som status-genstande, som man passede på og viste frem som smykke eller amulet. En tilsvarende funktionsforskel mellem nordiske og karolingiske mønter på den ene side og arabiske dirhemer på den anden side ses i den svenske handelsby Birka. Her er de førstnævnte oftest lavet om til hængesmykker og benyttes udelukkende som gravgaver. Det er også tilfældet for nogle af dirhemerne, men langt de fleste af dem er fundet spredt over byområdet, og det er også dem, der optræder i omegnens skattefund[122].

På kongsgården i Lejre ved Roskilde optræder der især tidlige karolingiske mønter fra både før og efter Karl den Stores møntreform i år 793. Der er også et par tilsvarende mønter på nogle nabolokaliteter. Disse tidlige mønter ses næsten ikke andre steder i Danmark – man skal til Holsten eller Gross Strömkendorf ved Wismar i Tyskland for at finde dem i større mængder. Det kan tyde på, at Lejre-kongen på et tidligt tidspunkt har haft eksklusive forbindelser til Frankerriget[123].

Ved Lerchenborg nær Kalundborg er en smykkekæde fra 900-tallet med perler i sølv og glas fundet sammen med blandt andet to skålfibler og fire mønter - to dirhemer, en karolingisk mønt, en Hedeby-penning. Mønterne er enten forsynet med øskner eller gennemboret (fig. 3.65). Fiblerne har som en slags sikkerhedsnåle holdt en kvindes kappe sammen på brystet, og kæden har hængt imellem dem over brystet[124].

Også andre steder i Danmark finder vi karolingiske mønter på stormandsgårde, hvor de har været brugt til hængesmykker. De må have besiddet en symbolsk betydning som repræsentant for den stærke karolingiske kejser eller for Kristus. Kejserens monogram og det kristne korssymbol optrådte jo i mønternes motiv. Det er nok denne kraft, man har villet ødelægge ved bevidst at skamfere mønterne. Det har vi nemlig flere eksempler på. For eksempel er en karolingisk mønt fundet på Aggersborg ved Limfjorden brutalt gennemboret 10 gange[125] (fig. 3.66).

På handelslokaliteterne Hedeby, Havsmarken og Kaupang er mønterne derimod ikke lavet om til smykker eller amuletter. Det ser ud til, at når de karolingiske mønter forlod handelssfæren til fordel for stormandsmiljøet, skiftede de funktion fra betalingsmiddel til prestigegenstand. I et system med sølv efter vægt som betalingsmiddel kunne smykkerne senere igen skifte funktion tilbage til betalingsmiddel. Eksempelvist er der i Nonnebakken II-skatten en dirhem præget i 922/923, der er nydeligt gennemboret til brug som hængesmykke (fig. 3.67). Den er siden blevet fragmenteret og testet med knivhak i brudkanten til brug som betalingssølv. At mønter også kunne have et langt liv, før de blev omdannet til smykker, ses af en dirhem præget i Baghdad i 777, der har fået påsat en nitte lavet af en engelsk mønt som er præget i ca. 997-1003[126].

Over 100 år senere synes Harald Blåtands korsmønter også at have haft en særlig stilling og være blevet respekteret som kongens mønt. Mange af dem findes netop i skattefund på stormandspladser, hvilket tyder på, at kongen har brugt dem til gaver og betaling til sine mænd. I stedet for blot at uddele sølv efter vægt, har kong Harald foretrukket at bruge sin egen mønt, der symbolsk repræsenterede hans magt. Budskabet blev forstået, for modtagerne har ikke fragmenteret og bøjet mønterne, som det ellers var kutyme. Samtidigt kunne kongen benytte mønten med korsmotiv som propaganda for den nye tro, kristendommen. Men det var kun indenfor rigets grænser, at korsmønterne nød respekt. De vandt stor udbredelse i de vestslaviske områder (Polen og Tyskland øst for Elben), men her indgik de i en vægtøkonomi og blev testede og fragmenterede på linje med alle andre tilgængelige mønter[127].

FIG. 3.68
Respekt
Harald Blåtands korsmønter synes at være blevet respekterede i Danmark. I modsætning til udenfor landets grænser blev de i eftertiden ikke udsat for testning og fragmentering herhjemme. Eksemplarerne fra Grønnerup i Jylland og Mózgowo i Polen illustrerer denne tendens.

Mønter var imidlertid også sølv og har været brugt som råmateriale for sølvsmeden – eller møntmesteren. Man finder af og til klumper af sammensmeltede sølvgenstande, hvor man genkender halvt smeltede mønter. Sådanne er registreret i Hedeby og i Kaupang[128]. Her er det tydeligt, at man har villet smelte mønterne ned og benytte metallet til noget andet. Enkeltfundne mønter på forskellige lokaliteter kan være affald fra sølvsmedens værksted. Nogle forskere har sågar villet se det som forklaringen på hovedparten af de enkeltfundne vikingetidsmønter. Det er dog usandsynligt, at den kan gælde for dem alle. På pladser som Tissø, i Uppåkra, i Vester Egesborg, i Kirke Hyllinge og på Havsmarken ligger mønterne så spredt, at man må forestille sig en sølvsmed i hvert et hus, hvis det skulle være den eneste forklaring[129].

FIG. 3.69
Sølvklump
Diverse genstande og mønter af sølv smeltet sammen til en klump. Sølvklumpen er fundet i den norske vikingeby Kaupang, som ligger ved indsejlingen ved Oslofjorden.

Sølv som værdiopbevaring

I dag finder vi ofte mønter og andet sølv som skattefund. Det vil sige flere genstande fundet sammen, ofte i en krukke, læderpung eller lignende. Det kan være en overhængende fare, der får folk til at gemme deres ejendele bort. I den norske kong Harald Hårderådes saga fortælles det, at en bonde en aften kom til Håkon Jarls gård for at advare ham om, at kong Harald Hårderåde var på vej imod ham. Håkon "sad endnu og drak og var ikke gået til sengs. Uden at spilde tiden brød han op og lod sine mænd føre alt gods og løsøre fra gården ud i skoven; og da kongen kom, fandt han kun tomme huse". Men også til hverdag og uden en akut trussel kunne man grave sine rigdomme ned ene og alene for at passe på dem: "Om alle Gunhildsønnerne blev det sagt, at de var så gerrige, at de gravede deres guld og sølv ned i jorden"[130]. Man kunne jo ikke sætte sine penge i banken, da banker ikke eksisterede, så jorden var et godt opbevaringssted.

I sagaerne spiller 'kisten' med rigdomme en stor rolle. Nogle gange bliver formuen faktisk gemt væk et hemmeligt sted, og man kan gå så vidt som at dræbe de trælle, der har hjulpet en med at gemme den væk, så de ikke skal røbe gemmestedet. Efter ejerens død kunne de efterladte gisne om, hvor gemmestedet var. Det skete, at man allerede i samtiden fandt skatte: "Øst for gården Mosfjeld [lidt nordøst for Reykjavik] er der en fjeldkløft, hvor der ved tøbrud opstår en strid elv, men efter at vandet er løbet bort, har man der i kløften fundet engelske penge", står der at læse i *Egils Saga*, der er nedskrevet omkring 1230. Men der er også eksempler på aktiv brug af formuen. Man bragte kisten med sig på rejse, og man havde den i sit hjem og kunne tage af den, hvis man havde brug for penge[131].

Netop 'hverdagsskattene', altså den tilgængelige opbevaring af en aktiv formue, er i tidligere numismatisk forskning blevet undervurderet. De steder, man finder skattefund, er ofte langt væk fra kendt bebyggelse. Helt på linje med nogle af sagafortællingerne forestillede man sig, at ejeren af rigdommene i nattens mulm og mørke udså sig et godt sted langt fra nysgerrige blikke i nærheden af et landmærke, der var let at finde igen. Denne tolkning indebar implicit en idé om, at man ikke tilgik skatten særligt tit, med andre ord, at skattene afspejler passiv opsparing og lavt niveau af møntbrug.

Men banebrydende forskning af skattefundene på Gotland viste i 1980'erne, at langt de fleste skatte var nedgravet inde i datidens huse, som giver sig til kende arkæologisk. Det samme mønster viser sig at holde stik i Danmark. Således har efterundersøgelser på fundpladserne for de gamle østjyske skattefund i Enner og Randlev påvist, at den øde mark, hvor fundene blev gjort, faktisk svarede til bebyggelsens placering i vikingetiden. Bornholm er endnu engang et af de bedst undersøgte områder. Her er over halvdelen af skattene nedgravet ved et hus, og mange af de andre skatte er nedgravet i bebyggelsens udkant. Også nye fund, som Grisebjerggård-skatten på Sjælland, ligger i den vikingetidige bebyggelse. Men ingen regel uden undtagelse. Det skattefund, der blev gjort i 2008 i Herringe på Fyn, lå et par hundrede meter fra de udgravede vikingetidsgårde. Også enkelte bornholmske skatte er fundet et stykke fra bebyggelsen. I de store linjer er billedet dog klart: Skattene var ikke nedgravet langt ude på marken, hvor man kun kunne komme, når ingen så på. De lå inde i husene. Man kunne let komme til dem, hvis der var behov for at snuppe et par mønter til et eller andet formål, eller hvis man skulle af med dagens fortjeneste fra markedet[132].

I det meste af vikingetiden spillede umøntet sølv i form af barrer og smykker og fragmenter af diverse genstande den største rolle i opsparingen. Indtil midten af 900-tallet udgjorde denne gruppe af genstande mellem 75 og 100% af skattefundene, vægtmæssigt set, mens mønterne som regel højst udgjorde en fjerdedel. Antalsmæssigt spillede mønter en større rolle, da de enkelte mønter oftest var lettere end de øvrige genstande i skattene. I anden halvdel af 900-tallet er der både fund, hvor mønterne står for en tredjedel eller sågar halvdelen af et skattefunds vægt, men der er stadig mange fund, hvor de ligger under en fjerdedel. Endeligt, når vi når op i 1000-tallet svinder det umøntede sølv ind, og mønter udgør den dominerende kategori både antalsmæssigt og vægtmæssigt[133].

FIG. 3.70
Fæsted-skatten
Den afbildede skat blev fundet af tre amatørarkæologer i 2015 i Sønderjylland. Siden er der på samme sted fundet en hel del flere genstande, som muligvis skal medregnes til den samlede skat. Guldskatte såsom denne er et særsyn blandt skatte fra vikingetiden, hvor sølv var det dominerede ædelmetal.

Guld i vikingetiden

Vikingetidens økonomi var baseret på sølv. Guld var yderst sjældent. Den norske Hoen-skat indeholdt guldsmykker og guldmønter, der var omarbejdet til hængesmykker. Skatten blev nedlagt midt i 800-tallet, og det er fund, som er helt uden paralleller. Smykkesættet fra Hiddensee ved Østersø-øen Rügen er ligefrem sat i forbindelse med den danske konge Harald Blåtands hof. Den tunge guldring fra kongsgården ved Tissø på Vestsjælland er exceptionel. Det samme er skattefundene fra Vester Vedsted ved Ribe og Gråsand i Vestjylland, der indeholdt værdifulde guldsmykker. For ganske nyligt vakte fundet af den sønderjyske guldskat i Fæsted berettiget opsigt (fig. 3.70). Listen er ikke udtømmende, men set i forhold til de store mængder sølv i fundene er guld undtagelsen, der bekræfter reglen.

Hvad angår mønter er forholdet endnu mere slående. Fra det nuværende Danmark kendes kun fem guldmønter fra vikingetiden: en barbarisk efterligning af en arabisk mønt fundet ved Vejrmøllegård på Bornholm, to islamiske dinarer og et tysk guldafslag fra Ahlesminde-skatten (fig. 3.71) samt en frisisk/engelsk efterligning af kejser Ludvig den Frommes (814-840) yderst sjældne guldsolidus fundet i Skjern ved Viborg (fig. 3.72). Hvis vi ser på det historiske Danmark kan vi tilføje endnu to guld-solidus-efterligninger samt en byzantinsk solidus i Hedeby[134].

Hvordan kan det nu være, at guld er så sjældent? Tidligere havde guld jo spillet en stor rolle som materiale til smykkefremstilling og i form af senromerske og byzantinske guldmønter. Der er sandsynligvis ikke tale om et bevidst fravalg fra guld eller et tilsvarende tilvalg af sølv. Guldets sjældenhed hænger nok nærmere sammen med forsyningssituationen. Vikingerne hentede i vid udstrækning deres rigdomme i Vesteuropa. Her fandtes naturligvis guld, men sølv var det almindeligste. Ikke mindst var møntvæsenet baseret på sølv, siden frankerne og angelsakserne i slutningen af 600-tallet opgav at præge deres forringede guldmønter og gik over til sølv. Vi skal helt frem til 12/1300-tallet, før der igen kom gang i

FIG. 3.71
Mønter i guld
Ahlesminde-skatten fra Bornholm indeholdt blandt meget andet disse tre guldmønter. Det drejer sig om to islamiske dinarer og et tysk guldafslag, dvs. en guldversion af en mønt, der normalt var præget i sølv.

udmøntningen af guld i Europa. Den anden kilde til rigdomme flød østfra, og det drejede sig om de rige sølvminer i Centralasien. Guld blev rent faktisk i vikingetiden også brugt som møntmetal. Det var i Det Byzantinske Rige. Når guldet flød mere rigeligt her, hang det sammen med prisforholdet mellem guld og sølv. Vi kender ikke detaljerne i prisudviklingen, men i runde tal var guld 18 gange mere værd end sølv i Byzans, 14 gange i Kalifatet og 10-12 gange i Vesteuropa. Den slags prisforskelle medførte, at guldet søgte til Byzans og sølvet til Europa. Der er tale om en selvforstærkende effekt, for da Europa først havde standset udmøntningen i guld, faldt efterspørgslen på det gule metal, og dermed forblev prisen lav[135].

Vi ved, at vikingerne kom til Det Byzantinske Riges hovedstad Konstantinopel, og at de var værdsatte som soldater i kejserens livvagt. Vi ved også, at de blev betalt i guld. Mest kendt er historien om den senere norske konge Harald Hårderådes fabelagtige rigdomme, som han havde tjent hos kejseren af Byzans. Han tog sin formue med hjem – og blev konge af Norge. Men denne pengestrøm har åbenbart ikke været stor nok til at fylde op i forhold til de store mængder af vesteuropæisk og centralasiatisk sølv. Der er ikke fundet én eneste byzantinsk guldmønt fra vikingetiden i det nuværende Danmark. Der er kun en enkelt i Hedeby og et par stykker i det norske skattefund fra Hoen – som alle er et par hundrede år ældre end Harald Hårderådes tid. De få byzantinske mønter fra danske fund er sølvmønter plus et par kobbermønter i Hedeby. Vikingetiden var og blev en sølvalder[136].

Penge, alliancer og sociale bånd

Transaktioner mellem folk kunne være en kompliceret affære. I *Njals Saga*, der foregik i Island omkring år 1000, hører vi, at "det år blev der misvækst, så folk overalt kom til at stå uden hø og mad. Gunnar hjalp mange, og alle, der kom, fik, så længe, der var noget. Til sidst stod Gunnar selv og manglede. Han tog så med Kolskæg, Traen Sigfusen og dennes brodersøn Lambe Sigurdsen til Kirkebo og bad Otkel komme ud til dem. Han bød dem goddag. Gunnar besvarede venligt hans hilsen: 'Jeg er kommet for at købe hø og mad, hvis du har noget'. 'Jeg har begge dele', siger Otkel, 'men jeg sælger ikke til dig'. 'Vil du da forære mig det?', siger Gunnar, 'og løbe an på min gengæld?' 'Det vil jeg ikke', siger Otkel. Det var Skamkel, der satte ondt i ham. Traen Sigfusen sagde: 'Det var ikke for meget, om vi tog selv og lagde betalingen'. 'Mosfjeldfolkene skulle da være døde, før Sigfussønnerne kunne røve fra dem', siger Skamkel. 'Jeg røver ikke', siger Gunnar. 'Vil du ikke hellere købe en træl af mig?' siger Otkel. 'Det skal jeg ikke undslå mig for', siger Gunnar", køber trællen og rider sin vej[137].

FIG. 3.72
Guldmønten fra Skjern ved Viborg
Denne mønt er en efterligning af en solidus fra den frankiske kejser Ludvig den Fromme. Mønten stammer fra Skjern ved Viborg, og det er et sjældent fund.

Historien giver et indblik i hverdagens handel. Gunnar Hamundsen er stormand, og han deler gavmildt ud af sin rigdom i form af mad og hø. Herved skaffer han sig anseelse og troskab fra modtagerne af gaverne. Men han kommer selv i bekneb for mad og hø. Han ønsker da at skaffe det hos sin fattigere nabo Otkel Skarfsen. Han foreslår først at købe varerne, men det bliver han nægtet, og Gunnar beder dernæst om at få det som gave. Det kan forekomme mærkeligt, at han først vil købe og dernæst have det som gave. Men ved at købe, ville transaktionen være overstået en gang for alle, og ingen ville skylde nogen noget. Ved at modtage hø og mad som gave, ville Gunnar sætte sig i moralsk gæld til Otkel, og det gør han kun nødtvungent. Det kommer ligefrem på tale at tage varerne og lægge betalingen, men det ville medføre åben strid, da det ville blive anset som røveri. Hele den spændte situation løses ved 'substitut-handel', hvor Gunnar køber en slave, og ingen taber ansigt. Historien fortæller os om gavegivningens magt til at skabe alliancer og sociale bånd, hvorimod handlen var socialt neutral: man får sin vare, man betaler, og bagefter var man kvit og kunne gå hver til sit uden at tænke mere på det.

Det omtales ikke, hvad Gunnar havde tænkt sig at betale med, men det kan ikke have været fødevarer, for det var netop det, Gunnar manglede. Det kan meget vel have været sølv, for som vi allerede har set, tyder noget på, at alle islandske storbønder havde adgang til sølv. Historien fortæller os, at Gunnar normalt var selvforsynende med mad og hø, men at det ikke var utænkeligt at købe den slags daglige fornødenheder i tilfælde af hungersnød.

FIG. 3.73
NJALS SAGA

Njals Saga er en af de mest berømte islandske sagaer. Den er nedskrevet i ca. 1280, og handlingen udspiller sig omkring år 1000 på Island. I *Njals Saga* kan vi blandt meget andet læse om det komplicerede magtspil, der eksisterede på området for handel og gavegivning. På billedet ses middelalderhåndskriftet *Reykjabók*, fra kort efter år 1300, som indeholder en af de mest fuldstændige versioner af *Njals Saga*.

Sølv har indgået i sociale relationer mellem mennesker. "Gaver venter modgaver" står der i Eddaens *Hávamál*. En stormand kunne knytte mange mænd til sig ved sin gavmildhed. Hvis gaven blev givet til en person på samme sociale niveau, skabtes der en alliance mellem ligestillede. Hvis den blev givet til folk lavere på rangstigen, skyldte modtageren troskab til giveren, hvis magt og prestige herved blev forøget. Med runer på en knogle fra 1100-tallet fundet i Sigtuna i Midtsverige står der meget sigende, at "Kongen er mest gæstfri. Han gav mest, han er vellidt". Kongens mænd forventede betaling, og deres troskab afhang af den, som det fremgår af sagaerne, eksempelvis historien om kong Harald Hårderåde og den islandske stormand Haldur. Man kan sågar se gaver som så institutionaliserede, at de kan sammenlignes med skatter og afgifter[138].

Penge blev ikke alene brugt til at sikre stormænds troskab – de blev også brugt til at forråde dem! En tekst fra sagaskriveren Snorres hånd illustrerer kongens brug af mønter i politisk øjemed. I kongesagaen om den norske konge Olav den Hellige (1015-1030) handler det bl.a. om kongens strid med Håkon Jarl og den dansk-engelske konge Knud den Store. En af Olavs mænd, Bjørn Stallere, bliver opsøgt af kong Knuds udsending, der siger, at det " 'synes tjenstligt at tage imod kong Knuds og Håkon Jarls venskab og blive deres mand og give din tro på det og modtage din løn' – og han hældte engelsk sølv frem af en stor pung"[139].

Harald Hårderåde havde i 1040'erne af sin nevø, kong Magnus den Gode, opnået del i kongemagten i Norge. Herefter delte han med Magnus alt det guld, han havde hjembragt fra sin tjeneste i Byzans.

FIG. 3.74
Fest giver magt
Gaver og gavmildhed gav anseelse og status i vikingetiden. På runestenen i Sövestad i Skåne navnkundiggøres en mand ved navn Bram for, at han var "gavmildest på mad".

"Harald lod derefter en stor oksehud brede ud og lod alt guldet fra taskerne vælte ud over den; derefter blev der sat vægtskåle og lodder frem, og alt guldet blev delt og skiftet efter vægt"[140].

Sølv kunne også bruges til at betale skadeserstatning for mord eller anden form for ærekrænkelse. Ovenfor hørte vi om, hvorledes den norske stormand Tore Hund dræbte kong Olav den Helliges hirdmand Karl og tilegnede sig hele udbyttet fra et togt til Bjarmeland, der ellers skulle have været delt mellem de forskellige deltagere på færden og kongen, der også havde skudt penge i togtet. På tinge blev Tore dømt til at "betale kongen 10 mark guld; Gunnstein og de andre slægtninge skulle have andre 10 mark, og for tyveri og skade på ejendom var bøden yderligere 10 mark". At boden regnes i guld betyder ikke, at den blev betalt i guld: "Derpå kom Tore til og betalte med sølv; fra en pung blev der betalt 10 mark vejet. Så tog han mange sammenknyttede klædestykker frem; i nogle var der én mark vejet, i andre en halv eller nogle ører. Da sagde Tore: 'Dette er lånte penge, som forskellige folk har ladet mig låne, for jeg tror, at det er slut på de rede penge, jeg har'. Derefter gik Tore ud på skibet, og da han kom tilbage, betalte han med små summer sølv ad gangen, og sådan blev det sent på dagen". Nu er det jo en saga, så der gik konflikt i udredningen af bøden, men bag historien ser vi et system med genoprettelse af den sociale balance ved betaling af bod[141].

Kongen og stormanden blev nødt til hele tiden at sikre sig nye indkomster for at kunne beholde og vedligeholde sin status i samfundet. Det var sikkert en del af motivationen for at drage udenlands. Lederen af et vikingetogt fordelte udbyttet mellem deltagerne, således som vi så ovenfor i teksten på Yttergärde-runestenen. Handelen i Østerled havde også til formål at skaffe rigdomme. Den arabiske diplomat Ibn Fadlan var i 920'erne med en delegation på besøg hos Volga-bulgarerne, og under rejsen mødte han ved Volga-floden en gruppe russiske købmænd af vikingeafstamning og deres koner. Hans skildring giver et væld af interessante detaljer om vikingernes livsførelse. Han fortæller bl.a. at de ofrer til træstøtter med et udskåret menneskeansigt og beder Guden om, "'at du skaffer mig en købmand, som har mange dinarer og dirhemer, og som køber af mig, som jeg ønsker, og ikke siger mig imod i det, jeg siger'. Og så går han væk. Hvis hans handel går skidt for ham, og tiden trækker ud, kommer han tilbage med en offergave eller to til [...] Ofte går handelen let for ham, så han får salg i stand. Da siger han: 'Min herre har stillet mit behov, nu er det min pligt at gengælde ham'". Herefter slagter han nogle dyr og giver noget som almisse og resten som gave til Guderne[142]. Man får næsten indtryk af, at målet med handelen var at skaffe guld og sølv for dets egen skyld.

Et bestemt spørgsmål bør stilles, selvom svaret på grund af kildebrist må blive upræcist. Det er, hvor stor en rolle brugen af sølv spillede i datidens samfund? Hvor stor betydning havde de sølvtilførsler, som vikingernes ekspeditioner bragte med hjem? Når man ser på mængden af skattefund fra Norden, Østersøområdet og Rusland i perioden 800-1100 sammenlignet med tidligere og senere perioder eller med andre lande, såsom Karolingerriget og de efterfølgende stater samt de angelsaksiske riger, forekommer mængden enorm. Men er det en reel forskel, eller er det en afspejling af forskellige måder at bruge sølvet på? Hvor det andre steder og til andre tider blev bragt mere i spil ved omsmeltninger? Nogle forskere har foreslået, at Østersø-øen Gotlands kolossale rigdom i sølvskatte i virkeligheden slet ikke afspejler en reel rigdom, men derimod et primitivt samfundssystem, hvor sølvet ikke kom i brug.

En anden måde at anskue problemet på er at sætte sølvmængden i forhold til den meget konkrete og konstante og magtgenererende rigdom, som jord og kvæg må have udgjort. Man kan spørge, om det virkelig kunne betale sig at bruge sin energi på det usikre forehavende måske, måske ikke at hjembringe rigdomme i form af sølv fra togter langvejs til i stedet for at koncentrere sig om jorden derhjemme. Det kunne det åbenbart, for vikingerne gjorde det. Sølv er let at opbevare og transportere

det er bestandigt, det er værdifast, og det er eftertragtet – alt sammen egenskaber, der gør det egnet til betalingsmiddel, gavegivning og værdiopbevaring. Men hvor stor en rolle sølvet spillede i det samlede billede, ved vi ikke[143].

Mønter i religiøs sammenhæng

Der iranske geograf Ibn Rustah fortæller i starten af 900-tallet om vikingerne i Rusland, at "når en stormand blandt dem dør, graver de en grav ligesom et hus og placerer ham der. Sammen med ham lægger de hans klæder og de guldarmbånd, han havde på sig, og desuden meget mad og drikkekar og mønter. De lægger også hans yndlingshustru sammen med ham i graven, mens hun endnu er levende. Men så bliver porten til graven tilstoppet, og så dør hun der[144].

I *Egil Skallagrimssons Saga* begraver Egil sin bror Thorolf, der er faldet i et slag i England omkring 930: Han "vendte så tilbage til valpladsen, hvor han fandt sin broders lig. Han tog det op, vaskede det, og behandlede det videre, som skik var. De gravede en grav, og satte Thorolf deri med alle sine våben og klæder. Derpaa spændte Egil, før han forlod ham, om hver af hans arme en guldring; endelig rejste de stene omkring graven, og øste muld derover". Egils far Skallagrim blev også begravet med hest, våben og redskaber, men at "der blev lagt Penge ned i Højen hos ham, finder man intet om", men han havde også selv været ude at grave sin formue ned. Det samme gjorde Egil selv, lige før han døde omkring 990[145].

Sagaerne giver indblik i bevæggrundene for at give rigdomme med i graven. Meget berømt er Odins lov: "I sine nye lande indførte Odin de love, der tidligere havde været gængse blandt aserne […] Ligeledes skulle de [afdøde] [i Valhal] nyde retten til, hvad de selv havde gravet i jorden"[146]. Denne kilde har ofte været brugt til at forklare skattenedlæggelser, men som vi så ovenfor er det nok ikke tilfældet for samtlige af dem. Men Odins lov kan nok forklare de skatte, der er nedlagt som gravgaver. Når vi finder en mønt i en grav, er det meget sandsynligt, at den er medgivet bevidst som gravgave til den afdøde.

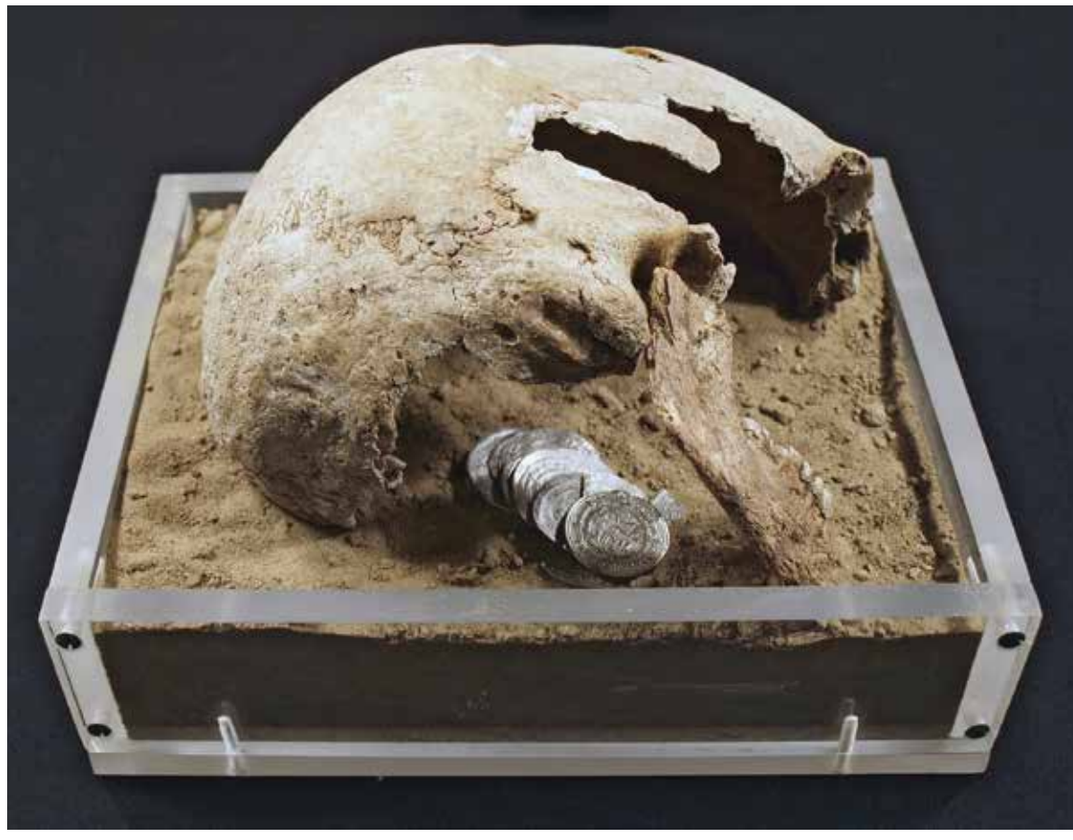

FIG. 3.75
Død mands penge
Udsnit af mandsgrav fra Stengade på Langeland, formentlig fra 900-tallet. Ved udgravningen lå en tut med 15 dirhemer under kraniets hage. Alle mønterne er præget i perioden 905-932.

Man skal dog tjekke, om mønten lå løst i den jord, som blev fyldt i graven eller om den lå i en position ved skelettet, for eksempel i munden eller som led i et halssmykke. Kun i sidstnævnte tilfælde kan man med sikkerhed sige, at det drejer sig om en bevidst handling. Det sker ikke så tit i Danmark, men der er alligevel flere eksempler på fænomenet fra Hedeby, Langeland og Bornholm. Her kan man nævne de 15 dirhemer, som er nedlagt efter 929/930 i en rulle ved en afdød mands mund på Stengade gravpladsen på Langeland (fig 3.75), eller den engelske mønt fra kong Eadgar (959-975), der muligvis lå i en afdød kvindes mund. I Norge og Sverige er brugen af mønter i grave meget mere almindelig. For 800-tallet synes netop dette faktisk at være et kulturelt skel mellem Danmark inklusiv Skåne, Halland og Oslofjordområdet på den ene side og resten af Norden på den anden[147].

Tilsvarende kan en mønt i et stolpehul, som for eksempel på Toftegård-lokaliteten på Stevns, være et bevidst offer for at bringe lykke til det nybyggede hus – men det kan også være en mønt, der tilfældigt faldt i hullet under byggeriet, eller som i forvejen lå i den jord, som man fyldte hullet op med. På kongsgården ved Tissø er der en lille koncentration af mønter på kultpladsen under åben himmel. Disse mønter kan være ofret i forbindelse med ritualerne på kultpladsen.

Regionale forskelle fra Bornholm til Nordjylland

Der er tydelige regionale forskelle i både fundmængder og fundtyper rundt om i Danmark. Forskellene afspejler ganske givet reelle forskelle i møntbrug. Som parallel kan fremhæves møntbrug i vikingetidens Finland, der er et godt eksempel på regionale forskelle. Meget iøjnefaldende er Ålandsøernes fremtrædende stilling i 800- og 900-tallet, der nok skyldes øgruppens kontakter til Rusland. Derimod er der ikke et eneste fund fra Åland efter midten af 900-tallet – nu går eksportvejene tilsyneladende udenom Åland og via Estland i stedet. På det finske fastland stammer de fleste fund fra 1000-tallet. I det egentlige Finland (Åbo-egnen) er der både gravfund og skattefund. I Tavastland (Hämeenlinna-egnen) er der mest skattefund og i Satakunta (Pori/Tampere-egnen) er der mest gravfund. Manglen på skattefund i Satakunta er påfaldende. Denne egn var velbefolket og tilsyneladende ikke fattigere end de øvrige. Gravfundene viser, at mønter var tilgængelige her. Men de er åbenbart ikke blevet brugt til opsparing og som betalingsmiddel ligesom i de andre dele af Finland[148].

Det finske eksempel viser os, at forskellene kan være både geografiske og kronologiske. Det ser vi også andre steder. Den helt exceptionelle koncentration af fund på Gotland er det bedste eksempel. Øens placering midt i Østersøen gør den til en uomgængelig station på transportruterne til søs. Et andet eksempel er den vigtige handelsplads Truso ved Wisłas munding på den polske Østersøkyst. Den havde et boom i mønttilgængelighed omkring år 800, men det varede kun et par generationer. Lige så hurtigt som det opstod, lige så hurtigt forsvandt det igen midt i 800-tallet[149]. Som med Ålands-eksemplet ovenfor må sølvstrømmene have ændret retning. Hvad skyldes det? Det har været foreslået, at det var en følge af prøjsernes overtagelse af Truso fra skandinaverne, altså en politisk ændring. Men det kan også være ændringer i handelsmønstret.

Der har helt klart også været regionale forskelle i Danmark. Meget markant kan man se, at der på Bornholm er sølv – meget sølv! – på stort set alle gårde fra vikingetiden. På Køgekanten derimod er der kun mønter på højstatuspladserne såsom Toftegård og Kastanjehøj, mens der ikke er nogen fra vikingetiden på fattigere pladser som eksempelvis Bøgelund. Det er i øvrigt fundmaterialet, der overhovedet tillader os at få et indblik i pladsernes sociale status. På Bøgelund er der nogle få bronzegenstande, mens Kastanjehøj og Toftegård bugner af smykker i sølv og bronze, importgenstande og skår af frankisk glas[150].

Bornholm skiller sig på mange måder ud fra resten af Danmark. Her er hele eller fragmenterede sølvsmykker fra de slaviske områder i det nordlige Polen og nordøstlige Tyskland. Her er, når man ser bort fra årene lige omkring år 1000, markant færre engelske mønter end i resten

af landet. I 900-tallet er der blandt de tyske og centraleuropæiske mønter flere bøhmiske og bayerske og færre rhinlandske og frankiske end andetsteds. Alt dette peger på, at Bornholm i vid udstrækning vendte mod sydøst, tværs over Østersøen, mens resten af Danmark mere så mod vest og sydvest[151].

Hermed er det antydet, at der har været store regionale forskelle. Vi mangler dog stadig den store syntese for at få det fulde overblik[152]. Det er dog vigtigt at gøre sig klart, at vores dokumentation ikke er helt repræsentativ. Der kan ikke herske tvivl om, at Bornholm er den del af landet, der har den højeste fundtæthed. Men Bornholms førerstilling var nok ikke helt så markant, som vi kan få indtryk af i dag. Den er også et resultat af et specielt aktivt og kompetent miljø af amatørarkæologer og deres hyppige afsøgninger af øens marker med metaldetektor. Den store opmærksomhed omkring de fine fund, også i pressen, har tiltrukket nye amatørarkæologer og dermed nye fund. Mere avler mere. Det samme gælder fundsteder. Det er motiverende at gå flere gange over en mark, hvor man ved, at der er mange fund. Den fundtomme mark er helt naturligt mindre attraktiv. Men det er også vigtigt for at få et korrekt billede, at de fundtomme og fundfattige områder også bliver registreret.

I andre dele af landet har detektoraktiviteten været varierende. I Aalborg-området, på Roskilde-kanten og på Fyn har der længe været et stort detektormiljø. For blot at tage et eksempel. I det østlige Limfjordsområde har intensive metaldetektorundersøgelser og udgravninger givet møntfund fra en perlerække af bopladser tæt ved fjorden: Gjøl, Lindholm, Aalborg, Postgården, Bejsebakken, Nørholm, Aggersborg osv. Det drejer sig om bebyggelser med landbrug og håndværk. Andre steder har det holdt mere hårdt. Fra Thy så vi stort set aldrig et fund, indtil nogle ildsjæle for nogle år siden skabte en forening og startede de såkaldte Thy-rallier, hvor en gruppe af metaldetektorførere mødtes for at gennemsøge samme område. Og så væltede det pludseligt frem med fund. Nærmest fra den ene dag til den anden ændrede Thy sig fra at være næsten fundtomt til at være fundrigt, også i vikingetidsmønter. Det er jo i og for sig logisk, for Thy var langt fra at være 'Udkantsdanmark' i vikingetiden. Limfjorden var åben mod vest og skibe sejlede forbi på vej til og fra England og andre steder i den store verden. Før Thy-Mors Detektorforening troede vi, at al den aktivitet foregik uden mønter. Nu ved vi, at mønterne var der.

Kan en lignende viden ligge gemt andre steder, som vi ikke kender endnu? Ja, f.eks. på Mors og i Salling måske. Her finder man intet ved markvandringer med metaldetektor. Men når der er en udgravning, fremkommer der mange metalfund, heriblandt mønter[153]. Hvordan hænger det nu sammen? Jo, på Mors er muldlaget tilsyneladende så tykt, at ploven aldrig trænger ned igennem det, og det bringer ikke genstande op til overfladen, hvor metaldetektoren kan fange dem.

FIG. 3.76
Orm-typen
Mønten her er slået i Lund under Knud den Store, men orm-typen fortsatte også med at blive slået under dennes efterfølger, Hardeknud.

FIG. 3.77

MAGNUS DEN GODES MINDEMØNT?

Mønt med Olav den Helliges billede på forsiden, slået i 1040'erne for den danske konge Magnus den Gode. Det er det ældste billede, som kendes af Olav den Hellige, og det styrker formodningen om, at helgenens ry spillede en væsentlig rolle i hans søn Magnus' magtkamp med Svend Estridsen. Det menes, at denne mønt er slået til minde om Magnus' sejr over venderne på Lyrskov Hede, hvor det siges, at Skt. Olav kom Magnus til hjælp.

Møntreform i slutningen af 1020'erne og ændret møntbrug

I slutningen af 1020'erne skete der en gennemgribende møntreform i Danmark. Mønternes vægt var fra nu meget mere regelmæssig og velkontrolleret. At dømme efter vægten på de i dag bevarede eksemplarer stræbte man efter en vægt på ca. 1 g i Skåne og på Sjælland og på 0,75 g i Jylland. Her var kimen altså allerede lagt til det senere fuldt udviklede landsdelsmøntsystem, der indebar, at Skåne, Sjælland og Jylland havde hver sin valuta. Vægtreguleringen var sandsynligvis et forsøg på at gennemføre, at mønten skulle kunne gå til en fast pålydende værdi. Mønten kunne så meget praktisk benyttes efter antal, og man behøvede ikke længere at tage den sammenklappelige vægt frem for at afveje sølv til betaling. Et indicium på, at dette virkeligt har været hensigten, ses i det forholdsvis store antal halverede mønter, der kendes af netop Orm-typen, der blev indført i Lund ved møntreformen (fig. 3.76). Det drejer sig ikke om tilfældigt fragmenterede stykker, der er knækket ved bøjning eller højst uregelmæssig klipning, som man ellers ofte ser på vikingetidsmønter. De er tværtimod omhyggeligt delt med et enkelt hug med et skarpt instrument, såsom en mejsel. Og hvad mere er, det er tydeligvis tilstræbt at dele i to præcist lige store dele. En fuldstændig tilsvarende procedure kendes i England. Man regner med, at det der er foregået helt officielt med det formål at skabe halvpenninge. Det var altså et forholdsvis sofistikeret system, der blev forsøgt indført.

På et andet punkt var møntreformen et markant brud. Man gik nemlig bort fra at efterligne de engelske mønttyper, og man benyttede i stedet selvstændige motiver. Ikke nok med det, hvor den engelske tradition foreskrev, at man skulle bruge samme mønttype i alle møntsteder over hele landet, fik hver by nu sin egen type. Det var mere i overensstemmelse med tysk tradition. I Skåne fik Lund en type med en sammenrullet orm på forsiden og 4 buer, der udgjorde et kors på den anden (den såkaldte orm-type). I Roskilde er der tre skjolde på den ene side – måske et treenigheds-symbol – og et tværgående tekstbånd på den anden side. I Slagelse er der på den ene side et kors formet af fem symboler – det kan være bogstaver, små kors eller cirkler – og et dobbelt-linjet kors på

den anden. I Ørbæk ved Limfjorden var der en buste på den ene side og et kors med buer i korsvinklerne på den anden. I Aalborg et lille kors på forsiden og et stort kors på en cirkel på bagsiden. Og så videre. Systemet var dog ikke helt gennemført, der forekom stadigt en del variation i typevalget og koblinger til stempler med motiver, der efterligner engelske eller andre mønttyper[154].

Reformen i sin helhed blev ikke langlivet. I Lund gik man hurtigt over til igen at efterligne engelske typer. Ved andre møntsteder fortsatte elementer af den nye typologi i en del år eller sågar årtier fremefter, men dog ikke i den rene form, men blandet med andre typologiske elementer. Derimod var vægtreguleringen nu slået an, selv om den heller ikke længere var helt så præcist gennemført som i Lund under udmøntningen af Orm-typen[155].

Det må stå klart, at et så storstilet reformforsøg må være kongens værk. Ingen anden ville have midlerne til at gennemføre noget sådant på landsdækkende plan, selv om gennemførelsen som antydet ovenfor ikke var lige konsekvent alle steder. Hvad var baggrunden? Det er blevet foreslået, at valget af egne mønttyper i afløsning af de hidtidige engelskinspirerede typer kunne være en reaktion på Knuds alt for engelsk-venlige styre. Faktisk havde der været oprør mod Knuds styre under Ulf Jarl, og Knuds mindreårige søn Hardeknud, var blevet hyldet som med-konge. Og netop Hardeknuds navn optræder på forsiden af en del af Orm-mønterne fra Lund (hvilket i parentes bemærket har givet numismatikerne store problemer med at datere mønterne, idet man instinktivt har villet henføre dem til efter Hardeknuds regeringsovertagelse ved Knuds død i 1035).

Men reformen kunne også være motiveret i et ønske om at reorganisere og forbedre møntvæsenet for at tilpasse det til dagens realiteter. Der var nemlig på dette tidspunkt allerede en proces i gang, hvor mønter begyndte at spille en større og større rolle, mens andelen af umøntet metal i fundene gik markant ned. Samtidig blev fragmentering af mønter sjældnere, og man vænnede sig til at bruge hele mønter. Det var nu mest vesteuropæiske penninge. Måske var idéen om mønter efter antal til fast pålydende værdi ved at slå igennem i befolkningen? I den situation kan man forestille sig, at kongen gerne ville tage styringen. Måske skal man ikke lægge så meget i de ikke-engelske typer? Det betyder vel ikke nødvendigvis, at Knud ikke kunne have haft en finger med i spillet? Hvis man virkelig kunne få folk til at bruge mønter efter antal og ikke efter vægt, åbnede der sig mulighed for at udgive mønterne en pålydende værdi, der oversteg metalværdien, og dermed skaffe en indtægt til møntherren. Et sådant system kendte man fra udlandet. Eksempelvis praktiseredes det i England, hvor Knud jo også var konge, så det lå ligefor at søge inspiration her.

Det kunne være baggrunden for reformen. Rent faktisk ser vi i 1030'erne og 1040'erne en række fund, der tyder på ansatser til reguleret møntomløb med tendenser mod monopol for danske mønter. Helt markant står Skt. Jørgensbjerg-skatten fra Roskilde med 2/3 danske mønter. Den største gruppe af danske mønter i fundet er i øvrigt Orm-mønter fra Lund, mens lokale Roskilde-mønter kommer ind på andenpladsen. Skatten er nedlagt allerede efter 1029[156] og er et specielt tidligt eksempel på dansk dominans i et fund. Når vi kommer op i 1040'erne ser vi, at udenlandske mønter forsvinder og danske mønter vinder frem i enkeltfundsmaterialet i de vigtigste byer Lund, Roskilde og Odense[157], og deres opland. Længere væk fra byerne er det imidlertid stadigt de tyske og engelske mønter, der dominerer. I byerne blev en reguleret møntøkonomi med kontrolleret indenlandsk møntomløb således måske gennemtvunget allerede i århundredets midterste tredjedel, længe før det skete på landet. I Jylland synes der at have været en særudvikling, idet flere skattefund er domineret af jyske mønter. Her var det de lokale mønter, der stod forrest, og ikke dem fra det fjerne Lund, som jo i øvrigt var præget efter en anden vægtstandard. Der var således sat en udvikling i gang hen imod møntøkonomi (forstået som brug af mønter efter antal) og møntmonopol med udelukkelse af udenlandske mønter. Der må næsten have været en kongelig vilje bag disse markante ændringer.

I løbet af Hardeknuds regeringstid gik man ved møntstedet i Lund bort fra Orm-typen og tilbage til forskellige engelske forbilleder. De fleste er læselige. Nogle bærer de reelle kongenavne Hardeknud (1035-42) og Magnus den Gode (1042-47). Andre bærer den gamle kong Knuds navn, og på atter andre står der Æthelred og Edvard – førstnævnte engelsk konge før Knuds regering, sidstnævnte engelsk konge efter Hardeknuds død i 1042. Udmøntningen fortsatte altså uden ændring ind i Magnus den Godes regeringstid. Magnus' magtovertagelse var ellers ikke gnidningsfri. Ved Hardeknuds død var der ingen direkte arvinger i mandslinje i kongeslægten. Det åbnede vejen for den norske konge Magnus den Gode. Han var søn af Olav den Hellige, der allerede var ved at blive anerkendt som helgen. Magnus slog ved Lyrskov Hede nær Slesvig en slavisk invasion tilbage i 1043, og han lod i Hedeby præge en mønttype med et motiv, der efter al sandsynlighed forestiller hans helgenfar (fig. 3.77). Her ser vi mønterne brugt som politisk propaganda[158].

Med sådan en far og god krigslykke burde Magnus' fremtid være sikret – men det var den ikke. Hjemme i Norge kom hans farbror Harald hjem og krævede tronen. I Danmark var det Svend Estridsen, der, som hans navn siger, var søn af Knud den Stores søster Estrid og Ulf Jarl. Strid fulgte, og det kan ses i udmøntningerne. I Lund forsvandt kongenavnet på forsiden af mønterne. Det var ikke, fordi møntgravøren pludselig var blevet analfabet, for bagsidens møntmester- og møntstedsnavn stod stadigt perfekt. Det skyldes sandsynligvis, at det under striden var uklart, hvem der egentligt havde magten, og så var det nok sikrest at holde sig neutral og undlade at skrive noget navn på mønterne. Disse mønter er direkte stempelkoblet til de tidligste mønter, der utvetydigt nævner Svend som møntherre.

Nogle af Lund-stemplerne med Magnus' navn dukkede pludselig op i Odense. Der havde ikke tidligere været udmøntninger i denne by, men det kom der altså nu. Derudfra kan man rekonstruere et sandsynligt begivenhedsforløb. Under stridighederne mellem Svend og Magnus var der i Skåne en overgang usikkerhed om kampens udfald. På et tidspunkt blev Magnus tvunget væk fra Skåne, og han slog sig ned i Odense med sin administration bl.a. møntprægningen. Hertil havde han ved flugten medbragt møntstempler fra Lund, og sikkert også personale til at åbne den nye møntsmedje. I mellemtiden havde Svend vundet magten i Skåne. Det skal understreges, at dette begivenhedsforløb slet ikke er kendt fra de skriftlige kilder. Det er kun takket være mønterne, at vi overhovedet kender noget til disse historiske detaljer. I øvrigt blev magtkampene løst ved Magnus' død i 1047[159].

Herefter var Svend enekonge over Danmark. I Lund indførte han nye typer med byzantinsk inspirerede motiver (fig. 3.78). Denne mode kom sig sikkert af, at Magnus' farbror, den nye norske konge Harald Hårderåde havde været i kejserens tjeneste i Byzans og havde store rigdomme med tilbage dernedefra. Den byzantinske stil var fremherskende på mønterne under Svend, men kun i Lund. I Odense fortsatte Svend også for en stund udmøntningen i Odense, men den blev snart lukket ned igen – og stemplerne overført til Lund! I Roskilde blev typen skiftet ud med en ny karakteristisk type, og det samme skete i Viborg.

Som anekdote kan nævnes, at et stempelpar fra denne omtumlede periode i Lundudmøntningen er eksporteret til det vestslaviske område, hvor det blev brugt til en lokal udmøntning[160]. Kan dette virkelig passe? Måske finder vi svaret, når forskningen rigtigt kaster sig over dette område og får belyst fænomenets virkelige omfang.

Svend Estridsens periode er et tidehverv i dansk mønthistorie, for i løbet af hans regering forsvandt de udenlandske mønter og danske mønter fik deres egentlige gennembrud i møntomløbet i Danmark. Mere om dette kommer i næste kapitel.

FIG. 3.78
Byzantinsk inspiration
Et eksemplar af en af de byzantinsk inspirerede mønter, Svend Estridsen lod præge i Lund efter 1047.

Forskningsoversigt og litteratur

Den nyeste grundlæggende behandling af møntbrug i Danmark i vikingetiden finder man i Cecilia von Heijnes disputats fra 2004. Den indeholder foruden et summarisk fundkatalog også en analyse af fundspredning, fundtyper og møntbrugen i vikingetid i Danmark, Skåne, Halland og Blekinge.

Meget ny viden er frembragt ved udgravninger og metaldetektorundersøgelser de seneste årtier. Flere vigtige fundsteder er her fremlagt mere eller mindre indgående: Uppåkra (Silvegren 1999), Kaupang (Blackburn 2007), Tissø (Jørgensen 2006 og 2010), Havsmarken (Moesgaard & Uldum 2010), Ribe (Bendixen 1981 og 1994; Feveile 2006 og 2010b), Hedeby (Wiechmann 2007; Hilberg 2007 og 2011). Især fundene fra Ribe samt diskussionen om, hvorvidt der blev præget mønter i byen i 700-tallet, har givet anledning til debat mellem Metcalf og Malmer (Metcalf 1984; Malmer & Jonsson 1986; se desuden henvisningerne til debatten i Moesgaard 2007).

Møntprægningen i Danmark i vikingetiden frem til omkring år 1020 er indgående behandlet af Malmer 1966, 1997, 2003 og 2007. Endnu et værk, *Serpents and crosses. Scandinavian Coinages from the time of Louis the Pious, Cnut the Great, Harthacnut, and Anund Jacob*, var langt fremskredent ved hendes død i 2013. Det er på nuværende tidspunkt ved at blive klargjort til udgivelse. Harald Blåtands udmøntning er behandlet på ny af Moesgaard 2015a.

For møntprægning efter 1020 er Haubergs klassiske værk fra år 1900 stadig en standardreference. Dog har især Beckers forskning bragt ny viden om 1040'erne (Becker 1981, 1983 og 1988). Værket *Tusindtallets danske mønter* (Jensen 1995) gør status og bringer en udførlig bibliografi.

Von Heijnes disputats fra 2004 giver en nyttigt oversigt over fundene. Derimod mangler der i høj grad mere detaljerede publikationer af fundene. Ud over publikationer af enkelte fund, er de blekingske og en del af de skånske fund udgivet i CNS-serien, de ældre bornholmske fund af Galster 1980 (men takket være metaldetektoren er der kommet mange nye til siden), de sydslesvigske af Wiechmann 1996 og 2007) og fundene fra Harald Blåtands tid af Moesgaard 2015a. Smykkerne i fundene fra hele landet er publicerede af Skovmand 1942, men mønterne fra mange fund er endnu ikke udgivne.

Noter

1. Olsen 1999, 23-37; Skre & Stylegar 2004, 23-24 og 31-35.

2. von Heijne 2004, 23.

3. Ibid.; Garipzanov 2008; Feveile 2006; Horsnæs 2015; Moesgaard 2015a.

4. Moesgaard & Pol 2003 med henvisninger. Dobat 2005; Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, FP 9906.

5. Grierson & Blackburn 1986; Metcalf 2014.

6. Feveile & Jensen 1993; Feveile 2006.

7. Ribe som møntsted: Se sammenfattende Metcalf 1993, 275-293. Frisland som møntsted: Se senest Malmer 2007.

8. Hatz 2001.

9. Grierson & Blackburn 1986, 151.

10. Feveile & Jensen 1993; Feveile 2006.

11. Se senest Garipzanov 2008 og Hilberg 2014, 189-190 samt mere summarisk Coupland 2011 og Moesgaard 2015b.

12. Moesgaard 2013a med referencer; Ambrosiani 2006; Blackburn 2007.

13. Coupland 2011.

14. Moesgaard & Uldum 2010; Blackburn 2007; Wiechmann 2004.

15. Albrechtsen 1976, 41 og 45.

16. Se senest Moesgaard 2015b, 94-95 med henvisninger.

17. Malmer 1966; Moesgaard 2007, 120-121 med opsummering af debatten og henvisninger.

18. Malmer 1966 og 2007; Galster 1974; van Gelder 1980.

19. Se senest von Heijne 2004, 23.

20. Kilger 2007.

21. Rispling 2007a.

22. Rispling 2005.

23. Kromann & Roesdahl 1996; Rispling 2004 og 2007b.

24. Steuer m.fl. 2002, 155-159.

25. Moesgaard 2008a; Den kgl. Mønt- og Medaillesamling FP 4677 og 7087.

26. Birkeland 1954, 16-17.

27. Ambrosiani 2006; Bogucki 2007.

28. Suchodolski 2007.

29. Aarsleff 2006; Kromann 1985, 53.

30. Se opsummering med referencer i Moesgaard 2007, 119-120, 130-131 og 133.

31. Blackburn 2007; Kilger 2007; Laursen 2013.

32. Blackburn 2007; Kilger (under udgivelse).

33. Noonan 1994; Leimus 2007.

34. Blanchard 2001; Noonan 1988, 432-439; Ilisch m.fl. 2003, 33.

35. Leimus 2007.

36. Lieber 1981, 25.

37. Noonan 1994, 230-234.

38. Horsnæs, Märcher & Vennersdorf 2013; DMS 37.

39. Wiechmann 1996, 182; Hårdh 1996.

40. Hammarberg, Malmer & Zachrisson 1989; Horsnæs 2015.

41. Malmer 1966; Archibald 1985.

42. Malmer 1966; Moesgaard 2015a; Bertelsen 2010.

43. Moesgaard 2015a, 235-241.

44. Beregnet efter Malmer 1966, 320-327; Moesgaard 2015a, 235-241 og 261-270. En variant defineres som en kombination af en forside- og en bagsidevariant ifølge Malmers plancher 28-32.

45. Moesgaard 2015a.

46. Jonsson 1993, 207.

47. von Heijne 2004, 23.

48. Hävernick 1956. Angående kritikken, se senest Ilisch 2016.

49. Ilisch 2016, 52 med henvisninger.

50. Senest Steuer 2004 med henvisninger.

51. Steuer 2004, 125-126, 131-132 og 136.

52. Jonsson 1993.

53. Senest Williams 2014; Blackburn 2008.

54. Moesgaard 2013b.

55. Bestemann 2005; Kershaw 2017; Blackburn 2005; Woods 2014.

56. Blackburn & Jonsson 1981, 153-154 og note 27; Metcalf 1990; Jonsson 1993, 207-212.

57. Wessén & Jansson 1940-1958, 344. Lauridsen 2012a, kap. 133.

58. Jonsson 1993: Moesgaard 2006.

59. Blackburn & Jonsson 1981, 164 og 171.

60. Dolley & Talvio 1973; Talvio 1985.

61. Metcalf 1998, 28-30; Sawyer 2013, 26 og 114.

62. Moesgaard 2014a.

63. Ingvardson 2012a, 288-291.

64. Jensen 1995, 22-25.

65. Malmer 1989, 1997 og 2010.

66. Gunnarsson 2009.

67. Malmer 1997, 53.

68. Malmer 2010, 42, 75-76, 80 og 87; Gunnarsson 2009.

69. Foredrag af Anders Ödman i Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, februar 2017.

70. Hauberg 1900, Knud den Store type 36-37; Malmer 1997, 596, 611, nr. 2710.

71. Hauberg 1900, Knud den Store type 24-26.

72. Malmer 1997, nr. 727.1924.

73. Hauberg 1900, Knud den Store type 46-48. Malmer 1997, nr. 510.1602 og kæde 138 (ligeledes med stempler fra Lund); Jensen 1995, 44-45.

74. Hauberg 1900, Knud den Store type 55-56.

75. Malmer 1997, 53, 633, kæde 151 (kat. nr. 701.1906, 701.1914, 725.1925, 725.1928, 725.5804, 728.1906, 728.1914, 728.1925, 728.1937, 728.1979, 802.1928) og kæde 152 (kat. nr. 723.1926, 723.1927, 801.1927).

76. Skovgaard-Petersen 1981, 39, 42-44, 46-51 og 53-61; Jørgensen 1994, 231.

77. Jensen 1995, 48 og 132.

78. Malmer 2010, 27-28.

79. Jeppesen 2010; Jensen 1987.

80. Horsnæs, Märcher & Vennersdorf 2013.

81. Aarsleff 2006, 178-179; Moesgaard 2007, 132-133; Moesgaard 2015a, 236 og 240.

82. Resumé af definitioner, se Moesgaard 2015a, 141-145. Se desuden Kilger 2003; Moesgaard 2011a; Rispling 1998; von Heijne 2004, 73-74.

83. Fenger 1910, kap. 17.

84. Fenger 1910, 130.

85. Lauridsen 2012a, kap. 143.

86. Gooch 2011.

87. Feveile 2006.

88. Hatz 2001.

89. Feveile 2010b.

90. Feveile & Jensen 1993, 34.

91. Feveile 2006; Moesgaard 2007.

92. Fenger 1910, kap. 28.

93. Dobat 2016.

94. Fenger 1910, kap. 21 og 28.

95. Hilberg 2011, 208-209.

96. Wiechmann 2007; Hilberg 2011.

Noter

97. Hatz 1985; Sindbæk 2012.

98. Wiechmann 2007, nr. 63 og 65 er i lag fra anden halvdel af 800-tallet (personligt meddelt af V. Hilberg), nr. 67 fra en grav omkring 900. Wiechmann 1996, fund 4.

99. Wiechmann 2007; Hilberg 2011; Moesgaard 2012.

100. Dahl 1936.

101. Albrechtsen 1976, 55 og 117; Skyum-Nielsen 1967, 18-19.

102. Lauridsen 2012a, kap. 133; Rask 1834; Dahlerup & Jónsson 1923, kap. 8 og 10.

103. Albrechtsen 1976, 16 og 98.

104. Lauridsen 2012a, kap. 133.

105. Moesgaard & Uldum 2010.

106. Aarsleff 2006.

107. Jørgensen 2006.

108. Blackburn 2007; Gullbekk 2014, 336-341.

109. Pedersen 2010.

110. Risvaag & Christophersen 2004; Roslund 1995.

111. Hall 1986.

112. Potin 1982.

113. Birkeland 1954, 19 § 82.

114. Skre 2007, 338.

115. Lauridsen 2012b, kap. 16 (tilpasset).

116. Madsen 2013, kap. 10 og note 64; Madsen 2012.

117. Eldjárn 1948 og 1953; Holt 1998.

118. Finsen 1870, sidste afsnit i § 113 og tredje afsnit i § 221.

119. Lauridsen 2012c, kap. 24.

120. Birkeland 1954, 19 § 82.

121. Ibid., 103.

122. Jørgensen 2006; Audy 2012, 407-412.

123. Moesgaard 2014b.

124. Senest Bican 2010, 83-84.

125. Moesgaard & Jensen 2014.

126. Moesgaard 2015a, pl. 3, nr. 4.018; Kromann 1985, 53.

127. Moesgaard 2015a, 79 og 99; Ingvardson 2015.

128. Hilberg 2011, 216-217; Blackburn 2007, 32-34.

129. Aarsleff 2006; Jørgensen 2006; Silvegren 1999.

130. Lauridsen 2012c, kap. 69; Lauridsen 2012b, bind 1, kap. 1, 177.

131. Dahlerup & Jónsson 1923, kap. 55, 58, 61, 71 og 89. Man har faktisk i 1700-tallet fundet engelske mønter, der kunne være Egils: Eldjárn 1948, 42, nr. F og Blackburn 2005, 343, nr. 3.

132. Östergren 1989; Nielsen 1997, 62-63; Jeppesen 2003; Kristiansen 2006; Hansen 2010; Ingvardson 2012a, 308.

133. von Heijne 2004, 72 og 128.

134. Fuglesang & Wilson 2006; Skovmand 1942, 59 og 71; Ingvardson 2014; Wiechmann 2007, nr. 40; Moesgaard & Rispling 2002; Hilberg 2007; Hammarberg, Malmer & Zachrisson 1989.

135. Watson 1967, 5 eller Grierson 1960 kontra Spufford 1988, 51.

136. Fuglesang & Wilson 2006; Wiechmann 2007, nr. 39 og 41-42; Horsnæs 2015; Hammarberg, Malmer & Zachrisson 1989.

137. Dahlerup & Jónsson 1924, kap. 47.

138. Larsen 1926, vers 41-52; DR 291; Roslund 1990, 153; Poulsen 2011.

139. Lauridsen 2012a, kap. 185.

140. Lauridsen 2012c, kap. 24.

141. Lauridsen 2012a, kap. 139.

142. Birkeland 1954, 20 § 85.

143. Sindbæk 2011.

144. Birkeland 1954, 16-17.

145. Dahlerup & Jónsson 1923, 55, 61 og 89. Man har faktisk både i middelalderen og i 1700-tallet fundet engelske mønter, der kunne være Egils, Eldjárn 1948, 42, nr. F og Blackburn 2005, 343, nr. 3.

146. Lauridsen 2012d, kap. 8.

147. Grinder-Hansen 1988; Moesgaard 2015b.

148. Talvio 2002.

149. Bogucki 2007.

150. Moesgaard & Tornbjerg 1999.

151. Ingvardson 2012a, 288-291; Horsnæs, Märcher & Vennersdorf 2013.

152. Se dog oversigten i von Heijne 2004.

153. Aarsleff 2003.

154. Jonsson 1994; Malmer 2003.

155. Becker 1981.

156. Jensen 1995 med henvisninger.

157. von Heijne 2004, 146-147, 156, 158, 160, 163 og 166.

158. Becker 1983.

159. Ibid. med henvisninger til forfatterens tidligere undersøgelser.

160. Elfver 2008.

Sølvpenninge i kongens navn

CA. 1060-1230

Impulser fra Europa har ført Danmark ind i den kristne kulturkreds, og fokus bliver flyttet fra vikingetogter til korstog mod de hedenske områder i Østersøen. De tidligere udenlandske mønter bliver nu fortrængt til fordel for den danske penning – en lille mønt, der får en central rolle i det danske møntvæsen i de næste århundreder.

FIG. 4.1
Konge og kirke
Kongemagten og den kristne kirke arbejdede sammen om at styrke staten. Dette samarbejde ses tydeligt i motiverne på de danske mønter.

1. Portræt af kong Valdemar den Store
2. Biskop Absalon
3. Gudslam med fane, et symbol på Kristus
4. Kirke eller det hellige Jerusalem
5. Jomfru Maria med Jesusbarnet

KORT

FIG. 4.2
DANMARK I PERIODEN
CA. 1060-1230

Perioden er præget af en konsolidering af det danske riges kerneområde samt en stadig voksende integrering med det kristne Europa. De store erobringer langs Østersøen var et resultat af de danske korstog mod venderne og andre hedninge, der beboede disse områder.

- Danske møntsteder
- Det danske rige
- Dansk fra 1169
- Dansk i perioden 1182-1227

TIDSLINJE

ÅR

MIDDELALDER CA. 1066-1536

1050

Omkring 1060 var Danmarks overgang fra vægtøkonomi til møntøkonomi ved at være fuldført.

1075

1100

I løbet af 1000-tallet tages de første trin i udviklingen af landsdelsmønter, hvor en specifik mønttype var gangbar for hver af de fire landsdele: Skåne, Sjælland, Nørrejylland og Slesvig.

1125

Fra slutningen af 1000-tallet indføres renovatio monetae-systemet langsomt og periodevist i Danmark. Dvs. at mønter kun er gyldige i en vis periode, hvorefter en ny mønttype bliver indført som den gangbare.

1150

1175

I 1103/1104 blev ærkebispedømmet i Lund oprettet. Den nordiske kirke er nu selvstændiggjort.

1200

I 1131 blev den sønderjyske hertug Knud Lavard dræbt. Mordet indleder en borgerkrig, der først ender i 1157.

1225

Ved middelalderens begyndelse var vikingetogterne mod Vesteuropa ophørt, og i stedet vendte man nu sit fokus mod Østersøen. De hedenske folkeslag i dette område blev opfattet som en trussel mod riget, og den danske konge førte korstog mod de hedenske områder. Fra midten af 1100-tallet til starten af 1200-tallet fik Danmark herredømmet langs hele den sydlige Østersøkyst, men disse besiddelser kunne med tiden ikke fastholdes. I den ældre middelalder bestod Danmark derudover af det nuværende Danmark og Sydslesvig samt Skåne, Halland og Blekinge (fig. 4.2).

Danmark var blevet en del af den vesteuropæiske kristendom med Rom som centrum. Det danske rige bliver inddelt i stifter med hver sin bisp, der sikrede kirken en fastere administrativ struktur. I år 1103/1104 blev den nordiske kirke gjort selvstændig, da Lund blev ærkebispesæde for hele Norden. Med kirken kom skriftkulturen som et stærkt administrativt instrument, der blandt andet giver indblik i periodens økonomiske forhold. Her kan vi læse, at skatter og afgifter både blev betalt i mønt og i naturalier, uden vi præcist kan bedømme forholdet mellem de to betalingsformer.

FIG. 4.3
Korstog mod venderne
Biskop Absalon omstyrter guddommen Svantevit i Arkona. Borgen Arkona lå på Tysklands største Ø, Rügen, og blev erobret den 15. juni 1169 af Valdemar den Store og Absalon. Erobringen var et af højdepunkterne under de danske korstog i Østersøregionen.

Langt den største del af landets befolkning levede på landet, og landbrug var landets vigtigste erhverv. Sildefiskeriet i Øresund tog til i 1100-tallet og blev en vigtig indtægtskilde for riget og kongen. Slesvig var stadig en del af Danmark og en international handelsby, men den tabte i 1200-tallet terræn til Lübeck. De største byer var Lund og Roskilde.

Pengemæssigt skete der store forandringer i ældre middelalder. Udmøntningerne i Danmark blev mere velorganiserede og standardiserede. Møntenheden var stadig kun penningen; en lille sølvmønt på knapt et gram. Med undtagelse af yderområder som Bornholm og Blekinge havde danske mønter ved slutningen af Svend Estridsens (1047-74) regeringstid fuldstændigt overtaget de tyske og engelske mønters hidtidige dominerende plads i møntomløbet.

De små fragmenter af umøntet sølv forsvandt også, og mønterne var ikke længere fragmenterede og testede for deres lødighed. Det tyder på, at mønterne nu gik til en alment anerkendt pålydende værdi. Mønternes ædelmetalværdi havde dog stadig en betydning – man var ikke klar til at acceptere mønter uden egenværdi i ædelmetal.

Sådanne gennemgribende omvæltninger i møntbrugen sker ikke af sig selv, og man aner kongemagten som den bagvedliggende drivkraft. Når kongen indførte monopol på egen mønt, skulle møntbrugerne veksle udenlandsk mønt og umøntet sølv. Dette gav indtægter til kongen, da mønterne blev udgivet til en pålydende værdi, der var lidt højere end selve metalværdien. Forskellen skulle dels dække udgifterne ved møntfabrikationen og dels skaffe indtægt til møntherren.

FORSIDE

ÅR 1070

BAGSIDE

FIG. 4.4
Runemønt
En af nyskabelserne under Svend Estridsen (1047-1074) var runemønter som denne. De er helt enestående i dansk mønthistorie, da det er første og eneste gang at omskriften på danske mønter er skrevet i runer og ikke latinske bogstaver.

Indledning

Tidlig middelalder var perioden, hvor Danmark blev integreret i den vesteuropæiske kristendom med Rom som centrum. Mest markant er selve indførelsen af kristendommen. Det skete officielt ved Harald Blåtands dåb i 962/963, men det tog tid, før den nye tro slog rod (fig. 4.5). Først med stiftsinddelingen og oprettelsen af en række nye bispesæder omkring 1060 havde kirken fået en fastere administrativ struktur. Kronen på værket var ophævelsen af Lund til ærkebispesæde i 1103/1104. Hermed var den danske kirke frigjort fra sin afhængighed af ærkebispen af Hamburg-Bremen, der hidtil havde været overhovedet for den nordiske kirke.

Der var altså opstået en ny stærk magtfaktor i det danske samfund. Kirken var ofte i alliance med kongen, og dens skriftkundskab var et magtfuldt administrativt instrument, som også kom kongen til gavn. Imidlertid måtte kirkens universalisme uvægerligt støde sammen med kongens ambition om verdslig territorialitet. Det skete markant med striden mellem paven og den tysk-romerske kejser. Men også i Danmark var der en magtkamp mellem de to institutioner.

Det Europa, Danmark blev integreret i, var meget dynamisk. Man var inde i en periode med stigende befolkningstal og opdyrkning af hidtil uudnyttede områder. Der foregik også en ekspansion østpå ind i de hedenske områder i Østersøregionen. I skarp konkurrence med tyskerne var Danmark med i kampen i det nuværende Mecklenburg og Pommern samt Estland længere østpå. Denne ekspansion blev ført gennem korstog og blev flettet ind det større billede af det kristne Europas kamp mod hedninge, om det var mod muslimerne i Det hellige Land eller på Den Iberiske Halvø. Denne ideologi har været en stærk integrerende faktor for Danmarks tilknytning til den øvrige kristenhed. Samtidig gav det lejlighed til territorial ekspansion og rigdomme.

I denne proces blev Danmarks tyngdepunkt forskudt østpå. I vikingetiden havde den danske ekspansion rettet sig vestpå mod Frankerriget og især England. Danskere havde slået sig ned i Normandiet i Nordvest-

FIG. 4.5
Harald Blåtands dåb
Denne forgyldte kobberplade fra Tamdrup Kirke, Jylland, er den sidste i en række på fire, som tilsammen viser legenden om Harald Blåtands dåb af den tyske gejstlige Poppo. Pladerne stammer fra begyndelsen af 1200-tallet.

FIG. 4.6
Dannebrogsmønten
Mønten har fået sit navn på grund af motivet på bagsiden. Den er slået i Slesvig under Valdemar den Store (1157-1182). Indførelsen af Dannebrog er traditionelt blevet tilskrevet sønnen Valdemar Sejr (1202-1241) eftersom sagnet beretter, at flaget faldt ned fra himlen under slaget ved Lyndanise i Estland i 1219.

frankrig og i Danelagen i Nordøstengland. Danmarks politiske tyngdepunkt var på denne tid ved Danevirke og i Jelling i Jylland. Nordsøen var porten mod verden. Kattegat og Skagerrak var danske indhave, da både Halland, Bohuslän og området ved Oslofjorden (Viken) i lange perioder var under dansk herredømme. Økonomisk var transitruten over Jyllands fod ved Hedeby/Slesvig af største betydning.

Med opløsningen af Knud den Stores Nordsø-imperium ved Hardeknuds død i 1042 mistede Danmark England. I 1085 drømte kong Knud den Hellige om at vinde England tilbage, men herefter hører vi ikke meget mere til det. I rivaliseringen mellem Danmark og Norge i 1000-tallet tabte Danmark overherredømmet over Viken og Bohuslen. Til gengæld vandt Danmark definitivt Blekinge som fremskudt bastion i Østersøen. Politisk og økonomisk rykkede tyngdepunktet mod øst. Roskilde og Lund blev rigets vigtigste byer, og Øresund med det rige sildefiskeri blev en guldgrube for landet. Sild var en vigtig vare i det katolske Europa, hvor kød var bandlyst i fastetiden op til påske, men fisk var tilladt. I 1100-tallet udvikledes Skånemarkedet i forbindelse med den årlige sildesæson. Markedet lå på den lille landtange ved Skanør og Falsterbo ved Skånes sydvestre hjørne. Sildeopkøbere kom til langvejs fra, og når alle nu alligevel var samlet, benyttede man lejligheden til at handle med andet end sild. Dermed blev Skånemarkedet til et af Nordeuropas vigtigste vareomsætningssteder. Ved Jyllands fod mistede Slesvig i 1200-tallet terræn til Lübeck som foretrukken transportkorridor fra øst til vest. Hermed mistede Danmark kontrollen over denne vigtige handelsrute. Samtidig vandt de nordtyske handelsbyer også frem andre steder i Østersøområdet og udkonkurrerede de nordiske købmænd. Det var ikke mindst tyskernes kontrol over det vigtige salt fra Lüneburg til konservering af silden, der sikrede dem taget på markedet. Men den danske kongemagt tjente alligevel godt på afgifterne.

Langt den største del af befolkningen boede på landet og levede af landbrug. Byerne var små, og en del af dem havde rødder tilbage i vikingetiden, men i løbet af middelalderen kom flere til. Der var stadig langdistancehandel, men den lokale oplandshandel på byens markedsplads begyndte også at spille en rolle. Søvejen var stadig den letteste transportform, og her var både småskibe, men også store specialiserede skibe til varetransport. Landtrafik var langsom og besværlig, og der kunne ikke være mange varer i en oksekærre eller hestevogn.

Den tidlige middelalder er også tiden, hvor historikeren får flere og mere varierede skriftlige kilder til rådighed til studiet af samfundet. Det er kildetyper, der ikke ser på Danmark udefra, men har rod lokalt. Der er retsdokumenter, gavebreve, privilegier, kontrakter, årbøger, krøniker, jordebøger og love. Især i tidlig middelalder er de dog få, spredte og tendentiøse og ofte svære at indpasse i det samlede billede. Når der kun er et enkelt dokument bevaret, er det ikke altid let at afgøre, om indholdet afspejler helt specifikke forhold eller den almene situation.

På den baggrund må man sige, at mønter stadig udgør en vigtig kildegruppe, der giver sit helt selvstændige bidrag til vores viden om fortiden. De findes i store mængder, der lader sig indpasse i tid og sted, og de kan belyse mange aspekter af samfundslivet.

Penge i Danmark i den tidlige middelalder

I hele denne forandringsproces ændredes pengenes rolle sig også. Det gælder både pengenes fysiske form og møntvæsenets organisering, men også folks holdning til penge, og den måde, som man brugte dem på.

Tidlig middelalder er perioden, hvor et mere organiseret nationalt møntvæsen tog form. Ikke sådan at forstå, at der ikke var blevet præget mønter i Danmark tidligere. Det var det, som vi hørte om i sidste kapitel. Men nu kom møntprægningen til at udgøre en egentlig samfundsinstitution, der i princippet skulle kunne dække hele samfundets behov for mønter. Udenlandske mønter forsvandt fra omløbet, og man benyttede nu kun danske mønter. De blev ikke længere brugt efter vægt, men efter antal til pålydende værdi.

Drivkraften bag udviklingen var kongen, for det var ham, der fik indtægter ved, at møntbrugerne skulle veksle udenlandske og gamle mønter til kongens mønt. Det var en udvikling i flere etaper. Første halvdel af dette kapitel vil på tematisk vis behandle en række aspekter af denne udvikling: ophør af brug af mønter efter vægt, udenlandske mønters forsvinden, indførelse af forskellige mønt i de forskellige landsdele, periodevise møntombytninger, kirkens andel i møntindtægterne og betydningen af mønternes vægt og lødighed.

En ting var møntvæsenets organisering og kongens rolle. Noget andet var folks brug af mønter. Fundene er sparsomme i årtierne omkring 1100, og det tyder på, at møntbrugen faldt. Det er umuligt at afgøre, om det skyldes nedgang i den økonomiske aktivitet, mangel på sølv til at præge mønter af – eller folks afvisning af at betale vekselgebyr for at få kongens mønt! Hvorom alting er, steg møntbrugen igen støt fra 1100-tallets anden halvdel. Mønter spillede en rolle i daglig handel og vandel – det kan vi se både i skriftlige kilder og af møntfundene. Mange skatter og afgifter skulle erlægges i mønt. Møntbrugen var dog ikke lige intens alle steder og i alle samfundslag. Alle disse aspekter af møntbrugen vil blive behandlet i anden halvdel af dette kapitel.

Der blev kun præget én type mønt, nemlig penningen, der var en lille tynd sølvmønt, som vejede lidt under 1 g og var omkring 2 cm i diameter. Møntregningen omfattede også større enheder: ørtug, øre og mark, men de blev ikke præget som fysiske mønter. De blev kun brugt som regneenheder. En mark var lig 8 øre eller 24 ørtuger. Ud fra vægtstudier skønner man, at der gik 240 penninge på en mark i Østdanmark og 288 i Jylland.

Et nationalt møntvæsen – indtægt til kongen

FIG. 4.7
Markvægt fra Lund
Denne markvægt af bly (216,5 g) er givetvis anvendt til kontrolvejning af mønter ved møntstedet i Lund inden for perioden 1154-1182. Dette sandsynliggøres af, at man har præget vægten med både en for- og bagside fra en af Valdemar den Stores lundemønter.

En integreret del af samfundsstrukturen i den vestlige kristenhed var et nationalt møntvæsen. Et vigtigt aspekt var, at det gav indtægt til kongen. Det skete på den måde, at mønters pålydende værdi var højere end deres metalværdi. Rent praktisk foregik det således, at udenlandske og gamle mønter samt umøntet sølv var ugyldigt som officielt betalingsmiddel. Når folk vekslede ugyldige mønter eller sølv, fik de sølvværdien for dem i form af nye officielle mønter, der havde en pålydende værdi på lidt mere end sølvværdien. Eller sagt på en anden måde, kunne kongen købe sølv til metalværdien og derefter smelte det ned og præge det til mønter med en kurs på mere end metalværdien. Vi ved ikke, hvor stor forskellen var i Danmark i tidlig middelalder. I andre lande kunne den være 5, 10 eller 15%, nogle gange mere i krisesituationer.

Noget af udbyttet fra overkursen gik til at dække kongens udgifter til møntprægningen – løn til møntprægerne, indretning af møntværksted og udgifter til smelteprocessen. Resten var indtægt til kongen, den såkaldte *slagskat*. Man kan på sin vis se det som kongens udnyttelse af sin møntret, der var en del af kronens indtægtsgrundlag. Men man kan også se det som en afgift, som kongen tog for at stille et praktisk betalingsmiddel til rådighed; en slags brugerbetaling for en samfundsmæssig infrastruktur.

Kilderne viser, at den danske konge rent faktisk havde indtægter af møntprægningen. Det ses mest tydeligt i *Kong Valdemars Jordebog*, der er en slags opgørelse over nogle af kronens indtægter. Dele af den er skrevet i 1231, og resten et par år senere. I den såkaldte *Hovedliste* fra 1231 angives det, at kongen fra møntmesteren i Ribe – den person, der på kongens vegne forestod udmøntningen – modtog 100 mark penge, mens han fra mønten i Roskilde fik 900 mark rent sølv og fra mønten i Lund 1.200 mark sølv og 8 mark guld. Når han fik så lidt fra Jylland, skyldes det, at man på dette

FAKTA

KONG VALDEMARS JORDEBOG

Navnet *Kong Valdemars Jordebog* stammer fra 1745 og er ikke godt dækkende, da håndskriftet, som navnet er knyttet til, indeholder meget andet end indtægtsfortegnelser f.eks. en liste over paver og konger samt en en beksrivelse af en rejserute til Estland.

Håndskriftets afsnit om de kongelige finanser fordeler sig over mange lister. Den vigtigste er hovedstykket fra 1231. Her gives herred for herred oplysninger om kongelig jordejendom, og hvad herrederne skyldte kongen. For visse byers vedkommende noteres afgifter fra told og møntslagning. Til hovedstykket er indkomstlisten tilknyttet. Indkomstlisten er en summarisk sammenregning af indtægter fra ca. 1240. Derudover finder man også plovlisten, der har tjent til opkrævning af plovskat på Sjælland.

I Danmark blev jordebogen først publiceret i 1792 som *Liber census Daniæ* (danske skattebog). Teksten er en af de vigtigste kilder til kongemagtens indtægter i 1100-1200-tallet.

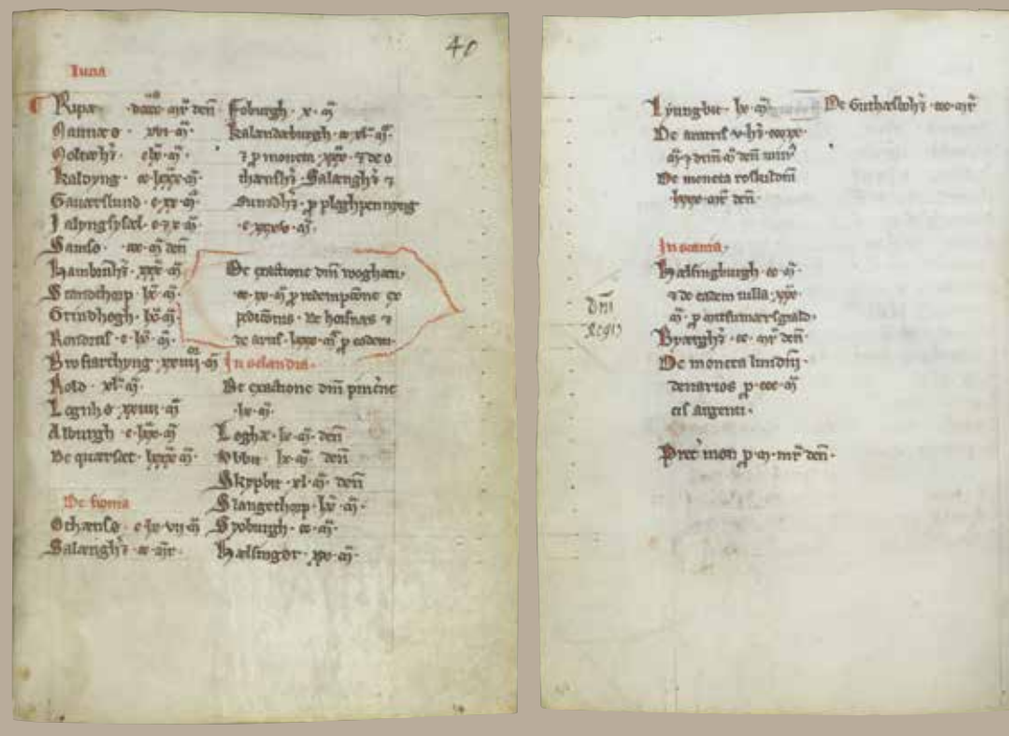

FIG. 4.8
Indkomstlisten
De her viste to sider fra håndskriftet viser den såkaldte Indkomstliste, hvori man blandt andet kan læse om indtægterne fra møntslagningen i Roskilde og om møntskattens niveau på Sjælland og i Skåne.

tidspunkt var ved at omlægge systemet, så kongen afstod fra at tjene på omvekslingen af mønter mod til gengæld at få en fast skat – indtægterne herfra figurer også i listen under Jylland. Jordebogen er affattet på latin, og indtægterne fra selve møntproduktionen står opført som 'de moneta' (fra mønten), mens skatten angives som 'pro moneta' (for mønten). I den såkaldte *Indkomstliste* (fig. 4.8) – den del af *Kong Valdemars Jordebog*, der er skrevet et par år efter hovedlisten – er indkomsten fra møntproduktionen for Roskilde faldet drastisk til kun 80 mark penge, mens skatteindtægterne for Sjælland er steget. I Skåne er indtægten derimod stadigt 'fra mønten' og ikke 'for mønten'[1].

Omlægningen fra egentlig afgift fra møntomveksling til en skat for at afstå fra at udnytte retten til denne afgift var således i gang i 1230'erne. Det er netop starten på en ny fase af mønthistorien, der vil blive behandlet i næste kapitel. For nærværende kapitel er det vigtige jordebogens dokumentation for indtægten 'fra mønten'. Med indførelsen af et egentligt nationalt møntvæsen blev møntprægningen en væsentlig del af kongemagtens indtægtsgrundlag.

FIG. 4.9
Klippede mønter
De her afbildede danske mønter stammer fra den nordsjællandske Freerslev-skat, som blev nedlagt omkring 1065-1070. De er begge omhyggeligt klippet midtover.

Hvor stor en del møntindtægterne, der udgjorde kronens samlede indtægter i Danmark, tillader kilderne os desværre ikke at udtale os om. I udlandet er kilderne derimod rigeligere. I England kan man for eksempel se, at beløbet kunne variere betragteligt fra år til år. Man har kunnet beregne, at møntindtægterne nogle år udgjorde op til 10% af kongens samlede indtægter, mens de andre år var fuldstændigt ubetydelige. Enkelte år møntede man med tab. Typiske år ville møntindtægten tælle for et par procent[2]. Det forekommer sandsynligt, at noget lignende har gjort sig gældende i Danmark.

Før kongen kunne nå så langt, skulle måden at bruge mønter på imidlertid reformeres fra bunden, således at den kom til at passe til modellen med et nationalt møntvæsen. I processen forfinede kongen løbende møntvæsenets organisation med henblik på at optimere indtægterne herfra. Der er ikke mange skriftlige kilder til udviklingen, og studiet af selve mønterne og analysen af møntfundene må træde til for at oplyse os om forholdene. Det skal vi nu se nærmere på.

Vægtøkonomi på retur

Som vi så i foregående kapitel var vægtøkonomien den almindeligste måde at benytte mønter på i vikingetiden. Man brugte sølv til betaling efter vægt, og mønter indgik på lige fod med andet sølv, såsom sølvbarrer og sølvsmykker. Mønten som genstand havde ingen betydning i sig selv, den blev blot anset som et stykke metal. For at få vægten til at passe, huggede, skar eller brækkede man mønter, smykker og barrer i små stykker. For at tjekke, om metallet var af god kvalitet, bøjede man det og hakkede i det med en kniv. Godt sølv er nemlig blødt og kobberblandet sølv er sprødt, og det kunne man mærke forskel på.

Under hele vikingetiden havde der også været enklaver – i perioder i Ribe og Hedeby – med møntøkonomi, hvor man brugte mønter efter antal. Mønterne var fortsat lavet af sølv, men den pålydende værdi var højere end metalværdien. I dette system ville fragmentering, bøjning og testning ødelægge mønterne og omskabe dem til metalstykker. Hermed ville de få frataget deres overkurs, og det var naturligvis ikke ønskeligt.

Omkring år 1060 var Danmarks overgang fra vægtøkonomi til møntøkonomi ved at være fuldført. Der havde allerede i knap 100 år været ansatser hertil, og i det hele taget skete der en glidende overgang. Med ordet møntøkonomi menes her ikke andet end, at mønter rent faktisk bruges som mønter efter antal, og ikke blot som et stykke ædelmetal, hvis værdi ene og alene afhænger af vægt og lødighed. Hvor stor en del af samfundsøkonomien, der blev afviklet ved hjælp af mønter, er et andet og meget sværere spørgsmål. Det skal vi vende tilbage til senere.

Det første skridt var mønters sejr over andre sølvgenstande. Den enkelte mønt vejer typisk mindre end en sølvbarre og de fleste smykker, så hvis man tæller antal fundstykker, dominerer mønterne som regel skattefundene gennem det meste af vikingetiden. Hvis man derimod ser på vægten af sølvet, så udgør mønterne i 800- og 900-tallets skattefund kun en mindre del af de samlede fund – nogle gange kun et par procent og yderst sjældent halvdelen eller derover. Efter år 1000 er det lige omvendt. Her er det ikke-monetære sølv næsten altid i mindretal og ofte helt fraværende[3]. Denne udvikling hænger sandsynligvis sammen med den bølge af engelske og tyske mønter, der strømmede ind over landet fra 990'erne og frem. De kom simpelthen i så store tal, at mønter kom til at udkonkurrere andre former for sølv.

Men dermed havde møntøkonomien ikke slået an. Vægtøkonomien var stadig fremherskende, således som man ser på den fortsatte bøjning og testning af mønterne. Man klippede stadig mønter itu for at få vægten til at passe, men denne skik var dog på retur. Også her ses en markant tendens bort fra vægtøkonomien. Når mønter så endeligt blev fragmenterede skete det ofte på en ny måde: de var nøje og omhyggeligt klippet halve eller kvarte. Formålet var ikke længere at bruge dem efter vægt, men efter antal

som netop halve og kvarte. Det ser man allerede tydeligt ved Orm-typen, der blev præget i Lund omkring år 1030. Og i det sjællandske Freerslev-fund nedlagt omkring 1065-70 er der ingen uregelmæssigt ituklippede mønter overhovedet. De fleste er hele, og fire stykker er fint og omhyggeligt skåret til halve[4] (fig. 4.9).

Fragmentering fandt dog stadig sted, hvad angår sølvgenstandene. I den sjællandske Vallø-skat, nedlagt efter 1053, er der både et par hele smykker og noget brudsølv. Og selv helt oppe omkring 1100 optræder der ituklippede genstande i den jyske Lundby Krat-skat. Den er dog på flere punkter anakronistisk, og på det tidspunkt var man normalt ophørt med fragmentering af sølvet. Allerede i den sjællandske Bonderup-skat, nedlagt ca. 1060, er de få smykker hele. Det drejer sig om to halsringe og en kæde med et sølvkors (fig. 4.10)[5].

Selv om ikke-monetært sølv blev sjældnere, forsvandt det dog aldrig helt. Det havde jo sølvværdien, som var bestandig, og det var velegnet til værdiopbevaring. Det havde også en mere praktisk form til betaling af store summer end mønter – mere herom nedenfor. Men mønter havde for alvor vundet frem, og den udbredte rutinemæssige fragmentering af såvel mønter som sølvgenstande var definitivt forbi.

FIG. 4.10
BONDERUP-SKATTEN

I 1854 fandt to husmænd skatten, da de var i gang med at grave mergel på en mark. Skatten indeholder mere end 200 mønter, både danske og udenlandske, samt de tre sølvsmykker, som ses her. Modsat mange andre skatte fra midt i 1000-tallet er der ingen fragmenterede sølvgenstande af f.eks. smykker i denne skat.

Danske mønters sejrstog

Skattefundenes sammensætning viser, at engelske og tyske mønter udgjorde langt hovedparten af møntmassen i 1000-tallets første halvdel. Danske mønters andel var blot et par procent, allerhøjst omkring 10%. Kun langsomt trængte de danske mønter frem, og de blev først dominerende i århundredets tredje fjerdedel, nærmere bestemt i Svend Estridsens sene regeringsår.

Denne udvikling var dog langt fra jævn. I de større byer – mest markant i Lund og Roskilde, men også i Odense – og i deres umiddelbare opland sætter de danske mønters dominans ind årtier tidligere end på landet. Skt. Jørgensbjerg-skatten fra Roskilde med ⅔ danske mønter er et specielt tidligt eksempel, da den er nedlagt allerede efter 1029[6], men også enkeltfundene peger i den retning. I Roskilde-skatten fra omkring 1050 er der 12 danske mønter ud af de i alt 16 mønter i fundet. Men rundt om i landet dominerede de udenlandske mønter et par årtier endnu. I Svend Estridsens regering gik det imidlertid hurtigt. Ved starten af hans regeringsperiode i 1047 kendes fund med ned til 5% danske mønter. Knap 30 år senere ved slutningen af hans regering i 1074 er tallet oppe på over 80%. I 1000-tallets sidste årtier er udenlandske mønter endnu sjældnere, og de forsvinder nærmest helt i 1100-tallet (fig. 4.12A-D).

Meget tyder på, at folk så forskelligt på de danske og de udenlandske mønter. Man ser nemlig interessant nok forskelle i behandlingen af de danske og udenlandske mønter. For eksempel i den nordsjællandske Freerslev-skat er de udenlandske mønter kraftigt testede ved bøjning og knivstik , mens en del af de danske slet ikke er testede, og andre kun er det i mindre grad[7]. Man havde sikkert mere tillid til de kendte og af kongen garanterede danske mønter. Men i det nærliggende Holløse havde man ikke samme tillid, for her er de danske mønter på samme tid testet med bøjning og knivstik[8]. Det ville være interessant at lave et mere detaljeret studie af disse fænomener i kronologisk og geografisk perspektiv med inddragelse af et større antal fund.

Dette antyder, at folk rent faktisk så på mønterne og kunne kende forskel på dem. Det har sikkert hjulpet meget, at udmøntningerne i Svend Estridsens sidste regeringsår blev mere standardiserede. Det er især tydeligt i Lund, hvor mangfoldigheden i mønttyperne i starten af hans regeringsperiode blev afløst af et system, hvor kun én type blev præget ad gangen. Kongens øgede kontrol over møntvæsenet viser sig ligeledes ved, at mens Svends tidlige mønttyper fra Lund ofte bærer forvirrede indskrifter, har de sene typer fuldt læselige indskrifter[9]. På forsiden ses kongens navn, på bagsiden møntmester og møntsted. Også møntsmedjerne i Roskilde og Slagelse prægede letgenkendelige typer, men her var udmøntningen dog ikke helt så strømlinet som i Lund. Den tilsyneladende typemangfoldighed i Viborg under Svend snyder ved første blik. De fleste typer er nemlig meget sjældne, og hovedparten af de bevarede mønter er af to karakteristiske typer. Alt dette har naturligvis gjort det meget lettere for folk at genkende kongens mønt.

Det var sandsynligvis netop det, der var formålet. Ved at gøre sin mønt genkendelig, kunne kongen lettere forbyde brugen af udenlandske mønter. De skulle så, således som det skete i England, Tyskland og andre steder i Europa, veksles til kongens mønt i de vekselboder, der må være blevet stillet op ved markeder og i havne og lignende steder. De udenlandske mønter blev smeltet om og gav således råmateriale til kongens møntsmedjer.

Kongens møntproduktion kunne således øges, og som allerede nævnt gav det indtægt til kongen. Det har været kongens interesse i systemet. Som sidegevinst fik han også mulighed for at udsende mønter med sit navn til de fjerneste kroge af samfundet. Mange steder har en sådan mønt nok været den eneste håndgribelige tilstedeværelse af kongemagten på lokalt plan. Kontrol med møntomløbet gav både penge og prestige.

Forbuddet mod brug af udenlandske mønter var også på det praktiske plan en forudsætning for, at systemet overhovedet kunne fungere. Kongen garanterede nemlig værdien af sin egen mønt, men udenlandske

mønter kunne have vidt forskellig vægt og lødighed, og det var ikke altid lige til at holde styr på dem nu, hvor man brugte mønterne efter antal. Så kongens møntmonopol var både en nødvendig og praktisk foranstaltning.

Ved at benytte mønter til en fast pålydende værdi slap man for at skulle medbringe vægt og vægtlodder og foretage den besværlige vejning af mønter og sølv. Der var heller ikke længere grund til at prøve mønternes metalindhold ved bøjning og knivstik, da alle jo var enige om deres værdi. Mønterne blev heller ikke længere skåret i små stykker for at få pengene til at stemme, når man betalte efter vægt. Det skete dog, at de blev halverede eller skåret til kvarte, da der ikke blev præget småmønter. Så kunne de benyttes som halv- og kvartpenninge.

Dette system var på mange måder lettere i hverdagen end vægtøkonomien. Ulempen for møntbrugerne var naturligvis, at de skulle omveksle deres sølv og udenlandske mønter, og ikke mindst at de skulle betale gebyr herfor. Der har tidligere været en tendens til at se overgangen fra (primitiv) vægtøkonomi til (sofistikeret) møntøkonomi som en uafvendelig deterministisk nærmest automatisk udvikling. For nyligt er det imidlertid blevet understreget, at samfundskræfternes ageren nok har været mere afgørende, end man hidtil har ment[10]. I Danmark står kongemagten som møntherre i mønternes omskrifter, og det er sikkert den, der er drivkraften bag udviklingen.

Håndhævelsen af møntmonopolet må anses for lidt af en bedrift. Det krævede et velorganiseret samfund. Møntprægningen skulle være velreguleret og gennemkontrolleret, hvad angår vægt, lødighed og udseende og indskrifternes læsbarhed. Beslutninger fra centralt hold skulle videregives til møntmesteren, der gav dem videre til sit personale i møntsmedjen og kontrollerede hele processen. Meddelelser om gyldige typer, pålydende værdi samt forbud mod fremmede mønter skulle kommunikeres ud til møntbrugerne, og et netværk af vekselboder skulle sættes op. Møntherren skulle have så meget prestige og konkrete magtmidler, at folk var villige til at følge hans bud om ikke at bruge fremmed mønt. Alt dette har sandsynligvis ikke været nogen lille opgave i 1000-tallet.

At kontrollen med møntvæsenet virkelig blev taget alvorligt ses (måske) af to helt specielle grave fra 1000-tallet i Lund. De ligger i byens sydlige del og er ikke i indviet jord. De afdøde er henrettet og har fået hugget hænder og fødder af. Det var straffen for falskmøntneri. Så det er måske de makabre rester af en falskmøntnersag, vi har her – og et tegn på kongens vilje og evne til at håndhæve kontrollen med mønterne[11].

Som ved enhver regel er der dog undtagelser. Udviklingen henimod dette velordnede og homogene billede af møntbrug foregik i første omgang helt udenom Bornholm og Blekinge – mere herom senere. Men også andre steder var der små krusninger på overfladen. Her skiller den nordjyske Lundby Krat-skat sig markant ud. Som vi allerede har set i sidste afsnit indeholder dette fund, der er nedlagt omkring 1100, både guldsmykker, brudsølv og sølvbarrer, som et typisk vægtøkonomifund. Fundets møntsammensætning er mere tvetydig. Således tæller de danske mønter kun for halvdelen af de 237 mønter. De består dog kun af få typer, der er ganske nye og lokale (hovedsagligt fra møntsmedjerne i Randers og Aalborg). Isoleret set udgør de danske mønter således et perfekt eksempel på en sum i en reguleret møntøkonomi. Fundstedet ligger da også i den rige og centrale Limfjordsegn, hvor man ville forvente en stærk kongelig kontrollerende tilstedeværelse. Men fundet fra Lundby Krat indeholder også udenlandske mønter. Der er 69 norske og 47 tyske samt enkelte engelske mønter. Disse mønter er for de flestes vedkommende forholdsvis nye, det vil sige fra 1090'erne. Der er således ikke tale om gamle mønter fra vægtøkonomiens tid, der havde overvintret i en opsparing. Det er helt nytilkomne mønter, der er unddraget tvangsomvekslingen til dansk mønt. Altså tydelige tegn på brist i monopolmønten[12].

Norske mønter optræder også i den nordsjællandske Græse-skat, der er nedlagt omkring 1130. Her er der imidlertid kun 37 norske ud af fundets 879 mønter. Fundet er ellers domineret af lokale Roskilde-mønter.

FIG. 4.11
EN TYSK KØBMAND I LÖDÖSE

Denne sammensmeltede klump af mønter er fundet under udgravning af en brandtomt i den vestsvenske by Lödöse. Det drejer sig om en pung, der er smeltet ved branden.

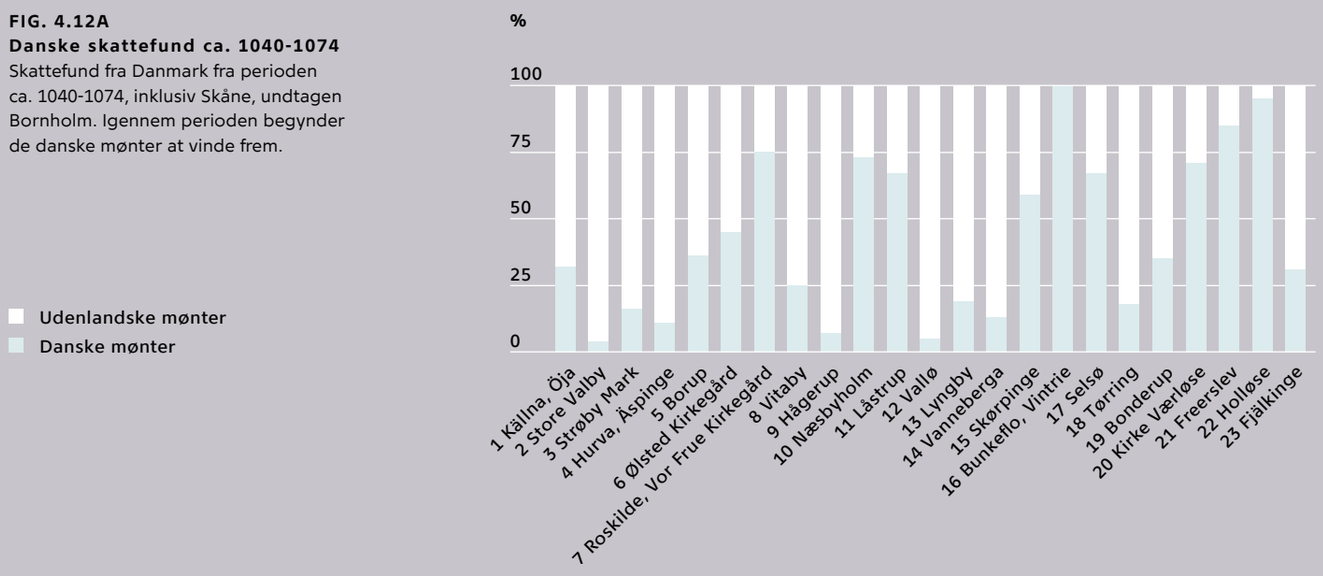
Pungen har sikkert tilhørt en tysk købmand, der endnu ikke havde fået omvekslet sine penge til lokal mønt. I klumpen er tyske brakteater fra Otto 2. af Brandenburg (1184-1205).

DANSKE MØNTER VINDER INDPAS FRA CA. 1075

Fordelingen af udenlandske og danske mønter i de danske skattefund ændres betragteligt i løbet af 1000-tallets anden halvdel. Fig. 4.12A viser skattefund fra stort set hele det middelalderlige Danmark i perioden frem til 1074. Særligt de tidligste skatte i perioden er domineret klart af udenlandske mønter.

Fig. 4.12B-D dækker perioden fra 1074 til 1234, og de viser sammensætningen i de tre middelalderlige danske landsdele. De ses her tydeligt, at danske mønter på denne tid var blevet dominerende på bekostning af de udenlandske mønter.

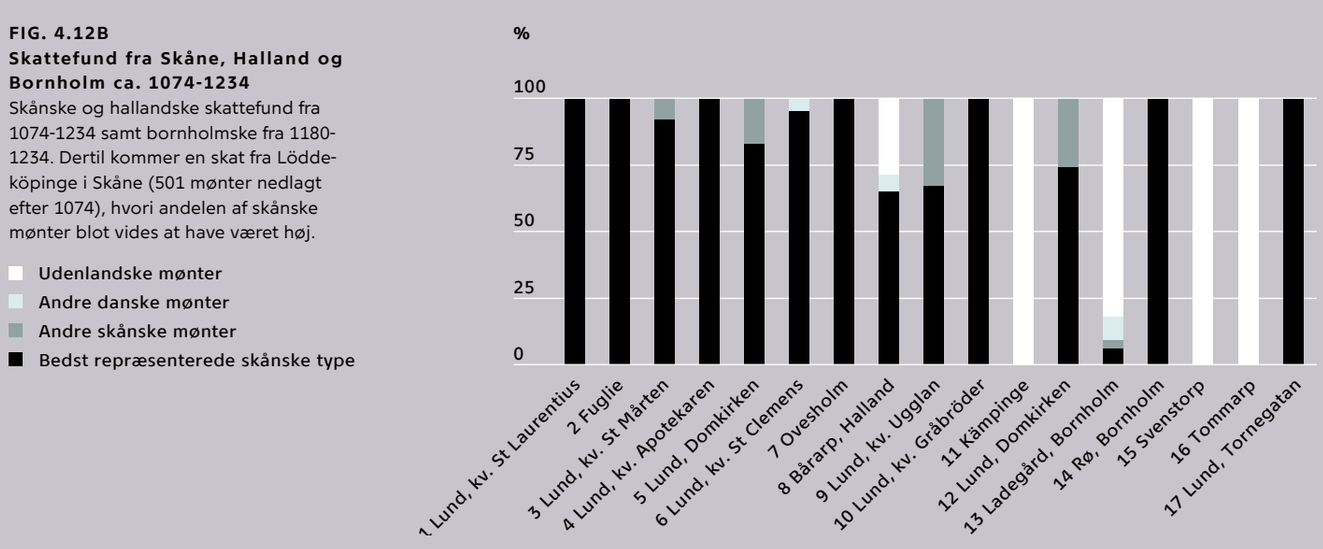
FIG. 4.12A
Danske skattefund ca. 1040-1074
Skattefund fra Danmark fra perioden ca. 1040-1074, inklusiv Skåne, undtagen Bornholm. Igennem perioden begynder de danske mønter at vinde frem.

FUND	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12*	13	14	15	16	17*	18*	19	20	21	22	23
Nedlagt	efter 1042	efter 1044	ca. 1044	efter 1047	efter 1047	efter 1047	efter 1047	efter 1048	efter 1048	ca. 1050	efter 1051	efter 1053	efter 1053	efter 1056	efter 1059	ca. 1060	ca. 1060	ca. 1060	ca. 1060	ca. 1060	ca. 1065 -1070	ca. 1065 -1070	ca. 1070
Antal	369	632	49	8.446	ca.269	29	16	127	1.461	15	9	1.565	454	256	22	4	1.336	2.416	240	342	55	42	646

** Værdierne er usikre pga. mangelfuld registrering.*

FIG. 4.12B
Skattefund fra Skåne, Halland og Bornholm ca. 1074-1234
Skånske og hallandske skattefund fra 1074-1234 samt bornholmske fra 1180-1234. Dertil kommer en skat fra Löddeköpinge i Skåne (501 mønter nedlagt efter 1074), hvori andelen af skånske mønter blot vides at have været høj.

FUND	1*	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13*	14	15	16	17
Nedlagt	efter 1080	efter 1086	efter 1095	efter 1095	efter 1104	efter 1104	efter 1137	efter 1146	efter 1157	efter 1157	efter 1177	efter 1182	efter 1187	efter 1182	efter 1184	efter 1205	efter 1228
Antal	9	9	64	24+	6	731	40	205	12	3	505+	54	17	40	34	72	2

** Værdierne er usikre pga. mangelfuld registrering.*

Faktisk viser tabellerne også, at disse skattefund næsten udelukkende består af mønter fra den landsdel, hvori skattene er fundet. Dette illustrerer systemet med landsdelsmønter for de enkelte landsdele, som indførtes fra slutningen af Svend Estridsens regeringstid (se s. 214)[13].

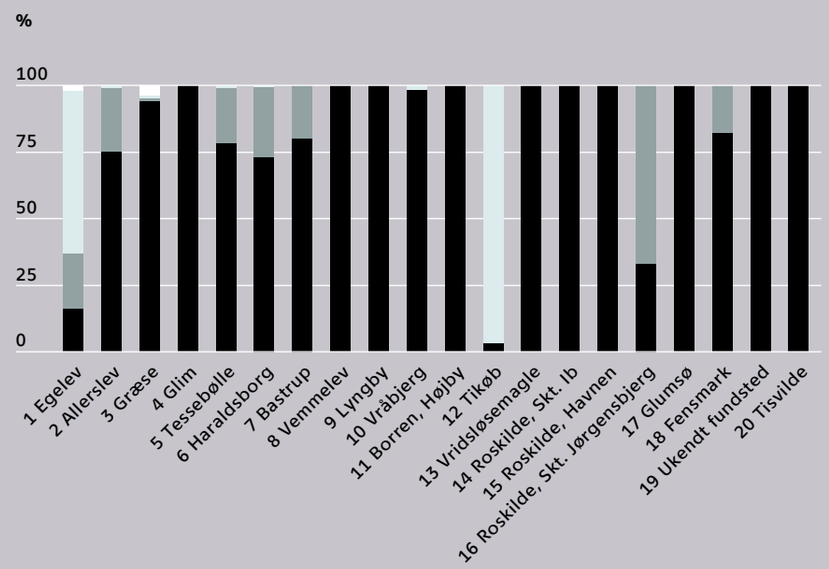
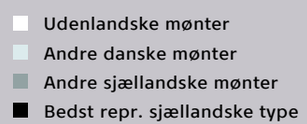

FIG. 4.12C
Skattefund fra Sjælland og Lolland-Falster ca. 1074-1234
I periodens sjællandske fund dominerer enkelte sjællandske mønttyper næsten fuldstændig i de enkelte skattefund.

FUND	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Nedlagt	efter 1086	ca. 1110	ca. 1130	ca. 1130	efter 1131	1132 -1133	efter 1146	efter 1158	ca. 1160	ca. 1160	1157 -1182	1157 -1182	1157 -1182	1157 -1182	1157 -1182	1182 ?	1157 -1182	1182	1182 -1202	1202 -1241
Antal	87	522	879	4	590	628	5	29	26	87	4	75	14	13	ca. 30	12?	39	22	190	3

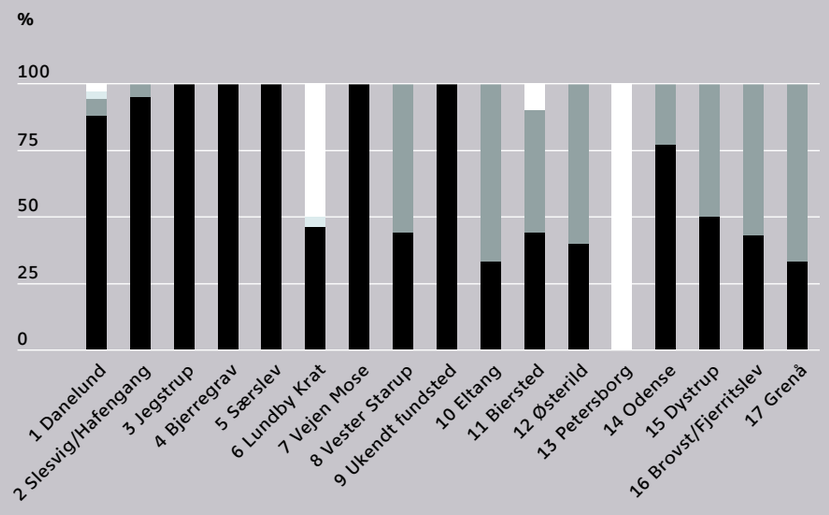
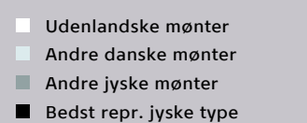

FIG. 4.12D
Skattefund fra Jylland og Fyn ca. 1074-1234
Også i periodens jyske og fynske skattefund er det landsdelens egne mønttyper, der dominerer i skattefundene.

FUND	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Nedlagt	ca. 1085	ca. 1085	ca. 1086	ca. 1086	ca. 1100 -1110	ca. 1100	efter 1146	efter 1146	1100 /1150	ca. 1150	efter 1157	ca. 1160	efter 1175	ca. 1200	efter 1214	ca. 1225 -1230	ca. 1225 -1230
Antal	72	22	32	33	23	237	13	9	3(+)	3	155	5	26	31	2	7	10.123

Det hallandske fund fra Bårarp indeholder 205 stykker, hvoraf 50 er norske. Fundet består i øvrigt for ⅔'s vedkommende af lokale Lund-mønter, men der er også et par stykker fra Jylland og Gotland. Også i de lidt senere nordjyske skatte fra 1150'erne fra Øster Uttrup og Biersted Hede er der en del norske mønter[14]. Nogle af mønterne i disse fund er præget i Lödöse i Västra Götaland lidt nord-øst for Göteborg (fig. 4.11). Denne by er historisk set svensk, men mønterne minder mest om norske typer, og det har været foreslået, at Lödöse periodevist i 1100-tal kan have været norsk[15].

Fælles for de fem fund her er, at norske mønter udgør den største gruppe af de ikke-danske mønter (tabel 4.1). Det er også fælles for dem, at de ligger i en ring tæt ved Kattegats kyster – Lundby, Øster Uttrup og Biersted mod vest, Græse mod syd og Bårarp mod øst. Kattegat udgjorde søvejen mod Norge. Fra slutningen af 800-tallet har vi skildringen af den norske handelsmand Ottars rejse fra Oslofjorden ned langs Bohusläns og Hallands kyst og forbi de danske øer til Hedeby. I 1000-tallet fortæller den tyske kronikør Adam af Bremen om overfarten fra Vendsyssel til Norge. Man må forestille sig en tæt og intens trafik ad vandvejen. Den har også bragt norske mønter med sig til Danmark, og de har kunnet spille en vis rolle i kystegnene, men trængte aldrig dybere ind i landet. Hertil var kongens håndhævelse af møntmonopolet for streng.

FIG. 4.13
Lundby Krat-skatten
Skatten blev fundet i 1980 i Himmerland og er en af de betydeligste møntskatte fra Erik Ejegods tid.

FIG. 4.14
Brakteater omgjort til smykker
Tyske brakteater er ikke helt sjældne i den tidlige middelalders Danmark. De må være kommet hertil med tyske købmænd. Brakteaterne blev værdsat for deres gode sølvkvalitet og for deres fine kunstneriske udførelse. Bagsiderne på disse to eksemplarer afslører, at de tynde mønter er bukket rundt om en bronzeplade, der så igen har været loddet fast som en del af et større smykke.

NORSKE MØNTER I DANSKE FUND
CA. 1100-1160 **TABEL 4.1**

FUNDSTED	LANDSDEL	NEDLAGT	MØNTER I ALT	HERAF NORSKE
Lundby Krat (fig. 4.13)	Nordjylland	Ca. 1100	237	69
Græse	Nordsjælland	Ca. 1130	879	37
Bårarp	Halland	Efter 1146	205	50
Øster Uttrup	Nordjylland	Efter 1153	Ukendt	Mindst 49
Biersted	Nordjylland	Efter 1157	155	14

Ligeledes fra en kystegn er Kämpinge-skatten fra det sydvestlige Skåne. Her er der ikke en eneste dansk mønt blandt de over 500 stykker, der alle var tyske og gotlandske. Skattens nedlæggelse kan sættes til lige før eller omkring 1180. Dens ejer var tydeligvis en købmand, der handlede både i Tyskland og på Gotland – vi er faktisk lige i den periode, hvor de nordtyske købmænds handel på Gotland skabte grundlaget for det siden så magtfulde forbund af handelsbyer, Hansaen. Fundstedet ligger tæt ved stedet, hvor Skånemarkedet hvert år i sildefiskesæsonen samlede købmænd fra nær og fjern – et af Nordeuropas vigtigste mødesteder for handelsfolk. Skattens ejer var nok på vej derhen. Måske blev han overrasket af dårligt vejr, før han kom rigtigt i land og fik vekslet sine udenlandske mønter. Og måske gjorde det store skånske oprør mod biskop Absalon, der fandt sted netop i 1180-1182, at kongens embedsmænd havde andet at se til end at sørge for, at fremmede købmænd vekslede deres udenlandske mønter til danske[16].

Også to andre, lidt mindre skånske fund fra årene omkring 1200 indeholder udelukkende tyske mønter, der på denne tid er brakteater. Det drejer sig om fundene fra Svenstorp og Tommarp. Der er også spredte fund af brakteater andetsteds i landet, for eksempel i Øster Uttrup-skatten i Nordjylland, i Ribe-skatten samt et par krøllede eksemplarer fundet ved Aggersborg Kirke. De kan være spor efter tyske købmænds aktiviteter. Som vi skal se senere, kan de imidlertid også være et udtryk for, at man har gemt gode fuldlødige udenlandske sølvmønter som ædelmetal, da fundene ligeledes indeholder sølvgenstande[17].

Man kender imidlertid også til danske fund af de tyske brakteater, hvor de er lavet om til smykker (fig. 4.14). De er for eksempel fundet i Antvorskov ved Slagelse, i Gammelby ved Tillitze på Lolland, i Viborg og i Kirke-Hyllinge i Horns herred på Sjælland[18]. Den store bliktynde sølvblanket med ensidigt præg gav mulighed for kunstnerisk udfoldelse af høj karat i udførelsen af motivet, og mange stykker fra brakteaternes storhedstid (ca. 1130-1230) er da også rene små kunstværker. Den tynde blanket øgede dog risikoen for, at mønten ville brække. Derfor er de brakteater, der er lavet om til smykker, ofte blevet forstærket på bagsiden.

Landegrænser til lands kan være møntmæssige blandingszoner. I det sydligste Sydslesvig ligger Bünstorf, og skattefundet herfra er slet ikke sammensat af danske mønter, skønt området formelt hørte til Danmark[19]. De fleste mønter i fundet er tværtimod fine store tyske brakteater. Det er ikke enestående i europæisk perspektiv. Eksempelvis i Normandiet i 1000- og 1100-tallet viser både de skriftlige kilder og møntfundene, at hertugen formåede at gennemføre forbud mod ikke-lokale mønter. Undtagelsen var dog grænseområderne, hvor naboernes mønter blandede sig med de normanniske i omløbet.

Et helt specielt aspekt af mønters rejser over landegrænser er pilgrimsfærdene. Langs ruten gennem Spanien til Skt. Jakobs Kirke i Santiago de Compostella findes der en del udenlandske mønter.

I Peterskirken i Rom ofrede pilgrimme i middelalderen mønter, og der er ved udgravninger i 1940'erne fundet over 2.000 mønter, der hovedsagligt stammer fra 1000-, 1100- og 1200-tallet. De fleste er italienske, men der er også mønter fra alle hjørner af Europa, heriblandt en dansk Ørbæk-penning fra 1030'erne og en Lundepenning fra Knud den Hellige. Skattefundet fra Vevey i Schweiz består udelukkende af norske 1100-talsmønter. Disse mønter er sikkert blevet medbragt af en nordmand på vej til Italien, måske på pilgrimsfærd[20].

Skattefund, der afspejler den fremmede købmands beholdning af fremmede mønter, der ikke er vekslet endnu, er ikke ukendte rundt om i Europa. I den sydengelske havneby Southampton fandt arkæologer således en lille skat fra 1000-tallet med 22 penninge fra hertugdømmet Normandiet lige ovre på den anden side af Den Engelske Kanal. I England var man meget påpasselige med at inddrage udenlandske mønter, så her er det nok en købmand, der lige var kommet ind med skib fra Normandiet, som havde tabt sin pung. I Danmark har vi det lille Petersborg-fund på 26 mønter, der stammer fra Hærvejen lige ved Urnehoved ting i Sønderjylland. Dette fund består hovedsagligt af kølnske mønter fra 1170'erne og er sikkert en pung tabt af en tysk købmand. Kølnske mønter var internationalt anerkendt for deres høje sølvindhold[21].

Undtagelser i reglen om udelukkelse af udenlandsk mønt er altså et generelt europæisk fænomen. De er netop undtagelser og ændrer derfor ikke ved det overordnede billede, at det faktisk lykkedes at gennemføre, at man kun skulle bruge landets egen mønt.

Landsdelsmønten

Som vi så i sidste kapitel, indebar Knud den Stores møntreform i slutningen af 1020'erne, at hvert møntsted fik sin egen specifikke mønttype. Dette princip var ikke 100% gennemført i virkelighedens verden, men blev dog alligevel en rettesnor for organiseringen af udmøntningerne det følgende halve århundrede. Således bar mønterne fra Aalborg, Ørbæk og Viborg hver sit motiv, selvom disse møntsteder lå tæt ved hinanden. Tilsvarende kunne man også se forskel på mønter fra Roskilde og Slagelse. Hvad angik omløbet, viser møntfundene imidlertid, at der ikke var restriktioner på mønternes frie vandring, hverken internt i landsdelen eller over grænserne mellem landsdelene. Hvis vi tager et fund som Skt. Jørgensbjerg-skatten, som er nedlagt i en forstad til Roskilde efter 1029[22], er der langt flere mønter fra Lund end fra Roskilde.

I forbindelse med den danske mønts gradvise overtagelse af møntomløbet skete der ændringer. Processen indebar naturligvis nærmest pr. definition udelukkelse af udenlandske mønter fra omløbet. Men i første omgang var der tilsyneladende ingen begrænsninger i bevægeligheden fra landsdel til landsdel. I den nordsjællandske Freerslev-skat, nedlagt omkring 1065-1070, er fordelingen på møntsteder blandt de danske mønter følgende: 30 fra Lund, 15 fra Roskilde og 2 fra Slagelse. Det ses, at landets hovedmøntsted Lund leverer hovedparten af mønterne, selvom det ligger i en anden landsdel, end hvor skatten blev nedlagt. De lokale sjællandske mønter er repræsenterede, men i mindretal i forhold til de skånske. Ser vi derimod på et sjællandsk fund godt 100 år senere, som for eksempel Vridsløsemagle-skatten, er der ikke en eneste skånsk eller jysk mønt (fig. 4.15). Der er tydeligvis sket noget i mellemtiden[23].

Det første trin i denne udvikling var skabelsen af en specifik møntype for hver af de fire landsdele Skåne, Sjælland, Nørrejylland og Slesvig. Fra nu af benyttede møntstederne Lund, Tommarp og Borgeby i de skånske landsdele en fælles type, der var forskellig fra den fælles sjællandske type, der blev præget i Roskilde, Ringsted og Slagelse. En helt tredje fælles type blev slået i de jyske møntsmedjer i Randers, Viborg og Aalborg. I Slesvig havde man sin egen mønt, der var forskellig fra den nørrejyske. Man kunne ved et øjekast se, om det var en jysk, sjællandsk eller skånsk mønt, man havde i hånden[24].

Hvis man derimod ville vide, hvilket møntsted indenfor landsdelen, en mønt var udgået fra, måtte man vende mønten og møjsommeligt læse bagsideindskriften, der angav møntmesterens og møntstedets navn. Denne oplysning var nok heller ikke så interessant for den almene møntbruger. Den skulle bruges til kontrol af møntsmedjernes arbejde. Hvis kongens embedsmænd konstaterede, at der var snydt med vægt og lødighed, vidste de, hvem de skulle holde ansvarlig. I forbifarten kan det bemærkes, at navnene på møntmestre og byer i mønternes bagsideindskrifter udgør en af de største og tidligste kildegrupper til person- og stednavne i Danmark. Desværre er møntstedernes navne ofte forkortede, så deres fortolkning i visse tilfælde volder besvær. Er SL og SLA for eksempel Slagelse eller Slangerup? Men når der så på andre mønter står SLAHLVS må man formode, at det er Slagelse, det drejer sig om.

Udvikling af specielle typer for hver landsdel startede i det små i Svend Estridsens sidste år som konge. I stedet for at bruge egne typer, benyttede de mindre skånske møntsteder Borgeby og Tommarp nemlig hovedmøntstedet Lunds allersidste type fra Svends regering fra starten af 1070'erne. Under Harald Hen (1074-1080) fik Skåne en ny type, som blev præget både i Lund og Tommarp. På Sjælland var billedet derimod mere broget i Svends tid, og udviklingen startede først rigtigt under Svends sønner. Harald Hen var den første af sønnerne, der blev konge, og under ham benyttede Roskilde og Slagelse samme type, og efterfølgende blev det normen på Sjælland. På et tidspunkt midt i Knud den Helliges (1080-1086) regeringstid benyttede Lund en kort overgang den sjællandske type, men denne mønt er så sjælden, at det er klart, at det må dreje sig om en kortlivet produktion. Var det et hurtigt opgivet forsøg på at skabe en fælles skånsk-sjællandsk type? Vi ved det ikke. Men hvis det var tilfældet, blev idéen i alt fald hurtigt opgivet igen. Herefter har Skåne og Sjælland nemlig hver sin specifikke type.

FIG. 4.15
Vridsløsemaglеskatten, Sjælland
Skatten er nedlagt i anden halvdel af 1100-tallet og indeholder 14 mønter, hvoraf samtlige er af sjællandske typer.

I Jylland er billedet i starten mindre klart. I Svend Estridsens sidste tid overtog Aalborg Viborgs mønttype, men Aalborg-udgaven er meget sjælden[25]. Dernæst findes der mønter med den skånske type benyttet under Harald Hen og i Knud den Helliges første år. Nogle eksemplarer bærer møntstedsnavnene Viborg og Aalborg, mens andre har forvirrede omskrifter. De må altså være jyske. I modsætning til de skånske (og sjællandske) er der ikke noget kongenavn i indskriften, så vi kan ikke datere dem helt præcist. Typen skiller sig kun fra den skånske type ved tilstedeværelsen af en ring i et af korsets hjørner som ses på mønten, så man kan godt se forskel. Men kun hvis man ser godt efter. Var hensigten, at der skulle være samme mønt i Skåne og i Jylland? Eller var den lille ring nok til at skabe to mønttyper, der blev erkendt og genkendt som forskellige? Vi ved det ikke.

Når vi derimod kommer lidt ind i Knud den Helliges regering kommer der en helt specifik jysk type, der blev præget både i Viborg, Aalborg og Randers. Meget tyder på, at indførelsen af denne nye type har noget at gøre med Knuds forberedelser i 1085 til et togt til England – mere om dette senere. Hvor om alting er, kan vi se, at Jylland benyttede sin egen type fremadrettet. I midten af 1100-tallet kommer også Horsens, Aarhus og Hjørring til som møntsteder ved siden af Randers, Aalborg og Viborg – stadig med ensartede typer.

I lang tid kendte vi ikke til Sønderjyllands stilling i systemet med landsdelsmønter. Imidlertid blev der ved en udgravning i 2007 i Hafengang 11 i Slesvig by fundet over 70 mønter (fig. 4.19). Mange af dem havde uforståelige indskrifter, men de fleste kan alligevel anses for lokale prægninger, da de stort set ikke kendes som fund fra andre steder. De ældste af dem er fra slutningen af Svend Estridsens regeringsperiode (fig. 4.16). Der er således præget mønt i byen lige fra dens start i midten af 1000-tallet, hvor den overtog handelsmetropolen Hedebys rolle i det internationale handelsnetværk. Nogle af mønttyperne bærer kongenavn, og det viser, at udmøntningen foregik under den danske konges kontrol. Slesvig havde altså sin egen landsdelsmønt, der var forskellig fra Nørrejyllands. Det ses også tydeligt i tredje fjerdedel af 1100-tallet. I den periode benyttede Nørrejylland de meget karakteristiske ensidede brakteater. Forskningen har hidtil ment, at de blot blev produceret i en kort episode under borgerkrigen mellem Svend, Knud og Valdemar i 1146-1154, men for nyligt er det blevet påvist, at de faktisk stammer fra en periode på flere årtier. Samtidig fortsatte Slesvig og muligvis også Ribe med at præge tosidede mønter. Den møntmæssige grænse til Nørrejylland var sikkert en af præmisserne for Sønderjyllands senere særstilling indenfor riget, der blev helt klar lidt senere i 1200-tallet ved dannelsen af hertugdømmet Slesvig med egen hertug, der tit var i opposition til den danske konge[26].

På forskningens nuværende stadie er Fyns og Ribes stilling i forhold til møntproduktion ikke helt klar. En bestemt 1100-tals mønttype fra et fund i Særslev på Nordfyn kan være en lokal Odense-udmøntning, og en anden type fra omkring 1200 findes kun på Fyn, men ellers kender vi ikke til møntprægningsaktivitet i det fynske[27]. Det er dog sandsynligt, at Storebælt udgjorde grænsen mellem det jyske og det sjællandske møntområde, og at Fyn således hørte til Jylland i møntmæssig henseende. Tilsvarende er der i Ribe fundet en del mønter, hvoraf nogle sandsynligvis er lokale udmøntninger. Mønterne er fundet i veldaterede jordlag, der var en del af en vej i middelalderen, og ved hjælp af årringsstudier af det bevarede træ har man kunnet tidsfæste jordlagene. Men her må vi imidlertid afvente den grundige bearbejdning af materialet, før vi drager de endelige konklusioner[28].

Det overordnede indtryk fra ovenstående er, at efter en generations eksperimenter og udvikling er systemet med landsdelsmønter stort set veletableret i Knud den Helliges sene år, måske endda lidt tidligere. Hver landsdel havde sin egen, let genkendelige type. Desuden var der stadig vægtforskel mellem de tunge mønter i Skåne og Sjælland og de lette i Jylland – et fænomen, som jo var blevet indført allerede under Knud den Stores møntreform i slutningen af 1020'erne.

FIG. 4.16
MØNTER SLÅET I SLESVIG

I Slesvig blev der fra 1070'erne præget en række mønttyper, der omtrent hvert femte år afløste hinanden.

UDEN KONGENAVN

CA. 1070-1075

Mønttype tidligere tilskrevet Utrecht i Holland. Nu mener man, at den er præget i Slesvig.

UDEN KONGENAVN

CA. 1075-1080

Efterligning af den engelske mønttype Trefoil-Quadrilateral. Sandsynligvis præget i Slesvig.

UDEN KONGENAVN

CA. 1080-1085

Efterligning af den engelske mønttype Expanding Cross. Sandsynligvis præget i Slesvig.

UDEN KONGENAVN

CA. 1085-1090

Efterligning af den engelske mønttype Short Cross. Sandsynligvis præget i Slesvig.

UDEN KONGENAVN

CA.1090-1095

Engelsk inspireret mønttype. Sandsynligvis præget i Slesvig.

I ERIK EJEGODS NAVN

CA. 1095-1103

Mønttype med Erik Ejegods navn. Sandsynligvis præget i Slesvig.

I NIELS' NAVN

CA. 1104-1110

Mønttype med kong Niels' navn. Sandsynligvis præget i Slesvig.

De skriftlige kilder begynder faktisk at specificere mønternes oprindelse. Således står der for eksempel udtrykkeligt i biskop Absalons testamente fra år 1201 om et beløb på 700 mark, at det var i skånske penge[29]. Det ville ikke have været nødvendigt at understrege, hvis mønterne blot havde været de samme i alle landsdele.

Lad os nu vende os til møntfundene for at se, hvor mønterne cirkulerede. Indenfor det nuværende Danmark og Skånelandene kender vi til fund af 3.509 danske mønter fra Svend Estridsens sønner, det vil sige perioden 1074-1134. Det drejer sig både om skattefund og enkeltfund. Heraf er 3.385 eller 96% præget i den landsdel, de er fundet i (tabel 4.2). Møntomløbet i de tre landsdele er således helt adskilt, og mønterne cirkulerede næsten kun i den landsdel, hvor de er prægede.

MØNTER FUNDET I DANMARK OG SKÅNELAND[30]
FRA PERIODEN 1074-1134 **TABEL 4.2**

	FUNDET I SKÅNELANDENE	FUNDET PÅ DEN SJÆLLANDSKE ØGRUPPE	FUNDET PÅ FYN OG I JYLLAND	I ALT
Præget i Skånelandene	916	56	19	991
Præget på den sjællandske øgruppe	37	2229	3	2269
Præget i Jylland og på Fyn	3	6	240	249
I alt	956	2291	262	3509

For perioden efter 1134 er enkeltfundene endnu ikke fuldt gennemarbejdet i forskningsøjemed, men hvis vi kun ser på skattefund bekræftes billedet. I langt de fleste skattefund fra hele perioden fra 1074 til 1234 dominerer den lokale landsdelsmønt fuldstændigt. Den udgør mellem 95 og 100% (fig. 4.12B-D). Således er der eksempelvis i de jyske fund fra Bjerregrav og Jegstrup fra 1080'erne udelukkende mønter fra de jyske møntsteder Randers, Viborg og Aalborg, og kun helt nye mønter fra Knud den Hellige (1080-1086). På Sjælland har det dog taget lidt længere tid for den lokale mønt at slå igennem. Fundene fra Holsteinborg og Egelev viser, at mønter fra Lund udgjorde et markant indslag helt op til 1090. Men fra omkring år 1100 dominerer lokale mønter fra Roskilde fuldstændigt i skattefundene. Der er dog en markant undtagelse. I skattefundet fra Tikøb i Nordsjælland er 73 ud af de 75 mønter skånske. Tikøb ligger 10 km fra Sjællands nordkyst, tæt ved overfartsstederne fra Skåne. Der må være tale om en skånsk rejsende, der endnu ikke har fået omvekslet sine Lundemønter til Roskilde-mønter. Denne skat er fra Valdemar den Stores tid (1157-1182)[31].

Tendensen er markant: Mønterne kommer næsten stort set ikke udenfor egen landsdel. Når man tænker på, hvordan mønterne fra forskellige landsdele blandedes i de tidligere fund, er kontrasten enorm. Hvad skyldes denne udvikling? Er handelen mellem landsdelene gået i stå? Eller foretrækker folk bare egen lokal mønt? Eller er der et magtpåbud bag? De skriftlige kilder tier om det, men det mest sandsynlige er, at det sidste forslag er det korrekte. Kongens møntmonopol indebar jo forbud mod at benytte udenlandske mønter. Som vi hørte om tidligere, skulle de omveksles mod dansk mønt – mod gebyr (teknisk set således, at man for den udenlandske mønt fik sølvværdien, mens den danske mønt blev udgivet til overkurs i forhold til sølvindholdet). Det samme har gjort sig gældende landsdelene imellem. Den lokale mønt har været den eneste gyldige, og det har været ulovligt at benytte mønter fra andre landsdele. Vi kender

ikke kursen mellem de forskellige landsdelsmønter. Som allerede omtalt vejer jyske mønter imidlertid mindre end de østdanske, og man må formode, at de har gået til en lavere kurs. Forskere har ud fra vægtstudier skønnet forholdet til seks jyske penninge for fem østdanske. Mellem Skåne og Sjælland havde mønterne i lange perioder tilsyneladende samme sølvindhold, og kursen har sikkert været 1:1, men der skulle sandsynligvis alligevel betales vekselgebyr.

Handelen mellem landsdelene fortsatte, men med vekseltvangen kan vi ikke længere spore den i fundene – den bliver så at sige usynlig arkæologisk set. Således kunne kongen udnytte møntregalet til det yderste for at skaffe sig indtægter. Kongens mønt var en effektiv måde at inddrive skat på! Når dette system tilsyneladende så let blev accepteret af befolkningen, skyldes det nok, at landsdelsidentiteten stod stærkt i folks bevidsthed. Landstinget var en vigtig institution i samfundet. Tingstederne var Lund for Skåne, Ringsted for Sjælland, Odense for Fyn, Urnehoved for Sønderjylland og Viborg for Nørrejylland. Hver landsdel – Skåne, Sjælland og Jylland – havde sin egen landskabslov, der blev nedskrevet i første halvdel af 1200-tallet.

Der kunne også være spændinger mellem de forskellige landsdele. I Valdemar den Stores tid sad sjællænderne med Hvide-familien tungt på magten. Modstanden mod de sjællandske fogeder var medvirkende årsag til udbruddet af det skånske oprør i 1180-1182. Under togterne mod de hedenske vendere på den sydlige Østersøkyst kunne man ikke altid stole på falstringerne, der ved deres geografiske beliggenhed havde kontakter til fjenden. Under et togt til Norge på Valdemar den Stores tid (1157-1182) ville jyderne pludselig rejse hjem. Det havde de i og for sig efter gammel ret lov til, men kongens folk gav dem rent korporligt tæsk for at få dem til at blive. Netop i denne periode søgte kongen at indskrænke landsdelenes magt til fordel for centralmagten.

Systemet med landsdelsmønter var altså i overensstemmelse med datidens mentalitet. Det er da heller ikke kun i Danmark, at vi ser systemet. I Sverige, for eksempel, var der forskel på mønterne i Svealand, Götaland og Gotland. I Frankrig var opsplitningen endnu større. Den franske kong Filip 1. (1060-1108) havde således indenfor domænet – det forholdsvis lille område, han kontrollerede direkte uden grever og hertuger som mellemmænd – ikke færre end 12 forskellige udmøntninger: Château-Landon, Dreux, Dun-le-Roi, Etampes, Mantes, Montreuil-sur-Mer, Orléans, Paris, Pithiviers, Pontoise, Senlis og Sens. Og da Vilhelm Erobreren, den normanniske hertug af vikingeherkomst, i 1066 erobrede England, kom det heller aldrig på tale at indføre det normanniske møntsystem i England eller det engelske i Normandiet.

Tilbage til Danmark. Fra starten af 1100-tallet bliver det sjældnere, at man skrev møntstedets navn i indskriften på mønternes bagside. Herefter har vi kun mønternes fundspredning til at bestemme den region, hvori de blev præget. Heldigvis var landsdelsmøntsystemet, som vi så ovenfor, så gennemført, at det som regel ikke volder de store problemer. Dog er der undtagelser. Eksempelvis kan et fund, som det ovenfor nævnte lille skattefund fra Tikøb i Nordsjælland, godt drille. Det bestod af tre mønttyper, der var repræsenterede ved henholdsvis 1, 2 og 72 eksemplarer. I lang tid blev alle tre typer meget naturligt regnet som Roskilde-udmøntninger. Men med de senere årtiers tilvækst i møntfund fra kirkegulve, udgravninger og detektorafsøgninger viste det sig imidlertid, at denne tolkning ikke holdt. Den bedst repræsenterede type i fundet – med ikke færre end 72 eksemplarer, eller 96% af det samlede fund – forekommer som enkeltfund 18 gange øst for Øresund og kun én gang vest for. Der kendes også 3 stykker i et skattefund i Lund. Denne type må helt klart henføres til Skåne. Når man således lægger mere vægt på 18 enkeltfund end 72 eksemplarer i et skattefund, er det selvfølgelig fordi skattefundet kun udgør en enkelt håndtering af mønter (tab eller nedgravning), mens enkeltfundene udgør 18 håndteringer (tilfældige tab).

DATERING OG STEDFÆSTELSE AF INDSKRIFTSLØSE MØNTER

FIG. 4.17
To mønter fra Særslev-skatten
Fraværet af indskrift gør, at man i stedet har måttet nøjes med stilstudier og typens fundspredningen ved bestemmelsen af typens møntsted og datering.

I 1100- og 1200-tallet var mønterne oftest indskriftsløse. Der mangler således navnet på møntherren og på møntstedet. Man må derfor bruge andre metoder til at tids- og stedfæste en mønttype. Møntens motiv, stil, vægt og lødighed er vigtige hjælpemidler i denne sammenhæng. Imidlertid vil fundforekomsten som regel være jokeren, der trumfer alle de andre argumenter.

Lad os tage et eksempel. Skattefundet fra Særslev Kirkegård på Nordfyn fremkom omkring 1840[32]. Fundet består af 23 mønter, der alle viser en buste en face på forsiden og et dobbeltlinet buekors på bagsiden (fig. 4.17). Der er ingen indskrift til at hjælpe med bestemmelsen af typen. Vægten ligger på omkring ⅔ g, og det svarer til den jyske vægtstandard. Det passer godt med, at fundstedet ligger på Fyn, der hørte til den jyske landsdelsmønt. Stil og fremtræden tyder på sent 1000-tallet eller første halvdel af 1100-tallet.

Der var ikke andre mønttyper i fundet, der kunne præcisere dateringen. Heldigvis dukkede der i 1928 endnu et eksemplar op i det store skattefund fra Store Frigård på Bornholm[33].

De seneste mønter i den bornholmske skat er tyske fra kong Henrik 5. (1106-1111) og bisp Reinhard af Halberstadt (1106-1123), og skatten må derfor være nedlagt efter 1106. Der optræder også et eksemplar af en mønt med en lignende bagside, men hvor busten på forsiden er i profil. Denne variant findes også i det sjællandske Allerslev-fund fra starten af 1100-tallet[34]. Her har vi et, om end ikke særligt præcist, holdepunkt for dateringen af vor mønttype til lige omkring 1100.

Men hvad så med prægestedet? På grundlag af en vag motivmæssig parallel, henførte den danske numismatiker Peter Hauberg mønten i sit store standardværk fra år 1900 til Ribe under kong Niels (1103-1134)[35]. I mellemtiden er der imidlertid dukket flere enkeltfund op: fem på Fyn og Ærø og en på Lolland.

Der kendes også et fund fra det østlige Holsten. Fundspredningen peger således nu mere og mere i retning af Fyn. Konklusionen må på det foreliggende grundlag blive, at mønten nok er præget i Odense omkring år 1100.

18 enkeltfund vejer derfor mere end 72 mønter i ét skattefund i argumentationen. Også for en anden af typerne taler syv løsfund øst for Øresund og ingen vest for sundet sit tydelige sprog. Denne type forekom som 8 stykker i skattefundet fra Lund. Kun for den sidste type kan tilskrivningen til Roskilde opretholdes. Her er der et løsfund øst for Øresund og fem vest for[36]. 73 af de 75 mønter er således skånske, og skatten må afspejle en sum, der nyligt er ført over Øresund og ikke har nået at blive vekslet, før den endte i jorden.

Kongens monopolmønt

Med udelukkelsen af fragmenterede sølvgenstande og af udenlandske mønter, havde kongen gennemført monopolmønt, hvor kun danske mønter var i brug. Med landsdelmønten var systemet blevet endnu mere sofistikeret. Men man kunne gå endnu videre. Rundt om i Europa fandtes det såkaldte *renovatio monetae*-system. Renovatio monetae betyder møntfornyelse. Systemet indebar, at mønterne kun var gyldige en vis periode (for eksempel 6 måneder, 1 år, 3 år, 6 år). Ved periodens udløb blev der så indført en ny mønttype. Den gamle blev gjort ugyldig og skulle indveksles mod vekselgebyr til kongen. Således var der i princippet kun en mønttype i omløb ad gangen. Man kalder også systemet for tidsbegrænset mønt.

Hermed fik kongen endnu mere indtægt af sit møntregale, og samtidig sikrede man sig tilførsel af sølv til møntstederne, så produktionen kunne holdes i gang. Dette system fandtes forskellige steder i Europa. Det kan først påvises i Normandiet i ca. år 930. I England var systemet gennemført til perfektion. Det var indført ved kong Edgars møntreform i ca. år 973. Typeskiftet var først omtrentligt hvert sjette år, men fra 1030'erne var det omtrentligt hvert tredje år. I Tyskland fandtes det mange steder, ofte med omvekslinger hvert eller hvert halve år. Man prægede store tynde ensidede mønter, de såkaldte brakteater. De var meget skrøbelige og knækkede let, men det gjorde ikke så meget, da de kun skulle bruges i et halvt eller et helt år[37].

Der står ikke meget om disse forhold i de skriftlige kilder – vores hovedkilde til viden om det er skattefundene. I de engelske fund er der oftest en enkelt mønttype, der dominerede møntsammensætningen. Det tolkes som den gyldige mønttype på skattens nedlæggelsestidspunkt. Det er imidlertid sjældent, at denne ene type udgør hele skatten. Der er oftest nogle eksemplarer af tidligere typer. Så kontrollen har aldrig været 100% gennemført. Man kan måske forestille sig, at den nyeste mønttype var den eneste, som kongen ville modtage til offentlig betaling af skatter og afgifter. Til det formål måtte folk omveksle deres gamle mønter, og for det måtte de betale vekselgebyr. Til gengæld fik de så nogle mønter, der gik til en pålydende værdi, der oversteg metalværdien. Ulempen var bare, at denne overkurs var tidsbegrænset. Ved indførelsen af den næste type ville man miste værdien af overkursen. Der kunne måske være en idé i at undlade at veksle alle ens gamle mønter til nye. Man kan måske forestille sig, at gamle mønter kunne godtages mand og mand i mellem på markedet og i daglig handel og vandel. Det ville så nok være til en kurs, der lå et stykke under den pålydende værdi for nyeste, gyldige mønttype. Men man kunne nok forhandle sig til lidt mere end det, man ville få ved at veksle mønten til den nyeste mønttype hos kongens vekselerer.

At en sådan tingenes tilstand ikke er helt grebet ud af luften, ses i Bjæverskov-skatten fra lige efter midten af 1200-tallet. Det var et tidspunkt, hvor renovatio monetae-systemet blev praktiseret på Sjælland. Det er så heldigt, at skatten blev fundet i en arkæologisk udgravning, og hele malmgryden, som skatten var nedlagt i, blev taget ind til Køge Museum til minutiøs udgravning. Her kunne det konstateres, at mønterne var sorteret ud i forskellige grupper, det lå hver for sig i lærreds- og læderposer. Der var én mønttype, der fuldstændigt dominerede sammensætningen, og den lå for sig selv. Det har nok været den gyldige mønttype på skattens nedlæggelsestidspunkt. Derudover var der et antal andre mønttyper, som sikkert udgjorde ældre udmøntninger.

De fleste af dem lå hulter til bulter, men en speciel type fra 1234-1241 var sorteret fra og lå for sig selv. Netop denne mønttype indeholder rent faktisk mere sølv end de øvrige. Det tyder på, at pengenes ejer var fuldstændigt klar over de forskellige mønters forskellige værdi. Gældende mønttype kunne benyttes til den kongeligt fastsatte og garanterede pålydende værdi, mens der skulle forhandles om kursen på ældre mønttyper på grundlag af mønternes metalværdi[38].

I biskop Absalons testamente fra 1201 omtales en sum på "700 mark skånske penge i gammel mønt". I testamentet er der tale om det sølv, man kan udvinde af mønterne. Det har drejet sig om ikke færre end 168.000 mønter. Her ser vi altså nedsmeltning af gammel – og derfor ugyldig – mønt[39]. I øvrigt gjorde man sig end ikke altid ulejlighed med at nedsmelte de ugyldige mønter – i Lund prægede man i starten af 1100-tallet simpelthen blot det nye præg direkte på de gamle mønter.[40]

Vi kan, som allerede antydet, se renovatio monetae-systemet ud fra en kombination af to fænomener i møntmaterialet, nemlig en-type skattefund og typemangfoldighed. Med andre ord, hvis skattefundene domineres af én mønttype til trods for, at der kendes mange forskellige mønttyper, må man formode, at dels blev mønttypen ændret ofte, dels var kun en type i brug ad gangen. En nøje gennemgang af materialet afslører, at indførelsen af systemet ikke skete samtidigt i de forskellige landsdele i Danmark.

I Skåne var systemet tilsyneladende endnu ikke indført ved Svend Estridsens død i 1074 (fig. 4.12B), for i Fjälkinge-skatten er der en del gamle mønter. Det kan dog skyldes, at Fjälkinge ligger langt mod nord-øst og derfor ikke er repræsentativ. Fra de centrale sydøstlige dele af Skåne kender vi desværre kun det lille Bunkeflo-fund. Det består kun af én ny skånsk type, men der er kun fire mønter, så det er nok for spinkelt et grundlag at konkludere på. Til gengæld viser lidt senere fund, at systemet er gennemført i Skåne i 1070'erne eller senest i 1080'erne. Mønttyperne skifter ca. hvert fjerde år, men alligevel dominerer en type klart i skattefundene (fig. 4.18). Det bemærkes i øvrigt, at typeskiftet ikke nødvendigvis sker ved kongeskifter. Der er således flere eksempler på typer, der præges under to konger. Eneste ændring er udskiftning af den afdøde konges navn med den nye konges[41].

På Sjælland indførte kong Harald Hen (1074-1080) en ny mønttype, der blev præget uændret under hans efterfølgere Knud den Hellige (1080-1086) og Oluf Hunger (1086-1095). Her har vi altså en uændret type i over 20 år, og det er ikke foreneligt med hyppige møntinddragelser. At de ikke har fundet sted ses også tydeligt i Egelev-skatten, der er nedlagt omkring 1090, hvor der stadig er rigtig mange gamle Svend Estridsen-mønter til stede. Først under Erik Ejegod (1095-1103) kom der en ny type på Sjælland, men herefter følger hyppige typeskift, der kan svare til et interval mellem skiftene på et par år eller fem[42]. Trods rigeligheden i antallet af typer viser skattefundene, at en enkelt type har domineret på et givet tidspunkt. Dominansen er ikke altid total, men dog altid markant på mindst 70% (fig. 4.12C). Dette billede er fuldt foreneligt med forestillingen om et velfungerende renovatio monetae-system indenfor det sjællandske område. Dette system må være indført omkring 1100, altså noget senere end i Skåne.

Hvis vi vender os mod Jylland viser Danelund og Slesvig/Hafengang-skattene (fig. 4.19) helt entydigt, at nyeste lokale mønttype var i omløb i Syd- og Sønderjylland i 1080'erne, og takket være udgravningen i Hafengang 11 i Slesvig i 2007 kender vi nu en række af mønttyper, der afløser hinanden med ca. 5 års mellemrum (fig. 4.16)[43]. Billedet af situationen i Nørrejylland er lidt sværere at tegne og kræver en lidt større udredning. Måske kender vi ikke engang alle typerne endnu. Siden udgivelsen i 1900 og 1906 af Peter Haubergs standardværk over tidlige middelalderlige mønter er der dukket temmelig mange nye jyske typer op. For blot at nævne et par eksempler: I Bjerregrav-skatten fra 1922 var der Knud den Hellige-mønter præget i Randers, i Lundby Krat-skatten fra 1980 Erik Ejegod-mønter præget i Aalborg og som løsfund fra Grædstrup i 1993 en Harald Hen-mønt præget i Aalborg. Blandt møntfund fundet i kirkegulve er der flere nye typer fra Jylland end fra de andre landsdele[44].

FIG. 4.18

MØNTER FRA LUND

Serie af penninge fra Lund i perioden 1076-1103. Den ene type har afløst den anden med få års mellemrum.

HARALD HEN

ÅR 1076-1080

KNUD DEN HELLIGE

ÅR 1080-1086

KNUD DEN HELLIGE

ÅR 1080-1086

OLUF HUNGER

ÅR 1086-1095

OLUF HUNGER

ÅR 1086-1095

ERIK EJEGOD

ÅR 1095-1103

ERIK EJEGOD

ÅR 1095-1103

Der kan således godt stadig ligge overraskelser i form af hidtil ukendte typer i den jyske muld, og det er derfor svært at udtale sig definitivt om møntforholdene. Bjerregrav og Jegstrup-skattene viser, at Knud den Helliges udmøntning helt eliminerede ældre mønter fra omløbet. Disse mønter var dog af markant dårligere metalkvalitet end de tidligere mønter – mere herom nedenfor – og det er derfor svært at sige, om deres dominans er resultatet af et bevidst, politisk bestemt påbud om tvungen omveksling af gamle mønter, eller om det blot er den gamle økonomiske lov om, at dårlige mønter fordriver de gode fra møntomløbet. Folk har nemlig tendens til at lægge gode mønter til side og bruge de dårligere i daglig handel og vandel. Derimod viser Særslev-skatten et yderst homogent omløb på Fyn i 1100-tallets første år. Selv i det meget blandede Lundby Krat-fund med mange udenlandske mønter og sølvgenstande er der tendenser til en homogen møntmasse. De danske mønter udgør halvdelen af mønterne i skatten, og blandt de 118 stykker er 109 af den nyeste jyske type, som blev præget i Randers og Aalborg under Erik Ejegod (1095-1103).

Fra de første årtier af 1100-tallet har vi ingen markante fund fra Jylland, men fra borgerkrigen mellem Svend, Knud og Valdemar og Valdemars eneregering i tredje fjerdedel af århundredet har vi en række fund – to skatte fra Øster Uttrup, en fra Vejen Mose og en fra Biersted. Her kan vi se, at gamle mønter overhovedet ikke er i omløb længere. Fundene består kun af nye typer. Det er de såkaldte *brakteater* – små, tynde ensidigt prægede mønter. De er helt enestående i dansk middelalder-numismatik. De er lavet i brakteatteknik med en bliktynd sølvblanket, hvorpå motivet bliver presset, således at det på forsiden fremstår flot og tydeligt og på bagsiden i negativ relief. Denne teknik muliggjorde et væld af fine detaljer i motivet, og disse mønter er da også kunstnerisk set nogle af de smukkeste i dansk middelalder-numismatik.

FIG. 4.19
Hafengang-skatten
Skattefundet med de 22 mønter fra Hafengang-udgravningen i Slesvig bestod af de nyeste lokale mønttyper fra perioden.

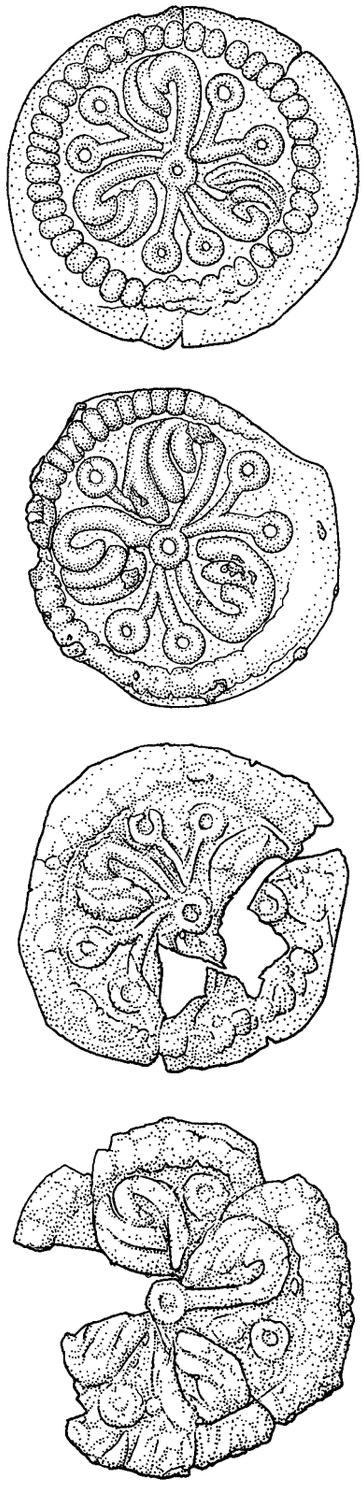

FIG. 4.20
Nye brakteater fra Hedensted, Østjylland
Totaludgravningen af gulvet i Hedensted Kirke fra 2007-2008 bragte megen ny viden for dagen, heriblandt disse to hidtil ukendte brakteattyper. De tre øverste mønter er af samme type og udsmykket med et trebladet ornament, mens den fjerde er udsmykket med fire blade.

Der er en stor typerigdom, og vi ved endnu ikke med sikkerhed, hvorledes udmøntningen var organiseret. Flere typer er dog blot varianter, der kan samles i serier, så antallet af egentlige udmøntninger er mindre. De er kun præget i Jylland, og der er i 2007/08 dukket en hel ny type op ved en udgravning i Hedensted Kirke (fig. 4.20). På nogle af disse mønter er der bynavne – Viborg, Aalborg, Hjørring, Randers, Aarhus og Horsens. Disse møntsmedjer prægede samme type, hvilket viser et vis mål af fælles organisering fra en central instans' side. I det ældste fund i serien af de førnævnte skattefund – Vejen – optræder der kun én type. Derimod er der flere typer i de senere fund, men en type er ofte mere talrig end de andre, så der har nok også i denne periode været møntombytninger. Traditionelt har man ment, at brakteaterne kun blev præget i en kort periode, men i lyset af de mange på hinanden følgende typer er det mere sandsynligt, at udmøntningerne har varet et par årtier[45].

Herefter skal vi atter et kvart århundrede frem til et fund fra Odense, der møntmæssigt var en del af det jyske område. Fundet indeholder kun to typer, hvilket unægtelig tyder på, at møntombytningssystemet stadigt var opretholdt[46].

I det meget lille fund fra et sted mellem Brovst og Fjerritslev og i det meget store Grenå-fund med over 12.000 mønter fra tiden omkring 1225 er der mange forskellige mønttyper – i Grenå-fundet hele 37 typer! Det kunne ved første blik tyde på, at møntombytningerne ikke længere kunne opretholdes. Men hvis man kigger nærmere efter, tæller en enkelt type for næsten 30% af skatten, mens de fem bedst repræsenterede typer tæller for næsten 85%. Det er blevet foreslået, at typerigdommen kan skyldes, at de jyske møntsteder nu måske lod præge hver sin forskellige type. Med en fem-seks formodede møntsteder i Nørrejylland vil typerigdommen i Grenå-fundet pludselig blive lettere at passe ind i hypotesen om renovatio monetae. Så vil seneste udmøntning jo tælle for 85%[47].

Det er i øvrigt tankevækkende, at af de 37 mønttyper i Grenå-fundet, var kun de ti overhovedet kendt, før skatten så dagens lys i 1910. Hele 27 typer havde ikke hidtil været registreret. Det maner til forsigtighed i konklusionerne, da vi altid må have i baghovedet, at vi sikkert ikke kender alt materiale. Et enkelt skattefund kan ændre vort billede af møntvæsenet fra den ene dag til den anden.

Fortsat vægtøkonomi på Bornholm og i Blekinge

Det var dog ikke alle steder, at de nye tider slog igennem lige med det samme. Fundene viser, at rigets østligste provinser, Bornholm og Blekinge, fortsatte med vægtøkonomien langt ind i 1100-tallet. Bornholm havde i vikingetiden haft sin egen konge. Hvis vi tror på sagaerne, var øen imidlertid blevet dansk under Harald Blåtand (ca. 958-senest 987). Øen blev først kristnet i midten af 1000-tallet, altså et par generationer senere end resten af landet[48].

Store Frigård-skatten fra Bornholm, som er nedlagt efter 1106, ligner med sin blanding af mønter fra mange forskellige prægesteder samt sølvsmykker og -barrer mere en typisk vikingetidsskat end en klassisk middelalderskat. Man kender et tilsvarende fund fra Johannishus i Blekinge, der er nedlagt efter 1120. Skattene er store med henholdsvis 1.224 og 4.172 mønter foruden sølvgenstande[49].

Begge disse skatte indeholder kun ganske få danske mønter, mens især de tyske, men også de engelske tegner sig for langt hovedparten. Der er mange gamle mønter helt tilbage fra 900-tallet og starten af 1000-tallet. Der er sågar en romersk denar fra kejser Hadrian i Store Frigård-skatten. Blandt de få danske mønter er der også langt flere gamle mønter fra hele 1000-tallet end samtidige 1100-tals mønter. Mønterne er bøjede og testede, og der optræder hele og itubrudte sølvgenstande og barrer i skattene.

ØSTERMARIE-SKATTEN

Skatten blev opgravet ad flere omgange fra 2012-2013. Billedet til højre viser den først udgravede del af skatten, som blev fundet med metaldetektor i 2012.

De her afbildede mønter nedenfor stammer kun fra detektorfundet fra 2012. Året efter fandtes ved efterudgravning yderligere fire mønter af samme Svend Grathe-type, som her har nummer 1-2.

FIG. 4.21A
Østermarie-skatten, der blev udgravet i 2012-2013 ekskl. mønterne.

1 2 3 4

5 6 7 8

FIG. 4.21B
Mønterne fra Østermarie-skatten (gengivet 2:1 i forhold til resten af skatten på fig. 4.21A)

1-2 Svend Grathe, Danmark.
3 Otto-Adelheid penning med trækirke, Tyskland.
4 Edward Bekenderen med profilportræt, England.
5 Foldet brakteat fra Frederik Barbarossa, Tyskland.
6 Fragmenteret brakteat fra Frederik Barbarossa, Goslar i Tyskland.
7 Brakteat fra biskop Ulrich von Reinstein, Tyskland.
8 Uidentificeret brakteat, muligvis fra Magdeburg.

I 2012 dukkede der endnu en skat med brudsølv op i Østermarie på Bornholm (fig. 4.21A og 4.21B). Specielt to pragtfulde sølvkors fra omkring år 1100 vakte opsigt. Men ligeså interessant er det, at den indeholdt barrer og fragmenterede smykker samt en snes mønter, hvoraf de ældste gik tilbage til 1000-tallets første halvdel. Mønterne var danske, engelske og tyske. Mest markant var flere af de store flotte tynde ensidede tyske brakteater fra midten af 1100-tallet. Den yngste er fra Erfurt, formentligt præget i det første halvår af 1153, så skatten må være kommet i jorden efter det tidspunkt. Der var ligeledes seks eksemplarer af Svend Grathes mønter fra Lund[50].

Året efter dukkede endnu en skat op, blot 1 meter fra den første. Den indeholdt især hele kors og smykker. Meget karakteristisk var der dog også en række sølvbarrer, der vægtmæssigt stod for tre fjerdedele af de næsten 3 kg sølv, som er skattens samlede vægt. I fraværet af mønter er skatten svær at bestemme præcist, men den kan sagtens være samtidig med den anden skat. Det er måske samme ejer, der har nedgravet sine værdier i to portioner[51].

Disse skatte er således typiske eksponenter for vikingetidens vægtøkonomi, der stadigt herskede uindskrænket i Østersøområdet. Især på Gotland og i Estland kan man dokumentere den langt op i 1100-tallet. På Gotland udgør det kæmpestore Burge-skattefund, som er nedlagt efter 1143, en værdig afslutning på rækken af vikingetidsfund på denne specielt fundrige ø. Med den første Østermarie-skat har Bornholm nu Skandinaviens yngste vikingetidsskat. Længere østpå i Estland fortsatte vægtøkonomien helt til omkring 1200[52].

Blekinge og Bornholm var således i første halvdel af 1100-tallet endnu ikke omfattet af det danske riges administrative organisering på møntområdet. Deres geografiske placering gjorde det naturligt at se østpå, og de har sikkert tjent godt på deres placering på handelsruten fra øst til vest.

Fra Blekinge er der ikke mange fund fra de næstfølgende århundreder, og det er derfor svært at sige noget om udviklingen her. På Bornholm er vi heldigere stillet. Blandt enkeltfundene rundt om på øen er der enkelte danske mønter fra hele 1100-tallet, men det er først under Knud 6. (1182-1202), at de bliver almindelige (fig. 4.22). Især fundene fra Lilleborg viser dette tydeligt. Skatten fra Rø Kirkegård, nedlagt på et tidspunkt indenfor de to sidste årtier af 1100-tallet, er helt anderledes end Store Frigård og Johannishus-skattene. Samtlige 40 mønter er af en og samme type med kongen med scepter og korstogsfane på forsiden. Bagsiden viser Lunds skytshelgen Laurentius med den rist, han led martyrdøden på. Det er med andre ord det perfekte renovatio-monetae-fund, hvor én enkelt type – den nyeste, lokale type – dominerer. Bornholm er således på dette tidspunkt møntmæssigt inkorporeret i Danmark, nærmere bestemt i den skånske region, hvor møntsmedjen i Lund leverede mønterne[53].

Gotland begyndte omkring 1140 at præge sine egne mønter, og de kom også til Bornholm. I det lille skattefund fra Ladegård på Bornholm, nedlagt i slutningen af 1100-tallet, er 12 ud af de 17 mønter gotlandske, tre danske og to fra Pommern. Der er også fundet to gotlandske mønter på bopladsen Sandegård og en på borgen Lilleborg samt en senere variant i Skrivergade-skatten[54].

FIG. 4.22
Mønt slået i Lund under Knud 6. (1182-1202)
På møntens forside ses kongen med scepter og korstogsfane. På bagsiden ses Lunds skytshelgen Laurentius med den rist, han led martyrdøden på. Laurentius var skatmester i Rom. En legende fortæller at han, efter pave Sixtus 2. blev henrettet, fordelte kirkens skatter til de fattige. Det gik imod kejser Valerians befalinger. For dette blev Laurentius langsomt stegt på en rist.

Kirkens del i møntindtægterne

I middelalderen tilhørte retten til at præge mønter kongen – et såkaldt *regale*. I de fleste lande var der imidlertid også andre samfundskræfter, der slog mønt. Det kunne være hertuger og grever, bisper og klostre, byer og småbaroner. Nogle gange havde de fået tilladelse af kongen eller kejseren, andre gange havde de bare tiltaget sig møntretten i perioder, hvor centralmagten var svag. Det resulterede i et kludetæppe af forskellige situationer og kombinationer ud over Europa. I England opretholdt kongen stort set sit monopol på møntprægning middelalderen igennem. Frankrig var opsplittet i over hundrede lokale valutaer fra 900-tallet til 1200-tallet, men herefter fik kongen godt og effektivt centraliseret møntprægningen igen.

FIG. 4.23
'Absalons bispestav'
Bispestave var et yndet kristent motivvalg på mønter i den tidlige middelalder. Denne bispestav er lavet af elfenben og oksehorn. Krogen ender i en slange, der sluger en anden, som snor sig i form af et hjerte. Bispestaven stammer fra 1100-årene, og tidligere har man antaget af den tilhørte ærkebiskop Absalon.

I Tyskland var møntprægningen det meste af middelalderen og langt op i nyere tid i hænderne på lokale magter – eksempelvis havde hansestæderne Hamburg, Lübeck og Bremen helt op til 1. verdenskrig både reelt og formelt set møntret, selvom deres mønter siden skabelsen af Det Tyske Kejserrige i 1871 fulgte den fællestyske markregning.

Rundt om i Europa stod kirken mange steder for udmøntningerne. Således var det i den vigtige nordfranske by Reims i Champagne fra 1000-tallet til 1300-tallet ærkebispen, der var enerådende møntherre. I Corbie tæt ved Amiens i Picardiet var det det lokale Skt. Peter Kloster, der stod for udmøntningen. En af klostrets mønttyper nævner i omskriften Ansgar (801-865), der netop kom fra Corbie og som bekendt senere blev 'Nordens apostel', dvs. kristen missionær udsendt af kejser Ludvig den Fromme (814-840) for at omvende de nordiske folk. Mønterne stammer dog ikke fra Ansgars egen tid, men fra 1100-tallet og er en hyldest til stedets kendte søn[55].

I Danmark var kongen dog helt klart den vigtigste spiller indenfor møntprægningen. Det er imidlertid også tydeligt, at kirkens mænd spillede en ikke ubetydelig rolle. Det kan man se i de skriftlige kilder, der flere gange taler om bispernes andel i møntprægningen. Det giver sig også fysisk til kende i mønternes motivvalg, hvor man også ser en bispebuste eller et gejstligt symbol (fig. 4.23). Af og til optræder bispens navn sågar i mønternes indskrifter.

Men hvad lå der rent praktisk i denne kirkelige involvering i udmøntningerne? Her er det nok nødvendigt med en lille udredning af de forskellige niveauer af organiseringen af møntprægningen for at forstå sagernes rette sammenhæng. Det første skridt i en udmøntning var, at møntherren bestemte mønternes vægt, metallegering, udseende, pålydende værdi og udstedelsesdato. Næste skridt var at sætte selve prægeprocessen i værk. Her havde man brug for en produktionsinfrastruktur og specialiseret personale. Sidste skridt var at sætte mønterne i omløb. Det kunne ske ved, at folk kom til vekselboderne for at få nye, lokale mønter for deres ugyldige gamle eller udenlandske mønter eller for deres sølv i forskellige former. Mønterne kunne også opbevares på møntherrens kistebund og lidt efter lidt bruges til indkøb og andet, når der var behov for det. I begge tilfælde kom møntherrens indtægt af, at mønterne havde højere pålydende værdi end det sølv, de var præget af.

Intet i de kilder, vi har til rådighed, tyder på, at kirken nogensinde helt eller delvist fik del i bestemmelsen over mønternes udseende og fysiske egenskaber. Dette var den egentlige essens i møntregalet, og det har kongen givet omhyggeligt holdt for sig selv. De skriftlige kilder taler om, at kongen giver en del (halvdelen, en tredjedel, en fjerdedel osv.) af mønten til en bisp. Det sker ofte 'for evigt', og vi har også kilder, hvor kongen bekræfter sin forgængers gave af mønten. Mønten er således tydeligvis kongens, siden han kan give den væk. Den bliver ofte givet væk sammen med andre indtægter eller afgifter fra byen. Og her er vi inde på noget vigtigt. Det er indtægterne af udmøntningen, som kongen forærer til bispen, ikke selve møntregalet eller retten til at bestemme over mønten. Det fremgår af en noget senere kilde, hvor Roskildebispen Jens Krag (1290-1300) i 1293 klagede over, at kongens møntmester Sommer først meget sent adviserede bispens egen møntmester Peder Pram om betingelserne for en ny mønttype, så bispen ikke kunne nå at få præget mønter i tide til at kunne få sin indtægt af vekslingen[56]. Konge og bisp havde altså hver sit møntværksted, men det var kongen, der bestemte den overordnede ramme angående type, vægt og lødighed og datoer.

Noget lignende kan man se, hvis vi går udenfor landets grænser. I 1222 fik ærkebispen af Trondhjem lov af den norske konge til at slå mønt. Han måtte have en møntmester og en tjenestekarl – denne klausul må ses som en mængdebegrænsning på, hvor stor udmøntningen måtte være. Vægt og lødighed skulle være efter kongens bestemmelse. Rent praktisk kunne ærkebispen selv bestemme, om han ville lave mønten i kongens møntværksted eller i sin egen gård. Her ser vi altså også, at kongen sætter de overordnede rammer, mens ærkebispen havde en vis autonomi til at organisere den praktiske side af sagen. Nøjagtigt samme mønster ses i England, hvor ærkebispen af York havde ret til to møntmestre, men i øvrigt skulle præge mønter efter kongens bestemmelser. Også bispen af Durham og ærkebispen af Canterbury samt klostret i Bury St Edmunds havde møntrettigheder. Det er i øvrigt helt klart fra både bevarede mønter og overleveret regnskabsmateriale, at disse kirkelige udmøntninger i England var ubetydelige i sammenligning med de kongelige[57].

Lad os vende tilbage til de danske forhold. Hvad angår den tredje og sidste fase skitseret ovenfor – nemlig udsendelsen af mønterne – tyder ovennævnte klagesag fra Roskildebispen i 1293 på, at bisp og konge havde hver sine vekselboder – i alt fald klager bispen over, at kongens møntmester foretager vekselforretninger i Slagelse og andetsteds uden forudgående aftale med bispen.

Alt tyder således på, at kongen beholdt den egentlig møntret, der indebar kontrol over mønternes vægt, lødighed, udseende og udstedelsestidspunkt, men at han uddelegerede en del af selve prægningen til bispen. I praksis var formålet, at bispen fik del i indtægterne, men ikke i den overordnede kontrol over møntvæsenet. Det er parallelt til kongemagtens mange andre gaver til kirken, hvilket kunne bestå i jordbesiddelser, men også i indtægter fra forskellige afgifter eller lignende.

FIG. 4.24
Sven Norbagges mønt
Denne unikke mønt stammer muligvis fra den første danske biskoppelige udmøntning, ca. 1074-1088.

FIG. 4.25
Valdemar den Store og Absalon
Mønt med portræt af kong Valdemar den Store (forside) og biskop Absalon (bagside). Mønten vidner om de to institutioners samarbejde og magt i den tidlige middelalder. Motivet med både konge og bisp kendes allerede fra Absalons forgænger Eskild og var almindelige anvendt i en lang periode derefter.

Som kilder til viden om kirkens involvering i møntprægningen har vi på den ene side mønterne og deres motiver og indskrifter, på den anden side de skriftlige kilder. Vi står først på sikker grund, når vi er oppe i midten af 1100-tallet, men der har måske været kirkelige udmøntninger endnu før. Et par mønttyper med formodede gejstlige motiver er blevet tolket i den retning. Eksempelvis findes der en unik mønt præget i Roskilde med navnet Sven og en buste en face, der holder en krumstav (fig. 4.24). En detalje på toppen af hovedet er tolket som en tonsur, dvs. den kronragning, som gejstlige personer foretog i datiden. Den er muligvis fra det store skattefund fra Holsteinsborg på Sjælland, der er nedlagt i 1080'erne og som blev fundet i 1730'erne. Det er dog ikke helt sikkert, da dette store og betydelige fund aldrig blev registreret ordentligt. Ikke desto mindre svarer møntens stil meget godt til fundets datering, og møntherren kunne være Sven Norbagge, der var biskop i Roskilde fra 1074-1088. Han skulle så, er det blevet foreslået, have fået en midlertidig udmøntningsret af kongen. Dette er dog en hypotese, der ikke lader sig bevise på nuværende vidensgrundlag, men måske dukker der en dag nye fund op, der gør os klogere på denne gådefulde udmøntning[58].

Flere skriftlige kilder taler om gejstlige udmøntninger i 1000-tallet, men de er alle skrevet ned meget senere end begivenhederne og kan derfor ikke anses for at være uadlelige sandhedsvidner. *Ribe Bispekrønike*, der er affattet omkring 1230, hævder, at bisp Odinkar fik halvdelen af møntindtægterne i Ribe af Knud den Store (1018-1035). Ud fra alt, hvad vi ved om udmøntningerne i Ribe, er det dog ikke særligt sandsynligt. Saxos påstand om, at kirken i Lund allerede i 1085 fik en fjerdedel af møntindtægten af kongen er sandsynligvis en fejlfortolkning af Knud den Helliges gavebrev, der giver kirken andre rettigheder og indtægter i byen[59].

Når vi imidlertid kommer op i anden tredjedel af 1100-tallet kan der ikke være tvivl om kirkens involvering i møntprægningen. Det er starten på den klassiske mønttype med en stiliseret kongebuste på forsiden og bispebuste på bagsiden. Busterne ses en face. Kongen bærer krone og holder et sværd, et scepter, et rigsæble eller et andet symbol på den verdslige magt. Bispen bærer bispehue og holder en krumstav, en korsstav, en bog eller lignende. I overensstemmelse med systemet med hyppige tvungne møntombytninger skiftes typerne ofte ud. Grundtypen bevares fra gang til gang, men detaljerne varierer. Den ældst dokumenterede forekomst af denne type[60] er fra kong Erik Lams tid (1137-1146). Typen er fra Lund, det viser fundene tydeligt. Forsiden med kongen bærer indskriften ERICV RE+ ECRI, og selvom de sidste bogstaver er lidt mystiske, er der dog tydeligt tale om en kong Erik. På bispesiden er der imidlertid ingen indskrift, men man formoder, at det må være ærkebisp Eskild (1137-1177), da han i et senere dokument nævnes som den, der fik andel i møntindtægterne af kongen[61]. På en mønttype fra Valdemar den Store (1154/1157-1182) ses Eskilds navn og titel, EZCHIL ARCHIEPC, tydeligt på bagsiden, mens kongens står på forsiden VVALDEMAR REX. Forholdet mellem konge og ærkebisp var ellers ikke særligt godt, og i 1161 brød konflikten ud i lys lue og Eskild gik i eksil i 7 år. Det forhindrede tilsyneladende ikke, at ærkebispesædet blev ved med at have sine møntindtægter.

En helt identisk mønttype blev præget i Roskilde med den berømte Absalon, der var bisp fra 1158 til 1191 (fig. 4.25). På møntens bagside står ABSALON EPIS[62]. Normalt var der ellers ikke typesammenfald mellem Roskilde og Lund, men grundtypen med konge og bisp var den samme i de to byer. I Lund er den stort set enerådende indtil Valdemar Sejrs regering (1202-1241), mens den i Roskilde fortsatte lidt endnu til Erik Plovpennings tid (1241-1250). Herefter forsvinder busterne, men det symbolske indhold fortsætter med kroner, sceptre, sværd og kongens navn eller forbogstaver på mønternes forside til at repræsenter kongen, mens bagsiden bar bispens symboler: bispehue, krumstav, nøgler eller lignende.

FIG. 4.27
Biskop Tues møntstempel
Danmarks ældste bevarede møntstempel fra Ribe har været brugt til at præge netop en af Tues tre mønttyper, nemlig den der ses på fig. 4.26 på tegningen.

I Jylland derimod er typologien ikke så fast. Der findes dog også mange gejstlige symboler på mønterne her, og fra Ribe kender vi hele tre forskellige mønttyper med indskriften TVVO, der hentyder til Tue, der var bisp fra 1214 til 1230 (fig. 4.26). I 2006 fandt arkæologer fra Den Antikvariske Samling i Ribe (nu Sydvestjyske Museer) sågar et møntstempel, der havde været brugt til at præge netop en af Tues tre typer (fig. 4.27). Møntstempler er uhyre sjældne, da man normalt ville destruere dem efter brug for at undgå falskmøntneri eller andet misbrug. Der findes kun to middelalderlige stempler fra det nuværende Danmark. Det andet er fra de fredsløses falskmøntnerværksted på Hjelm, som vi skal høre om i næste kapitel. Fra Lund, der jo historisk hører til Danmark, findes der fem stempler, der daterer sig fra midten af 1200-tallet til midten af 1300-tallet. Stemplet i Ribe har som antydet været brugt til en udmøntning i bispens navn. Det blev fundet i en affaldsgrube umiddelbart vest for Domkirken, hvor bispens møntsmedje meget vel kan have befundet sig[63].

De skriftlige kilder bekræfter mønternes tydelige tale om kirkelig involvering i udmøntninger. I Lund udstedte Valdemar Sejr i 1213 en bekræftelse på Lundekirkens fjerdedel af møntindtægterne. I Roskilde er kilderne meget senere end den periode, vi beskæftiger os med her, men de kan sagtens afspejle ældre forhold. De viser, at bispesædet fik en tredjedel af indtægterne. I Ribe nævnes det i 1234, at bispen fra gammel tid havde ret til halvdelen af møntindtægterne. Netop nu inddrog kongen imidlertid denne ret og kompenserede bispen med indtægten af plovskatten fra tre sysler. I Slesvig fik domkirken i 1175 halvdelen af møntindtægterne. For Viborgs vedkommende er kilderne tavse, og det har givet anledning til stor diskussion blandt forskere, om bispen i denne by ingen del havde i udmøntningen, eller om det blot er et spørgsmål om, at kilderne hertil ikke har overlevet til vore dage[64].

Hvad angår Odense, Aarhus og Børglum, hører vi intet om bispens eventuelle rettigheder. Der er heller intet tegn på, at klostre eller andre kirkelige institutioner end bispesæderne skulle have haft andel i udmøntningerne.

FIG. 4.26

BISKOP TUES MØNTER

På bagsiderne af disse tre mønttyper ses indskriften TVVO, der indikerer, at de er præget med Ribes biskop Tue (1214-1230) som møntherre.

FIG. 4.28
Skårne mønter af Orm-typen
Den ofte nøjagtige deling af denne mønttype fra omkring 1030 i halve og kvarte indikerer, at mønten blev brugt efter antal og ikke som tidligere efter vægt. Disse tre halve mønter er en del af et skattefund fra Roskilde, fundet ved udgravning i 1950'erne.

Vægt og lødighed

I vikingetiden havde mønternes gode sølvkvalitet været altafgørende. Mønterne blev jo brugt efter vægt til sølvværdien. Det er interessant at se, hvor stor en vægtvariation der var fra mønt til mønt for danske mønter før møntreformen i ca. år 1030. Man vejede dem jo alligevel ved betalinger, så det kom sig ikke så nøje med den enkelte mønts præcise vægt. Derimod var et højt og konstant sølvindhold altafgørende. Disse mønter var hovedsagligt efterligninger af samtidige engelske mønter, og faktisk var efterligningerne ofte tungere end de officielle engelske forbilleder. Hvis formålet havde været at sætte mønterne i omløb i England, ville det have været meget uhensigtsmæssigt. I England brugte man mønter efter antal, og så ville man jo miste et kvantum sølv per mønt. Men formålet må have været at omskabe noget sølv i en kendt, respekteret og anerkendt form, nemlig engelske mønter, til brug hjemme i Skandinavien. Det var nærmest blevet en konvention, at en mønt skulle se ud som en engelsk mønt!

Endnu mere tydeligt bliver paradokset ved den meget begrænsede udmøntning af efterligninger af hertugen af Normandiets mønt, der fandt sted et eller andet sted i starten af 1000-tallet. Her var det ikke kun vægten, der var højere – også lødigheden var det! I Normandiet brugte man på dette tidspunkt møntmetal på 65% sølv. Men efterligningerne var oppe på 90-95%, der var normen i Østersøområdet på dette tidspunkt. Disse mønter var helt klart ikke beregnet på at snyde møntbrugerne i Normandiet. Der er da heller ikke fundet en eneste i Frankrig. Samtlige kendte eksemplarer stammer fra fund i Skandinavien eller Østersøområdet. Det var her, de var beregnet til at skulle bruges[65].

Et af hovedelementerne i møntreformen omkring år 1030 var standardisering og øget regulering af vægten på mønterne. Det var mest gennemført på møntstedet i Lund, hvor man producerede Orm-typen. Det skulle bane vejen for at udbrede brugen af mønter efter antal. Man ser da også rigtigt mange Orm-mønter, der omhyggeligt er skåret i halve og kvarte (fig. 4.28). De skulle ikke bruges efter vægt, men som småmønt efter antal[66].

Som vi har set, vandt idéen om mønter efter antal langsomt indpas. Selvom den pålydende værdi var højere end metalværdien og garanteret af kongen, havde indholdet af ædelmetal ikke desto mindre stadig stor betydning. Folk var ikke parat til at acceptere mønter uden reel metalværdi, således som vi gladelig i vore dage tror på, at et stykke kobbernikkel er flere kroner værd, et stykke aluminiumsbronze både 10 og 20 kroner og et stykke papir med sikkerhedsgrafik flere hundrede kroner. Oven i købet er det, der i dag er allermest værd, et tal på en skærm, der forsvinder, når man afbryder strømmen. Nej, sådan var det ikke i 1000- og 1100-tallet. Der skulle være en vis reel værdi i mønterne.

Hvor stor overkursen på møntet metal var i forhold til umøntet i Danmark på dette tidspunkt, tillader kilderne os ikke at sige noget om. Men eksempler fra senere og mere kilderige perioder og steder viser en overkurs på 5, 10 eller 15%[67]. Nogle gange var den mere, endog betydeligt mere. Det skete, når kongen ville udnytte systemet. Her er vi inde på en af de fristelser, som en møntherre kunne falde for, når han først havde fået etableret sit møntmonopol. Rent praktisk kunne man enten sætte pålydende værdi på mønterne op eller ændre på udmøntningsformlen ved at sætte vægt eller lødighed ned.

Det kunne dog være nødvendigt for overhovedet at opretholde en møntproduktion at blande mere kobber i mønterne eller sænke deres vægt. Sølv var jo en vare, der kunne være knaphed på – og det var der oftest. Når der var knaphed på sølv, og det samtidigt var utænkeligt at have mønter uden sølv, kunne det være meget fornuftigt at reducere sølvmængden pr. mønt en smule. Når nabo-møntherrerne tilbød en bedre pris for sølvet, var det helt essentielt at sænke sølvmængden pr. mønt for overhovedet at kunne tiltrække sølv til sine møntsmedjer.

Der var således nærmest en indbygget automatisk tendens til langsomt faldende sølvindhold i mønterne. Når folk opdagede det faldende sølvindhold i mønterne, steg priserne langsomt. Det var en langvarig tendens, som ikke kunne ses fra det ene år til det andet. Priserne var jo også afhængige af mange andre ting. En dårlig høst kunne påvirke priserne meget på kort sigt.

DE DANSKE MØNTERS UDVIKLING I VÆGT

FRA SVEND ESTRIDSEN (1047-1074) TIL VALDEMAR SEJR (1202-1241)[68] **TABEL 4.3**

	SKÅNE	SJÆLLAND	JYLLAND
Svend Estridsen (1047-1074)	0,86-1,26 (1,43, 1,45, 1,84)	0,87-1,14	0,54-0,86 (1,00, 1,02)
Harald Hen (1074-1080)	0,82-1,03	0,89-1,11	0,95-0,96
Knud den Hellige (1080-1086)	0,72-1,07	0,75-1,02	0,35-0,75
Oluf Hunger (1086-1095)	0,85-0,96	0,71-1,02	0,63
Erik Ejegod (1095-1103)	0,78-0,92	0,70-0,98	0,64-0,76
Niels (1104-1134)	0,82-0,90	0,65-1,01	0,40-0,71
Erik Emune (1134-1137)	0,85-0,92	0,80-0,95	-
Erik Lam (1137-1146)	-	0,80?	-
Svend og Knud (1146-1157)	0,85	0,78-0,90	0,20-0,45 (NJ) 0,65-0,90 (RS)
Valdemar den Store (1154-1182)	0,80-0,92	0,82-0,95	0,11-0,25 (NJ) 0,65-0,84 (RS)
Knud 6. (1182-1202)	0,89-0,94	0,85-0,93	0,55-0,94
Valdemar Sejr (1202-1241)	0,82-0,95	0,85-1,00	0,50-1,00

Alle vægtangivelser er i gram. NJ = Nørrejylland; RS = Ribe og Slesvig.

UDVIKLINGEN I VÆGT OG LØDIGHED I MØNTTYPER FRA SJÆLLAND

CA. 1060-1160 **TABEL 4.4**

TYPE	DATERING	FUNDSTED	VÆGT	LØDIGHED	FINVÆGT	REFERENCE
Svend Estridsen, Hbg. 36, 39	Ca. 1060-75	Uden proveniens	0,88, 0,95	96,7, 95,5%	Ca. 0,85-0,90	Elfver 2007, nr. 12-13
Niels, Hbg. 9	Ca. 1130-34	Tessebølle (efter 1131)	0,73, 0,68, 0,67, 0,62, 0,60, 0,52	77,8, 77,6, 77,5, 77,4,75,4, 72,1, 71,1, 70,9, 69,0, 61,9, 59,9, 59,7, 58,1, 58,0, 56,0, 54,3, 43,4, 23,3%	To standarder? ca. 0,50 & ca. 0,40	Galster 1955b, s. 84-86, nr. 44, 63, 71, 72, 79, 82, 90, 96, 99, 107ab, 111, 115, 122, 125, 127, 131, 138
Erik, Hbg. 3-5	1131-	Haraldsborg (1132-1133)	0,71-1,08	51,2, 51,0, 43,9%	ca. 0,45	Galster 1955b, s. 99
Valdemar, Hbg. 9	Ca. 1160	Vråbjerg (ca. 1160)	0,65-1,14	45,5, 33,2, 31,7, 31,5%	ca. 0,30	Galster 1935b
Valdemar, Hbg. 9	Ca. 1160	Lyngby (ca. 1160)	0,70-0,89	ca. 37,5%	ca. 0,30	Galster 1935b

Alle vægtangivelser er i gram. Forkortelsen Hbg. henviser til Hauberg 1900 og 1906.

Udbuddet af sølv på markedet spillede naturligvis også en stor rolle for sølvets markedspris og dermed mønternes købekraft. Disse forhold er dog ikke noget, vi har kilder til at kunne belyse i detaljer for Danmark i 1000- og 1100-tallet.

Det, vi kan se, er, at mønternes sølvindhold rent faktisk falder over tid. I midten af 1000-tallet vejede den skånske og sjællandske penning knap 1 g og den jyske omkring ¾ g. Vægten holdt sig nogenlunde konstant, men lødigheden ændres gradvist over tid. Lødigheden var i starten generelt høj – 90-95%, det vil sige nærmest rent sølv, men i tidens løb falder den ned til ca. 35% i 1100-tallets anden halvdel (tabel 4.3-4.4).

Møntregningen udgik oprindeligt fra vægtsystemet. En mark var en vægtenhed på godt 200 g. I vikingetiden findes der faktisk sølvringe, der indpasser sig til vægten på 1, ½ og ¼ mark. De var således ikke kun smykker, men samtidigt betalingsmidler. Møntfoden havde således rødder langt tilbage. Marken blev opdelt i 8 øre eller 24 ørtuger. Antallet af penninge på en mark kunne variere. Ud fra vægtstudier skønner man, at der gik 240 penninge på en mark i Østdanmark og 288 i Jylland. Som fysisk mønt blev kun penningen præget, mens mark, øre og ørtug fungerede som regneenheder.

Oprindeligt var en mark penge (240 eller 288 penninge) og en mark sølv (godt 200 g rent sølv) det samme værd, men med mønternes faldende sølvindhold kom dette 1:1 forhold naturligvis ud af balance. Mønter havde ikke monopol som betalingsmiddel. Rent sølv blev brugt ved store betalinger, hvor det var mere praktisk at betale i sølv efter vægt. Men det kunne også være i et forsøg på at inflationssikre et beløb. Hvis der skete en møntforringelse, var man nemlig sikker på at få det samme beløb i sølvværdi igen, når man regnede i sølv efter vægt og ikke i penge. Til disse større betalinger, der på det praktiske plan kunne foregå i sølvbarrer, brugte man 'mark sølv' som vægt- og regneenhed.

På den måde opstod der to parallelle 'valutaer' – mark sølv og mark penge. De stod naturligvis i et kursforhold til hinanden, hvilket man glimtvist kan læse ud af kilderne. Således regnede man i *Skånske Lov* fra 1202/1215 1 mark sølv til 3 mark penninge. I *Kong Valdemars Jordebog* fra 1231 ser man for Odense samme kurs, idet 50 mark sølv omregnes til 150 mark penge. I *Sjællandske Lov* efter 1215 er der lidt usikkerhed, da forholdet 1:3 benyttes nogle steder, mens 1:1,5 ses andre steder[69]. I forhold til pengenes reelle sølvindhold er forholdet 1:3 dog nok det mest retvisende.

'Falskmøntnerkonger' og et kongemord

Folk tilpassede sig mønternes langsomt faldende sølvindhold og opfandt systemer med omregningskurs fra mark sølv og mark penge. Men der var også en anden slags møntforringelse, der var meget mindre accepteret af folk. Det var, når kongen med ét reducerede mønternes lødighed markant. Det var sådan en handling, der skaffede den franske konge Filip den Smukke (1285-1314) tilnavnet *Falskmøntnerkongen* – et tilnavn, der er udødeliggjort af den italienske digter Dante.

Også i Norden har konger fået dårligt ry for deres kobberholdige mønter. I *Morkinskinna* versionen af sagaen om den norske kong Harald Hårderåde (1047-1066) læser vi: "På 8. dagen efter jul fik mændene deres løn. Den blev kaldt Haraldsslátta og var mest af kobber. Højst halvdelen af den var sølv. Da Haldur fik sin løn, tog han pengene i en fold i sin kappe og så på dem. Sølvet så ikke godt ud. Han slår med den anden hånd, så alt falder ned i gulvhalmen". Her ser man kongen betale sine stormænd for deres troskab. Men i netop denne episode nægtede den islandske stormand Haldur Snorresen at modtage mønter, der ikke er af godt sølv. Det specielle ved situationen er, at det er kongens egen mønt. Han forsøger at få den accepteret til pålydende værdi, selvom den ikke holder sin metalværdi. Hermed er kongen på linje med den moderne europæiske kutyme, som Norden var ved at blive en del af. Men den traditionelle nordiske stormand Haldur ville have ordentligt sølv. Kongen var måske gået for langt i sin møntforringelse – i alt fald så langt, at den var synlig for enhver. Moderne metalanalyser af Harald Hårderådes mønter har rent faktisk vist, at de var

lavet af dårligt sølv. Nogle holder et respektabelt niveau på omkring 85% sølv, men de dårligste er helt nede på 20%. Forringelsen er tilsyneladende sket i flere etaper[70]. Så Haldur havde ret i at være skeptisk.

Historien fortsætter med, at Haldur ikke mødte op, da kongen kort efter forberedte et togt mod Danmark. Bard, en af kongens mænd, forsøger at overtale Haldur. Men Haldur "siger: 'Hvorfor skulle jeg tjene ham, når han ikke engang giver mig ordentligt løn?' 'Tal ikke om det', sagde Bard, 'du burde vel nok kunne bære, hvad stormænds sønner accepterer uden at kny. Du opførte dig ikke passende sidst, da du smed pengene ned i halmen. Du må dog vide, at kongen anser det for en fornærmelse'. 'Jeg tror ikke, jeg nogen sinde har været så forræderisk i hans tjeneste, som han var, da han betalte mig', svarede Haldur. 'Du har ret', sagde Bard. 'Vent og lad mig tale med kongen om det'. Bard gik til kongen og bad ham betale Haldur med ordentlige penge, hvilket Haldur helt sikkert var værd. 'Er det ikke lidt vovet af dig', sagde kongen, 'at bede om en anden betaling til Haldur end den, som stormændenes sønner godtager, efter hans frække opførsel, sidst han blev betalt?' Bard svarede 'Herre, overvej, hvad der er mest værd: hans mod, jeres langvarige venskab – og dit storsind. Du kender Haldurs temperament, hvis du ærer ham vil det give dig godt ry'. Kongen sagde: ' Lad ham få sølvet!' Sådan blev det, og Bard kunne bringe

FIG. 4.29
Knud den Helliges død i Skt. Albani Kirke
Danmarks helgenkonge led martyrdøden i 1086, og der blev senere oprettet en helgenkult til hans tilbedelse. Mordscenen fra Skt. Albani Kirke i Odense ses her malet af Christian Albrecht von Benzon i 1843.

Haldur 12 øre [vægtenhed] fint sølv". Trods møntforringelsen havde en del af kongens krigere åbenbart allerede accepteret disse nye penge. Det fremgår også af historien, at det er majestætsfornærmelse at nægte at modtage kongens mønt – det går faktisk igen i lovtekster meget senere. Danmark har også sin historie om en konge, der misbrugte møntregalet til en hurtig gevinst. Det er Danmarks helgenkonge, Knud den Hellige (1080-1086). Han planlagde i 1085 med støtte fra sin svigerfar, grev Robert af Flandern, og kong Olav Kyrre af Norge et togt for at vinde Englands trone. I England sad siden 1066 den normanniske hertug Vilhelm Erobreren som konge.
Om sommeren samledes den danske ledingsflåde i den vestlige del af Limfjorden, hvorfra der dengang var direkte udsejling mod Nordsøen – en passage, der sandede til nogle årtier senere og først blev genåbnet i 1800-tallet. Kongen blev dog opholdt i Slesvig, sikkert på grund af en tysk trussel mod grænsen. Utilfredsheden steg i ledingsflåden, og til sidst blev flåden sendt hjem med ordre om at møde igen året efter.

Herefter gik kongens fogeder i gang med at inddrive bøder fra folk, der var udeblevet ved ledingen. Fogederne var i forvejen upopulære på grund af deres nidkærhed ved inddrivelse af bøder og nye skatter, som kongen havde indført. Det hele endte i oprør, da man skulle samle flåden året efter. Kongen og hans hird måtte flygte til Slesvig og videre over til Fyn, hvor de i Odense blev indhentet af oprørerne. Kongen søgte beskyttelse i Skt. Albani Kirke, men lige meget hjalp det (fig. 4.29). Han og hans mænd blev hugget ned foran alteret. Det skete 10. juli 1086 – og så blev der misvækst i Danmark – tørke og varmebølge i vækstsæsonen og styrtregn og oversvømmelse i høstsæsonen. Knuds bror og efterfølger Oluf fik ligefrem tilnavnet Hunger – og det blev sagt, at der skete mirakler ved kong Knuds grav i Odense. I 1101 blev Knud kåret til helgen.

Men hvad har det med mønter at gøre? Krønikeskriveren Ælnoth fortæller omkring 1120, at "de kongelige ombudsmænd og fogeder […] tillagde marken større vægt, værdsatte al ting billigt og lod – for at udtrykke mig i menigmands mål – en øre knap gælde en ørtug". Normalt gik der 3 ørtuger på en øre, både som vægtenhed og som regnemønt. Sætningen står i en opremsning af Knuds voldsregimente, hvor der blev inddrevet mange bøder, ført retssager uden grund osv.

Man kan læse Ælnoths tekst som en klage over fifleri med vægtsystemet, men det kan faktisk lige så godt gælde møntsystemet. Knud den Hellige lod i Jylland præge en ny mønttype med kongen siddende på tronen på den ene side og et kors på den anden (fig. 4.30). Disse mønter er især kendt fra skattefundene i Bjerregrav ved Randers og Jegstrup ved Viborg, som man regner med er nedlagt i forbindelse med oprøret mod kongen i 1086. Mønttypen er præget i Viborg af møntmestrene Arngrim, Eka, Erik, Edvard, Sten, Torsten og Sivart, i Aalborg af Godvine, Orm og Sebjørn samt endeligt i Randers af Asser, Asbjørn, Ketil og Sune. Udmøntningen må have været betydelig – det viser både antallet af varianter, møntsteder og møntmestre. Det interessante er, at både hvad angår vægt og lødighed lever mønterne ikke op til den forventede standard. På dette tidspunkt ville man i Jylland have forventet en vægt på ca. ¾ g næsten rent sølv. Faktisk tyder de få bevarede eksemplarer på, at Knuds forgænger Harald Hen oven i købet forsøgte at præge mønt i Jylland på sjællandsk/skånsk standard på knap 1 g. Her kommer så Knuds jyske mønter, der vejer knap 0,6 g. Hvad værre er, så viser en moderne lødighedsprøve en sølvholdighed på kun 55%. Det giver en finvægt på knap ⅓ g sølv pr. mønt, det vil sige vel under halvdelen af, hvad den burde være. Det svarer faktisk meget godt til Ælnoths påstand om at lade "en øre knap gælde en ørtug"[71].

Lad os vende tilbage til kong Knuds tog mod England. I sine forberedelser til Englandstogtet havde han brug for penge. Han indførte nye skatter og forsøgte at inddrive uberettigede bøder. Og så benyttede han sig, ligesom Harald Hårderåde i Norge, af, at han nu havde møntmonopol og selv fastsatte mønternes pålydende værdi. Noget tyder dog på, at han – ligesom Harald Hårderåde – var gået for langt i udnyttelsen af møntregalet. Utilfredsheden steg, der blev oprør, og det endte med kongens død. Dårlig mønt var således én af ankerne mod kongens styre. Det er slet ikke

FIG. 4.30
Knud den Helliges jyske mønt
Var utilfredsheden med denne underlødige mønttype en af faktorerne, der udløste det oprør, der endte med Knud den Helliges død i 1086?

FIG. 4.31

DEN ITALIENSKE GÅRD I MINEBYEN KUTNÁ HORA, TJEKKIET

Oprindeligt var der 18 møntsteder fordelt i Bøhmen (nuværende Tjekkiet). Hvert møntsted producerede egne mønter af forskellig kvalitet. Kong Wenzel 2. besluttede derfor at samle alle møntstederne for at lave ét centralt møntsted. Samtidig udrullede han en møntreform, der betød at hele landet fik en fælles møntfod. I løbet af 1300-tallet blev de 18 møntsteder placeret i Den Italienske Gård i Kutná Hora, som lå lige ved de miner, der leverede sølv til møntproduktionen. Hver møntsmedje var op til 5 m høj, havde sin egen indgang fra gården og bar våbenskjoldet for den by, som oprindeligt havde udgjort møntstedet. På illustrationen ses nederst den ene ende af Den Italienske Gård, mens billedets øverste del viser minedriften i området og andre dertil knyttede værksteder.

uset i Danmarkshistorien; det er faktisk blandt begrundelserne for at afsætte kong Erik af Pommern i 1439[72] og Christian 2. i 1523. Knud den Hellige stod i et vadested. Hans planlagte Englandstogt er i pagt med vikingetidens traditioner, og man kan symbolsk se dets fiasko som vikingetidens afslutning for Danmarks vedkommende. Samtidig er hans forsøg på styrkelse af kongemagten, indførelse af skatter og udnyttelse af møntregalet moderne og i samklang med de samtidige forhold i det kristne Europa. Knud havde således på én gang et ben i den gamle og et ben i den nye tid.

Udmøntningen som samfundsinstitution

Der er mange ubekendte i vores billede af udmøntningerne i tidlig middelalder. Møntprægningens organisering og dens betydning i datidens samfundsliv er nogle af dem. Men noget ved vi dog alligevel om det, og andet kan vi opstille hypoteser om.

Hvordan skal man forestille sig den praktisk/fysiske organisering af møntprægningen? Vi har nok en tendens til at se møntproduktionen som en ret bastant proces, der forudsætter tungt stationært udstyr i stil med de store prægemaskiner i industribygninger, som karakteriserer vore dages møntfabrikker. Men således var det ikke nødvendigvis tidligere.

Selve metalbehandlingen krævede naturligvis en vis fast installation med esse og så videre. Det kan man få et indblik ved at se i møntmester Reynold Junges regnskaber fra lyn-installeringen af et møntværksted i Aarhus under Grevens Fejde i vinteren 1534/1535 (se kap. 7, s. 448)[73]. Vi har ingen tilsvarende detaljerede kilder fra tidlig middelalder, men der er ingen grund til at tro, at teknologien skulle være grundlæggende anderledes. I virkeligheden ville man nok kunne nøjes med den esse, som enhver guldsmed havde i sit værksted, så det har nok ikke nødvendigvis været så tungt at få stablet en produktion på benene.

Processen bestod i flere etaper. Man skulle først smelte det metal, man havde til rådighed, og blande det til den rette legering. Herefter støbte man aflange barrer, de såkaldte tene. De blev hamret ud til tynde aflange plader. Af dem klippede man så blanketterne. Sidste fase var prægningen. Man havde et sæt stempler med møntmotivet i negativ. Det ene stempel blev fastgjort på et stabilt underlag, møntblanketten blev anbragt ovenpå, det andet stempel placeret på blanketten, hvorefter et par hammerslag på det øverste stempel sørgede for, at motivet blev præget ned i blanketten. Selve prægningen kunne næsten foregå hvor som helst – dog vil det være hensigtsmæssigt med en varmekilde til opvarmning af blanketten inden prægning, således at den var tilpas blød i metallet til at undgå revner. Til allersidst blev de færdigprægede mønter kontrolleret og vejet.

Man forestiller sig instinktivt møntværkstedet som en institution, der befinder sig samlet i en solid bygning, hvor processen kan kontrolleres og de store værdier, der håndteres, kan opbevares i fuld sikkerhed mod grådige sjæle. Det kunne eksempelvis være indenfor kongsgårdens beskyttende mure. Hvis man har besøgt de endnu delvist bevarede møntværksteder fra 1300-tallet i Den Italienske Gård i minebyen Kutná Hora i Tjekkiet bestyrkes man i den forestilling (fig. 4.31). 18 møntværksteder lå side om side bag de beskyttende mure. Sådan var det imidlertid ikke altid. I den sydengelske by Winchester er der bevaret opgørelser over skatteindtægter og ejendomsforhold i 1000- og 1100-tallet i den såkaldte *Winton Domesday*. Her fremgår det, at møntprægningen foregik i en række forskellige værksteder ved hovedgaden. De lå tæt ved hinanden, men var bestemt ikke samlet i

FIG. 4.32
Prøveaftryk
Plade i bly med prøveaftryk af møntstempel fra omkring 1070. Fundet i Lund.

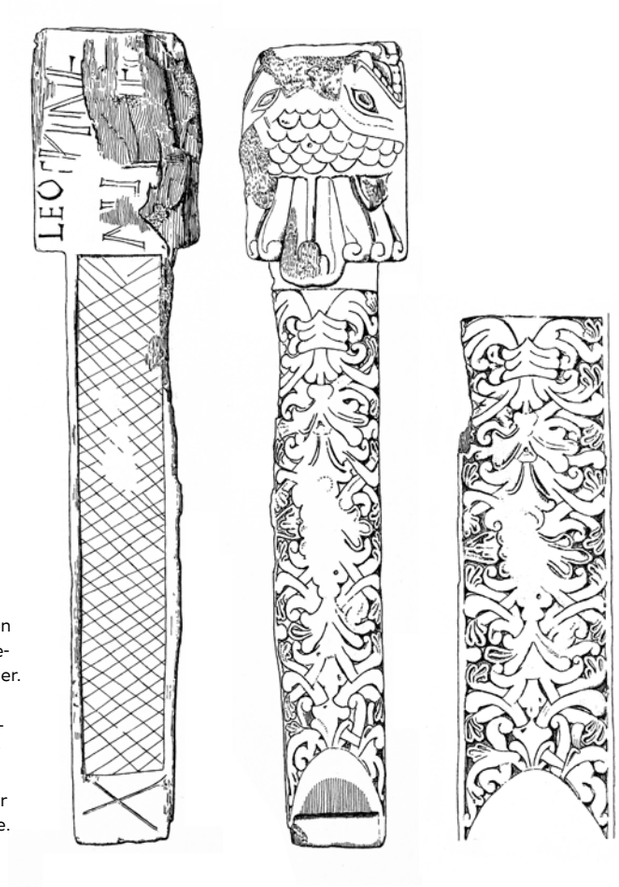

FIG. 4.33
Låg fra penneskrin fra 1000-tallet
Låget er udskåret i ahorn eller morbærfigen og stammer fra skrin beregnet til skriveredskaber. Håndtaget er udformet som et stiliseret løvehoved. Fundet i Lund. Her læser man også navnet Leofwine, der måske var en af byens møntmestre.

en bygning. Og de lå netop ude ved hovedgaden og ikke inde på kongsgården. Først omkring 1180 blev mønten samlet på ét sted, og den klassiske møntsmedje opstod. Kilderne giver os også et indblik i, hvor møntmestrene havde ejendom – de var godt spredt ud over byen, dog med en vis koncentration omkring hovedstrøgene[74].

Winchester er – også i engelsk og europæisk sammenhæng – exceptionelt veldokumenteret. I Danmark og Norden er kilderne slet ikke så detaljerede. Her må arkæologien komme os til hjælp, selvom dens udsagn også er fragmentariske og ufuldstændige. Indenfor grænserne af det middelalderlige Danmark er det tætteste, vi kommer på møntfremstillingen i tidlig middelalder, spredte fund af enkeltgenstande med relation til møntprægningen. I Ribe er der, som nævnt ovenfor, fundet et møntstempel i et affaldshul tæt ved bispegården, så her lå møntsmedjen måske bag beskyttende mure? I Lund er der en række fund – en blyplade med aftryk af et møntstempel, et vægtlod med møntaftryk samt en række lidt senere møntstempler og uprægede blanketter (fig. 4.32). Desuden er der fundet låg til et penneskrin og en stok, begge fra 1000-tallet, og begge med indskrift med personnavne – Leofwine og Ulfkil – der meget vel kan være identiske med møntmestre af samme navne, som er kendt fra mønternes indskrifter (fig. 4.33). Det interessante er, at disse fund ikke ligger samlet, men spredt ud over et område i en diameter på et par hundrede meter rundt om Stortorget, byens centrale plads. Indtil vi finder genstande i sikker arkæologisk kontekst, og endnu bedre jordfaste produktionsspor, kan vi ikke med sikkerhed konkludere noget ud fra disse fund. Men det er ikke desto mindre påfaldende, at de ligger så spredt. I lyset af kilderne om møntprægning i Winchester kunne man let forestille sig, at det afspejler en møntproduktion, der ikke var samlet i én bygning, men fandt sted mange steder rundt om i byen. I Roskilde omtales omkring 1160 nogle officielle forhandlinger "i Gerhard møntmesters stue", hvilket må indebærer, at møntmesteren havde egne lokaler, der ikke lå i kongsgården[75].

Andre steder i Norden har vi mere omfattende udgravningsresultater. Udgravningerne af møntværkstederne på Hjelm (ca. 1290), i nordstaden i Lödöse nord for Göteborg (1300-tallet) og i Trondhjem (1500-tallet) er for sene til, at vi kan bruge dem som parallelmateriale i denne sammenhæng. Derimod tyder spredte fund af læderunderlag fra brakteatprægningen i affaldslag fra 1100- og 1200-tallet i Lödöse på, at møntprægningen fandt sted i selve byen, om end ikke langt fra kongsgården, der lå på en lille bakketop[76].

I Lödöse har vi ikke kendskab til den præcise bygning, hvor møntarbejdet fandt sted. Men det har vi i Sigtuna. Det drejer sig ganske vist om en udmøntning, der dateres til ca. 995-1030, og som dermed er lidt tidligere end den periode, der interesserer os her. Fundet er imidlertid så enestående, at det nok er værd at nævne alligevel. Møntprægningen fandt sted i et helt almindeligt byhus i træ med stensyld og jordstampet gulv. Der har tydeligvis været beboelse i huset. Ud over møntslagning har der også fundet andre håndværksmæssige aktiviteter sted: bearbejdning af guld og bronze, perleproduktion og bearbejdning af hvalrostand. Huset lå ved en lille slippe fra hovedgaden ned mod vandet. På den anden side af slippen lå kongsgården. Møntproduktionen fandt altså sted ude i byen i et almindeligt hus med mangeartede aktiviteter, men dog ikke langt fra kongens magtcentrum. Hvis vi går en lille smule længere tilbage i tiden, ser vi også møntproduktion i et helt almindeligt hus i vikingernes York i 900-tallet[77].

En anden måde at nærme sig møntprægningens organisering er ved at se på mønterne selv. Udfærdigelsen af stemplerne til møntprægning var i høj grad manuelt arbejde. Ved hjælp af en mejsel samt med punsler for visse bogstaver og motivelementer blev møntmotivet hamret ind i metallet på møntstemplet. Det indebar, at selv om motivet var identisk, var der altid små forskelle fra det ene stempel til det andet. Selve stemplerne er kun meget sjældent bevaret til i dag, men vi kender dem fra deres aftryk på mønterne. Når man meget nøje sammenligner to mønter, kan man finde ud af, om de er slået med samme eller forskellige stempler. Stemplerne bliver slidt og skal jævnligt udskiftes. Ved at se på kombinationsmønstret mellem forside- og bagsidestempler får man indblik i møntstedets arbejdsmetoder.

FIG. 4.34
Den nye lundemønt
Denne byzantinsk inspirerede mønt, som blev slået i 1050'erne under Svend Estridsen, indikerer betræbelserne på et mere velordnet og moderniseret møntsystem. Bemærk møntmester Alfvards navn på møntens bagside.

Der kan være fine kæder, hvor det ene stempel afløser det andet. I det tilfælde har man brugt et stempel til det var slidt op, før man tog et nyt i brug. Og der kan være store netværk, hvor stemplerne kobler hulter til bulter, som viser, at man har taget et tilfældigt stempel i en pulje med mange stempler, der var i brug samtidigt. Meget interessant bliver det, når man ud fra mønternes indskrifter kan se, at der var flere møntmestre aktive på samme tidspunkt på et enkelt møntsted. Her viser engelske undersøgelser fra møntstederne Lincoln og Winchester i England, at møntmestre faktisk af og til delte forsidestempler. Kæderne er dog korte og velordnede kæder, så det har ikke bare været en stor pulje af stempler man kunne forsyne sig fra. Dette nuancerer de skriftlige kilders antydninger, at møntmestrene arbejdede hver for sig[78].

Stempelstudier er meget tidskrævende, og der er endnu ikke lavet særligt mange på danske mønter fra tidlig middelalder. De bedst undersøgte serier er mønterne fra Lund fra 1000-tallets første halvdel. Her kan man konstatere, at både i århundredets første, andet og femte årti fremstår stempelkoblingerne nærmere i net end i kæder. Her har altså sandsynligvis været en fælles pulje. Ved møntstedet i Slesvig omkring 1080 er der derimod kun små korte kæder. Det tyder på, at arbejdet var velorganiseret og under streng kontrol. Man sørgede for at slide et stempel op, før man tog et nyt i brug. I Aalborg derimod har der i starten af 1100-tallet på visse tidspunkter været flere stempler i brug på én gang, mens Randers synes mere kontrolleret med et par stempler ad gangen. Det er i øvrigt interessant at se, at der har været en vis udveksling af stempler mellem møntmester Baldwine i Aalborg og Suna i Randers[79].

Situationen i Lund i slutningen af 1050'erne er også blevet undersøgt. Det drejer sig om mønttypen med en stående, velsignende Kristus i byzantinsk stil på forsiden og et kunstfærdigt kors på bagsiden. Netop denne type var sandsynligvis tænkt som starten på et mere velordnet møntsystem. Stort set alle mønterne bærer læselig indskrift, så man kan følge de enkelte møntmestres produktion. 33 navngivne møntmestre var aktive under denne udmøntning og benyttede hertil i alt 105 forsidestempler og 109 bagsidestempler (tabel 4.5). Udmøntningen anses for at have varet højst 5 år – bare disse tal siger noget, om produktionens anseelige størrelse! De 33 møntmestre var dog tilsyneladende ikke alle lige produktive. Fem af dem – Alfvard, Atsor, Carl, Sven og Ulfkel – var i sværvægtsklassen med mellem syv og ti bagsidestempler hver (fig. 4.34). Med enkelte undtagelser kobler deres stempler ikke til andre møntmestres stempler. De arbejder altså hver for sig – måske endda i hvert sit værksted? Alle fem var også aktive under udmøntningerne, der gik forud for den undersøgte type, og fire af dem fortsatte under de efterfølgende typer. Syv møntmestre – Fadi, Lefsi, Svartbrand, Thorgot, Thord, Thurstan og Uben – hører til en mellemgruppe med hver fire bagsidestempler.

Hovedparten af disse møntmestre har halvlange karrierer – sådan at forstå, at de var aktive enten før eller efter den undersøgte mønttypes prægetid. De sidste 21 møntmestre har kun benyttet mellem et og tre stempler. Ti af dem er kun kendt fra den undersøgte type. De resterende var kun aktive enten før eller efter mønttypen. Ingen af dem havde altså lange karrierer. Både nogle af mestrene i mellemgruppen og dem i letvægtsklassen indgår kun i 'én-mester-stempelkæder'. Nogle af mestrene i disse grupper har imidlertid benyttet stempler, der kobler til andre mestres stempler. Eksempelvis har Thord, Bossi og Lefsi delt forsidestempler, og det samme har Fadi, Sevvine og Thorgot. De har måske arbejdet sammen i et fælles større værksted? Situationen har altså tilsyneladende været kompleks med nogle mestre, der arbejdede alene, og andre, der arbejdede sammen. Samtidig har der parallelt været meget produktive mestre, der var aktive i lange perioder, og andre, der havde en mindre produktion i kortere perioder (tabel 4.5)[80].

OVERSIGT OVER MØNTMESTRE I LUND

CA. 1050'ERNE **TABEL 4.5**

NAVN	AKTIV UNDER HARDEKNUD & MAGNUS	AKTIV SENERE UNDER SVEND ESTRIDSEN	ANTAL BAGSIDESTEMPLER HBG. 28	STEMPELKOPLINGERNE TIL ANDRE MØNTMESTRE, HBG. 28
Carl	X	X	10	Cristiern, Alfvard
Atsor	X	X	9	Ingen
Alfvard	X	0	8	Carl
Svein	X	X	8	Ingen
Ulfkel	X	X	7	Ingen
Cadi/Fadi	0	X	4	Thorgot, Sevine, Svartbrand
Lefsi	X	X	4	Thord, Bossi
Svartbrand	0	X	4	Cadi
Thorgot	0	X	4	Cadi, Sevine, Uben
Thord	0	X	4	Lefsi, Bossi
Thurstan	X	X	4	Ingen
Uben	0	X	4	Thorgot, Swafa
Empa	0	0	3	Ingen
Northman	0	X	3	Ingen
Stekar	0	0	3	Ingen
Bossi	0	X	2	Lefsi, Thord
Cristiern	0	0	2	Carl
Parhus	0	0	2	Ingen
Sevvine	0	X	2	Cadi, Thorgot
Swafa	0	X	2	Uben
Thorern	0	0	2	Ingen
Toe	X	0	2	Ingen
Agre	0	0	1	Ingen
Alfnath	X	0	1	Ingen
Argo Esk	0	0	1	Ingen
Arrni	0	0	1	Ingen
Aslak	X	0	1	Ingen
Atsor Pai	0	X	1	Segrim
Godwine	0	X	1	Ingen
Guth	0	0	1	Ingen
Guthferth	0	0	1	Ingen
Othen	X	0	1	Ingen
Segrim	0	X	1	Atsor Pai

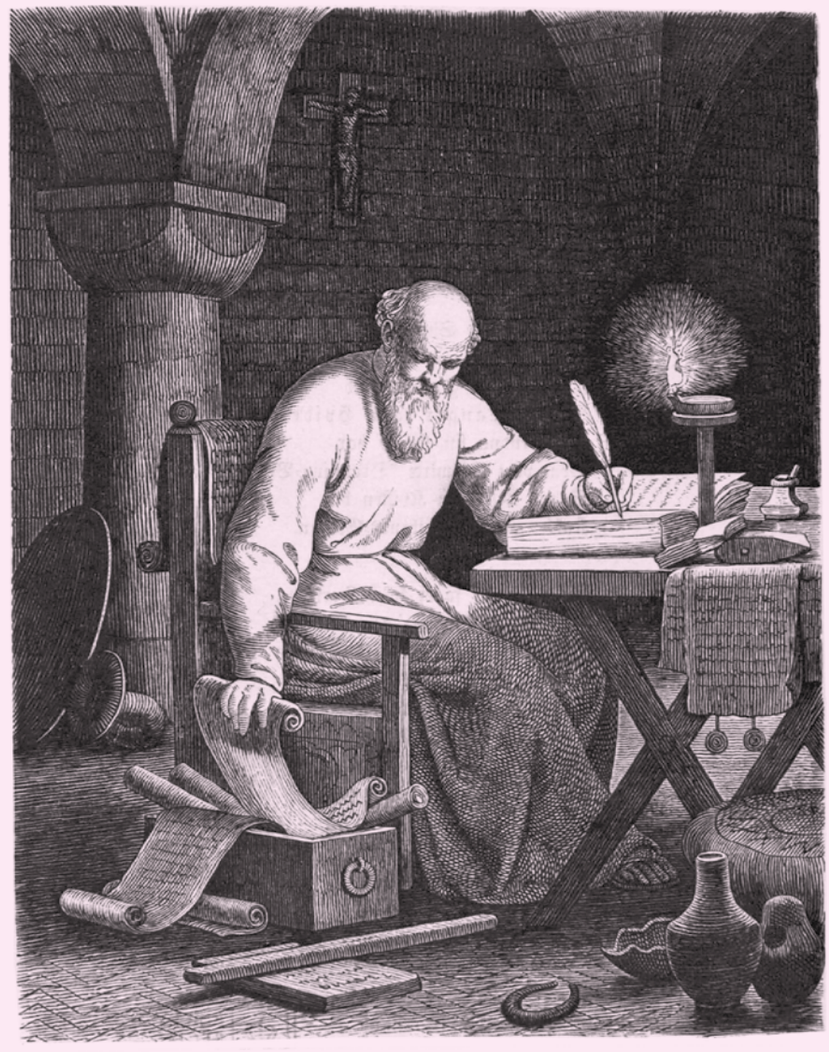
X = aktiv møntmester 0 = ikke aktiv møntmester

Oversigten viser produktionen af mønttypen Hbg. 28 i 1050'erne i Lund samt møntmestrenes eventuelle forudgående og efterfølgende aktivitet. Mønterne, som blev slået under Svend Estridsen, var udover Hbg. 28 de såkaldte runemønter af typerne Hbg. 30, 31 og 32A. Forkortelsen Hbg. henviser til Hauberg 1900.[81]

FIG. 4.35

SAXOS GESTA DANORUM

Krønikeskriveren Saxo Grammaticus blev født ca. 1160 og døde engang efter 1208. På foranledning af biskop Absalon (d. 1201) skrev Saxo krøniken *Gesta Danorum* (Danernes bedrifter). Værket handler om danernes og det danske riges historie fra fjern fortid til omkring 1185. Absalon nåede imidlertid ikke at se det færdige resultat af Saxos anstrengelser, da Saxos værk sandsynligvis først var færdigt efter 1208. I stedet dedikerede Saxo sin krønike til Absalons efterfølger, ærkebiskop Anders Sunesen (1170-1228), og til Valdemar Sejr (1170-1241). *Gesta Danorum* regnes i dag som en af de vigtigste kilder til Danmarks tidligste historie. For den del af Gesta Danorum, der omhandler Saxos samtid eller den nære fortid, indeholder værket også fra tid til anden interessante oplysninger om de økonomiske forhold i riget.

Hele den foregående diskussion leder op til spørgsmålet om møntmesterens stilling i samfundet. Var han en kongens mand? Eller var han en privatperson, der indgik et aftaleforhold med kongen om at varetage møntprægningen? Var hans hovedbeskæftigelse møntprægning, eller var det blot en blandt mange aktiviteter i hans arbejde?

Først vil det nok være på sin plads at fastslå, at mange møntmestre forblev længe i embedet. Deres navne optræder i mønternes indskrifter, og både i Danmark og England kan vi se, at deres aktivitetsperiode har været lang. Asferth arbejdede nærmest uafbrudt i Lund fra Knud den Store (1018-1035) til Knud den Hellige (1080-1086) – med mindre, naturligvis det drejer sig om flere personer med samme navn. Esbern arbejdede i Roskilde under Svend Estridsen, Harald Hen og Knud den Hellige. Edvard prægede i Viborg både under Harald Hen og Knud den Hellige. Og eksemplerne kunne fortsættes.

Imidlertid er der også meget, der tyder på, at møntmestrene ikke har været helt nært tilknyttet kongen. Deres værksteder lå som nævnt ovenfor ofte ude i byen, og ikke på kongsgården. I engelske Winchester viser de skriftlige kilder, at møntmestrene havde borgerrettigheder og var holdne[82]. Engelske kilder viser også, at de betalte afgifter til kongen af deres produktion. Ofte havde de også andre aktiviteter, såsom guldsmedearbejde. Og det passer jo fint med fundet af rester af guldsmedearbejde i mønthuset i Sigtuna i Sverige. De er ligeledes knyttet til vekselererarbejdet, hvil-

ket er logisk, for det var ved omveksling af gamle og udenlandske mønter samt ved køb af ædelmetal, at de fik råmateriale til at kunne præge nye mønter. Sammenknytningen mellem møntmester og vekselerer ses også i senere danske kilder[83]. Senere i middelalderen og nyere tid kender vi for eksempel i Nederlandene til folk, der lavede alt muligt fra krohold til landbrug, men som havde status af møntmester. Denne status var dog mere formel end reel. På det tidspunkt var møntmesterembedet både skattefrit og arveligt, så det var blevet til et privilegium, som man holdt fast i, selv om man næsten ikke udøvede erhvervet reelt. Men i Danmark i tidlig middelalder skal man dog ikke regne med tilsvarende situationer.

Da der i år 1158 skulle vælges ny biskop i Roskilde efter biskop Assers død, opstod der splid i byen. Under de efterfølgende uroligheder, fortæller Saxo (fig. 4.35), at nu drev de indfødte borgeres broderskab "deres galskab så vidt, at de forgreb sig på kongens møntmester og ikke alene jævnede hans hus med jorden, men også ranede alt hans gods. Nu blev kongen alvorligt vred på byen for denne hån mod hans højhed og førte en stor hær af landsfolket mod den for at lægge den øde"[84]. Det ender dog med forlig og en stor bøde til borgerne. Møntmesteren symboliserede med andre ord kongen, og kongen beskyttede ham. At det så i den konkrete situation gav kongen anledning til at få valgt sin kandidat, Absalon, til bispestolen, er en anden historie.

Møntmestrene fremstår således som en social gruppe af frie mænd, der hørte til i samfundets bedre ende. De arbejdede for kongen, men var ikke i egentlig forstand kongens mænd. Spørgsmålet er så, om møntprægningen var deres hovedbeskæftigelse eller om det blot var en biting. Når vi forsøger at svare på det, kommer vi også ind på et andet centralt emne i diskussionen om møntforhold: nemlig om udmøntningen var kontinuerlig eller ej. Var behovet for mønt så stort, at det borgede for en permanent møntproduktion? Svaret på dette spørgsmål afhænger i høj grad af, hvordan man ser mønternes rolle i samfundet. Det er et spørgsmål, der er åbent for debat.

Var formålet med møntningen at skaffe betalingsmiddel til markedet? I Tyskland ser vi ofte kejseren forære 'mønt og marked' til en gejstlig institution. Vi må her forstå, at det drejer sig om retten til at afholde marked i den pågældende by og at få indtægterne heraf i form af told og afgifter. Markedet var berammet til et bestemt sted og et bestemt tidsrum, hvor der herskede markedsfred, som var garanteret af magthaveren. Et praktisk betalingsmiddel i form af mønt var en anden service, som magthaveren stillede til rådighed – mod afgift. Kan man heraf udlede, at der kun var møntprægning, når det var markedstid? I senere tider ser vi, at udmøntningen skyldes kongens behov for mønt, når han står overfor at skulle betale tropper eller andet. Han lader simpelthen sølv omgøre til mønter, som er den form, han har brug for. Disse forhold kunne tyde på, at udmøntningen ikke foregik kontinuerligt.

På den anden side var der, som vi skal se lidt senere, så mange sammenhænge i samfundet, hvor mønter blev brugt, at man må formode et mere konstant behov for mønter og dermed også en mere kontinuerlig udmøntning. Kongen havde også en interesse i møntprægning, for den gav indtægt. Hyppige eksempler på overpræg af gamle mønter med nye stempler kan måske også tydes som et tegn på kontinuerlig møntbrug[85].

Et aspekt er vigtigt at tage med i diskussionen, det er størrelsen på udmøntningerne. Da regnskaberne ikke er bevaret, må vi endnu engang vende os mod mønterne selv. Antallet af bevarede eksemplarer kan ikke uden videre bruges til bedømmelse af udmøntningsvolumen, da et enkelt større skattefund kan være ansvarlig for, om en mønttype er almindelig i dag eller ej. Det er meget bedre, når man har haft mulighed for at foretage stempelstudier (se kap. 3, s. 135). Man må nemlig formode, at det antal mønter, man har kunnet præge med et stempel, før det var slidt op, har været rimeligt konstant. Der har selvfølgelig været undtagelser, hvor et enkelt stempel med en svaghed i metallegeringen sprak hurtigt og måtte kasseres, mens andre har været specielt langlivede, men det ændrer nok trods alt ikke meget ved det store billede.

Hvis antallet af bevarede eksemplarer af en mønttype er lille, må man formode, at vi ikke har kendskab til alle stempler, men ved hjælp af statistiske udregninger kan vi skønne det oprindelige antal stempler. Vi kan herved få et, om end upræcist, billede af udmøntningernes størrelse. Stempelstudier er som sagt meget tidskrævende, og de er ikke foretaget systematisk på de danske tidlige middelalderlige mønter. Men selv for de typer, hvor der ikke foreligger egentlige stempelstudier, antyder det store antal af varianter, at udmøntningen må have været betydelig. De skøn, der er foretaget på dette grundlag, viser betydelige udmøntningstal for danske tidligmiddelalderlige mønter. Der kan være tale om op mod en million eksemplarer af blot en enkelt mønttype ved et enkelt møntsted[86].

De overvejelser, der er fremført i de ovenstående linjer, må føre til konklusionen, at der i Danmark var en mere eller mindre kontinuerlig udmøntning. Mønter var blevet en så vigtig samfundsinstitution, at det var nødvendigt at opretholde en jævn forsyning.

Dogmet i middelalderen var, at mønterne skulle indeholde en stor del af deres pålydende værdi i ædelmetal. Herved havde man gjort sig afhængig af forsyningerne af ædelmetal, hvilket i praksis i denne periode var sølv. Kun hvis man kunne få fat i det, kunne man opretholde den nødvendige konstante forsyning af mønter til markedet. Sølv kunne komme fra handel med udlandet, og fra indsmeltning af gamle mønter, der blev inddraget. Det kunne også ske ved at man tiltrak noget af det sølv, der lå opsparet hos kirker og privatpersoner. Det kunne man gøre ved at sætte prisen på sølv op. Det skete i praksis, som vi så ovenfor, ved at sænke sølvindholdet i mønterne. Det ville være interessant at kunne følge fluktuationerne i udmøntningstallene for bedre at kunne følge alle disse faktorers udvikling og betydning. Men regnskaberne for udmøntningerne er som sagt ikke bevaret, og vi venter endnu på mere omfattende stempelstudier for at kunne følge detaljerne i udviklingen.

Møntvæsenet krævede et administrativt apparat, der var i stand til at formulere beslutning om møntprægningen, kommunikere indførelse af nye ensartede typer både internt til møntmestrene og eksternt til møntbrugerne, sætte udmøntningen i værk, distribuere den samt opretholde forbud mod brug af udenlandsk mønt og umøntet sølv. Møntprægning har derfor sikkert været en vigtig motor for udviklingen af institutioner til at administrere den, og dermed til udvikling af kongemagten.

Mønter, penge og samfund

Lad os nu forlade selve møntproduktionen og kongens interesse i netop det, for at se nærmere på samfundets brug af mønter og penge. I *Skånske Lov* fra starten af 1200-tallet slås det fast, at bønderne skulle betale afgifterne på jord i penge (fig. 4.36). Det skulle ske inden fiskemarkedet, så herremanden havde likvider at købe med ved den lejlighed[87]. Fiskemarkedet hentyder naturligvis til det vigtige Skånemarked, der fandt sted i sildesæsonen. Fiskeriet var fantastisk rigt, og fisk var en stor handelsvare, fordi man i hele det katolske Europa hver fredag og under hele fasteperioden ikke måtte spise kød, men kun fisk. Alle strømmede til fra nær og fjern, og der opstod et marked af regional betydning for hele Nordeuropa. Og når alle nu alligevel var samlet, blev der naturligvis også handlet med alt muligt andet end fisk.

I *Skånske Lov* har vi altså nogle bønder, der har rede penge til at betale afgifter til herremanden, og en herremand, der har brug for mønter for at handle på markedet, og vi har et internationalt handelsnetværk med forgreningen til det danske Skånemarked. Med andre ord har vi hele samfundsstrukturen fra bund til top involveret i handel og møntbrug: det overordnede internationale niveau, mellemniveauet med indenlandske stormænd og købmænd og det lokale dagligdags niveau i den brede befolkning.

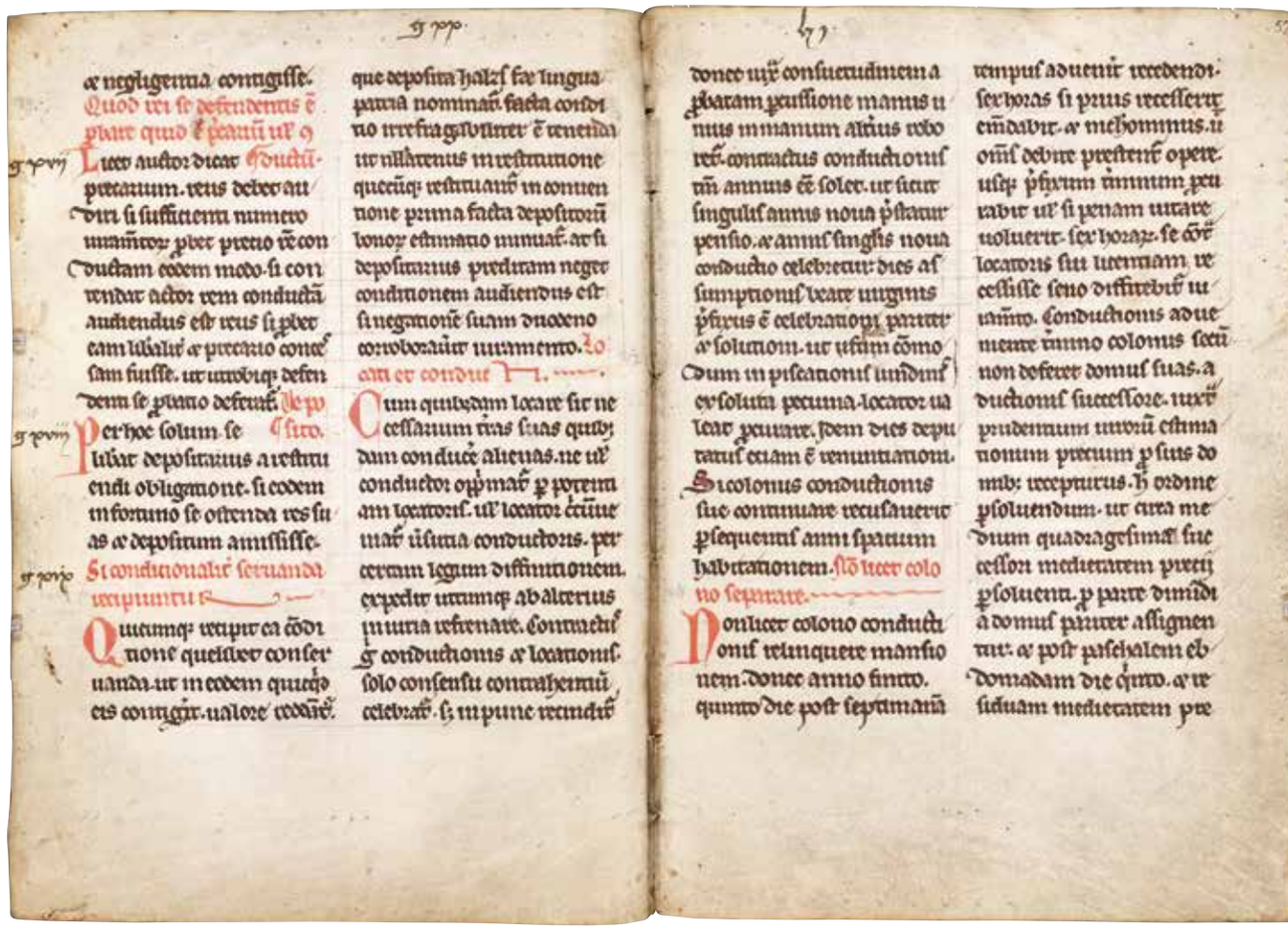

FIG. 4.36
Rede penge
I *Skånske Lov* gøres det klart, at bønderne skulle betale afgifter af deres jord i penge forud for skånemarkedet. I dette håndskrift fra omkring 1300, som er en af de ældste overleverede udgaver af den latinske version af *Skånske Lov* (den såkaldte *Anders Sunesens parafrase*), anvendes således ordet pecunia (penge) om afgiften.

Nu er mange ting i landskabslovene jo blot gamle bestemmelser, der blev videreført uden de egentligt havde aktuel betydning, eller kopiering af bestemmelser fra andre lovtekster, der ikke var så relevante lokalt. Men det er sandsynligvis ikke tilfældet her. Bestemmelsen er så konkret og specifik lokal, at den må have baggrund i virkeligheden. Skånemarkedet var forholdsvis nyt, da det tog sin begyndelse i 1100-tallet, så ikke blot en gammel forældet bestemmelse, der gentages. Det er således sandsynligvis en afspejling af reelle forhold, når der er tale om bønders og herremænds adgang til og brug for rede penge.

De skriftlige kilder belyser desværre kun sjældent de enkelte handelstransaktioner på markedet og mand og mand imellem. En sjælden gang i mellem får vi dog indblik i dagligdagssituationer, hvor mønter indgår. Deres udsagn understøttes af fund af mønter rundt omkring i vores byer og landsbyer. Der vil komme flere konkrete eksempler på det i de følgende afsnit. Man må dog også formode, at en del transaktioner er blevet afviklet uden brug af mønter, som bytte af varer eller tjenesteydelser. Som vi skal høre mere om i næste afsnit viser antallet af møntfund, at der sandsynligvis var meget færre mønter i omløb omkring 1100 end omkring 1000 og omkring 1200. Man kan derfor forestille sig, at byttehandlen omkring 1100 har været tilsvarende større, mens den del af økonomien, der blev dækket af møntbrug, var taget kraftigt til i de mellemliggende 100 år indtil år 1200. Fund fra blandt andet Ribe og Slesvig viser dog, at mønterne bestemt ikke var helt fraværende omkring år 1100. Kilderne tillader os dog desværre ikke at kvantificere andelen af møntbrug i forhold til brugen af andre betalingsmidler. Men møntfundene viser, som vi skal se nedenfor, at mønter kom bredt ud i mange kroge af samfundet.

Mønter kan imidlertid godt have spillet en rolle i økonomien uden at have været brugt i fysisk form. Kun møntenheden penning blev præget, men der var også andre, der stod i et fast forhold til hinanden: 1 mark = 8 øre = 24 ørtug = 240 penninge i Skåne og på Sjælland og 288 penninge i Jylland.

FAKTA

PRISER OG LØNNINGER

Der vides ikke meget om priser og lønninger i Danmark i vikingetid og tidlig middelalder. Når kilderne endelig en gang imellem bryder deres tavshed, er det som regel ikke 'rigtige priser', de nævner. Det er oftest takster, der blev brugt til betaling af afgifter eller bøder. Disse takster afspejler ikke nødvendigvis prisen på markedet. Ydermere er det ofte svært eller ligefremt umuligt at omregne middelalderens rum- og vægtmål til liter og gram. Men vi får da for eksempel at vide, at 1 mark havre (sandsynligvis 480 skæpper svarende til 8.000-10.000 liter) i Halland i starten af 1200-tallet var sat til 2 marks vægt (ca. 450 g) i sølv eller 6 mark i penge. I midten af 1200-tallet var en okse sat til 6 øre sølv og en ko til 4 øre i Stångby i Skåne. Det svarer til hhv. ¾ og ½ mark sølv eller 2¼ og 1½ mark penge.

De fortællende kilder omtaler sjældent priser, men danske krønikeskriver Saxo fortæller os, at under Erik Ejegod (1095-1103) kostede en skæppe (ca. 17-20 liter) korn en penning i mønt. Det blev anset for billigt og forklaret med en specielt god høst[88].

I vores nordiske nabolande og nede i Europa har man flere oplysninger. I Sverige var en dagsløn omkring 1230 for eksempel 2 svealandske penninge (= 1/96 mark i penge) og en okse kostede 18 ørtuger (= 3/4 mark i penge). I Island var to kattepelse i 1100-tallet sat til 1 øre. Men den slags oplysninger kan man ikke uden meget store forbehold overføre på danske forhold[89].

FIG. 4.37
Sjællandsk penning
Mønten er slået under Erik Ejegod (1095-1103) i Ringsted, og svarede ifølge Saxo til værdien af én skæppe korn.

Disse møntenheder var praktiske værdimålere, der tillod at sætte en pris på varer og tjenesteydelser – eller på tyvekoster! Sidstnævnte kan man se et eksempel på i *Jyske Lov* fra 1241, hvor værdien af det stjålne afgør om tyven skal hænges eller blot have en bøde. Grænsen var ½ mark. Ved gentagelse skulle tyven dog hænges, lige meget, hvor lidt han havde stjålet[90].

Møntenhederne kunne bruges til mellemregning i fastsættelse af, hvad der ved byttehandel skulle leveres og i hvilke kvantum. Det åbnede ligeledes mulighed for, at man kunne købe på kredit og stifte gæld. Disse fænomener har ikke været ukendte, hverken på landet eller i byen. I landskabslovene er der mange bestemmelser om, hvorledes aftaler skal indgås med vidner, gerne på tinge, og hvorledes konflikter om tilbagebetaling skal håndteres. At kredit må have været udbredt ses af en bestemmelse i Københavns stadsret fra 1254, hvor det blev slået fast, at byens borgere havde ret til at nægte at udlevere varer på kredit. Bare det, at der har været brug for en sådan bestemmelse siger noget om, at kredit var blevet en del af hverdagen[91]. Men endnu en gang er det ikke noget, kilderne tillader os at kvantificere.

Det organiserede kreditvæsen og et egentligt kapitalmarked var endnu i sin vorden i Europa. Norden var endnu ikke med i udviklingen i særlig grad. Hele det fleksible system med veksler, hvor man kunne deponere penge i én by og hæve dem i en anden var først langsomt ved at komme frem i Flandern og i Norditalien, der var Europas absolutte finanscentre. En dansk stormand som bisp Absalon kunne have penge stående i udlandet, konkret i klostret Cluny i Frankrig[92]. Men som købmand skulle man stadig transportere penge til betalinger med alle de besværligheder og farer for forlis og tyveri, det indebar. Der var dog ved at være systemer til at slippe for at betale kontant hver gang i den internationale langdistancehandel.

FIG. 4.38
Matrice til told-opkræversegl, York
Seglet har tilhørt den engelske toldopkræver Snarrus fra den tidlige del af 1200-tallet. Toldopkræverens job bestod blandt andet i at føre nøje regnskab med de indkrævede beløb, samt at afrapportere dette til sin herre. Dertil har seglet været et vigtigt statussymbol og identifikationsmiddel.

Man gjorde op i løbet af året, hvilke varer man købte og solgte hos en bestemt købmand, og så kunne man nøjes med at betale (eller modtage) differencen én gang om året. Det foregik ved de store årlige messer i Champagne i det nordøstlige Frankrig. Men man kan også forestille sig, at noget lignende kan have fundet sted i meget mindre skala lokalt rundt om i Danmark, for eksempel på herredsting og landsting, hvor der også meget passende var folk til stede til at bevidne transaktionerne, så man undgik senere konflikter[93]. Med lån og kredit blev samfundets likviditet forøget betragteligt ud over den spændetrøje, som dogmet om møntenes indhold af ædelmetal havde sat den i.

Lysten til at låne penge ud var imidlertid stækket af kirkens forbud mod at tage renter, der, hvor små de end var, blev anset for åger. I *Det Gamle Testamente* var der mange direkte forbud mod renter[94]. Man måtte ikke tage renter fra sine religionsfæller, og man måtte ikke modtage penge uden at gøre noget. Faktisk udlagde kirken renter som tyveri af tiden. Gud har nemlig givet os tiden gratis, men det er tiden, man vil have renter for, når man låner penge ud. Smarte købmænd i Brugge og Norditalien var i færd med at udtænke måder at omgås dette ved pengeoverførsler, hvor man kunne tjene på kursforskellen uden det lignede renter[95]. Men så avanceret var man endnu ikke i Norden. Man kunne dog udlåne penge mod pant i jord, og långiver kunne nyde afkastet af jorden uden at det blev anset som afdrag på gælden. Landskabslovene indeholder bestemmelser om tilbagebetaling af lån og retstvister desangående – et tydeligt tegn på, at det var et fænomen, der spillede en rolle i samfundslivet. I biskop Absalons testamente fra 1201 kan man også se, at flere personer skyldte ham beløb opgjort i sølv efter vægt[96].

En anden ting, der kunne lægge en dæmper på pengerigeligheden i samfundet og på møntomløbet, er opsparing. Møntskattefund viser, at nogle mønter lå passive hen. Men skattene er netop mindre og færre i denne periode, sikkert fordi mønternes begrænsede gyldighedsperiode gjorde det ulønsomt at gemme dem i lang tid. Vi ved ligeledes, at kirker og stormænd havde liturgiske og verdslige sølvgenstande liggende på kistebunden – mere herom senere. Det var bundet og passivt, men kunne komme ud i omløb. Det kunne ske ved tvang såsom konfiskation eller plyndring eller ved incitamenter til at indlevere det i møntsmedjerne, eksempelvis ved at betale en god pris for sølvet.

Mange af disse forhold er der ikke mange kilder til. Det er der derimod til told, skatter og afgifter (fig. 4.38). Selvom kilderne langt fra giver os svar på alle de spørgsmål, vi kunne have lyst til at stille, er de dog rigelige nok til at vise, at rigtigt mange afgifter blev betalt i penge. Vi så det allerede ovenfor med de skånske bønders pengeafgifter til herremændene. Også skatter til kongen og kirken skulle ofte erlægges i mønt, selvom en del af dem også blev betalt i naturalier. I de næste afsnit vil der være mere herom. Toldsatserne var altid i penge. De udgjorde et fast beløb pr. vareenhed, der skulle erlægges, når man passerede toldstedet. For eksempel skulle der ifølge Slesvig Stadsret fra 1100-tallet betales seks penninge for en hest, hvilket nok har svaret til en ½% af hestens værdi – men så havde man nok også allerede betalt told for den både i Kolding, Haderslev og Flensburg, hvis man var ved at eksportere den til Nordtyskland[97]. Det siger sig selv, at det var meget praktisk at kunne betale disse toldafgifter i mønt. Man skulle jo helst hurtigt videre og kunne ikke transportere alt for mange naturalier til afregning til tolderne.

Spørgsmålet er, om alle disse afgifter i mønt til konge, kirke og herremand mon ikke har været en meget vigtig faktor i udbredelsen af møntbrug i samfundet? Det har fungeret som et incitament til at skaffe sig rede penge.

I de næste par afsnit skal vi se lidt nærmere på nogle generelle tendenser i pengenes rolle. Derefter vil fokus i de næstfølgende afsnit være på mønter og penge i forskellige dele af samfundet.

Det verdslige og det gejstlige syn på penge

Fra jernalderen og vikingetiden havde det tidlige middelaldersamfund arvet idéen om, at rigdom var et middel og ikke et mål i sig selv. Rigdom gav status, men kun hvis man brugte den til at give gaver og holde gæstebud. *Hávamál* ('den Højes (dvs. Odins) tale') er en slags Emma Gad fra vikingetiden. Det er en samling ordsprogslignende leveregler på vers, der indgår i *Den Ældre Edda*, noget af det tidligste islandske poesi, vi kender. "Gaver venter modgaver" står der i vers 145. Det er netop meget karakteristisk, at gaven og gæstebuddet bruges til at knytte sociale bånd. Gaver mellem ligemænd i den sociale rangorden skabte og beseglede alliancer. Derimod skabte det afhængighedsforhold, når en stormand gav til en person, der rangerede lavere i hierarkiet og ikke kunne gengælde. "Kongen er mest gæstfri. Han gav mest, han er vellidt", står der meget sigende med runer på en knogle fra 1100-tallet fundet i Sigtuna i Midtsverige (fig. 4.39)[98]. Det betød, at kongen og stormanden blev nødt til hele tiden at sikre sig nye indkomster for at kunne beholde og vedligeholde sin status i samfundet. I sagaer og krøniker ser vi mange eksempler på denne samfundsorden.

Ophobet rigdom var med andre ord intet værd, med mindre den blev vist frem ved at blive brugt. Det gav status og social position. Idéen overlevede overgangen fra vikingetid til middelalde, og eksempelvis i den norske *Gulatingslov* nedskrevet omkring år 1250 er princippet om en modydelse for en gave ligefrem blevet ophævet til lov[99].

FIG. 4.39
Gavmildhed
Runeknogle fra Sigtuna i Sverige, hvorpå skriveren lovpriser kongen for denne dyd. Indskriften lyder i oversættelse: "Kongen er gæstfri. Han gav mest, han er vellidt".

FIG. 4.40
Jesus driver kræmmere og vekselerere ud af templet
I *Det Nye Testamente* gør Jesus op med de handlende, der havde opstillet deres boder i templet i Jerusalem, og renser på den måde templet for pengenes profane magt over folk. Optrinnet ses her som mosaik fra katedralen i Monreale på Sicilien.

FIG. 4.41
Griskhed
Denne kapitæl fra den romanske kapitelkirke i Ennezat (Puy-de-Dôme) i Auvergne viser ågerkarlens straf i Helvede. Ågerkarlen har sin pung om halsen og har benene bundet til sin pengekrukke. To dæmoner holder ham fast. Teksten er et udsagn fra Satan "ved at tage åger, har du arbejdet for mig". For ågerkarlen var mammon vigtigere end frelsen, og det hænger han på i evigheden. Kapitælen kunne tjene til skræk og advarsel for beskueren.

I et sådan system var penge i sig selv ikke dårlige. Derimod var det ildeset at være nærig og gerrig og pengepuger og grisk. Men hvis man ellers delte ud af sine rigdomme til sine ligestillede og sine folk, var penge som sådan i orden.

Her kommer så kirkens syn på penge ind i billedet. Danmark havde med Harald Blåtands dåb i år 962/963 officielt forladt asatroen og var gået over til kristendommen. Under Svend Estridsen (1047-1074) var opdelingen af landet i stifter med hver sin bisp ved roret endelig blevet gennemført. Betaling af tiende – en tiendedel af ens indtægter – til kirken blev indført, og kirken blev efterhånden også en stor jordbesidder – oftest ved, at stormænd gav jord til kirken for deres frelses skyld. Med andre ord blev kirken langsomt en vigtig faktor i samfundslivet både organisatorisk og økonomisk.

Men også mentalt fik kirken mere og mere indflydelse og magt. Det ligger i kirkens natur, at den også ville have magt over sjælene. Kirkens ideal var fattigdom. Kristi efterfølgelse indebar forsagelse af jordisk mammon. Der skal ikke meget bibelkendskab til, før man kan samle sig en række Jesus-citater, der går imod penge: "Saml jer ikke skatte på jorden, hvor møl og rust fortærer, og hvor tyve bryder ind og stjæler, men saml jer skatte i Himlen […]. Thi hvor din skat er, der vil også dit hjerte være"; "Vil du være fuldkommen, så gå hen og sælg, hvad du ejer, og giv det til de fattige, så vil du have en skat i Himlene; og kom så og følg mig!"; "Ja, jeg siger jer: en kamel går lettere gennem et nåleøje, end en rig går ind i Guds rige"[100].

Vi hører også, at en tolder, der jo som erhverv håndterede penge, forlod sit embede for at følge Jesus. Historien om, hvorledes Jesus jog alle de handlende ud af templet er velkendt: "han væltede vekselerernes boder og duekræmmernes bænke" og "spredte vekselerernes pengestykker" (fig. 4.40). Judas havde forrådt Jesus for penge, og han havde også tidligere stjålet af disciplenes almisse-kasse. De første kristne stod i middelalderen som et eksempel til efterfølgelse og i *Apostlenes Gerninger* kan man læse, at de rent faktisk efterlevede princippet om at forsage rigdomme[101].

Kristendommens første ideolog, Paulus, var ligeså uforsonlig overfor rigdom som Jesus. Til sin medhjælper Timoteus i Efesus skriver han: "Men de, som vil være rige, falder i fristelser og snarer og mange uforstandige og skadelige begæringer, som styrter mennesker i undergang og fortabelse; thi kærlighed til penge er en rod til alt ondt; drevet af den er nogle faret vild fra troen og har voldt sig selv megen bitter smerte. […] Byd dem, der er rige i den nuværende verden, ikke at være hovmodige eller sætte deres håb til denne usikre rigdom, men til Gud, som i rigt mål giver os alt, for at vi må nyde godt deraf; byd dem at øve godgørenhed, være rige på gode gerninger, gerne give og dele med andre og således samle sig skatte, der kan blive en god grundvold for den kommende tid, så de kan gribe det virkelige liv"[102].

I kristendommen er målet frelsen og det evige liv hos Gud i himlen. Menneskenes synder var en forhindring for at opnå målet. Derfor blev der brugt meget energi på at definere synder og deres grad af alvorlighed. De værste var de syv dødssynder. Heraf var ikke færre end tre i større eller mindre grad knyttet til rigdom. Avaritia – griskhed/nærighed – havde direkte anknytning til penge, og pengeudlåneren, der tog renter, blev regnet i denne kategori[103] (fig. 4.41). Det var i orden at have og attrå penge til et bestemt formål. Derimod måtte penge for alt i livet ikke blive målet i sig selv. To andre dødssynder Luxuria (nydelsessyge/overflod/begær) og Gula (frådseri) havde at gøre med forkert brug af rigdom. Overfor de syv dødssynder stod de syv dyder. Avaritia havde sin modsætning i Liberalitas (barmhjertighed/generøsitet). Luxuria modsvarede Castitas (kyskhed/renhed), ikke kun i fysisk forstand, men også mentalt. Endeligt var Temperare (udholdenhed/mådehold) Gulas modsætning.

FIG. 4.42
Barmhjertighed
Den katolske helgen Sankt Nikolaus var et symbol på denne kristne dyd, og han ses ofte som gavegiver i billedkunsten. Scenen her, hvor han skænker til den fattige mand, er en aftegning af et middelalderligt kalkmaleri i Ål Kirke i Vestjylland.

Idealet var at leve uden tanke på jordisk rigdom. I praksis tog det i middelaldersamfundet form som livet som munk. Her var idéen at opgive al jordisk gods og bruge tiden på at ære Gud. Hver enkelt munk havde ingen personlige ejendele eller rigdom. Munkene blev set som en slags åndelig elite, og det samme blev i lidt mindre grad den øvrige kirke. Ved at forære dem jord og andre gaver kunne lægfolk få del i deres hellighed og købe sig til forbønner. Herved opstod det paradoks, at kirken som institution blev meget velhavende. Det medførte ofte interne reformbevægelser, der havde som mål at vende tilbage til fattigdomsidealet. Den franske munk Bernhard af Clairvaux (1090/1091-1153) rejste sig mod den rigdom og pragt, som klostrene af Benediktinerordenen repræsenterede på hans tid. Den klosterbevægelse, der kom ud af Bernhards reformbestræbelser, kaldes *Cistercienserne*, og deres klosterarkitektur er netop karakteriseret ved fraværet af unødig pynt. Lidt senere afstod den italienske købmandsøn Frans af Assisi (1181/1182-1226) fra al rigdom og insisterede på at leve i fattigdom. Paven så ham først som en farlig dissident, men accepterede dog hans bevægelse franciskanerne i ca. år 1210, og det blev starten på tiggermunkeordnerne. Snart efter kom den spanske kannik Dominikus' (ca. 1170-1221) dominikanerorden fra 1216.

Disse reformbevægelser kom også til Danmark, der nu var tæt indvævet i det katolske Europas fællesskab. Flere af den danske kirkes førende mænd havde studeret i Paris og havde gode forbindelser i Frankrig, og man var ofte i kontakt med Rom, der jo var kristenhedens centrum. Ærkebisp Eskild var personligt ven med Bernhard af Clairvaux, og allerede i 1144 grundlagdes det første danske cistercienserkloster i Herrevad i Skåne. Ærkebisp Andreas Sunesen var medvirkende i dannelsen af det første dominikanerkloster i Lund i 1223, og franciskanerne fik et kloster i Ribe i 1232. Så fattigdomsidealet og idéen om Jesus' efterfølgelse var bestemt ikke ukendt oppe nordpå.

Hvis man nu alligevel som privatperson eller som institution havde rigdom, behøvede man ikke at tage skridtet helt ud som Frans af Assisi. I Jesus' og Paulus' ord om at give til de fattige og til fællesskabet, og i dyden *Liberalitas* var der en anvisning på, hvad man kunne gøre:

Man kunne give almisser eller gaver til kirken. I det hele taget drejer meget af middelalderens teologi om at forene de høje idealer og denne verdens krav og fristelser. Det er især tydeligt i 1200-tallets skolastik[104]. Tanken om Liberalitas ses også i danske kalkmalerier. I Ål Kirke ses et kalkmaleri med Sankt Nikolaj, hvor han forærer en pung med mønter til den fallerede mand, som dermed undgår at sælge sine døtre til prostitution (fig. 4.42)[105].

Således var både den verdslige og den kirkelige ideologi i tidlig middelalder negativt stemt overfor griskhed og gerrighed. Den verdslige verden var ikke som sådan fjendtlig overfor rigdom, mens kirken i princippet – men ikke altid i virkeligheden – var det. Begge tankesæt indeholdt dog også kimen til løsningen på modsætningen: gavmildhed, gæstebud eller almissegivning.

Udsving i møntbrug – international konjunktur eller dansk udvikling?
Som vi så i kapitel 3, var vikingetiden karakteriseret ved helt exceptionelt mange og store sølvskatte. Store rigdomme blev gemt bort. Rundt omkring i landet frembringer metaldetektorer massevis af fund af mønter og betalingssølv, som er spredt ud over datidens bopladser. Man får virkelig indtryk af aktiv møntbrug med cirkulation og tab.

I forhold hertil skiller det sene 1000-tal og det tidlige 1100-tal sig ud ved markant færre fund. En del af skattefundene er små – det er nærmest bare tabte punge. Nogle indeholder dog et par hundrede mønter, således som skattene fra Allerslev, Græse og Tessebølle[106]. Ingen kommer dog op på højde med de store vikingetidsskatte, som for eksempel Hågerupsskatten med halvandet tusind mønter. Vikingetidsskattene omfattede oven i købet også mange sølvgenstande. Desuden indeholdt den enkelte vikingetidsmønt mere rent sølv end en 1100-tals mønt. Så de store vikingetidsskatte er klart større end selv de største 1100-talsskatte.

Skattene var således blevet færre og meget mindre. Det skal sikkert ses i forbindelse med omorganiseringen af møntvæsenet, som vi hørte om ovenfor. Mønterne gik nu til en pålydende værdi, der oversteg deres sølvværdi. Deres gyldighed var desuden tidsbegrænset. Efter tidsfristen var overkursen tabt, og mønterne var kun sølvværdien værd. I et sådant system var det ikke fordelagtigt at gemme mønterne bort til bedre tider. Man kunne opbevare dem i kort tid, fra man erhvervede dem, til man skulle bruge dem. Men at gemme dem i længere tid var direkte tabsgivende. Skattefundene afspejler således sandsynligvis blot folks løbende pengebeholdning. Det var ikke deres opsparing i langtidsperspektiv.

Men også antallet af enkeltfund af sene 1000-tals og tidlige 1100-tals mønter, som findes spredt ud over bopladserne, falder markant i forhold til mønternes allestedsnærværelse i den forudgående periode[107]. Disse fund afspejler sandsynligvis tilfældige tab i dagligdags handel og vandel. Nedgangen i fundantallet kunne derfor tyde på en nedgang i handelsaktiviteten, eller mere præcist, i den del af handelsaktiviteten, hvortil der benyttes mønter. Man kan jo sagtens forestille sig andre former for handelsaktivitet, såsom f.eks. byttehandel. Bestemte varer kan også have fungeret som penge med en anerkendt værdi.

Årsagerne til denne nedgang i brugen af mønter er sikkert mange. Man kan fra midten af 1000-tallet konstatere en generel nedgang i møntprægningen i Europa, der sikkert bunder i sølvmangel. Udbyttet fra sølvminerne i Harzen havde toppet, og i de næstfølgende over hundrede år var der ikke rigtig andre kilder til at fylde hullet ud[108]. Mere specifikt for Danmark bør derudover fremhæves den svigtende tilstrømning af udenlandsk sølv, som var en følge af vikingetogternes ophør og ophøret af hærgældbetalingerne fra England. Og dog ser det ud til, at møntproduktionen alligevel har været rimelig stor i Danmark i årtierne omkring år 1100 – det er i alt fald det indtryk, man får, når man ser det store antal varianter blandt periodens danske mønttyper. Stempelstudier af kong Niels' Lund- og Roskilde-typer giver heller ikke just indtryk af decideret fald i produktionen[109]. Hver enkelt mønt indeholdt dog mindre sølv end tidligere.

FIG. 4.43
Minen i Rammelsberg
I 1100-tallet åbnedes nye sølvminer i Thüringen og omkring det nærliggende bjergmassiv Harzen i det centrale Tyskland, hvilket var medvirkende til et opsving i møntproduktionen, der kunne mærkes internationalt. Her ses en senere gengivelse af en af de ældre miner – Rammelsberg ved byen Goslar – som havde været i funktion siden 900-tallet. Billedet er fra 1574.

Hvis man sammenligner udviklingen i Danmark med andre lande, kan man konstatere, at faldet i antallet af fund – og dermed intensiteten af møntbrugen – er et generelt europæisk fænomen. Tendensen var imidlertid meget mere markant i Danmark i årtierne lige omkring 1100 end andre steder. For eksempel i England og Tyskland var der kun en lille nedgang i antallet af fund, hvorimod antallet styrtdykkede i Danmark[110]. Hvad kan det skyldes? Det er påfaldende, at nedgangen i Danmark falder sammen med indførelsen af kongeligt møntmonopol. Kunne det tænkes, at folk har vægret sig ved at bruge kongens mønt, som de skulle betale vekselgebyr for? Og at de i stedet har fundet andre, ikke-møntbaserede veje til at få handlen til at fungere? Byttehandel, eksempelvis? Hvis det har været tilfældet, står vi overfor det paradoks, at indførelsen af det organiserede nationale møntvæsen medførte en nedgang i møntbrugen.

Den dalende tendens i pengebrugen var kun midlertidig, for i det sene 1100-tal og endnu mere markant i 1200-tallet blomstrer møntbrugen atter op. Vi har skattefundet fra Grenå fra ca. 1225-1230 med over 12.000 mønter – og selvom ingen andre fund kommer i nærheden af det i størrelse, siger det dog noget om pengerigeligheden i samfundet. Også antallet af enkeltfundne mønter – der jo hovedsagligt afspejler den møntbaserede afvikling af daglig handel og vandel – stiger meget kraftigt og kommer langt op over vikingetidens niveau. Denne stigning er også et internationalt fænomen, der eksempelvis kan iagttages i England. Den ses ofte som et resultat af de fornyede rigelige sølvforsyninger, da nye miner i Thüringen (fig. 4.43) i Tyskland og i Alperne blev taget i brug i anden halvdel af 1100-tallet[111].

Mere specifikt for Danmark kan man måske tale om, at korstogene mod de slaviske områder på Østersøens sydkyst atter bragte sølv til landet. Disse togter tog netop deres begyndelse i midten af 1100-tallet, og byttet fra Svantevit-helligdommen i Arkona på Rügen i 1169 er legendarisk[112] (fig. 4.3). På den anden siden måtte man i år 1225 betale en kæmpestor løsesum til grev Henrik af Schwerin for at få frigivet den tilfangetagne danske konge. Om denne finansielle åreladning har medført møntmangel i Danmark på kort sigt, kan vi ikke sige noget om. Men på den lange bane gav den sig ikke udtryk i en nedgang i møntbrugen i Danmark, der tværtimod i denne periode udviste en stigende tendens. Møntbrugen i Danmark var på dette tidspunkt robust og velkonsolideret.

Intensiteten i møntbrug varierer således historisk. Det er ikke nødvendigvis en udvikling, der kun går én vej. Der kan sagtens have været både op- og nedgange. Måske var møntbrugen i det danske samfund i 1200-tallet endda mere udbredt end den var i 1700-tallet?

FAKTA

HAMBURG, LÜBECK OG ESTLAND UNDER VALDEMAR SEJR

FIG. 4.44
Brakteater fra Bünsdorf-fundet
Mønterne er præget i Lübeck og Hamburg, men med den danske konge som møntherre.

I Valdemarstiden (1154-1241) ekspanderede Danmark kraftigt i Østersøområdet. Ekspansionen var en blanding af forsvar mod slavernes togter mod Danmark og en korstogsbevægelse for at udbrede kristendommen til de hedenske slavere og baltere. Det foregik i kraftig konkurrence med lignende bestræbelser fra tysk og svensk side.

Øen Rügen blev erobret i 1169, og i starten af det følgende århundrede kom hele den sydlige Østersøkyst under dansk herredømme. I 1219 blev Estland dansk. Østersøimperiet blev dog ikke langvarigt, da Valdemar Sejr blev taget til fange på Lyø i 1223 og måtte frikøbes for en stor sum og herefter led et stort nederlag ved slaget ved Bornhøved i 1227. Herefter var det vundne tabt. Estland blev dog snart generhvervet og forblev dansk et århundrede endnu.

I det hedenske Estland havde der ikke hidtil været udmøntninger, men under danskerne blev der i 1220'erne præget to typer af tynde ensidede brakteater. En med et tårn og en med korslagt sværd og krumstav som motiv. Udmøntningen må dog have været ganske lille, da man trods en del bevarede eksemplarer af typen med tårnet – de fleste fra det estiske skatte-fund fra Kostivere – kun har kunnet påvise ét enkelt stempel. Efter de politiske forviklinger i 1227 gik udmøntningen i stå og blev først genoptaget en generation senere[113].

Også i de nordtyske handelsbyer Lübeck og Hamburg blev der præget mønter under det danske herredømme i 1201-1223. Her var der allerede før blevet præget store tynde ensidede brakteater efter tysk mønster. Den danske konge gjorde intet forsøg på at indføre danske mønter, men fortsatte udmøntningen i lokal tradition. I Hamburg prægedes en type med en mur med tårn og krenelering, i Lübeck med en siddende konge. I kong Valdemar Sejrs bekræftelse af Lübecks privilegier nævnes, at der hvert år til Skt. Mikkelsdag den 29. september blev udsendt en ny mønttype, og at den gamle skulle tvangsomveksles til nye. I overensstemmelse hermed kendes der da også et stort antal forskellige mønttyper fra de to møntsteder, hvoraf flere var repræsenteret i det store Bünstorf-fund, der blev fundet tæt på grænsen mellem Slesvig og Holsten[114].

Opsparing og betalinger i sølv

Mønter var vundet frem i samfundslivet. Nu blev mønter benyttet i daglig handel og vandel og til almisser i kirken. Kongen prægede mønter i alle landsdele og forsynede således markedet med betalingsmidler.

Men som tidligere nævnt havde mønter også deres ulemper. Lad os rekapitulere dem. Kongens mønt var de eneste gyldige, og man skulle betale gebyr for at veksle sine udenlandske mønter. Med landsdelsmøntsystemet var det ikke kun udenlandske mønter, man ikke kunne bruge frit, også mønter fra andre landsdele indenfor riget skulle veksles til den lokale landsdelsmønt. Det var dyrt. Mønten havde en pålydende værdi, der oversteg sølvets værdi. Men mønternes gyldighedsperiode var begrænset i tid. Efter fristen mistede man værdien af overkursen, da de gamle mønter herefter kun havde metalværdien tilbage. Tabet kunne være 10-15%. De mønter, man lige havde tjent, var således ikke egnet til langtidsopbevaring af ens formue. Samtidigt blev der kun præget én møntenhed, nemlig penningen.

Det var en lille tynd mønt på under et gram, der var præget i kobberopblandet sølv. Den havde en værdi, som gjorde den velegnet til småhandler og hverdagsaktiviteter, men til meget store betalinger var den upraktisk. Man skulle i så fald bruge helt uhåndterlige mængder af mønter.

Til større betalinger og opsparing havde man et alternativ til mønterne, nemlig sølv. Sølv blev jo også brugt til møntprægning, men dets værdi lå i den rene metalværdi. I middelalderen var sølv meget mere værd end i dag. Eller sagt på en anden måde, dets købekraft i forhold til varer var større. De store sølvforekomster i Mexico og Peru, der flød til Europa efter Columbus' opdagelse af Amerika i 1492 gjorde sølv rigeligere og billigere i den seneste del af middelalderen og i renæssancen. Også i forhold til guld er sølvprisen faldet fra middelalderen til i dag. Det skyldes især de store sølvfund i Californien i 1800-tallet. Hvor forholdet mellem guld og sølv i middelalderen typisk varierede mellem 8 og 18, alt afhængigt af tid og sted, er det i dag på over 50.

Sølv kunne både være i form af barrer og som smykker eller genstande. Barrer, der jo om noget repræsenterer sølv som metalværdi, kendes fra flere fund både i Danmark og i udlandet. I det sjællandske Glumsø-fund fra Valdemar den Store (1157-1182) var der udover en del Roskilde-mønter også en sølvbarre på 77 g. Endnu flere barrer fandtes i to fund i Svenstorp og Tommarp i det sydlige Skåne. De er nedlagt henholdsvis i slutningen af 1100-tallet og begyndelsen af 1200-tallet. I Svenstorp var der også et fint smykke, og hele skatten vejede næsten 2,5 kg. Der er også sølv i det skånske Kämpinge-fund. Og fra midten af 1200-tallet er der et fund fra Ribe på omkring 2,5 kg. Uden for Danmarks grænser har vi for eksempel et fund fra Norrbys på Gotland fra midten af 1200-tallet på næsten 1 kg. I grænselandet mellem Slesvig og Holsten er der Bünstorf-fundet. Beskrivelsen fra fundtidspunktet i 1827 er ikke særligt klar, men det lyder som om, at der har været både smykker og barrer i skattefundet[115].

Flere af disse skatte indeholdt også udenlandske mønter, især engelske penninge, men også brandenburgske og kølnske. Der burde jo ikke være udenlandske mønter i brug i Danmark på denne tid, hvor kongen jo nidkært opretholdt sit møntmonopol. Fælles for disse mønter er, at de i modsætning til de samtidige danske mønter, er af godt sølv. Det er blevet foreslået, at de blev regnet for sølv som metal nærmere end som mønter. Det giver jo mening, når de opbevares sammen med sølvbarrerne[116].

Det nævnte fund fra Svenstorp i det sydlige Skåne indeholder ligeledes et smukt sølvspænde. I fundet fra Ribe var der også sølvskeer. Det er ikke enkeltstående tilfælde. Også i Haraldsborg-fundene tæt ved Roskilde fra 1130'erne var der både sølv og guld (fig. 4.45). Det drejer sig om to fund, der sikkert begge er nedlagt i forbindelse med kampene ved borgen i 1132-1133. Den ene skat bestod af mønter gemt i en sølvskål, den anden af fine liturgiske genstande. Man må forestille sig, at disse genstande på én gang blev betragtet som henholdsvis verdslige og kirkelige brugsgenstande og som værdiopbevaring[117]. Netop dette viser en skriftlig kilde fra Frankrig. Da ærkebisp Rotrou af Rouen i 1179 havde brug for mad på bordet til sin husholdning, fik han Sankt Romanus' store relikvieskrin smeltet om og fik lavet et mindre. Han kunne så omsætte det tiloversblevne ædelmetal i likvide midler[118].

Man kan godt undre sig over, at guldsmedens kunstneriske arbejde og udgiften hertil ikke blev værdsat højere. Kilderne har imidlertid mange eksempler på omsmeltninger. For eksempel skulle biskop Absalons sølvtallerkner laves til alterkalke til Lunds domkirke. Det er et enestående tilfælde, når Hildebrand overhovedet nævnes ved navn i Absalons testamente som kunstneren til en sølvkalk. De fleste af tidens guldsmede er forblevet anonyme[119].

FIG. 4.45
Fundene fra Haralds-borg ved Roskilde
Skatten er formentlig nedlagt ca. 1132-1133, da borgen belejredes af Erik Emune. Mønterne i skatten bestod af mindst 628 penninge, svarende til lidt over 2,5 mark.

Kun én kilde nævner overhovedet prisen på guldsmedens arbejde, og det er historien om Ejvind Finsen Skaldespillers dragtnål, som Islands alting forærede ham som tak for et hyldestdigt. Den kan læses i den islandske stormand Snorre Sturlesens kongesaga *Heimskringla*. Historien er skrevet i 1200-tallet, men handler om 900-tallet. Her står, at "da sølvet forevistes på Altinget, aftalte man at få en smed til at rense sølvet. Derefter blev der lavet en kappenål, og da smeden var blevet betalt, stod nålen i 50 mark sølv". Ikke desto mindre lod Ejvind nålen hugge i stykker for at købe husdyr[120].

Men nogle gange er smykker nok anset som en mere passende standsmæssig gave end rede penge. Provst Kjeld af Viborg (død 1150) blev saligkåret i 1188, og i den forbindelse blev hans levned skrevet ned. I 1146/1147 deltog han i et kirkemøde i Lund med kong Svend (Grathe) og ærkebisp Eskild. På mødet diskuterede de tilstedeværende kongens strid med Knud, der var valgt til konge i Jylland og lå i strid med Svend, og det blev vedtaget, at kongerne sammen skulle lave et korstog mod venderne. Kjeld ville herefter rejse hjem til Viborg. I hans levnedsskildring hører vi: "Såsom det nu dengang var rigmænds skik ikke at bortsende ærværdige prælater, der kom til dem, uden skænk, men ære dem med kostbare gaver, gav ærkebispen også ham ved hans bortrejse en kostbar ring, og kongen gav ham meget guld". Ringen var således en prestigegave, hvilket ikke forhindrede Kjeld i at forære den som almisse til en fattig mand i den skånske havneby Lomma[121].

I biskop Absalons testamente fra 1201 ser man, at man faktisk holdt rede på, hvor tingene kom fra. Det må nogle gange have været anset for at tilføre genstanden mere værdi, symbolsk set. I testamentet hører vi blandt andet om nogle sølvtallerkener, som han havde fået af biskop Niels af Oslo, og om et "skønt forarbejdet sølvbæger", som han havde modtaget fra ærkebispen af Trondhjem. Der er også det bæger, som hans far plejede at skåle med, og et, som en vis Hildebrand havde lavet. Mest bemærkelsesværdigt er "to bægre fra Rügen-boernes afgudsbilleder". De må stamme fra byttet fra Rügens erobring i 1169. Det er interessant at konstatere, at de ikke er blevet smeltet om, men har overlevet trods deres hedenske billedsprog. Man må formode, at de er blevet betragtet som souvenirs fra den mindeværdige begivenhed[122].

Sølv som barrer, smykker, skeer, bægre og liturgiske genstande blev altså brugt til opsparing. Hvem gjorde det? Nogle af fundene kan måske sættes i forbindelse med købmænd. Det kunne være tilfældet med skattene fra Kämpinge, Svenstorp og Tommarp i Skåne, der jo også indeholdt nordtyske mønter. Skatten fra Glumsø med sine lokale mønter tyder dog nærmere på, at også almindelige folk kunne have formue gemt i sølv. Værdiopbevaring i fine sølvgenstande fortsatte langt op i tiden. Således ser vi i 1600-tallets svenskekrigsskattefund mængder af smykker, sølvskeer, sølvbægre og store flotte sølvkrus. Det er heller ikke tilfældigt, at katolske kirkers samling af liturgisk sølv endnu i dag hedder 'skatkammeret'. I biskop Absalons testamente ses foruden sølv opgjort efter vægt også sølvgenstande, såvel som guldringe og sølvbægre.

Det kunne også være kongen, der opbevarede sin pengebeholdning i sølv. Det ser vi i en yderst interessant kilde fra England. Richard af Ely, kongens skatmester, beskrev omkring år 1177/1179, hvorledes de offentlige finanser fungerede. Der var sække med et optalt og kontrolleret antal mønter eller med testede barrer, som skatmesteren hurtigt nemt og effektivt kunne give til kongens folk, når de skulle bruge penge. Det gjorde større betalinger lettere – også med mønter, men det krævede selvfølgeligt en del optællings- og kontrolarbejde. Faktisk blev optalte småmønter i sække brugt som betaling blandt folk helt op i 1700-tallet i Paris[123]. Mon det også har fundet sted i middelalderens Danmark? I kongens skatkammer eller som afregning mand og mand imellem? Måske, men hvis det var tilfældet, tier kilderne om det.

Som betalingsmidler til dagligt brug skal vi nok ikke længere forestille os sølvsmedearbejderne. Efter ophøret af vikingetidens skik med at fragmentere genstandene for at opnå den rette vægt, ville de ofte repræsentere så stor en sum, at det i sig selv satte en begrænsning for deres brugbarhed i daglig handel. Til større betalinger kunne de dog bruges, det er klart belagt i kilderne ude i Europa[124].

FIG. 4.46
Valdemar Sejrs segl
Seglet var et vigtigt led i kongens administration af sine riger og sine besiddelser. Her ses Valdemar Sejrs personlige segl, som det tog sig ud på et brev fra 1216. På bagsiden bærer det de tre løver eller leoparder på hjertestrøet baggrund, som siden skulle gå igen i det danske riges segl og rigsvåben.

Sølvbarrer har nok været mere egnet til betaling. De skriftlige kilder omtaler jævnligt større betalinger i vejet sølv i stedet for i mønt. Dette fænomen var ikke rent dansk, det kendes også fra mange dele af Europa. Nogle steder forsøgte kongen at begrænse det. Således ser vi i år 1232 den tyske kejser forbyde handel med umøntet sølv og ugyldige mønter. Noget tyder dog på, at den danske konge har tolereret brugen af umøntet sølv. Således læser vi i *Jyske Lov*, at det var forbudt at købe og sælge falske mønter eller falsk sølv (fig. 4.47). Her fremgår det indirekte, at kongen ikke så noget problem i brug af sølv til køb og salg, hvis bare det var ægte. I 1241 sælger hertug Otto af Braunschweig gården Ramsø og andet gods for en nøje defineret sum i vejet og testet sølv. Og i 1147 gav Odense-bispen Rikulf Skt. Knuds Kloster en gave på 16 mark rent sølv. I Slesvig antyder fund af vægte og vægtlodder ligeledes behovet for at veje metaller[125].

Der findes enkelte kilder til betalinger i guld efter i vægt i samfundets højere lag. Ovennævnte bisp Rikulf af Odense solgte i 1144/1145 nogle ejendomme i Sorterup på Sjælland til sin kollega Asser i Roskilde. Betalingen var fem mark guld[126]. Men guld var absolut undtagelsen i denne periode.

Mønter vandt altså frem, men de blev aldrig enerådende. Sølvsmedearbejder og sølvbarrer fandtes stadig og blev brugt til værdiopbevaring og betalinger af en vis størrelse.

Kongens økonomi

Kongen var, som vi allerede har set, den ansvarlige for møntprægningen i riget. Han fik indtægt fra slagskatten, og mønten bar hans navn og billede ud til kendskab rundt om i samfundet. Men kongemagten var naturligvis også involveret økonomisk i samfundslivet på mange andre måder.

Kongemagtens finansielle basis var først og fremmest jordbesiddelse. Krongodset lå ud over hele landet (fig. 4.46). I Jylland og på Fyn var det især kongeslægtens egen ejendom, *patrimoniet*, mens det på Sjælland og i Skåne hovedsagligt var kongeembedets jord, det såkaldte *kongelev*. Godset administreredes fra de talrige kongsgårde, hvor en kongsbryde bestyrede godset ved siden af andre funktioner som kongens repræsentant og skatteopkræver. Takket være *Kong Valdemars Jordebog*, får vi her et vist indtryk af krongodsets størrelse og udbredelse fra starten af 1200-tallet, selvom vi ikke ved, om det er komplet.

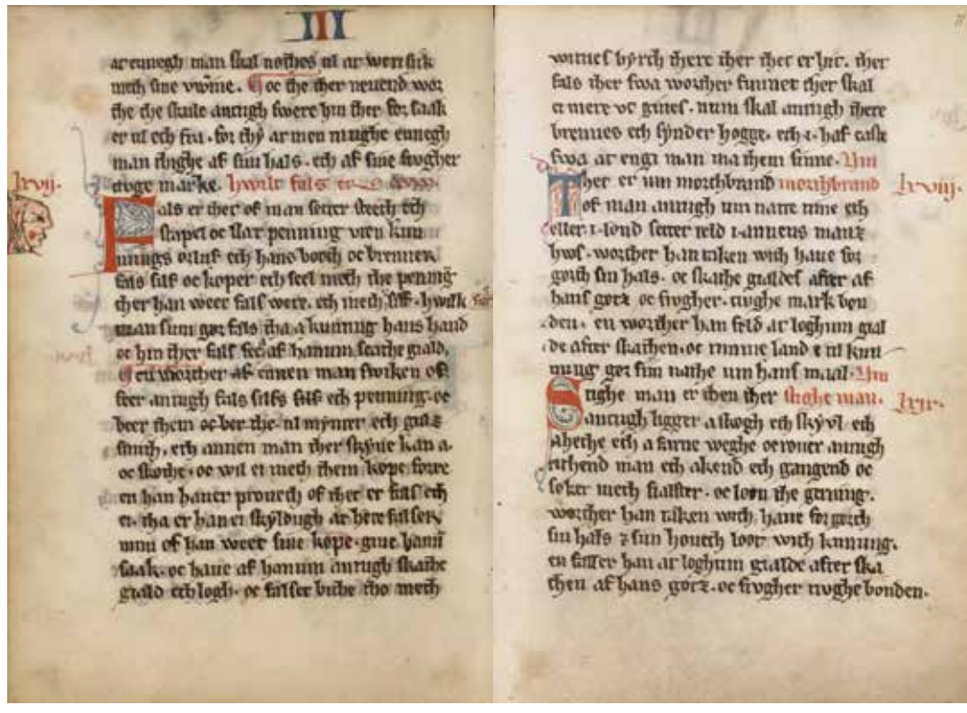

FIG. 4.47
Forbud mod falsk
I kapitlet 'Hvad er falsk' i *Jyske Lov* forklares det, at begrebet falsk blandt andet dækker over handel med falske mønter og falsk sølv. Den her viste udgave af loven er fra ca. 1300.

I middelalderen havde kongen ikke noget fast opholdssted. Han rejste rundt i landet. Det havde til formål, at han kunne være til stede og ordne rigets forhold, men det havde også den praktiske fordel, at han og hans følge, hirden, kunne leve af de produkter, der var blevet opmagasineret rundt om på kongsgårdene. Der var imidlertid en del steder, hvor kongen ikke kom forbi ofte nok til at forbruge fødevarerne.

De er så måske blevet solgt og gjort op i rede penge. Ved sine rejser rundt i landet havde kongen også ret til nathold. Det indebar, at bønderne skulle stille heste og proviant efter nærmere bestemte forskrifter til rådighed. I *Kong Valdemars Jordebog* kan vi imidlertid se, at denne forpligtelse nogle steder var forvandlet til en pengeskat. Så selv i dette system, der grundlæggende byggede på udnyttelsen af jorden og dens produkter – naturaløkonomi par excellence – sneg rede penge sig ind[127].

Men kongen havde også andre indtægter. Kilderne til tidlig middelalder er ikke så rigelige som for den sene middelalder, så der er mange ting, vi ikke ved noget om. Det står imidlertid fast, at skatter og toldindtægter fandtes. Det var ikke noget statisk system, men noget, der var under evig udvikling og omformning. Gamle bestemmelser fik nyt indhold og form, og nye kom til i en dynamisk proces. For eksempel er det klart, at kongen (eller hans foged eller ombudsmand) lidt efter lidt overtog mere og mere af retsudøvelsen, der tidligere havde ligget udelukkende hos tinget. Det indebar blandt andet, at kongen fik del i indtægterne fra de mange bøder, som blev pådømt i sagerne.

Regalet indebar kongens ret til vrag og herreløst gods, men det har nok alt i alt været små og usikre indtægter. Vigtigere var hans rolle for byherrer i landets byer. Allerede i slutningen af 1000-tallet kan vi dokumentere, at kongen modtog en skat fra byerne, den såkaldte arnegæld eller midsommergæld. Det var betaling for hans opretholdelse af markedsfreden, og den faldt i rede penge. Under kong Niels omtales en pengeskat til kongen med den største selvfølgelighed i kongens gavebrev til Skt. Knuds Kirke i Odense. Fra det fjerne Frisland på Slesvigs vestkyst fik kongen også allerede på det tidspunkt skat i penge. Det fremvoksende Skånemarked gav ham også mange indtægter i penge, både som skat og som told. Told blev der også betalt af den vigtige hesteeksport fra Jylland til Tyskland og Nederlandene over land via Hærvejen eller via havnen i Ribe. Befolkningen skulle efter gammel skik stille op til krigstogt, når kongen bød det, den såkaldte *leding*. Kongen kunne opkræve bøder fra dem, der undlod at stille op. Og i 1100-tallet blev der indført en pengeskat, som kunne betales i stedet for leding. Kongen fik således flere og flere indtægter i klingende mønt[128].

Plyndring og tributter taget i udlandet var aftaget som indtægtskilde ved vikingetidens slutning. Men med korstogene mod de afgudsdyrkende vendere på den sydlige Østersøkyst og de ligeledes hedenske estere fra 1100-tallets midte kom indtægter herfra igen i spil. Byttet fra Svantevit-helligdommen i Arkona på Rügen i 1169 gav store rigdomme, der gik i kongens kasse, og sikkert tillod ham at være gavmild og dele rigdomme ud til sine folk[129].

Kong Valdemar Sejr blev i 1223 taget til fange af grev Henrik af Schwerin. Efter lange forhandlinger aftaltes i 1225 en løsesum på kæmpebeløbet 45.000 mark sølv. En del af det blev senere eftergivet, men det er trods alt bemærkelsesværdigt, at man kunne rejse så stor en sum. Der skulle mere end en mecklenburgsk greve til at vælte det danske statsbudget.

Kongen havde altså rede penge, og hans forbrug har sikkert sendt penge i omløb, og kongens opkrævning af skatter i penge har skabt en efterspørgsel efter rede penge blandt folk. Alt dette har ganske givet fremmet udbredelsen af brugen af mønter i samfundet.

Kirkens rolle i samfundsøkonomien

Kirken var en ny institution i det danske samfund, og den skulle finde sin plads. Lidt efter lidt fik kirken skabt sig et solidt økonomisk fundament, og den står som en gedigen kapitalsamler i høj- og senmiddelalderen. Den danske kirke var indtil 1103/1104 underlagt ærkebispesædet Hamburg-Bremen, og dets historieskriver, Adam af Bremen, beskriver i 1070'erne

FIG. 4.48
Sjælegaver
To mænd frembærer deres fromme gaver i Sønder Kirkeby på Falster. Den verdslige stormand med navnet 'Toste' fremviser den mønt, han har i hånden, mens den gejstlige 'Conrad' frembærer et lys og en olielampe eller en kalk. Relieffet er fra før 1150.

Danmark og Norden. Han skriver blandt andet om de danske præsters 'havesyge', da de tager sig betalt for dåb, konfirmation, sygebesøg, begravelse. Det er dog nok en lidt for hård dom, da det nok bare afspejler, at kirken endnu ikke havde faste indtægter og derfor blev nødt til at tage sig betalt for hver enkelt ydelse. Faktisk nævner Adam også selv, at man ved et synode i Slesvig omkring år 1065 diskuterede danskernes manglende vilje til at betale tiende[130]. Tiende var kendt over hele kristenheden, og bestod i at betale en tiendedel af sin produktion til kirken.

Lidt efter lidt lykkedes det da også at få menighedens betaling ind i mere faste rammer i form af netop tiendebetaling. I princippet gik en tredjedel til præsten, en tredjedel til kirkens vedligehold og en tredjedel til bispen, selvom der i virkelighedens verden naturligvis var afvigelser fra dette faste mønster. Betalingen kunne foregå i naturalier, hvor man helt bogstaveligt afleverede hver 10. æg eller hver 10. gris. Men den kunne også ændres til en skat i penge. Allerede i slutningen af 1100-tallet omtales tiende-afgift i mønt af en række sjællandske sogne, og i biskop Absalons testamente fra 1201 er der tale om tiende i sølv, som ærkedegnen administrerede[131].

Kirken samlede i løbet af middelalderen rigtig meget jord og blev finansielt yderst velkonsolideret. Det skete ved gaver fra de troende, der herved købte sig til forbøn for deres frelse hos munke og præster (fig. 4.48). Det var de såkaldte sjælemessegaver. Klostre fik også meget jord som såkaldte indtrædelsesgaver, når en stormand valgte at gå i kloster på sine gamle dage for at sone sine synder. Kirken kom på den måde ofte i konflikt med slægten og måtte nogle gange give jorden tilbage igen. Samfundet gav traditionelt slægten en stor medbestemmelse på slægtninges jord, og denne tradition blev bekræftet i landsskabslovene i 1200-tallet. Over for denne kollektive slægtssolidaritet holdt kirken på individets stilling. Dels fordi man ideologisk var fortaler for, at individets trosliv og frelse var i centrum. Men denne position kunne også styrke den enkeltes dispositionsret over sit gods, for eksempel til at forære det til kirken! Trods disse problemer modtog kirken rigtig meget jord. Desværre tillader kilderne os ikke at vurdere præcis, hvor meget det drejede sig om i de første par århundreder efter kristendommens indførelse.

Men kirken modtog ikke kun store gaver i form af jord fra konger og stormænd. Det ses i de såkaldte *dødebøger*, der var fortegnelser over datoer for messer til minde for afdøde munke og præster samt velgørere. I Lunds Domkirkes dødebog fra 1100-tallets første halvdel kan man læse om mange mindre gaver givet af personer, som i øvrigt er ukendte. Mange af disse gaver var givet i rede penge, endnu et tegn på, at mønter var i brug bredt i samfundet[132].

Som vi har set ovenfor, kunne kongen også forære kirken del i indtægten fra møntprægningen. Også skatte- og toldindtægter kunne det dreje sig om. I år 1085 gav kongen for eksempel domkirken i Lund skatterne fra de skånske byer Lund, Lomma og Helsingborg, den såkaldte *arnegæld* eller *midsommergæld*. Og i et brev fra ærkebisp Eskild fra 1145 og biskop Absalons testamente fra 1201 kan vi se, at domkirken stadig modtog indtægterne herfra[133].

Kirken modtog således tiende, den modtog gaver, og som jordbesidder modtog den afgifter fra bønderne. Som vi så ovenfor var meget i naturalier, noget var i penge, uden vi kender den præcise andel. Men kirken indgik også i andre økonomiske sammenhænge, hvoraf nogle indebar behov for rede penge. Kirken satte for eksempel store og kostbare prestigebyggerier i gang, og den havde til det formål brug for store mængder af byggematerialer og af arbejdskraft. Selvom noget arbejde givetvis kunne udføres som pligtarbejde af kirkens undergivne bønder, må der også have været behov for specialiseret fagkundskab, som skulle have løn udover kost og logi. Tænk bare på stenhuggere til de fine stenskulpturer på tympanoner og kapitæler i kirkerne. Tilsvarende måtte meget byggemateriale bringes langvejs fra. Klostre skød op alle vegne. Kirkerne i Sorø, Ringsted og Løgumkloster står endnu og fortæller om byggeriernes størrelse. Store domkirker blev bygget i sten. I Lund byggede man en domkirke i sten i midten af 1000-tallet. En større kom til omkring år 1080.

FIG. 4.49

DOMKIRKEN I LUND

Selv i dag tager domkirken i Lund sig imponerende ud. Efter byens ophøjelse til ærkebispesæde i 1103/1104 var det nødvendigt med en ny og mere imposant kirke i Østdanmarks dengang vigtigste by. I 1145 stod stenkirken færdig, og den blev indviet af ærkebiskop Eskil. Den gamle stenkirke er gennem tiden blevet ændret flere gange.

Og efter ophøjelsen af Lund til Nordens ærkebispesæde i 1103/1104 måtte man endnu engang bygge en ny og større kirke (fig. 4.49). I Ribe blev stenkirken fra omkring 1120 allerede en generation senere afløst af den nuværende domkirke.

I Viborg blev domkirken bygget i midten af 1100-tallet. Næste generation af domkirker var i mursten, såsom i Roskilde og i Aarhus i slutningen af 1100-tallet. Og det var ikke kun selve kirken, der blev bygget, men også et helt kompleks af tilstødende bygninger, hvoraf de vigtigste lå rundt om en korsgang. Bygningerne husede domkapitlet (de præster og kannikker, der var tilknyttet domkirken), samt bispens gård. Der er ikke meget tilbage af disse tilstødende bygninger i Danmark i dag, men mange steder i udlandet kan man stadig få et indtryk af hele komplekset, der var adskilt fra byen af en mur. Alle disse byggerier og kirkens øvrige forbrug må have givet en stimulans til samfundsøkonomien og udbredelsen af penge.

Kirken indgik i det overnationale katolske fællesskab, og i den kontekst var den forpligtet til at sende penge ud af landet. Det blev kaldt for *Peterspenge* og var en skat, som kirken opkrævede. Den var ikke som tiende afhængig af folks indtægt, men bestod i princippet i et fast beløb pr. husstand. Den blev samlet af bisperne og sendt til paven i Rom. Peterspenge er dokumenteret i Danmark så tidligt som i 1000-tallet[134].

Også møntfundene kan belyse kirkens forhold til penge og deres brug. I Østerild Kirke i Thy blev der i 1914 ved ombygningsarbejder fundet fem mønter fra 1100-tallet i kalkmørtlen i korgavlens mur og yderligere to i "muren bag stenalteret". Tilsvarende dukkede der 22 mønter fra 1100-tallet op i murværket i 1858 ved nedrivning af koret i Fensmark Kirke på Sydsjælland. I begge tilfælde lå mønterne i selve murværket uden antydning af en niche eller lignende, der kunne godtgøre, at det var tanken at hente mønterne igen. Den mest nærliggende forklaring på dette, er, at mønterne har været et offer i forbindelse med byggeriet. Denne skik kendes igennem historien og har sikkert været tænkt som lykkebringende. Man ved ikke, om mønterne er placeret ved en officiel ceremoni, eller om det blot var et privat initiativ fra bygningsarbejderne i forbindelse med kirkens opførelse. 22 penninge var dog nok lige i overkanten for håndværkere. Som anekdote kan nævnes, at pastor Gøtzsche i 1858/1861 lod 4 af mønterne genindmure i det nyopførte kor til Fensmark Kirke sammen med nogle Frederik 7.-mønter lagt i en glaskrukke[135].

Det er en velkendt forestilling, at man skulle give de døde penge med til færgemanden eller andre udgifter i det hinsides. Skikken går tilbage til Antikken, og man kalder den ofte *Charon-obol* efter det græske navn på færgemanden ved floden Styx ved indgangen til dødsriget. Der er også myter om at lægge mønter i de afdødes øjne for at forhindre onde blikke. Man finder da også af og til mønter i grave. Det sker dog sjældnere, end man umiddelbart skulle tro. På gravpladsen i Löddeköpinge i Skåne, der var i brug fra ca. 1050-1100, var der kun mønter i 13 af de tilsammen 1.200 grave. I den samtidige gravplads i Nordre Grødbygård på Bornholm er tallene 61 ud af 516 grave, hvilket er noget nær den højeste andel, vi kender. Blandt de 600 tidlige middelalderlige grave ved Lovby kirketomt ved Horsens var der ikke en eneste.

Når man så endelig finder en mønt i en grav, er det ikke engang sikkert, at det drejer sig om en gravgave. I mange tilfælde ligger mønten nemlig i fyldjorden i graven og kan være havnet der ved tilfældige omstændigheder, som intet har at gøre med den gravlagte. I andre tilfælde kan man ud af fundomstændighederne se, at mønten eller mønterne nok bare havde ligget i en lomme eller en pung, som man havde glemt at tømme. Først når mønten eksempelvis ligger i den afdødes hånd, således som det er tilfældet med et mandsskelet fra Skt. Jørgens Hospital i Åderup ved Næstved, kan vi være sikre på, at det er en bevidst nedlæggelse. Men det er som sagt yderst sjældent[136].

Nedgravning af en skat i en kirke eller på en kirkegård behøver dog ikke at være kultisk eller symbolsk begrundet. Vi kender til ikke færre end otte skatte fra tidlig middelalder nedlagt på kirkegårde[137]. Den fra Vester Starup ved Ribe stammer dog fra en moderne udvidelse af kirkegården, så den kan i modsætning til de øvrige ikke siges at være nedlagt i indviet jord. Fundene er gjort i 1700- og 1800-tallet, og vi mangler desværre præcise oplysninger om fundomstændighederne. Vi ved således ikke meget om, hvordan mønterne er havnet i jorden. Nogle kan være egentlige gravgaver, andre kan være glemte punge i de gravlagtes tøj. Men det kan også være mønter, man skulle gemme på et sikkert sted. Helgenlegender og andre historier ude fra Europa afslører, at kirken blev anset for specielt sikker, fordi det var belagt med tabu at bryde ind i den. Landsbyfolk betroede derfor præsten at passe på deres penge i farlige situationer. Måske kan de danske skatte ses i dette lys? Hvis det er tilfældet, siger de ikke noget om kirkens finanser som sådan, men nok noget om den spirituelle magt, kirken havde over sjælene[138].

En meget stor gruppe af fund udgøres af mønter, der er fundet i kirkers gulve. Mønterne findes typisk, når anlægsarbejder, såsom omlægning af gulvet eller etablering af varmesystemer i gulvet, berører jorden under kirkens gamle gulv. Oprindeligt var det lidt tilfældigt, hvad der blev fundet og rapporteret til Nationalmuseet, men i 1950'erne blev man opmærksom på potentialet i dette righoldige materiale. Det blev nu obligatorisk at solde den opgravede jord med henblik på at indsamle genstandene samt at observere eventuelle spor efter tidligere byggefaser eller sågar tidligere bygninger. Det blev starten på studiet af stolpehuller fra den tidlige kristnings trækirker, men det medførte også registreringen af tusindvis af småfund – fingerringe, nåle, brilleglas, terninger, glasskår fra blyindfattede ruder osv. – og så altså også mønter. Nogle kirker blev mere eller mindre totaludgravede, mens der i andre blot blev undersøgt det lille hul, hvor der skulle nedlægges et nyt varmerør. Nogle steder fandtes der flere hundrede mønter, andre steder blot et par stykker. 1950'erne og 1960'erne var kirkegulvsmønternes store årtier, hvorimod jordarbejderne i kirkerne de senere par årtier har været af mindre omfang, og det har selvfølgelig givet en nedgang i fundmængden[139].

I Norge og Sverige har der været en tilsvarende meget stor fundmængde fra kirkegulvene. Det har naturligvis givet anledning til større diskussioner om, hvorfor mønterne var havnet i gulvene.

FAKTA

MØNTER I KIRKEGULVE

På Nationalmuseet udstilles en del af de mange genstande, som de sidste 70 år er fundet i de danske middelalderkirkers gulve. Her er bl.a. fundet mønter i massevis, der er derfor ingen tvivl om at folk i middelalderen havde penge fremme til ofringer og almisser til forskellige godgørende formål. Indimellem har de givetvis også blot tabt mønter, som endte under gulvet. I 1956 udsendte Nationalmuseet det såkaldte *harpecirkulære*. Heri stod, at al jord, som blev fjernet fra en kirke, skulle harpes, dvs. sies gennem et trådnet, og de fundne genstande skulle afleveres til Nationalmuseet.
Dette førte til mange kirkegulvsfund fra 1950'erne og 1960'erne, da det blev foretaget en del anlægsarbejder i de danske kirker i dette tidsrum.

FIG. 4.51
Kirkeblok
Middelalderlig kirkeblok fra Gislinge Kirke i Nordvestsjælland. Blokken er placeret op ad en stolegavl og kan tænkes at være samtidig med kirkens korbuekrucifiks, som er dateret til ca. år 1250.

FIG. 4.50
Kirkegulvsfund
Montre på Nationalmuseet med et udvalg af genstande, der er fundet i landets kirkegulve. Man ser bl.a. en nøgle, knappenål, fingerbøl, skospænder, lommeknive og kridtpiber.

FIG. 4.52
Kirkebøsse
Middelalderlig kirkebøsse eller kirketavle fra 1500-tallet. Eksemplaret her er oprindeligt fra Brændekilde Kirke på Fyn. Man bemærker håndtaget på bagsiden, som gjorde, at man kunne gå rundt i kirken med tavlen.

Nogle mener, at folk har ofret mønterne ved et ritual, der skulle bestå i at stikke dem ned i en revne i gulvet. Det vil dog næppe kunne forklare tilstedeværelsen af synåle, brilleglas osv. i gulvet. Man har svært ved at forestille sig et ritual, der gik ud på at ofre en spilleterning. Det er langt mere sandsynligt at forestille sig, at mønterne er endt i kirkegulvene ved tilfældige tab[140].

Tilfældige tab forudsætter håndtering af mønter, og var der det i kirkerne i middelalderen? Ja, det er der mange beviser på. Et studie af fundenes spredning i kirkerummene i Sverige har vist markante koncentrationer på steder, hvor der har været helgenaltre. Vi kender jo stadigt i dag i katolske kirker, at der ved sådan et alter står en offerblok til ofring af et par mønter eller til betaling for lys. Middelalderlige offerblokke og offerkister fra kirker er faktisk bevarede i Norden – de ældste går tilbage til 1200-tallet og stammer fra Sverige (fig. 4.51). De stammer fra kirkerne i Stånga og Vallstena på Gotland samt i Svinnegarn og Gamla Uppsala i Uppland. Ofring af et par mønter og et brød direkte på alteret ses ofte i senmiddelalderens kunst ude i Europa, og det samme gør almissegivning til fattige. En sjælden gang imellem ser man ligefrem pengeblokke i brug i kirkerummet. Pengetavler, som gik rundt fra hånd til hånd i kirken og som folk lagde et par mønter i, kendes også (fig. 4.52). Den fra Everlöv Kirke Skåne fra 1200-tallet er bevaret til vore dage, og der findes også flere på Gotland[141].

Der var altså rigeligt med situationer, hvor folk havde penge fremme til ofring. Man kunne sagtens tabe et par mønter. Det er meget rammende bliver kaldt offerspild. Men ville man ikke lede efter tabte mønter? Jo, men det er svært at finde en lille mønt i smudset på klinkegulvet eller det lerklinede gulv i de dårligt opvarmede og slet oplyste kirker. Det kan måske lyde af meget med et par hundrede mønter i en kirke, men når man fordeler dem på kirkens næsten tusindårige brugsperiode, bliver det faktisk til mindre end en mønt om året, og det lyder ikke usandsynligt som tilfældigt offerspild.

Ved sidste optælling af kirkemønter i det moderne Danmark, i 1994, lød tallet på 11.397. Heraf var ca. halvdelen middelalderlige. Af dem er kun et par hundrede fra tiden før 1234. Hvorfor er der så forholdsvist få mønter fra denne periode? Ja, nu er der jo i det hele taget få fundmønter fra 1100-tallet i Danmark i forhold til de efterfølgende perioder. Møntbrugen var nok mindre, men også det faktum, at en 1100-talspenning var mere værd end en inflationsramt 1300-talspenning spiller ind. Den blev sikkert brugt sjældnere, tabt sjældnere, og når man endeligt tabte den, ledte man mere efter den. Så forskellen i møntbrug er ikke helt så markant, som tallene umiddelbart giver indtryk af[142].

Desuden skulle kirkerne først bygges og tages i brug, før der kunne tabes mønter i dem. Med mindre man regner med, at der lå mange mønter i jorden fra stenkirkens forgænger i træ, skete det først i løbet af 1100-tallet. Men spørgsmålet er, hvem der havde brugt og tabt mønterne i den første tid. Nyere forskning tyder på, at mange kirker startede som stormandens private kirke, og vi ved ikke, hvornår den brede befolkning er begyndt at benytte kirkerne på regelmæssig basis. Vi kan med andre ord ikke helt indkredse hvilket socialt lag, de fromme offergivende kirkegængere kom fra i denne tidlige periode.

Stormændene

I Viborgprovsten Kjelds (død 1150, saligkåret 1188) levnedsskildring læser vi, at "det nu dengang var rigmænds skik ikke at bortsende ærværdige prælater, der kom til dem, uden skænk, men ære dem med kostbare gaver"[143]. Det var hele formålet med stormænds erhvervelse af penge at kunne have en passende generøs livsførelse. I *Skånske Lov* så vi også stormandens behov for rede penge til indkøb på Skånemarkedet.

Stormændenes finansielle basis var jordbesiddelsen, og en stor del af afkastet herfra var bøndernes afgifter. En gennemgang af kilderne viser, at en forbavsende stor del af disse blev betalt med mønt, uden det dog er muligt at kvantificere det præcist.

Der var dog også afgifter i naturalier. Fordelen ved afgifter i mønt var naturligvis, at penge var fleksible og let omsættelige. Imidlertid var de fleste afgifter fastsat til et bestemt fast beløb. Når pengenes værdi over tid blev udhulet af møntforringelsen, faldt den reelle værdi af afgifterne også. Det blev derfor med tiden en fordel at modtage afgifter i naturalier og selv omsætte dem til den aktuelle markedsværdi. På den måde var afgifterne inflationssikrede. Dette problem var dog kun i sin vorden i den periode, der behandles i dette kapitel[144].

Jord kunne arves i stormandsslægterne, men det kunne også købes for penge. Der var dog en række begrænsninger. Man skulle først tilbyde det til sine frænder, før man måtte sælge, og salget skulle bevidnes på tinget. Det gav dog problemer, når man solgte jord for penge. Fast ejendom og løsøre blev nemlig ikke betragtet på samme måde. Slægten havde rettigheder over jord. Den kunne være afgiftsbelagt, og den kunne stilles som pant for lån. Et specielt problem udgjorde det faktum, at skattepligten lå på hovedlodden med bygningerne. Hvis en ejer frasolgte jord, men beholdt hovedlodden, blev skattebyrden skævt fordelt. Derfor havde senere ejere af hovedlodden visse rettigheder til at annullere en handel foretaget af den forrige ejer. Det lagde naturligvis en dæmper på lysten til at købe. Det formodes derfor, at et egentligt marked for jordhandel først langsomt udvikledes, efterhånden som alle disse juridiske problemer fandt deres løsning i 1200-tallet[145].

Man kunne også låne penge mod pant i jord. Det var netop en af måderne at omgås kirkens negative holdning til renter, og panthaveren kunne nyde godt af afkastet fra jorden i mellemtiden[146].

En del møntfund kan knyttes til stormandsmiljøet. Her skal blot nævnes et par eksempler. Mest spektakulært er fundet fra Haraldsborg, men her drejer det sig også om en borg, der er bygget af en kongeætling, Harald Kesja. Han var halvbror til den danske Knud Lavard. Deres onkel, kong Niels (1103-1134) var ved at blive gammel, og der var konkurrence mellem Niels' søn Magnus og Knud Lavard om magten. I 1131 dræbte Magnus Knud i Haraldsted Skov, hvilket blev starten på en længere borgerkrig (fig. 4.53). Harald Kesja og hans anden halvbror, Erik Emune, ville hævne mordet, men røg hurtigt i totterne på hinanden. Haralds borg Haraldsborg lidt nordøst for Roskilde blev i 1132-1133 belejret af Erik. Det er nok ved den lejlighed, at en fin sølvskål fuld af mønter i hast blev gemt bort i den ene ende af borgen, mens slotskapellets fine kalk og disk blev gravet ned i den anden ende. Møntskatten bestod af mindst 628 penninge, svarende til lidt over 2,5 mark. Den fint forarbejdede forgyldte sølvskål og det ligeledes elegante forgyldte sølvlåg repræsenterede også en stor værdi. Her er vi i samfundets top. Man har haft penge og sølv liggende, som hurtigt blev gemt i en farlig situation[147].

FIG. 4.53
Mordet i Haraldsted Skov
Mordet på Knud Lavard i Haraldsted Skov i Midtsjælland er en central og ofte afbildet scene fra dansk middelalderhistorie. Ikke blot fordi Knud selv kæmpede om den danske kongemagt, men også fordi hans søn, Valdemar den Store, siden blev en af middelalderens største danske konger.

FIG. 4.54

BASTRUPTÅRNET, NORDSJÆLLAND

Ældre skitse over Bastruptårnet udarbejdet af Nationalmuseet 1862. Øverst ses en angivelse af murenes tykkelse samt murerteknikken. Til højre anes Bastrup sø, som tårnet i sin tid har knejset majestætisk over.

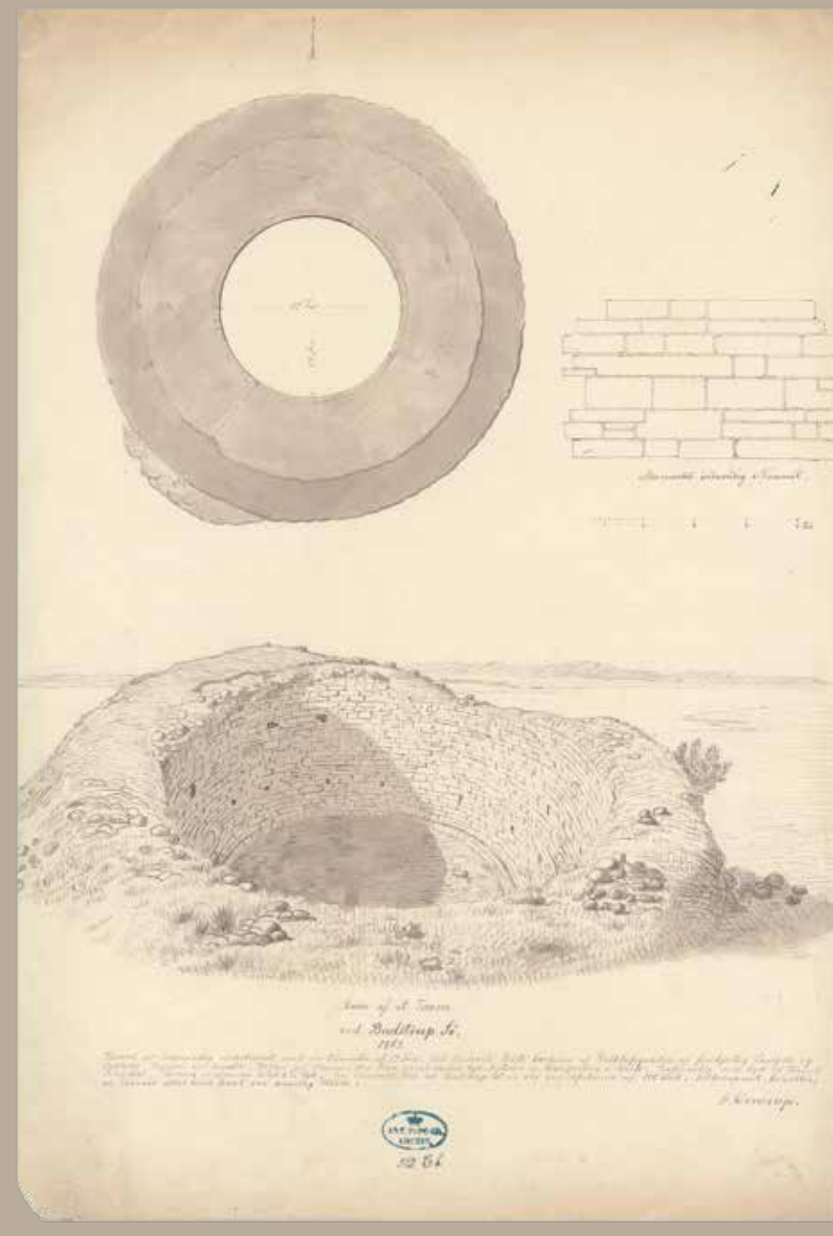

FIG. 4.55
Borren, Odsherred
Borgen fra 1100-tallet lå strategisk godt placeret på dette næs.

Et andet 1100-tals borganlæg er Bastruptårnet lidt vest for Farum i Nordsjælland (fig. 4.54). Det er et meget fint og stort rundt tårn med en indvendig diameter på 21 m og en murtykkelse på den bevarede kældereetage på 6 m. Den er med stor sandsynlighed opført af et medlem af den magtfulde sjællandske Hvide-familie. Her er fundet fem mønter præget i Roskilde under Svend Grathe (1146-1157). Det er sandsynligvis en lille tabt pung. Den er naturligvis mindre spektakulær end fundet fra Haraldsborg, men viser dog en mere dagligdags brug af mønter[148].

Borren er en borg ved Højby i Odsherred (fig. 4.55). Anlægget ligger på et næs i en sø. Der har været udgravninger i 1911, 1953 og 1990-1992. En kampestensmur afskærer adgangen til land. Borgområdet på ca. en hektar er delt i to af en grav og indeholder et kampestensfundament til et rundt tårn på 8,5 m i diameter. Anlægget kan dateres til 1100-tallet og hører til blandt landets allerældste borge, men vi ved ikke, hvem der residerede her. Her er der med metaldetektor fundet en del mønter, hvoraf de ældste er fire mønter fra Valdemar den Store. De er fundet samlet på det centrale borgområde 50 m fra tårnet. Det må være en tabt pung, der har tilhørt en af borgens beboere[149].

FIG. 4.56
Falsterbohalvøen – 'Skånes Øre'
Skånemarkedet holdt til på den sydøstlige halvø i Skåne mellem byerne Falsterbo og Skanør.

Storhandlen

Danmark lå centralt på den vigtige øst-vest handelsrute mellem Rusland og Vesteuropa. Selv om forbindelsen videre til Byzans og Centralasien blev afbrudt i løbet af 1000-tallet, var ruten stadig vigtig. Fra Novgorod sejlede man ud i Østersøen via den finske bugt. Gotland var et obligatorisk stop på vejen over Østersøen. For at undgå den farlige sejlads nord om Skagen kunne man tage over Jyllands rod eller sejle gennem Limfjorden ud i Vesterhavet og Nordsøen og videre til England, Nederlandene og Frankrig.

Beliggenhed som en prop mellem Østersøen og Vesterhavet gav Danmark gode kort på hånden i spillet om handelen. Limfjordsruten var vigtig, da denne vandvej tillod gennemsejling mellem de to have. Udsejlingen mod vest var åben, men den sandede til i 1100-tallet, og herefter mistede området sin betydning. I Thy står den anseelige Vestervig Kirke, der endog en overgang var domkirke, tilbage som levn fra fordums storhed, og metaldetektoren har afsløret rige pladser med stor aktivitet ved Vestervig og Øster og Vester Vandet. Der var sandsynligvis også fri udsejling mod nord gennem den siden tilsandede Sløjenkanal i Hanherrederne. Det lettede sejladsen mod Norge.

Lige så vigtig var overfarten ved Jyllands rod. Her kunne man ikke sejle hele vejen, men måtte fra Østersøen ad Slien til Slesvig, der i midten af 1000-tallet overtog det nærliggende Hedebys rolle som knudepunkt. Herefter måtte man et stykke over land til Hollingstedt, hvorfra man kunne sejle ad Treene og Ejderen ud til Nordsøen. Denne rute var stadig den vigtigste gennem tidlig middelalder. Men der var en ny og farlig konkurrent på vej ind på scenen. I vikingetiden havde grænsen mellem tysk og slavisk stort set været Elben, dog således, at det vestlige Holsten var tysk. Nu trængte tyskerne frem mod øst. Sakserhertugen Henrik Løve erobrede det slaviske Wagrien (østlige Holsten). I 1159 grundlagde han på ruinerne af en slavisk

handelsplads byen Lübeck, der hurtigt voksede i størrelse og betydning. På længere sigt kom denne by til at overtage Slesvigs rolle som transitplads mellem øst og vest, men det var endnu ikke sket her i tidlig middelalder.

Danske købmænd var aktive i Østersøen. I Slesvig stadsret omtales købmænd på rejse til Gotland. Kong Valdemar støttede omkring år 1177 de danske købmænds Skt. Knudsgilde på Gotland, der var i færd med at bygge et gildeshus. I et sådan hus kunne købmændene både bo og drive forretning. Her havde de også en vis selvstændig administration og retshåndhævelse. Gotlændingene var aktive handelsfolk, og de havde deres egen handelsgård i Novgorod og kom også til Slesvig. Fra Rusland kom pelsværk og voks, som var populært i England. Da en paveligt legat i 1226 på Gotland opfordrede til korstog mod hedningerne i Baltikum, var både gotlændingene selv og de tilstedeværende danske købmænd lunkne overfor idéen – man skulle jo nødigt ødelægge handelen.

På Gotland var de traditionelle bondekøbmænd stadig førende i handelen på dette tidspunkt. De tjente godt og byggede stenhuse til sig selv og rigt udstyrede kirker. Også Bornholm var stadig et knudepunkt. De velkendte rundkirker havde både en funktion som forsvarsværk – der findes stadigt velbevarede skydeskår – men også som sikker lagerplads for bondekøbmændenes varer.

Danske købmænd var også aktive i Vesteuropa. Den slesvigske pelshandler Aloicus var på et tidspunkt mellem 1112 og 1120 i Saint-Gilles-du-Gard i Sydfrankrig. Danske købmænd, der kom til Utrecht i Nederlandene ad søvejen, nævnes i 1122[150]. En vigtig handelsartikel var heste og stude, der blev opfostret i Jylland, der netop blev udskibet i Ribe med destination i Nederlandene. De blev ligeledes drevet til Nordtyskland over land.

Endelig var Skånemarkedet i sin vorden (fig. 4.56). Det startede så småt i 1100-tallet. Det skulle hurtigt udvikle sig til et af Nordeuropas vigtigste mødesteder for handelsfolk. Sildefiskeriet var fantastisk rigt, og fisk var en stor handelsvare. De nordtyske købmænd havde salt med fra Lüneburg Hede, og de kunne derfor pakke fisken, så den kunne holde sig. Der opstod et marked af regional betydning for hele Nordeuropa, hvor der også blev omsat andre varer end fisk. Købmænd fra udenlandske byer fik privilegier og deres egne områder indenfor markedspladsen. Det hele var kontrolleret af kongen, der tog sig betalt i afgifter og told og vekselgebyr fra udenlandsk til dansk mønt.

Netop kontrollen med saltet var en hovedfaktor i de tyske købmænds konkurrencefordel i forhold til de nordiske. Indenfor skibsbyggeriet ser man en tendens til en større specialisering med udviklingen af egentlige fragtskibe med stor lastekapacitet (fig. 4.57). Det indebærer, at det har krævet større startkapital for at gå ind i langdistancehandlen.

Alle disse internationale handelsforbindelser bragte penge til landet og stimulerede brugen af penge. Vi har allerede i de foregående afsnit omtalt summer i tyske brakteater både i Skåne og i Limfjordsområdet, sølvbarrer ved Gotland og i Skåne og gotlandske mønter på Bornholm og i Skåne.

FIG. 4.57

KOGGE

Koggen var en skibstype, som blev udviklet af Hanseforbundet i middelalderen. Koggen var grundet sin store lastekapacitet et af de mest anvendte fragtskibe i Nordeuropa, og særligt i Østersøregionen spillede skibet en vigtig rolle i den middelalderlige søfart. Koggens betydning i middelalderen afspejles bl.a. ved, at den blev brugt som symbol i en lange række af hansestædernes bysegl. På billedet her er der således tale om et segl fra 1242 fra byen Elbląg (Elbing) i det nuværende Polen.

Mønter og penge i byen

Byerne fandtes allerede i vikingetiden i Danmark. Blandt andet Ribe, Slesvig, Aarhus og Odense blomstrede allerede før år 1000. Mange flere kom til omkring år 1000 såsom Lund, Roskilde og Viborg. Ringsted, Slagelse og Randers træder også frem på denne tid.

Byerne var ikke store. De fleste havde nok kun et par hundrede indbyggere og var ikke meget større end de omliggende landsbyer. De største byer nåede næppe over et par tusinde indbyggere. I særklasse er Lund, hvis befolkning i 1100-tallet har kunnet bedømmes til over 5.000[151]. Til sammenligning skønnes det, at Baghdads befolkning på samme tid var 1.000.000, 400.000 i Konstantinopel, 20.000 i Køln og Paris og 12.000 i London (tabel 4.6).

INDBYGGERTAL I EN RÆKKE BYER
I DANMARK OG VERDEN I STARTEN AF MIDDELALDEREN[152] **TABEL 4.6**

BY	LAND	ANTAL INDBYGGERE
Lund	Danmark	5-7.000
Roskilde	Danmark	2-3.000
Viborg	Danmark	2-3.000
Ribe	Danmark	1-2.000
Slesvig	Danmark	1-2.000
London	England	12.000
York	England	9.000
Norwich	England	7.000
Lincoln	England	5.000
Winchester	England	5.000
Oxford	England	4.000
Thetford	England	4.000
Køln	Tyskland	20.000
Paris	Frankrig	20.000
Konstantinopel	Det Byzantinske Rige	400.000
Córdoba	Kalifatet (Spanien)	100.000
Baghdad	Kalifatet (Irak)	1.000.000

Indbyggertallene er skønnede.

Der er mange definitioner på en by. Den bedste og simpleste er måske, at det var et sted med en særlig juridisk status: særlige skatteforhold og særlige rettigheder. Byen havde oftest nogle center-funktioner for et større eller mindre opland. Det kan være administrative, kirkelige, handelsmæssige og produktionsrelaterede funktioner. Meget tyder på, at mange af de 'nye' byer i sen vikingetid – såsom Roskilde, Lund, Slagelse og Viborg – i første omgang var magtcentre for kirke og konge, hvor blandt andet møntprægning fandt sted. Handelsaspektet udviklede sig disse steder først senere. I sen vikingetid kunne handel og håndværk finde sted mange andre steder, såsom på markedspladsen ved stormandsgården i Tissø i Vestsjælland og på handelspladsen ved Sebbersund ved Limfjorden. Der ser ud til at være sket en koncentration. Ved Limfjorden blev for eksempel Ørbæk og Sebbersund og en række mindre pladser opgivet, mens aktiviteten samledes i Aalborg. Tilsvarende forsvandt blandt andet handelspladsen i Löddeköpinge ved Lödde Å til fordel for Lund.

Kongen var oprindeligt byherren, men i tidens løb gav han kontrollen over nogle byer til andre, især til bisper eller andre gejstlige. Valdemar den Store gav for eksempel omkring år 1160 København til bisp Absalon, og i de næste par hundrede år var bispen af Roskilde byherre i København. Kongens foged var kongens repræsentant i byen. Byherren kunne give de fremmede privilegier i byen, og det var også ham, der garanterede markedsfreden. En skånsk mønttype fra kong Niels (1104-1134) bærer meget symbolsk indskriften PAX POR[tus]: markedsfred (fig. 4.58).

Købmænd kom dog snart til at spille en stor rolle, og byen blev et sted, hvor fremmede kunne slå sig ned. I 1132 var der tyskere i Roskilde. Fra byens stadsret fra 1268 ved vi, at fremmede købmænd skulle betale afgift til byen. I midten af 1100-tallet var der i samme by både "de indfødte borgeres broderskab" og "gæsternes svorne gilde". Det ved vi, fordi krønikeskriveren Saxo skriver om splid mellem dem i 1158, hvorunder der både var drab og fordrivelse af de fremmede. I Slesvig var der et gilde allerede i det tidlige 1100-tal. Broderskab og gilder var foreninger, hvor medlemmerne hjalp hinanden og forsvarede deres interesser udadtil. Det var vigtigt at have beskyttelse. Byens oldermænd styrede byens indre forhold[153].

Byerne vil typisk have en større arbejdsdeling end i de omliggende landområder, hvilket naturligvis indebar et større spektrum af erhverv. Det indebar helt naturligt et hyppigere antal større eller mindre transaktioner mellem folk for at imødekomme et øget behov for bytte og distribution. Selvom vi ved, at byboerne også selv drev et vist landbrug og dermed selv skaffede sig basale livsnødvendigheder, medførte specialiseringen også et behov for tilførsel af fødevarer udefra. Alt sammen var det noget, der gødede grunden for brug af mønter som et praktisk og neutralt betalingsmiddel.

FIG. 4.58
Markedsfred
Med lidt god vilje kan man i indskriften på møntens bagside læse "Pax Por". Pax Portus betyder markedsfred. Mønten er slået i Skåne under kong Niels.

Både de skriftlige kilder og møntfund afslører da også brug af mønter i byerne. Vi har allerede hørt om Provst Kjeld af Viborg (død 1150), der efter deltagelse i et kirkemøde i Lund i 1146/1147 fik rige gaver til hjemrejsen af kong Svend (Grathe) og ærkebisp Eskild. Allerede i Lunds havneby Lomma forærer han den ring, han fik af Eskild, til en fattig. Vi hører ligeledes, at "det meget guld, han havde fået af kongen, fik han også straks byttet i småpenge, og dem uddelte han undervejs til de fattige"[154]. Historien er skrevet ned, mens der endnu var folk, der havde kendt Kjeld, og hele dens fortællemåde er jævn og ligefrem, så dens troværdighed er høj. Der var altså mulighed for at få vekslet guld til mønter. Vi ved ikke, om det foregik i Lund eller i havnebyen Lomma ved Øresundskysten. Mønterne udfylder i denne historie rollen som almisse. Det fremgår af kilder rundt om i Europa, at netop almissegivning var en meget betydningsfuld rolle for småmønter, hvilket også ofte ses i senmiddelalderens kunst. Kjelds rejse gik fra Lund til Lomma og med skib til Jylland og så atter over land til Viborg. Hvor han helt præcist har foræret småmønterne til de fattige, ved vi således ikke.

Mere dagligdags småhandel af livsfornødenheder lader kilderne os nogle gange se i glimt. I Københavns stadsret fra 1254 er der tale om boder, hvorfra man sælger øl. Herfor skal der årligt betales to øre (¼ mark) i told[155].

Kilderne lader os også allerede fra slutningen af 1000-tallet i glimt ane de skatter, som byerne betalte til kongen i penge. Kongen var byherre, som opretholdt retsordenen og krævede afgifter til gengæld. I 1085 betalte de skånske byer Lund, Lomma og Helsingborg henholdsvis 21, 3 og 3 mark. I Slesvig stadsret fra 1100-tallet er der også tale om afgifter i mønt. I Roskilde måtte borgerne i 1158 betale kongen en bøde i mønt efter at have gjort oprør. Penge var således til stede i byerne og kunne lette afgiftsbetalingerne. Vi har dog ikke mulighed for at kvantificere møntbrugen præcist[156].

Møntfundene fortæller os også om møntbrug i byerne. Et klassisk eksempel er 1000-tallets Trondhjem, hvor mønterne, i udgravningen af Folkebibliotekets grund, ligger i de middelalderlige huses forreste rum, som lå ud mod gaden. Disse rum er tolket som kombinerede handels-, håndværks- og lagerboder, der tilhører den offentlige sfære. På grundstykkerne bagved var den mere private del af bebyggelse, og her var der stort set ikke nogen mønter. Mønterne må være tabt under aktiviteter i handelsboderne. I Sigtuna i Sverige er det lige omvendt. Her findes mønterne bagerst på de smalle aflange grundstykker. Her fandt håndteringen af mønter altså sted i den private del af grunden[157].

Lad os nu se på Danmark i sin middelalderlige udstrækning. Selvom 1000-tallets slutning og 1100-tallets første halvdel generelt er fattige på møntfund, dukker der dog jævnligt mønter op i udgravninger og som tilfældige fund i byerne. I rigets største by, Lund, er der fundet ikke færre end 9 skattefund fra perioden ca. 1060-1234. Flertallet af dem er små. Det drejer sig sikkert om punge, som folk har tabt. Et par skatte er større og må afspejle folks opsparing.

I Lund er der også dukket mange mønter op, der er fundet enkeltvis. En meget stor del af dem er sandsynligvis tilfældige tab fra dagligdags møntbrug. Der er således registreret 30 mønter fra perioden 1047-1154 i verdslige bebyggelser og otte mønter i kirkerne. I det næstfølgende århundrede, 1154-1241, stiger tallet dramatisk til 62 i profane sammenhænge og ikke færre end 76 i gejstlige. Hermed er Lund på linje med landstrenden, der også udviser en stigning i anden halvdel af 1100-tallet. Lund har en stolt tradition for indrapportering af tilfældige fund til myndighederne, og det er også en af de arkæologisk set bedst undersøgte byer i Skandinavien. Det kan nok delvist forklare, hvorfor fundantallet er så højt – men det bortforklarer ikke, at mønterne er der, og at de trods alt er mange. Der må derfor have været en del møntbrug.

Mønter var altså i omløb mand og mand imellem i Lund i 1000- og 1100-tallet. Og hvor blev de så brugt? Mønterne fra årtierne omkring år 1100 viser en meget markant koncentration på byens hovedtorv, Stortorget, og gaderne lige omkring. Det kan afspejle handel på markedet. Det kan imidlertid også være et resultat af andre aktiviteter på denne centrale plads, hvor kongen udbetalte sold, hvor skatter og afgifter blev samlet ind, og hvor folk mødtes til ting og kunne afvikle gæld og betalinger med vidner til stede. Men allerede i den næstfølgende periode i anden halvdel af 1100-tallet og første halvdel af det følgende århundrede er møntfundene meget mere spredt ud over byen, selvom der stadig er en koncentration på Stortorget. Nu er mønterne kommet meget bredere ud og bruges meget mere til handel rundt om i kvartererne[158].

Også i Roskilde er der fundet en del mønter. Tre små skattefund fra havneområdet afspejler sikkert tabte punge[159]. Derudover er der registreret 95 enkeltfundne mønter fra perioden ca. 1000-1241 udenfor kirkerne og 29 i fire kirker: Skt. Jørgensbjerg, Skt. Ib, Skt. Mikkel og Skt. Laurentius. Også i Roskilde stiger antallet af mønter mærkbart efter midten af 1100-tallet. Det er imidlertid meget bemærkelsesværdigt, at der i Roskilde er foretaget en del udgravninger, hvor der ikke er fundet en eneste mønt fra den periode, vi beskæftiger os med her. Faktisk er det kun i 20 ud af 66 udgravninger, der er fundet mønter. En del af dem er små prøvegravninger eller lignende, hvor udgravningens begrænsede omfang kan forklare manglen på mønter. Men også i mange egentlige udgravninger glimrer mønter ved deres fravær. De findes kun på 14 ud af 36 udgravninger. Selv på de tre udgravninger, hvor der er brugt metaldetektor, er der kun mønter på en af dem. Nogle af udgravningerne er endda foretaget på meget centrale middelalderlige pladser og hovedstrøg i byen: Hestetorvet, Skt. Pedersstræde, Algade (fig. 4.59), Skt. Ols Stræde, Domkirkepladsen, Bondetinget. Mønter har åbenbart ikke været brugt alle steder.

FIG. 4.59
Udgravning af Algade, Roskilde
I 2007 blev Algade 36 udgravet. Her fandt arkæologer spor efter bl.a. bebyggelse i form af affaldsgruber, ovne og muligvis en eller to brønde fra tiden mellem 1100-årene og 1300-tallet. Det var bemærkelsesværdigt, at der slet ikke blev fundet spor efter mønter under udgravningen, selvom området udgjorde en central del af middelalderbyen.

FIG. 4.60
Udgravning af bolværk i Slesvig
Bolværksanlæg dateret til årene 1098 og 1099, Hafengang, Slesvig. Området foran og mellem bolværksanlæggene var åbent vand, mens selve anlæggene var fyldt op med jord. Ved udgravningen i 2007 blev der fundet sammenlagt 73 middelalderlige mønter i jordfylden og i affald på fjordbunden.

Hvor er de så blevet brugt? I havnekvarteret omkring Skt. Ibs Kirke er der en del. Her forestiller man sig let et sydende handelsliv med de fremmede købmænd, der kom sejlende til byen. Længere oppe ad bakken, i kvartererne rundt om domkirken ligger mønterne – især dem præget efter 1150 – godt spredt ud over byen. Én plads skiller sig ud ved at have specielt mange mønter. Det er Bredgade 28-30 i den sydlige del af den centrale bykerne. Her har udgravningen afsløret omfattende håndværksvirksomhed. Imidlertid har andre pladser med håndværk i Roskilde – for eksempel Allehelgensgade 24, der ligger i byens sydlige udkant – ikke givet mønter, så det er nok ikke håndværksaktiviteten, der har været udslagsgivende for mønternes tilstedeværelse, men nok nærmere handelsaktivitet, affødt af Bredgade-pladsens centrale beliggenhed i byen[160]. Også i landets vestligste by, Ribe, er der fundet en del mønter. Byen var en meget vigtig handelsby, den var så at sige rigets port mod Nordsøen. Jernalderens og vikingetidens handelsplads på nordsiden af Ribe Å var blevet afløst af en tæt bybebyggelse på sydsiden af åen omkring domkirken. Kontakten til England var intens, således som det blandt andet ses af to skattefund nedlagt lige før midten af 1200-tallet. De bestod, meget usædvanligt for perioden, næsten udelukkende af engelske sterlinge, der må være bragt til landet af en engelsk købmand[161].

Vi skal ikke her gennemgå alle fundene fra Ribe, men blot fremhæve en meget vigtig udgravning, der blev foretaget i 2005 i Dagmarsgade og von Støckens Plads. Sidstnævnte plads ligger lige foran det imponerende gotiske murstenshus fra 1520'erne, der i 1708 blev rådhus og derfor går under navnet *Det gamle Rådhus*. Her løb en af byens centrale strøg, Stenbogade, forbi – og udgravningen viste, at det havde den gjort helt tilbage fra omkring år 1100. I 1291 hed gaden Kræmmergade. Dens nuværende navn er dokumenteret tilbage til 1400-tallet og hentyder til de handelsboder bygget i sten, der lå øst for domkirkens apsis. Boderne er dokumenteret i 1291 og 1330 og blev revet ned i 1544 for at udvide torvet. Disse gadenavne mere end antyder den aktivitet, der fandt sted i gaden: Handel, og det er da også det indtryk, man får af fundene fra udgravningen. Udgravningen påviste et gadeforløb. Ældste fase fra omkring år 1100 eller lidt før var brolagt med dyreknogler. Næste fase var dækket med fletværksmåtter. Herefter kommer rester af plankebelægning. Anlæggelsen kan ved tidsbestemmelse af årringe i plankerne dateres til 1120'erne. Plankevejen fornys jævnligt i 100-150 år, før den afløses af en stenbrolæg-

ning. I de forskellige 1100-tals lag af vejen i udgravningen på Von Støckens Plads er der fundet op imod en halv snes mønter. Det lyder måske ikke af så meget, men tallet skal ses i lyset af, at det kun drejer sig om et lille hul på 3x1,2 m og at kun en del af jorden fra hullet blev soldet. Mønterne må være tabt under dagligdags handel i den travle handelsgade[162].

Også i mindre byer blev mønter brugt. For nyligt har udgravninger i det sydvestjyske Varde afsløret et helt kvarter fra tidlig middelalder – meget tidligere end man egentligt forestillede sig byen. Her fandt man tæt på gaden gennem kvarteret en lille samling mønter fra midten af 1000-tallet – sikkert en tabt pung. Den lokale danske penning af Viborgtypen var den dominerende type.

Som sidste eksempel kan nævnes Slesvig. Udgravninger har afsløret et veritabelt byggeboom i byen i 1000-tallets sidste tredjedel, hvor bolværksanlæg skød sig ud i fjorden for at vinde land til nye byggegrunde (fig. 4.60). Der er fundet en del mønter udover byen, men mest markant er udgravningen i Hafengang 11 i 2007. Systematisk brug af metaldetektor sikrede et højt antal fund, heriblandt 73 tidligt middelalderlige mønter. 22 af dem er et lille skattefund fra 1080'erne, men de øvrige er fundet enkeltvist. Nogle af mønterne lå der, hvor der i middelalderen ville have været vand, lige udenfor bolværkerne. De er sikkert endt på fjordens bund ved udsmidning af affald. De er således tabt under aktiviteter i havnekvarteret. Andre mønter lå i jordfylden i bolværksanlæggene. Udgravningen var meget lille, så det store antal mønter tyder på en intens møntbrug. I 1970'ernes og 1980'ernes udgravninger i Slesvig i havneområdet og ved torvet er der langt færre møntfund, men da blev der ikke brugt detektor, så en del mønter er nok blevet overset. Det er hovedsagligt lokale mønter, der blev benyttet i den daglige handel. Fund af vægte og vægtlodder tyder på, at der i denne internationale handelsmetropol også er indgået større handler, der indebar brug af vejet sølv[163].

Mønter var altså kendt og brugt i byerne rundt om i landet. Men som vi så i både Lunds og Roskildes tilfælde var de trods alt ikke over alt. Der har sikkert også være andre måder at handle på såsom byttehandel, kreditaftaler og så videre. Det tillader kildematerialet os dog ikke at få et detaljeret indblik i. Men mønterne var der i alt fald. Og som vi skal se i næste kapitel var de mere almindelige i byerne end på landet i den periode, der interesserer os her.

Mønter og penge på landet

Langt den største del af Danmarks befolkning levede på landet i middelalderen. Der er ikke nogle sikre tal, men vi taler nok om over 90-95% af den samlede befolkning, der i 1200-tallet kan skønnes til omkring 1,3 mio. mennesker. Det var en periode med befolkningsvækst, nyopdyrkning af jord og grundlæggelse af nye landsbyer[164].

Rammen om landbefolkningens liv var de fleste steder landsbyen. Landsbyen var en samling af gårde og huse, der lå et sted indenfor landsbyens jord. Arkæologien har påvist, at landsbyerne i jernalderen kun blev liggende på samme sted et par generationer og derefter skiftede plads, vel og mærke indenfor det samme jordområde. Men i tiden omkring år 1100 standser landsbyflytningerne, og mange af landets nuværende landsbyer har ligget på samme plads siden dengang. Tættest på landsbyen lå de intensivt dyrkede marker, hvorimod der længere væk var overdrev til græsning af kvæg og moser og skove, der dannede overgang til næste landsby. Det var også i disse mellemområder, at nyopdyrkningen og grundlæggelsen af nye landsbyer fandt sted. Hver enkelt gård dyrkede sin egen jord, men der var et udstrakt fællesskab om organiseringen af mange praktiske ting. På landsbystævnet blev fælles beslutninger taget og konflikter løst. Landsbyen var dog ikke enerådende som bebyggelsesform. På Bornholm, på de pauvre jorde i Vestjylland og i skov-trakterne i det indre Skåne, Halland og Blekinge var enkeltgården fremherskende[165].

FAKTA

RIGE STORMÆND BYGGER KIRKER

Det var grupper fra samfundets øverste lag, som kongefamilien og stormændene, der opførte de tidlige middelalderlige kirker i Danmark. Det er dog ret sandsynligt, at velstående bønder i samfundet har bidraget til kirkebyggeriet. I flere af disse kirker finder man kalkmalerier af stormænd og ofte også deres kone, hvor de overrækker kirken til Gud.

På kalkmaleriet fra Fjenneslev Kirke ses den sjællandske stormand Asser Rig og hans hustru Inge, der forærer Fjenneslev Kirke til Gud. Maleriet er en del af de såkaldte *stifterbilleder*, som forestiller stormænd, der overrækker kirkebygninger til Gud.

Asser Rig var søn af den sjællandske stormand Skjalm Hvide. Han hørte dermed til den magtfulde Hvide-slægt, som hans far lagde navn til. Asser ejede gården Fjenneslevlille ved Ringsted, hvor han lod Fjenneslev Kirke bygge. Sammen med sin bror Ebbe grundlagde han desuden Sorø Kloster, hvor han også siden blev begravet.

Asser Rig knyttede venskab til den danske kongesøn Knud Lavard, hvis søn Valdemar blev konge med tilnavnet 'den Store'. Valdemar blev født blot otte dage efter at faderen, Knud Lavard, blev myrdet. Valdemar voksede op hos Asser Rig sammen med Assers sønner Absalon og Esbern Snare. Alle blev magtfulde mænd i den tidlige middelalder.

FIG. 4.61
Asser Rig i Fjenneslev Kirke
På kalkmaleriet bærer kirkens grundlægger, Asser Rig, en miniatureudgave af kirken frem, og velsignes derfor af Gud. Bag Asser holder hans hustru Inge en ring frem.

Der har været mange forskere som i tidens løb har set på bøndernes stilling i samfundet på forskellige måder. I vikingetiden var en stor del af befolkningen frie – om end meget langt fra lige – mænd, mens en del var trælle. I løbet af middelalderen var der nok en del trælle, der fik deres egen gård i fæste hos stormanden, mens en del frie var tvunget til at give sig ind under en stormand for at få beskyttelse. Dermed mistede de deres status som frie og måtte betale afgifter for deres jord til stormanden[166].

I 1940'erne så man gerne stadigt i 1100-tallet en stand af frie stolte selvejende bønder, der kunne gå sammen om i fællesskab at bygge alle vore landsbykirker. Der var dog nogle undtagelser, såsom de små kirker i Tveje Merløse og Fjenneslev på Vestsjælland, der med deres herskabspulpiturer tydeligt viser, at det var stormænds værk – mere præcist den magtfulde Hvideslægt (fig. 4.61).

I mellemtiden har arkæologien vist os, at disse undtagelser måske nærmere var reglen. Kirken i Lisbjerg, for eksempel, er bygget midt i en stormandsgård og må i sin tidlige version have været stormandens private kapel. Og i den fortolkning bliver bøndernes plads mere underordnet. Man er tilbage ved billedet af bonden som ufri fæstebonde på stormandens nåde. Sandheden ligger nok et sted midt imellem med både frie selvejere langt op i middelalderen[167] og ufrie fæstebønder. Og der har nok været endog meget store forskelle fra landsdel til landsdel i dette billede.

Standardbilledet af middelalderens bonde er, at han levede af det, han selv kunne producere på sin gård. Han betalte sine afgifter i naturalier og arbejdsydelser, og når han endelig havde brug for noget, han ikke selv kunne producere, så indgik han byttehandler. I dette billede er der ikke meget plads til rede penge og mønter – men meget tyder dog på, at billedet er forkert.

Både de skriftlige kilder og møntfundene viser os nemlig, at mønter var til stede på landet. I biskop Absalons stadfæstelse af sine gaver til Sorø Kloster fra slutningen af 1100-tallet omtales tiendeafgift i mønt til kirken fra befolkningen i en række sjællandske sogne. Også Johanniter- og Benediktiner-munkene kunne opkræve afgifter i mønt på landet. I *Skånske Lov* fra starten af 1200-tallet slås det fast, at bønderne skulle betale afgifterne på jord i penge. Selv i det fjerne Halland havde bønder penge på lommen. En bonde gav på egne og 16 naboers vegne "så mange penninge, som vi er naboer" til en munk fra Ringsted som tak for overvindelse af en kvægsygdom. Hver nabo har altså bidraget med en mønt. I senere kilder er der adskillige henvisninger til mønter på landet. Også til kongen betaltes skatter i penge. For eksempel skulle befolkningen stille levnedsmidler og brændsel og andre fornødenheder til rådighed for kongen under hans rejser rundt om i riget. Men i *Kong Valdemars Jordebog* fra starten af 1200-tallet ser vi nogle bønder betale penge i stedet for[168].

Nu skal man selvfølgelig ikke forestille sig, at alle bøndernes afgifter blev betalt i penge. Der er mange kilder til afgifter i korn, smør og svin. I 1300-tallet, hvor kilderne flyder lidt rigeligere, viser Roskildebispens jordebog fra ca. 1370, at op imod en tredjedel af landbebyggelserne betalte i penge. Disse tal kan dog ikke uden videre føres tilbage i tid, da situationen langt fra var statisk. Afgifter i naturalier kunne ændres til pengeafgifter, men det kunne også gå den anden vej. Særligt i tider med møntforringelse kunne stormanden have interesse i afgifter i naturalier, fordi værdien af et fast pengebeløb langsomt blev udhulet.

En interessant detalje i både Roskildebispens og Aarhusbispens jordebøger fra 1300-tallet fortjener at blive trukket frem. De fattige gårdsæder og landboer med små jordlodder eller ingen jord overhovedet betalte oftere i penge end deres rigere naboer. Det kan kun skyldes, at de måtte supplere deres udkomme med lønnet arbejde hos stormanden eller de større bønder[169].

Skatter blev ikke altid vel modtaget. Både jydernes oprør mod Knud den Hellige i 1085-1086 og skåningenes oprør mod biskop Absalon i 1180-1182 var blandt andet rettet mod emsige fogeders inddrivelse af skatter og afgifter. Også kongens snigende håndhævelse af et krav på skove og herreløs jord faldt i dårlig jord. I 1176 gav kong Valdemar den Store en skov i Halland til Esrum Kloster (fig. 4.62). Det førte til strid med de lokale bønder, der mente at have hævdvundet ret til skoven. I 1182 mæglede Absalon mellem parterne. Da Esrum så at sige havde papirerne i orden, mens bønderne ikke havde skriftlige beviser, faldt sagen ud til munkenes fordel. Det er endnu et eksempel på en samfundsudvikling, hvor skriftligheden vandt frem, og bønderne blev taberne[170].

Hvorledes kunne bønderne så få fat i rede penge? I levnedsbeskrivelsen over Vilhelm (ca. 1130-1204), abbed af Æbelholt Kloster, ser vi biskop Absalon give ham og hans munke fem pund til at købe fødevarer for. I slutningen af 1100-tallet fortæller Saxo i sin krønike *Gesta Danorum*, at en skæppe (ca. 17-20 liter) korn kostede en penning i mønt på Erik Ejegods tid (1095-1103)[171]. Der var altså et marked for bøndernes produkter. Med mindre man forestiller sig, at stormændene fuldstændigt kontrollerede hele høsten og den øvrige fødevareproduktion, og at de monopoliserede salget af overskuddet, så må bønderne have solgt deres overskud, således at de fik penge til at betale afgifter med (fig. 4.63).

FIG. 4.62
Esrum Kloster
Det nordsjællandske kloster blev oprindelig stiftet som benediktinerkloster af ærkebiskop Eskil i 1140'erne. Det blev omdannet til et cistercienserkloster i 1151/53. Efter Reformationen fik klostret lov til at fungere indtil 1559, hvorefter nedbrydningen af kirken blev påbegyndt.

Det var i og for sig nogle få og isolerede situationer i løbet af et år med møntbrug. Måske var det kun ved disse lejligheder, man havde penge i hænderne? Hvis derimod 1300-tallets lønnede landarbejder, som vi lige har hørt om, også eksisterede 200-300 år tidligere, er vi imidlertid inde på et meget mere gennemmonetariseret samfund med møntbrug til løn og køb af daglige fornødenheder. Men det tillader de skriftlige kilder os ikke vide nærmere om. Lad os nu se på, hvad møntfundene siger.

Der er mange skattefund fra landet. For hele middelalderen gælder det, at fem sjettedele af skattefundene indenfor Danmarks nuværende grænser stammer fra landområder. For tidlig middelalder, hvor byerne nok ikke var så udviklede endnu, er billedet endnu mere tydeligt. Ud af de 50 skattefund fra perioden ca. 1060-1234, der er registreret i det moderne Danmark, er kun fem fra byer, nemlig tre fra Roskilde, et fra Odense og et fra Grenå. Fire er fra ikke nærmere præciserede fundsteder, mens tre er fra borge – Haraldsborg, Borren og Bastrup, der må afspejle stormændenes møntbrug[172].

Ikke færre end ti skatte er fra kirker eller kirkegårde, og her kan det være svært at afgøre, hvem der egentligt har nedgravet skattene. Var det præsten, den lokale stormand eller bønderne i fællesskab? De sidste 28 skatte er 'fra landet'. Nogle er fundet på en mark, og vi ved ikke, om der var en bebyggelse på stedet tidligere eller om det bare var et afsides hemmeligt sted langt fra nysgerrige blikke. Andre skatte er fra moser, og atter andre er fra skove. Når man skal forsøge at fortolke fundene nærmere, er problemet imidlertid, at ingen af fundstederne har været genstand for en nærmere arkæologisk undersøgelse. Vi kan derfor ikke sige noget sikkert om skattenes ejermænd og deres sociale tilhørsforhold. I Græsefundet antyder tilstedeværelsen af en guldring dog, at ejeren havde et vist socialt niveau[173].

FIG. 4.63
Bonde betaler afgift
Scene fra et illustreret håndskrift af den tyske lovsamling *Sachsenspiegel*, som er en fremragende kilde til at belyse middelalderbondens liv omkring år 1300. Her betaler en fæstebonde landgilde til en fyrstelig godsejer.

Mønter fundet i landsbykirkernes gulve under restaureringsarbejder viser, at der var mønter på landet i 1100-tallet, men som vi så ovenfor, er det for denne tidlige periode af 1100-tallet langt fra sikkert, at de er tabt af den brede befolkning – det kan lige så godt være den lokale stormand.

Her er vi bedre stillet med mønterne fra udgravninger og detektorrekognosceringer. Heller ikke her er der mange mønter fra 1100-tallet rundt om i landområderne. I den meget velundersøgte landsby Sigerslevøster i Nordsjælland er der ingen mønter mellem vikingetiden og midten af 1200-tallet. Vinderup og Legerup hed to landsbyer mellem Roskilde og Holbæk. De blev opgivet i renæssancen, men på markerne, hvor de lå, er der fundet mange middelaldermønter, der viser aktiv møntbrug i landbomiljøet. Imidlertid er der heller ikke her nogen mønter før 1234. Også på en landets aller-fundrigeste metaldetektorlokaliteter, Nørholm ved Limfjorden, glimrer 1100-tallet ved mønternes sjældenhed, selvom fund af andre typer af genstande tydeligt viser, at der var aktivitet på stedet i denne periode. På Bornholm er der stort set ikke nogen mønter før 1270. Der er dog enkelte mønter rundt omkring. Eksempelvis er der fundet en lille pung og flere enkeltmønter fra Tårnby på Amager og også en del fund fra landsbyudgravningerne i Önnerup, Kyrkheddinge, Bjäresjö og Store Uppåkra i Skåne[174].

En ting er at remse fund op og dermed konstatere, at der var mønter til stede på landet i 1100- og 1200-tallet. Men det ville være rart at få nogle tal og nogle proportioner på. Her er vi så heldige, at en nylig undersøgelse sammenstillede samtlige fund fra perioden ca. 1020-1241 fra den sjællandske ø-gruppe, det vil sige Sjælland, Lolland og Falster[175]. Hvis vi ser bort fra skattefund, drejer det sig om 452 mønter fra 219 lokaliteter. Fordelingen mellem land og by blandt fundene tegner et interessant billede. I den tidlige fase op til omkring 1080 talte landet for over halvdelen af fundene. Det billede fortsatte uændret de fleste steder, men med en meget markant undtagelse: nemlig Roskilde og dens nærmeste opland. Her forsvandt mønterne nærmest fra landområderne, især efter midten af 1100-tallet. Derimod er der mange fund i Roskilde by. Meget tyder på, at Roskilde simpelt hen har suget hele handelen til sig, og at møntbrugen i landområderne var gået helt i stå. Men det gælder altså kun omkring Roskilde, der var Sjællands største og vigtigste by. Andre steder rundt om på Sjælland blev mønter stadigt brugt – og tabt – også på landet.

Opsummerende må vi sige, at der tegner sig et kontrasteret billede. Mønter var til stede på landet, men vi ved ikke meget om, hvilke sociale lag der benyttede dem. Bønder kunne have rede penge til betaling af afgifter og tiende, men fundene tyder på, at dag-til-dag møntbrugen trods alt var begrænset. Den er i alt fald langt mindre end den intensive møntbrug, som både kirkegulvs- og detektorfundene viser os for høj- og senmiddelalderen.

Forskningsoversigt og litteratur

Basis for arbejdet med danske mønter i perioden ca. 1060-1230 er stadig Peter Haubergs klassiske arbejder fra 1900 og 1906. De gennemgår møntvæsenets organisering og opstiller et katalog over de dengang kendte typer samt en summarisk liste over fund.

Seneste opdaterede syntese er udarbejdet af Keld Grinder-Hansen i 2000. Den behandler møntvæsenets organisering, men har hverken type- eller fundkatalog for den her behandlede periode. For den tidlige del af perioden giver *Tusindtallets Danske Mønter* (Jensen 1995) et udmærket overblik samt en udførlig bibliografi.

Forskellige aspekter af møntvæsenets organisering er blevet behandlet af en række forfattere. Eksempelvis har Jørgen Steen Jensen i 1983 skrevet om udmøntningernes størrelse og i 1996 og 2006 om møntfornyelse og brugen af runer. Gert Posselt har skrevet om gejstlige motiver på mønterne i 1985.

Møntbrug har været i fokus i en række arbejder de seneste par årtier. Bjørn Poulsen har i 1979 og 1985 både benyttet skriftlige kilder og møntfund, mens Gitte Ingvardson i 2010 har trukket på det nye rige materiale, som er fremkommet med hjælp fra metaldetektorer.

Hvad angår katalogisering af kendte typer har Georg Galster bidraget med en lang række publiceringer af nye skattefund, der samtidig gav anledning til en ny bearbejdning af en periode og en egns mønter. Heri publiceredes nye typer, og deres datering af møntstedshenførelse diskuteredes kritisk. En del nye typer er fremkommet som enkeltfund, og de er især blevet publiceret i Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings årlige rapporter i *Nordisk Numismatisk Årsskrift*. Kirsten Bendixen har givet et vægtigt bidrag med publiceringen af den nordjyske Lundby Krat-skat i 1993.

Takket være en udgravning i Slesvig i 2007 har Moesgaard, Hilberg og Schimmer endelig i 2016 kunnet identificere Slesvigs mønter. Mere overordnet har Thomas G. Poulsen i 2016 foretaget en komplet nyopstilling af mønterne fra perioden 1074-1134 med et katalog over kendte fund. Det ville være ønskeligt at fortsætte dette arbejde for tiden før 1074 og efter 1134. Palm har i 2002 dog gjort det for Lundmøntens vedkommende 1146-1241.

Hvad angår fundpublikationer giver værket *Danmarks Middelalderlige Skattefund* (DMS) fra 1992 en god oversigt over skattefund fra det nuværende Danmark med henvisninger til publikationer af de enkelte fund. En del siden tilkomne skattefund er allerede publicerede, mens andre stadigt afventer behandling. Derimod er der ikke nogen let tilgængelig oversigt over enkeltfundene, som med metaldetektorens fremkomst er eksploderet i antal. Man finder lister hos von Heijne 2004 (fund før 1130), Ingvardson 2010 (sjællandske fund) og Poulsen 2016 (fund før 1134). Indtil 2002 kan man benytte de årlige lister over nytilkomne fund i *Arkæologiske Udgravninger i Danmark* (AUD).

For fund fra de skånske rigsdele dækker serien *Corpus Nummorum Saeculorum* (CNS) dele af Skåne samt Blekinge, mens *Landskapsinventeringen* hidtil har behandlet Halland (Bornestaf 2003), Blekinge (Myrberg 2000) og Skånes nordøstre del (Kristianstads län; von Heijne 2005).

Noter

1. Mørkholm 1989, nr. 35-36; Ulsig & Sørensen 1982.

2. Allen 2012, 203-206.

3. von Heijne 2004, 72 og 128.

4. Malmer 2003; Moesgaard 2014c.

5. DMS 19, 21 og 36.

6. von Heijne 2004, 134-147 og 156-166.

7. Moesgaard 2014c.

8. Langsted & Moesgaard 2017.

9. Hauberg 1900.

10. Gooch 2011.

11. Carelli 2000, 84-88.

12. DMS 36.

13. Fig. 4.12A er baseret på: Källna, Öja: von Heijne 1.62/ Store Valby: DMS 3/ Strøby Mark: DMS 4/ Hurva, Äspinge: von Heijne 1.48/ Borup: von Heijne 1.49/ Ølsted Kirkegård: DMS 9/ Roskilde, Vor Frue Kirkegård: DMS 10/ Vitaby: CNS 3.4.51/ Hågerup: DMS 15/ Næsbyholm: DMS 16/ Låstrup: DMS 20/ Vallø: DMS 21/ Lyngby: DMS 22/ Vanneberga: CNS 3.4.46/ Skørpinge: DMS 24/ Bunkeflo, Vintrie: CNS 3.1.16/ Selsø: DMS 25/ Tørring: DMS 26/ Bonderup: DMS 19; Leimus 2012/ Kirke Værløse: DMS 23; Leimus 2012/ Freerslev: Moesgaard 2014a/ Holløse: Langsted og Moesgaard 2017/ Fjälkinge: CNS 3.1.21.
Fig. 4.12B er baseret på: Löddeköpinge: von Heijne 1.54 og 1.105/ Lund, kv. St Laurentius: von Heijne 1.88/ Fuglie: CNS 3.1.25/ Lund, kv. St Mårten: Carelli 6/ Lund, kv. Apotekaren: Carelli 5/ Lund, Domkirken: Carelli 7/ Lund, kv. St Clemens: Carelli 8/ Ovesholm: CNS 3.4.45/ Bårarp, Halland: Jensen 1983a/ Lund, kv. Ugglan: Carelli 9/ Lund, kv. Gråbröder: Carelli 10/ Kämpinge: Myrberg 2008, nr. 14/ Lund, Domkirken: Carelli 11/ Ladegård, Bornholm: Moesgaard 2009/ Rø, Bornholm: DMS 62/ Svenstorp: Christiansen 1970/ Tommarp: Galster 1935a; Myrberg 2008, nr. 279/ Lund, Tornegatan: Carelli 12.
Fig. 4.12C er baseret på: Egelev: Museum Lolland-Falster; journalnr. MLF 01423/ Allerslev: DMS 39/ Græse: DMS 40/ Glim: DMS 41/ Tessebølle: DMS 42/ Haraldsborg: DMS 43/ Bastrup: DMS 44/ Vemmelev: DMS 53/ Vråbjerg: DMS 55/ Borren, Højby: Moesgaard 2014b/ Tikøb: DMS 57/ Vridsløsemagle: Moesgaard 2014b/ Roskilde, Skt. Ib: Moesgaard 2014b/ Roskilde, Havnen: Moesgaard 2014b/ Roskilde, Skt. Jørgensbjerg: Moesgaard 2014b/ Glumsø: DMS 58/ Fensmark: DMS 59/ Ukendt fundsted: DMS 61/ Tisvilde: DMS 75.
Fig. 4.12D er baseret på: Danelund: Moesgaard 2007/ Slesvig & Hafengang: Moesgaard m.fl. 2016/ Jegstrup: DMS 31/ Bjerregrav: DMS 32/ Særslev: DMS 35/ Lundby Krat: DMS 36/ Vester Starup: DMS 46/ Ukendt fundsted: DMS 49/ Eltang: DMS 50/ Biersted: DMS 52/ Østerild: DMS 56/ Petersborg: Museum Sønderjylland, Arkæologi Haderslev, journalnr. HAM 5318/ Odense: DMS 60/ Dystrup: DMS 64/ Brovst & Fjerritslev: DMS 65/ Grenå: DMS 66.

14. DMS 40, 47 og 52; Jensen 1983a.

15. Ekre 1988; Harlitz 2010, 79-81.

16. Myrberg 2008, nr. 14; Jensen 1988a.

17. Christiansen 1970; Galster 1935a; DMS 47 og 81; Jensen 1980.

18. Jensen 1980 og 1998; Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, FP 6898 og 9420.

19. Galster 1917, 1955a.

20. Balaguer 1994; von Heijne 2012; Skaare 1991.

21. Museum Sønderjylland, Arkæologi Haderslev; journalnr. HAM 5318.

22. Jensen 1995, 38-39.

23. Moesgaard 2014c og 2014d.

24. Poulsen 2016; Moesgaard, Hilberg & Schimmer 2016.

25. Archibald 1991, nr. 12. Tak til Kent Bengtsson for rettelse af møntstedsnavnet til Aalborg.

26. Moesgaard 2007; Jonsson 2007; Moesgaard, Hilberg & Schimmer 2016; Ingvardson 2016b.

27. DMS 35; Poulsen 2016; Amzourou 2017.

28. Søvsø 2007a.

29. Andersen 1996, 215 og 225.

30. Beregnet efter Poulsen 2016. Status 2012. Registreringen af fund fra Skåneland har ikke været helt så grundig som for det nuværende Danmark. Desuden er sammenligningen af tallene besværliggjort af forskellig lovgivning angående brug af metaldetektor i Danmark og Sverige.

31. DMS 31, 32 og 57.

32. DMS 35.

33. DMS 37.

34. DMS 39.

35. Hauberg 1900, Niels nr. 12-14.

36. DMS 57; Palm 2002; Carelli 2005, 96.

37. Moesgaard 2011b; Stewart 1990; Svensson 2012.

38. Moesgaard 2000.

39. Andersen 1996, 211, 215 og 225.

40. Jensen 1994.

41. Poulsen 2016, 179; Palm 2002; Ingvardson 2016a; CNS 3.1.16 og 3.1.21.

42. Poulsen 2016; Moesgaard 2014d.

43. Moesgaard, Hilberg og Schimmer 2016.

44. DMS 32, 36 og 66; Bendixen 1993; Jensen 1995, 112-113; Lindahl 1964, 59; Bendixen 1973, 57; Ingvardson 2016b.

45. DMS 45, 47-48 og 52; Ingvardson 2016b.

46. DMS 60.

47. DMS 65-66.

48. Nielsen 1998. Bornholms stilling i forhold til Danmark er omdiskuteret, se Aarsleff 2008; Ingvardson 2012b; Gelting 2012, 107ff.

49. DMS 37; CNS 4.1.5.

50. Grinder-Hansen m.fl. 2013.

51. Pedersen, Salomonsen & Nielsen 2014.

52. DMS 37; CNS 4.1.5; Moesgaard 2009; Ingvardson 2012b; Grinder-Hansen m.fl. 2013; Leimus & Molvõgin 2001.

53. Myrberg 2000; DMS 62; Moesgaard 2009; Horsnæs, Märcher & Thorsen 2014.

54. Myrberg 2008, nr. 52-53 og 185; Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, FP 3296; Moesgaard 2009.

55. Bompaire, Clairand & Prot 2006.

56. Mørkholm 1989, nr. 123.

57. Risvaag 2006, 203 og 236-238; Allen 2012, 9-12, 68-72 og 210-213.

58. Jensen 1995, 116-117, 147 og 154.

59. Posselt 1985; Grinder-Hansen 2000, 54-60; Poulsen 2016.

60. Se dog Jensen 1993 for omtale af en eventuel tidligere forekomst.

61. Mørkholm 1989, nr. 27.

62. Moesgaard 2014d.

63. Søvsø 2007b; Vellev 2002.

64. Mørkholm 1989, nr. 15, 27 og 38; Vellev 2007.

65. Moesgaard 2008b.

66. Malmer 2003.

67. For eksempel Allen 2012; Hovard 2012.

68. Efter Hauberg 1900, 152-155 & 1906, 324.

69. Mørkholm 1989, nr. 23, 24, 29 (inkl. note) og 35.

70. Skaare 1976; Mørkholm 1977.

71. Galster 1934a.

72. Mørkholm 1989, nr. 711.

73. Galster 1934b.

74. Biddle & Keene 1976; Biddle 2012.

75. Søvsø 2007b; Cinthio 1990 og 1999; Galster 1968; Moesgaard 2015c.

76. Ekre 1972; Ekre 1988; Harlitz 2010.

77. Ros 1991; Hall 1986.

78. Mossop 1970, appendix I-CI; Biddle 2012, især 15-16, 585-588.

79. Malmer 1997; Becker 1981; Moesgaard 2007; Bendixen 1993.

80. Silvegren 1987.

81. Udarbejdet efter Silvegren 1987

82. Biddle & Keene 1976.

83. For eksempel Mørkholm 1989, nr. 123 og evt. 14.

84. Mørkholm 1989, nr. 13.

85. Jensen 1994.

86. Galster 1955b; Jensen 1983b; Jensen 1990; Silvegren 1987; Moesgaard 2007.

87. Poulsen 1979, 285; Poulsen 1985, 227.

88. Mørkholm 1989, nr. 4; Aakjær 1936; Nielsen 1966; Rasmussen 1966, 1968 og 1974; Ulsig 1981, 144.

89. Naumann 1987; Lagerqvist 2011.

90. *Jyske Lov II*. bog kap. 87 og 89 (Fenger og Jansen 1991, 269-271).

91. Iuul 1966; Yrwing 1964.

92. Andersen 1996, 226.

93. Carelli 2001, 196.

94. For eksempel *3. Mosebog* 25,36 og *5. Mosebog* 23,20 (Det Danske Bibelselskab 1992).

95. Le Goff 1986; Murray 2002.

96. Iuul 1966; Yrwing 1964; Jørgensen 1968; Andersen 1996. For eksempel *Jyske Lov II*. bog kap. 60 (Fenger og Jansen 1991, 266).

97. Venge 1987, 27.

98. Roslund 1990, 153.

99. Hedeager 1994. Se også Poulsen 2011, der anser gavegivning for at være så institutionaliseret, at gaver er at ligne med skatter.

100. *Mattæusevangeliet* 6,19-21 og 19, 20-24 (Det Danske Bibelselskab 1992).

101. *Markusevangeliet* 2,14-17 og 11,15-17; *Matthæusevangeliet* 26,14-16 og 27,3-8; *Johannesevangeliet* 2,14-16 og 12,3-8 samt 13,21-30; *Apostlenes Gerninger* 2,45 og 4,34-37 (Det Danske Bibelselskab 1992).

102. *Paulus' første brev til Timoteus* 6, 9-10 og 17-19 (Det Danske Bibelselskab 1992).

103. Le Goff 1986.

104. Opfindelsen af skærsilden som et sted, hvor man kunne udstå synder og dermed undgå det evige helvede, er et eksempel herpå, jf. Le Goff 1986.

105. Tomlinson 2013.

106. DMS 39, 40 og 42.

107. Ingvardson 2010.

108. Spufford 1988, 95-99.

109. Galster 1955b; Jensen 1983b og 1990.

110. Blackburn 1993 og 2003.

111. DMS 66; Ingvardson 2010; Spufford 1988, 109-119.

112. Christensen 1977, 334-335 og 344; Andersen 1996, 218-219.

113. Leimus 1995.

114. Galster 1917 og 1955a.

115. Galster 1917, 1935a og 1955a; Rasmusson 1940; Christiansen 1970; DMS 58; Myrberg 2008, nr. 14.

116. Christiansen 1970.

117. Christiansen 1970; DMS 43 og 81.

118. Le Maho 1993, 20.

119. Andersen 1996, 213 og 225.

120. Lauridsen 2012b, kap. 16 (18).

121. Olrik 1968, bind 1, 159.

122. Andersen 1996.

123. Johnson 1950, 11; Clairand 2002.

124. Wolff 1954, 346.

125. Spufford 1988, 209-224 og 346-347; Christiansen 1970; Mørkholm 1989, nr. 11 og 41; *Jyske Lov III*. bog kap. 65 (Fenger og Jansen 1991, 285); Steuer 1997.

126. Mørkholm 1989, nr. 9.

127. Riis 1981; Venge 2002, 48-51.

128. Venge 1987, 14-16 og 27; Venge 2002, 32 og 60-61; Mørkholm 1989, nr. 1 og 6.

129. Christensen 1977, 334-335 og 344; Andersen 1996, 218-219.

130. *Adam af Bremen* bog 3, 74 og bog 4, 31 (Henrichsen 1968, 235 og 281).

131. Dahlerup 1974; Mørkholm 1989, nr. 19; Andersen 1996, 225.

132. Ulsig 1958; Dahlerup 1964.

133. Andersen 1996, 225; Ulsig 1981, 157 = DRB 1. række 2. bind, nr. 88, jf. nr. 160.

134. Nielsen 1968.

135. DMS 56 og 59; Lindahl 1956, 96-97.

136. Grinder-Hansen 1988; Wagn 2000.

137. DMS 28, 35, 41, 46, 53, 54, 57 og 62.

138. Le Maho & Moesgaard 2002.

139. Olsen 1958; Jensen 1977; Rensbro 2007.

140. Ingvardson 2016b.

141. Jørgensen 1990; Klackenberg 1989 og 1992.

142. Grinder-Hansen 2000, 165; Lindahl 1964; Bendixen 1973.

143. Olrik 1968, bind 1, 159.

144. Poulsen 1979 og 1985; Ulsig 1981.

145. Meyer 1962; *Jyske Lov I*. bog kap. 34, 37 og 40 (Fenger og Jansen 1991, 251).

146. Iuul 1966; Yrwing 1964.

147. DMS 43; Olsen 2011, 38-39.

148. DMS 44; Olsen 2011, 34-36.

149. Moesgaard 2014d; Olsen 2011, 27, 44 og 276-277.

150. DRB, 1. række 2. bind, nr. 45; Assmann 1954.

151. Hybel & Poulsen 2007, 235; Carelli 2001, 207.

152. Der er stor usikkerhed om tallene.

153. Olsen 2011, 39; Andersen 2000, 41; Mørkholm 1989, nr. 13.

154. Olrik 1968, bind 1, 159.

155. Mørkholm 1989, nr. 58.

156. Mørkholm 1989, nr. 1, 10 og 13.

157. Risvaag & Christophersen 2004; Roslund 1995.

158. Carelli 2001, 188-196; Carelli 2005.

159. Moesgaard 2014d.

160. Ingvardson 2010, 47-58.

161. DMS 81-82; Jensen 2006a.

162. Søvsø 2007a.

163. Moesgaard, Hilberg & Schimmer 2016; Steuer 1997, 327-330.

164. Hybel & Poulsen 2007, 113-118 og 124-129.

165. Hybel & Poulsen 2007, 143-158.

166. Ulsig 1981.

167. Således som det for nyligt er blevet argumenteret for Nordsjælland, Kramer 2012.

168. Poulsen 1979, 285; Ulsig 1981; Poulsen 1985, 227; Mørkholm 1989, nr. 19, 1111; Venge 2002, 49-50 og 54; jf. Dyer 1997.

169. Gissel 1982; Ulsig 1981; Poulsen 1985.

170. Jensen m.fl. 1996; Venge 2002, 31-32.

171. Mørkholm 1989, nr. 4, 1112; Poulsen 1979, 285.

172. DMS s. 44 & nr. 19, 23-62, 64-66 og 75; Moesgaard 2014d.

173. Galster 1955b; DMS 40.

174. Moesgaard 2004; Carelli 2001, 199-200; Poulsen 2008; Moesgaard 2005a; Jensen 2005a; Horsnæs, Märcher & Vennersdorf 2013, 36-38.

175. Ingvardson 2010.

Fra masser af penninge til møntvæsenets sammenbrud

CA. 1230-1380

Der er fremgang i Danmark, og for møntvæsenet er denne periode afgørende. Mønter bliver nu udbredt i hele riget som supplement til naturaløkonomien. Men ustabile magtforhold, gentagne krige og faldende sølvindhold i mønterne fører til både kongemagtens og møntvæsenets sammenbrud i 1330'erne.

FIG. 5.1
Forringelse af penninge

1 Abel (1250-1252)

2 Erik Menved (1286-1319)

3 Christoffer 2. (1319-1332)

Bemærk ved disse tre penninge fra perioden, hvordan motiverne forsimples og sølvindholdet i mønterne bliver mindre over tid.

FIG. 5.2
DANMARK I PERIODEN
CA. 1230-1380

I denne periode undergår rigets udstrækning store forandringer. Omkring 1230 er det danske rige på sit højeste med besiddelser langs hele Østersøen, hvor der i 1330'erne derimod stort set ikke eksisterer et Danmark, da landet er pantsat til holstenske grever. Hvor udmøntningerne i Nørrejylland fandt sted, vides ikke med sikkerhed.

- Periodens vigtigste danske møntsteder
- Det danske rige
- Dansk fra 1361
- Svensk i perioden 1332-1360

TIDSLINJE

ÅR

MIDDELALDER CA. 1066-1536

1200

I 1219 erobres Estland

1225

I 1241 bliver Jyske Lov udstedt

1250

I 1286 blev den danske konge Erik Klipping dræbt i Finderup Lade. Flere mænd bliver dømt bl.a Marsk Stig. Sammen med andre bosætter han sig på øen Hjelm i 1290, hvor de fremstiller falske mønter.

1275

I 1322 er Danmark pantsat til de tyske grever Johan og Gerhard.

1300

I 1330'erne bryder kongemagten og det nationale møntvæsen sammen.

1325

I 1340 dræber Niels Ebbesen grev Gerhard, og Valdemar Atterdag bliver konge af Danmark.

1350

I 1346 sælges Estland til Den Tyske Orden

1375

Der var i perioden fra 1230'erne fortsat vækst i både økonomi og befolkningstal i Danmark. Det fortsatte indtil pestudbruddet kendt som den sorte død ramte landet omkring 1350. Den internationale samhandel udviklede sig også i denne periode, og fra det danske rige blev der eksporteret overskudsproduktion af fiskeri- og landbrugsvarer (fig. 5.4). Af særlig stor betydning for omsætning, import og eksport var Skånemarkedet, der var et omfattende, internationalt varemarked , der eksporterede meget store mængder saltede sild (fig. 5.3).

I et magtpolitisk perspektiv var det en ganske ustabil periode i Danmark med hele fire kongemord i anden halvdel af 1200-tallet. I 1332 døde Christoffer 2. (1319-1332), og det pantsatte rige var uden konge indtil 1340, hvor Valdemar Atterdag blev konge og skulle i gang med genrejsning af riget og møntvæsenet, der var brudt sammen. I den proces blev Estland solgt i 1346, for at skaffe kapital til generobringen af det danske rige, i 1360 blev Skåne generobret og i 1361 kom øen Gotland på danske hænder (fig. 5.2).

De ustabile magtforhold og militære konflikter påvirkede det nationale møntvæsen, der jævnligt var med til at finansiere rivegilderne og kongemagtens øvrige virke ved reduktion af mønternes sølvindhold og de tvungne gebyrbelagte omvekslinger. Det nationale møntvæsen brød ligesom kongemagten sammen omkring 1330'erne. Derefter kom udenlandske mønter til at spille en dominerende rolle i rigets møntomsætning et godt stykke ind i 1400-tallet. Siden 1100-tallet og frem til omkring sammenbruddet i 1330'erne var det ellers lykkedes at holde de fleste udenlandske mønter ude af riget og opretholde det nationale møntvæsen.

For udbredelsen og dermed brugen af mønter byder perioden på en meget vigtig udvikling. Mønter blev for første gang nogensinde udbredt overalt i riget. De kom i langt højere grad end tidligere ud på landet,

FIG.5.3
Sild – en vigtig indtægtskilde
Sildefiskeriet i Øresund var en guldgrube for Danmark i middelalderen. Man sagde, at sildene stod så tæt, at man kunne stille en hellebard midt i en sildestime, og den ville blive stående. Miniaturen stammer fra 1500-tallet.

hvor mere end 80% af befolkningen levede og arbejdede. Mønter blev fortsat brugt mere intensivt i byer og på markeder, men nu var de også til stede i større omfang på landet. Det betød imidlertid ikke, at møntøkonomien dominerede. Størstedelen af økonomien var fortsat naturaløkonomi.

Den markant forøgede udbredelse og brug af mønter hang blandt andet sammen med meget omfattende produktion af mønter med lav værdi (fig. 5.1). Der blev igennem hele perioden i Danmark kun produceret en møntenhed. Det var penningen, som blev fremstillet i ca. 600 forskellige typer i denne periode. Deres indhold af ædelmetal faldt frem til møntvæsenets sammenbrud.

Møntproduktionens størrelse samt mønternes lave værdi og store udbredelse afspejler sig i periodens møntfund, som i antal overgår alle andre perioder i Danmarkshistorien. Der er både tale om de største mængder af enkeltfund og de største skattefund. Der er fundet over 250.000 mønter i periodens skattefund, og dertil kommer titusindvis af enkeltfund, så der er registreret et sted mellem 300.000 og 400.000 danske fundmønter fra 1230'erne til ca. 1380. Materialet og dets potentiale er enormt.

KORT

FIG. 5.4
Hovedruterne i det hanseatiske handelssystem
Af særlig interesse for Danmark var bl.a. ruten Brügge-Hamburg-Lübeck-Visby-Novgorod, som var fuldt etableret ca. 1250, samt ruten fra Bergen gennem Storebælt til Lübeck og derfra videre sydpå. Skånemarkedet spillede også en stor rolle i sildesæsonen fra august til oktober, hvor landsdelens syd-vestligste punkt dannede centrum for en af Nordeuropas største vareudvekslinger med alle slags varer fra 1200-1400-tallet.

Indledning

Fra midten af 1200-tallet til omkring 1350 var der fortsat vækst i Danmarks befolkningstal og landbrugsproduktion. Det var især muligt, fordi nye landområder kom under plov, og med de voksende byer fortsatte differentieringen og specialiseringen af håndværk og handel. Handlen blomstrede fortsat, og Skånemarkedet, der oprindeligt var et rent sildemarked, nåede i perioden fra 1230'erne til 1370'erne sit toppunkt som internationalt varemarked. Det blev dermed en vigtig økonomisk motor for både vækst og udvikling af blandt andet møntøkonomi. På markedet skulle alle transaktioner foretages i danske mønter uanset møntens værdi, og der kunne tjenes betydeligt på veksling af udenlandsk mønt til dansk.

Rigets politiske og økonomiske interaktion med det øvrige Europa voksede i perioden. Det gjaldt ikke mindst handelmæssigt med f.eks. Lübeck og andre hansestæder (se kap. 6, s. 364). Derigennem kunne overskudsproduktion af fiskeri- og landbrugsvarer eksporteres. På den måde nød riget godt af tidens generelt gode økonomiske konjunkturer i store dele af Europa, hvor bygrundlæggelser og udvikling af nationale og internationale markeder bidrog til at øge handlens omfang og rækkevidde. Den økonomiske fremgang i Danmark (og overordnet også i Europa), der var startet i 1000-tallet eller tidligere, fortsatte frem til ca. 1350, hvor den sorte død og andre efterfølgende pestepidemier også internationalt hærgede. Det medførte en betydelig befolkningsnedgang, der lagde områder øde og betød kraftig nedgang i f.eks. landbrugsproduktion.

Igennem hele perioden fra 1230'erne til sidst i 1300-tallet var der hårde kampe om magten i Danmark. Trods de generelt gode konjunkturer kunne kongemagten med betydelige magtudfordringer og voksende udgifter til f.eks. borge og rytteri ikke opretholdes. Den brød efterhånden sammen, og det havde afgørende betydning, at man af finansielle årsager under Erik Menved (1286-1319) begyndte pantsætning af riget til nordtyske fyrster. I 1320'erne gik opløsningen af riget stærkt, og i 1320-30'erne brød den danske kongemagt og møntproduktion helt sammen. Mens riget og kongemagten blev genrejst under Valdemar Atterdag (1340-1375), så kom møntproduktionen først for alvor i gang igen i starten af 1400-tallet. Fremfor mere traditionelle kronologiske skel omkring 1330-1350 med fokus på kongemagten, pesten m.v., er der her valgt at følge den monetære udvikling frem til omkring 1380. Da var den indenrigske produktion af traditionelle penninge helt ophørt og et nyt møntvæsen var på vej fra årtierne omkring år 1400. Desuden danner disse årtier også politiske skel. Under Margrethe 1.s formynderstyre arvede hendes søn Oluf (1376-1387) i 1380 Norge, og i 1397 blev Kalmarunionen etableret – den indebar dog ikke en dansk-svensk møntunion.

Det nye møntvæsen kom til at tage kampen op mod de store mængder udenlandsk mønt, som siden den indenrigske produktions sammenbrud var strømmet ind i landet. Siden 1100-tallet og frem til omkring sammenbruddet i 1330'erne var det ellers lykkedes at holde mindre udenlandske mønter ude af riget og opretholde det nationale møntvæsen til gavn for både kongemagtens finanser og tidens state-building. Det vil sige udbygningen af rigets centrale institutioner (f.eks. administration, beskatning og militær), infrastruktur, ensartethed m.v. Pengevæsenet udgør en del af rigets infrastruktur, og en centralstyret udstedelse af gyldige, gerne værdistabile, betalingsmidler var befordrende for handel og andre økonomiske aktiviteter som opsparing og kredit. Møntproduktionen og styringen deraf skal med andre ord både forstås i lyset af kongemagtens og andre involveredes ønske om profit og som et bidrag til opretholdelse og udvikling af rigets økonomi.

I 1332 døde Christoffer 2. (1319-1332), og riget var uden konge til 1340. Den svenske konge Magnus Smek købte i 1332 Skåne af grev Johan 3. af Holsten, der havde Skåne i pant. Skåne blev først en del af riget i 1360 ved

Valdemar Atterdags generobring. Derudover ændrede omfanget af riget sig i perioden primært på to områder. Estland (se faktaboks nedenfor) blev solgt til Den Tyske Orden i 1346 og Gotland med hansestaden Visby blev erobret i 1361. Gotland forblev en del af riget indtil 1645, hvor det blev afstået til Sverige. Dets interessante pengevæsen vil blive omtalt i de næste kapitler.

Dette kapitel har med hensyn til den monetære udvikling to hoveduddviklinger. For det første blev mønter for første gang udbredt overalt i riget. Det vil sige, at møntbrugen nu bredte sig uden for byer (og andre centre) og faste markeder. Der var dog fortsat betydelige regionale og lokale forskelle. Der fortsatte med at være stor forskel på land og by, og udviklingen uden for byerne er helt central, da måske mere end 80% af befolkningen levede der. Der var formentlig også meget store sæsonmæssige forskelle i møntbrugen, især på landet. Vi ved fra tiden med hyppige møntomvekslinger omkring år 1300, at den nye mønt/omveksling blev bekendtgjort på Landstinget. Den nye mønt måtte ikke sættes i omløb før søndagen før Mikkelsdag, der er den 29. september. Mikkelsdag var officiel dansk helligdag indtil 1770, typisk dagen før høstgildet på landet samt ikke mindst termins- og skiftedag. Der var med andre ord brug for masser af mønter til at facilitere løn- og terminsbetalinger samt købmændenes og eventuelle privatforbrugeres køb af landbrugets overskudsproduktion. Efteråret, hvor der også blev afholdt større markeder, var således nok tiden, hvor den rurale møntbrug og møntopsparing toppede.

FAKTA

ESTLAND – UDMØNTNINGEN I TALLINN

FIG. 5.5
Kronebrakteat
En af de små kronebrakteater fra Tallinn. Den afbildede mønt er kun 1 cm i diameter og vejer blot 0,1 gram. Kronebrakteaterne holdt til gengæld generelt den lødighed, som blev fastsat i 1265.

Erobringen af (nord-)Estland i 1219 og udmøntningerne der i 1220'erne er omtalt i foregående kapitel, så vi hopper ind i historien derefter. Fra 1227 havde Estland været under Sværdridderordnen, men dansk dominans over området blev genoprettet i 1238, hvorefter det fungerede som dansk hertugdømme.

Det blev i 1346 solgt til Den Tyske Orden, der var stærkt tilstede i regionen og havde besat flere centrale borge. Salget skaffede Valdemar Atterdag nødvendig kapital til indløsning af pantsatte dele af riget. Den danske erobring omfattede kun den nordlige del af Estland og dermed ikke byen Tartu (Dorpat), der ligesom Tallinn producerede mønter i perioden.

Fra engang i anden halvdel af 1200-tallet startede en produktion af lette brakteater med en krone som motiv i byen Tallinn. Det er uklart, hvornår udmøntningen begyndte, men dokumenter fra 1265 og 1280 omtaler Tallinns udmøntning. Formentlig knytter produktionsopstarten sig til dokumentet fra 1265, der kan tolkes som en ordre på at genoptage møntproduktionen efter en bestemt lødighed i møntmetallet. Kronebrakteaternes metalindhold stemmer med den i 1265 fastsatte lødighed. Der var nok ikke møntproduktion i Tallinn mellem 1238, hvor dansk dominans blev genoprettet, og 1265.

Formentlig blev der frem til udmøntningens ophør kun produceret kronebrakteater. Møntfund indikerer, at udmøntningerne af kronebrakteater i Tallinn formentlig varede indtil anden fjerdedel af 1300-tallet. Ophøret skyldes muligvis, at møntretten i Tallinn tilhørte den danske konge og ikke byrådet – og førstnævnte magtfaktor, møntherren, forsvandt ved Christoffer 2.s død i 1332. Som bekendt brød den danske møntproduktion også sammen i den periode.

Byrådet magtede eller ønskede tilsyneladende ikke at fortsætte udmøntningen, og først i 1363 under Den Tyske Orden kom der igen gang i møntproduktionen i Tallinn. På det tidspunkt havde udenlandske mønter, især fra Hansestæderne og Visby, allerede gjort deres indtog i områdets pengevæsen.[1]

Det andet hovedtræk knytter sig til, hvordan den nu mere udbredte møntbrug (monetarisering) udviklede sig, da riget gik i opløsning og den indenrigske møntproduktion stoppede. Betød det en nedgang i monetariseringen? Fortsatte den på samme stade? Eller blev den kraftigere, da folk måtte klare sig med ældre indenrigske mønter og de udenlandske mønter, der kom ind i riget gennem handel og anden cirkulation? Det er disse to udviklinger, som vil blive behandlet i dette kapitel.

Foruden periodens mere almindelige politiske og økonomiske udvikling, så forstås monetariseringen i lyset af tre andre samvirkende forholds udvikling. Viden om de tre forhold bygger i høj grad på forskellige typer af kildemateriale:

- Forholdet mellem natural- og møntøkonomi fra skriftligt kildemateriale
- Periodens møntfund gennem arkæologisk kildemateriale
- Den indenrigske møntproduktion, hvis datamateriale bl.a. er de bevarede mønttypers omfang, interne sammenhænge m.v.

Det er vigtigt at holde sig for øje, at et samfunds udvikling fra at være fuldkommen domineret af naturaløkonomi til domineret af møntøkonomi var både lang og ujævn kronologisk, geografisk og socialt. Møntøkonomien blev ikke dominerende i middelalderen, og naturaløkonomien var kontinuerligt massivt til stede indtil ca. 1750-1850 – og er det stadig i dag. Naturaløkonomien er til tider karakteriseret som primitiv eller et symbol på ringe økonomisk udvikling, hvilket generelt er en forkert karakteristik. Det er formentlig også forkert at opfatte de to systemer som konkurrenter. De to systemer var sandsynligvis gensidig befordrende, og de supplerede hinanden i et samfund med gigantiske lokale, regionale, urbane og rurale forskelle med hensyn til tilgængelighed og forsyning af betalingsmidler.

Møntøkonomiens udvikling blev befordret af en lang række faktorer, ofte kaldet monetariseringsfaktorer. Det kunne være helt konkret møntpolitik med henblik på øget brug af mønter af hensyn til skat, afgifter og andre indtægter til især konge- og kirkemagt. Mindst lige så vigtige var imidlertid en række generelle samfundsfaktorer, der øgede efterspørgslen på penge. Det var f.eks. udviklingen i befolkning, handel, administration, landbrug, skattesystemer, arbejdets (f.eks. håndværks) specialisering, urbanisering og økonomi.

Massevis af kildemateriale – et uforløst potentiale

Kildematerialet til denne periodes møntvæsen er usædvanligt rigt. Overordnet set er der gennem historien bevaret flere og flere skriftlige kilder, hvorfor værdien af det samlede skriftlige kildemateriale næsten kontinuerligt stiger. Møntfundene udvikler sig ikke på samme måde, og perioden med flest registrerede møntfund i Danmark er ubetinget denne. Materialet fra 1230'erne til 1370'erne er ganske enkelt enormt, og det er dets potentiale også. Det er imidlertid langtfra udnyttet tilstrækkeligt forskningsmæssigt. Der er både et betydeligt antal problemstillinger og et imponerende antal fund, der reelt ikke er arbejdet med. Periodens mønter er oftest uden indskrifter, og de kan derfor ikke umiddelbart tilskrives et bestemt møntsted eller gives en præcis datering. Det betyder, at der på sigt skal foretages et meget omfattende og kompliceret basisarbejde med at tids- og stedfæste mønterne. Arbejdet kompliceres af både typerigdommen og de store mængder fund, som samtidig netop giver masser af data og undersøgelsesmuligheder.

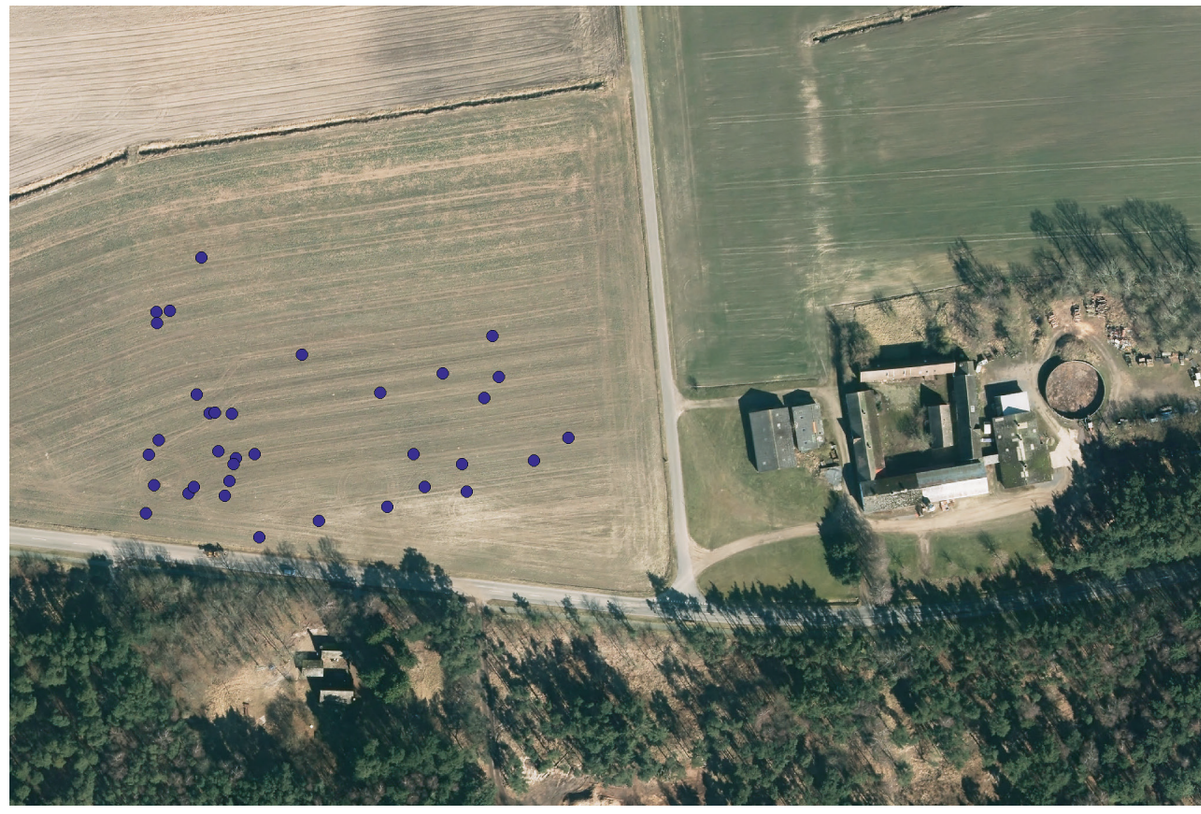

FIG. 5.6
Skat(te)og/eller enkeltfund?
Spredning af ca. 30 middelaldermønter på detektorlokaliteten Sandegaard i Poulsker sogn på Bornholm.

De væsentligste værker er Peter Haubergs grundlæggende typologiske arbejde med periodens mønter, *Danmarks myntvæsen og mynter i tidsrummet 1241-1377*, publiceret i 1884 og Keld Grinder-Hansens ph.d.-afhandling fra 1996, *Kongemagtens krise. Det danske møntvæsen 1241-1340,* publiceret i 2000. Hos Hauberg blev mønterne henført til møntsted og til dels forsøgt kronologisk opstillet inden for de enkelte kongers regeringsperioder, mens de hos Grinder-Hansen ud over at blive henført til møntsted også er forsøgt datereret til årtier.

Det kan f.eks. ved flere detektorfund på en mark være vanskeligt at skelne mellem enkeltfund og skattefund, der er spredt ved landbrugsdrift eller andet. Man kan blandt andet forsøge at se på møntfundenes sammensætning, deres bevaringstilstand samt mønternes spredning på fundstedet både i forhold til hinanden og i forhold til andre typer af genstande. Det er den samme problemstilling som er også til stede i denne periode, men ikke helt i samme grad som f.eks. for danske fund af romerske mønter eller vikingetidsmønter. Det skyldes især, at mange skattefund fra 1200-1300-tallet har en sammensætning, som ikke er forventelig ved en række enkeltfund. Det kan imidlertid hurtigt blive til en ringslutning, hvor viden om et eller flere skattefunds sammensætning fra en bestemt periode eller region/lokalområde uden tilstrækkelig kritik eller baggrundsdata bruges til at klassificere fund fra andre perioder eller steder som henholdsvis enkelt- eller skattefund. Selv med adskillige fund fra en lokalitet, studier af spredning og en betydelig mængde numismatisk funddata fra samme tid og område kan det være umuligt med blot nogenlunde sikkerhed at henføre de fundne mønter til et eller flere skattefund – eller med rimelighed anse dem alle som enkeltfund. Det gælder f.eks. for de ca. 30 mønter fra denne periode, som er fundet på Sandegård i Poulsker sogn på Bornholm (fig. 5.6).[2]

Fundmaterialet er enormt både i forhold til skattefund og enkeltfund. Af de ca. 327 skattefund fra ca. 1050 til ca. 1550, der er fundet i det nuværende Danmark, er næsten 45% dateret til ca. 1241-1380 med absolut flest fra kriseårerne 1320-30'erne, men derudover med en rimelig spredning over hele perioden med undtagelse af tiden før 1280'erne (fig. 5.7).[3] De mange skattefund indeholder op mod 300.000 mønter. Det er da også tidsrummet for de antalsmæssigt største danske møntfund (se faktaboks, s. 290), som i øvrigt også vægtmæssigt ligger højt på listen over danske skattefund.

FAKTA

DE TRE STØRSTE DANSKE SKATTEFUND – MED OG UDEN DANSKE MØNTER

De danske skattefund med flest mønter stammer fra 1300-tallet. Det meget høje antal mønter i adskillige skatte skyldes især den lave vægt og det lave sølvindhold, der er i periodens mønter. Det suverænt største fund er Kirial-skatten med 81.422 mønter, der efter konservering vejede intet mindre end 33,5 kg.

Mønterne var placeret i to store trebenede malmgryder, der var gravet ned omkring 1365. De blev fundet ved pløjning i 1967 ved Kirial, der ligger ca. 5 km vest for Grenå på Djursland. Den enorme skat indikerer fraværet af dansk møntproduktion. Ingen af de 81.422 mønter er danske. Skatten indeholder derimod 27 franske turnoser (gros tournois), 2.674 sterlinge (egentlig penninge, men i Danmark kaldet sterlinge) primært fra England, men også fra Skotland, Irland og det kontinentale Europa samt ikke mindre end 73.881 hele og 4.840 halve brakteater (hulpenninge), der næsten alle var fra nordtyske byer.

Danmarks næststørste møntskat målt på antal blev fundet ved havegravning i 1871 i Systofte nær Nykøbing Falster. Skattens ca. 30.258 mønter vejede efter konservering ca. 30,8 kg, og de var formentlig oprindeligt gravet ned i to sække eller poser omkring 1330. Alle mønterne var danske penninge fra sent i 1200-tallet til ca. 1330. Der var mindst 50 forskellige mønttyper, og tilsyneladende var mere end 88 % af de ca. 27.763 identificerede mønter produceret i Roskilde.

Det tredjestørste fund blev desværre gjort så tidligt i den ellers fremragende danske antikvariske tradition, at det ikke er velbevaret eller velbeskrevet. Det blev fundet ved pløjning i 1802 af en bonde i Stjær sogn ca. 15 km vest for Aarhus. Vægten opgives til at være ca. 19 kg, hvilket antages at svare til ca. 19.000 mønter, men det må tages med betydelige forbehold. Fundets præcise indhold og datering må også tages med forbehold, da kun et meget lille udvalg af skatten blev bevaret og registreret. Udvalget viser sandsynligvis, hvilke overordnede mønttyper, der var i skatten, men antalsforholdet mellem typerne er ukendt. På baggrund af den datidige registrering bestod fundet formentlig udelukkende af danske penninge, primært fra 1320'erne, som nok også var det årti, hvor skatten blev nedgravet i jorden.

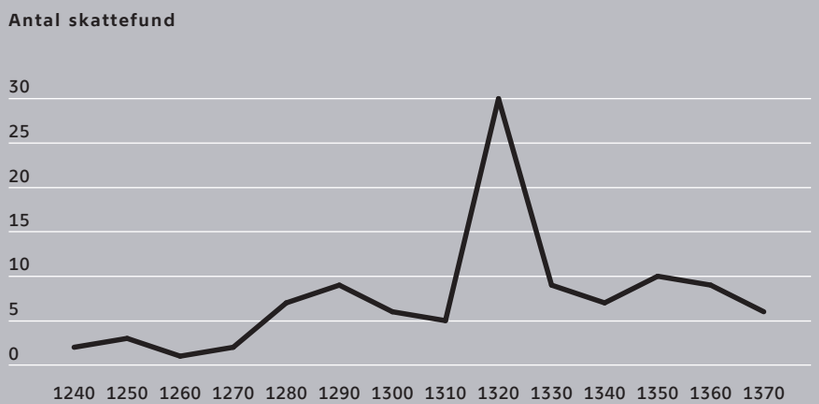
FIG. 5.8
Kirial-skatten, Djursland
De 81.422 mønter udgør Danmarks absolut største middelalderlige skattefund, men der er ikke en eneste dansk mønt at finde i skatten.

FIG. 5.7

SKATTEFUND FRA CA. 1240-1380

Grafen viser antallet af skatte med mindst 10 mønter fundet i det nuværende Danmark frem til midten af 1980'erne. Skattefundene er inddelt efter årtier, men adskillige af dateringerne er omtrentlige, idet nedlæggelsestidspunkterne er omdiskuterede.[4]

Generelt kender vi ikke årsagen til nedgravning eller hvorfor skatten ikke blev genopgravet. Årsager og formål er et ofte diskuteret emne for numismatikere. Selvom der kan være mange forklaringer, så er der for danske skattefund fra middelalderen til og med krigen i 1864 utvivlsomt en overrepræsentation af skattefund fra år og steder med krig, plyndringer og andre uroligheder. De to perioder med flest skattefund stammer fra netop omkring 1320'erne og 1640-50'erne, hvor krig og også sygdomme hærgede landet. Sygdomsepidemier har formentlig også haft betydning for antallet af fundne skattefund. Det var formentlig ikke usædvanligt, at man nedgravede sin opsparing. Men både krig og sygdom påvirker forholdet, da ikke mindst uro og trusler i form af krig forøger antallet af nedgravninger og samtidig nok især formindsker antallet af opgravninger, fordi ejeren var død, flygtet eller på anden måde forhindret i at opgrave sine værdier. Årene fra 1230'erne til 1370'erne bød på masser af uroligheder i Danmark, og den sorte død hærgede også riget. Det er ikke muligt med sikkerhed at knytte enkelte skatte til det store pestudbrud, men antallet af fund dateret til tiden omkring 1350 kunne tale for, at i det mindste nogle af dem har pesten som forklaring.

Når det gælder krig og anden urolighed som forklaring, så findes der kilder, som fremhæver denne forklaring, der nok var den vigtigste. En samtidig dansk kilde beretter netop om denne problemstilling og fremgangsmåde. Munkene i Øm Kloster ca. 5 km vest for Skanderborg var i midten af 1200-tallet plaget af de urolige magtforhold, manglende orden og (rets-)sikkerhed samt ydelser ved gæsteri. Det skyldtes ikke alene rigets urolige tilstand, men også at klosteret var part i tidens betydelige danske gejstlige magtkamp. For klosteret kom i en omfattende strid med biskop Tyge af Aarhus, som i 1267 medførte, at munkene havnede "i så stor fattigdom, at vi hverken kunne finde føde eller klæder. Mange måtte således dagevis gå rundt på bare fødder uden sko; ja nogle gik endog uden hoser; adskillige sad også uden kutter i spisesalen".[5] Om håndtering af skatte m.v. lyder det desuden i 1267 om midten af 1200-tallet: "Ak og ve, hvor ofte har vi ikke gemt i jorden vore fribreve, vore kalke, kirkens prydelser, og andet af klostrets fornemste løsøre, for at det ikke skulle slæbes bort med vold; og hvor ofte har vi ikke atter gravet dem op igen, for at de ikke skulle rådne og ruste i Jordens skød; det er ikke let at sige."[6] Det var med andre ord almindeligt, at munkene i urolige perioder nedgravede deres værdier. Selvom de måske var rigere samt hårdere og/eller oftere ramt af plyndringer end andre, så må det være rimeligt at antage, at de fleste andre også forsøgte at skjule og dermed sikre deres værdier på den måde (fig. 5.11).

Periodens skattefund kan inddeles i tre grupper. De fleste indeholder danske mønter, andre kun udenlandske mønter, og endelig en markant mindre gruppe med en blanding af danske og udenlandske mønter (tabel 5.1). 'Blandingsskattene' er faktisk ofte næsten homogene på den måde, at de som regel er fuldkommen domineret af enten inden- eller udenlandsk mønt. Desuden er en stor del af 'blandingsskattene' fundet i rigets fjerneste egne f.eks. Bornholm med et stort og ualmindeligt fund fra Skrivergade fra 1280'erne (fig. 5.10) og et fund fra Rønne Kirke fra 1350'erne. Der er fra perioden kun fundet få skatte, og de er primært fra efter 1330, der indeholder andre typer af værdigenstande f.eks. smykker eller dragtdele, men som omtalt gravede munkene i Øm jævnligt den slags skatte ned i 1200-tallet, blot for at hente dem frem, når faren var drevet over. Den primære årsag til den enorme forskel på skattenes møntindhold er det ganske lave sølvindhold i de danske mønter. Dernæst har skattens tilblivelsessituation og senere fundsted også betydning i forhold til tilstedeværelsen af danske og udenlandske mønter som f.eks. engelske og tyske. Desuden har den danske kongemagts skiftende succes med at udelukke udenlandske mønter fra riget også haft betydning for nogle skatte (tabel 5.1). Det gælder især i tiden efter 1332, hvor både kongemagt og møntproduktion bryder sammen og forsvinder, hvilket giver de udenlandske mønter endnu mere frit spil.

De relativt få skatte med blandet indhold viser, at de danske og udenlandske mønter som regel ikke blev opsparet og/eller gemt sammen – det var på sin vis adskilte systemer. Der var formentlig tale om forskellige lag i strukturen af betalingsmidler, således at nederste del af systemet var de danske penninge, mens især de gode engelske sterlinge og franske turnoser var det øverste lag. Afhængig af det konkrete tidspunkt med den vigende standard af de danske penninge, har de tyske brakteater hørt til bunden eller midten af et sådant system. Alle de nævnte typer af mønter findes jævnligt som enkeltfund, og de har alle utvivlsomt indgået i rigets pengecirkulation fra 1330'erne.

Antallet af enkeltfund er endnu mere imponerende end de mange skattefund. Betydeligt mere end halvdelen af de mønter, der i Danmark findes med metaldetektor, og som erklæres for danefæ, kommer typisk fra 1230'erne-1370'erne. Fra perioden 1. januar 2015 til og med 31. december 2016 var det dog kun ca. 50% af de registrerede 4.477 mønter, der stammede fra ca. 1241-1380. Af de formentlig knap 2.300 mønter fra ca. 1241-1380 var antagelig mere end 2.200 danske penninge. Heraf er mindst 220 mønter fra det fynske Dalby Torp-skattefund. Af disse penninge eksklusiv mønterne fra Dalby Torp er 1.410 mønter typebestemte i forbindelse med danefævurderingsarbejdet (fig. 5.12 og 5.13). De 1.410 mønter kommer fra praktisk talt alle dele af det nuværende Danmark og primært fra rurale detektorundersøgelser. De 1.410 mønter kan bruges til at tegne et grovkornet billede af den geografisk og kronologiske fordeling af datidens danske møntproduktion og møntbrug. Imidlertid må især den kronologiske fordeling omkring 1320-30'erne tages med store forbehold, da omløbstiden – og dermed den mulige tabsperiode – formentlig var væsentlig længere for mønter produceret i 1320-30'erne end de øvrige, hvilket vil blive diskuteret senere. Samtidig stoppede møntproduktionen over det meste af riget i løbet af 1330'erne. Ved den geografiske fordeling er det meget vigtigt at holde sig for øje, at de 1.410 mønter er fundet i det nuværende Danmark, hvorfor nok især mønter fra møntsteder i Lund, Halland og Slesvig er underrepræsenterede, da deres kerneland desværre ikke har kunnet inkluderes i opgørelsen, selvom disse områder var en del af datidens Danmark.

Fig. 5.9
Enkeltfund
Engelske sterlinge (nederst) fundet på den vigtige detektorplads Nørholm vest for Aalborg samt fransk Gros Turnois (øverst) fundet ved Krogstrup i Hornsherred. De gode udenlandske mønttyper udgjorde den øvre del af møntomløbet.

INDENLANDSK OG UDENLANDSK MØNT
CA. 1240-1380 **TABEL 5.1**

	CA. 1240-80	CA. 1280-1330	CA. 1330-1380	TOTAL
Skatte	9 (8%)	59 (55%)	38 (35%)	106
Ca. antal mønter	10.766 (4%)	136.817 (52%)	117.371 (44%)	264.954
Skatte kun med indenlandske mønter (antal, andel, ca. antal mønter, andel)	6 10% 7.141 5%	51 86% 126.900 93%	2 3% 2.122 2%	59 (56% af 106) 136.163 (51% af 264.954)
Skatte kun med udenlandske mønter (antal, andel, ca. antal mønter, andel)	2 6% 1.434 1%	3 8% 210 0%	31 86% 108.155 99%	36 (34% af 106) 109.799 (41% af 264.954)
Skatte med både ind- og udenlandske mønter (antal, andel, ca. antal mønter, andel)	1 9% 2.191 12%	5 45% 9.707 51%	5 45% 7.094 37%	11 (10% af 106) 18.992 (7% af 264.954)

Tabellen viser fordelingen af skattefund med henholdsvis indenlandsk, udenlandsk og blandet møntsammensætning, der er nedlagt i perioden ca. 1240-1380, og som indeholdt mindst 10 mønter. Alle fundene er gjort inden for det nuværende Danmarks grænser frem til 1980'erne.[7]

FIG. 5.10
Skrivergadeskatten, Bornholm
Disse to lerkander indeholdt den bornholmske Skrivergade-skat fra 1280'erne. Skatten bestod af 2.173 mønter og er en af de største kendte 'blandingsskatte' bestående af både danske og udenlandske mønter.

FIG. 5.11
Skattefund
Det var ikke ualmindeligt, at man nedgravede sine værdier for på den måde at sikre dem for eftertiden. På denne illustration, som stammer fra et fransk håndskrift fra 1400-tallet, nedgraver en mand tre lerkrukker indeholdende sine penge i ly af nattens mørke.

FIG. 5.12

DANSKE PENNINGE FORDELT PÅ MØNTSTEDER

De 1.410 enkeltfundne og typebestemte danske penninge fra ca. 1241-1380, som er registreret i perioden 2015-2016, fordelt på deres formodede møntsteder.

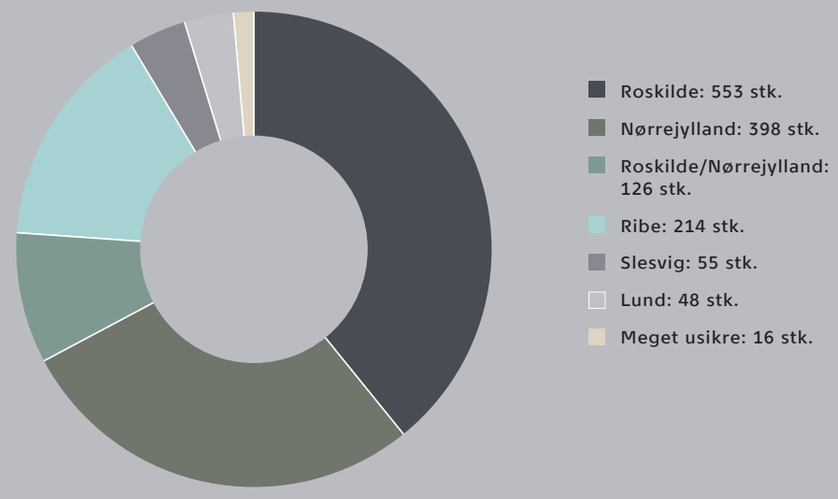
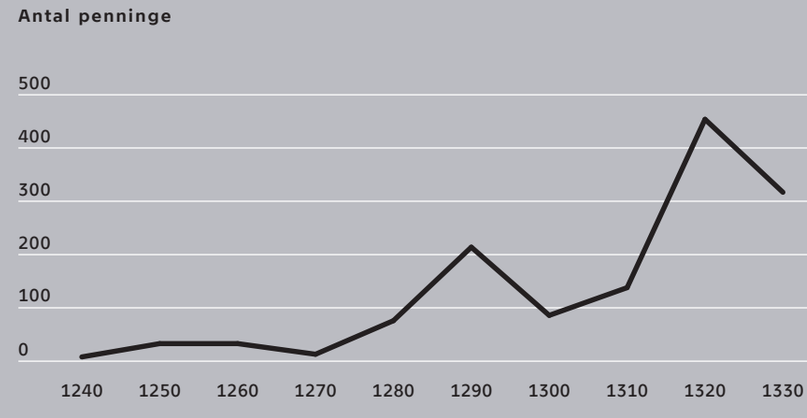

FIG. 5.13

DANSKE PENNINGE FORDELT EFTER PRODUKTIONSÅRTIER

De 1.410 enkeltfundne og typebestemte danske penninge fra ca. 1241-1380, som er registreret i perioden 2015-2016, inddelt efter deres produktionsårtier.[8]

De enkeltfundne mønter er den vigtigste møntgruppe, når det handler om den almindelige brug af mønter. Det gælder i forhold til mønttyper, fundsteder, antal, intensitet osv., da enkeltfundene generelt anses for at være tilfældige tab, mens mange skatte er bevidste deponeringer og kan bestå af bevidst udvalgte mønter. Som tilfældige tab og på grund af deres store antal giver de enkeltfundne mønter bedre indsigt i møntcirkulationen end skattefund. Sidstnævnte fundgruppe er til gengæld mere fordelagtig som kildemateriale, når der ses på problemstillinger vedrørende møntomvekslinger eller dateringer af mønttyper.

En særlig gruppe af møntfund stammer fra de middelalderlige kirkegulve, og de bruges på grund af mange af kirkernes placering uden for større byer jævnligt til analyse af møntbrug på landet (5.14 og 5.15). Det er problematisk, da sammensætningen af enkeltfund i kirkerne og enkeltfund fra marker, nedlagte landsbyer og tilsvarende ikke stemmer overens. Der er typisk en højere andel af udenlandske mønter og derfor en større andel af mønter med højere værdi i kirkerne. Endvidere afviger typesammensætningen mellem de inden- og udenlandske mønter i kirkerne og på detektorpladserne også. Med andre ord er de to fundgrupper ikke ligeværdige kilder til de samme problemstillinger.[9] Det er ikke overraskende. Selvom mønterne i kirkerne opfattes som tilfældige tab, kan de ikke opfattes som repræsentative for den almindelige rurale mønt-

FIG. 5.14

FORSKEL PÅ FUND FRA KIRKER OG MARKER I TYPOLOGISK OG KRONOLOGISK PERSPEKTIV

Antal indenlandske enkeltfund af mønter fra middelalderen (ca. 1130-1536) fundet på Bornholm. 93 af mønterne stammer fra kirker, 397 fra enkeltfund i anden kontekst (primært rurale detektorafsøgninger).[10]

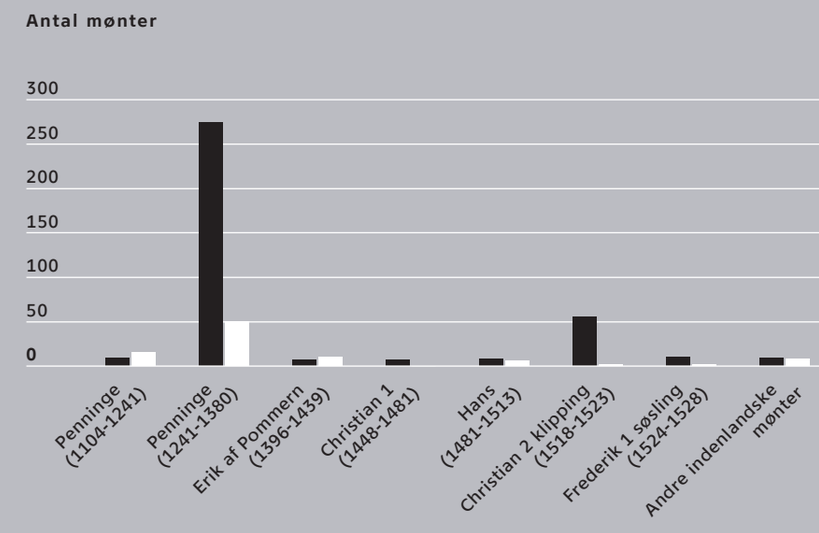
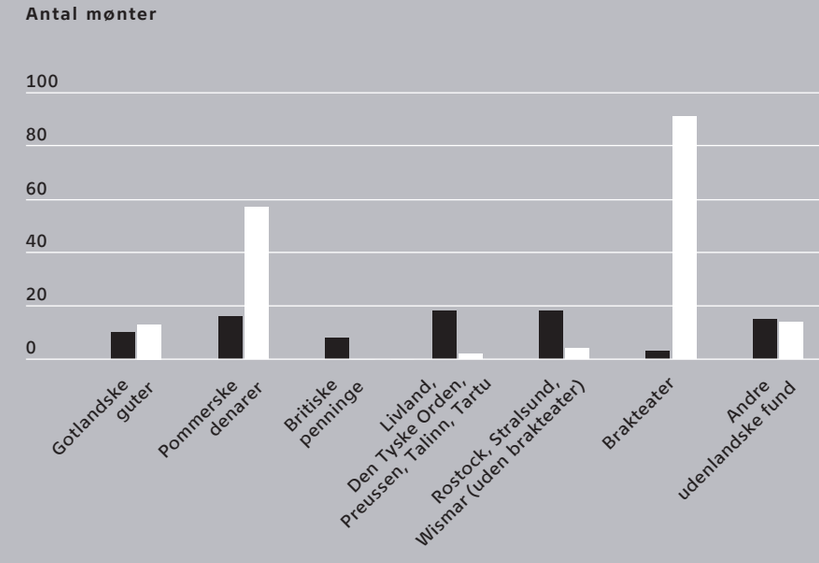

FIG. 5.15

FORSKEL PÅ FUND FRA KIRKER OG MARKER I TYPOLOGISK OG GEOGRAFISK PERSPEKTIV

Antal udenlandske enkeltfund af mønter fra middelalderen (ca. 1130-1536) fundet på Bornholm. 181 af mønterne stammer fra kirker, 88 fra enkeltfund i anden kontekst (primært rurale detektorafsøgninger).[11]

cirkulation, da i det mindste nogle af de i kirkerne tabte mønter har været bevidst udvalgte til ofring.

Når man opfatter detektorfundene som resultatet af tilfældige tab af mønter, er de imidlertid heller ikke fuldkommen repræsentative for møntomløbet. Typisk vil større mønter være underrepræsenteret, fordi de vil blive eftersøgt mere og/eller genfundet nemmere. Samlet gælder det dog, at kirkefundene må regnes som endnu mindre repræsentative i forhold til møntomløbet på grund af den bevidste udvælgelse.

Mønter med svingende værdi

Guld spillede ingen rolle i periodens danske møntproduktion eller cirkulation. Der blev i Danmark kun produceret en type mønt, og det var penningen (fig. 5.16). Den var formelt en sølvmønt, men den blev produceret i en relativ dårlig sølvkobberlegering, der overordnet set blev ringere fra slutningen af 1250'erne til produktionens ophør i 1330'erne. Penningen blev produceret i mange forskellige typer, og periodens mønttyper er blandt de mindst sølvholdige sølvmønter produceret i riget, da de gik fra at indeholde måske 10-20% sølv til nærmest at være rene kobbermønter. Det er ikke muligt at være præcis omkring sølvindholdet, da der i høj grad er mangel på videnskabelige metalundersøgelser af danske mønter.

FIG. 5.16

EKSEMPLER PÅ DANSKE MØNTTYPER FRA 1320-1330'ERNE

Forskellige danske penninge fra 1320-1330'erne. Motiverne er simple med enkelte bogstaver eller symboler. Det gør det vanskeligt at datere og møntstedsbestemme dem præcist.

Mønternes værdi svingede gennem perioden. Fra slutningen af 1250'erne ses en faldende tendens. Mønterne produceret vest for Øresund indeholdt formentlig omkring 12-14% sølv i 1270'erne, men var allerede i 1290'erne på under 10%, og det blev meget værre frem til produktionens ophør i 1330'erne. Man kan stadig se forskel på metallet i mønter fra f.eks. 1260'erne og 1320'erne, og ikke mindst mellem de ringe vestdanske og bedre sølvholdige fra Lundemønten. Mønterne produceret i Lund opretholdt nemlig i langt højere grad deres værdi/sølvindhold. Det skyldtes formentlig det stærke ærkebispesædes betydelige involvering i møntstedet i Lund og i hele Skånes magt og økonomi.

Som regnemønt og udgangspunkt var møntsystemet som nedenstående, der blev som nævnt kun produceret penninge i Danmark:

MØNTSYSTEM
FRA PERIODEN 1074-1134

1 MARK (PENGE)	= 8 øre	= 24 ørtug	= 240 penninge
	1 øre	= 3 ørtug	= 30 penninge
		1 ørtug	= 10 penninge

Det system gjaldt dog primært øst for Øresund, mens der vest for Øresund skulle flere og med tiden et stigende antal penninge til 1 mark i penge. Den anden af tidens regneenheder var mark sølv, der både kunne være en kølnsk vægtmark på ca. 233,28 g eller en dansk/sjællandsk på ca. 218,7 g. Det vigende sølvindhold i periodens (jyske og sjællandske) mønter fremgår af udviklingen i forskellen mellem mark penninge/penge og mark sølv, som kontinuerligt blev større. Især fra sidste fjerdedel af 1200-tallet. Således faldt værdiforholdet mellem mark sølv og mark penge fra omkring 1:3 omkring 1260 til 1:4-5 i 1280'erne. Endnu værre blev det med forringelser af mønternes sølvindhold under den danske konge Erik Menved (1286-1319), og i 1305 var forholdet omkring 1:8. Det faldt yderligere helt til 1:10, før møntvæsenet brød sammen i 1330'erne. Med andre ord var mønternes værdi, altså sølvindholdet, ifølge de skriftlige kilder nærmest halveret på de ca. 40 år fra ca. 1260 til århundredeskiftet – og 20 år senere var de reduceret til mindre end en tredjedel i forhold til ca. 1260. Det skånske landsdel-møntsystem opretholdt gennem perioden et ganske stabilt sølvindhold, og værdiforholdet mellem mark sølv og mark penge var typisk 1:5.[12]

Den voldsomme reduktion af sølvindholdet og det skriftlige kildemateriales karakter gør det vanskeligt at fremsætte præcise udsagn om mønters købekraft. Det kan kun blive eksempler, især fra værdiansættelser i testamenter. Således synes f.eks. en hests værdi at befinde sig mellem 6-12 mark penge i 1250-60'erne, mens f.eks. et føl blev sat til 3-4 mark penge i 1283 og en ko blev vurderet til omkring 1 mark penge i 1288. I en forordning fra 1304 får vi i forbindelse med ledingen at vide, at 1 mark korn skal regnes for 10 mark penge og 1 tønde smør for 8 mark.

Periodens danske møntproduktion kan inddeles i op mod 600 forskellige typer fra op til ca. 10 officielle møntsteder, der er spredt ud over riget. Flere af møntstederne var kun virksomme i et kortere tidsrum og kun få blev benyttet efter sammenbruddet i 1330'erne. De danske mønter fra perioden kaldes traditionelt for 'borgerkrigsmønter'. Det er en misvisende betegnelse i forhold til den samlede periode. Den antikvariske betegnelse stammer tilsyneladende fra første halvdel af 1800-tallet, og den vil ikke blive brugt i dette værk.[13] De fleste af de knap 600 typer er indskriftløse – og det bliver som regel vanskeligere og vanskeligere at henføre dem til bestemte dateringer og møntsteder desto yngre de er (se faktaboks, s. 299).

Det efterhånden enorme enkeltfundsmateriale vil formentlig med langt større sikkerhed end hidtil kunne bruges til bestemmelse af cirkulations- og produktionsområder, men den forskning er endnu decideret jomfruelig, hvilket ikke mindst skyldes manglen på elektroniske databaser over fundene. De vanskeligere forhold for detektorbrug i Tyskland og absolut især i Sverige, der betyder et meget lavere antal fund, er et hovedproblem ved komparative studier, hvor de datidige danske områder i det nuværende Sverige og Tyskland bør indgå.[14]

Som omtalt er der kun relativt få skattefund med både ind- og udenlandske mønter. Det vanskeliggør dateringen af de indskriftløse typer. Samtidig er cirkulationstiden, især for de mange mønter produceret i 1320-1330'erne, en vanskelig faktor. Formentlig cirkulerede mange af de mønter, der antages produceret i 1320-1330'erne, også efter 1330'erne. Arkæologiske fund og mængden af fundmønter fra 1320-1330'erne indikerer dette. Således er det bestemt muligt, at adskillige skattefund, der henføres til 1320-1330'erne, faktisk er nedlagt noget senere i 1300-tallet. Muligheden for ringslutninger, når der arbejdes med fund primært bestående af svært daterbare indenlandske mønter, er ganske betragtelig. Nye kritiske, metodiske studier er tiltrængte også i forhold til skattefundenes dateringer, men det har ikke været muligt at løse det i nærværende studie, som derfor benytter dateringer og fortolkninger fremsat i det store værk *Danmarks Middelalderlige Skattefund* (DMS).[15]

De op mod 600 danske mønttyper er vanskelige at datere og stedfæste, da kun en relativt lille del af mønternes motiv og/eller indskrift med sikkerhed kan tolkes i den retning. Det er primært mønttyperne fra 1200-tallet, der indeholder let afkodelig information. Det gælder f.eks., når der står ABEL REX – og der i riget kun har været en kong Abel (1250-1252) (fig. 5.18). ERIC REX kan derimod være en af de tre forskellige konger i perioden, som hed Erik. Ud over kongenavnene kan det også være navne på gejstlige, der havde andel i udmøntningerne, f.eks. PETRVS for Roskildebispen Peder Bang (1254-1277) (fig. 5.17). Kun en mønttype fortæller os direkte med indskrift, at den er præget i Lund (fig. 5.20).

FIG. 5.17
PETRVS
Indskriften PETRVS afslører denne mønts tilhørsforhold under Roskildebispen Peder Bang (1254-1277), som havde andel i møntproduktionen.

FIG. 5.18
ABEL REX DANORVM
Mønter med denne indskrift er de mønter, der har den allersikreste datering i hele perioden. På mønternes forside står der nemlig ABEL REX, dvs. kong Abel. Mønterne kan derfor dateres inden for hans korte regeringstid fra 1250-1252.

DE SÅKALDTE 'BORGERKRIGSMØNTER'

Alle udmøntninger foretaget i Danmark i perioden fra 1241 til anden halvdel af 1300-tallet bliver ofte betegnet som 'borgerkrigsmønter', selvom betegnelsen er problematisk at bruge for hele perioden. Det var penningen, der som den eneste type, blev slået i denne periode, og disse mønter er den hurtigst voksende fundgruppe blandt detektorfund, som indleveres som danefæ til Nationalmuseet.

De enkelte mønter og deres møntsted er behandlet af flere numismatikere og forskere gennem tid, men for typebestemmelser af de danske penninge fra 1241 til anden halvdel af 1300-tallet gør flere værker sig gældende (se s. 351). Her skal blot nævnes to som typisk bruges i forbindelse med typebestemmelse af de danske penninge.

'Borgerkrigsmønternes' afgrænsning i tid blev kanoniseret af Peter Hauberg med hans udgivelse *Danmarks Myntvæsen* og *Mynter i Tidsrummet 1241-1377* i 1884. Her blev mønterne beskrevet og inddelt kronologisk og geografisk. Hver mønttype blev tilskrevet en regeringsperiode og et møntsted. Disse bestemmelser angives som Hbg.

I 1887 – kun tre år efter Haubergs udgivelse – udgav H.V. Mansfeld-Bûllner *Afbildninger af samtlige hidtil kjente Danske Mønter fra Tidsrummet 1241-1377*. Her opstillede han illustrationer af en række mønter efter Haubergs dateringer og tilskrivning af møntsteder nummereret fortløbende med nye numre. Fordi alle illustrationer blev samlet ét sted, fik denne udgivelse en vedvarende betydning, og mønttyperne beskrives oftest med henvisning til illustrationsnummeret i 'MB'.

FIG. 5.19
Illustrationer af mønttyper
Tegningerne af disse otte mønttyper (MB 402-409) stammer fra Mansfeld-Bûllners udgivelse, hvor de er tilskrevet Erik Menveds regeringsperiode (1286-1319). Tegningerne eksemplificerer bagsider af de fire mønttyper yderst til højre, som de kan se ud i dag.

FIG. 5.20

LVND
Kun denne ene af periodens 600 mønttyper bærer en indskrift, der tydeligt afslører møntstedet: Lund.

FIG. 5.21
Konge og Biskop?
Betydningen af A og I er ikke sikker, men det forekommer sandsynligt, at A står for Abel, mens I måske står for Iacob – altså Roskildebisp Jacob Erlandsen (1250-1254).

Mange af mønttyperne har kun enkelte bogstaver f.eks. et stort I, A eller R (fig. 5.21). De kan og er blevet tolket på mange forskellige måder. Er de initialer for navne på royale, gejstlige eller møntmestre? Er det forkortelser for titler som f.eks. konge (rex) eller ærkebiskop (archiepiscopus)? Eller er det forkortelser for møntstedet? Vi ved det ikke. Ved nogle møntgrupper forekommer argumentationen solid og overbevisende, men når samme bogstavstolkning overføres på andre giver det ikke mening. Det er også et åbent spørgsmål, om den samme forklaring skal være gældende over hele riget gennem hele perioden. Forhåbentlig kan kombinationen af fund, stil og bogstaver på sigt gøre os klogere.

En stor del af mønttyperne har slet ingen indskrifter, men relativt simple motiver som f.eks. tegninger af kors, tandhjul, liljer, anker, kroner, sværd eller roser (fig. 5.22). Nogle motiver kan umiddelbart genkendes og bruges til at sige noget om mønttypen. Der er mange med gejstlige motiver f.eks. bispestav, der må betyde, at en gejstlig i det mindste har haft andel i udmøntningen. Sent i perioden er motiverne imidlertid så simple eller består blot af et bogstav med forskellige små bitegn, f.eks. halvmåner eller stjerner, at det er både uhyre vanskeligt og fagligt meget vovet at datere og møntstedstilskrive på den baggrund.[16]

Selvom de danske mønters motivgengivelse er uhyre simpel, så er den udenlandske, nok primært den tyske og polske, påvirkning alligevel tydelig. Der er også tale om motivefterligninger af typer fra De Britiske Øer, og en håndfuld danske typer har tydeligt fået deres motiv – kastellet i Tours – på grund af dets forekomst på de franske turnoser (fig. 5.23).[17]

I perioden før kongemagtens sammenbrud blev udenlandske mønter, primært sterlinge og turnoser, forsøgt holdt ude af rigets cirkulation. De skulle omveksles til danske mønter, hvorved kongemagten fik bedre mønter i sin besiddelse. De udenlandske mønter af godt sølv var meget velkomne og kunne bruges til egen møntproduktion eller internationale betalinger. Enkeltfund af udenlandske mønter fra ca. 1240-1330 findes hvert år. Blandt de nævnte 4.477 registrerede mønter fra perioden 2015-2016 er der f.eks. ca. 15 engelske sterlinge, ca. fire franske turnoser samt

FIG. 5.22
T og kors?
Motiver som dette giver ikke nogen klar indikation af hverken møntherre, datering eller møntsted. Denne type tilskrives almindeligvis Christoffer 2. (1319-1332) og møntstedsbestemmes til et ikke nærmere angivet møntsted i Nørrejylland.

FIG. 5.23
Efterligning
Mønttypen er fra Erik Klipping (1259-1286) og slået i Lund, men motivet er tydeligvis lånt fra de samtidige franske turnoser (jf. fig. 5.9).

enkelte fra Sverige, Norge og Tyskland. De udenlandske mønter var således ikke meget sjældne i Danmark, men da tabstidspunktet for enkeltfund er ukendt, og de fleste udenlandske mønttyper havde endog meget lang cirkulationstid, kan enkeltfund ikke umiddelbart fortælle om udviklingen i anvendelsen af udenlandske mønter i riget på et bestemt tidspunkt. Udenlandske mønter produceret i anden halvdel af 1200-tallet eller tidligt i 1300-tallet kan i Danmark sagtens være tabt efter 1330. Der er som omtalt kun få skattefund med udenlandske mønter fra 1240-1320'erne, mens de er fuldkommen dominerende fra 1330'erne.

I det skriftlige kildemateriale, der domineres af gejstlig, royal og/eller anden højstatus kontekst, omtales udenlandske mønter jævnligt gennem hele perioden. Det er imidlertid som regel som regnemønt, altså regneenhed, ved gejstlige eller udenlandske transaktioner. Kun et relativt beskedent antal kildesteder kan med sikkerhed siges at omhandle håndtering af fysiske udenlandske betalingsmidler. Igen kan vi som eksempel ty til munkene i Øm Kloster, og deres strid med biskop Tyge af Aarhus (fig. 5.24). I 1266 klagede de over Tyge til en pavelig repræsentant og bad om beskyttelse. De skrev blandt andet: "Fremdeles trængte samme Biskop [Tyge] med Opgivelse af biskoppelig Værdighed og uden at overholde den Ærefrygt, der skyldes et helligt Sted, voldelig ind i Abbediet … Fremdeles lod samme Biskop ved sine Drabanter Munken og Præsten Bjørn tage til fange i Abbediets Gaard og med et skarpt Tov bundet om de nøgne Fødder og Ben under Bugen af en Hest bringe til et Pinested, hvor han lod samme Munk straffe med Lænker og Blokke i ca. 19 Uger, idet han pinte ham næsten til Døde i mange Henseender, paa umenneskelig Vis, og lod ham berøve 3 Heste, kostbare Klæder, Kobberpenge [=danske penninge] og Sterling [!], et Klæde og talrige andre Ting til en Værdi af mere end 100 Mark".[18]

Et andet af ganske få eksempler fra ca. 1240-1330 på udenlandske betalingsmidlers tilstedeværelse i Danmark findes i et regnskab fra 1282 over en speciel tiendeindsamling i 1270'ernes Danmark og Sverige, der skulle bruges til finansiering af korstog. I Danmark blev der betalt i danske penninge (55.203,5 mark), lidt i sølv (427 mark) og en meget lille andel i sterlinge (54 skilling og 10 penninge), mens der i Sverige tilsyneladende slet ikke blev betalt noget i udenlandsk mønt.[19]

Der er altså forskellige indikationer på, at man kunne støde på udenlandske mønter i Danmark fra ca. 1240-1330, men nogen meget betydningsfuld rolle for den jævne møntcirkulation har de næppe haft, når der ses bort fra deres eventuelle rolle som råmateriale for indenlandske mønter. Som opsparing og eventuel storhandelsmønt spillede de bedre udenlandske mønter nok en større rolle, men de var indtil 1330'erne først og fremmest regnemønt.

Møntproduktionens organisation og proces

Møntproduktionen var ligesom tidligere typisk organiseret med en række regionale møntsteder, der (alene eller eventuelt sammen med andre møntsteder i samme område) forsynede deres område. Riget var møntmæssigt delt i tre landsdele ved Storebælt og Øresund, hvor skellet i Øresund var meget betydeligere end skellet i det nuværende Danmark. Et stort møntsted i Lund samt et mindre i Halland i ca. 1260-70'erne forsynede Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm. For Sjælland, Lolland, Falster og Møn var det næsten enerådende møntsted i Roskilde, men der blev også produceret lidt mønter i Sakskøbing, måske kun i 1320-1330'erne. Det er omdiskuteret, om der er slået mønt i Odense i perioden, men nye studier tyder på, at det i hvert fald var tilfældet i midten af 1200-tallet.[20] Fyns rolle i landsdelsmøntsystemet er ligeledes også omdiskuteret. I Jylland var der møntsteder i Slesvig og Ribe samt et eller flere uidentificerede steder i Nørrejylland.

De bedste bud på sidstnævnte er formentlig Viborg og måske Horsens[21] og/eller Aarhus, men også steder som Randers og Aalborg kan tænkes, men næppe alle stederne – og i hvert fald ikke på samme tid.[22]

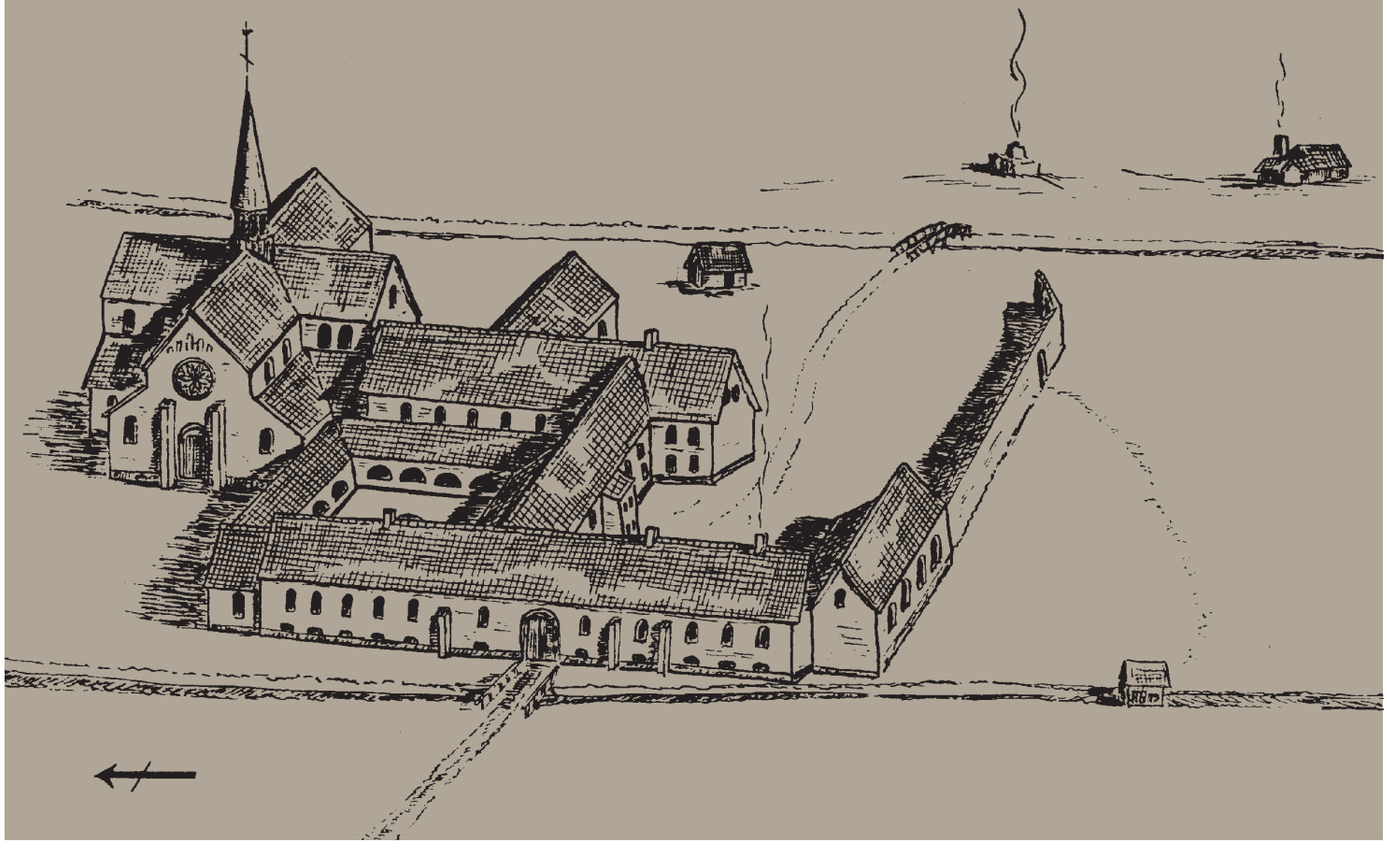
Møntproduktionen og arbejderne på møntstedet blev ledet af en møntmester. Han var leder af folkene og møntproduktionen, og flere af møntmestrene er omtalt i skriftligt kildemateriale, så vi kender deres navne. Endvidere fremgår det, at det bestemt var en betydelig stilling (fig. 5.25). Ligesom i den foregående periode kunne kirken have andel, f.eks. en tredjedel, i møntstederne/møntproduktionen, så der var til hvert møntsted en kongelig møntmester eller både en kongelig og biskoppelig møntmester. Muligvis var der generelt kun den kongelige møntmester, selvom kirken havde andel i produktionen. I hvert fald står det klart, at den kongelige møntmester stod over den eventuelle biskoppelige møntmester, når det gjaldt beslutninger om produktionsplanlægning m.v.

Den overordnede organisation af møntproduktionen ved vi kun lidt om med sikkerhed. Meget tyder på, at nogle af møntstederne i mindst en del af perioden var forpagtede af møntmestrene. Forpagtningsindikationerne i det skriftlige kildemateriale er stærkest i forhold til 1200-tallet og især for Ribe og Roskilde. Det prestigefyldte og potentielt indbringende embede som møntmester med forpagtning var der selvfølgelig kamp om. I 1293 "tilstod Johan Franz udtrykkeligt [...] at han i den Herre Biskops Nærværelse havde sagt, at Gynzike, dersom han forpagtede Bispen af Roskildes Mønt, ikke skulde være sikker paa sit Liv."[23] Det var alvorligt, men truslerne virkede antageligt, for knap ti år senere i 1302 var Johan Franz møntmester i Roskilde.[24]

FIG. 5.24

REKONSTRUKTION AF ØM KLOSTER

Cistercienserklostret Øm ved Skanderborg har formentlig set nogenlunde således ud i 1266, da biskop Tyge tiltvang sig adgang til stedet. Nordligst ses klosterkirken, herefter den firefløjede klostergård og den ydre klostergård mod syd.

Der var ikke sølvminer i den danske konges rige, hvorfor sølv til møntproduktionen kom fra indsmeltning af sølvgenstande. De sølvgenstande var formentlig i høj grad mønter og i meget høj grad ældre indenlandske mønter. De markant bedre udenlandske mønter kunne også indsmeltes, men det kan formodes, at det på grund af de danske mønters lave kurs/værdi jævnligt var mere økonomisk fordelagtigt at gemme og bruge de udenlandske mønter til bestemte betalingsformål nationalt og ikke mindst internationalt. I smeltediglerne på møntstederne kunne også andre sølvgenstande som f.eks. fingerringe og kirkesølv forvandles til mønter.

Der blev næppe udmøntet af egentlige sølvbarrer og større massive sølvpartier, da sådant sølv hverken blev hjemkøbt eller kunne hjemkøbes. Desuden blev nyudvundet sølv som regel hurtigt udmøntet lokalt på minemøntsteder. For den europæiske møntproduktion havde det umiddelbar kvantitativ betydning, at der fra anden halvdel af 1100-tallet igen var stigning i sølvproduktionen i det nuværende Tyskland, Østrig og Italien. I første halvdel af 1200-tallet kom miner i det nuværende Tjekkiet, og i anden halvdel af 1200-tallet begyndte produktionen i de enorme Kutná Hora-sølvminer, der også ligger i det nuværende Tjekkiet (se kap. 4, s. 237).[25]

Vi kender ikke og kommer aldrig til at kende omfanget af datidens danske møntproduktion. Der er ikke bevaret skriftligt materiale, som tillader bare nogenlunde præcise estimater. På baggrund af enkelte skriftlige oplysninger, mønternes meget lave værdi og skattefundenes størrelser er det rimeligt at tro, at rigets samlede møntproduktion til tider har bestået af hundredetusindvis og nok også millioner af mønter om året – og nogle gange måske væsentlig mere. Om det reelle gennemsnitstal i perioden for hele riget eller for et møntsted har været over eller under et givet tal f.eks. en million er svært at sige. Enkeltfundene viser tydeligt, at der var enorme forskelle i udmøntningstallene fra mønttype til mønttype. De enkelte møntsteder og de enkelte typers udmøntning var altså ikke lige store. Det svingede af forskellige politiske og økonomiske årsager, men generelt er indtrykket, at produktionen kvantitativt var stigende. Det er muligt forskningsmæssigt at komme meget videre med disse spørgsmål om relativ kvantitet gennem stempelstudier, men det er ikke let og er endnu reelt ikke rigtig foregået. Ved at identificere, skønsmæssigt beregne og sammenligne antallet af prægestempler bag de enkelte udmøntninger, vil det være muligt at give bud på deres interne relative størrelse.[26]

FIG. 5.25
'Møntmesterspændet' fra Bodilsker
Bæltespænde fra omkring år 1300 fundet i 1800-tallet på Bornholm. Indskriften fortæller, at det har tilhørt Thedricus, møntmesterens bror. Dets motiver handler også om møntproduktion. Der er stempler, hamre, tænger og en glødehage. Derudover indeholder indskriften et ofte anvendt citat fra den romerske digter Vergil: "Amor vincit omnia", Kærligheden overvinder alt.

FIG. 5.27
Genstande fra stort set alle led i møntfremstillingen blev fundet ved udgravning af falskmøntnerværkstedet på Hjelm (se faktaboks, s. 336). Her ses forskellige stadier af barrer, tene, blanketter og mønter. De forskellige firkantede klip i genstandene skyldes moderne metalundersøgelser.

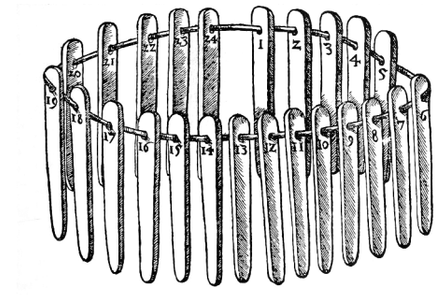

FIG. 5.26
Probérnåle
Træsnittet stammer fra Georgius Agricolas værk *De re metallica* (Om metallers natur) fra 1556, som beskriver alt fra minedrift til forarbejdning af metaller. Det formodes, at man også i dansk middelalder har anvendt nåle som disse til at probére legeringer ved møntfremstilling.

Møntproduktionsprocessens forløb kan inddeles i mindst otte trin, henholdsvis probéring, smeltning, støbning, fladhamring, klipning, rundhamring, prægning samt en vejning foretaget før eller efter prægningen – formentlig før.[27] Dertil kom stempelfremstillingen, aflevering og distribution af de færdige mønter. Når der ses bort fra graveringen af prægestempler, så må processen anses for lavteknologisk. Dog var selve smeltningen og legeringen af metallet ikke let. Det krævede en vis indsigt dels at skabe temperaturer, der var høje nok til at smelte sølvkobberlegeringer, dels at probére og beregne legeringer. Sølvs smeltepunkt er ca. 962 grader, mens kobbers er ca. 1.085 grader.

Det sølv og sølvholdige metal, der skulle smeltes og blive til mønter, måtte probéres, altså lødighedsundersøges for at fastslå dets præcise sølvindhold. Det er forkert at tro, at folk i møntproduktionen ikke var i stand til rimelig præcist at fastslå og opnå bestemte lødigheder. Det kunne de. Vi ved ikke, hvordan der blev probéret i riget i middelalderen. Det er imidlertid rimeligt at antage, at de ud over erfaring og umiddelbar visuel vurdering benyttede strygeprøven, der blev anvendt i Europa i hvert fald siden middelalderen. Ved strygeprøven sættes der med det metal, der skal undersøges, en streg på en probérsten. Stregens farve sammenlignes så med probérnåle, der er nåle i sølvkobberlegeringer med forskellige kendte og fastsatte lødigheder (fig. 5.26). Det gik hurtigt, og ud fra den fastsatte lødighed kunne det beregnes, hvad og hvor meget deraf, der skulle sammensmeltes for at opnå den rette legering.

Metallet må være smeltet i digler i esser forsynet med blæsebælge for at opnå de høje temperaturer. Derefter blev der støbt tene, det vil sige lange, smalle metalbånd. De blev støbt i sand, der kunne være mere eller mindre opblandet med andre materialer og stampet, så tenen fik en pænere overflade og mere regulær form. Tenen skulle derefter ved smedning med en større hammer udbankes til den rette tykkelse (fig. 5.27). Det krævede, at tenen fortsat var varm og/eller blev genopvarmet/glødet – og dermed blev lidt blødgjort. Af den færdige ten blev der klippet firkantede blanketter. Det foregik formentlig med en kraftig, skarp saks. Den gennemsnitlige danske mønt fra perioden er blot nogenlunde rund, især visse af de nørrejyske mønttyper er mere firkantede end rund. Der er således formentlig ikke brugt hugpipe, der var et metalrør, hvor den ene ende er slebet skarpt, som kunne bruges til udstansning af cirkelformede blanketter.

FAKTA

DE SJÆLDNE MØNTSTEMPLER

FIG. 5.28
Hammerprægning
Møntprægning med hammer og stempler.

Møntstempler kunne omdanne metalskiver til mønter, og derfor var de altid omgivet af betydelig sikring. De blev som regel destrueret efter brug for at forhindre enhver form for misbrug. Derfor er der kun bevaret ni møntstempler fra middelalderens Danmark, hvoraf tre er falskmøntnerstempler. Det ældste af de ni er omtalt i forrige kapitel og stammer fra første halvdel af 1200-tallets Ribe. Ikke mindre end seks er fra denne periode. De to sidste er falskmøntnerstempler fra 1400-tallet og er som de eneste bevaret som en del af et arkiv i Stadsarkivet i Lübeck (fig. 7.34).[28] Resten er arkæologiske fund fra Ribe (1), Hjelm (1 falskmøntnerstempel) og Lund (5).

Det største stempel fra Lund er et overstempel. Det fremgår tydeligt af den krave, der er dannet af hammerens utallige slag. Røntgenundersøgelser har vist, at både det overstempel fra Lund og falskmøntnerstempler fra Hjelm består af sammensvejsede dele. Den mindre del med graveringen er af stål. Den længere del er af smedejern, dvs. jern med lavt kulindhold, og dermed blødere og ikke hærdbart. De fire andre 'korte' stempler fra Lund er tilsyneladende alle blot dele af stempler, altså den hårde del med den krævende gravering. Det har med andre ord formentlig været almindeligt, at stemplerne bestod af to dele, hvilket nok har gjort stempelfremstilling både lettere, på grund af nemmere hærdning, og billigere. Desuden har det til tider nok været muligt at udskifte den ene del af stemplet, når brud, slitage eller nye motiver gjorde det nødvendigt.

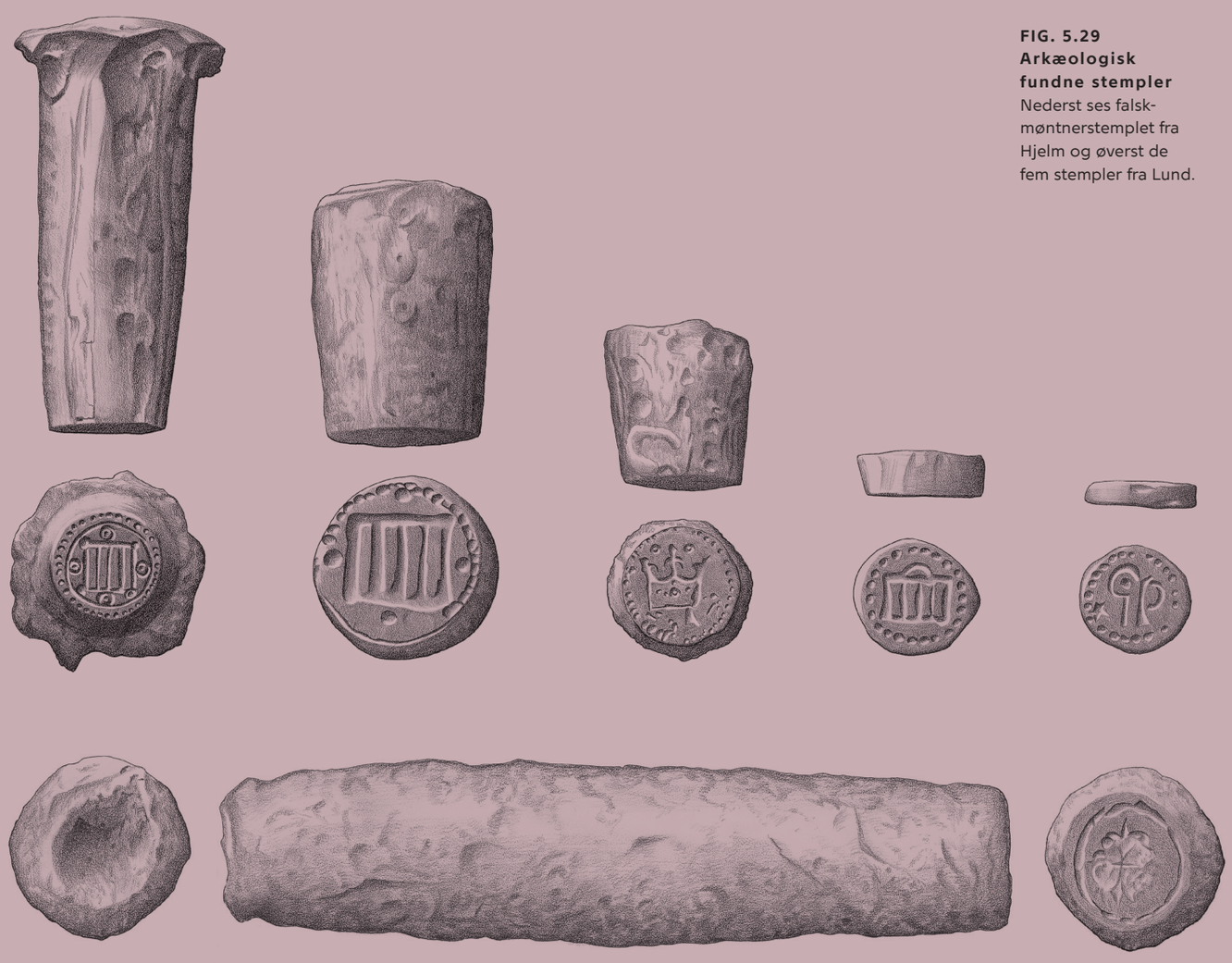

FIG. 5.29
Arkæologisk fundne stempler
Nederst ses falskmøntnerstemplet fra Hjelm og øverst de fem stempler fra Lund.

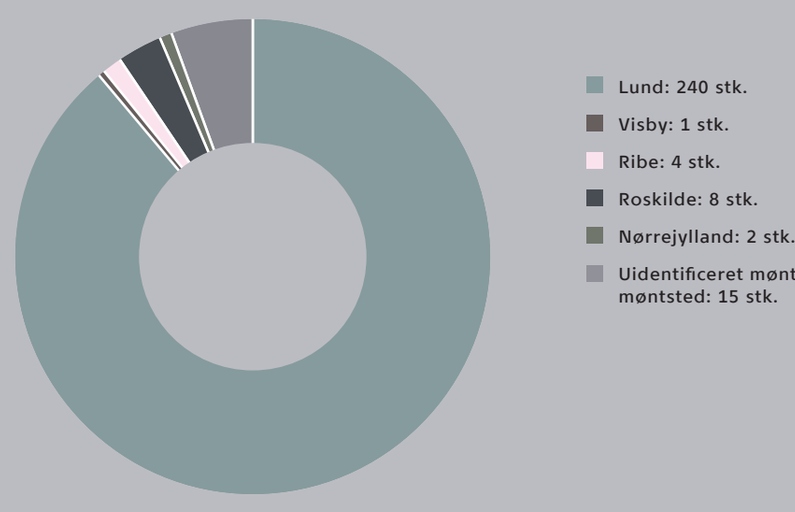
Derimod blev de udklippede, firkantede blanketter ved smedning med hammer banket både på randen og fladen, indtil de var nogenlunde cirkulære (fig. 5.27). Formentlig startede processen med at få foldet de fire hjørner ind mod midten. De tildannede blanketter skulle ligesom de fremtidige mønter gerne veje omkring et gram. I produktionen arbejdede man med en tilladt afvigelse fra – over eller under – den foreskrevne brutto- og/eller finvægt af mønterne, det såkaldte remedium. Der blev utvivlsomt arbejdet med et usædvanligt stort remedium i denne periode, som teknisk må siges at være det deciderede lavpunkt i dansk møntfremstilling, når der ses på slutproduktets kvalitet i forhold til f.eks. æstetik og ensartethed. Blanketterne blev tydeligvis ikke justeret, det vil sige vægttilpasset, enkeltvis, såkaldt *al pezzo*-justering, men må generelt være al marco-justerede. Det vil sige, at en vis mængde blanketter/mønter tilsammen skulle have en bestemt vægt. Vejede en portion for meget eller for lidt, blev der af økonomiske årsager næppe ændret på portionens indhold, men til gengæld skulle næste portion med samme antal så veje tilsvarende for lidt eller for meget. Selve møntprægningen foregik ved hjælp af to prægestempler og en hammer af en vis størrelse. Stemplerne var af jern eller stål, og den ene ende havde de kommende mønters motiv indgraveret spejlvendt. Det krævede erfaring at fremstille stempler med tilstrækkelig god gravering og holdbarhed, og fejl i graveringen kan f.eks. ses i færdige mønter med spejlvendt skrift. Selve graveringen foregik med spidse redskaber kaldet stikler og til tider med brug af punsler, der er positive stempler, hvis spids er formet som små eller mindre dele af møntmotivet f.eks. ringe, måner, stjerner osv.

Selve møntprægningen krævede et stabilt underlag for understemplet, der kunne være fastgjort i en træblok, ambolt eller lignende (fig. 5.28). Blanketten blev lagt ovenpå understemplet, og derefter blev overstemplet placeret oven på blanketten (fig. 5.29). Med et eller til tider to eller flere kraftige slag med hammeren på overstemplet blev begge blankettens sider præget på samme tid – og metalstykket var nu blevet til en mønt. Overstemplet var formentlig altid håndholdt i denne periode, og orienteringen mellem stemplerne (stempelstillingen) var generelt vilkårlig. De færdige mønter blev talt eller vejet og kunne derefter bruges – det vil sige sættes i omløb ved køb eller omvekslinger. Det skete formentlig næsten altid i den region, hvor de var produceret. En centralledet nationaldistribution med få eller blot et nationalt produktionssted hører senere tider til.

FIG. 5.30

MØNTER FUNDET PÅ LILLEBORG (CA. 1146-1280) FORDELT PÅ MØNTSTED

Bornholm hørte til den skånske landsdelsmønts omløbsområde, og mønter præget i Lund dominerer fuldstændig blandt de i alt 270 middelaldermønter (ca. 1146-1280), som er fundet på borgen Lilleborg. Mønten fra Visby er ikke en dansk penning.

HVAD MED FYN?

De to figurer 5.31 og 5.32 viser møntsteds- og årtifordeling af 407 typeidentificerede danske penninge fra ca. 1240-1340 fundet på Fyn og registreret på Nationalmuseet ca. 1995-2014.[29] Der er primært tale om enkeltfund gjort i rurale områder med metaldetektor. Der er ingen mønter fra Skåne, men mindst 32% fra Roskilde (det sjællandske område). En væsentlig del af de 16% med særligt usikre møntstedstilskrivninger kan sagtens være fra Roskilde, således kan den reelle Roskildeandel forventes at være et sted mellem 35-45%. Med andre ord er den jyske andel over halvdelen, men næppe så meget som to tredjedele.

Fyn har således størst tilstrømning fra den jyske landsdelsmønt og må som regel have hørt til dette. Det underbygges af den kronologiske udvikling i Roskildes andel, hvor de mange Roskildemønter fra 1320'erne – 45% af de særligt mange mønter fra 1320'erne – er med til at forstyrre billedet. Den stærke sjællandske tilstedeværelse – eller den vigende jyske – i slutningen af perioden ses også i de fynske møntfund fra før 1995.[30]

Forklaringerne på de uklare forhold på Fyn og de kronologiske svingninger deri kan foruden de nævneværdige usikkerheder ved møntstedstilskrivningerne også være udviklingen i udmøntningernes størrelser på de forskellige møntsteder. Men først og fremmest må forklaringen være, at landsdelsmøntsystemet ikke blev eller ikke kunne opretholdes så effektivt på Fyn som andre steder. Det er geografisk set logisk, hvis det antages, at der oftest ikke var møntproduktion på den store ø placeret mellem de to systemer.[31] Det har således været ekstra vanskeligt at forsyne og opretholde et så ensartet møntsystem på Fyn end i områder, hvor der var betydelige eller relativt kontinuerligt producerende møntsteder.

FIG. 5.32

MØNTER FUNDET PÅ FYN FORDELT PÅ ÅRTI OG MØNTSTED

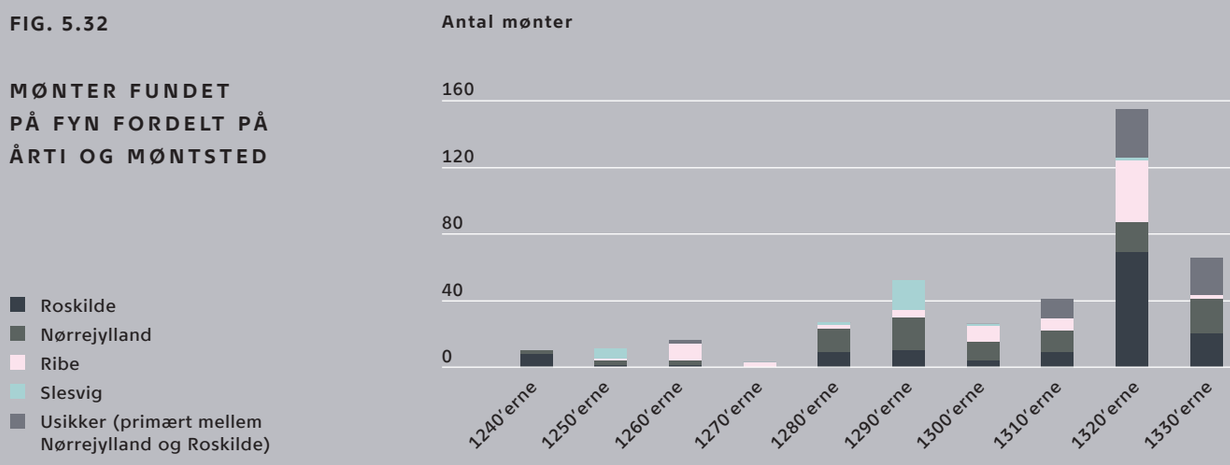
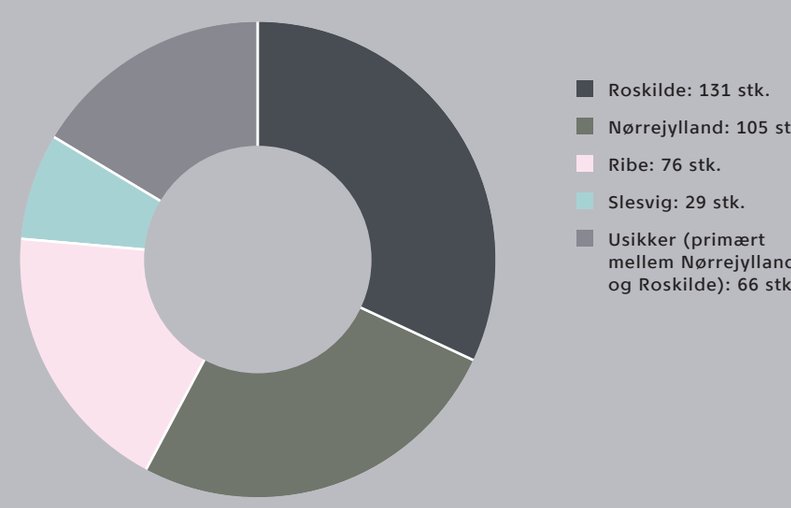

FIG. 5.31

MØNTER FUNDET PÅ FYN FORDELT PÅ MØNTSTED

Fordelingen viser, at Fyn har været influeret af både den jyske og den sjællandske landsdelsmønt.

FAKTA

TÅRNBORGS BANKE OG KIRKE VED KORSØR NOR NÆR STOREBÆLTSBROEN

Ved på Korsør Nor kan man stadig se de imponerende rester af Tårnborg, der betyder *borg med tårn*. Den kongelige borg stod på en høj banke, mens kirken og den nedlagte middelalderby lå ved siden af. Borgen var i dele af 1200-1400-tallet, især under kongen Erik Menved, vigtig for rigets politik, militær og økonomi. Byens placering som trafikknudepunkt i forhold til Storebælt og dens kongsborg, garnison, toldsted og markedsplads gør den til et oplagt sted for udstrakt møntbrug og vekselboder, der var relevante for rejsende, og som kunne beskyttes og kontrolleres af kongens folk. Det var oplagt både ved vekslinger på grund af landsdelsmøntsystemet og i tilfælde af renovatio monetae.[32]

Der er primært ved detektorundersøgelser fundet ca. 4.400 mønter, især fra ca. 1250-1450, på det nu fredede område. Det vidner om en betydelig møntøkonomi i datidens Tårnborg. Noget lignende må kunne forventes i andre samtidige aktive byer, der som nævnt var tidligere monetariserede end det omgivne land. Der findes f.eks. også fra den nedlagte middelalderkøbstad Søborg i Nordsjælland et meget stort møntfundsmateriale (1-2.000 stk.), der ligesom Tårnborgmaterialet primært er skabt ved privatpersoners flittige og dygtige brug af metaldetektorer.

FIG. 5.33
Tårnborg – et møntrigt område
I løbet af 1980'erne blev der foretaget udgravninger på Tårnborg og i byområdet ved borgen. I samme periode blev der fundet ca. 4.400 mønter ved Tårnborg. Her ses en af de mange mønter, der blev fundet med metaldetektor. Mønten er slået under Christoffer 2. i Roskilde.

Landsdelsmønt og møntomveksling

Frem til sammenbruddet i møntproduktionen i 1330'erne fortsatte rigets møntcirkulation med overordnet at være opdelt i tre regioner, der var delt af Storebælt og Øresund. Som nævnt var skellet i Øresund endog meget betydeligere og vanskeligere at gennemtrænge end skellet i det nuværende Danmark. Det er desuden vanskeligt entydigt at placere Fyn i dette landsdelssystem, men skellet må overordnet set placeres i Storebælt og ikke i Lillebælt (se faktaboks, s. 307). Lolland, Falster og Møn hørte til det sjællandske område, ligeledes viser fundene på Bornholm tydeligt (fig. 5.30), at den fjerntliggende ø hørte til cirkulationsområdet øst for Øresund.

Møntfundene fra de forskellige områder – Fyn undtaget – viser, at landsdelsmøntsystemet blev overholdt rimelig godt. Således er der typisk mindst trefjerdedele mønt fra egen region på et fundsted – og således ikke forholdsmæssigt meget jysk mønt på Sjælland og omvendt. Typisk spiller geografien en betydelig rolle, således at der er forholdsvis mere nørrejysk mønt i Nord- og Vestsjælland end i Sydøstsjælland osv., og f.eks. er den sjællandske andel af hele 2.379 mønter fra den forsvundne by Tårnborg nær Korsør helt nede på kun ca. 67%. Større betydning end geografien havde værdiforskellen mellem mønter produceret øst og vest for Øresund.

Således findes der kun relativt få af de bedre Lundemønter vest for Øresund, og der er f.eks. ingen Lundemønter blandt de 407 typebestemte danske penninge fra ca. 1240-1340 fundet på Fyn, der er registreret på Nationalmuseet fra ca. 1995-2014. Ligeledes var de ringere mønter produceret vest for Øresund ikke velkomne øst for sundet.

Landsdelsmøntsystemet betød omveksling af mønter, når folk krydsede over cirkulationsområdets grænser. Det har krævet forskellige vekselsteder af både permanent og midlertidig karakter, som selvfølgelig også spillede en rolle i perioder med tidsbaserede omvekslinger af den hjemlige mønt (renovatio monetae). Begge typer af omvekslinger har været omkostningsfulde for kunderne og indtægtsgivende for møntherren (kongen) og for andre involveret i møntproduktionen og møntomvekslingerne. De vigtigste vekselsteder må have været ved møntstederne, men der må også have været nærmest permanente vekselsteder ved hovedfærdselsårerne mellem landsdelene f.eks. ved Tårnborg nær Korsør (se faktaboks, s. 308). Der må også have været vekselsteder på de jævnligt forekommende markeder. Nogle af disse vekselsteder må have haft en nærmest pop-up-agtig karakter, men har udfyldt en vigtig rolle i faciliteringen af den regulerede handel.

Men selvfølgelig kunne landsdelsmøntsystemets krav om omveksling og begrænset regional møntbrug ikke opretholdes overalt til alle tider, og ligesom i områder eller tider med jævnlige pengeombytninger, så kunne ældre eller mønter med forkert ophav i mange sammenhænge fortsat bruges – eventuelt til en nedsat kurs. Det primære for de fleste indbyggere har været mønternes metalværdi og muligheden for at gennemføre de ønskede handler med mønter. Hensynet til kongens bud og indtægter ved omvekslinger har for de fleste indbyggere nok været sekundært.

I den foregående periode og i denne, som dette kapitel omhandler, forekom der tvangsvekslinger af gamle mønter til nye. Omfanget af disse vekslinger er imidlertid omdiskuteret. Især ældre forskning har antaget, at det skete hvert eller næsten hvert år. Det byggede primært på et ganske tyndt skriftligt kildemateriale, der som vanlig desværre er blevet taget for pålydende og udstrakt til at gælde hele perioden, men det står i kontrast til fundmaterialet og antallet af mønttyper. Det vigtigste skriftlige materiale er imidlertid blot to kongelige forordninger. Den ene fra år 1284 dækker Sjælland og Nørrejylland og meddeler blot at "Thæn mynt i Sialand ær, han scal wæræ æm goth som den i Iutland ær, oc æntæ ar livsæs [=lyses] för æn sanctæ Michils aften [=dagen før Mikkelsdag den 29. september]. Thæt landtz thing, thær næst ær æftær sanctæ Mikils dagh, skal ny mynt up liusæ i allæ landæ."[33] Vi får med andre ord at vide, at den sjællandske mønt er lige så god som den jyske, og den skal først lyses fra 29. september. Dvs. at det første landsting efter 28. september skal lyse en ny mønt i alle landsdele. Det er bestemt ikke krystalklart, hvordan det skal forstås og foregå. Men det står klart, at det er en plan for hyppige omvekslinger- måske endda oftere end årligt. Samtidig synes meldingen ikke at have en karakter, der med nogen sikkerhed tillader at konkludere, at der var én årlig omveksling i den foregående periode.

Den anden forordning, som følger efter danehoffet i år 1304, er også en normativ kilde. Den indeholder imidlertid megen information om den ønskede – og måske tidligere praktiserede – procedure ved omvekslingen, som skulle generere betydelige indtægter. Vi må antage, at i dele af perioden – og det er især i årtierne omkring år 1300 – var forløbet nok nogenlunde, som beskrevet i 1304-forordningen: "Om Mønten [...] er det anordnet, at Fornyelsen af Mønten paa ingen Maade skal lyses, førend paa hver Landsdels sidste Landsting inden Mikkelsdag [29. september], saafremt Møntmesteren vil undgaa at miste sit Hoved. Det er ogsaa forbudt, at nogen efter Lysningen af Møntens Fornyelse, saaledes som sagt er, fra Fornyelsesdagen indtil næstfølgende Vor Frues Himmelfart [15. august] køber noget for de gamle Penge, saafremt han vil undgaa Tabet af disse Penge og af alle dem, som han fører med sig og har hos sig. Det er ogsaa særligt paalagt og befalet alle Fogeder, at de skal modtage de Penge, som de oppebærer af visse kongelige Indtægter eller for Forseelser, som hører under den kongelige Ret, i det paagældende Aars Mønt og ikke i nogen anden; dersom de handler herimod, skal de miste Fogediet og ydermere betale os 40 Mark. [...] Det er ogsaa paalagt og befalet Prælaterne og enhver gejstlig og Lægmand, hvilken Stilling de end indtager, at de paa ingen Maade skal oppebære eller hæve deres Indtægter af deres undergivne i gamle Penge,

hvis de ikke paa det alvorligste vil paadrage sig vor kongelige Vrede. Og Indsamlerne af Ledingspengene [...] skal ogsaa gøre det samme og blot modtage Mønten fra det paagældende Aar og ingen anden."[34]

Imidlertid indeholder skattefundene i størstedelen af tilfældene betydelige mængder ældre indenlandsk mønt. Det burde ikke være tilfældet, hvis det af kongemagten ønskede system havde virket godt med årlige vekslinger hele tiden. Det lykkedes nogle gange for kongemagten at få det ført igennem, og andre gange og/eller steder lykkedes det i mindre grad. Afgifterne ved omvekslingen kender vi generelt ikke. Måske var det til tider primært reduktionerne af sølvindholdet, som udgjorde afgiften. Måske var afgiften til tider væsentlig højere end reduktionen. Den faldende lødighed kan i øvrigt også hænge sammen med og nærmest fremme omvekslingssystemet med stor møntproduktion. Den faldende lødighed muliggjorde således en svagt stigende møntproduktion ud af den samme grundmængde af sølv. Det var så at sige i høj grad den samme metalmængde, der igen og igen blev udmøntet i omvekslingssystemet.

FAKTA

KØBSTÆDER

Den middelalderlige købstad havde monopol på handel og håndværk, og det var forbudt at sælge uden for byen. I købstæderne kunne man frit købe og sælge under beskyttelse af den særlige markedsfred, som kongen sikrede. Det var kongen, der bestemte, hvornår en by fik status som en købstad gennem de såkaldte 'købstadsprivilegier'. Den magtpolitiske forskydning i Østersøområdet under Valdemarerne frem til 1225, fik stor betydning for opvæksten af en række danske købstæder. F.eks. kendes Nakskov som købstad fra lige før 1250, hvor den er nævnt i kødstadslisten i *Kong Valdemars Jordebog*.

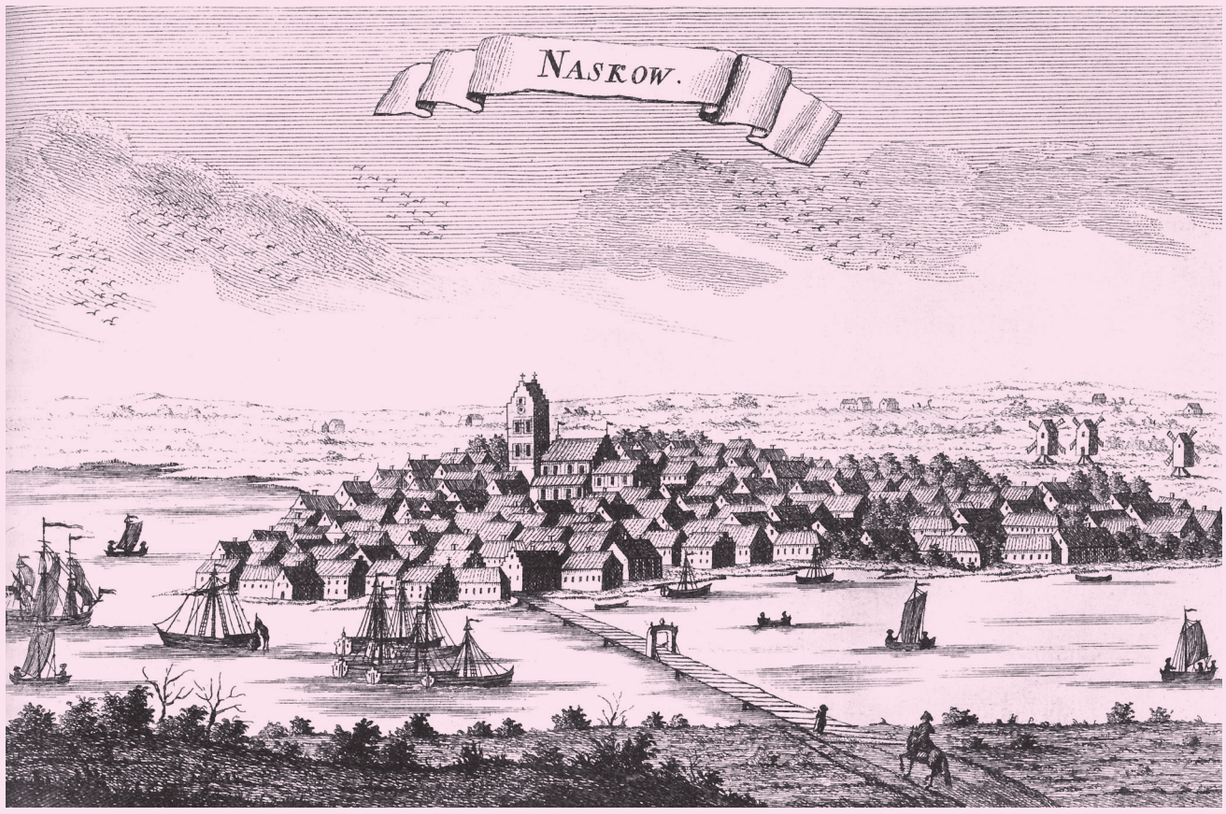

FIG. 5.34
Nakskov, Lolland
Mange af de danske byer, vi kender i dag, skylder deres størrelse og betydning til deres middelalderlige status som købstæder. Her ses Nakskov på et kobberstik fra 1700-tallet.

Det fremføres ofte, at omvekslingsafgiften var så høj, at man kun fik to nye mønter, når man omvekslede tre gamle: "I visse perioder indebar renovatio monetae-systemet, at man for tre gamle mønter kun modtog to nye, hvilket naturligvis sikrede kongemagten en solid indkomst."[35]

Det er tilsyneladende et eksempel på en ganske vidtløftig tolkning af én enkelt skriftlig kilde fra 1316. Ikke alene bruges kilden til at sige noget om situationen adskillige år/flere årtier før og efter 1316. Den tages også som sikkert udtryk for en omveksling fra tre til to mønter. Men der må tages forbehold overfor en så sikker tolkning, for kilden[36] handler slet ikke direkte om møntomvekslinger. Endvidere er den heller ikke geografisk dækkende for hele riget. Den handler om, at hertug Kristoffer af Halland og Samsø giver borgerne i hansestaden Stralsund tilsagn om forskellige handelsprivilegier i Danmark, når han bliver konge – altså en fremtidig situation! Ved omtale af tilladelser i forbindelse med Skånemarkedet lyder det: "de kan frit sælge alle deres varer, af hvilke de betaler deres rette told til vor foged, og af hver læst sild, der transporteres bort, skal de give os som told to ørtug af de nye skånske penge eller tre af de gamle" (fig. 5.35).

At tage en sådan fremtidsorienteret normativ kilde, der ikke handler om møntvæsen, men om toldforhold og som maksimalt siger noget direkte om forhold på Skånemarkedet/det skånske landsdelsmøntsystem, til indtægt for, at det typiske afgiftsniveau var to nye mønter for tre gamle, er meget vidtløftigt. Der er tale om en sikker fortolkning og generalisering i tid, rum og kontekst, og det er formentlig at gå for vidt. Samtidig er det klart, at vi ikke ved, hvor stor afgiften var eller endog kunne være. Man må spørge sig selv, om en så høj afgift som to for tre var realistisk at gennemføre med jævne/årlige mellemrum? Det har måske til tider været niveauet, men kan næppe have været det typiske afgiftsniveau i længere perioder – det må have været lavere.

FIG. 5.35
Hertug Christoffer af Halland og Samsø
Den senere Christoffer 2. havde brug for alle sine økonomiske og politiske talenter for både at blive konge og at bevare kongemagten på sine hænder. At indgå privilegieaftaler med hanseatiske byer så som Stralsund var en del af disse bestræbelser. Christoffer endte med at regere Danmark i to afbrudte perioder (1319-1326 og 1329-1332), men blev med tiden nødsaget til at pantsætte stadig større dele af det danske land til nordtyske fyrster. Efter hans død i 1332 stod Danmark uden konge frem til 1340.

Møntvæsenet fra 1230'erne til 1370'erne

Udviklingen fra 1230'erne til 1270'erne

Møntpolitisk er tiden fra 1230'erne til omkring 1280'erne domineret af to markante ændringer i henholdsvis 1230'erne og anden halvdel af 1250'erne, hvoraf sidstnævnte danner et naturligt kronologisk skel. Helt overordnet blev møntomvekslingssystemet i 1230'erne afløst af anden type beskatning (plovskat), der gav kong Erik (1241-1250) tilnavnet Plovpenning (fig. 5.37). Omvekslingssystemet blev imidlertid genindført som et vigtigt møntpolitisk instrument i 1250'erne.

Fortolkningen af reformerne bygger i høj grad på det skriftlige kildemateriale, men de relativt få skattefund nedlagt fra ca. 1230 til og med Erik Klippings regeringstid (1259-1286) kan understøtte den (tabel 5.2). De få skatte fra ca. 1234 til og med midten af 1250'erne indeholder stort set udelukkende mønter fra efter 1234, men kan samtidig også indholde en bemærkelsesværdig stor andel af mønter fra 1234 og frem indtil deres deponering. Mønter fra før 1252 udgør derimod kun en forsvindende lille del af skatte nedlagt efter 1255. Sidstnævnte fremgår af skattene fra Nærum, Øster Hæsinge og Bjæverskov. Desværre har vi nærmest kun de to skatte fra Hjärnarp og Herlufsholm til at belyse forholdet i starten af 1250'erne. Skattefundsmaterialet er spinkelt, men kan tolkes således, at mønter produceret fra omkring 1234 til midten af 1250'erne først i anden halvdel af 1250'erne var udsat for tvungne omvekslinger. Selvom numismatikere desværre har en tendens dertil, så er det farligt at anse enkelte skattefund som repræsentative for møntomløbet i et større område.[37] Yderligere gælder det, at der bestemt er mulighed for ringslutninger her, da den skarpe datering af mønter og skatte til før og efter året 1234 bygger på møntreformsfortolkningen af det skriftlige kildemateriale, samt en antagelse om, at mønttypen Valdemar Sejr, Hbg. 42 blev præget fra 1234 som følge af samme reform.

SKATTEFUND
NEDLAGT CA. 1230-1286

TABEL 5.2

SKAT	DMS	OMTRENTLIGT DEPONERINGS-TIDSPUNKT	MØNTER/ DANSKE MØNTER	BEMÆRKNINGER I FORHOLD TIL MØNTOMVEKSLINGER/ MØNTOMLØBSTIDER
Bråskovgård (Vejle Amt)	73	1234-1241	199/197	181 stk. (91%) er Hbg. 42 fra 1234-1241
Obbekær Hede (Ribe Amt)	74	1234-1241	318/318	317 stk. er Hbg. 42b. fra 1234-1241.
Hjärnarp (Skåne)	Ej[38]	1250-1252	64/64	15 stk. fra ca. 1228-1241, 47 stk. fra Erik Plovpenning (1241-1250), 2 fra Abel (1250-1252).
Herlufsholm (Storstrøms Amt)	86	1255?	202/202	50% fra Valdemar Sejr (1202-1241), heraf mindst 93 stk. (alle Hbg. 42a-c) fra 1234-1241. 11% fra Erik Plovpenning (1241-1252). 38% fra Christoffer 1 (1252-1259).
Trustrupgård (fig. 5.36) (Aarhus Amt)	84	1252-1259	18/6	Kun 6 danske mønter, 1 fra Erik Plovpenning (1241-1250), 2 fra Abel (1250-1252), 3 fra Christoffer 1 (1252-1259).
Nærum (Københavns Amt)	87	1257-1259	100?/100?	Alle fra Christoffer 1.
Øster Hæsinge (Fyns Amt)	88	1257-1259	Ca. 5.654/ Ca. 5.654	Kun 23 af de ca. 5.654 er ældre end Christoffer 1
Bjæverskov (Storstrøms Amt)	Ej[39]	1259	Ca. 2.454/ Ca. 2.454	Af 2.260 identificerede mønter er 85% fra Christoffer 1. De resterende er fordelt med 8% på Valdemar Sejr (heraf næsten alle fra 1234-1241), 7% på Erik Plovpenning (1241-1250) og blot 0,4% på Abel (1250-1252). Her er der ikke taget hensyn til, at mønterne var sorteret i poser, hvilket i sig selv er relevant for forståelsen af ældre mønters gyldighed/omveksling.
Simrishamn Kirke (Skåne)	Ej[40]	1260-1270?	43/43	Næsten alle Erik Klipping, typen MB 112.
Husby (Fyns Amt)	91	1260-1270	230/230	Alle fra Erik Klipping
Æbelholt Kloster (Frederiksborg Amt)	93	1270-1275	18/18	Alle fra Erik Klipping
Viborg Store Skt. Hansgade (Viborg Amt)	94	1275-1285	600/600	Alle fra Erik Klipping
Vrendrup Hede (Ribe Amt)	95	1275-1285	431/431	Kun en mønt ikke fra Erik Klipping
Skrivergade (fig. 5.10) (Bornholms Amt)	96	1280-1285	2173/1877	Fund med speciel karakter fra rigets østligste udkant. 88 % af de danske mønter er fra Erik Klipping.
Sakskøbing Søndergade (Storstrøms Amt)	97	1280	283/283	Kun en mønt ikke fra Erik Klipping. Hele 271 stk. (96 %) er typen MB 207-208.
Roskilde Skt. Jørgensbjerg (Roskilde Amt)	98	Efter 1283	251/251	Alle fra Erik Klipping
Ølst (Aarhus Amt)	102	1280-1286	105/105	Alle fra Erik Klipping

Tabellen er en oversigt over danske skattefund med mindst ti mønter med tilstrækkeligt pålidelige oplysninger om fundsted, antal m.v. Dateringerne er generelt baseret på DMS.

FIG. 5.37
Erik Plovpenning
Erik var konge af Danmark 1241 til 1250. I 1249 indførte han en skat svarende til en øre pr. plov, hvilket gav ham tilnavnet 'Plovpenning'. Skatten var ikke særlig populær, og han måtte samme år flygte fra ophidsede skånske bønder, der nægtede at betale plovskat. Trods Eriks tilnavn var plovskat allerede indført i dele af Danmark under hans far, Valdemar Sejr.

Plovskat og stabil mønt

Det mest konkrete danske bevis for indførelsen af plovskat som erstatning for indtægterne ved møntomvekslingerne er i en forordning fra ca. 1251, hvori det i §5 lyder: "Ligeledes skal der findes en stabil mønt; hvis nogen ikke på Philips og Jacobs aften og på helligdagen og på den følgende dag betaler plovpenninge, nemlig en øre penge af ploven, skal han miste en okse og bøde to øre."[41] Med andre ord er formålet stabil mønt, og midlet dertil er plovskatten, som her var på en øre, altså 30 penninge pr. plov (fig. 5.37). En plov var et vurderingsbegreb svarende til den mængde jord, som kunne pløjes med én plov.

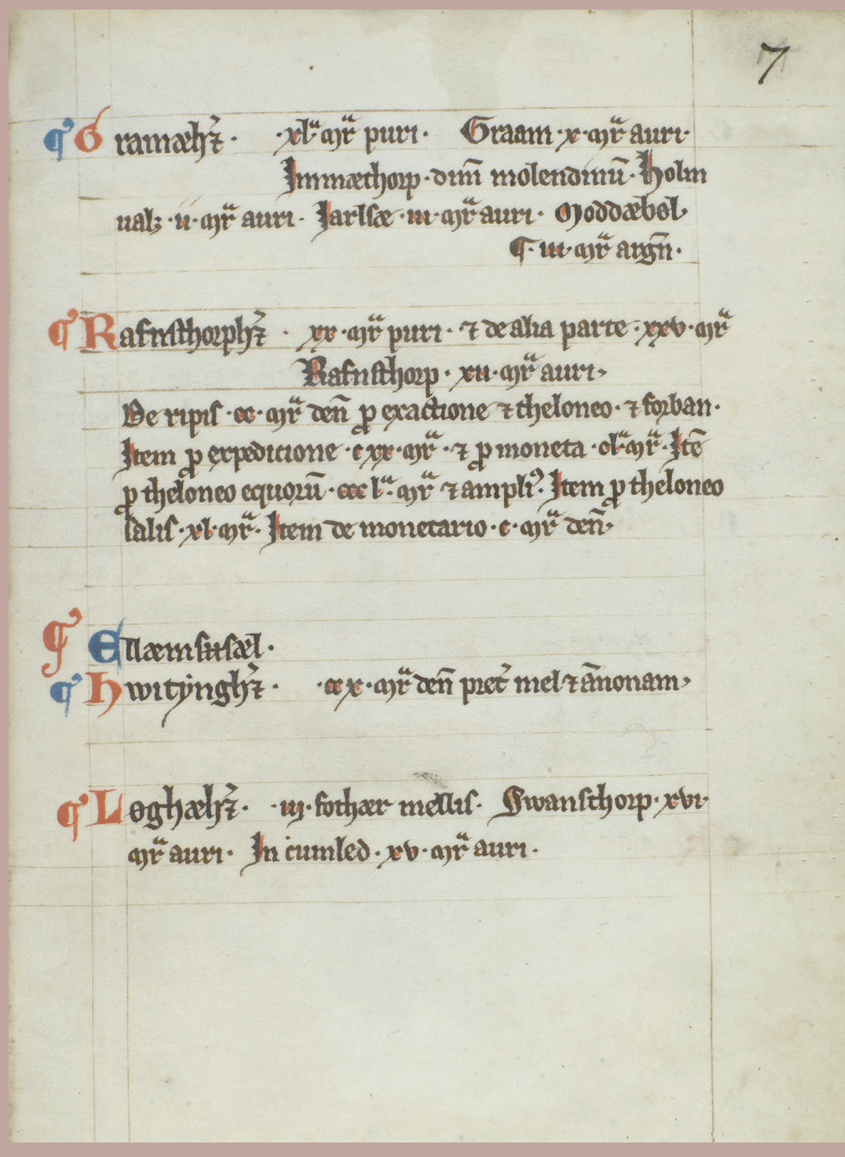
Et andet meget vigtigt aktstykke til belysning af sagen i Danmark er fra 1234.[42] Bispesædet i Ribe havde siden midten af 1100-tallet, eller måske endda væsentlig tidligere, andel i møntindtægterne fra møntstedet i Ribe. Andelen var formentlig 50% før biskoppen i 1234 mistede den. Til gengæld fik bispesædet plovskatten fra de tre jyske sysler Hardsyssel, Almindsyssel og Vardesyssel samt fra byerne Varde og Lemvig. De tre sysler var et stort område omfattende 20 herreder, og alle personer dér, både verdslige og gejstlige, skulle betale. Det blev understreget, da Valdemar Sejr i 1234 eller senere skrev således til indbyggerne i Hardsyssel: "I skal tilvisse vide, at ingen er undtaget fra betalingen af de penninge, som skyldes af plovene for mønten, men – ligesom lægmænd – således er både gejstlige og alle klosterfolk forpligtet til at betale disse penninge."[43]

De to kilder fra 1234 og ca. 1251 hjælper til fortolkning af indførelser i *Kong Valdemars Jordebog* i forhold til ændringer i møntvæsenet. *Kong Valdemars Jordebog* er et omfattende og vanskeligt kildekompleks primært vedrørende kongens indtægter, rigets matrikulering m.v. Det handler især om perioden fra det sidste årti af Valdemar Sejrs regeringstid.[44] I hovedstykket fra 1231, der er en del af jordebogen, nævnes plovskatten ikke, men fordelingen af indtægterne fra møntstederne er bemærkelsesværdig (fig. 5.38).

FIG. 5.36
Trustrupgård-skatten
De 18 mønter blev fundet på Djursland i 1920 og blev formentlig deponeret i 1250'erne. De seks danske mønter i skatten er fra årene 1241-1259. På illustrationen ses kun 17 af mønterne, da den sidste mønt i dag er for fragmenteret til at kunne fotograferes.

FIG. 5.38

7

q' G ramæhz · ·xl·ayr̃ purr· Graam ·x·ayr̃ aurr·
Immæthorp·dim̃ molendinu·holm
nalz·u·ayr̃ aurr· Jarlsæ·u·ayr̃ aurr· Gyoddæbol
q·u·ayr̃ augn·

q' Rafnkethorphz · ·xx·ayr̃ purr·7 de alia parte ·xxb·ayr̃
Rafnkethorp·xu·ayr̃ aurr·
De ripis·cc·ayr̃ den̄ p exactione 7 theloneo·7 forban·
Item p expeditione·cxx·ayr̃·7 p moneta·cl·ayr̃· Ite
p theloneo equoru̇m̃·ccc l̃·ayr̃ 7 ampli· Item p theloneo
salis·xl·ayr̃· Item de monetario·c·ayr̃ den̄·

q' Ellæmsiscæl·
q' Hwitingh̃z · ·æx·ayr̃ den̄ pret̃ mel 7 anonam·

q' Loghælh̃z · ·uj·forhær mellas· Swanskorp·xbr·
ayr̃ aurr· In cumled·xb·ayr̃ aurr·

KONG VALDEMARS JORDEBOG

På denne side i Hovedstykket ses de omtalte informationer om indtægterne af møntstedet i Ribe.

KONGENS INDTÆGTER FRA MØNTSTEDER
OPLYSNINGERNE STAMMER FRA KONG VALDEMARS JORDEBORG **TABEL 5.3**

MØNTSTEDER	OPLYSNINGER OM MØNTINDTÆGTER	BEMÆRKNINGER
Viborg	"80 Mark Penninge for Mønten"[45]	
Horsens	"40 Mark for Mønten"[46]	
Ribe	"for Mønten 150 Mark"[47]	"Dertil af Møntmesteren 100 Mark Penninge." Formodentlig en forpagtningsafgift.
Roskilde	"Af Mønten i Roskilde 900 Mark Sølv"[48]	
Lund	"Af Mønten i Lund 1200 Mark rent sølv og 8 Mark Guld"[49]	

Som det fremgår af tabel 5.3 er indtægter fra de tre jyske steder meget lavere end fra Roskilde og Lund. De lave beløb og formodentlig også forskellen på 'for Mønten' og 'af Mønten' tyder på, at en møntafløsningsskat først blev indført i det jysk-fynske område.[50] Det modsiges ikke af de få skattefund, og det er også værd at bemærke, at den senere omtalte såkaldte rigsmønt, der formodentlig var del af reformen, primært anses for produceret i Ribe/Jylland.

Ændringen kom dog også til Sjælland og Skåne – og formentlig i den rækkefølge. I jordebogens indkomstliste fra omkring 1240 er plovskatten en integreret del vest for Øresund, hvor plovskat nu indkommer, og der samtidig kun indkommer et ganske lille beløb "Af Mønten i Roskilde 80 Mark Penninge".[51] Til gengæld fortsætter Lundemønten med at generere – og det må være på grund af omveksling – store beløb, nemlig 300 mark sølv og 1.000 mark penge. I løbet af 1240'erne blev det skånske system også reformeret. Det indikerer Hjärnarp-skatten, men det illustreres også af de skånske bønders reaktion på den i 1249 udskrevne plovskat: "Kong Erik tvang hele Danmark til at betale vogn- eller plovpenninge; og da han kom til Skåne for at opkræve dem, blev han jaget væk fra Lund by af bønderne med store tab blandt sine mænd den tredje dag før påske, 29. april, og derefter belejrede bønderne Helsingborg lige til langfredag, og så flygtede kongen om natten i hemmelighed til Sjælland, og derefter, på anden påskedag, vendte han tilbage til Skåne foran Lund by, og der blev indgået et forlig mellem skåningene og kongen."[52]

Reformerne indebar ikke blot et stop eller en reduktion i omvekslingerne, men også andre elementer, der ligeledes skulle fremme monetær stabilitet og state-building. Det er uklart, om det kun var i Ribe, at kongemagten fik fuldkommen kontrol med møntproduktionen. Det har måske varieret, og i hvert fald træder Ribe frem som et helt centralt møntsted for ændringerne, der også indebar nye, bedre mønter. Faktisk lykkedes det tilsyneladende at revaluere, så forholdet mellem mark sølv og mark penge omkring 1240 nu var 1:2. Det havde været 1:3 tidligere i 1200-tallet.

På møntstedet i Ribe og muligvis også andre steder i riget vest for Øresund blev mønttypen Hbg. 42b produceret i et meget stort antal (fig. 5.39) – muligvis fra 1234 eller i hvert fald fra 1230'erne og formodentlig indtil Valdemar Sejrs død i 1241. Hvert år bliver der fundet flere eksemplarer af netop denne mønttype i Danmark, men det bemærkelsesværdige er først og fremmest selve fundspredningen. Den findes nemlig i betydeligt antal indenfor både det jyske og det sjællandske landsdelsmøntsystem – dog mest i det jyske. Derimod havde den ikke udbredelse i det skånske system. Her er der f.eks. kun fundet ét eneste eksemplar nogensinde, og det er på Bornholm. Det var i 1957 på borgen Lilleborg, der er et atypisk fundkompleks i forhold til de almindelige møntforhold på Bornholm.[53] Den store udbredelse har betydet, at mønten lidt overdrevet kaldes for Valdemar Sejrs rigsmønt, selvom den 'kun' cirkulerede vest for Øresund. Det er dog i sig selv imponerende og anderledes i forhold til periodens mange andre mønttyper.[54]

Inden for mønttypen er der et meget stort antal varianter med mange bitegn i form af kugler, halvmåner m.v. (fig. 5.39). Bitegnene er bevidste markeringer, men systemet bag dem er endnu ikke gennemskuet. Det må dog formodes, at det handler om, at personer involveret i møntvæsenet havde brug for at kunne skelne forskellige udmøntninger og/eller udmøntningssteder fra hinanden. Yderligere studier af stempler og funddistribution vil formentlig kunne gøre os klogere på denne højst interessante mønttype.

Den særlige mønttype var en del af reformerne i 1230'erne, og målet var formentlig ud over stabilisering også at ensarte møntvæsenet i riget med central eller decentral produktion af ens mønter. Ensartet mønt vil også have en stabiliserende effekt f.eks. på grund af et større brugsområde. Valdemar Sejrs øvrige mønters kronologi er ikke tilstrækkelig velbelyst, og der mangler også andre nyere komparative studier, før betydningen af Hbg. 42b i møntvæsenet mere præcist kan fastslås.

FIG. 5.39
Eksemplarer af Hbg. 42b med forskellige bitegn
Bitegnenes betydning er endnu ikke fuldt erkendt – og det er også omdiskuteret, hvad forsidemotivet er. Er det bogstaver, tal eller tegninger? Kan det være Valdemars forbogstav eller måske II for Valdemar den Anden? Det stemmer ikke godt overens med brugen af bogstaver – og angivelsen II for anden hører antagelig senere tider til. Er det møntstempler eller en repræsentation af landsdelene, som nu skal have en fælles mønt?

Men umiddelbart tyder både den mønttypes og de andre typers fundantal og fundfordeling på, at Hbg. 42b opnåede en dominerende plads i 1230'erne. Hvis vi antager, at de meget få skattefund fra 1240-50'erne blot i en eller anden udstrækning er repræsentative for møntomløbet, så har typen også spillet en nævneværdig rolle et stykke ind i 1250'erne.[55]

De omfattende reformer, som tilsyneladende var en succes i op mod 20 år kom ikke ud af det blå. Det bedste bud er, at de var inspirerede af det siden 1180 stabile engelske møntvæsen via den dansk-engelske møntmester Nicholas af Saint Albans. Han var antagelig den vigtigste møntmester/møntsagkyndige under Valdemar Sejr gennem 30 år med betydeligt ansvar. Han var engelsk, kendte engelske møntforhold og havde erfaring fra metalarbejde, da hans far var en betydelig engelsk guldsmed. Efter mange år i dansk tjeneste – og vel efter gennemførelsen af de danske møntreformer – vendte han omkring år 1237 tilbage til England. Han købte i 1237 et embede som møntmester i det meget betydelige engelske hovedmøntsted i London, hvor han ligesom i Danmark styrede møntstemplerne og antageligt forpagtede hele eller dele af produktionen.[56]

Omvekslinger og møntforringelser i en magtpolitisk urostid

Endnu i 1252 lyder det sådan her i en aftale mellem kongemagten (Abel) og biskop Esger af Ribe, at biskoppen "til Erstatning for Møntretten skal oppebære 18 Penninge aarlig af hver Plov i Vardesyssel, Almindsyssel og Hardsyssel. Og af Varde og Lemvig skal han hvert Aar have en bestemt Sum ligesom tidligere. Men Retten skal forbeholdes os, medmindre vi maatte forny vor Mønt. Fremdeles overlader vi til den nævnte Herr Esger paa Grund af hans indsats og tro Tjeneste af vore Plovpenge i de nævnte Sysler hvert Aar 50 Mark Penge."[57]

Plovskatten som afløsning for de tvungne møntomvekslinger findes således fortsat i starten af 1250'erne. Stabilitetsfaktoren fremgår direkte, da aftalen kun gælder, hvis kongen ikke fornyer – altså forringer – mønten. I forlængelse deraf betød aftalen også, at biskoppen var sikret indtægt uanset udviklingen – enten via plovskatten eller ved igen at få del i møntretten og dermed møntindtægterne, hvis møntpolitikken ændres til igen at være præget af omvekslinger.

De få skattefund fra første halvdel af 1250'erne med betydeligt indslag af mønter fra ca. 1234-1250 tyder også på, at systemet med møntomvekslinger ikke var i brug. Det ændrer sig senere i 1250'erne, men vi ved ikke præcist hvornår, hvorfor eller hvordan det foregik, da møntpolitikken ændrede sig til tvungne møntomvekslinger kombineret med forringelser af sølvindholdet i anden halvdel af 1250'erne.

ANNO DOMINI-MØNTEN

Ændringerne af møntvæsenet tog formentlig fart omkring 1234, hvilket indikeres af kongens overtagelse af kontrollen med Ribemønten det år. Der er også en helt særlig dansk mønt, der muligvis knytter sig til møntreformen. Anno Domini-mønten er den eneste danske mønt med årstalsangivelse før slutningen af 1400-tallet, og den er også særlig på europæisk plan, hvor de tidligste mønter med årstal ellers er fra slutningen af 1300-tallet (fig. 5.40). Årstalsangivelsen kan skyldes det helt særlige årstal 1234, der med romertal ser mindst lige så opsigtsvækkende ud: MCCXXXIIII. Det ses på møntens bagside, mens forsideindskriften er ANNO DOMINI.

Årstallet havde også været opsigtsvækkende i resten af Europa, hvor man dog ikke fandt på at udnytte det på mønter. Således kan den særlige mønt og dens årstal måske anses for (også) at markere de omfattende møntreformer.

Motivet med både en kongekrone og en bispehue kan tale imod det, da kongen netop overtog kontrollen med i hvert fald Ribemønten. På den anden side kan motivet, der illustrerer monetært samarbejde mellem kirke og kongemagten, ses som et stabilitetsudtryk understøttende reformen.

Antallet af fund af denne mønt er formentlig under ti og antallet af kendte eksemplarer er nok under 20. Det er lave tal, og der er forskellige bud på, om mønten er produceret i Ribe eller Roskilde eller begge steder.[58]

De formentlig under 10 kendte fund tyder på, at mønten ikke blev meget udbredt, og man kunne således tro, at den især har tjent som markering i særlige miljøer. Derimod taler omfanget af produktionen, der ikke tyder på en mønt i begrænset oplag.

Stempelundersøgelse af fem eksemplarer i Nationalmuseet har identificeret ni forskellige for- og bagsidestempler ud af ti mulige. Det lave antal mønter og store antal stempler gør det umuligt med nogen som helst sikkerhed at beregne det oprindelige antal anvendte stempler og dermed at kunne sige noget relativt om produktionens størrelse. Samtidig må vi regne med, at når der findes flere end blot nogle få stempelsæt, som i øvrigt er meget forskellige, så er der ikke tale om en lille særproduktion, men nok om produktion af mindst tusindvis og formentlig titusindvis af mønter.

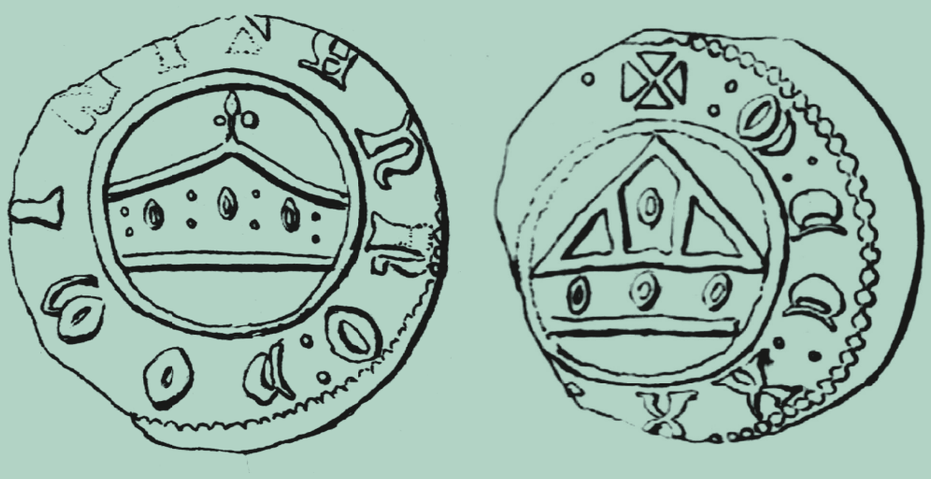

FIG. 5.40
ANNO DOMINI
Den første europæiske mønt med årstal er denne danske mønttype fra 1234 under Valdemar Sejr. Her ses både to eksemplarer fra Den kgl. Mønt- og Medaillsamling samt en tegning af mønten fra et 1800-tals katalog udarbejdet sammesteds.

FIG. 5.41
Ribe Domkirke
Allerede i midten af 1200-tallet var Ribe en gammel by. Den nuværende domkirke var netop på den tid ved at være færdigbygget.

Overordnet kan man formode, at tidens udvikling med blandt andet kampe mellem kongemagten og kirken har spillet en betydelig rolle på grund af mindre grad af samarbejde og stabilitet samt øgede omkostninger.

I det skriftlige kildemateriale stopper plovskatten med at optræde som møntafløsningsskat i 1250'erne, og den dukker ikke op igen i perioden frem til 1280'erne eller senere.[59] Møntforholdene i Ribe blev også rullet tilbage, således at biskoppen igen havde indtægter direkte fra møntproduktionen i Ribe. Hvornår det skete er uklart, men det var nok absolut senest i 1273, for da omtales i forbindelse med møntmester Henriks død "det Beløb [...] som var lovet den udvalgte Herr Biskop af hans Mønt"[60]. I 1280 var møntvekslingssystemet for alvor igen ved at være oppe at køre med hyppige omvekslinger og rimelig vide rammer for også biskoppernes mulighed for at profitere på udnyttelse af møntsystemet. Det fremgår blandt andet af en aftale omkring Mønten i Ribe, som helt eliminerede aftalerne fra 1234 og 1252. Erik Klipping "giver [...] den ærværdige Fader, vor elskede Ven, Herr Tyge, Biskop af Ribe, fuld Myndighed til at raade over og udmønte efter Forgodtbefindende den Del, som han har af Mønten i Ribe, paa samme Maade som hans Forgængere vides fra gammel Tid at have udmøntet den og raadet over den."[61]

Skattefundene og mønttyperne viser også den ændrede møntpolitik fra anden halvdel af 1250'erne. Meget markant er den bevidste og nok nærmest kontinuerlige sænkning af sølvindholdet i periodens danske mønter. Det skriftlige materiale angiver et kursfald på ca. 20% fra 1266 til 1282, og det stemmer tilsyneladende nogenlunde med de få foretagne lødighedsundersøgelser, at mønternes sølvindhold og dermed deres værdi faldt så kraftigt.[62] Det gav sammen med de tvungne omvekslinger betydelige indtægter til kongemagten og de involverede gejstlige.

Det var samtidig en finansiel udnyttelse af møntregalet til skade for mange andre, og en politik, der primært trak møntvæsenet i negativ retning i forhold til tillid, stabilitet og international betydning.

Internationalt var man da også opmærksom på udviklingen i Danmark, da ingen ville risikere tab på grund af den faldende kurs. I forbindelse med tiendeindsamling til korstogsfinansiering skrev paven i 1279 til Erik Klipping, at man vil "lade de Penge, som er og i den følgende Tid vil blive indsamlet i Dit Rige af den Tiende … indsmelte – eftersom den Mønt, der er gængs i de Egne, ved hyppig Skiften siges at miste sin Værdi" (fig. 5.42).[63] Desuden var pavemagten ved indsamlingen opmærksom på at opretholde de indsamlede penges værdi ved midlertidige deponeringer o.lign. Med andre ord skulle aftaler indgås i mark sølv og ikke mark penge.[64]

Skattefundene fra sent i 1250'erne til omkring 1280 (og senere) viser genindførelsen af møntomvekslinger. Argumentationen er en kombination af tre forskellige forhold. For det første har skattefundene nu en væsentlig kortere sammensætning end tidligere – en såkaldt kort hale – de indeholder altså relativt færre ældre mønter.

Den anden del af argumentationen er, at skattefundene hver især er domineret af en eller ganske få mønttyper. Cirkeldiagrammerne fig. 5.43A-E viser typefordelingen på nogle af de største fund fra 1250-1280'erne.[65] Vi antager, at hver mønttype formentlig kun blev produceret i kort tid (i adskillige måneder eller blot i ét eller nogle få år) på ét møntsted, og hvert møntsted kunne eventuelt i samme tidsrum producere én eller flere typer især afhængig af en eventuel gejstlig andel.

Tredje del af argumentationen er antallet af mønttyper fra anden del af 1200-tallet, som er meget stort i forhold til periodens længde (fig. 5.44). Det store antal typer tyder på relativt hurtige typeskift i produktionen. Når det kombineres med, at blot én eller få typer dominerer skattefundene, så må forklaringen være jævnlige møntomvekslinger fra et tidspunkt i 1250'erne – og måske med størst frekvens i anden halvdel af 1250'erne og 1280'erne.

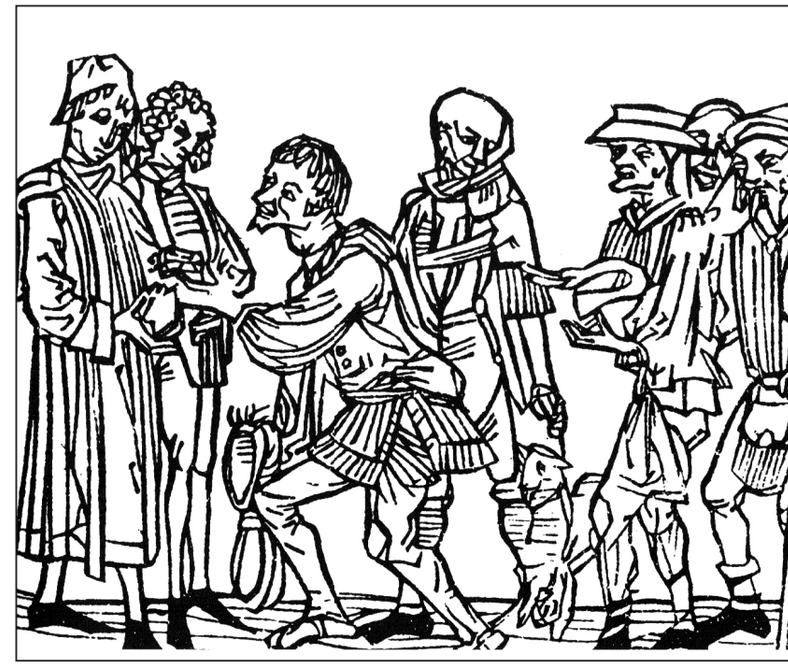
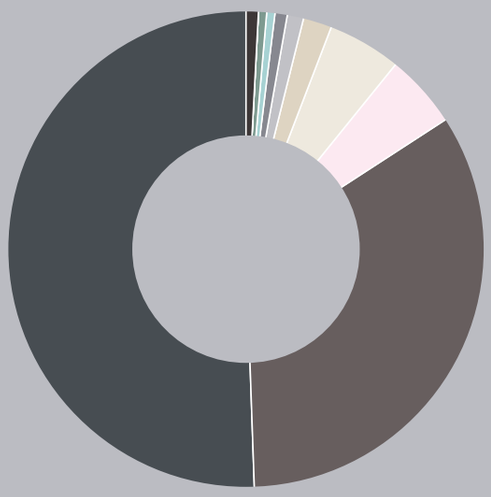

FIG. 5.42
Korstogstiende
Tiende var i middelalderen en afgift, der betaltes af verdslige mennesker som en slags kirkeskat. Ekstraordinær tiende kunne også indkræves, som når paven havde brug for finansiering af de storstilede korstog til Det Hellige Land. Det kan næppe overraske, at paven ikke ønskede at modtage korstogstiende i den underlødige danske mønt, men insisterede på at omsmelte de danske penninge og afregne i sølvværdien.

FIG. 5.43A

ØSTER HÆSINGE-SKATTEN

Fordelingen af forskellige mønttyper af ca. 5.654 typebestemte danske penninge. Skatten er nedlagt ca. 1257-1259 mod slutningen af Christoffer 1.s regeringstid (1252-1259), og kun 23 af mønterne er fra tidligere konger.

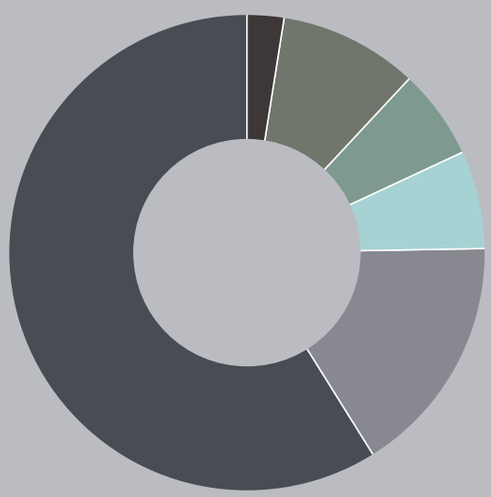

- Ca. 14 typer repræsenteret med under 10 mønter pr. type: 48 stk.
- MB 50: 11 stk.
- MB 93: 24/ stk.
- MB 99: 27 stk.
- MB 83: 54 stk.
- MB 100: 70 stk.
- MB 103: 110 stk.
- MB 82: 280 stk.
- MB 101: 280 stk.
- MB 95: 1900 stk.
- MB 96-97: 2850 stk.

FIG. 5.43B

BJÆVERSKOV-SKATTEN

Fordelingen af mønttyper af 2.260 typebestemte danske penninge. 85% af mønterne er fra Christoffer 1.s regeringstid (1252-1259), mens de sidste 15% er fra dennes tre forgængere. Skatten er nedlagt ca. 1259.

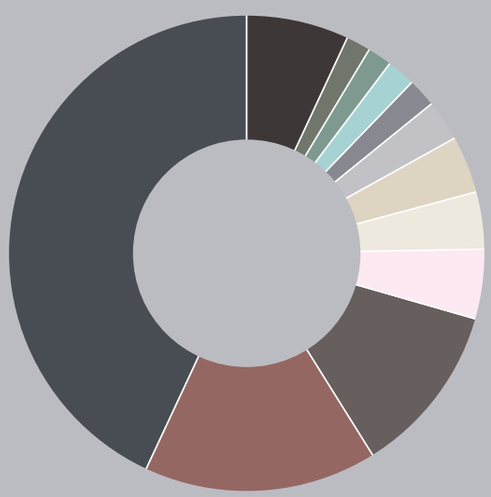

- Ca. 27 typer repræsenteret med under 10 mønter pr. type: 61 stk.
- Ca. 7 typer repræsenteret med 11-58 mønter pr. type: 215 stk.
- MB 39-41: 136 stk.
- Hbg. 42b: 152 stk.
- MB 86: 370 stk.
- MB 82-85: 1326 stk.

FIG. 5.43C

VIBORG STORE SKT. HANSGADE-SKATTEN

Fordelingen af mønttyper af 600 typebestemte danske penninge fra Erik Klippings regeringstid (1259-1286). Skatten er nedlagt ca. 1275-1285.

- Ca. 14 typer repræsenteret med under 10 mønter pr. type: 43 stk.
- MB 207-208: 10 stk.
- Ubestemte: 10 stk.
- MB 188: 11 stk.
- MB 199-201: 11 stk.
- MB 179-181: 18 stk.
- MB 204-206: 22 stk.
- MB 198: 24 stk.
- MB 202-203: 28 stk.
- MB 190-191: 71 stk.
- MB 240: 95 stk.
- MB 192: 257 stk.

FIG. 5.43D

VRENDRUP HEDE-SKATTEN

Fordelingen af mønttyper af 431 typebestemte danske penninge. Kun en mønt er ikke fra Erik Klippings regeringstid (1259-1286). Skatten er nedlagt ca. 1275-1285.

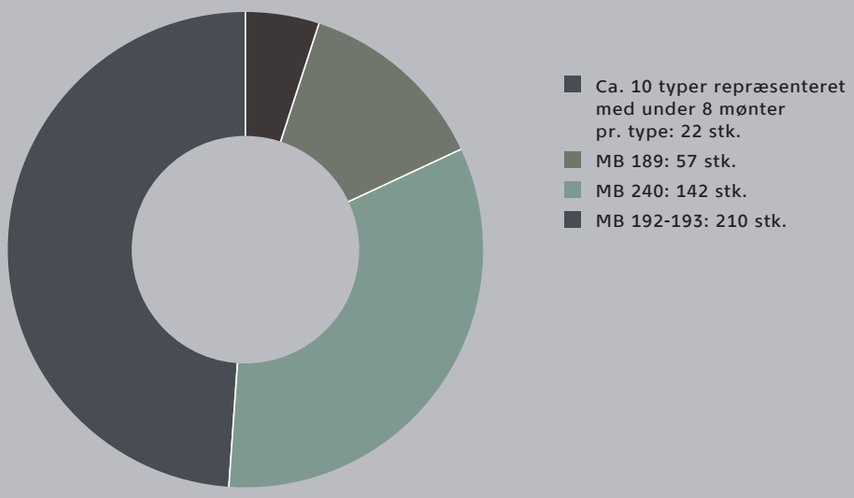

FIG. 5.43E

SKRIVERGADE-SKATTEN

Fordelingen af mønttyper af 1.877 typebestemte danske penninge. Skrivergadeskattens er atypisk og bærer præg af at være fra udkanten af riget, idet det er en 'blandingsskat' med både danske og udenlandske mønter. Af de danske mønter er 88% fra Erik Klippings regeringstid (1259-1286). Skatten er nedlagt ca. 1280-1285.

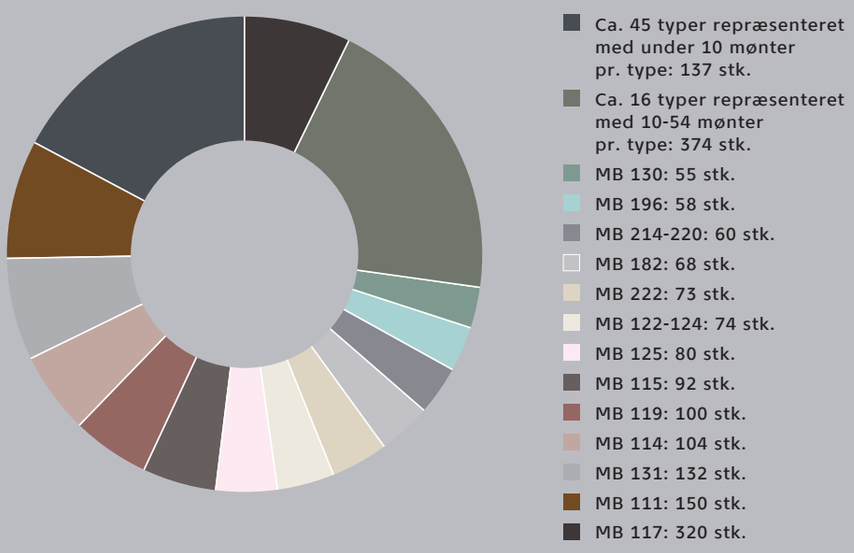
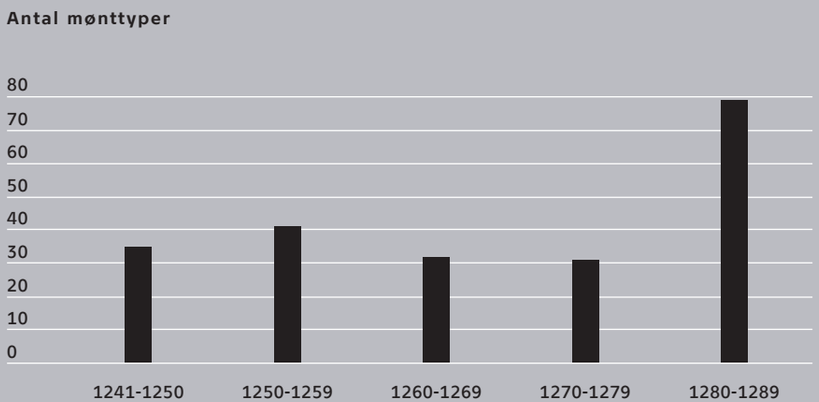

FIG. 5.44

ANTAL DANSKE MØNTTYPER PR. ÅRTI 1241-1289[66]

Det relativt høje tal på 35 for 1241-1250 indeholder kun syv mønttyper, som er tilskrevet Slesvig, Ribe og Nørrejylland, mens resten er fra Lund og Roskilde. Det skal nok blandt andet ses i lyset af den omtalte senere indførelse af møntafløsningskat på Sjælland og især i Skåne.

Det relativt høje antal skattefund på 35 for 1241-1250 indeholder kun syv mønttyper, som er tilskrevet Slesvig, Ribe og Nørrejylland, mens resten er fra Lund og Roskilde. Det skal nok blandt andet ses i lyset af den omtalte senere indførelse af møntafløsningsskat på Sjælland og især i Skåne.

Det er endnu vanskeligt at fremsætte præcise fortolkninger om de forskellige ændringer i møntvæsenet. Antallet af skattefund er ikke imponerende og deres geografiske repræsentation ringe, samtidig med at dateringen af såvel skatte som mønttyper som nævnt kun er omtrentlige. Vi ved således ikke, hvor hyppige omvekslingerne var, og det ændrede sig utvivlsomt over tid. Hvis typeopdelingerne og tiårsdateringerne holder blot nogenlunde, så ser det ud til, at omvekslingerne intensiveres markant fra årene omkring 1280. Derfra var de nok typisk årlige. Årlige omvekslinger indikeres af omtaler i skriftligt kildemateriale fra 1284, 1293 og 1304. Omvekslingerne kan også (til tider) have været årlige i 1250-70'erne, men frekvensen var tilsyneladende generelt lavere end i 1280'erne, hvor den finansielle udnyttelse af møntvæsenet tog yderligere til.

Monetarisering – en stigende anvendelse af mønter

Der er ikke tvivl om, at mønter i anden halvdel af 1200-tallet var et kendt og benyttet fænomen – i hvert fald i byer og på større markeder. Spørgsmålene er i højere grad, hvordan møntøkonomien udviklede sig kvantitativt, i geografisk perspektiv og i forhold til naturaløkonomien. Det er ikke lette spørgsmål, som der kan gives entydige svar på, men samtidig er vi langtfra på bar bund.

Der er ikke bevaret regnskabstal for datidens møntproduktion, og der findes endnu ikke stempelstudier, så det er vanskeligt at sige noget præcist eller kvalificeret relativt om samtidens møntproduktion (antal mønter). Hvis antallet af typer og møntsteder bruges som indikation, så tyder det på en blot nogenlunde jævn, formodentlig stigende, og ikke ubetydelig møntproduktion frem til ca. 1280, hvor omvekslingsfrekvensen og produktionen steg markant. I lyset af møntforringelserne fra 1250'erne til omkring 1280, så er det ikke sikkert, at værdien af den årlige produktion steg gennem perioden, selvom antallet af mønter muligvis steg. En stigende møntproduktion er umiddelbart forenelig med den økonomiske udvikling, der var som nævnt i vækst til omkring 1350.

En stigende brug af mønter er også forenelig med ovenstående. Som nævnt var det store Skånemarked en monetariseringsfaktor med handel i alle niveauer (fig. 5.45). Markedet havde i anden halvdel af 1200-tallet udviklet sig til et meget stort internationalt varemarked for saltede sild, tekstiler, øl, vin, jern, stål, kobber, korn, mel, brød, klipfisk, heste, voks, humle, hamp, linned, svovl, skibsankre, gryder, træ, nødder, smør, ost, fedt, huder, laks, tran, talg og malt, og mange af varerne blev utvivlsomt købt med penge. Markedet var et vigtigt mødested for købmænd i Nordeuropa, og den livlige markedsstemning og markedets omfang indikeres for eksempel af, at der alene fra Rostock i året 1267 blev sejlet 40 prostituerede til markedet[67], hvor de formentlig mod 'tjenesteydelser' modtog mønter.

Udviklingen i møntbrugens kvantitet kan belyses af møntfund, primært enkeltfundene (fig. 5.47 og 5.48). Figur 5.47 fokuserer på enkeltfund primært fra rurale områder. Datamaterialet er ikke stort, men udviser alligevel en tendens med kraftig stigning i antallet af mønter produceret i 1280'erne, mens 1270'erne repræsenterer et lavpunkt, når der ses bort fra Bornholm. Selvom antallet af mønter kan forekomme lavt, så skal man være opmærksom på, at det nationale snit kun dækker to års registreringer, og det fynske snit kun ca. 20 år. Der bliver som nævnt fundet mange mønter fra denne periode, og det indikerer overordnet set en større anvendelse og eventuel udbredelse af mønter i forhold til tidligere perioder samtidig med, at der endnu ikke kan siges at findes mønter overalt og ved alle lejligheder, hvor der har været mennesker. Stigningen er dog til stede, og det handler især om antallet af mønter, mens stigningen målt i værdi er noget andet. Tidligere tiders mønter havde typisk en højere

FIG. 5.46
Skt. Anna kapel, Bornholm
Kapellet (til højre på billedet) blev opført i 1200-tallet som kystkapel for de mange bornholmske og tyske fiskere, som i middelalderen drev sildefangst omkring Bornholm. Byggeriet kan ses som et resultat af den økonomiske vækst på Bornholm i anden halvdel af århundredet. Kapellet er viet til Skt. Anna, der er jomfru Marias moder. I dag ligger kapellet som en kirkeruin tæt ved Gudhjem Kirke på Bornholm, men på dette billede fra 1890'erne ses de to kirker endnu side om side.

FIG. 5.45
Sildene og Skånemarkedet
Det var de mange sild i Øresund, der var grundlaget for det store Skånemarked, og som derved var en drivkraft for monetariseringen af handelen i hele regionen. Her ses en fiskehandel på et træsnit fra 1500-tallet.

(1100-1200-tallet) eller endog meget højere (1000-tallet) værdi/sølvindhold. På den anden side er antallet af enkeltfund, ikke mindst rurale enkeltfund, generelt ganske lavt før midten af 1200-tallet. Der er f.eks. blot ca. 117 enkeltfund af danske mønter fra Svend Estridsens lange regeringstid fra 1047-1074, hvortil der dog skal tillægges et ukendt antal enkeltfund af udenlandske mønter. De mønter indeholder mere sølv end 1200-tallets, men når der ses på antal mønter, så er der f.eks. knap 100 mønter fra Abels korte regeringstid fra 1250-1252.[68] Fra 1100-tallet, især første halvdel, er der national set meget få enkeltfund. Fra Valdemar Sejrs lange regeringstid fra 1202-1241 er tallene heller ikke store sammenlignet med tiden efter 1241, som det fremgår af diagrammet.

Af 11 Valdemar Sejr-mønter fundet på Bornholm er mindst otte fra kirker, mens der næsten ingen enkeltfundne mønter er fra Bornholm fra ca. 1100-1241. På Bornholm var der stort set ikke foregået nogen monetarisering før midten af 1200-tallet. Det var en ø i rigets udkant, og det er et eksempel på de betydelige regionale forskelle i møntøkonomiens udvikling. Øens udvikling i den samme periode med betydelig økonomisk vækst, f.eks. afspejlet i intensivt kirkebyggeri, er desuden et eksempel på, at områder totalt domineret af naturaløkonomi ikke kan karakteriseres som tilbagestående eller som lavvækstområder (fig. 5.46).[69]

FIG. 5.47

KRONOLOGISK FORDELING AF DANSKE MØNTER FRA 1202-1289

- Nationalt (fund fra det nuværende Danmark, primært rurale detektorfund) registreret fra 1. jan. 2015 til og med 31. dec. 2016,
- Fyn (primært rurale detektorfund) registreret ca. 1995-2014,
- Bornholmske enkeltfund, primært rurale detektorfund, totalregistreret frem til 1. okt. 2015, fund fra kirker (16 stk.) og borgen Lilleborg udeladt.

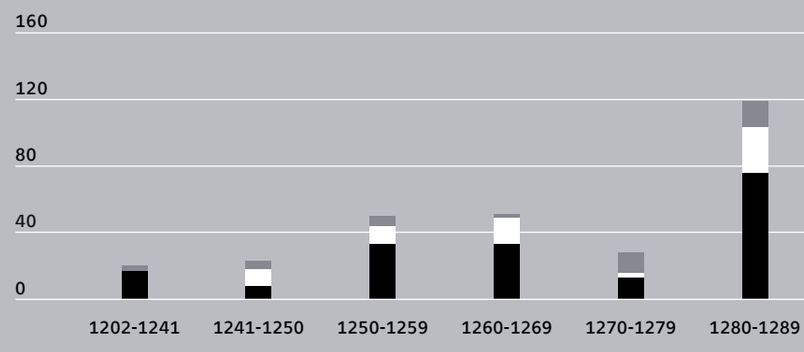
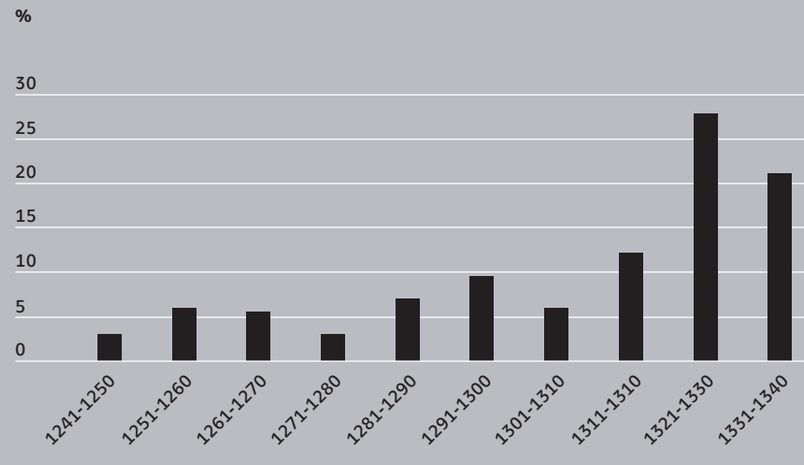

FIG. 5.48

KRONOLOGISK FORDELING AF ENKELTFUND FRA PERIODEN 1241-1340

Den procentvise fordeling af de i alt 8.051 enkeltfundne mønter fra perioden 1241-1340.[70]

Antallet af tabte enkeltmønter er således højere i perioden fra 1241-1290 end tidligere, og det er derfor rimeligt at sige, at mønter blev håndteret og dermed brugt oftere end tidligere (fig. 5.47 og 5.48). Antallet af møntbårne transaktioner steg, eller med andre ord steg antallet af handler udført helt eller delvist i mønter. Måske blev mønter også brugt mere i andre sammenhænge f.eks. ved ofringer i kirker. Stigningen fra enten 1250'erne, 1260'erne eller 1270'erne til 1280'erne er endvidere så markant, at den værdimæssigt overgår kursfaldet på grund af forringelserne af sølvindholdet, selvom de vurderes til at være 20-25% eller endnu højere.

Figur 5.48 viser den procentvise kronologiske fordeling af enkeltfund (8.051 fra det nuværende Danmark) registreret til og med 1994 samt 1.354 fra Skåne, Halland og Blekinge. En stor del af materialet er ikke fra rurale kontekster f.eks. er 2.379 mønter fra middelalderbyen Tårnborg og 1.687 mønter er fra udgravninger andre steder end i kirker, primært i borge, byer o.lign. Det er derfor en anden og helt overordnet national udvikling i fundkvantiteten, der illustreres her. Figur 5.48 viser dog samme tendenser som figur 5.47 for perioden 1241-1290, hvor møntbrugen

også ses at være stigende. Her er stigningen dog relativt svagere, og det skal formentlig både ses på baggrund af det større antal mønter/data samt forskellen i kontekster. Det kræver yderligere studier af især fundkontekster at verificere sidstnævnte forklaring, men den formodes at være korrekt. Hvilket er meget væsentligt, for det må i så fald betyde, at stigningen i møntbrug i de rurale kontekster var relativt kraftigere end i byerne i denne periode.

Generelt stigende tilstedeværelse og dermed tilgængelighed af mønter på landet kan også understøttes af det skriftlige kildemateriale. Der er imidlertid ofte det problem, at selvom noget kan ses værdisat, aftalt eller beregnet i mønt, så er det ikke sikkert, at transaktionen blev til noget og/eller konkret blev udført med fysisk håndtering af mønter. Sidstnævnte gælder f.eks. omkring landgildebetaling, der må siges at være blandt de væsentligste økonomiske transaktioner for store dele af landbefolkningen.

Landgilden var den årlige jord- og bygningslejeafgift for fæstebonden, som kunne bestå af landbrugsprodukter f.eks. naturalier som korn, smør m.v. eller mønt. Gennem Danmarkshistorien blev den betalt på forskellig vis afhængig af lokale forhold og produkter, monetariseringsgraden, skat- og afgiftspolitik osv. Den er en væsentlig indikator for forholdet mellem penge- og naturaløkonomi – og meget tyder på, at sidstnævnte økonomisystem var dominerende for landbrugsafgifter frem til landboreformerne i årtierne omkring år 1800. De måske sidste danske skattebetalinger i naturalier såsom smør forekom antagelig på Bornholm i midten af 1800-tallet.[71]

Landbefolkningens afgifter blev i 1200-tallet oftest beregnet i mønt og blev betalt i et ukendt forhold af mønter og naturalier. Udover stigningen i møntfund fra landet er der også på grund af det skriftlige materiale grund til at antage, at en væsentlig og nok også stigende – men nok ikke dominerende – andel af landgilden blev betalt i mønter. Det var både et spørgsmål om tilgængelighed af mønter, samt hvad jordejeren krævede. Sidstnævnte må have været påvirket af mønternes midlertidige købekraft, der fluktuerede på grund af landbrugsproduktionens umiddelbare udbytte og mønternes ujævne kursudvikling på grund af omvekslinger og forringelser. Mønter må imidlertid have været tilgængelig i et vist omfang for folk på landet, for tidendebetalinger synes flere steder typisk foretaget i mønter, og de såkaldte Peters Penge – en penning pr. husstand pr. år – må være betalt i mønt. Endvidere peger opstillingen af kirkebøsser i 1200-tallet og indsamlingen af en seksårig korstogstidende i 1270'erne, som indbragte over 55.000 mark penge – mere end 13 millioner penninge, at almindelige folk på landet havde eller kunne skaffe i det mindste lidt mønter.[72]

Samtidig er det klart, at der i udstrakt grad var tale om en selvforsyningsøkonomi på landet. Her var det handlen med overskudsproduktionen imod penge eller naturalier, som sammen med eventuelt lønarbejde udgjorde de fleste transaktioner og samtidig muliggjorde erhvervelsen af mønter. Som nævnt var der formentlig meget store sæsonmæssige udsving i den rurale møntbrug. Der var omkring høst, især Mikkelsdag den 29. september, brug for masser af mønter til at facilitere løn- og terminsbetalinger samt købmændenes og andres køb af landbrugets overskudsproduktion. Efteråret, hvor der også blev afholdt en del større markeder, var således nok perioden, hvor den rurale møntbrug og møntopsparing toppede. Ligeledes har der formentlig været betydelige regionale forskelle i mønters tilgængelighed og møntbrugen, men der mangler studier af fundmaterialet til belysning af dette. Det må dog formodes ud fra fundene og især det skriftlige kildemateriale, at især Skåne med det store møntsted i Lund og Sjælland med det store møntsted i Roskilde har været blandt de mest monetariserede områder i riget, mens yderområder som f.eks. Bornholm og Blekinge nok har ligget i den anden ende.[73]

Udviklingen fra 1280'erne til 1330'erne

Perioden fra 1280'erne til møntproduktionens ophør vest for Øresund i formentlig første halvdel af 1330'erne efter kong Christoffer 2.s død i 1332 er kendetegnet ved nærmest kontinuerlige forringelser af sølvindholdet og hyppige, gebyrbelagte og tvungne omvekslinger. Det var en katastrofal udvikling med kraftig reduktion af mønternes værdi – de var til sidst nærmest uden sølvindhold og med markant reduceret købekraft.

Udviklingen i sølvindholdet og kursen er tidligere omtalt. Ligeledes er det nævnt, at møntproduktionen i Lund ikke var udsat for samme udvikling, hvorfor penningen i den skånske landsdelsmønt var stabil i forhold til den vestdanske. Skelnen mellem skånsk og andre indenrigske mønter, til tider udspecificeret som jysk og sjællandsk mønt, ses i det skriftlige kildemateriale, hvor det fra 1280'erne og frem ofte betones, at der er tale om beløb i skånsk mønt, skånske penninge osv.[74] Ingen skulle risikere misforståelser om noget så afgørende med betydelige økonomiske konsekvenser til følge.

Antallet af forskellige mønttyper når nye højder 1280-1330'erne, og typerne findes i meget store antal både i skatte og som enkeltfund. Det indikerer den hidtil største møntproduktion i riget målt på antal mønter og vægt. Nok også værdimæssigt – på trods af det meget lave sølvindhold. Desuden tyder det på ganske hyppige omvekslinger, formentlig årlige i en væsentlig del af perioden. Det var en gennemgående finansiel udnyttelse af møntvæsenet, som skulle skaffe penge til den efterhånden ustabile og underfinansierede kongemagt. Det var ifølge figur 5.49 måske ikke helt så galt i ca. 1300-1319 sammenlignet med før og efter, men fordelingen af typer og antal fund er bundet op på de ikke alt for sikre årti-dateringer af mønttyperne. Mange typer henføres til 1320'erne ligesom mange skattefund henføres til samme tidsrum. De to forhold hænger sammen, og muligheden for ringslutninger er stor, når typer daterer fund, og fund daterer typer. Samtidig skal det bemærkes i forhold til angivelserne omkring 1330-1339, at dette tidsrum formentlig kun indeholder produktion vest for Øresund for langt under 10 år, nok kun 2-5 år, og samtidig inkluderes produktionen fra Mønten i Lund, der i et eller andet omfang producerede penninge helt frem til 1370'erne.

Periodens mange skattefund indeholder fortsat primært danske mønter. Deres sammensætning peger på et system med møntomvekslinger. Skattene har typisk en kort kronologisk hale, der er altså sjældent et betydeligt indslag af markant ældre mønter i skattene. Samtidig er praktisk talt alle velbelyste skatte domineret af 1-4 mønttyper.

FIG. 5.49

ANTAL DANSKE MØNTTYPER PR. ÅRTI 1241-1339[75]

Periodens meget store mængde af forskellige mønttyper nåede et højdepunkt i perioden 1280-1330. Der er sandsynligvis tale om den hidtil største møntproduktion i Danmark også hvad angår antallet af mønter, den samlede vægt samt den samlede værdi af de producerede mønter.

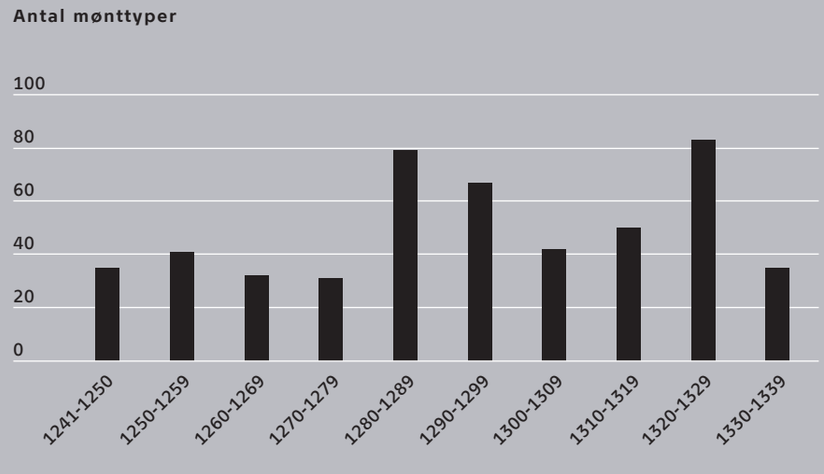

FIG. 5.50
Trustrupgråd II-skatten, Djursland
De 1.408 mønter blev fundet i 1929 i denne fragmenterede stentøjskande. Skatten nedlagdes i 1290'erne og er atypisk for perioden i kraft af dens relativt brede fordeling af mønttyper.

FIG. 5.51
Langsø Skov-skatten, Fyn
Denne malmgryde med låg af ler indeholdt Langesø Skov-skatten, som nedlagdes ca. 1325. Også denne skat har et atypisk bredt spektrum af mønttyper repræsenteret blandt sine 1.963 mønter.

Ofte udgør blot to typer mere end 50% af skattene. Der er faktisk kun fem undtagelser i forhold til reglen med 1-4 mønttypers dominans. Den ene er fra slutningen af 1200-tallet, mens resten antages deponeret ca. 1320-1335. Det er 1) Trustrupgård II fra Djursland med 1.408 typeidentificerede mønter, hvoraf fire typer udgør ca. 49% (fig. 5.50), 2) en skat fra øen Hirsholm ved Frederikshavn med kun 48 mønter, hvoraf 22 mønter svarende til ca. 46% kan fordeles på 4 typer, 3) Ølst II-skatten fundet syd for Randers med 868 mønter, hvoraf fire typer udgør ca. 43%, samt 4) Langesø Skov-skatten fra Nordfyn med 1.963 typeidentificerede, hvoraf fire typer udgør ca. 41% (fig. 5.51). De fire eksempler med andele på mellem ca. 41 og 49% står overfor mere end 10 gange så mange skatte, der er domineret af 1-4 typer. Der er reelt kun et eneste fund af de langt over 50 brugbare skattefund, som peger i en helt anden retning. Det er Grarup-skatten fra Sønderjylland, der er fundet øst for Haderslev.

Grarup-skatten er fundet i 1863 i en lerkrukke. Dens 5.153 typebestemte danske mønter har en helt anden typefordeling end de andre skatte. I Grarup-skatten udgør ingen type mere end 5%, og der er således mange typer og mange mønter i skatten (fig. 5.52). Dens atypiske sammensætning kan nok bedst forstås som en form for opsparingsskat opbygget over en længere årrække, hvor der med jævne mellemrum er lagt et større antal mønter til skatten. En sådan opsparing giver i lyset af det faldende sølvindhold og eventuelle gebyrbelagte omvekslinger god mening rent økonomisk, hvis der var økonomisk råderum dertil, og man ikke følte sig alt for forpligtet til finansielt at støtte kongemagten og andre, der tjente på møntpolitikken.

Der var tilsyneladende mange, der ikke fik alle deres mønter omvekslet. For selvom de mange skatte er domineret af nogle få typer, så indeholder de samtidig en betydelige mængde andre typer, som ofte nok kun er lidt ældre end de mest fremherskede. Det tyder ubetinget på, at kontrollen med eller gennemførelsen af omvekslinger langtfra blev gennemført så konsekvent, som kongen bød. Formentlig har kongemagtens bud eller repræsentanter typisk ikke været tilstrækkeligt stærkt eller tilstedeværende til at opretholde omvekslingen af alle ældre mønter. Desuden er det rimeligt at tro, at også ældre mønter har været fuldt gangbare mellem folk i de fleste tilfælde, mens det nok kun var ved officielle betalinger, at der reelt blev stillet krav om og udelukkende betalt med de nyeste mønter. Selvfølgelig har folk været villige til at modtage ældre mønter i private handler. Dels var det måske afgørende for handlens gennemførelse, og dels kunne de ældre mønter reelt være mere værd end de yngre på grund af de jævnligt forekommende forringelser af mønternes sølvindhold.

FIG. 5.52

FORDELINGEN AF MØNTTYPER I GRARUP-SKATTEN

Skatten er nedlagt ca. 1330-1335, men indeholder mønter, der går tilbage til 1200-tallet. Skatten er helt atypisk i kraft af dens jævne fordeling af de mange mønttyper, der er repræsenteret blandt de over 5.000 mønter.[76]

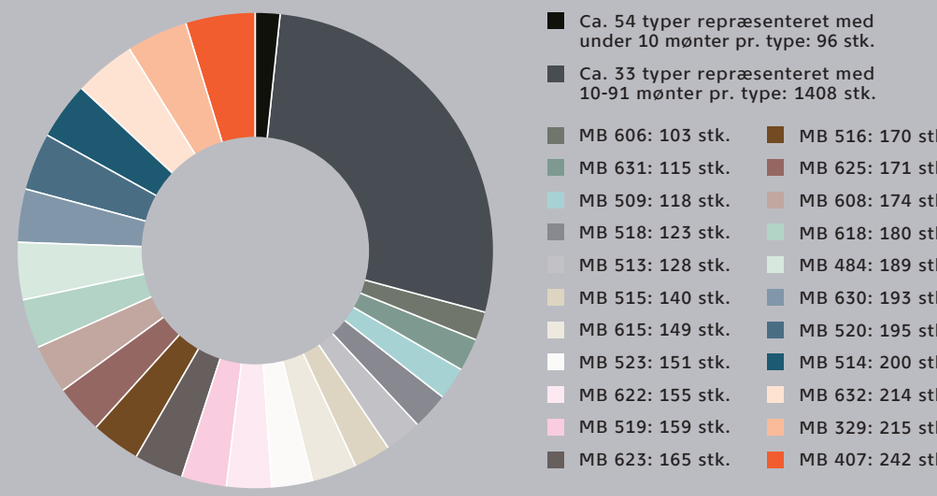

FIG. 5.53

VORRE-SKATTEN, ØSTJYLLAND

Skatten, der indeholdt hele 5.739 danske penninge, blev nedlagt i 1290'erne i en lerpotte. Her ses et lille udsnit af de mange mønter. Fotografiet fra fundstedet forestiller Fru gårdejer Niels Knudsen og de to findere, gårdens karl og sønnen Aage Knudsen. Avisudklippet stammer fra Aarhus Stiftstidende, 2. august 1930.

Det betydelige indslag af andre mønttyper end de 1-4 mest fremherskende mønttyper ses f.eks. af figurerne 5.54 og 5.55. De viser typefordelingen i henholdsvis Trustrupgård II, hvor som nævnt de fire mest fremherskende typer 'kun' udgør 49% og i Vorre-skatten (fig. 5.53) fundet nord for Aarhus.

De to skatte fra Trustrupgård og Vorre illustrerer også et andet forhold i datidens møntvæsen og/eller i nutidens forståelse. De henføres begge til 1290'erne og er begge fra Østjylland. Med andre ord kunne de derfor forventes at have en nogenlunde ens sammensætning. Det er slet ikke tilfældet. Som det fremgår af tabellen nedenfor, er der f.eks. kun 16 mønttyper, der findes i begge fund, mens henholdsvis 44 og 31 typer kun findes i ét af fundene. Ses der på møntfordelingen på de fælles og ikke-fælles typer er forskellen endnu større, da de fælles typer kun udgør henholdsvis ca. 24 og 1,4 % af skattenes danske mønter.

TYPEFORDELINGEN
I TO ØSTJYSKE SKATTEFUND **TABEL 5.4**

	TRUSTRUPGÅRD II MØNTER	VORRE MØNTER
16 fælles typer		
MB 177	18	2
MB 245-246	18	2
MB 248	2	1
MB 251	1	1
MB 259	13	1
MB 260	8	1
MB 262	64	3
MB 265	4	1
MB 267-268	20	2
MB 273	2	10
MB 278	27	1
MB 279	37	3
MB 280	19	2
MB 282	67	2
MB 490	15	5
MB 495	25	43
Antal mønter	**340**	**80**
Antal typer ikke-fælles	**44**	**31**
Antal mønter i ikke-fælles typer	**1068**	**5659**

Der kan være en række forklaringer på den store forskel. Måske er det vores nutidige forståelse, altså primært vores typeopfattelse og især dateringerne af dem, som er fejlagtig. Forklaringen kan også være, at de to skatte er deponereret i hver sin ende af 1290'erne, og derfor ikke har et særlig stort antal typer til fælles. Formentlig er Trustrupgård II-skatten adskillige år ældre end Vorre-skatten, og det er måske hovedforklaringen.

FIG. 5.54

FORDELINGEN AF MØNTTYPER I TRUSTRUP-GÅRD II-SKATTEN[77]

Det er bemærkelsesværdigt, at skatten indeholder nogle helt andre mønttyper end Vorre-skatten (fig. 5.55), på trods af, at de er stort set samtidige og begge fra Djursland.

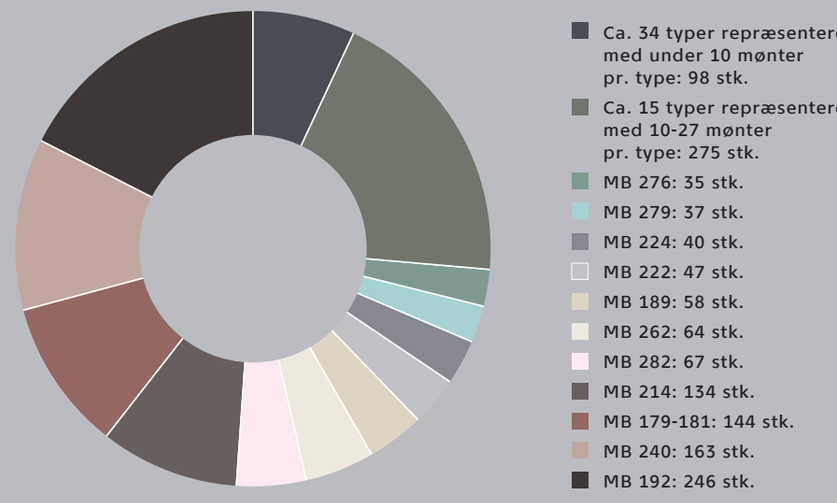
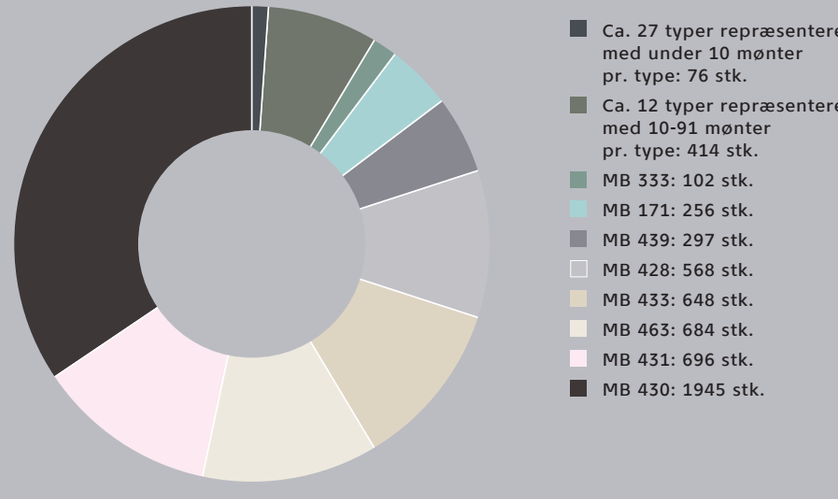

FIG. 5.55

FORDELINGEN AF MØNTTYPER I VORRE-SKATTEN[78]

Det er bemærkelsesværdigt, at skatten indeholder nogle helt andre mønttyper end Trustrup-gård II-skatten (fig. 5.54), på trods af, at de er stort set samtidige og begge fra Djursland.

Samtidig bygger den antagelse også på relative typedateringer. En tredje mulighed er, at de to skatte kan være dannet i to helt forskellige kontekster. En fjerde forklaring er forskelle i lokalområdernes møntforsyning og -omløb. Der er nok en tendens til at tro, at omløbet var relativt homogent og rimelig opblandet. Det var det næppe.[79] Fundene tyder nemlig ikke derpå, og det vil også kræve en betydeligere møntbrug og højere cirkulationshastighed, end hvad der antages at være tilfældet før måske 1800-tallet. Endelig blev omvekslingspolitikken som nævnt langtfra fuldkommen gennemført, og der var måske (sjældent eller ofte) utilstrækkelige eller ujævne møntforsyninger fra forskellige møntsteder, der samtidig formentlig producerede forskellige typer med en begrænset omløbshastighed. Omsætningen fandt måske primært sted inden for få dage eller uger på bestemte steder f.eks. markeder. Selvom der kun er ca. 25 km mellem fundstederne for de to skatte, så indikerer de således, at der kunne være betydelige detalje-/typeforskelle i områdernes forsyning og omløb af mønter. Fremtidige studier af det enorme enkeltfundsmateriale vil kunne bidrage til belysning af den type regionale og måske endda lokale forskelle.

MØNTMESTER SOMMERS EMBEDSFØRELSE I 1293

Efterhånden som det skriftlige kildemateriale bliver rigere, støder vi oftere på sager om enkeltpersoner, der kan belyse grundstrukturer i datidens møntvæsen. Bispesædet i Roskilde havde ret til at producere en tredjedel af de mønter, der skulle fremstilles i Roskilde. I 1293 ville Biskop Jens have den kongelige møntmester Sommer til at yde erstatning. Sommer havde nemlig effektivt besværliggjort den biskoppelige møntmesters arbejde og dermed reduceret det økonomiske udbytte til bispesædet. Ja, faktisk blev Sommer tilstået 15 dages frist "til at holde Roskildekirken skadesløs, da den dette Aar saa godt som fuldstændigt havde tabt sin Andel af Mønten." Sommer var ifølge bispen skyldig i flere chikanerier:

"han havde foretaget [mønt-]Omvekslingen andetsteds end i Roskilde, nemlig i Slagelse og andre Steder."

"Ligeledes vilde han ikke tillade, at den Herre Bispens Møntmester indsmeltede Penninger, som tidligere var udmøntede i Roskilde."

Da den biskoppelige møntmester "mødte frem for at bestride Omkostningerne og handle, saaledes som det var Sædvane, med Hensyn til Omvekslingen paa Falster, fik han ikke Adgang dertil."

Han havde "i disse to Aar aldrig sagde noget om Mønten til Bispen førend tre Dage, inden Mønten skulle præges, og at han havde udmøntede Penninger andetsteds end i Roskilde, førend de var bleven" bekendtgjort på Landstinget.

Sagen med møntmester Sommer indikerer hierarkiet i møntproduktionen, som var et kongeligt regale (rettighed). Det står klart, at de kongelige møntmestre var med til at formidle beskeder om inddragelser, omvekslinger, nye udmøntninger m.v. Det fortælles også, at f.eks. Falster var en del af den sjællandske landsdelsmønt. Sagen vidner om biskoppens, og formentlig også kongemagtens og den kongelige møntmesters, ønske om at profitere mest muligt på i det mindste dele af møntpolitikken. Frem til 1600-1700-tallet forsøgte kongemagten i Danmark jævnligt at profitere direkte på møntproduktionen.[80]

FIG. 5.56
Delt møntret
Mønt formentlig fra 1290'ernes Roskilde. De to motiver sværd og nøgle henviser antagelig til den delte møntret mellem konge og biskop. Samarbejdet var dog ikke altid lige fredfyldt, som biskoppens klage over møntmester Sommer viser.

Stigende monetarisering – på vej mod sammenbrud

Figur 5.57 viser den kronologiske udvikling i enkeltfundene. Fundmængden stiger markant, og langt mere end møntforringelserne kan forklare, så der må samlet set også have været en værdimæssig stigning. Et forbehold er de vanskelige årtidateringer, et andet er det kraftige opsving i 1320'erne – og også i 1330'erne, når produktionsophøret i starten af 1330'erne tages i betragtning. Tallene for 1320-1330'erne er imidlertid ekstraordinært høje, da det hører med til historien, at mønterne især fra de årtier på grund af kongemagtens sammenbrud ikke blev inddraget/omvekslet i samme grad som tidligere tiders mønter. De fortsatte med at cirkulere – havde længere cirkulationstid – og dermed bliver de overrepræsenterede i figuren. På Bornholm – og sikkert også i resten af det skånske cirkulationsområde – ses en stigning fra 1320'erne til 1330'erne, som er modsat udviklingen i riget vest for Øresund. Det skal forstås på baggrund af møntproduktionen i Lund, som fortsatte under den svenske konge Magnus Smek, der i 1332 købte det pantsatte Skåne for 34.000 mark sølv.[81]

Perioden 1280'erne til 1330'erne indebar et stort opsving i udbredelsen af mønter. Der findes mønter fra 1280-1330'erne på virkelig mange – formentlig de allerfleste – lokaliteter fra perioden med et formodet aktivitetsniveau blot lidt over den almindelige bondegård. Og der findes ofte mønter fra perioden på landet på steder, hvor der ikke umiddelbart haves kendskab til andet end ordinære gårde eller endog slet ingen former for bebyggelse eller aktiviteter udover landbrug. Det ser overordnet ud til at gælde over nærmest hele riget, når der tages forbehold for forskellige grader af metaldetektoraktivitet og bevaringsforhold, der påvirker det møntmateriale, som er til rådighed for os i dag. Efterhånden er der desuden en betydelig mængde lokaliteter med et stort antal – over 25, 50 eller endog 100 – mønter fra denne tid. Adskillige af disse fund er knyttet til byer, borge, markedspladser og klostre, men der er også andre typer lokaliteter. Flere må forklares som (nedlagte) landsbyer, og de findes spredt rundt omkring i riget. Det gælder f.eks. de nedlagte landsbyer Legerup og Vinderup mellem Holbæk og Roskilde, og f.eks. fund "ved mange landsbyer på Kalundborg-egnen, Bjerge ved Svallerup, Raklev […] Langs Limfjorden er der også mange lokaliteter […] Nørholm, Mellemholm, Sønderholm, Frejlev, Oksholm, Øland, Nørre-Tranders […] Og da Lolland-Falsters Stiftsmuseum for en halv snes år siden iværksatte en detektorkampagne på markerne tæt ved de eksisterende middelalderlandsbyer, dukkede der faktisk på ganske kort tid mønter op alle steder: Majløkke, Gloslunde, Kappel, Gurreby, Utterslev, Fuglse, Landet, Halsted, Vesterborg, Vindeby (fig. 5.59)."[82]

FIG. 5.57

KRONOLOGISK FORDELING AF DANSKE MØNTER FRA 1241-1330'ERNE[83]

- Nationalt (fund fra det nuværende Danmark, primært rurale detektorfund), registreret fra 1. januar 2015 til og med 31. december 2016.
- Fyn (primært rurale detektorfund), registreret ca. 1995-2014.
- Bornholm (enkeltfund, primært rurale detektorfund), totalregistreret frem til 31. oktober 2015. Fund fra kirker og borgen Lilleborg udeladt.

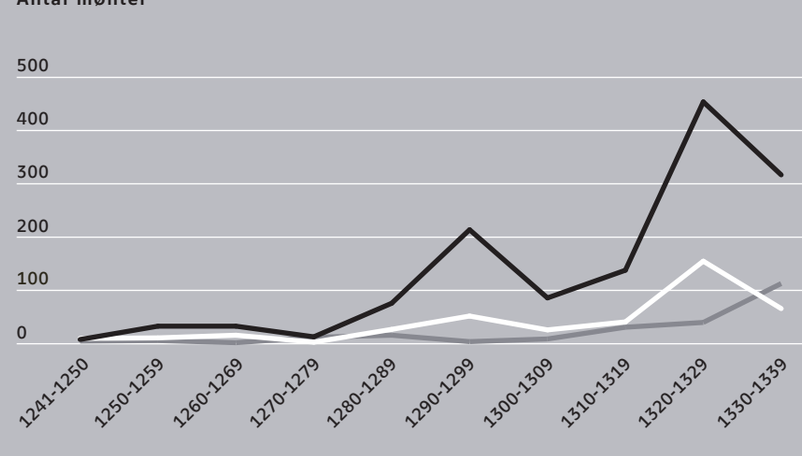

FIG. 5.58 OG 5.59

MØNTER FRA VINNERUP OG VINDEBY PÅ LOLLAND

10 mønter fra den sjællandske middelalderlandsby Vinnerup og 10 mønter fra Vindeby på Lolland. Alle mønter er fundet med metaldetektor inden for den seneste årrække. Disse fund er med til at vise, at der formentlig har været mønter i enhver dansk middelalderlandsby fra slutningen af 1200-tallet.

MØNTER FRA VINNERUP

MØNTER FRA VINDEBY

Moesgaard og Tornbjerg, fra hvem citatet stammer, udtalte sig om middelalderen mere generelt, men det er i forhold til 1280-1330'erne ganske rammende, når de for 10 år siden på baggrund af undersøgelser i Køgeområdet og listen med landsbyer med mange mønter spåede: "Og listen kunne fortsættes. Man får faktisk let det indtryk, at vi indtil nu kun har set toppen af isbjerget, og at det blot er et spørgsmål om tid, før dygtige detektorbrugere kan tegne et landkort med fund af middelaldermønter i hver en landsby."[84] Udviklingen har fortsat på den måde og er bestemt ikke slut endnu. Det for så vidt unikke danske detektoreventyr fortsætter med at producere kildemateriale til praktisk talt hvert eneste danske sogns økonomiske historie. Med mange møntfund på gårde og i landsbyer kan fundene ikke blot forklares som mønter tabt ved organiseret markedshandel. Mængderne og det faktum, at mønterne findes nærmest overalt, må betyde større og betydelig udbredelse af mønter og dermed også mere udbredt brug af mønter.

Antallet af enkeltfund fra landet af mønter fra 1280-1330'erne skal tælles i titusindvis, og der må i perioden med hyppige omvekslinger være produceret mange millioner mønter i riget. Mængderne og den relativt lange periode på ca. 50 år har ingen paralleller i Danmarks middelalderlige mønthistorie – og er også usædvanlig i internationalt perspektiv! Perioden fra den sidste fjerdedel af 1200-tallet til midten af 1300-tallet var således tiden med den hidtil mest udbredte møntbrug i riget. Det var dermed også tiden, hvor naturaløkonomien på visse poster i størst omfang var afløst eller suppleret af møntøkonomien. Men det varede ikke ved, som vi skal se i de følgende to kapitler. Hvilket også betyder, at der formentlig ikke senere i middelalderen var en så udbredt tilstedeværelse og brug af mønter på landet som netop i disse 50+ år, selvom der ca. 1420-1440 og 1524-1528 også blev produceret enorme mængder småmønt. Til afgørende skade for forskningen registreres enkeltfund af småmønter yngre end 1536 desværre ikke i Danmark. Så det er uklart, hvor store fundmængderne er, og hvordan de kronologisk er fordelt. Muligvis var det først fra 1620'erne med relativt kontinuerlige, store udmøntninger af småmønt, at mønter igen blev lige så udbredte på landet som i 1280-1330'erne – måske var det først i slutningen af 1700-tallet, da der fra 1771-1785 i Danmark-Norge blev produceret mere end 55 millioner ½- og især 1-skillinger i kobber.

De skriftlige kilder understøtter møntfundenes indikation om mere udbredt rural møntbrug. Det gælder f.eks., når der ses på den vigtige landgildeafgift, som betaltes af et stigende antal personer, da tiden er karakteriseret ved betydelig overgang fra selveje til fæste. Landgilden var i årene omkring år 1300 ganske betydelig, og formentlig blev størstedelen af den betalt i mønt. Der var imidlertid store regionale og sociale forskelle. Fra 1200-tallet ændres rigets godssystemer med etableringen af brydesystemet. De store brydegårde var godskomplekser bestående af flere mindre godser, hvor brydegården var den centrale produktionsenhed. Den blev drevet med arbejdskraft fra de tilhørende gårde, der kun havde små eller ingen jorde. I Jylland – især Vestjylland – var andelen af enkeltliggende gårde og selveje relativt større end i størstedelen af det øvrige land. I de områder var naturaløkonomien antagelig dominerende ved landgildebetalinger til brydegårde, mens landgildebetalinger i mønt synes at være reglen omkring 1315 på Sjælland.

Skåne synes også kendetegnet ved betalinger i mønt. Det var antagelig landsdelen med mest udbredt møntbrug. Det indikerer det skriftlige kildemateriale, mens fundmaterialet fra Skåne – eller mangel på samme – ikke kan sammenlignes med resten af riget, hvor det er tilladt og udbredt at bruge metaldetektor. Skånemarkedet og tilstedeværelsen af den betydelige økonomiske og politiske magtfaktor i form af ærkebispesædet i Lund var betydningsfulde årsager til, at Skåne var blandt de mest udviklede dele af riget. Opretholdelsen af et rimeligt stabilt skånsk landsdelsmøntsystem uden mange forringelser af sølvindholdet skyldtes formentlig også hensynet til Skånemarkedet, hvor der skulle bruges (stabil) skånsk mønt, samt ærkebispesædets betydelige magt, der kunne afholde kongemagten fra at føre samme katastrofale møntpolitik der som i resten af riget. I lyset af det relativt stabile skånske møntsystem med betydelige produktion af rimelig kvalitet

FIG. 5.60
Middelalderligt landbrug
Landbruget var middelalderen igennem levegrundlaget for langt størstedelen af den danske befolkning. I løbet af 1200-tallet skete der store forandringer i måden, hvorpå landbruget blev drevet, hvilket skete sideløbende med, at møntøkonomien udbredtes i stort set alle befolkningslag. Her ses en langt senere gengivelse af en af tidens nyskabelser, muldfjældsploven, der fik stor betydning for selve agerbruget.

på Mønten i Lund samt Skånemarkedet og landsdelens udviklede tilstand er det ikke overraskende, at det nok var rigets mest monetariserede område. Dernæst kom formentlig Sjælland, hvor der foruden det store møntsted i Roskilde også var stærke kongelige og gejstlige interesserer til stede.[85]

Sociale forhold eller rettere ejendomsforhold spillede imidlertid også ind på møntbrugen. Således havde bønder og andre landboer med beskedne eller ingen jordtilliggender få eller ingen naturalier at betale med. De måtte og kunne tilsyneladende skaffe sig mønter til afgiftsbetalinger ved at tage lønnet arbejde på større gårde f.eks. brydegårde. Det var formentlig også tilfældet tidligere i 1200-tallet, men det blev mere udbredt nu på grund af a) det ændrede godssystem, b) at trællestanden forsvandt i løbet af 1200-tallet og c) den mere udbredte møntøkonomi. Sidstnævnte vekselvirkede synergimæssigt med udbredelsen af lønarbejde. Det var med andre ord befordrende for udvikling af møntøkonomien, at der i stigende grad udviklede sig systemer for lønarbejde. Endvidere betyder det, at møntøkonomien i årtierne omkring år 1300 udgjorde et vigtigt grundelement i livet på landet, hvor de fleste mennesker boede og levede (fig. 5.60). Det hænger godt sammen med de ufatteligt mange rurale enkeltfund af mønter fra 1280-1330'erne.

Den tiltagende møntbrug hænger nøje sammen med den monetære politik på den måde, at monetariseringen blev muliggjort af tidens enorme møntproduktion, der steg på grund af de hyppige omvekslinger og forringelser. Kongemagtens finansielle udnyttelse af møntregalet førte således til en stigning i møntbrugen. Tidens monetarisering af samfundet var således ikke en bevidst politik, men et biprodukt af den førte møntpolitik, som ikke handlede om at skabe stabile møntforhold m.v. Der var tale om en politik, der finansielt skulle støtte kongemagten, og det handlede ikke om velovervejet udbygning af monetær infrastruktur.

FALSKMØNTNERNE PÅ HJELM

FIG. 5.61
Falskmøntnerudstyr
Falske mønter, skrot, barrer og blanketter fra udgravningen af falskmøntnerværkstedet på Hjelm.

Kongemagten var i krise efter mordet på Erik Klipping i Finderup Lade 1286, og det ramte også pengevæsenet. Efter mordet blev en gruppe højtstående danskere, bl.a. Marsk Stig, dømt fredløse. De kom til at stå under beskyttelse af den norske konge, Erik 'Præstehader', som fra 1289 stod i spidsen for en flåde, der hærgede og plyndrede i danske farvande og kystbyer. I 1290 tog de fredløse den lille ø Hjelm i Kattegat i besiddelse, og de befæstede den med hele tre borge.

Både de skriftlige kilder og arkæologiske fund på Hjelm fortæller om de fredløses betydelige produktion af falske mønter på Hjelm. Der er fundet mere end 2.000 blanketter, mere end 350 mønter, barrer og produktionsaffald. Derudover er det fundet flere værksteder og et (falskmøntner-)stempel. Formålet med falskmøntneriet var selvsagt både nem profit og svækkelse af den danske kongemagt, da underminering af møntøkonomien vil have betydning for rigets handel, mønternes værdi og tilliden dertil samt f.eks. kongemagtens indtægter i form af afgifter og egen møntproduktion. Igangværende studier af Hjelmmønternes udbredelse tyder på, at de nåede langt ud i riget i et betydeligt omfang. Det understøtter enkelte skriftlige indikationer af, at falskmøntnernes produktion reelt negativt påvirkede det i forvejen pressede møntvæsen.

Mønterne fra Hjelm ligner i motiv og teknik i høj grad samtidens ægte mønter. Der var tale om rene kobbermønter, men da de ægte kun indeholdt lidt sølv kunne de falske tilsyneladende passere i omsætningen. Kobberet til de falske mønter kom formentlig fra plyndringstogter langs kysterne. Skriftlige kilder fortæller, at de fredløse havde bortført nogle kongelige møntmestre til øen og tvunget dem til falskmøntneriet. Selvom store dele af møntfremstillingen var lavteknisk, så krævede enkelte elementer særlig erfaring f.eks. stempelskæringen. Kvaliteten af de falske mønter er, når der ses bort fra det manglende sølv, så god, at det må formodes, at professionelle møntarbejdere har været involveret.

I 1295 blev der sluttet våbenstilstand mellem den danske og norske konge, og en del af aftalen var, at falskmøntneriet skulle stoppe. Siden brød striden ud igen, og for Hjelms vedkommende stoppede den først, da den danske konge i 1306 erobrede øen og nedbrændte borgene. Det antages imidlertid, at falskmøntneriet stoppede omkring 1295. Næsten alle mønter fundet på Hjelm knytter sig til mønttyper, der regnes for produceret i perioden 1290-1295.[86]

FIG. 5.62
Hjelm på falskmøntnernes tid
På tegningen er hele øen rekonstrueret med de tre datidige befæstede anlæg. Der er fundet store mængder levn fra møntprægning uden for befæstningerne, og der synes at have været ikke færre end tre møntsmedjer på den lille ø.

Sammenbruddet[87]

Vi ved ikke præcist, hvornår møntstederne vest for Øresund stoppede produktionen som følge af kongemagtens sammenbrud, der er symboliseret ved Christoffer 2.s død den 2. august 1332 (fig. 5.63). Umiddelbart tyder mønter, møntfund og skriftlige kilder på, at der ikke gik særligt længe, højest nogle få år. Sammenbruddet og tidens katastrofale monetære politik hænger sammen. Begge dele var en følge af udviklingen i kongemagtens økonomiske grundlag, hvis indtægter efterhånden blev mere og mere utilstrækkelige i forhold til udgifterne. Den finansielle udnyttelse af møntvæsenet samt den løbende pantsætning af riget var midlertidige løsningsforsøg på den generelt uholdbare situation.

De formentlig markant stigende udgifter for kongemagten var især af militær karakter. Under Erik Menved (1286-1319) foregik der omfattende borgbyggeri, og der var mange andre oprustnings- eller decideret krigsrelaterede udgifter f.eks. brug af udenlandske tropper i forhold til demonstration eller opretholdelsen af magt både udenfor rigets grænser, især i det sydlige Østersøområde, og indenfor rigets grænser, hvor der til tider var utilfredshed og oprør. Eksempelvis blev Erik Menveds regeringstid indledt med mordet på hans far kong Erik Klipping i Finderup Lade i 1286.

Kongemagtens indtægter faldt frem til sammenbruddet, selvom der overordnet var en positiv samfundsøkonomisk udvikling. Det var en kombination af forskellige forhold. Ændringer af diverse bøder og skatter samt større udbredelse af fæste (med landgildebetaling til herremanden) fremfor selveje blandt bønder betød færre direkte indtægter til kongemagten. Det samme gjorde et fald i indtægterne fra afgifter som f.eks. told på grund af et opsving i udstedelsen af forskellige privilegier f.eks. toldfrihed til bestemte byer og markeder. Desuden afstod kongemagten i perioden også en del krongods (dels kongemagtens, dels kongeslægtens ejendomme). De faldende indtægter betød nærmest kontinuerlig mangel på kapital, da udgifterne ingenlunde var faldende. Der var forskellige finansieringsmuligheder. Der blev optaget lån og udskrevet ekstraskatter, og møntvæsenet blev som pointeret udnyttet både ved tvangsvekslinger og møntforringelser. Det var imidlertid ikke nok. Det var midlertidige løsninger.

FIG. 5.63
Christoffer 2.s gravmæle, Sorø
Den 2. august 1332 døde Christoffer 2. og efterlod sig et rige i total opløsning. Der skulle gå otte år før Danmark igen fik sin egen konge i Valdemar Atterdag. Tegningen forestiller Christoffers og dronning Eufemias bronzegravmæle i Sorø Klosterkirke.

FIG. 5.64
Valdemar 3. ('den Unge')
Den unge hertug Valdemar blev indsat som dansk konge i 1326 af en kreds af stormænd med Valdemars formynder, grev Gerhard 3. af Holsten, i spidsen. Samtidig blev *Constitutio Valdemariana* vedtaget. Konstitutionen forbød at samme person kunne være hertug af Sønderjylland og dansk konge. Gerhard 3. afløste derfor Valdemar som hertug.

Det samme var pantsætningerne, som nok var det vigtigste skridt på vejen mod sammenbruddet. Allerede under Erik Klipping var der i 1260'erne foretaget enkelte pantsætninger, men under Erik Menved blev det et jævnligt anvendt økonomisk redskab, især i 1290'erne og omkring 1310. Det drejede sig imidlertid i de tilfælde især om pantsætning af mindre områder, som også blev indløst igen. Anderledes alvorligt blev det i midten af 1310'erne, hvor flere års fatal misvækst betød hungersnød. Samtidig blev der ført en omkostningsfuld krig mod Brandenburg. Den kritiske situation betød en bølge af pantsættelser af større samlede områder f.eks. herreder eller endnu større områder. Da Erik Menved døde i 1319 var Skåne inklusiv Bornholm, Fyn og en række, især jyske, borge pantsat. Pantesummen var omkring 30.000 mark sølv i 1319, men det blev værre. I 1319 havde de to holstenske grever Gerhard 3. og Johan 2. primært Fyn i pant, men i 1332 sad de på praktisk talt hele riget, og summen antages da at have været omkring 100.000 mark sølv for Nørrejylland og Fyn og 100.000 mark sølv for Sjælland og Skåne.

Med den betydelige pantsætning i 1310'erne var kongemagtens økonomiske og dermed magtmæssige fundament i opløsning. I midten af 1320'erne tog det yderligere fart på grund af de holstenske grever, der fik etableret et oprør mod Christoffer 2. De holstenske grever havde allieret sig med to af rigets mest magtfulde mænd, drost Niels Olufsen og marsk Ludvig Albertsen, der i 1319 var blandt de betydeligste panthavere (bl.a. af Skåne siden 1318) og som omkring 1325 havde betydelig økonomiske fordringer på kongemagten. I 1326 besejrede oprørerne Christoffer 2., og de indsatte Valdemar 3. (hertug Valdemar Eriksen af Sønderjylland) på den danske trone (fig. 5.64). Han var 11 år, og han var under formynderskab af sin morbror grev Gerhard 3. af Holsten.

Under Valdemar 3. blev marsk Ludvig Albertsen forlenet med blandt andet Mønten i Ribe, og han havde formentlig tidligere haft andel i Lundemønten. Kongemagtens kritiske stade betød således, at ikke kun konge og gejstlige modtog indtægter fra møntproduktionen. Møntregalet var kongens, men møntretten var qua dets provenu og den svage kongemagt blevet en handelsvare i sig selv – eller noget man kunne tiltage sig uden at kongemagten kunne stå imod. Det var nyt, da der hidtil kun var et eksempel på en forlening af møntretten. Det var tilbage i 1286, hvor den sønderjyske hertug Valdemar fik ret til at stå for møntproduktionen i byen Slesvig inklusiv indtægterne. Hertugen kunne dog ikke bestemme udformningen, f.eks. lødigheden, af udmøntningerne. Den mægtige panthaver grev Johan 2. af Holsten kom også til at være involveret i møntproduktion under Valdemar 3. Han fik i 1328 fuldmagt til at slå mønt i Sakskøbing, og der blev formentlig sent i 1320'erne for ham i Sakskøbing produceret mønter med det holstenske nældeblad som motiv (fig. 5.66).[88]

FIG. 5.65
Grev Gerhards segl
Seglet har tilhørt Gerhard 3. af Holsten (1292-1340), som i Danmark blev kaldt 'Den kullede greve', altså 'Den skaldede'. I Holsten, hvor man havde et mere positivt billede af greven, blev han kaldt Gerhard den Store.

FIG. 5.66
Mønt med saks?
Denne mønttype er muligvis produceret i Sakskøbing i slutningen af 1320'erne eller starten af 1330'erne. Det er dog omdiskuteret, om motivet faktisk skal forestille en saks, selvom det snildt kunne se sådan ud.

Nogenlunde samtidig blev der formentlig i Randers produceret mønter for hertug Albrecht 4. af Sachsen-Lauenburg, indtil han havde tjent 1.000 mark sølv derpå.[89] Om der var tale om et nyt, midlertidigt møntsted i Randers, eller et jævnligt producerende nørrejysk møntsted ved vi ikke. Ligeledes er der i det skriftlige kildemateriale fra omkring år 1330 omtaler, der kunne tyde på møntproduktion på Fyn – uden at vi ved, om det var noget ekstraordinært og ganske midlertidigt eller det modsatte.

Kongemagten i riget vaklede frem og tilbage, for i 1329 kom Christoffer 2. kortvarigt tilbage støttet af grev Johan 2. af Holsten, hvorefter grev Gerhard gav afkald på Valdemar 3.s kongetrone (fig. 5.65). Det blev imidlertid ikke til en ny stærk kongemagt fra 1329 under de umulige magt- og økonomiske forhold, der var domineret af panthaverne. I 1332 trak Christoffer sig tilbage fra riget og døde, ligesom sin ældste og kronede søn Erik, i 1332, hvorefter riget stod uden konge – og kongemagt.

Fra 1332-1340 regerede de holstenske grever landet. Riget var pantsat, kongemagten var brudt sammen og de oplagte tronfølgere var ikke til stede. Siden 1334 holdt de holstenske grever Christoffer 2.s næstældste søn Otto i fangenskab. Christoffer 2.s sidste, yngste og unge søn Valdemar, senere kong Valdemar Atterdag, var formentlig beskyttet og på nogenlunde fri fod hos det magtfulde tyske fyrstehus Wittelsbach.

FIG. 5.68
Gerhard 3.s død
Ifølge legenden red Niels Ebbesen 1. april 1340 til Randers med 47 mand og skjulte sig i byen til det blev nat. De trængte ind i Gerhard 3.s hus og "huggede hans hoved af over sengestokken". Kunstneren Lorenz Frølich tegnede i 1853 begivenheden, sådan som han forestillede sig den.

Udviklingen fra 1340 til 1370'erne

Kongemagtens store økonomiske udfordringer i de 50-70 år frem til sammenbruddet betød ikke dårlige økonomiske konjunkturer for resten af samfundet. Menig mand blev på sin vis først påvirket, når kongemagtens finansielle problemer udmøntede sig i f.eks. ekstraskatter og møntforringelser. Den generelle vækst i Europas landsbrugsproduktion og befolkningstal stagnerede dog langsomt i løbet af de 100 år frem til 1350, og den blev afløst af langvarig krise. Befolkningstallene steg formentlig først igen fra midten af 1400-tallet. Det måske første tegn på den kommende krise var årene 1315-1317, hvor Nordvesteuropa blev ramt af misvækst og hungersnød, der betød tab af mange menneskeliv. Allerede før den sorte død var væksten i landbrugsproduktionen og befolkningstallene således formentlig gået nærmest i stå, og da pesten så omkring 1347-1350 på europæiske plan reducerede befolkningen med måske en tredjedel betød det øde gårde og områder samt massive produktionsfald. Pesten ramte ikke kun omkring år 1350, men var en jævnlig uvelkommen gæst i riget frem til det sidste større udbrud i 1711 (fig. 5.67). Nye epidemier brød f.eks. ud allerede i 1361, 1369 og 1374. Det var en krisetid. Det var på den baggrund, at det store arbejde med at samle riget igen under Valdemar Atterdags kongemagt (1340-1375) lykkedes.[90]

Den 2. april 1340 blev Grev Gerhard 3. af Holsten – den kullede greve – dræbt i Randers efter at have rykket militært ind i riget for at indkræve økonomiske tilgodehavender qua sine panter. Drabet tilskrives Niels Ebbesen, der senere samme år faldt i kamp mod holstenske tropper. Allerede ganske kort efter drabet på den vigtigste panthaver (fig. 5.68), grev Gerhard, var der forhandlinger med resterende panthavere. Den 22. april blev der indgået aftale om, at Christoffer 2.s søn Valdemar skulle være dansk konge og efterhånden generhverve riget. Hertug Valdemar af Sønderjylland skulle overtage de fynske og nørrejyske panter, og kong Valdemar skulle så hos ham indløse de dele af riget til 100.000 mark sølv. Valdemar blev i 1340 kronet på landstinget i Viborg, og han blev samme år gift med hertugens datter. Som medgift fik han 24.000 mark sølv af pantesummen, hvilket reelt betød en betydelig del af Nørrejylland. Således kom generhvervelsen af

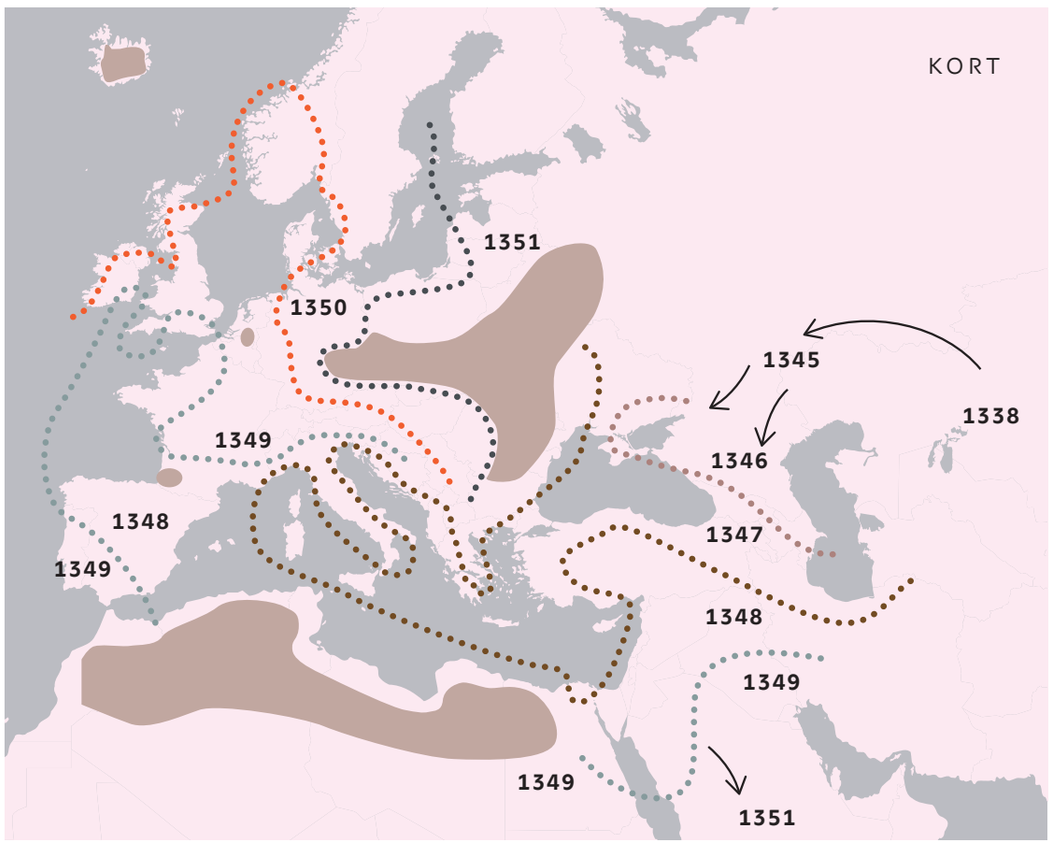

FIG. 5.67
Pest i Europa
Den sorte død spredte sig via handelsveje og havne og kom til Europa fra Asien via Mellemøsten. På ganske få år bredte den sig fra de tæt befolkede byer og ud til stort set hver eneste afkrog af de europæiske riger.

Områder som helt eller delvis blev skånet

riget i gang. Valdemar fik desuden især opbakning fra det tyske fyrstehus Wittelsbach, hvilket formentlig ikke mindst skyldtes, at markgreve Ludvig af Brandenburg af den slægt var blevet gift med kong Valdemars storesøster i 1324 – og fortsat havde medgiften på 19.000 mark sølv til gode. Markgreven så selvfølgelig gerne, at den blev betalt, og Valdemars kongemagt fik i 1340'erne betydelig økonomisk og administrativ hjælp fra Wittelsbacherne.[91]

Generhvervelsen af riget foregik via økonomisk politik især betydelige ekstraskatter og salget af Estland i 1346 samt omfattende militære operationer og diplomatiske aftaler. Det var hårdhændet, men det lykkedes efterhånden (Slesvig undtaget). Eksempelvis blev Sjælland indløst i midten af 1340'erne. Der var adskillige oprør mod Valdemars kongemagt i 1340-1350'erne, men de blev slået ned, og der blev i 1360 indgået en 'fred' mellem Valdemar Atterdag og de involverede danske stormænd og nordtyske fyrster. Derefter rettedes kongemagtens opmærksomhed mod øst. Skåne blev i 1360 hurtigt erobret, da stridigheder mellem den svenske kong Magnus og hans søn Erik kunne udnyttes. Det havde økonomisk stor betydning med erobringen af Skåne, da de fortsat store indtægter fra det enorme Skånemarked nu igen tilflød den danske kongemagt. Med Skåne kom også det betydelige møntsted i Lund under kongemagtens kontrol. De militære felttog stoppede imidlertid ikke med erobringen af Skåne. Den 27. juli 1361 nedslagtede kongens erfarne styrker en dårligt udrustet, gotlandsk bondehær ved Visby på Gotland (fig. 5.69). Omkring 90% af bondehærens ca. 2.000 mand blev dræbt, hvorefter den rige og vigtige handelsby, der var knyttet til hanseforbundet, blev plyndret.

Det var på sin vis en økonomisk og politisk succes, for Gotland forblev en del af riget til 1645. Men samtidig førte den ekspansive militære politik i Østersøen til krig med hanseforbundet, Mecklenburg og Holsten. Den konflikt betød i løbet af 1360'erne militært nederlag for Valdemars kongemagt, som i 1370 måtte indgå Stralsundfreden, der blandt andet gav hanseforbundet 15 års betydelige rettigheder og indtægter fra Skåne og Skånemarkedet. Inden sin død i 1375 nåede Valdemar at få kontrol med dele af Slesvig, og han efterlod derfor ved sin død et stort set samlet rige, hvortil Gotland var erobret og Estland solgt fra.

FIG. 5.69
Slaget ved Visby
Et af de blodigste slag i nordisk middelalderhistorie fandt sted på Gotland den 27. juli 1361. Under ledelse af kong Valdemar Atterdag besejrede og udryddede en dansk hær al modstand uden for Visbys bymure, og op mod 1.800 af de omkring 2.000 mænd i det gotlandske bondehær blev dræbt. Ifølge sagnene skal Valdemar Atterdag have stillet tre store ølkar op på torvet og krævet, at indbyggerne skulle fylde dem med guld, sølv og andre kostbarheder. Maleriet er lavet af kunstneren Carl Gustaf Hellqvist, 1882.

FIG. 5.70
Nyeste mønt
Denne mønttype fra Lund (MB 656) er fremstillet kort før eller efter erobringen af Skåne i 1360. I en af massegravene fra slaget ved Visby i juli 1361 blev der fundet en pung med hele 135 eksemplarer af denne type, som derfor må regnes som den eller en af de nyeste typer på det tidspunkt. Den kan derfor formodes at være fra omkring 1360 og er nok enten Magnus Smeks sidste udmøntning fra Lund eller Valdemar Atterdags første.

Til gengæld efterlod Valdemar Atterdag sig ikke nogen levende drengebørn. Han mistede flere børn under pestens hærgen omkring 1350, og hans derefter eneste tilbageværende søn, Christoffer (1341-1363), døde på slagmarken. Af hans seks børn var det kun den yngste, datteren Margrete (1353-1412), der overlevede ham. Hun blev gift med Håkon 6. af Norge og blev senere kendt som den magtfulde dronning Margrethe 1., da hun var formynder og reel regent for hendes mindreårige søn Oluf (f. 1370, konge 1375-1387), og siden for Erik af Pommern (f. 1382, konge 1396-1439).

Dansk møntproduktion efter sammenbruddet

I Lund var der fortsat produktion af skånske penninge under Magnus Smek (1332-1360), og den produktion blev tilsyneladende fortsat i 1360'erne efter den danske erobring i 1360 (fig. 5.70) – måske blev der endda præget noget mønt der i 1370'erne.[92] Der var fortsat hyppige møntomvekslinger i Skåne. Det tyder fundene på, og i det skriftlige kildemateriale fra 1340-60'erne er der med jævne mellemrum omtaler af *nye skånske penge*. Antallet af mønttyper er formentlig over 30, og dermed så stort, at der nok kan regnes med årlig udskiftning gennem store dele af tiden fra 1330'erne til 1360/70'erne. En anden type skriftlig kilde fra 1348 indikerer også, at der kom en ny type hvert år. I kilden meddeler ærkebiskop Peder af Lund, at "vi for kirkens hæders skyld af de indtægter, der ligger til vort ærkebiskoppelige bord, særligt hvert år fra nu af og fremdeles, så længe vi lever, skænker 150 mark nye skånske penge af vor mønt i Lund til daglige uddelinger blandt de kanniker, som hver dag personligt tager del i højmessen i vor Lundekirkes kor. Vi befaler, at vor møntmester i Lund, den nuværende eller den til enhver tid værende, årligt skal anvise, give og overdrage denne sum til kannikerne til følgende terminer. For det første på Skt. Mortens dag 50 mark penge, dernæst på midfastesøndag, på hvilken der som indgangsbøn synges: Glæd dig, Jerusalem, 50 mark penge, og endelig på den følgende Vor Frue himmelfartsdag 50 mark i nye skånske penge,".[93]

Selvom Valdemar Atterdags kongemagt relativt hurtigt fik kontrol med dele af riget, så kom der ikke kontinuerlig gang i møntproduktionen vest for Øresund i hans regeringstid. I den genrejsning af riget spillede et selvstændigt dansk møntvæsen tilsyneladende ikke en meget vigtig rolle, selvom det formodes på sigt at kunne have bidraget både finansielt og politisk/propagandamæssigt til at styrke kongemagten. Det kan også være, at der i den generelle økonomiske nedgangsperiode, som samtidig fortsat var en politisk og økonomisk krisetid for den danske kongemagts, hvor fokus var på 'generhvervelser' og stabilisering, reelt ikke var overskud til at tage kampen op mod de udenlandske mønter i riget og langsomt forsøge at genskabe et nationalt møntvæsen. Det ville være en betydelig langsigtet og måske også usikker investering i et stykke infrastruktur, og der var nok i højere grad fokus på både kortsigtede og andre typer langsigtede gevinster.

Det var imidlertid ikke sådan, at der slet ikke var møntproduktion vest for Øresund i perioden 1340-1375, men det blev tilsyneladende kun til få udmøntninger. Det foregik antagelig kun i en kortere periode fra midten af 1350'erne til måske ca. 1360-1365. Vores direkte kilder dertil er få, men der er ikke tegn på udmøntninger under Valdemar Atterdag før 1355, hvor der til gengæld var tanker derom. I juli 1355 var der i København forhandlinger om hansestædernes privilegier, og en rådmand fra Rostock fortæller: "Den umiddelbart følgende torsdag [8. juli] indbød kongen de omtalte rådmænd til sit taffel. Efter taflet sagde den omtalte konge, at de skulle rådgive ham om en fælles mønt i hans rige, som skulle slås til fremgang for hansekøbmanden."[94] Oktober samme år forhandlede han med sine mænd om møntvæsnet, og i 1356 lyder det i Sjællandske Krønike, at der kom ny mønt: "Og en ny mønt fulgte sølvmønten; den var af kobber, så en dårligere fulgte en bedre.".[95]

Hvorledes sidste del af citatet skal forstås er uklart, måske skal det ses i lyset af de bedre udenlandske mønttyper eller skånske penninge. De typer var at foretrække frem for den nye danske mønt. For det var dårlige mønter, der blev fremstillet, nemlig 'igen' små, simple penninge med meget lavt sølvindhold.

Umiddelbart kan kun fire mønttyper regnes for fremstillet vest for Øresund under Valdemar Atterdag, men fremtidige studier af det store enkeltfundsmateriale kan muligvis ændre lidt på det lave tal (fig. 5.71 og 5.72). En af typerne (LEB 3690) regnes for fremstillet i Nørrejylland, mens de resterende tre må være produceret på Sjælland, og dermed nok i Roskilde – og der er faktisk en kilde fra 1361, der omtaler en møntmester Jens Eskilsen i Roskilde. Den kilde er samtidig den yngste skriftlige indikation på tidens vestdanske møntproduktion, som vi ikke ved, hvor længe varede. Måske var der kun produktion i anden halvdel af 1350'erne – før kongemagten igen fik kontrol med mønten i Lund 1360 – måske varede det ind i 1360'erne.[96]

Der er ikke grund til at tro på en lang periode eller en enorm produktion i lyset af de manglende skriftlige kilder og relativt begrænsede fundforekomster. De fire typer optræder tilsammen kun med 10 stk. i to danske skattefund, der i øvrigt begge antages deponeret i anden halvdel af 1350'erne samt er fundet i eller nær Roskilde.[97] Som enkeltfund er der i løbet af 2015-2016 blandt de 1.410 typeidentificerede nyfundne penninge fra det nuværende Danmark faktisk hele 24 stykker til sammen, hvilket dog tilsyneladende er atypisk højt for de fire typer. Samtidig er det et pænt antal, når der sammenlignes med ældre typer. Mere end halvdelen af de 24 stykker er imidlertid fundet på de samme tre lokaliteter, og på grund af typespredningen er der grund til at formode, at adskillige af de 24 stykker kan være fra skattefund. Men overordnet vidner de 24 samlet set om ikke helt ubetydelige udmøntninger, og der er også tale om en vis geografisk udbredelse. Udmøntningerne må således have haft nogen økonomisk betydning både for producenten og brugeren, henholdsvis kongemagten og mere menig mand, samt en vis udbredelse, da der nok hvert år findes eksemplarer af typerne. På den anden side står det formentlig klart, at der var tale om en kortere periode med genoptaget vestdansk møntproduktion, der kun kan betragtes som en mindre, midlertidig opblomstring omkring anden halvdel af 1350'erne mellem den danske møntproduktion i 1320-30'erne og fra starten af 1400-tallet. For bedre at kunne komme med bud på relative kvantiteter samt geografisk, social og kronologisk udbredelse er der behov for yderligere studier af stempler, skattefund, fundsteder og ikke mindst enkeltfundsmaterialet.

FIG. 5.71
W for Valdemar?
Den ringe mønttype MB 680 er muligvis Valdemar Atterdags type fra 1356. W på forsiden betyder formodentlig Valdemar. Den er efter al sandsynlighed fremstillet i Roskilde og findes især på Sjælland.

FIG. 5.72

GENOPTAGET DANSK MØNTPRODUKTION

Møntproduktionens sammenbrud fandt sted i 1330'erne. I Skåne fortsatte produktionen af mønter dog under Magnus Smek (1332-1360). På nuværende tidspunkt kender vi kun fire mønttyper, som menes at være fremstillet vest for Øresund under Valdemar Atterdag (1340-1375). Nedenfor ses tre af disse mønttyper. Den fjerde er gengivet i fig. 5.71.

TYPE MB 678

Typen MB 678, der som motiv har en stor krone og et kors er formentlig en af Valdemar Atterdags sjællandske typer.

TYPE MB 650

Typen MB 650 er formentlig produceret på Sjælland i 1350'erne. Betydningen af motivet er vanskelig at gennemskue, men der ses ligheder med S'et på typen LEB 3690.

TYPE LEB 3690

Mønttypen LEB 3690 er formentlig produceret i Nørrejylland under Valdemar Atterdag. Selvom der nu hvert år findes flere eksemplarer af typen, så var det først i starten af 1900-tallet, at det første eksemplar dukkende op. Derfor har typen ikke et MB-nummer.

Tiltagende omløb af udenlandske mønter

I forbindelse med kongemagtens og den vestdanske møntproduktions sammenbrud blev bedre og mere værdifulde udenlandske mønter efterhånden dominerende i riget. Som angivet i tabel 5.1 er de ganske mange skattefund deponeret i perioden ca. 1330-1380 fuldkommen domineret af udenlandske mønter. Deres overordnede sammensætning falder i to kronologiske dele, hvoraf anden del med wittenmønter omtales senere. Den midterste tredjedel af 1300-tallet var domineret af sterlinge (primært engelske), franske gros tournois og nordtyske hulpenninge.[98] De skriftlige kilder omtaler fra 1330'erne og frem i høj grad (beløb i) sterlinge, mens det slet ikke er tilfældet i samme grad for andre udenlandske mønttyper. Dog kommer omtaler af mønter eller beløb efter lybsk (Lübecks, altså nordtysk) system efterhånden på banen, ligesom der er mange omtaler af skånsk mønt.

Enkeltfundene viser også, at sterlingene var de samlet set økonomisk vigtigste udenlandske mønter før ca. 1370. Blandt de i 2015-2016 registrerede danske møntfund er der en del udenlandske mønter fra 1240-1380. De må formodes især at være tabt efter 1330, da udenlandsk mønt tidligere primært var regnemønt. Der er 30 engelske sterlinge, hvoraf et par kan være ældre end 1240, og de er primært fundet i Jylland og på mange forskellige lokaliteter. I samme periode er der 'kun' registreret fire af de mere værdifulde gros tournois fra ca. 1270-1305, hvoraf én er fundet i en kirke og to er fra samme lokalitet. De små og meget mindre værdifulde tyske hulpenninge er svære at datere, og en del af de 14 mønter, som er registreret i perioden 2015-2016, er nok yngre end 1380. De 14 fund af hulpenninge fordeler sig på fem fra kirker, tre er fundet under udgravning ved borgen Hammershus på Bornholm og seks stammer fra andre lokaliteter. I samme periode er der også registreret fem andre udenlandske mønter fra 1240-1380, nemlig en belgisk (nuværende Belgien, fra Bruxelles), en norsk, en gotlandsk og to svenske. Med andre ord gælder det for de udenlandske enkeltfund, at sterlingene repræsenterer størst værdi, det største fundtal og den største spredning på lokaliteter.

De meget tynde hulpenninge er utvivlsomt underrepræsenterede i de fleste typer fundmateriale qua deres ringe størrelse, tyndhed og skrøbelighed, men næppe nok til at kunne gøre de samtidig langt mere værdifulde sterlinge rangen stridig som de økonomisk set vigtigste udenlandske mønter. På Bornholm, der er det registrerings- og detektormæssigt bedst afsøgte større, sammenhængende område i Danmark (og nok også i verden), er eksempelvis kun tre af de 94 enkeltfundne hulpenninge ikke relateret til kirker. Traditionelt har hulpenninge været tilskrevet en fundamental rolle i tidens møntcirkulation. Det er sket på baggrund af enorme fundantal i skattefund og i kirker, og hulpenningene har uden tvivl haft stor udbredelse og betydning for opsparing og nogen typer af aktiv møntbrug. Men samtidig står det klart, at antallet af rurale enkeltfund af hulpenninge uden for kirker er så lavt, at hulpenningene trods deres omtalte underrepræsentation i fundene ikke kan opfattes som direkte videreførende af den aktive rurale møntbrug på landet, som fundene af danske penninge fra 1280-1330'erne vidner om. Der er et stort antal velundersøgte rurale detektorpladser med store mængder materiale fra 1300-1400-tallet, hvor der ikke er fundet en eneste hulpenning. Alt dette betyder ikke, at hulpenningene slet ikke har været anvendt ruralt udenfor kirkerne. De var til stede og tilgængelige, og de har med deres højere værdi kunne erstatte danske penninge i mange sammenhænge.

Omkring 1365 begyndte nordtyske hansestæder at producere witten, der skulle være en nordtysk parallel til de udbredte sterlinge fra England, Skotland og vestlige dele af det kontinentale Europa. De danske skattefund er fra omkring 1370/1370'erne domineret af nye nordtyske mønttyper, primært witten. Der er i perioden 2015-2016 som enkeltfund registret 5-10 witten ældre end 1380, som dog sagtens kan være tabt efter 1380. Op mod halvdelen af de fundne witten synes desuden at stamme fra kirker.

De udenlandske og mere værdifulde mønter er som omtalt tidligere overrepræsenterede i kirkefundene i forhold til de rurale detektorpladser. De har med andre ord ikke været brugt og tabt på samme måde som de indenrigske. De har cirkuleret mindre i de laveste niveauer af møntøkonomien end de danske mønter, og de har til gengæld i højere grad været taget frem og brugt i kirken. Deres markant højere værdi end de ringe danske mønter er nok hovedforklaringen på forskellene. Det gælder ikke kun brugsmæssigt, men også i forhold til fundrepræsentation. Således blev en tabt udenlandske mønt qua værdien og størrelsen i datiden mere intensivt eftersøgt og også lettere genfundet end en ringe, lille dansk mønt. Der er desuden også tale om geografisk set logisk national variation blandt de udenlandske mønter, således er f.eks. sterlingene overrepræsenterede i Jylland i forhold til resten af landet, og der er særligt mange mønter fra tyske hansestæder på Lolland, Falster, Bornholm og andre sydlige dele af riget, mens de relativt meget færre svenske mønter især dukker op i Nord- og Østsjælland.

De forskellige udenlandske sølvmønter indgik helt eller delvist i samme del af møntøkonomien (fig. 5.73). Det var værdifulde mønter, som blev brugt som opsparing og nok også i de fleste typer af betalinger. De forskellige typer udenlandske mønter kan findes i samme skattefund, selvom der oftest er tale om skatte med enten sterlinge og hulpenninge eller gros tournois og hulpenninge – altså med andre ord med en mindre og noget større mønttype. Der er desuden flere eksempler på skattefund med andre typer værdigenstande, og de må ganske ofte forstås som deponerede opsparinger. Der er kun enkelte skatte, hvor de ringe danske mønter ligger sammen med de gode udenlandske – og i de tilfælde er der kun få danske mønter i skattene. Det var to forskellige niveauer af værdi, og der var nok ofte også kun et mindre overlap i deres brugsområder.

Ældre danske penninge efter sammenbruddet

Som nævnt blev mange af de i 1320-1330'erne udmøntede danske penge ikke omvekslet under sammenbruddet, og det er et oplagt spørgsmål, hvor længe de fortsatte med at cirkulere. Fundantallene og slitagen på de fundne mønter tyder på lang tids omløb. Skattefundene peger i den modsatte retning, da mønterne ikke findes i skattefund yngre end 1330'erne.[99] Det sidste argument er ikke meget stærkt, da dateringerne af skattefund fra årene omkring og efter sammenbruddet er ganske usikre. Måske er nogle skatte med danske penninge nedlagt væsentlig senere end 1320-1330'erne, som de på grund af mønternes produktionstidspunkt er henført til. Desuden vil de meget ringe, danske, nærmest kobbermønter, fra 1320-1330'erne måske slet ikke indgå i skatte med de bedre udenlandske sølvmønter.

Det skriftlige kildemateriale taler dog heller ikke umiddelbart for langvarig eksistens af danske mønter, da der især bruges begreber som sterling, skånsk eller mark sølv i perioden. Dog gælder det, at der flere gange i 1330'erne utvivlsomt er tale om danske penninge, mens det måske sidste udsagn i den retning er fra 1344. Da tilbød den tidligere drost Peder Vendelbo på Viborg landsting "at betale Jens Kås dels 180 mark kobberpenge, som samme herr Peder ifølge sit åbne brev skylder Anders Ovesen, og som samme Anders i vor herre kong Valdemars nærværelse har overladt samme Jens at oppebære, og dels 12 mark lødigt sølv, for hvilke Anders Pedersen har pantsat sit gods i Korup, hvorefter samme Anders i nærværelse af vor nævnte herre kong Valdemar har givet nævnte herr Peder Vendelbo fuldmagt til at indløse nævnte gods for ham; og med gode mænd som vidner lod Peder Vendelbo disse penge og dette sølv sekvestrere [=deponerede hos tredjemand], lige som han oftere tidligere til de rette tidspunkter og terminer havde lovbudt disse penge og dette sølv og med troværdige mænd som vidner ladet dem sekvestrere, således som han visselig beviste ved alle de bedste mænd blandt de tingsøgende."[100] Det var således tale om et beløb fastsat tidligere, men samtidig fremgår det, at der i 1344 blev håndteret 180 mark kobberpenge, som altså fortsat havde værdi og kunne bruges.

FIG. 5.73

FEM ATYPISKE UDENLANDSKE FUND

Disse fem udenlandske fundmønter er de eneste registreret i Danmark i perioden 2015-2016, som ikke er engelske sterlinge, franske turnoser eller tyske hulpenninge.

JOHAN 3. STERLING – BRABANT

HÅKON 5. MAGNUSSEN PENNING – NORGE

BRAKTEAT – SVERIGE

BRAKTEAT – SVERIGE

GUTE – GOTLAND

GULDMØNTER I 1300-TALLET

FIG. 5.74
Vejby-skatten, Nordsjælland
Disse 111 mønter udgjorde Vejby-skatten fra ca. 1377.

FIG. 5.75
kontinentalt guld og sølv
Slagelseskatten med sit blandede indhold af guld og sølv i form af især mønter, barrer og smykker.

Gennem de sidste 200-300 år er der kun fundet to danske skattefund fra 1200-1300-tallet med guldmønter. Som enkeltfund er der formentlig kun fundet op mod 20 middelalderguldmønter ældre end 1380. Deres nærmere tabstidspunkt kendes ikke, men det kan være et tidspunkt i 1400-tallet.[101] De to skattefund er begge fra 1370'erne, og selvom der med jævne mellemrum nævnes guldmønter i det skriftlige kildemateriale, så er det rimeligt at antage, at guldmønter må have spillet en meget begrænset rolle i dansk middelalder før et stykke inde i 1400-tallet. De to skattefund fra 1370'erne med guldmønter er helt ekstraordinære fund.

Ved Vejby på den nordsjællandske kyst fandt en svømmende skoledreng i 1976 en møntskat med en kobbermønt fra Flandern og 110 guldmønter: 109 engelske nobler og en lybsk gylden. Skatten lå i vraget af en kogge, der var tidens udbredte transportfartøj. Skibet var bygget i starten af 1370'erne af egetræ fra det nordlige Polen. Det var formentlig ejet af en købmand i hansestaden Gdansk i det nuværende Polen og sank formentlig i 1377, da det var på vej hjem fra Flandern. Det er et utroligt fund fra dansk søterritorium, men samtidig ikke et fund, der direkte kan bruges til at sige noget om udbredelsen eller brugen af guldmønter i det danske rige.[102]

Anderledes er det med det store skattefund, der blev fundet under byggearbejde i Slagelse i 1883.[103] Skatten indeholder 186 guldmønter og 269 sølvmønter fra det kontinentale Europa samt fire sølvbarrer og en række fremragende smykker og andre genstande af guld og sølv. Det er en virkelig opsparingsskat med mange meget værdifulde genstande, og det er det eneste fund af sølvbarrer fra 1200-1300-tallets Danmark. Skatten er med andre ord helt atypisk, men samtidig står det klart, at den er fundet i en af rigets købstæder i en købmands ejendom. Uanset fundets særlige karakter og hvordan genstandene, der generelt er udenlandske, i første omgang er kommet til riget, så indikerer skatten, at guldmønter i et ikke fuldkommen ubetydeligt omfang har været til stede og antageligt mulige at erhverve og formentlig handle med i det sene 1300-tals danske købstæder.

Når der lægges vægt på det enorme fundantal, så må det på baggrund af ovenstående delvist modsatrettede betragtninger være rimeligt at postulere, at der mindst ind i 1340'erne fortsat var en betragtelig mængde ældre danske penninge i cirkulation. Måske var der en betydelig cirkulerede mængde ind i 1350'erne, og man kan så fremsætte den løse tese, at igangsætning af produktion under Valdemar Atterdag også skal ses i lyset af behov for nye forsyninger af småmønt. Det er muligvis at gå alt for langt med gætteriet, da den type møntforsyningslogik nok mest hører senere tider til samt ikke direkte kan understøttes af kildematerialet. Eksempelvis findes der på baggrund af vores nuværende forståelse af denne tids mønttyper ikke til erkendte skatte, der indeholder danske penninge fra både før produktionsophøret i 1330'erne og efter 1355. Måske vil studier af især detektorlokaliteter med adskillige hidtil formodede enkeltfund vise sig bedre at kunne forklares som skattefund og dermed ændre på det forhold.

Der er imidlertid andre grunde til at formode, at danske penninge var til stede i nævneværdig grad frem til slutningen af 1300-tallet eller endog endnu længere. Der var selvfølgelig ikke tale om samme mængder som da produktionen toppede i 1320-1330'erne, men derimod om kontinuerligt aftagende mængder, der dog fik et nyt tilskud med udmøntningerne under Valdemar Atterdag fra 1356 og et stykke frem. Sammen med de flere gange nævnte enorme fundmængder, hvoraf mange mønter i øvrigt bærer præg af meget lang cirkulationstid, så er det vigtigste argument de arkæologiske dateringer. I udgravningslag, der dateres til anden halvdel af 1300-tallet eller endog senere og som stammer fra tre vigtige jyske lokaliteter, er der betydelige mængder danske penninge ældre end 1340. Det drejer sig om lag fra Øm Kloster, en række formodede handelsboder i Horsens samt Vor Frue Kloster i Randers (fig. 5.77). Blandt de 103 mønter, der kunne typeidentificeres og knyttes til bestemte lag ved Vor Frue Kloster, er hele 84 mønter placeret i lag yngre end ca. 1330: 52 mønter blev knyttet til ca. 1330-1375, 7 mønter til ca. 1375-1400 og de resterende 25 menes tabt efter år 1400. Der er ikke begrundet mistanke om forstyrrede lag, og forklaringen er umiddelbart, at de danske penninge fortsat udgjorde det nederste lag i møntbrugen.[104]

De arkæologiske vidnesbyrd i form af lagdateringerne og de titusindvis af enkeltfundne penninge er argumentationsmæssigt stærkere end de to ex silentio argumenter omkring manglende skriftlige omtaler og manglende skattefund. Med andre ord må der på forskningens nuværende stadie regnes med, at der fortsat var danske penninge i omløb i anden halvdel af 1300-tallet. Mængderne faldt som nævnt kontinuerligt, men fik en tilførsel med Valdemar Atterdags produktion. Kvantitetsudviklingen kan også analyseres på anden vis. Vi kender ikke ratioen mellem antallet af mønter og befolkningstallet, men den var utvivlsomt høj i 1320-1330'erne og begyndte at falde, så snart udmøntningerne stoppede. Faldet i antal danske mønter pr. person må have været løbende, indtil pesten kom i slutningen af 1340'erne og bortrev måske en tredjedel af befolkningen. Det betød en stigning i antal danske mønter pr. person, og det samme gjorde de nye forsyninger af danske mønter, der blev produceret fra midten af 1350'erne. De udviklinger kombineret med den i anden halvdel af 1300-tallet manglende vækst i befolkningstal og økonomi var med til at muliggøre de ringe, gamle mønters lange liv.

Tilstedeværelsen af danske penninge og udenlandske mønter var betydelige efter 1330'erne, men det betød ikke, at monetariseringen fortsatte med at tiltage. Møntbrugen fortsatte utvivlsomt i byer og på etablerede markeder. Det indikerer f.eks. de nævnte fund fra Randers og Horsens, men der er behov for deciderede undersøgelser af møntbrugen i danske byer i høj- og senmiddelalderen, så der kvalificeret kan siges noget om møntbrugens kvantitative og sociale udvikling i byerne. Vi ved således ikke om møntbrugen decideret steg, men det er ikke umuligt, selvom der ikke var tale om en økonomisk vækstperiode. Formentlig blev den urbane møntbrug mere differentieret på grund af større udbud af mønttyper og møntværdier.

FIG. 5.76
Valdemar Atterdag
Ved sin død havde Valdemar genoprettet og udvidet det danske rige. Alligevel skulle der gå en del år efter hans død før den hjemlige møntproduktion for alvor kom op at køre igen. Det skete under Erik af Pommern i starten af 1400-tallet. Dette kalkmaleri er malet i Skt. Peders Kirke i Næstved kort efter Valdemars død i 1375.

Det var til gengæld næppe tilfældet på landet, hvor det i høj grad er i kirkerne og i skattefundene, der findes udenlandske mønter. De findes også på rurale detektorpladser, men i mindre grad end hvad der kunne forventes i forhold til forekomsterne i kirker og skattefund. Samlet set fortsatte det rurale monetariseringsniveau næppe på samme høje niveau som før sammenbruddet i 1330'erne. Større undersøgelser af emnet findes ikke, men der synes at være en nedgang i antallet af fundne mønter på de rurale detektorpladser i perioden, selvom der tages højde for både danske mønters lange cirkulationstid og de relativt færre udenlandske mønters høje værdi.

Udviklingen i landgildebetalingerne og andre landlige afgifter peger også direkte på nedgang i møntbrugen på landet og dermed en relativt stigende brug af naturalier. Den økonomiske stagnation og pesten betød faldende kornpriser og mangel på arbejdskraft, hvilket medførte en markant stigende realløn. Der var i forhold til tidligere umiddelbart færre personer til at udføre 'det samme' arbejde og for så vidt også til at dele 'de samme' jorde og værdier. For at holde på arbejdskraft på landet og holde gårde i drift, blev mange små brug lagt sammen til gårde med større jordtilliggender, og landgildeniveauet blev også sænket. Det reducerede lønarbejdet og dermed lønbetalingerne samt øgede befolkningens muligheder for at betale afgifter i naturalier. Samtidig betød den katastrofale udvikling af rigets møntvæsen, at det for modtagere af landgilde og andre afgifter ofte kunne være økonomisk fordelagtigt at modtage dem i naturalier fremfor i mønter. Afgiftskonverteringerne startede formentlig et godt stykke inde i 1300-tallet og fortsatte i 1400-tallet, og i resten af middelalderen spillede naturaløkonomi formentlig en større rolle end møntøkonomi ved betaling af skat og afgifter på landet.[105] Det skal ikke forstås sådan, at mønterne forsvandt helt fra den funktion, blot at formentlig langt under 50% blev betalt i mønt. Med andre ord toppede den rurale monetarisering i middelalderen i perioden 1280-1330'erne – og det var formentlig også den periode i middelalderen, hvor møntøkonomien på landet stod stærkest overfor naturaløkonomien.

FIG. 5.77
Udgravning af Vor Frue Kloster, Randers
Ved udgravningen i 1988 fandt man blandt meget andet en større mængde 'gamle' danske penninge i 'nye' kulturlag, hvilket giver en indikation af mønternes lange brugsperiode. Her ses indersiden af murværket på sokkel med døråbning fra vestlige rum i nordfløjen af klosteret.

Forskningsoversigt og litteratur

Standardværket om danske økonomiske forhold og danske ressourcer i middelalderen er Hybel & Poulsen 2007, der dækker perioden ca. 1000-1550. I værkets introduktion pointeres det, at der ikke findes en større fremstilling af Danmarks økonomiske historie i middelalderen.

Det grundlæggende arbejde omkring periodens møntvæsen og mønttyper er Hauberg 1885, og den nyeste syntese er Grinder-Hansen 2000. Af meget stor betydning er desuden udgivelsen af (skriftlige) *Kilder til Danmarks møntvæsen i middelalderen* (Mørkholm 1955 og 1989; Johansen & Mørkholm 1960) samt korpusværket over danske skattefund fra ca. 1050-1550 *Danmarks Middelalderlige Skattefund* (DMS) fra 1992. Disse værker samt en række artikler og værker om bestemte temaer, fund eller udgravninger betyder, at ganske mange forhold vedrørende periodens møntvæsen er beskrevne. Det samme er flere af de tematisk beslægtede emner, eksempelvis told og skat i de store værker *Dansk Toldhistorie* fra 1987-1990 (Venge 1987) og *Dansk Skattehistorie* fra 2002-2007 (Venge 2002 og 2004).

Der er imidlertid endnu meget at tage fat på i forhold til periodens mønthistorie. Det gælder især i lyset af de hundredetusindvis af danske fundmønter fra perioden, hvor udforskning af enkeltfundene endnu kun er i sin vorden i forhold til såvel kulturhistoriske eller økonomihistoriske spørgsmål som i forhold til numismatiske analyser af f.eks. tidens monetarisering og møntproduktion. Potentialet er ekstremt stort og globalt set nærmest unikt qua kombinationen af kvantiteten og kvaliteten af den registrerede viden f.eks. GPS-koordinater for mønter fundet med metaldetektor og møntbestemmelser. Horsnæs & Märcher 2017 er nyeste metodisk vinklede artikel. Med et relativt begrænset udvalgt materiale giver den et bud på, hvordan materialet kan analyseres, og den gør op med flere ældre opfattelser og demonstrerer dermed potentialet i det enorme fundmateriale.

Et vigtigt element for nye og bedre undersøgelser af periodens møntvæsen er metalundersøgelser. Der er i lyset af materialets størrelse og tidens møntpolitik med møntforringelser mv. foretaget få lødighedsanalyser i Danmark. Flere metalanalyser og synteser på baggrund deraf er en mangelvare, da det nuværende vidensniveau er lavt og upræcist. Derfor er dette vigtige tema utilstrækkeligt beskrevet i nærværende bidrag, hvor det af kronologiske årsager ikke har været muligt at inddrage Michael Kræmmers *Sølv, guld og penninge. Betalingsmidler, møntvæsen og pengemål i tidlig dansk middelalder*, der udkom i 2017. Det er et vigtigt værk, der blandt andet behandler spørgsmål om mønternes lødighed og værdi i forhold til mark sølv mv.

Et andet tema er spørgsmålet om udmøntningernes størrelse, som der findes enkelte ganske upræcise bud på ud fra skriftlige kilder. Vejen frem er stempelstudier (Märcher, Aagaard & Horsnæs 2016), men det er stort set endnu ikke forsøgt på periodens danske mønter, som også på det felt hører til de mest vanskelige. Det er imidlertid muligt, og gennem stempelstudier vil der kunne opstilles minimumstal for de anvendte stempler til de forskellige mønttyper. Derved fås en indikator på det relative forhold (produktionsmængde) mellem de enkelte typer, som f.eks. kan analyseres i både kronologisk og geografisk perspektiv.

Noter

1. Leimus 1995.

2. Horsnæs, Märcher & Vennersdorf 2013, særligt s. 14-16.

3. Jensen 1989; DMS, hvor der ofte er tale om brug af Haubergs dateringer.

4. Listen og dateringerne er baseret på DMS. Følgende DMS-numre, der typisk er fund gjort før midten af 1800-tallet, er udeladt på grund af utilstrækkelige eller usikre oplysninger: 83, 87, 89-90, 101, 113, 120, 124-125, 142, 164, 172-175, 186, 188, 200, 215, 217 og 219.

5. Olrik 1960, 64.

6. Ibid.

7. Listen, tallene og dateringerne er baseret på DMS. Følgende DMS-numre, der typisk er fund gjort før midten af 1800-tallet, er udeladt på grund af utilstrækkelige eller usikre oplysninger: 83, 87, 89-90, 101, 113, 120, 124-125, 142, 164, 172-175, 186, 188, 200, 215, 217 og 219.

8. Datagrundlaget til dette diagram er kun 1.372 mønter ud af de førnævnte 1.410, da 10 mønter produceret på Sjælland (formentlig i Roskilde) midt i 1300-tallet samt 28 mønter produceret i Lund ca. 1332-1380, er fraregnet.

9. For mere information om møntfund og danefæ se Horsnæs 2017.

10. Der eksisterer ikke sammenlignelige opstillinger fra andre dele af riget.

11. Der eksisterer ikke sammenlignelige opstillinger fra andre dele af riget.

12. Grinder-Hansen 2000, 81-91 og 123; Hybel & Poulsen 2007, 332f.

13. Grinder-Hansen 2000, 103.

14. Horsnæs & Märcher 2017.

15. Ibid.

16. Ibid.

17. Galster 1916; Galster 1957.

18. DRB, 2. række 2. bind, nr. 46.

19. DRB, 2. række 3. bind, nr. 33.

20. Horsnæs & Märcher 2017.

21. Hovedlisten fra 1231 i *Kong Valdemars Jordebog* nævner ved Horsens "40 Mark for Mønten". Aakjær 1943, bind 1, 96.

22. Grinder-Hansen 2000, 76-78.

23. DRB, 2. række 4. bind, nr. 101.

24. DRB, 2. række 5. bind, nr. 201.

25. Hybel & Poulsen 2007, 330.

26. Aagaard & Märcher 2015; Märcher, Aagaard & Horsnæs 2016.

27. Afsnittene om produktionsteknik er baseret på Vellev 2002 og Märcher 2012a.

28. Poulsen 1988.

29. Tak til Helle W. Horsnæs for deling af sin Fyns funddatabase med mig. Møntstedstilskrivningerne og årtidateringerne er baseret på Grinder-Hansen 2000. Fundene fra Gudme er ikke inkluderet i undersøgelsen.

30. Grinder-Hansen 2000, 200.

31. Se dog Horsnæs & Märcher 2017, der argumenterer for fynsk møntproduktion omkring midten af 1200-tallet.

32. Grinder-Hansen 2000, 217-234.

33. Mørkholm 1955, nr. 99.

34. DRB, 2. række 5. bind, nr. 310.

35. Grinder-Hansen 2000, 69.

36. DRB, 2. række 7. bind, nr. 398.

37. Aagaard & Märcher 2016.

38. Golabiewski 1982. I skemaet forsynet med opdaterede dateringer.

39. Skatten er fundet i 1999, men desværre endnu (pr. 2016) ikke registreret osv. Moesgaard & Tornbjerg 2004; foreløbig fundliste venligst meddelt af J.C. Moesgaard september 2016.

40. Sveriges Historiska Museet, Udgravninger af Sigtuna Kirke. Journalnummer: SHM 6268.

41. Mørkholm 1955, nr. 52. Her oversat af Peter Zeeberg.

42. DRB, 1. række 6. bind, nr. 182.

43. Ibid., nr. 203.

44. Aakjær 1943.

45. Ibid., 94.

46. Ibid., 96.

47. Ibid., 98.

48. Ibid., 110.

49. Ibid., 113.

50. Se eventuelt Horsnæs & Märcher 2017.

51. Aakjær 1943, bind 1, 143.

52. Kromann 1982, nr. 64. Her oversat af Peter Zeeberg.

53. Horsnæs, Märcher & Thorsen 2014.

54. Grinder-Hansen 2000, 66f.

55. Ibid.

56. Jensen 2005b.

57. DRB, 2. række 1. bind, nr. 60.

58. Lindahl 1963; Grinder-Hansen 2000, 66.

59. Grinder-Hansen 2000, 67.

60. DRB, 2. række 2. bind, nr. 206.

61. Ibid., nr. 397.

62. Grinder-Hansen 2000, 83.

63. DRB, 2. række 2. bind, nr. 355.

64. Ibid., nr. 365.

65. Skrivergadeskatten fra Østbornholm er et specielt fund uden åbenlyse paralleller i det nuværende Danmark. Dets særprægede danske og udenlandske sammensætning (opsparing?) skal nok forstås i relation til transaktioner på Skånemarkedet, der også i høj grad inkluderede Bornholm.

66. Grinder-Hansen 2000, 131-142.

67. Porsmose 1988, 314.

68. Ingvardson 2016a med svar i Moesgaard 2017, svar til dette af Ingvardson er under udgivelse; Horsnæs & Märcher 2017.

69. Märcher 2017.

70. Grinder-Hansen 2000, 182.

71. Jensen 1950; Porsmose 1988, 262 og 311; Märcher 2014.

72. Hybel & Poulsen 2007, 341-344.

73. Grinder-Hansen 2000; Hybel & Poulsen 2007, 346f.; Märcher 2017.

74. Grinder-Hansen 2000, 81-91.

75. Ibid., 131-161.

76. DMS 171.

77. DMS 109.

78. DMS 110.

79. Aagaard & Märcher 2016.

80. DRB, 2. række 4. bind, nr. 100; Märcher 2012a, 42.

81. DRB, 2. række 10. bind, nr. 403.

82. Moesgaard & Tornbjerg 2008, 203f.

83. Baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet.

84. Moesgaard & Tornbjerg 2008, 204.

85. Porsmose 1988, 311; Grinder-Hansen 2000, 31; Hybel & Poulsen 2007, 341-347.

86. Asingh, Engberg & Klemensen 2002; Vellev 2002.

87. Afsnittet er generelt skrevet på baggrund af Grinder-Hansen 2000, 32-61.

88. DRB, 2. række 10. bind, nr. 74.

89. Ibid., nr. 126.

90. Porsmose 1988, 321-323.

91. Grinder-Hansen 1996.

92. Bornestaf 1993; Bornestaf & Jonsson 1994.

93. DRB, 3. række 3. bind, nr. 81.

94. Jørgensen 1911, 62-68.

95. Galster 1972a, 180. Oversættelse af Peter Bruun Hansen med støtte i Jørgensen 1911.

96. Grinder-Hansen 1996.

97. Det drejer sig om DMS 194 (Tune Kirke) og 197 (Roskilde, Duebrødrevænget).

98. DMS.

99. Der indgår dog en enkelt penning af typen MB 540 i skatten fra Antvorskov Kloster (DMS 272) fra 1420-1440. Desuden er der 10 penninge i skatten fra Ruts Kirke på Bornholm (DMS 242), men fundoplysningerne er desværre ikke tilstrækkelige til, at man med sikkerhed kan sige, at alle 65 mønter fra Ruts Kirke er én skat. Der er en usikker overlevering, og der kan være tale om en eller flere skatte og/eller adskillige enkeltfund.

100. DRB, 3. række 2. bind, nr. 26.

101. Jacobsen & Mørkholm 1966.

102. Suchodolski 2014.

103. DMS 214.

104. Grinder-Hansen 2002; Mikkelsen 2002, 73-79.

105. Porsmose 1988, 322 og 390-392.

En ny start i en krisetid

CA. 1380-1480

I 1397 etableres Kalmarunionen mellem Danmark, Norge og Sverige, men krisen fra den forrige periode fortsætter og påvirker økonomi og produktion et godt stykke ind i 1400-tallet. I løbet af 1400-tallet genskabes det nationale møntvæsen, der langsomt begynder at fortrænge udenlandske mønter.

FIG. 6.1
Tre af periodens væsentligste danske mønttyper
1 Kobbersterling, Erik af Pommern (1396-1439)
2 Skilling, Christoffer af Bayern (1440-1448)
3 Hvid, Christian 1. (1448-1481)

FIG. 6.2
DANMARK OG KALMARUNIONEN I PERIODEN CA. 1380-1480

Ved Kalmarunionens indgåelse i 1397 blev det samlede Norden med ét slag et af Europas geografisk største riger. Unionens sammenhængskraft var størst i perioden fra dens oprettelse og frem til Christoffer af Bayerns død i 1448, hvorefter særligt Sverige søgte at løsrive sig fra de danske unionskonger.

● Byer med møntsted

TIDSLINJE

ÅR

MIDDELALDER CA. 1066-1536

1350

I 1350 hærger den sorte død i Danmark.

1375

I 1397 etableres Kalmarunionen mellem Danmark, Norge og Sverige under Erik af Pommern.

1400

Kort efter 1400 genoptages dansk møntproduktion efter sammenbruddet i 1330'erne.

1425

I 1424 indgår den danske dronning Philippa en aftale om fælles mønt med hansestæderne, mens Erik af Pommern er i Jerusalem.

1450

I 1429 indføres Øresundstolden.

1475

I 1460 bliver Christian 1. hertug over Slesvig-Holsten efter flere års magtkampe.

1500

I dansk og nordisk politik er perioden kendetegnet af Kalmarunionen fra 1397 (fig. 6.4), som dog ikke medførte møntunion mellem Danmark og Sverige. Det krævede en betydelig indsats fra kongemagten at holde sammen på unionen. Det samme gjorde kampe om magten i Sønderjylland samt kampe og konflikter med hansestæderne, der reelt varetog en stor del af rigets internationale handel som f.eks. rettigheder på Skånemarkedet. Eksporten bestod primært af fødevarer som fisk, korn og kød, mens den mindre import primært bestod af mere forarbejdede varer som øl og metalvarer.

Perioden var økonomisk domineret af den krise, der opstod i løbet af 1300-tallet. Stagnation karakteriserede derfor en stor del af denne periode af Danmarkshistorien, da det først var et godt stykke inde i 1400-tallet, at der kom en svag vækst i befolkningstal og produktion. Byudviklingen stod også forholdsvis stille. Krise og stagnation var ikke befordrende for udviklingen af det nationale møntvæsen eller monetariseringen, og på landet var naturaløkonomien således fortsat stærkt dominerende i forhold til møntøkonomien.

Det var en krise med faldende landbrugsproduktion og mange øde områder efter pestens hærgen i midten af 1300-tallet (fig. 6.3). Den lavere produktion betød færre indtægter til jordejerne, der frem til reformationen i 1536 var kirke, konge og adel. Kongemagten mistede også indtægter, da Skånemarkedet langsomt mistede betydning efter at have toppet i 1300-tallet.

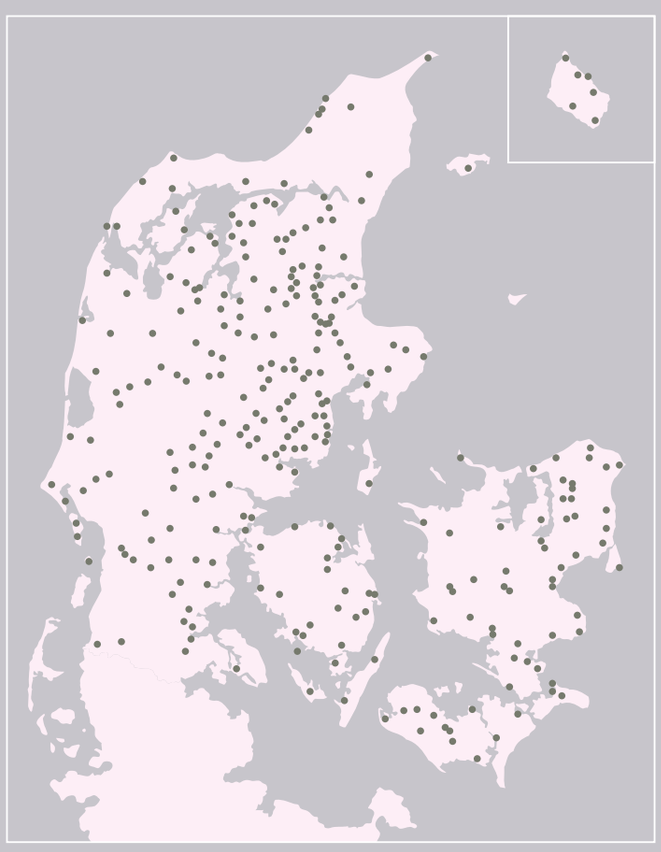

FIG. 6.3
Forladt og øde
Kortet viser de 460 nedlagte danske kirker, hvor der ikke siden nedlæggelsen er genopført en kirke sammesteds. Af disse stammer ca. 65 nedlæggelser fra tiden 1300-1525. Ødelægningen af kirkerne i denne periode afspejler ganske godt den økonomiske og befolkningsmæssige krisetid, som prægede riget i det meste af senmiddelalderen.

Kongemagtens faldende indtægter gjorde ikke genetableringen af et nationalt møntvæsen lettere efter sammenbruddet. Den nationale møntproduktion kom dog i gang igen i starten af 1400-tallet. Dermed startede kampen mod de meget store mængder af udenlandske mønter, der cirkulerede i riget. Disse to udfordringer var helt centrale i størstedelen af periodens mønthistorie, men det lykkedes at skabe et nyt nationalt møntvæsen og genskabe en almindelig cirkulation domineret af danske mønter. De største mønter var guldmønterne, og de var fortsat udenlandske.

Det nye danske møntvæsen indebar, at der i modsætning til tidligere blev produceret sølvmønter med forskellige pålydende værdier. Nu blev der ikke kun produceret penninge i Danmark, men f.eks. også sterlinge, skillinger og hvide (fig. 6.1).

Under Christian 1. (1448-1481) var møntproduktionen dog ikke præget af forskelligartethed, da der i hans regeringstid kun blev produceret store mængder af en enkelt mønttype, hviden.

Den forrige mønttype kobbersterlingen, som blev præget ca. 1420-1435, blev også produceret i stort antal, og den er Danmarks mest udbredte middelalderlige mønttype. Den blev hurtigt spredt ud i alle dele af riget og genfindes i dag særdeles ofte som detektorfund.

FIG. 6.4
Kalmarunionen
Kroningsbrevet fra 13. juli 1397, hvori de nordiske rigsråder anerkendte Erik af Pommern som konge af Guds nåde over hele Norden. Brevet kan således siges at grundlægge Kalmarunionen.

Indledning

I de 100 år som dette kapitel strækker sig over, var riget økonomisk præget af krisen, der startede tidligere i 1300-tallet. Der var fortsat faldende produktion og befolkningstal særligt på grund af pesten og for kraftig udvidelse af landbrugsdriften f.eks. på marginale jorde. Stagnation kendetegner perioden fra ca. 1380-1480, og væksten lod vente på sig, mens mange tidligere udmærkede gårde og marker lå øde hen. Omfanget af de øde områder steg fra 1360'erne og var formentlig størst omkring år 1400. Det betød en enorm nedgang i landbrugsproduktionen, men det betød også, at uopdyrkede områder nu kunne bruges til græsning, hvilket gav et opsving i den animalske landbrugsproduktion, ikke mindst i form af forøget kvægavl. Opsvinget i kvægavlen medførte efterhånden et opsving i eksporten af kvæg, og det blev siden hen en betydelig erhvervssucces.

Op mod tre fjerdedele af jorden var ejet af kirken og adlen, der delte den andel nogenlunde på midten. Resten tilhørte kronen, hvis indtægter absolut også havde set bedre tider. Det samlede landbrugsudbytte og landbrugsafgifterne var nemlig lavere end tidligere. Krisen påvirkede også Skånemarkedet, der i øvrigt langsomt mistede betydning gennem perioden efter at have haft sit højdepunkt i anden halvdel af 1300-tallet. Det var generelt først et godt stykke inde i 1400-tallet, at der vækstmæssigt kom bedre tider. Befolkningstallet begyndte formentlig at stige fra midten af 1400-tallet, hvor det således begyndte at gå markant bedre. Urbaniseringen var også påvirket af krisen, og der kom f.eks. ikke nye købstæder til 1350-1400, tværtimod mistede flere byer deres købstadsstatus under krisen.[1]

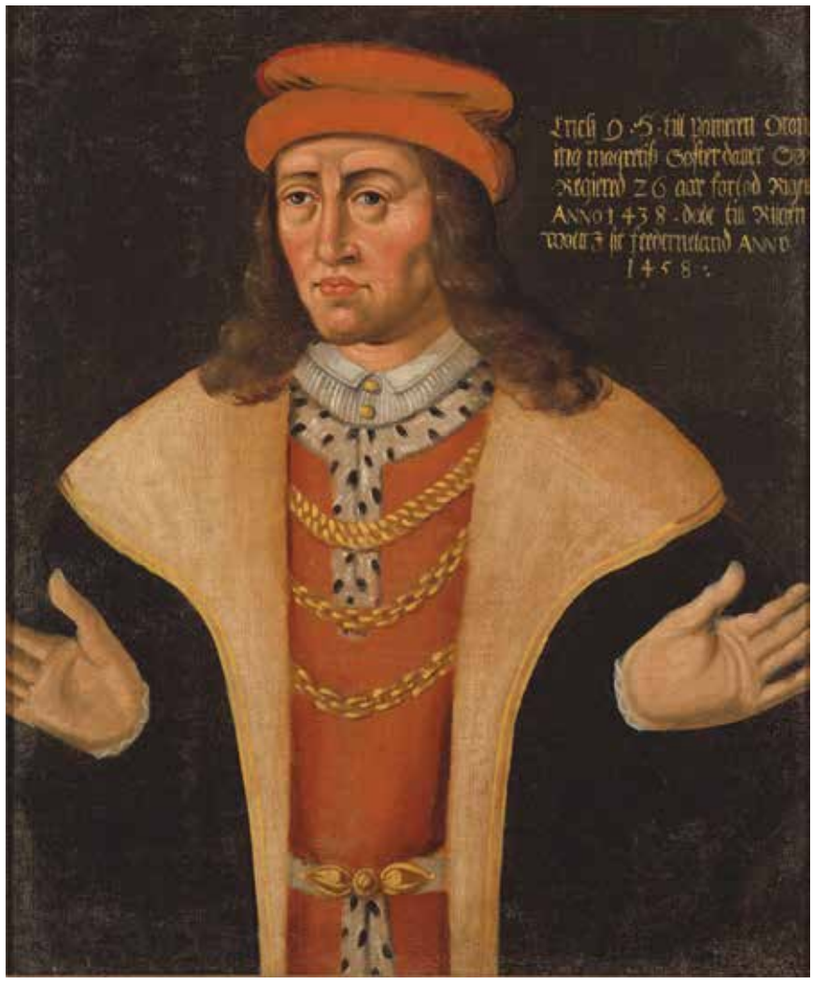

FIG. 6.5
Erik af Pommern (1396-1439)
Det var i Eriks regeringstid, at den danske møntproduktion kom op at køre igen efter sammenbruddet i 1300-tallet. Hans kobbersterlinge (fig. 6.33) er den mest almindelige middelalderlige mønttype, man kan finde i dag.

Krisen med de øde områder og store indtægtsfald på måske 50-70% for mange godsejere betød en betydningsfuld og meget langvarig ændring af brugsstrukturen. Systemet med de store brydegårde og mange småbrug, der stillede deres arbejdskraft til rådighed blev i årtierne omkring år 1400 afløst af et nyt system "med mellemstore fæstegårde, hvis gårdstørrelse gjorde dem driftsmæssigt uafhængige, dvs. at bønderne først og fremmest betalte fæsteafgift. Det virker rent ud sagt, som om det klassiske danske familiebrug, som har bestået helt frem til vor tid, opstår næsten tilfældigt som resultat af den store krise."[2]

I dansk og nordisk politik er perioden kendetegnet af Kalmarunionen, som blev skabt ved Erik af Pommerns kroning i Kalmar i 1397. Det var en personalunion mellem de tre kongeriger Danmark, Norge og Sverige, som dermed også omfattede Finland, Færøerne, Grønland, Island, Orkneyøerne og Shetlandsøerne. Kalmarunionen var ikke en møntunion. Rigernes møntvæsen var adskilt fra hinanden, og der var i Danmark og Sverige tale om separate udmøntninger efter forskellige standarder. Den norske møntproduktion stoppede sent i 1300-tallet og kom først i gang igen i den sidste fjerdedel af 1400-tallet. Brugen af mønter i Norge i perioden var næppe omfattende. Ifølge de få norske skattefund, som qua antallet skal tages med betydelige forbehold, må møntbrugen primært have bestået af udenlandske mønter blandt andet danske. Der var fra midten af 1400-tallet og frem problemer med at holde sammen på Kalmarunionen. I 1523 forlod Sverige unionen, mens Danmark og Norge var forbundet frem til 1814. Et andet af periodens betydningsfulde politiske temaer var kampen om Slesvig, hvor der primært fra 1410-1435 var langvarige kampe om magten. Midt i århundredet blev Slesvig-Holsten-temaet for alvor en del af historien, da Christian 1. i 1460 blev valgt til hertug i området. Dermed var der skabt en anden personalunion, som også varede indtil 1800-tallet. De danske konger kæmpede i perioden ikke kun mod holstenske grever, men også mod hansestæderne. I forhold til hansestæderne var baggrunden mere handelsorienteret, især omkring Skånemarkedet, end fokuseret på territorielle magtspørgsmål. Perioden var også internationalt en stridens tid, hvor England og Frankrig udkæmpede hundredårskrigen (1337-1453), mens både pavemagten og dele af det tyske område var splittet noget af tiden. De magttomrum gav muligheder for andres politik. I Østersøområdet voksede Den Tyske Orden, der var en betydningsfuld gejstlig orden, til en stormagt.[3]

Periodens dårlige konjunkturer påvirkede selvfølgelig møntforholdene. Det var økonomisk set en meget vanskelig baggrund for genetableringen af et nationalt møntvæsen i Danmark, der var brudt sammen tidligere i 1300-tallet, samtidig med at meget store mængder udenlandske mønter cirkulerede i riget. Etableringen af et nyt nationalt møntvæsen med flere forskellige møntenheder end blot penningen samt kampen mod de udenlandske mønter kendetegner nærmest hele perioden fra ca. 1380-1480. Det kronologiske skel er især placeret omkring år 1480 frem for f.eks. det runde årstal 1500 for ikke at bryde perioden under kong Hans (1483-1513) op i to. I slutningen af 1400-tallet og omkring år 1500 skete der meget nyt med møntvæsenet: Genoptagelse af udmøntninger i Norge, de første danske guldmønter, større udmøntninger af skillinger/større sølvmønter og København bliver møntsted. Derudover byder denne tid også på produktion af en række forskellige mønttyper, mens der i den lange periode under Christian 1. (1448-1481) kun blev fremstillet hviden, som den eneste mønttype – og det kun i Malmø.

Møntvæsenet i perioden ca. 1380-1480 er desuden kendetegnet ved, at bisperne formentlig ikke længere havde direkte andel i produktionen, samt at beskatningen i form af årlige eller jævnlige tvangsomvekslinger med gebyrer heller ikke fandt sted. De træk hørte nu fortidens møntvæsen til. Den direkte indtægt ved møntproduktionen var nu værdiforskellen, altså kursforskellen, mellem møntens metalværdi og den eventuelle højere pålydende værdi. Man kunne også sige, det var kursforskellen mellem mængden af ædelmetal og møntens kursværdi, hvor der fra

FIG. 6.6
Unik hvid med bispestav
Fra mønten i Næstved ca. 1403-1413 findes en type hvid med krone på forsiden og bispestav på bagsiden. Det er tilsyneladende rigets sidste vidnesbyrd om en bispeandel i en udmøntning. Mønten kendes kun i ét eneste eksemplar, hvilket for middelalderens møntvæsen er særdeles ualmindeligt. Det tyder på en minimal udmøntning og/eller udbredelse, og udmøntningen kan altså ikke have haft nogen særlig betydning i 1400-tallets møntvæsen.

sidstnævnte skal fratrækkes møntens produktionsomkostninger eksklusiv ædelmetallet. En mønts eventuelt højere pålydende værdi end indholdet af ædelmetal kunne være fastsat af kongen i form af den pålydende værdi, men kunne også i sig selv skyldes efterspørgsel efter bestemte typer. Møntforringelsernes tid var ikke forbi, og jævnligt blev metalindholdet i tidens mønter sænket uden oplysning derom, eller uden at mønttypens motiv, indskrift eller andet blev ændret. Det gav indtægt til møntherren, især var det fordelagtigt, indtil forskellen mellem pålydende værdi og metalværdi blev opdaget.

Et andet træk ved møntsystemet, der hørte fortiden til, var landsdelsmøntsystemet med opdeling af riget i to-tre cirkulationsområder. Nu var der principielt ét system. Det vil sige én cirkulation for hele riget. Der skulle ikke længere veksles, når man rejste på tværs af riget. Det hang også sammen med, at selve møntproduktionen, der dog fortsat udelukkende bestod af sølv- og kobbermønter, blev organiseret på en anden måde uden bisper, adskillige kongelige og gejstlige møntmestre og utallige mønttyper af penninge med forskellige motiver, som blev produceret indenfor korte tidsperioder (fig. 6.6). Der blev generelt også produceret mønter på færre steder, og der må utvivlsomt have været betydelige udfordringer med distribution og dermed cirkulation af mønter i riget, når der i størstedelen af tiden kun blev produceret ét eller to steder i riget.

Problemer med cirkulation, distribution og formentlig utilstrækkelig møntforsyning hænger sammen med et af de gennemgående temaer, nemlig møntbrugens omfang. Hvordan udviklede møntøkonomien sig i denne overordnede lavkonjunkturperiode? Var mønter mere eller mindre udbredte på landet end f.eks. i første halvdel af 1300-tallet? Med de forskellige udenlandske mønter og efterhånden også indenlandske mønter med forskellige pålydender er det måske også muligt at se en endnu mere differentieret møntbrug, f.eks. forskelle mellem mønter især anvendt til opsparing og/eller større transaktioner og de mindste og mest udbredte mønter, der især faciliterede de mindre og oftere forekomne betalinger. Fokus vil ligesom i forrige kapitel om ca. 1241-1380 være på de rurale forhold, og et fortsat åbent spørgsmål er, hvor længe de dårlige danske penninge fra første halvdel af 1300-tallet blev ved med at være til stede i cirkulationen. Måske udgjorde de lidt ind i 1400-tallet det nederste lag i møntbrugen og blev så på sin vis afløst af de kobbersterlinge, som blev produceret i enorme mængder i 1420-1430'erne. Ligesom i forrige kapitel vil der løbende gennem kapitlet blive henvist til mønter, som er registreret i perioden 2015-2016.

FIG. 6.7
Kobbersterling og hvid
Periodens to mest udbredte mønter var af henholdsvis kobber og sølv. Erik af Pommerns kobbersterling ses her i konserveret tilstand, hvor kobberets oprindelige farve træder tydeligt frem. I modsætning til denne var hviden en sølvmønt, selvom dens sølvindhold ofte kun var ⅓ af dens vægt.

Dette er mønter, som er sagsbehandlet som danefæ på Nationalmuseet, og de er hovedsageligt fundet med metaldetektor af amatørarkæologer.

Erik af Pommerns kobbersterling er, når penningene fra 1200-1300-tallet ikke ses som én type, den mest udbredte middelaldermønttype i Danmark (fig. 6.7). Den synes fundmæssigt at være til stede nærmest overalt. Den derefter mest udbredte middelaldermønt er hviden, som også findes i betragteligt antal (mindst 100 fra ca. 1440-1513, hvoraf mindst 40 stammer fra ca. 1440-1480, registreret som danske fund i perioden 2015-2016), men på ingen måde i samme antal som kobbersterlingen (mindst 390 registreret som fund fra 2015-2016). Det er i den forbindelse imidlertid væsentligt, at hviden var markant mere værd end kobbersterlingen.

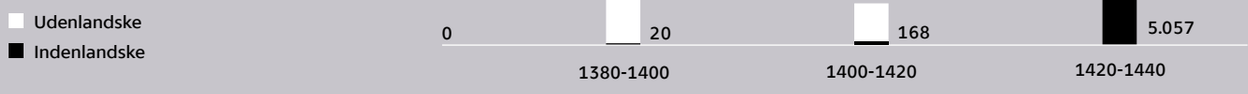
SKATTEFUND FRA CA. 1380-1480 MED MINDST 10 MØNTER
FUNDET I DET NUVÆRENDE DANMARK FREM TIL MIDTEN AF 1980'ERNE FORDELT PÅ 20 ÅRS INTERVALLER[4] **TABEL 6.1**

	CA. 1380-1400	CA. 1400-1420	CA. 1420-1440	CA. 1440-1460	CA. 1460-1480	TOTAL
Skatte	19	7	16	2	2	46
Minimum antal mønter	12.937	2.348	6.412	76	565	22.338
Indenlandske mønter	20	168	5.057	41	131	5.417
Udenlandske mønter	12.917	2.180	1.355	35	434	16.921
Skatte kun med indenlandske mønter	0	0	7 (ca. 456 mønter)	1 (ca. 32 mønter)	1 (ca. 34 mønter)	9 (ca. 522 mønter)
Skatte kun med udenlandske mønter	13 (ca. 2.757 mønter)	1 (ca. 160 mønter)	1 (ca. 12 mønter)	0	0	15
Skatte med både ind- og udenlandske mønter	6 (ca. 10.180 mønter)	6 (ca. 2.188 mønter)	8 (ca. 5.944 mønter)	1 (ca. 44 mønter)	1 (ca. 531 mønter)	22 (ca. 18.887 mønter)

FIG. 6.8

UDEN- OG INDENLANDSKE MØNTER I SKATTEFUND CA. 1380-1440

Antal inden- og udenlandske mønter i danske skattefund fra perioden ca. 1380-1440.[5]

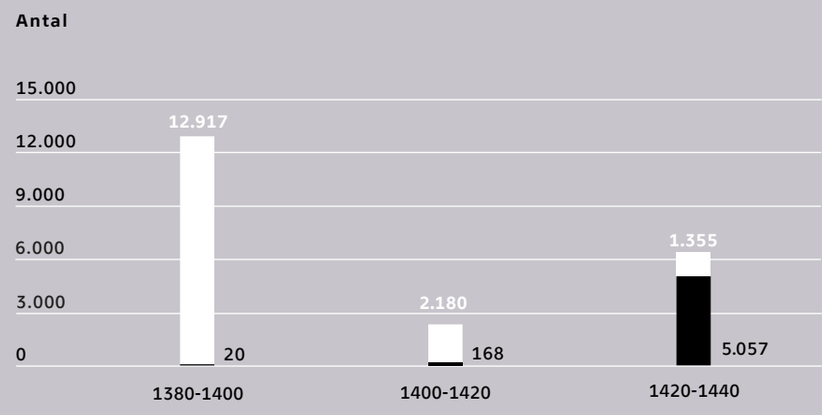
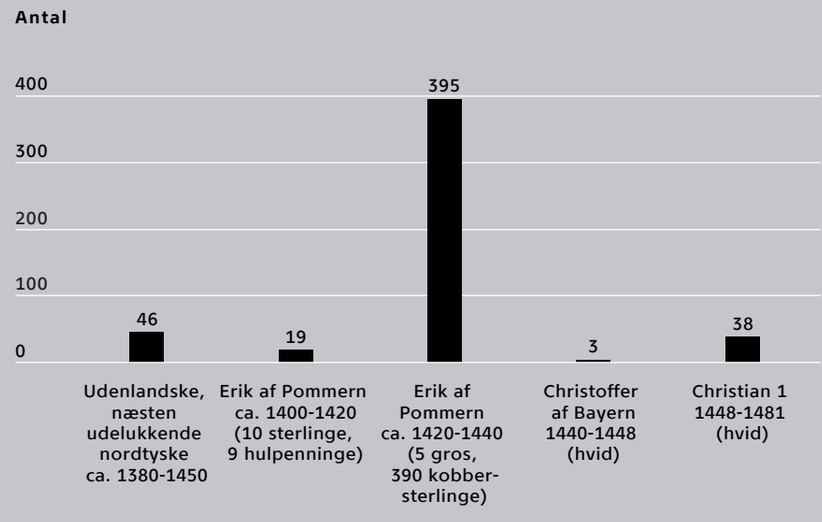

FIG. 6.9

FORDELING AF 501 ENKELTFUNDNE MØNTER FRA CA. 1380-1480

Registreret på Nationalmuseet i perioden 2015-2016. Der skal især tages forbehold angående bestemmelserne og dateringerne af brakteaterne/hulpenningene i de to første søjler.

Hviden var nemlig en sølvmønt, ganske vist en lille en på ofte ca. 0,75-1 g med et sølvindhold, der typisk var 0,2-0,3 g eller derunder. Den blev produceret med større mellemrum fra 1370'erne til 1686, men først og fremmest i enorme antal i perioden ca. 1440-1513, hvor den sammen med de lidt sjældnere skillinger må have domineret alt andet end den øverste del af møntomløbet, hvor udenlandske guldmønter var fremherskende. 1 skilling (=3 hvid) startede som en betydelig sølvmønt fra ca. 1440 og blev produceret helt frem til 1870'erne, hvor systemet med 1 rigsdaler svarende til 96 skilling samt sølvmøntfod ophørte til fordel for guldmøntfod og nutidens decimalsystem med 1 krone svarende til 100 øre. Da var skillingen blot blevet til en lille bronzemønt.

Forskningsmæssigt hører perioden ca. 1380-1480 til blandt de mindst analyserede og beskrevne i rigets pengehistorie. Der er relativt få publicerede større forskningsbaserede fremstillinger, og de er generelt ikke af nyere dato. Den væsentligste typologi over periodens mønter er *Unionstidens udmøntninger*, der er fra 1972. Det er her også væsentligt at fremhæve den meget nyttige korpuspublicering *Danmarks Middelalderlige Skattefund* fra 1992 over periodens skattefund.[6]

Der er i forhold til forrige kapitel og især dele af 1300-tallet tale om væsentligt færre skattefund fra ca. 1380-1480. 46 skattefund bestående af mindst 22.338 mønter fra den periode i korpuspublikationen er fundet brugbare til analyser i dette kapitel (tabel 6.1). 17 skattefund er sorteret fra på grund af størrelse (under 10 mønter) og/eller utilstrækkelige fund- og indholdsoplysninger. De 46 skattefund er ingenlunde jævnt fordelt

over perioden, og hverken lavkonjunkturer, krigshandlinger eller de på tidspunktet udbredte mønters usædvanligt høje eller lave værdi synes umiddelbart at kunne forklare mønstret. De skarpe dateringer efter yngste mønts tidligste fremstillingstidspunkt giver skarpe opdelinger, og det er nok rimeligt at antage, at i det mindste nogle skatte placeret i henholdsvis 1380-1400 og 1420-1440 kan være tabt eller deponeret i det efterfølgende årti.

Enkeltfundsmaterialet er rigere. Der er på Nationalmuseet registreret 4.477 fundmønter i 2015-2016, hvoraf langt de fleste er enkeltfund. Antagelig mellem 500 og 550 af de 4.477 mønter er fra ca. 1380-1480. Usikkerheden i antallet skyldes primært, at visse mønter er utilstrækkeligt identificerede med hensyn til a) type f.eks. på grund af fragmentering, nedslidning eller korrodering eller b) datering – det gælder primært nordtyske brakteater. Det kan som omtalt i forrige kapitel være svært eller endog umuligt at skelne mellem enkeltfund og skattefund. Det gælder også for de mindst 500 mønter fra ca. 1380-1480, hvoraf antageligt en lille del er fra (endnu) ikke-erkendte små skattefund, f.eks. mindre punge indeholdende primært kobbersterlinge.

De enkeltfundne mønter fordeler sig uhyre skævt på perioden uanset hvilken målestok man anvender (fig. 6.9), selv hvis man tager højde for kobbersterlingenes ringe værdi. Skævheden gælder også i forhold til skattefundene, hvis fordeling de heller ikke er meget sammenfaldende med hverken kronologisk eller indholdsmæssigt. Det skyldes den i enkeltfundene totale dominans af kobbersterlingene og deraf også den relative underrepræsentation af de udenlandske mønter i forhold til skattefundenes mængder deraf indtil i hvert fald omkring 1420 (fig. 6.8).

Omfanget af bevaret skriftligt kildemateriale er væsentlig større end tidligere, men desværre er en markant lavere andel udgivet. Det skyldes ikke mindst, at den imponerende udgivelse af *Danmarks Riges Breve* endnu primært dækker perioden før år 1400. Derimod gælder det til gengæld, at der er bevaret og også publiceret vigtigt regnskabsmateriale. Her skal blot særligt nævnes *Skovklosterregnskaberne*, der stammer fra benediktinerklosteret i Næstved 1467-1481.[7] Det er antageligt Nordens ældste bevarede godsregnskab. I modsætning til mange andre regnskaber udmærker det sig især ved ikke at være normativt. Det handler ikke om, hvad f.eks. bønderne skulle betale, hvorved det blandt andet er uklart om de betalte og i givet fald med hvad. Derimod angiver *Skovklosterregnskaberne*, hvad der rent faktisk blev betalt og i hvilken form for penge (mønter og naturalier). Regnskaberne vidner om, at mønter var til stede på landet, men også at møntøkonomien var sekundær i forhold til naturaløkonomien på Sjælland, når der skulle betales landgilde. *Skovklosterregnskaberne* er således særligt interessante for analyser af møntbrugen, som vi skal vende tilbage til i slutningen af kapitlet.

Handel i Danmark og med udlandet

Omkring år 1400 var store dele af den danske handel på hansestædernes hænder. Det gjaldt også dele af detailhandlen. Den store købstadsforordning fra 1422 skulle ændre på det, da den betød, at hansekøbmændene kun skulle handle en gros. Det vil sige, at de kun skulle handle en gros med de danske købmænd, der fra købstædernes opland opkøbte varer og også forestod detailsalget. Med andre ord kan periodens handel efterhånden lidt groft deles i tre led. Det nederste niveau med detailhandel på torve og markeder samt danske købmænds opkøb. På det midterste var det nationale engrosled, der i betydelig – men aftagende grad – fandt sted mellem danske og udenlandske købmænd, især hanseatiske.

Det øverste niveau var import- og eksportleddet, der længe var domineret af hanseaterne, men langsomt mere og mere overgik til andre. I virkeligheden var det ikke så simpelt. Eksempelvis blev masser af opkøb på landet foretaget af danske bønder eller udlændinge, ligesom bønder også jævnligt selv stod for eksport af varer. Det havde i den forbindelse selvfølgelig stor betydning, at der kunne lastes og sejles fra uendeligt mange steder langs de danske kyster samt at der i forhold til de store eksportmarkeder sydpå kunne være ganske kort vej f.eks. fra øerne syd for Sjælland og i det sydfynske øhav.[8]

FAKTA

HANSEFORBUNDET

En gruppe af nordeuropæiske byer, hovedsageligt tyske, slog sig sammen i et handelsforbund i 1200-tallet. Forbundet har fået sit navn efter det tyske ord hanse, der betyder *gruppe* eller *(handels-)selskab*.

Forbundet havde en betydende rolle i handel og skibsfart i hele det nordlige Europa. Det dominerede handlen i Nordeuropa fra ca. 1300-1600 og havde kontorer i de store byer som London, Brügge, Bergen og Novgorod i Rusland.

Hanseforbundets medlemmer var købmænd i byer, der jævnligt mødtes efter år 1356 ved de såkaldte *Hansedage*, der ofte blev afholdt i Lübeck. Medlemmerne mødtes for at indgå handelsaftaler og for at træffe beslutninger om fælles problemer. Ved fælles hjælp udviklede købmændenes hjembyer sig således til nogle af tidens største økonomiske handelscentre, og beslutningerne på hansedagene kom til at påvirke handelen og den økonomiske udvikling i store dele af Europa. Det betød endvidere, at byerne fik stor politisk indflydelse, og det var ikke kun ad diplomatiets vej, men sommetider også gennem blokader eller direkte militære handlinger, at forbundets medlemmer søgte at gennemtvinge deres ønsker. Eksempelvis fik Christian 1. i 1471 lybsk pengehjælp til sit angreb på Sverige mod et løfte om lybsk saltmonopol i sine riger.

FIG. 6.10
Hanse-kogge
Koggen var datidens mest almindelige fragtskib i Nordeuropa og er i dag i sig selv et symbol på Hanseforbundet. Det var ikke særlig manøvredygtigt, men det kunne rumme en forholdsvis stor last. Her ses en kogge afbildet på et middelalderligt segl fra Hansestaden Stralsund fra året 1329.

For at begrænse eksporten af landbrugsprodukter og den megen handel udenom købmænd og købstæder blev der fra midten af 1400-tallet og i løbet af senmiddelalderen for hver enkelt købstad angivet, hvilket opland, der skulle høre til den enkelte købstad. Bønderne i oplandet skulle bruge købstadens torv, hvor der ofte var markedsdag én dag om ugen. Oplandet, de såkaldte *cirkumferenser*, var således handelsmæssige læbælter. De kunne dække bestemte områder f.eks. hørte øen Møn til købstaden Stege, og Langeland hørte til Rudkøbing, men det var typisk området i to mils udstrækning fra købstaden. De to mil blev traditionelt opfattet som den distance en bonde kunne køre frem og tilbage med sin vogn pr. dag. Cirkumferenserne fik stor betydning for tidens handelsstruktur og møntcirkulation. For cirkulationen af mønter fandt det væsentligste lokale og regionale omløb formentlig sted på markedet i købstæderne. Der købte købmænd f.eks. korn eller okser af bønderne fra købstadens forsyningsopland. Samtidig købte bønderne varer af købmændene eller andre. Købmænd, skibe og andre, der kom udefra, har været betydende for møntcirkulationen ved eventuelt at tilføre mønt fra andre købstæder, regioner osv. Cirkumferenssystemet med sin regulering og geografiske begrænsning af bøndernes og andres handel må have virket hæmmende på udviklingen af dele af den handel og møntcirkulation, som rakte udover købstaden og dens opland. Der er ikke foretaget undersøgelser af dette fænomen i 1400-tallet, men nye studier af møntopblandingen i Ebeltoft og Horsens i midten af 1600-tallet tyder på, at tilførslen af 'nye' mønter og den efterfølgende opblanding deraf gennem lokalcirkulation ikke har været tilstrækkelig til at udligne forlods etablerede geografiske forskelle i møntomløbet i de to byer.[9]

Den danske eksport i den periode som dette kapitel omhandler var især fisk, korn og okser, men f.eks. også heste såsom ca. 4.500 styk fra Fyn og Jylland pr. år og slagtet, saltet eller tørret oksekød. Eksporten af slagtet oksekød havde en nedadgående tendens, men der blev f.eks. så sent som i 1492 eksporteret 60.000 huder til hansebyen Lübeck. Der var til gengæld vækst i eksporten af heste og især af okser (stude), men i forhold til de 60.000 huder blev der på samme tid 'blot' fra Fyn og Jylland eksporteret 18.000 stykker levende okser (fig. 6.11). Dette tal skal ses i forhold til 13.000 i 1485 og 26.000 i 1501. Okseeksporten tog for alvor fart i slutningen af 1400-tallet. Det fik stor betydning for indtjeningen af gode mønter til riget, hvilket også kom til at påvirke møntomløbet. Der var stor efterspørgsel på oksekød fra de voksende byer i Europa, hvoraf især de nederlandske byer via Nordvesttyskland fik dansk oksekød på bordet. De omtalte ændringer i landbruget med større områder til græsning var befordrende for imødekommelsen af den enorme efterspørgsel på kød. Til gengæld var det ikke muligt eller i hvert fald ikke økonomisk hensigtsmæssigt selv at opstalde og fodre dyrene om vinteren. De dyr, der skulle eksporteres, blev derfor efter sommerens opfedning ved græsning drevet til de nordvesttyske marskområder for den sidste opfedning, inden de blev drevet videre mod deres endelige destination, hvor de blev slagtet.[10]

Eksporten af fisk var fortsat meget stor – ikke kun fra Skånemarkedet, men fra hele riget. Der blev formentlig årligt eksporteret mindst 150.000 tønder saltede sild fra Skånemarkedet, og der var fortsat tale om et meget stort varemarked, som havde betydning for en stor del af handlen og møntomløbet i andre dele af riget. Skånemarkedet var en økonomisk og monetær motor for riget, også for de kongelige finanser, som modtog store indtægter i form af forskellige afgifter tilknyttet markedet og eksport, som udløb her fra. Skånemarkedets omfang og betydning aftog imidlertid gennem 1400-tallet, formentlig fordi sildestimerne svømmede andre steder hen. Således var der vækst i fiskeriet ved både Malmø og København, der som led i deres betydelige udvikling og tiltagende størrelse også kom på banen som møntsteder i henholdsvis 1440'erne og 1490'erne.

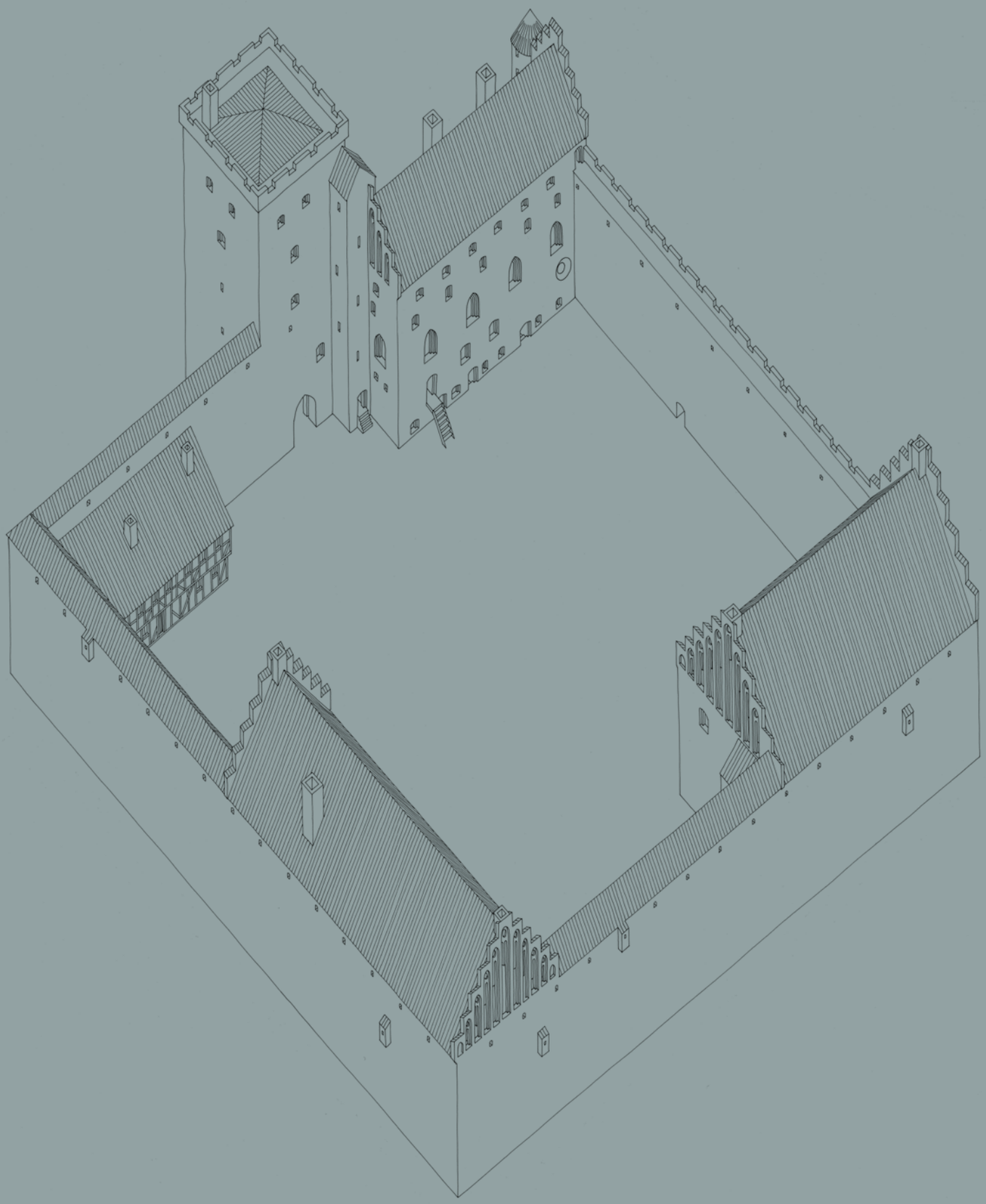

FIG. 6.11
Oksevejen
Hærvejen kaldtes med rette også tidligere *Oksevejen*. Gennem århundreder blev titusindvis af danske okser drevet ad netop denne vej ned gennem Jylland på vej mod de mange europæiske købstæder, hvor godt oksekød var i høj kurs.

De faldende indtægter fra Skånemarkedet var formentlig en medvirkende årsag til indførelsen af Øresundstolden (1429-1857), der politisk havde stor betydning for f.eks. tidens konflikter med hansestæderne, særligt Lübeck (fig. 6.12). For møntvæsenet havde Øresundstolden også betydning. Fra især 1497 eksisterer der gode oplysninger om Øresundstolden qua den unikke række af bevarede regnskabsprotokoller/toldbøger. Tolden var dels af umiddelbar økonomisk betydning for de kongelige finanser. F.eks. synes tolden under kong Hans i et år at kunne udgøre 10-15.000 mark af kongens samlede indtægter på ca. 70-80.000 mark, altså måske 10-20%. Beløbet og andelen var formentlig lavere tidligere i 1400-tallet, men det var en betydelig indtægtskilde. Dels var Øresundstolden en indtægt direkte i mønt, altså i ædelmetal, som må antages i nogen grad at være brugt til national møntproduktion, selvom mange gode udenlandske mønter nok blev brugt til kongelige udgifter nationalt og internationalt uden at blive ommøntet. Tolden var principielt en engelsk nobel pr. skib, men den blev i tilsyneladende stigende grad betalt i forskellige andre mønttyper af guld eller sølv.[11]

FIG. 6.12
KROGEN

Tegningen viser, hvordan Kronborgs forgænger Krogen formentlig har taget sig ud i 1400-tallet. Borgen skulle bevogte indsejlingen til Øresund og inddrive den nyopfundne Øresundstold. Dermed blev borgen hurtigt en af landets vigtigste set fra et økonomisk perspektiv.

Mønttyper og møntregning

Når der ses bort fra kobbersterlingen var alle danske mønter i denne periode lavet af en sølv-kobberlegering. Det nye danske møntvæsen, der blev skabt i årtierne efter år 1400, byggede på det lybske møntvæsen. Udviklingen af møntvæsenets typer og standarder frem til i hvert fald midten af 1400-tallet blev, som vi siden skal se, påvirket af udlandets typer samt forhandlinger med og klager fra Lübeck og andre hansestæder.

I det lybske system gik der 16 skilling på 1 mark, der længe blot eksisterede som regnemønt og ikke som en fysisk mønt. I Danmark blev der først udmøntet hele markstykker i 1500-tallet. En regnemønt var typisk en ikke-udmøntet teoretisk enhed (ofte hovedmønten), der blev brugt til regnskaber samt angivelse af priser, møntfod m.v. Skillingen kunne deles i to søslinge/sechslinge, tre hvide/witten, fire sterlinge eller 12 penninge, hvoraf sidstnævnte kunne deles i to skærve.

I anden halvdel af 1300-tallet var hovedmønten i det lybske system witten (1 hvid, 4-penning), der i 1375 var fastsat til 176 witten på den 13-lødige mark. Denne mark var den kølnske vægtmark, der var ca. 230 g. Sølvindholdet/lødigheden angives i lod, og rent sølv er 16 lødigt, så 13 lod/13-lødige vil sige $^{13}/_{16}$, dvs. 812,5‰ rent sølv. Det betyder, at den lybske witten skulle produceres i en sølv-kobberlegering bestående af 812,5‰ sølv, samt at 176 witten tilsammen skulle indeholde ca. 187 (81,25% af 230 g) g rent sølv. Med andre ord betød denne forordnede møntfod, at én witten i gennemsnit skulle veje omkring 1,31 g og indeholde omkring 1,06 g rent sølv.

Efter at have produceret ensartede mønter siden 1350-60'erne dannede de tre hansestæder Lübeck, Hamburg og Wismar i 1379 en møntunion kaldet Den Vendiske Møntunion (fig. 6.13). I 1381 blev unionen udvidet med de tre hansestæder Lüneburg, Rostock og Stralsund. De slog mønt med ensartet bagsidepræg og efter samme standard. Standarden var forbedret en smule sammenlignet med tidligere, og fra 1379 var standarden for witten 176 styk på den 13½-lødige mark, mens der af den mindre sølvmønt, viertelwitten (= 1 penning), skulle produceres 516 styk af den 9-lødige mark. På grund af blandt andet stigende sølvpriser blev standarden forringet senere i 1300-tallet. Her blev det også udbredt at producere sechslinge (= søslinge, seks penninge) og dreilinge (tre penninge), der havde en anden type motivfællesskab. Nemlig at de på begge sider skulle have den udstedende bys byvåben.

Den storstillede møntproduktion i de nordtyske hansestæder betød, at der også blev produceret mønter i Flensburg i anden halvdel af 1300-tallet under sønderjyske hertuger og holstenske grever. Der var også andre aktive møntsteder i og nær Slesvig-Holsten: Hamburg, Itzehoe, Kiel, Neustadt, Oldesloe og Rendsburg (fig. 6.14). Selvom Flensburg ikke var tilsluttet møntunionen, så var byens mønter kraftigt inspireret af mønter fra Den Vendiske Møntunion, hvilket i betydelig grad også var tilfældet for mønterne fra Itzehoe, Neustadt, Oldesloe og Rendsburg.[12] En lignende situation gør sig gældende for den møntproduktion, der startede i Ribe formentlig i anden halvdel af 1370'erne. Denne produktion af hvide var nok foranlediget af Flensburgs udmøntninger af witten. Den interessante byudmøntning af hvide i Ribe, som omtales yderligere senere, var den eneste i riget før ca. 1403, hvor udmøntningerne i Næstved startede.

Fra ca. 1412-1413 kom et møntsted i Lund igen på banen. På dette tidspunkt var der formentligt gået 35-40 år, siden penningudmøntningerne i Lund var stoppet. På møntstedet i Lund og rigets øvrige møntsteder blev der især produceret sterlinge, der også blev kaldet en *engelsk* og svarede til tre penninge, altså teoretisk ¾ hvid. Der blev også produceret mange penninge og nogle meget sjældne halvpenninge (en skærv, kun i Næstved) og hvide (kun i Næstved). Penninge og halvpenninge blev fremstillet i brakteatteknik dvs. mønterne var præget ensidigt. Den meget udbredte penning, der havde en krone som motiv, kaldes på grund af dens hule form for hulpennnig eller kronehulpenning.

FIG. 6.13

WITTEN FRA DEN VENDISKE MØNTUNION

Witten fra de seks hansestæder i Den Vendiske Møntunion. Mønterne har ensartede bagsider med kors, men særegne forsider med symboler for den enkelte by i unionen.

LÜBECK

TOHOVEDET ØRN

HAMBURG

TÅRNE

WISMAR

OKSEHOVED

LÜNEBURG

LØVE

ROSTOCK

GRIF

STRALSUND

STRÅLER/PIL

FIG. 6.14
Nordtyske møntsteder
På kortet ses byerne i Den Vendiske Møntunion samt de møntsteder, der var aktive i anden halvdel af 1300-tallet i Slesvig-Holsten. Ribes byudmøntning var på daværende tid den eneste i Danmark.

- Byerne i Den Vendiske Møntunion
- Andre møntsteder

Udover den dårlige kobbersterling fra 1420-1430'erne bestod den danske møntproduktion i 1420'erne af rigets første søsling, der som enhed svarede til ½ skilling. I 1430'erne blev den danske pengehistories eneste gros produceret. Den var inspireret af den succesfulde franske gros turnois og var (teoretisk) en 9-penning, men dens sølvindhold svarede slet ikke dertil. Det var ligesom kobbersterlingen (teoretisk = 3-penning) en ringe mønt fra Erik af Pommerns regeringstid. De følgende 10 år fra ca. 1440-1448 bød på produktion af sterlinge, hvide og skillinger (principielt 12 penninge), når der ses bort fra en uhyre sjælden søsling, som blev produceret i Lund ca. 1440-1442. De første danske skillinger er fra 1440'erne, da enheden tidligere kun fungerede som regnemønt. Skillingen var den største danske sølvmønt frem til Christian 2.'s tid, og den blev enormt udbredt i 1500-1800-tallet, men sank nærmest kontinuerligt i værdi. Fra at have været den største danske sølvmønt endte skillingen som mønten med det næstmindste pålydende ved afskaffelsen i 1870'erne. Det skal dog pointeres her, at der under Christian 1. kun blev produceret hvide – og kun i Malmø.

Selvom der var normative værdiforhold mellem de forskellige møntyper f.eks. 1 hvid = 4 penninge, så var virkeligheden noget ganske andet. Sølvindholdet i typerne skiftede og kunne fra starten være lavere end den teoretiske standard. Der kan således ikke opstilles almene gyldige oversigter over det reelle værdiforhold med hensyn til ædelmetal mellem to mønttyper. Det afhænger af det konkrete tidspunkt, og hvis der er tale om kurs fremfor kun ædelmetalindhold, så vil den blive afgjort af det pågældende steds udbud og efterspørgsmål på betalingsmidler eller andet. Danske mønter blev vurderet, og deres umiddelbare værdi i forhold til f.eks. de lybske blev offentliggjort, så udenlandske handlende og eventuelle andre modtagere af danske penge havde noget at rette sig efter. Det er sådan set det samme som nutidens offentliggørelse af valutakurser. De udenlandske vurderinger havde dengang stor betydning for dansk møntpolitik, men til

gengæld ikke direkte, når der var forhandlinger om mindre betalinger i gang på f.eks. et nationalt marked. Den problemstilling, hvor ædelmetalindholdet altid var vigtigt – og måske vigtigere end de offentligt fastsatte standarder, regler m.v. – gør det ikke blot vanskeligt at udtale sig om værdiforhold mellem mønter, men også om deres købekraft. Der er qua reglerne om udbud og efterspørgsel tale om øjebliksbilleder, der kun med betydelige forbehold må forsøges generaliserede.

Møntvæsenet fra ca. 1375-1480

Rigets møntomløb i 1380-1390'erne var fuldkommen domineret af udenlandske, primært tyske, mønter. Som omtalt i forrige kapitel var der dog formentlig fortsat en vis cirkulation af de dårlige danske penninge produceret tidligere i 1300-tallet i de nederste lag af møntomløbet, men det behandles ikke yderligere her. Tiden omkring 1380 bød desuden på genoptagelsen af møntproduktion i riget med udmøntninger i Ribe. De to temaer henholdsvis udmøntningerne i Ribe og de udenlandske mønters nærmest totale dominans er i denne rækkefølge emne for dette afsnit.

Dansk møntproduktion genoptages

Den første danske mønt, som blev produceret efter ophøret af penningudmøntningerne i 1300-tallet, var hviden fra Ribe. Det var også den sølvindholdsmæssigt bedste og største mønt, der siden vikingetiden var produceret i riget. Som nævnt var den internationale pengehistoriske baggrund hansestædernes store udmøntninger af witten. For Ribe var det nok den relativt nærtliggende produktion i Flensburg, der satte skub i møntproduktionen i den jyske købstad. Samtidig har den ejendommelige hvid fra Ribe en bagside, der motivmæssigt må siges at efterligne de nordtyske witten fra 1370'erne – i særdeleshed de lüneburgske, men til dels også de hamburgske. Det ejendommelige ved Ribes witten handler imidlertid især om indskrifterne, og hvad der formentlig deraf kan udledes omkring udmøntningen. Bagsidens indskrift angiver i tråd med de udenlandske forbilleder det konkrete møntsted: MONETA RIPENS. Det vil sige mønt fra Ribe – altså fra selve byen Ribe – ikke noget med direkte relation til samtidens regenter som f.eks. Valdemar Atterdag (1340-1375), hans barnebarn Oluf (1376-1387) eller Olufs mor dronning Margrethe 1. Forsideindskriftens tre varianter er endnu mere markant og understøtter samtidig, at der er tale om en byudmøntning: CIVITAS RENGNI, CIVITAS REGNI eller CIVITAS IN REGNO, der alle betyder by i kongeriget (fig. 6.16).

FIG. 6.15
Hulpenninge under Erik af Pommern
Penninge fra Erik af Pommerns tid. Den ene kaldes kronehulpenning, og den er langt den mest almindelige. Den anden er ualmindelig og kaldes for lebard. En lebard er på mønter (heraldisk) en løve med hovedet set forfra (en face).

FIG. 6.16
Hviden fra Ribe
Møntens stil og indskrift ligner meget dens nordtyske forbilleder (fig. 6.13). Der er tale om en byudmøntning, som ikke fik den store indflydelse i samtidens møntomløb. Indskriften på den her viste mønt (CIVITAS RENGNI/MONETA RIPENS) viser, at stempelskæreren næppe var latinkyndig, idet der på forsiden rettelig skulle have stået CIVITAS REGNI – "kongerigets by".

Det er altså ikke umiddelbart en møntproduktion, der er en del af en national monetær genrejsning. Der er tale om en byudmøntning, hvor udstederne, som formentlig var borgerne i Ribe, bevidst politisk får markeret byens tilhørsforhold til kongeriget Danmark, som der på dette tidspunkt var strid omkring. Udmøntningen fik også markeret den velhavende bys rolle og evner i forhold til de mange møntudstedende handelsbyer i det nordtyske område. Måske var Ribe i 1300-tallet den handelsmæssigt vigtigste by i Jylland med voksende national og international handel især til England og Flandern.[13]

Ribe-hvidens datering er baseret på dens forekomst i skattefund, samt at den efterligner typer, der formentlig er fremstillet i 1370'erne og senest i 1381. Udenlandske mønttyper produceret fra 1381 og frem har ikke været forlægget for Ribe-hviden, og det indikerer, at udmøntningen startede tidligere end 1381. Der var i midten af 1370'erne megen uro og strid i og omkring Ribe, og først fra omkring år 1377 synes der at være relativt stabile magtforhold der. På nogenlunde samme tid fik byrådet overladt det kongelige fogedi (fogedens embede/ansvarsområde) i byen, der normalt – og igen fra 1382 – hørte til slotshøvedsmanden på Riberhus. De mindre kaotiske magtforhold og besiddelsen af fogediet, der måske indebar en form for ret eller accept til udmøntning til byrådet, der formentlig stod for udmøntningen, tyder på, at Ribe-udmøntningen tidligst startede omkring 1377. Noget tyder på, at udmøntningen hang sammen med fogediet, der senest i 1382 gik tilbage til Riberhus. Det er tvivlsomt, om udmøntningen fortsatte i 1380-1390'erne. Der kendes ikke andre Ribe-hvide end den her omtalte type. Der kendes f.eks. ingen senere Ribe-hvide med motiv, der efterlignede udenlandske typer, der blev produceret fra 1381. En datering af udmøntningen til ca. 1376-1381 synes på nuværende tidspunkt at være det mest oplagte. En alternativ, men mindre sandsynlig forklaring er, at udmøntningerne i Ribe stod på et stykke ind i 1380-1390'erne uden at motivet blev ændret. Ribe var selvsagt ikke bundet af de motivændringer, som Den Vendiske Møntunion medførte for andre byer. Vi ved endnu ikke nok om Ribe-hviden til at afgøre, om der er tale om én betydelig produktion i anden halvdel af 1370'erne, en langsom nærmest kontinuerlig udmøntning over mange år, mange kortvarige intensive udmøntninger med betydelige tidsrum i mellem eller en kombination af disse produktionsmodeller. Stempelstudier vil kunne belyse dette, men der er på nuværende tidspunkt tilsyneladende ikke bevaret tilstrækkeligt med eksemplarer af disse hvide til at kunne foretage tilfredsstillende stempelundersøgelser.[14]

FIG. 6.17 og 6.18
Skatten fra Lilletorv, Aarhus
De 5.759 mønter var nedlagt i den her viste stentøjskande. Mønterne blev fundet af arbejdsmand A.P. Andersen, da han i december 1908 deltog i nedrivningen af den såkaldte *Borgmestergård* fra 1597. Gården, der i dag kan besøges i Den Gamle By i Aarhus, ses her yderst til højre på et maleri af Lilletorv fra 1848.

Hvidene fra Ribe kom næppe til at spille nogen særlig rolle i rigets møntcirkulation. Der kendes umiddelbart ingen enkeltfund af den, hvilket tyder på manglende betydning eller tilstedeværelse i det almindelige møntomløb. Hviden fra Ribe kendes dog fra seks danske og otte tyske skattefund (tabel 6.2), men her spillede de også kun en helt ubetydelig rolle uanset om der ses på antal eller vægt. Således var der kun en eller to styk i 13 af skattefundene, og der var 13 styk i det store Aarhusfund, som blev gjort i 1908 og som indeholdt 5.759 mønter (fig. 6.17 og 6.18).

SKATTEFUND MED RIBE-HVIDE[15] **TABEL 6.2**

FUND	OMRÅDE	MØNTER	RIBE-HVIDE
Lille Sevedø, Basnæs, DMS 228	S for Korsør	1.177	2
Vordingborg, Algade, DMS 229	Vordingborg	381	1
Allinggård, DMS 231	NØ for Silkeborg	71	1
Dragør, Deventergade, DMS 233	Dragør	220	1
Kalby, DMS 234	Ø for Næstved	2.559	2
Aarhus, Lilletorv, DMS 238 (fig. 6.18)	Aarhus	5.759	13
Ruhwinkel	Ø for Neumünster	6.832	1
Lübeck	Lübeck	92	1
Gardelegen	N for Magdeburg	Ca. 5.000	2
Hagenow	SV for Schwerin	192	1
Rüst	Ø for Schwerin	606	1
Zarnechow	SØ for Rostock	120	1
Lelkendorf	SØ for Rostock	1110	2
Brockhöfe	SV for Lüneburg	447	1
I alt		**Ca. 19.566**	**30**

FIG. 6.19
19 skatte
Den geografiske fordeling af skattefundene fra perioden 1380-1400. Skattene er forholdsvis jævnt fordelt over landet samt mellem datidens land- og byområder.

Selvom der ikke kendes enkeltfund af Ribe-hviden, så tyder forekomsten i 14 skattefund og nogle foreløbige stempelstudier af udmøntningen dog på, at der har været tale om en produktion af et vist omfang, formentlig titusindvis af mønter. Den geografiske udbredelse er interessant, og den viser overordnet, at hviden primært blev sendt, betalt eller på anden vis cirkulerede syd- og østpå, men den nåede også omkring i riget, hvor især de tre fund fra Sydsjælland, der selvfølgelig kan opfattes som del af en østgående strøm, må bemærkes. Den primære spredning langs især den nordtyske kyst mod øst ud mod Østersøen giver i forhold til datidens handel, mønttypen og hansestæderne ganske god mening.

Det er for ca. 1380-1400 ikke muligt på baggrund af enkeltfundene at opstille et vellignende billede af tidens mere almindelige møntbrug fordelt på typer, nationalitet eller kronologisk udvikling. Dels formodes en del af de ældre danske penninge fortsat at kunne være i cirkulation, og dels er det meget vanskeligt at datere en del af de nordtyske mønter. Det vanskeliggør forståelsen af tidens møntcirkulation. Det står imidlertid klart, at alle enkeltfund, der er registreret fra 2015-2016 og som potentielt er fremstillet i perioden ca. 1380-1400, er tyske mønter. På den måde er der overensstemmelse mellem enkeltfundsmaterialet og skattefundsmaterialet – og sidstnævnte må der i større grad end ellers tyes til, når man vil undersøge møntcirkulation fra ca. 1380-1400. Det er heldigvis en periode

19 SKATTEFUND
FRA CA. 1380-1400[16]

TABEL 6.3

MØNTFUND	DMS	INDENLANDSKE MØNTER	UDENLANDSKE MØNTER	FUNDOMSTÆNDIGHED M.V.
Bistrup, Nordsjælland	220		12	Havegravning
Næstved, Riddergade	222		52	Gravning i gårdsplads ved ældre bybebyggelse
Risegård, Bornholm	223		223+	Nylig ryddet eng på landet. Sølvske i fundet.
Flødstrup kirkegård, Fyn	224		96	Læderpung i grav
Gedesby kirkegård, Falster	225		20	På kirkegård ved et lig
Roskilde, Algade	226		65	Grundgravning
Kallerup, Vestsjælland	227		585+	Ved pløjning, fundet i lerkande
Lille Sevedø, Sydvestsjælland	228	2	1175	Gravning ruralt, i tinkande
Vordingborg, Algade	229	1	393	Grundgravning i ældre brandtomt, i kande af stentøj
Vålse, Falster	230		988	Havegravning, i tinbæger
Allinggård, Midtjylland	231	1	70	Grøftegravning
Viborg, Nytorvgyde	232		78	Grundgravning
Dragør, Deventergade	233	1	219	Nedlægning af vand- og gasrør
Kalby, Sydsjælland	234	2	2557	Grøftgravning, krus med tinlåg
Stege, Møn	235		252	Havegravning, i kande af stentøj
Nykøbing Falster, Brogade	236		147	Kældergravning. Sølvske samt fem små dragtsmykker (to hægter, tre maller) i fundet.
Viborg, Kompagnistræde	237		150+	Byggeriarbejde
Aarhus, Lilletorv (fig. 6.18)	238	13	5746	Grundgravning, i dunk af stentøj
Aarhus, Vestergade	239		89	Grundgravning
I alt		**20**	**12.917+**	

med mange skattefund – nærmest ét pr. år. De har også har en ganske pæn spredning geografisk, størrelsesmæssigt og fundstedsmæssigt f.eks. i forhold til land og by. Dette kombineret med, at skattefundene har en møntfordeling, som bestemt ikke står i modstrid med enkeltfundsmaterialet betyder, at skattefundsmaterialet må forventes at give et rimeligt indblik i, hvilke mønter, der blev brugt i almindelige transaktioner og ikke kun til opsparing eller som anden form for mindre aktiv kapital.

Udenlandsk mønt dominerer

De 19 skattefund fra perioden taler et tydeligt sprog, når det gælder nationalitet og mønttyper (fig. 6.19 og tabel 6.3). Fælles for skattene gør det sig gældende, at de indeholder få sølvgenstande udover selve mønterne (fig. 6.20 og 6.21). Tilsammen består de 19 skattefund af mere end 12.937 mønter, hvoraf kun 20 er indenrigske – og de 20 er Ribe-hvide fordelt på seks skattefund. Der er således tale om et møntomløb fuldkommen domineret af udenlandske mønter. De udenlandske mønter stammer næsten alle fra det nordtyske område inklusiv områder langs Østersøens sydlige kyster (Preussen, Pommern, Den Tyske Orden). Der er primært tale om tyske brakteater, witten og viertelwitten. I enkeltfund registreret i perioden 2015-2016 ses der kun tyske mønter fra denne periode, og blandt skattefundenes ca. 13.000 mønter er der kun relativt få andre udenlandske mønter.

FIG. 6.20 og 6.21
Sparsomt med sølvtøj
Sølvske fra Risegård-skatten fra Bornholm (tv.) samt sølvske og dragtsmykker fra Brogade-skatten fra Nykøbing Falster (herover). Der var ikke meget sølv – udover sølvmønter – i periodens skattefund.

Den lille gruppe udgøres især af ørtuger og artiger fra de resterende områder omkring Østersøen samt af forskellige mønttyper fra England, Skotland, Frankrig og Luxembourg.

Ribe-udmøntningen var en genoptagelse af møntproduktion i riget, men udmøntningen kan ikke beskrives som en national udmøntning, hvis formål var at bidrage til dækning af landets møntforsyning eller de kongelige finanser. Den havde – for Ribe-borgerne – et mere lokalt/regionalt formål af formentlig både politisk og handelmæssig karakter. Det lave stadie af rigets egen produktion og ikke mindst en national møntcirkulation totalt domineret af udenlandske mønter gjorde det til en vanskelig opgave at etablere et nyt dansk møntsystem. Der skulle reelt startes helt fra bunden både produktionsmæssigt og organisatorisk, selvom man med hensyn til selve møntsystemet kunne lade sig kraftigt inspirere af det lybske system. Det var, hvad rigets ledelse gik i gang med i de første år af 1400-tallet.

Ca. 1400-1420 – et nyt nationalt møntvæsen etableres

Blandt de 501 enkeltfundne mønter fra ca. 1380-1480, som er registreret i perioden 2015-2016, er der fra ca. 1380-1450 46 nordtyske mønter, hvoraf formentlig under halvdelen er fra ca. 1400-1420. Fra ca. 1400-1420 er der desuden 19 indenlandske mønter. Fordelingen mellem ind- og udenlandske mønter er måske nogenlunde lige i forhold til antallet – og måske sågar også i økonomisk værdi – af de enkeltfundne mønter, der antages at afspejle især de nederste dele af møntomløbet som de mindre og for så vidt daglige transaktioner. De 19 indenlandske udgøres af 10 sterlinge, hvoraf de ni er produceret i Næstved og den sidste i Lund, og ni hulpenninge produceret i Næstved og Lund. Syv af sterlingene er fundet i Jylland, og resten på Sjælland, mens hulpenningene fordeler sig med fire i Jylland og fem på Sjælland. Der er således også tale om en nogenlunde fordeling på landsplan, som selvfølgelig er stærkt påvirket af det lave antal fund og hvilke områder, der er registreret mønter fra i 2015-2016. Under alle omstændigheder er det værd at bemærke, at selvom der udelukkende blev produceret mønter i Næstved og Lund, så var mønterne udbredte også i de vestligste dele af riget. Materialet er alt for småt til at sige noget

præcist derom. Men det indikerer måske, at de monetære forskelle med hensyn til indenlandske mønter ikke har været så store, som det måske kunne forventes i lyset af den geografiske placering af møntproduktionen. Når det gælder forholdet mellem ind- og udenlandske mønter tegner møntsammensætningen i skattefundene fra ca. 1400-1420 et andet billede end enkeltfundene, men i begge tilfælde er de eneste indenlandske mønter af betydning for møntcirkulationen sterlingene og hulpenningene (tabel 6.4). ½-penningen (skærven) og to forskellige typer hvide produceret i Næstved kendes kun i relativt få eksemplarer fra få fund, og de må omløbsmæssigt have været af meget begrænset betydning. Skattefundene i tabel 6.4 indeholder kun 168 indenlandske mønter mod 2.180 udenlandske. Kun i én skat, Meløse-skatten, er de indenlandske i overtal. Dette viser den udenlandske mønts fortsatte dominans – i hvert fald, når det gælder opsparing og nok også i betydelig grad i cirkulation – især den øvre del med de mest værdifulde mønter. Selvom det næsten ikke er muligt, så er de udenlandske mønter i skattene i endnu højere grad end skattefundene fra ca. 1380-1400 fuldkommen domineret af tyske mønter. De 2.180 mønter er stort set alle sammen sølvmønter fra Nordtyskland inklusiv Preussen og Pommern – og så er der få andre primært fra de øvrige områder omkring Østersøen. Sølvmønterne er i endog meget stor udstrækning witten og dreilinge, men det skal også bemærkes, at der nu begynder at dukke enkelte guldmønter op.

FAKTA

EN WITTEN-SEIGER

FIG. 6.22
Seigeren fra Aalborg
Mønten placeredes på den firkantede plade til venstre, og hvis vægtstangen tippede over, var mønten 'overvægtig' og kunne med fordel smeltes om.

Ved udgravninger i 1961 på Budolfi Plads i Aalborg blev der fundet en *seiger*. En seiger er et simpelt, men ganske præcist, redskab til at sortere mønter efter vægt. En ophængt tværarm med et fladt hoved i den ene ende og en bestemt vægt, eventuelt et (udskifteligt) vægtlod, i den anden ende, betød, at en tung mønt faldt af det flade hoved, mens en lettere mønt blev liggende. På den måde kunne de tungeste og dermed bedste mønter sorteres fra.

Det var økonomisk fordelagtigt for den enkelte, men udvipning af de bedste mønter sænkede selvsagt kvaliteten af det samlede møntomløb. Vi ved ikke, hvordan der blev set på seigere i middelalderens Danmark, men det var næppe med glæde set fra kongemagtens side. Fra udlandet kendes der adskillige eksempler på strenge forbud mod udvipning, som nok har fundet sted i de fleste perioder med udmøntninger af ædelmetal. Det gælder også Danmark i senere perioder – helt frem til 1900-tallet, hvor der omkring 1920, stoppede med at være ædelmetal i cirkulationsmønterne. I nyeste tid blev seigere også brugt i møntproduktionen og i bl.a. banker, for de kunne også bruges til at sortere mellem undervægtige mønter og mønter med korrekt vægt, således at man f.eks. ikke modtog undervægtige guldmønter som betaling.

Seigeren fra Aalborg er en lille bronzesag på blot 17 g, der kan klappes sammen (fig. 6.22). Den er blot 81 mm lang. Den har let kunnet fragtes og har måske været anvendt af en vekselerer eller købmand på torvet i Aalborg. Den synes at være indstillet til at sortere mønter på mere end ca. 1,30 g. Det er derfor nærliggende, at den er fra anden halvdel af 1300-tallet eller senere, da den vægt passer ganske godt på den periodes witten fra hansestæderne Hamburg, Lübeck, Lüneburg og Wismar. Da de gik sammen i Den Vendiske Møntunion skulle deres wittens bruttovægt fra 1379 teoretisk være ca. 1,33 g.[17]

FAKTA

DEN ÆLDSTE DANSKE GULD-'MØNT'

FIG. 6.23
Guld-'mønten'

I 1739 købte den danske konge højesteretsassessor Niels Foss' (1670-1751) store møntsamling på ca. 5.000 stykker.[18] Samlingen indeholdt Danmarks ældste middelalder guld-'mønt', som kun kendes i det ene eksemplar.[19] Der er ikke tale om en rigtig mønt, men om et 2 mm tykt guldstykke på 9,55 g præget med stempler stort set svarende til stempler, der blev anvendt til prægning af sterlinge i Lund i 1410'erne. Indskrifterne er ERICVS REX DSN, Erik konge af Danmark, Sverige og Norge og MONETA LVNDENS, mønt fra Lund.

Vi ved ikke, hvorfra Foss havde mønten, men der er grund til at formode, at den er fra 1400-tallet. Som noget fuldkommen usædvanligt for tidens møntprægning, er den præget med et endog meget højt relief. Det er imidlertid sket med stempler med bogstaver, der både i stil og graveringsteknik svarer til 1400-tallets. Der er dog nok tale om en form for dybt skåret og ekstra fint særstempel. Der er en centerprik på forsiden, der har hjulpet ved gravering af motivet. Ganske atypisk er prikken stor og aftrykt positivt som det højeste punkt. Det gamle guldstykke har måske overlevet gennem tiderne som blandt andet hængesmykke. Guld-'mønten' har en reparation i kanten ud for en af korsarmene, der måske er rester af en øsken eller lignende.

Ligesom vi ikke kender denne unikke genstands historie før 1739, så kender vi heller ikke dens funktion. Det er imidlertid forkert at anse den for den første danske guldmønt. Den har en finhed på omkring 979-986‰, og dens guldindhold på omkring 9,35-9,41 g passer ikke til andre guldmønters. Der er muligvis tale om en form for præsentationsstykke til kongelig godkendelse, da man skulle i gang med at præge denne sterlingtype. Det vil i så fald knytte stykket til tiden omkring 1412-1413, hvor sterlingprægningen i Lund antages at begynde. Fremstillingen af guld-'mønten' foregik formentlig under de to nederlandske slægtninge Gerrit og Goswin Comhaer, der i 1413 omtales som møntmestre i Lund.[20]

Der kan dog også være fremstillet flere eksemplarer – og de eller blot det ene – kan have været fremstillet til gavebrug i højstatus kontekster. Et forsigtigt bud ud fra denne forklaring er, at denne Erik af Pommern guld-'mønt' blev givet i 1413 i forbindelse med dronning Margrethe 1.s begravelse i Roskilde Domkirke.[21]

DANSKE SKATTEFUND
FRA CA. 1400-1420[22]

TABEL 6.4

MØNTFUND	DATERING	DMS	INDENL.	UDENL.	BEMÆRKNINGER
Nakskov, Gåsetorvet (fig. 6.24)	Ca. 1400-1405	241	12	929	De 12 danske mønter er samme type: Lille, sjælden brakteat ½ penninge (skærv, brakteat)
Ruts Kirke, Bornholm	Ca. 1400	242	10	55	De indenlandske mønter er 1300-tals penninge, hvilket indtil videre gør skatten enestående, hvis det reelt er en samlet skat.
Tinning skov, Aarhus NV	Efter ca. 1403	246	160	160	Tyske mønter, 157 witten, 3 dreilinge
Meløse, nær Hillerød	Ca. 1405-1410	248	160	64	Deponeret i kande af stentøj. Eneste skat, hvor indenlandske mønter er i overtal. De danske er 125 sterlinge (120 fra Næstved, 5 fra Lund) og 35 hulpenninge
Aakjær, nær Odder	Efter ca. 1405	249	16	19	Nogenlunde fordeling mellem indenlandske (15 sterling, 1 hulpenning) og udenlandske (tyske witten og viertelwitten)
Helsingør, Søndre Strandvej	Efter ca. 1415	251	9	883	De 9 indenlandske er sterlinge fra Næstved. Blandt de mange udenlandske er der 4 tyske gylden (guldmønter), resten er næsten udelukkende tyske witten og dreillinge. Den store skat indeholdt også to sølvklumper på tilsammen 121,63 g
Dragør	Efter ca. 1415	2521	70		Den indenlandske er en sterling fra Lund
I alt			**168**	**2.180**	

FIG. 6.24
Skatten bjærges
Fotografiet viser ivrige børn og unge mennesker, der deltager i opgravningen af de 941 middelaldermønter på Gåsetorvet i Nakskov i 1959.

Den pengehistoriske udvikling fra ca. 1400-1420 kan deles i to, da rigets møntproduktion formentlig omkring 1412-1413 blev flyttet fra Næstved til Lund. Især kort før og under Næstved-perioden blev de nationale møntforhold påvirket udefra. Der var nemlig tale om etablering af en ny national produktion efter udenlandsk (lybsk) system, og det skete formentlig under ledelse af en eller flere udenlandske (nederlandske) møntproduktionskyndige personer. Desuden var der diskussioner hos og klager fra hansestæderne, især Lübeck, over danske møntforhold, specielt over møntforholdene på Skånemarkedet.

Først så sent som i 1396 har vi under Margrethe 1. de første direkte vidnesbyrd om en plan for genoptagelsen af national møntproduktion. Der blev udskrevet en skat på op til 8 grot af hvert hus til at afhjælpe en tilsyneladende udbredt mangel på mønt.[23] Selvom der også må have været et ønske om at genvinde i det mindste en del af kontrollen med møntforholdene i riget, så blev det formentlig ikke umiddelbart til noget. Først i 1403 er der med sikkerhed møntproduktion i gang i riget, for i det år begyndte en længere række hanseatiske klager over kvaliteten af de mønter, der blev produceret i Danmark. Klagerne drejede sig formentlig om sterlinge fra Næstved. Sterlingen blev som antydet den vigtigste danskproducerede mønt fra ca. 1403-1420 med en stor produktion både i Næstved og sidenhen i Lund (fig. 6.25). Danske sterlinge er i øvrigt fundet mindst 10[24] gange i England. En sådan udenlandsk udbredelse er særdeles usædvanlig, formentlig enestående, for en dansk middelaldermønt, selvom også den ringe kobbersterling er fundet flere gange i Belgien, Frankrig og Schweiz.[25]

FIG. 6.25
Sterlinge,
Næstved og Lund
Modsat de lidt senere kobbersterlinge var denne første udmøntning efter sammenbruddet i 1300-tallet en sølvmønt. De prægedes fra ca. 1403-1420.

Opstarten og organiseringen af den nye produktion i Næstved skete formentlig under ledelse af den nederlandske møntmesterfamilie Comhaer, der senest fra år 1407 optræder i dansk kongelig tjeneste, ikke mindst i monetære og finansielle anliggender. Møntstedet i Lund blev formentlig først oprettet lidt senere, og det har blandt andet i lyset af sammensætningen af skattefund været omdiskuteret, hvornår og hvordan sammenspillet var mellem de to møntsteder. En af de vigtigste kilder til dette spørgsmål er Comhaer-familien selv (se faktaboks, s. 382). Det står klart, at de var møntmestre i Lund i 1413, og der synes ikke umiddelbart at være tegn på, at Lundemønten åbnede tidligere end omkring 1412-1413. Formentlig var der tale om en nogenlunde samtidig lukning af møntstedet i Næstved til fordel for det i Lund. Lukningen af møntstedet i Næstved viste sig dog at være midlertidig (under 10 år). Skattefundenes sammensætning af sterlinge fra henholdsvis Næstved og Lund peger i den retning, altså at de to møntsteder afløste fremfor at supplere hinanden. De ældste skattefund indeholder kun eller primært Næstved-sterlingen, mens de yngste har markant overvægt af Lund-sterlinge. Et andet argument er Gerrit Comhaers gravsten i Lund. Han døde formentlig senest 1419, og på gravstenen står han som *Danmarks riges møntmester*. Det tyder ikke på, at der samtidig har været en møntmester eller møntsted i Næstved.[26]

Et yderligere argument for ændringer omkring 1412-1413 med henblik på åbningen af et møntsted i Lund, er den udenlandske kritik af danske møntforhold. Fra 1403 til især omkring 1409-1411 var der flere møder om og adskillige hanseatiske klager over de mønter, der blev produceret i Danmark (fig. 6.26). Der blev jævnligt stillet forslag om ny bedre mønt – og det handlede generelt om møntforholdene i Skåne og på Skånemarkedet. Den ringe danske mønt var ifølge hansestæderne til skade for handlen på Skånemarkedet. Det kan således tænkes, at opstarten af møntproduktion i Lund i netop Skåne til dels var en konsekvens af de udenlandske synspunkter og pres. Det passer i hvert fald geografisk og tidsmæssigt med etablering af ny møntproduktion i Skåne i ca. 1412. Om mønterne fra Lund så var bedre, er ret tvivlsomt, men tilsyneladende aftog mængden af klager markant på det samme tidspunkt. I forhold til kvaliteten af sterlingene og udviklingen i deres indhold af ædelmetal, så taler de relativt få samtidige og moderne lødighedsprøver ikke et entydigt sprog, og stempelstudier til forståelse af de nærmere kronologiske sammenhænge findes endnu ikke.[27]

Utilfredshed over ringe mønt

De hanseatiske klagesager vidner både om den nye danske møntproduktions svage stilling og relativt lave kvalitet samt om hanseaternes magt. De første – og generelt de fleste af udmøntningerne under Erik af Pommern – lå så lavt i ædelmetalindhold i forhold til mønttypen, at der ved deres udgivelse var en markant fortjeneste. De var kort sagt formentlig underlødige eller undervægtige. Måske var hovedformålet med genoptagelsen af dansk møntproduktion profit, mens infrastrukturelle elementer som møntforsyning og kontrol med de monetære forhold var sekundære. I hvert fald blev der produceret meget ringe mønt i perioden ca. 1403-1440. Behovet for at øge de kongelige indtægter skal muligvis både forstås på baggrund af de tidligere omtalte faldende indtægter fra landgilden og ses i lyset af de betydelige militære udgifter f.eks. fra 1410'erne på grund af striden om Sønderjylland. I hvert fald var der nogen, som blev overraskede over den danske – ret grove – møntpolitik i 1403: "Da de tyske købmænd i sildetiden i høsten 1403 mødte frem på Skånemarkedet, blev de ubehageligt overraskede ved, at hendes [Margrethe 1.s] folk og fogeder nægtede at modtage hendes egen mønt i told og afgifter, men krævede betaling i deres tyske mønt."[28] Med andre ord ville man gerne udgive

sin egen dårlige mønt, men kun modtage bedre tysk mønt den anden vej. Eller mere korrekt ville man formentlig godt modtage egen, dansk mønt, men ikke til fuld pålydende: "… dat pagyment, dat in Denemarken geslagen wert, dat der koninginnen lude vor vul udgeven unde nicht vor vul untfangen willen".[29] Det førte selvfølgelig til alvorlige klager fra hansestæderne, der i foråret i 1403 forlangte, at Margrethe 1. kun lod slå mønt, som hun også var villig til at indløse igen: "das sy keyne muntse slon lasse, sy welle sy denne vorder lossen nemen."[30] Det blev imødekommet på den måde, at hanseatiske købmænd fra 1403 på Skånemarkedet kunne betale med danske mønter til fuld værdi.

De danske sterlinge var formentlig jævnligt udsat for skjulte forringelser. Det vil sige, at ædelmetalindholdet blev sænket, men mønten blev udgivet som normalt uden bemærkninger. I hvert fald var der foregået noget på Skånemarkedet i 1405, som havde givet hanseaterne betydelige tab og fik dem til at reagere. De besluttede i 1406, at danske mønter ikke skulle tages for pålydende: "man skal sætte al slags mønt, som bliver slået i Danmark eller andetsteds efter sin værdi".[31] Det vil sige, at mønternes ædelmetalindhold skulle undersøges og bekendtgøres. Derefter blev kursen på dansk mønt i forhold til lybsk fastsat, og i 1410 blev den i riget udbredte sterling (=tre penninge) kun vurderet til to lybske penninge, mens den også udbredte kronehulpenning kun blev fastsat til ½ lybsk penning. Derefter fortsatte klagerne fra hanseaterne, som gerne ville have den ringe møntproduktion i riget stoppet. Det skete ikke, men der var fra omkring 1411 stilstand i klagerne. Det skyldtes måske møntstedet i Lund eller fremkomsten af den idé, at der i et fællesskab mellem hanseaterne, Den Tyske Orden og den danske konge kunne indføres en ny, bedre mønt. Forhandlingerne i 1416 endte imidlertid med et nej fra Erik af Pommerns side: "det ikke angik ham, han havde en mønt, som passede ham; stædernes mønt angik ikke ham; og stæderne havde ikke vist sig således mod ham, at han ville slå mønt med dem; dog kunne de vise sig således mod ham, at han ville tage det under overvejelse".[32]

FIG. 6.26
Købmænd og rådherrer i Lübeck
Lübeck er kendt som en af middelalderens mest betydningsfulde hansestæder. Det ledende organ i hver enkelt hansestad var byens råd, som hovedsagelig bestod af købmænd. Disse havde store økonomiske interesser i at fremme handlen i Østersøregionen, og derfor veg de ikke tilbage for at klage, når de danske kongers møntpolitik forekom dem skadelig for handlen. Det er derfor ikke underligt, at klagen over Margrethe 1.s uvilje til at modtage sin egen dårlige mønt kom fra netop en forsamling af hansekøbmænd i Lübeck.

FAKTA

MØNTMESTRENE COMHAER

Når der ses bort fra Nicholas af Skt. Albans, der var møntmester under Valdemar Sejr, så ved vi typisk ikke meget om rigets møntmestre. Det vil sige, vi kender jævnligt deres navne og eventuelt deres omtrentlige virkeperiode, og ofte giver navnene et hint til ophavet f.eks. nordisk, germansk eller angelsaksisk. Det ændrer sig i 1400-tallet, hvor vi især ved mere om møntmester Gerrit Comhaer og hans familie i første halvdel af århundredet og om Henrik Dringenberg (se faktaboks, s. 415), der virkede som møntmester i Malmø i hovedparten af anden halvdel af 1400-tallet.

Gerrit (Gert) Comhaer var møntmester i først Næstved og siden i Lund under Erik af Pommern. Vi ved ikke, hvornår han kom til Danmark, men han omtales første gang i riget den 27. maj 1407 i forbindelse med en betaling af 8.000 mark. Da var han møntmester i Næstved, hvor der var møntproduktion fra omkring 1403 til formentlig omkring 1412-13. Han var født i Nederlandene og var i 1380'erne guldsmed og borger i Deventer. I en periode frem til 1394 bestyrede han dele af det utrechtske domprovstis økonomi. Fra 1394 til 1397 eller lidt senere var han rentemester i den nederlandske by Salland for biskoppen i Utrecht, Frederik af Blankenheim, som han lånte større beløb. I den forbindelse opstod en uenighed som medførte, at han i hemmelighed måtte forlade området. Tidsmæssigt kan han således sagtens have været med fra starten, da man i Danmark omkring år 1403 genoptog møntproduktionen.

FIG. 6.28
Gerrit Comhaers gravsten
Ifølge indskriften på stenen i Lunds Domkirke havde Gerrit Comhaer ved sin død i 1419 titel af *monetarius regni dacie* – "Danmarks riges møntmester". Den i dag stort set blankslebne sten blev desuden udsmykket med den gravlagtes våben samt i hjørnerne med evangelisternes symboler.

Den 31. januar 1412 beseglede han i Lund sammen med to slægtninge, muligvis to nevøer, der var brødre, Rolaf og Goswin Comhaer, et gældsbrev på vegne af dronning Margrethe 1. Det handlede om 500 gode engelske nobler, og det viser, at Comhaerslægten var involveret i betydelige finansielle transaktioner. Det er også tilfældet efter Margrethe 1.s død, da Gerrit og Goswin den 29. november 1413 bevidnede en af Erik af Pommerns betalinger på 4.000 rhinske gylden. På det tidspunkt omtales de begge som møntmestre i Lund, og møntstedet i Næstved er formentlig lukket ned i forbindelse med deres flytning til Lund senest 1412-1413.

Gerrit døde i Danmark, formentlig senest i marts 1419, for da rejste hans kone hjem til sine forældre i Deventer. På hans gravsten benævnes han *Danmarks riges møntmester* (fig. 6.28). Vi kender ikke navnet på hans efterfølger, men efterfølgeren var muligvis frem til midten af 1430'erne Goswin Comhaer. Han må have haft den nødvendige baggrund til at kunne påtage sig arbejdet. Måske måtte han forlade Danmark på grund af den megen kritik af rigets møntvæsen. I hvert fald blev han i 1436 møntmester i Salzwedel, i 1438 i Bremen og i 1440 i Danzig.

Hans bror Rolaf var ligeledes meget kyndig indenfor møntfremstilling og finansielle forhold. Han nåede blandt andet at være møntmester i Lüneburg og Stockholm, før han i januar 1421 omtales som bankholder i Lübeck. Det er bemærkelsesværdigt, da det er en af de ældste kendte omtaler af en bank i Nordeuropa. I Sydeuropa, primært Norditalien, udviklede bankvæsnet sig stærkt i 1300-tallet. Rolaf blev dog hurtigt insolvent og kaldtes senere samme år og sted for vekselerer og møntmester, men han drog dog snart til Stockholm igen og var møntmester der fra ca. 1421 til mindst 1426 og måske til sin død i 1428.[33]

FIG. 6.27
De tre Comhaers segl under dokumentet fra 1412

1 Rolaf Comhaer
2 Goswin Comhaer
3 Gerrit Comhaer

FIG. 6.29
Gryde og sølvbarrer, Svendborg
Svendborg-skatten, som blev fundet i den her afbildede gryde i 1885, indeholdt næsten udelukkende danske sterlinge blandt sine 3.830 mønter. Dertil kom disse ti store sølvbarrer. Sølvet i barrerne tabte ikke sin værdi – modsat den ringholdige danske skillemønt.

Kongen forsøgte således at presse hanseaterne med sin dårlige mønt og møntpolitik. Det handlede om tidens udenrigspolitik, som stod væsentlig højere på prioriteringslisten end møntforholdene. Det Erik af Pommern fik indikeret var, at han måske ville være med på idéen om møntunionen, hvis hansestæderne 'beviste' sig overfor ham. Det drejede sig formentlig om, at de skulle slutte sig til ham i den igangværende kamp om Sønderjylland, hvor hansestæderne var neutrale. Sådan gik det ikke, men sagen om møntunionen blev ikke glemt, og den dukkede op igen i midten af 1420'erne. Her endte riget med at deltage i en møntunion i under to år (se s. 390). Den korte periode i møntunionen var for så vidt den eneste gang før den skandinaviske møntunion i 1870'erne, at Danmark indgik i en møntunion med en fremmed magt (der var møntunion i dobbeltmonarkiet Danmark-Norge). De under to år i unionen i 1420'erne bød på en meget kort periode med produktion af bedre mønter. Det var en decideret anomali. For 1420'erne og 1430'erne er kendetegnet ved uhyre omfattende produktion af ringe mønter – der var tale om en betydeligere og formentlig mere målrettet finansiel udnyttelse af møntpolitikken end i perioden før fra ca. 1400-1420.[34]

Ca. 1420-1440 – meget ringe danske mønter dominerer igen
I perioden ca. 1420-1440 kom danske mønter igen til at dominere dele af rigets møntomløb. Fem af 16 skattefund fra perioden indeholder flest udenlandske mønter, og der er en tendens til, at det drejer sig om de ældste og største skatte – både antals- og især værdimæssigt (tabel 6.5). De mindre skatte, som nok i højere grad kan være mistede punge, er derimod domineret af indenlandske mønter, især kobbersterlinge (ca. 1420-1430'erne). Enkeltfundene, der vidner om den almindelige og værdimæssigt lavere møntbrug, er fuldkomment dominerede af indenlandske mønter. Det afspejles af, at der i perioden fra 2015-2016 er registreret ni grosser og 390 kobbersterlinge fra 1420-1430'erne ud af 501 enkeltfundne mønter, som kan dateres til perioden ca. 1380-1480. De små kobbersterlinge af lav værdi, som er produceret på fire forskellige møntsteder, findes praktisk talt alle steder i riget, hvilket vil blive omtalt nærmere senere. Både skattefund og enkeltfund peger således entydigt på, at den nederste del af omløbet – småhandlen og f.eks. den rurale møntbrug – i 1420-1430'erne igen var domineret af danske mønter.

Det skriftlige kildemateriale og flere af skattefundene peger samtidig på, at lidt større transaktioner eller nogle opsparinger fortsat blev foretaget i udenlandske mønter (fig. 6.30). Kobbersterlingene og nok også de dårlige danske grosser var ganske simpelt ikke gode nok – værdifulde og stabile nok – til længerevarende opsparing. Det lyder således jævnligt i 1420-1430'erne, at et beløb skal afregnes i eller værdiangives i hansestædernes mønter, f.eks. vedrørende gælden på to pantsættelser i 1428 og 1432 "5 lødige mk. i stædermønt"[35] og "12 lødig mark i stæderpenge, gænge her i landet, og 1 td. Smør"[36].

DANSKE SKATTEFUND
FRA CA. 1420-1440[37]

TABEL 6.5

MØNTFUND	DATERING	DMS	INDENLANDSKE MØNTER	UDENLANDSKE MØNTER	BEMÆRKNINGER
Svendborg, Møllergade (fig. 6.29)	Ca. 1419-24	253	3.750 (sterlinge)	80	Stor skat med 10 sølvbarrer på tilsammen 760g, 51 guldmønter og 3.779 sølvmønter (heraf 3.750 danske sterlinge) deponeret i stor metalgryde.
Stege, Storegade	Ca. 1420	254	697 (4 hvide, 693 sterlinge)	909	Deponeret dels i tekstil, dels i en lerkande. De mange udenlandske mønter er primært nordtyske witten.
Stege, Rådhusgade	Ca. 1420-1430	255	8 (7 sterlinge, 1 kobbersterling)	58	Domineret af nordtyske witten.
Vardehus	Ca. 1420-1440	257	30 (kobbersterlinge)	1	
Kalø slotsruin	Efter 1424	260	12 (lebarder)	54	Fundet sammen med rester af læderpung.
Løgumkloster (fig. 6.30)	Efter 1424	261	3 (søsling)	227	Deponeret i dunk af stentøj. Består næsten udelukkende af nordtyske witten, sechslinge og dreilinge.
Korsør, hjørnet af Torvet og Adelgade	Ca. 1430-1440	262	80 (1 sterling, 30 kronehulpenninge, 3 lebarder, 46 gros)	6	
Hals	Ca. 1430-1440	264	21 (gros)	8	2 guldmønter.
Højstrup, Stevns	Efter 1437	265	0	12+	Mindst 12 guldmønter og en guldfingerring fundet på stranden.
Helsingør, Sudergade	Ca. 1420-1440	268	16 (kobbersterlinge)	0	
Ølstykke Kirke	Ca. 1420-1440	269	204 (1 sterling, 203 kobbersterling)	0	
Dragør, Stakhaven	Ca. 1420-1440	270	34 (33 kobbersterling)	0	1 dansk eller nordtysk hulpenning.
Roskilde	Ca. 1420-1440	271	90 (35 kronehulpenninge, 55 kobbersterlinge)	0	
Antvorskov Kloster	Ca. 1420-1440	272	45 (1 penning fra 1. halvdel af 1300-tallet, 5 kronehulpenninge, 39 kobbersterlinge)	0	
Assens, Nordre Havnevej	Ca. 1420-1440	273	53 (2 kronehulpenninge, 50 kobbersterlinge, 1 Visby-gote)	0	
Grenå, Søndergade	Ca. 1420-1440	275	14 (kobbersterlinge)	0	
I alt		**5.057**		**1.355**	

Tydeligt er det i det skriftlige materiale, som primært giver indblik i det øverste lag af møntbrugen, at når det gjaldt møntomløbets øverste lag f.eks. ejendomshandel, storhandel og større gældsposter, så spillede den indenlandske valuta ingen rolle. Der handlede det især om guldmønter, sølv efter vægt – der ses også sølvbarrer/sølvklumper i flere af 1400-tallets skattefund (fig. 6.29) – eller større mængder udenlandske mønter. Det lyder f.eks. i 1424 ved væbner Johan Skels salg af en gård til kannik Anders Broch i Ribe, at prisen er "23 lod sølv i godt purt [=rent] sølv og i fuld Kolnes [=kølnsk] vægt, 2 gode ængelske nobler, 2 gode rynske [=rhinske] gylden,"[38] og i 1433 pantsatte biskop Jens af Roskilde bispetienden i Kalundborg sogn til Kalundborgs borgmester Jakob Glashaagen for "50 nobilianos auri de Anglia pleni ponderis"[39] – altså 50 fuldvægtige engelske nobler.

Erik af Pommerns berømte kobbersterling var en lille kobbermønt på gennemsnitlig – ofte udsving på hele 25% over eller under – ca. 1 g, som for så vidt blev udgivet som en sterling, altså svarende til tre penninge (sølv).[40] Afhængig af, hvordan man definerer en mønttype, så kan kobbersterlingen regnes som middelalderens mest udbredte mønttype, der som fundmønt i det nuværende Danmark findes praktisk talt overalt og ofte i store mængder. Det var nok først med de næste meget omfattende kobberudmøntninger (store 1 skillinger) i Danmark-Norge i 1771-1785, at kobbersterlingens antal og udbredelse blev overgået. Det kan sågar være, at det først skete ved 1800-1900-tallets industrialiserede produktion af småmønter i uædelt metal. Kobbersterlingens udbredelse omtales senere, men den var udbredt ruralt, og den rurale møntbrug havde antalsmæssigt utvivlsomt sit 1400-tals højdepunkt i 1420-1430'erne. Det er med andre ord en særdeles interessant og vigtig mønttype, hvorfor der her skal ses særligt på den.

FIG. 6.30
Skatten fra Løgumkloster
Modsat Svendborg-skatten (fig. 6.29) indeholder dette fund næsten udelukkende udenlandske mønter, hvilket viser, at disses rolle i det danske møntomløb ikke var uvæsentlig i perioden 1420-1440.

UDENLANDSKE GULDMØNTER CIRKULERER I DET DANSKE RIGE

FIG. 6.31
Guld fra Nørre Vedby, Falster
Skatten, der blev fundet i 1843, indeholdt blot fem mønter, som til gengæld alle var af guld. I dag kan kun disse tre identificeres i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Der er tale om to nederlandske gylden fra Holland og Geldern samt en écu d'or fra Flandern (i midten).

Det øverste niveau af rigets møntbrug bestod af udenlandske guldmønter. Den type transaktioner de typisk indgik i var omsætning af fast ejendom, større gældsposter eller storhandel. Eksempelvis blev der solgt over en kubikmeter smør (1 læst =ca. 1,24m³) på Skånemarkedet i 1441 for "22 fuldvægtige svære engelske nobler".[41] De guldmønter, der blev brugt i riget, var nærmest udelukkende nederlandske og tyske gylden samt engelske nobler. Deres udbredelse i riget dokumenteres af skriftlige kilder samt af skattefund og enkeltfund. Det gælder fra slutningen af 1300-tallet og frem, og brugen af guldmønter især i anden fjerdedel af 1400-tallet synes at være intensiveret. Væksten hænger utvivlsomt sammen med den internationale guldmøntproduktion, for det var netop i denne periode, at en betydelig produktion af gylden blev indledt i det nederlandske og tyske (især Rhinområdet) område.

Guldmønter cirkulerede lang tid både nationalt og internationalt, og mønter fra 1400-tallet kan godt have cirkuleret helt ind i 1500-tallet. Det er derfor væsentligt for argumentationen for brugen af guldmønter i 1400-tallet, at der i det skriftlige kildemateriale jævnligt omtales udenlandske guldmønter. Der er dog ikke registeret fund af 1400-tals guldmønter på Nationalmuseet i 2015-2016. Det sker ellers med jævne mellemrum nogenlunde svarende til mindre end to år, at der bliver registreret én eller end- og flere enkeltfundne udenlandske guldmønter, som er ældre end 1480. Der findes desværre ikke en opdateret oversigt over danske fund af middelalderlige guldmønter, hvorfor en oversigt fra 1966 – altså længe før detektorgennembruddet – også må benyttes her.

Der kendes flere skattefund, som indeholder guldmønter fra ca. 1380-1480, hvoraf flere antalsmæssigt er så små, at de ikke er med i tabel 6.6. Ligesom enkeltfundene stammer mange af dem fra byerne, der er f.eks. adskillige enkeltfund af middelalderlige guldmønter fra København og Malmø, men de kendes også fra kirkegårde. Der er dog også flere eksempler på enkeltfund af guldmønter samt skatte med relativt få guldmønter fra rurale kontekster. Selvom guldmønternes udbredelse utvivlsomt var størst i byerne og primært anvendtes til de største betalinger, så synes såvel det skriftlige materiale som fundmaterialet at indikere, at det også var muligt at foretage mindre betalinger med guldmønt – ligesom man trods alt også til tider kunne støde på dem ude på landet.[42]

KORT

FIG. 6.32
Guldskatte fra ca. 1380-1480
Selvom tabel 6.6 indeholder relativt få skatte, afslører disses fundsteder dog tydeligt, at guldmønter har været anvendt i hele riget i perioden.

SKATTEFUND DER INDEHOLDER GULDMØNT[43]
FRA CA. 1380-1480

TABEL 6.6

FUND	DATERING	DMS	MØNTER	HERAF GULDMØNTER
Rømø kirkegård	Ca. 1400-1410	245	3	3 engelske (1, ½ og ¼ nobel)
Helsingør, Søndre Strandvej	Efter ca. 1415	251	892	4 tyske gylden
Svendborg, Møllergade	Ca. 1419-1424	253	3.830	51: 18 tyske og 31 nederlandske gylden og 2 engelsk nobler
Nørre-Vedby, Falster (fig. 6.31)	Efter 1423	258	5	5 nederlandske: 3 gylden og 2 écu d'or
Hals kirkegård, Ø for Aalborg	Ca. 1430-1440	264	29	2 tyske gylden
Højstrup, Stevns	Efter 1437	265	12	12: 11 tyske gylden og 1 nederlandske nobel.
Vang, Bornholm (fig. 6.51)	Efter ca. 1440	277	9	9 tyske gylden

FIG. 6.33
Kobbersterlinge
1 Lund
2 Næstved
3 Odense
4 Randers

Generelt har kobbersterlingene fra Næstved og Randers henholdsvis et kløverblad og en ring i en af korsvinklerne, mens der ikke er sådanne symboler på dem fra Lund og Odense. Alle typer har møntstedet angivet i forsideomskrifterne. Grundet det uædle metal er kobbersterlingene ofte særdeles medtagne af de mange år i jorden, når de opgraves i dag.

Det vides ikke præcist, hvornår kobbersterlingene blev produceret, men formentlig i mere end halvdelen af 1420-1430'erne. Det foregik på fire forskellige møntsteder: Lund, Næstved, Odense og Randers (fig. 6.33). Lund fortsatte formentlig med en eller anden overgangsfase fra udmøntningerne af sterlinge, mens Næstved kun havde været inaktiv i under 10 år, inden produktionen af kobbersterlingen gik i gang. Der havde også tidligere været møntproduktion i både Odense og Randers, men det lå mindst 100 år tilbage. Det var i øvrigt nu sidste gang, at Næstved, Odense og Randers var møntsteder. Man kan sige, at de kvalitetsmæssigt sluttede på bunden, men kvantitetsmæssigt sluttede de nok absolut på toppen. Selvom kobbersterlingene er uhyre vigtige, så er der ikke mange studier af netop denne mønt. Det vil være særdeles krævende, måske umuligt uden betydelig inddragelse af computersorteringssystemer, at foretage stempelstudier på dem. Umiddelbart ser Lund og Næstved ud til at have produceret flest kobbersterlinge, men vi ved ikke rigtig noget om, hvordan de fire møntsteders aktivitet fordeler sig i perioden. Var de aktive på samme tid, helt eller delvist? Og var der tale om langvarig kontinuerlig produktion, primært afbrudt i midten af 1420'erne, eller var der korte intensive udmøntninger på bestemte årstider? Det ved vi ikke, men de producerede mængder må have været enorme. Når der findes hundredevis om året, er det – uanset deres ringe metalværdi – vanskeligt at tro, at der ikke har været tale om millionvis af mønter.

Ligesom det præcise tidspunkt for opstarten af udmøntningerne ikke kendes, så kendes der heller ikke med sikkerhed en bestemt udløsende årsag til produktionen af kobbersterlinge. Det er selvfølgelig klart, at der var et fiskalt sigte med en sådan produktion af en kobbermønt, som både var noget helt usædvanligt og uhørt på dette tidspunkt. Den umiddelbart bedste og overordnede forklaring er således Erik af Pommerns ringe finansielle situation og deraf følgende ringe likviditet. I hvert fald blev store mængder kobbersterlinge produceret, og ifølge kongens bud skulle befolkningen tage imod dem. Med andre ord er formodningen således, at det igen var kongemagtens ringe økonomiske situation, der medførte de dårlige udmøntninger. Det er en parallel til adskillige tidligere tider f.eks. 1280'erne-1320'erne. Konkret var det formentlig ikke mindst udgifterne i den langvarige kamp om Sønderjylland, der påvirkede kongemagtens finanser negativt. En anden formodning handler om kilden til de store mængder af kobber. Det bedste bud, ikke mindst i lyset af den kongelige økonomi, er

FIG. 6.34
Kobberbjerget i Falun, Dalarna
Minedriften i Falun kan spores tilbage til 700-tallet og engang var minen verdens største kobbermine. I 1600-tallet og 1700-tallet var Falun sågar en overgang Sveriges næststørste by grundet kobberindustriens enorme betydning for landet.

Falun (fig. 6.34). Det var den verdensberømte enorme mine ved kobberbjerget i Falun, ca. 150 km NV for Stockholm, som Erik af Pommern som svensk konge kunne drage nytte af. Det må antages, at al eller store dele af kobberet kom derfra fremfor at blive indkøbt til udmøntningerne.

Vi hører først med sikkerhed om kobbersterlingene i de skriftlige kilder i juli 1423[44], og da må de allerede være produceret et stykke tid, i hvert fald i et sådan omfang, at hansestæderne brokkede sig. En anden kilde fra samme årstal omtaler, at biskop Jens af Roskilde pantsætter gods for en gæld på 500 lybske mark – og det skal være i gode hvide sterlinge, fra før de nye kobbersterlinge kom. Kobbersterlingene angives der "cuprei sterlingi", så de blev dengang kaldt og formentlig regnet for sterlinge, selvom de var af kobber. Især de to kilder har betydet, at udmøntningerne antages at være startet ca. 1422. Hvis det var meget tidligere, havde hansestæderne måske brokket sig før 1423. En enkelt kilde, der med store forbehold, måske kan pege i retning af en lidt tidligere start på udmøntningerne eller planerne derom stammer fra 1420. Kilden omtaler skødet på "mynthergaarden [i Odense], kallendis y fwordoms tiidt bulhus epther sckødebreffuens lydelsze"[45]. Foretages der noget i Odense i 1420 med Møntergården på grund af kobbersterlingene – eller var der planer derom? Odense havde ikke været møntsted i mange årtier på dette tidspunkt og var det kun igen i perioden med udmøntninger af kobbersterlinge. Kilden fra 1420 er ikke mere end et indicium, men måske er der en sammenhæng, og de ældste kobbersterlinge kan altså måske være fra ca. 1420. Det er usikkert – og det kan også være, at de formentlig relativt mindre møntsteder i Odense og Randers først startede deres produktion senere end Næstved og især Lund. Det er imidlertid besnærende, at der er en sammenhæng, når der i 1420 tales om et skøde på Møntergården i lyset af, at der nok absolut sidst havde været møntproduktion i Odense i første halvdel af 1300-tallet.

FIG. 6.35
Perforeret kobbersterling
Er det mon ejermandens frustration over møntens ringe værdi, der har ført til denne mishandling?

FIG. 6.36
Dronning Philippa, Vadstena
Under et ophold på Birgittinerklostret i Vadstena i Sverige blev Dronning Philippa pludselig syg. Hun døde på klostret 5. januar 1430 og blev begravet sammesteds. I 1890'erne lavede kunstneren Reinholdt Callmander dette glasmosaik-'portræt' af dronningen, som han forestillede sig, at hun så ud.

En beretning fra den samtidige lybske historiker Herman Korner lader os ane, hvorledes Erik af Pommern fik presset sin usædvanligt elendige mønt af kobber ud i samfundet. Beretningen skal dog tages med noget forbehold, da Korner bestemt ikke var fan af kongen:

"Erik Danernes konge brugte en, dog usædvanlig, verdslig snedighed og lod slå en ny mønt helt af kobber og bød, som det bekendtgjordes, at den og ingen anden alene skulle modtages af rigets indbyggere under straf og berøvelse af al ejendom. Og for at bemeldte mønt kunne komme des hurtigere alle i hænde, påbød han sine undersåtter, at de skulle bringe hvad som helst anden mønt, som de måtte have, til hans vekselle-rere og møntmestre og for dem modtage den nye af ham lavede, som de skulle bruge i køb og salg og ikke nogen anden. Borgere og bønder, der hørte dette, som det viste sig, nok som uretfærdige påbud og frygtede for at ifalde den fastsatte straf bragte udenlandske mønter af sølv og guld til ovennævnte møntmestre, og for guld og sølv fik de kobber, og således berigede de kongen selv og hans vekselle-rere og møntmestre, men gjorde sig selv fattige. Men da købmænd og tilrejsende så, at denne verdens klogskab ikke tjente til deres bedste, holdt de deres varer tilbage hos sig selv og beflittede sig på at bytte ting mod ting."[46]

Korner indikerer desuden, at hansestæderne henvendte sig i lyset af de store udmøntninger af kobbersterlinge i 1423, ligesom de jævnligt havde gjort siden 1403, til den danske kongemagt for at få forbedret rigets møntproduktion, primært i forhold til Skånemarkedet. Denne gang var kongen mere imødekommende, og han angav, at de hanseatiske købmænd ikke var forpligtede til at tage imod kobberpengene. Formentlig stoppede kobbersterlingproduktionen på et tidspunkt derefter, og mønten stoppede med at være tvunget – eller endog blot et muligt - betalingsmiddel. Det sidste fremgår især af et forbud fra rådet i Wismar juni 1424, hvor det lyder "Mange damer ofrer i kirkerne danske kobberpenninge, der ikke længere er gangbare nogetsteds, og dette synes rådet ikke fornuftigt; altså bør enhver dame underrettes, at hun ikke mere ofrer slige mønter"[47] (fig. 6.37). En ugyldiggørelse af kobbersterlingen reducerede den for så vidt til et stykke kobber på ca. 1 g, altså en nærmest værdiløs genstand. Den lave værdi og status må antages at have påvirket muligheden for i dag at kunne finde kobbersterlinge. Hvert år findes der endog adskillige kobbersterlinge med forskellige typer perforeringer, især en trekantet gennembrydning er almindelig (fig. 6.35). Muligvis hænger denne mishandling af mønten sammen med mønternes (midlertidige) ugyldiggørelse, der for enhver møntejer må have afført stor frustration. Først skal man modtage elendig mønt – og kort derefter mister den praktisk talt al værdi!

Ved forhandlingerne i 1423 mellem hansestæderne og Erik af Pommern gav kongen ikke blot indrømmelser med hensyn til kobbersterlingene, men han viste sig endog villig til at overveje et møntforbund med stæderne, der var ved at planlægge en ny fælles mønt, én 6-penning (sechsling/søsling). Den blev vedtaget mellem Lübeck, Hamburg, Lüneburg og Wismar i sommeren 1423, og de opfordrede den danske konge til at producere samme mønt som dem. Det var imidlertid på nogenlunde samme tid, som Erik af Pommern tog afsted på sin store udenlandsrejse. Den gik både til den tysk-romerske kejser, der forlangte forhandling og siden dømte i sagen om Sønderjylland, og dernæst til Jerusalem. Indtil Erik af Pommern returnerende til riget i maj 1425 var det dronning Philippa, der regerede (fig. 6.36).

Dronning Philippa fortsatte forhandlingerne med de fire hansestæder, og de blev i oktober 1424 (se fig. 6.39) enige om en fælles mønt, "schal heten en sosling"[48] [søsling], der skulle veje ca. 1,37 g, indeholde ca. 70% sølv og dermed have et sølvindhold på ca. 0,96 g. Det blev den første danske *søsling*, og den hidtil største danske middelaldermønt (fig. 6.38). I aftalen med de fire stæder indgik også en lybsk hulpenning, "enen halen lubesschen penning"[49], på ca. 0,45 g, hvoraf ca. ⅓ var sølv, altså ca. 0,15 g rent sølv. Den skulle svare til to danske kronehulpenninge. Der blev også

FIG. 6.37
Ofring og almisse
På denne altertavle fra Regensburg i Sydtyskland (ca. 1480) ses hvordan kirkegængerne ofrede mønter ved alteret og i kirkeblokken samt gav almisser til de fattige. Påbuddet om ikke at ofre kobbersterlinge i Wismars kirker viser, at byens damer øjensynlig har brugt ofringen som en lejlighed til at skille sig af med de ringe danske mønter.

aftalt detaljer for kvaliteten af produktionen, f.eks. blev der for begge mønttyper tilladt et utilsigtet remedie på 3 gren over eller under. Det vil sige, at det så vidt skulle undgås, men at det var produktionsmæssigt acceptabelt, at 1 vægtmark mønter tilsammen afveg op til 3 gren over eller under de ca. 230 g, som 1 vægtmark mønter formentlig vejede. Der gik 288 gren på 1 mark, så 3 gren var ca. 1,04% eller 2,4 g. De fælles mønter skulle selvfølgelig have fælles motiv, som også blev beskrevet i aftalen: "[...] schal de sosling hebben to teken dre lebaren vppe der enen syde vnde en cruse vnde en ee vppe der anderen syde mit namen alse dar to hort vnde de holen pennning enen lebaren".[50] På nudansk skulle søslingen have som tegn tre lebarder på den ene side og et kors og et E på den anden side, med navn som det hørte sig til. Den hule penning skulle som motiv have en lebard. Indskrifterne var individuelle, og på den danske søsling – hulpeninngen havde ingen tekst – blev der på forsiden angivet forskellige variationer af ERIC DI GRA REX D S N, der betyder Erik konge af guds nåde over Danmark, Sverige og Norge. Bagsiden fortæller, at søslingen blev fremstillet i Lund, MONETA LVNDENSIS.

FIG. 6.38
Dronning Philippas søsling
Med sine 1,37 g var denne 6-penning eller søsling den hidtil største mønt i dansk middelalder. Den blev slået 1424 i Erik af Pommerns fravær, men blev kort efter hans hjemkomst atter trukket tilbage.

Møntunionen varede ikke længe, men var tilsyneladende fortsat gældende knap et halvt år efter Erik af Pommerns hjemkomst. For i oktober 1425 tiltrådte Rostock, Stralsund og Greifswald unionen med Danmark og de fire andre hansestæder. Det er derimod utænkeligt, at rigets deltagelse i møntunionen skulle have overlevet indtil 1426, hvor riget endte med at komme i krig med hansestæderne, der nu var gået i forbund med de holstenske grever. Kampen om Sønderjylland forsatte ind i 1430'erne, og produktion af god, større sølvmønt har næppe været skænket nogen tanke hos rigets ledelse. Til gengæld må det formodes, at produktionen hurtigt ophørte på et tidspunkt i 1425-1426, hvorefter det monetære fokus igen var på umiddelbar profit, hvilket formentlig betød indsmeltning af god mønt og udstedelse af dårlig især med henblik på de betydelige militære udgifter.

Længe var søslingen, der mytisk blev kaldt Dronning Philippas søsling, kun kendt fra skriftlige kilder. Det første eksemplar dukkede op i 1847 som fund på halvøen Røsnæs nær Kalundborg. Lebarden forekommer ikke særlig tit i fund og især søslingen er kun kendt i relativt få eksemplarer fra enkelte fund, men umiddelbare studier af stemplerne bag søslingene tyder på en ikke helt ubetydelig produktion, nok titusindvis af mønter (fig. 6.38). Det er imidlertid to mønttyper, som blev produceret i en kort periode, og især for søslingens vedkommende med en formentlig usædvanlig lav overlevelsesgrad på grund af den foregående og efterfølgende periodes danske møntpolitik. Det var særdeles svært at overleve som cirkulerende mønt i Erik af Pommerns danske rige for gode, større sølvmønter. Således fik de to mønttyper og møntunionen reelt ikke stor betydning for rigets mønthistorie.[51]

Antallet af fundne kobbersterlinge og deres spredning i samfundet er så stor, at der absolut er grund til at formode, at produktionen af dem blev genoptaget i anden halvdel af 1420'erne. Det tyder en beretning fra 1420'erne fra den tidligere nævnte lybske Herman Korner også på. Den angiver, at "Effter Konning Erich vaar igienkommen fra Ungern / oc den Jerusalemske Reyse / lod hand slaa en ond Mynt her udi Riget / af Kaaber derfore hørde hand ilde aff alle Mand".[52] Den omtalte mønt må være kobbersterlingen og næppe den ringe, store gros, der også blev produceret under Erik af Pommern. Kobbersterlingen udgjorde som lille, ringe mønt – og eneste kobbermønt – den nederste del af møntcirkulationen, hvor den må have afløst eventuelle tilbageværende danske penninge fra 1300-tallet. Hvor langt op i 1430'erne den blev produceret og hvornår og på hvilke af de fire møntsteder er usikkert. Mængderne og udbredelsen taler som sagt for stor produktion, men sammensætningen og dermed dateringsmulighederne af de relativt få skattefund fra ca. 1420-1450 gør det ikke muligt at være helt entydig omkring varigheden af deres cirkulation. Der er imidlertid næppe grund til at tro, at produktionen fortsatte i Erik af Pommerns navn under Christoffer af Bayern – ligesom hverken skattefund, skriftlige kilder eller møntpolitikken i 1440'erne tyder på, at kobbersterlingene var synderligt til stede i omløbet.

Måske var kobbersterlingene ikke gyldige betalingsmidler helt til slutningen af 1430'erne. Der er derimod næppe tvivl om, at de dårlige grosser blev produceret og havde omløb indtil de sidste år af 1430'erne. I Rigsrådets anklageskrift mod Erik af Pommern fra juli 1439 omtales grosserne på denne måde: "som her nu ere genge udi Riget".[53] Samtidig er der ikke noget i de relativt få skattefund, der indikerer, at kobbersterlingene og grosserne indgik i det samme omløb.[54] De findes tilsyneladende ikke i de samme fund, men det skyldes måske mere tilfældighed end forskel i omløbs- og produktionstid.

Den ringe gros var trods alt en betydelig sølvmønt sammenlignet med kobbersterlingen, der var helt i bunden af møntsystemet. Et andet argument for kronologisk forskel på de to mønttyper er møntstederne, hvor kobbersterlingen blev produceret i Lund, Næstved, Odense og

Randers, mens grossen kun blev udmøntet i Lund og på borgen Gurre i Nordsjælland. Selvom mønternes metaller delvist var forskellige og dermed også delvist havde forskelligt ophav, så synes det ikke umiddelbart logisk, at der dukker et nyt møntværksted op i Nordsjælland til produktion af grosser, mens tre andre anlæg samtidig producer kobbersterlinge. Det kan måske forklares med sølv fra Øresundstolden, som blev fragtet til Gurre og noget beskyttet blev udmøntet til ringe mønter der. Samtidig har værkstederne for kobbermønt i Næstved, Randers og Odense ikke været indrettet og beskyttet til betydelige sølvudmøntninger.

Det er kun et indicium, men møntstedsfordelingen synes driftsøkonomisk bedre at kunne forklares ved ophør af produktionen af kobbersterlinge med efterfølgende lukning af de tre værksteder i Næstved, Odense og Randers – og for så derefter, at grosudmøntning i Lund og på Gurre påbegyndes (se faktaboks, s. 395).

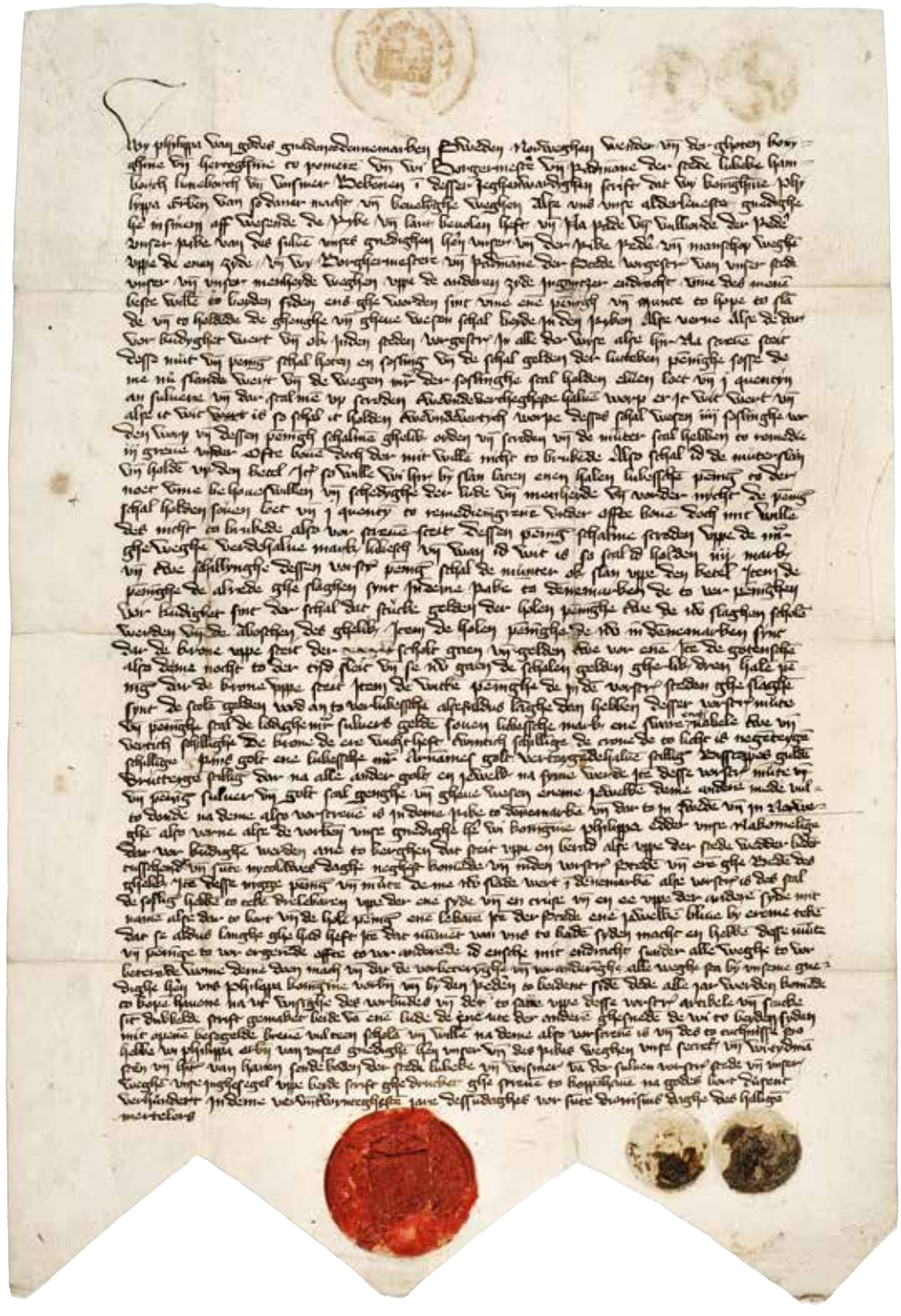

FIG. 6.39
Møntunion med hansestæderne
Dronning Phillippas aftale med Hansestæderne blev indgået i 1424, mens Erik af Pommern var på pilgrimsrejse til Jerusalem. Blot to år senere var aftalen atter sat ud af spil, og dokumentet, som ses her, dermed ugyldiggjort.

FIG. 6.40
De magtfulde rigsråd
Da Erik af Pommern i 1397 kronedes til konge af Kalmarunionen, foregik det i overværelse af rigsråder fra alle tre riger på Kalmar slot. Hans position som konge over alle tre riger skyldtes nemlig, at de tre rigsråd havde udpeget ham dertil. Dermed havde de også retten til at afsætte ham, hvilket de tre nordiske rigsråd gjorde på skift fra 1439-41. En del af det danske rigsråds anklage mod Erik var grundet i hans beslutning om at lade slå ringe kobbermønt uden rådets samtykke.

De skriftlige kilder tier generelt om kobbersterlingene fra midten af 1420'erne, men i to kilder fra 1438 og 1439 nævnes de. De to kilders udsagn er bestemt åbne for fortolkning, men de indikerer formentlig også, at kobbersterlingen sent i 1430'erne ikke længere var på banen. Rigsrådets anklageskrift fra 1439 (fig. 6.40) omtaler kobbersterlingene som et monetært problem, der ikke længere er present – som noget der lå før grosserne: "lod hand slaae en [ren] Kaabermynt/ som for fulde skulle tagis [...] oc det giorde hand uden all Rigens Raads Vilie oc Fuldbyrd/ aff huilcket Riget oc Rigens Indbyggere/ udi en forderffvelig Skade kommen ere [...] Det samme giorde hand oc med de Grosser/ som her nu er genge udi Riget".[55] Kilden fra 1438 handler om, at Elne, der er enke efter Otte Mejstorp, pantsætter en gård i Ishøj til væbner Mikkel Rud for en gæld på "20 lødige mk., gænge i Syæland, kobberpenge undtagne, om de vorder gængse, at gælde til s. Mortæns næstkommende."[56] Den umiddelbare fortolkning må være, at kobberpenge ikke var gængse på Sjælland i 1438, men dog nok kraftigt spøgte i erindringen. Der er med skattefundene, møntstedsfortolkningen og de skriftlige kilder en række indikationer på, at kobbersterlingen ikke blev produceret og var gyldigt betalingsmiddel helt frem til de sidste år af 1430'erne. Den var dog stærkt til stede i bevidstheden. Den blev formentlig efterfulgt af grosserne, men vi ved ikke, hvornår grosudmøntningen startede. Skellet må ligge i 1430'erne. Det giver også mest mening i forhold til grosudmøntningerne på Gurre.

Kobbersterlingens lave værdi, store produktion samt de betydelige officielle bestræbelser på, at den skulle modtages og bruges betød, at den fik meget stor udbredelse. Samtidig betød den lave værdi, at der nu hvert år genfindes mere end 100 med metaldetektor. I perioden 2015-2016 er der som nævnt registreret 390 fund, og de stammer for så vidt fra alle egne af landet. Ikke mindst når det tages i betragtning, at detektorafsøgninger langtfra har været geografisk velfordelt over hele riget (fig. 6.43). Udbredelsen i riget er ganske imponerende. Det gælder i endnu højere grad, når der også ses på fundstederne. De er meget forskellige både geografisk, socialt og funktionsmæssigt. Der er blandt de 390 fund af

FAKTA

GROS FRA GURRE OG LUND

FIG. 6.41
Grosser
1 Lund (MONETA LVNDENSIS)
2 Gurre (MONETA CASTRI GORGE)

1

2

Den sidste danske mønttype, der så dagens lys under Erik af Pommerns tid som dansk konge, var en *gros* (fig. 6.41). En 9-penning, der blev den hidtil største mønt i riget – ud fra bruttovægt. Den var imidlertid ikke ni penninge værd i sølvindhold, men føjer sig til tidens række af underlødige- og undervægtige mønter, som der umiddelbart kunne tjenes betydeligt på at udstede. Udmøntningerne startede formentlig i 1430'erne – måske i midten – men det vides ikke med sikkerhed. Som nævnt var det den sidste mønt fra Erik af Pommerns tid, og typen havde antagelig også lidt cirkulation efter 1439, selvom den allerede i 1440 blev nedsat til blot at gælde to penninge.

Det er også uklart, hvorledes udmøntningerne mængde- og tidsmæssigt fordeler sig på de to møntsteder: Lund og borgen Gurre. Udmøntningerne var muligvis størst i Gurre, hvorfra der kendes flere varianter end fra Lund. Det er dog kun et indicium, men f.eks. er alle de fem mønter, som er registreret i perioden 2015-2016 fra Gurre. Mønter fra Lund er imidlertid typisk underrepræsenterede i fund fra det nuværende Danmark, da Lund siden 1658 er beliggende i Sverige. Det er med andre ord en generel udfordring i møntforskningen, at et af Danmarks historisk set vigtigste møntsteder nu ligger i et andet land med en detektorlovgivning og møntfundsregistrering, der desværre er meget anderledes end den danske. Der er imidlertid anvendt mange stempler til gros på begge møntsteder, og udmøntningerne må have været ret betydelige. Fundforekomsterne tyder også derpå, selvom grosudmøntningerne i antal slet ikke kommer op på siden af udmøntningerne af sterlinge eller kobbersterlinge. Grossen blev rimelig udbredt i riget – også socialt, da den tilsyneladende blev brugt i både den nederste og mellemste del af omløbet.

Denne gros er den eneste udmøntede danske gros, og det var også den eneste gang, at der blev præget mønter på borgen Gurre. På mønternes forside ses en krone og på bagsiden et 'E' – for Erik af Pommern. Møntstederne fremgår af bagsideindskrifterne, eksempelvis MONETA LVNDENSIS for Lund og CASTRI GORGE for Gurre/Borgen Gurre. Grossen fra Gurre er den eneste danske mønt, der selv angiver, at den er fremstillet på en borg. Forklaringen på møntstedet Gurre er formentlig Øresundstolden, men det kan undre, at man ikke placerede møntstedet på det nye slot Krogen (senere Kronborg) i Helsingør, hvor tolden blev opkrævet. Der var i en kortere periode i starten af 1600-tallet et møntsted i Helsingør, formentlig netop på grund af Øresundstolden.[57]

FIG. 6.42
Gurre slot, Nordsjælland
Borgen, der lå lidt vest for Helsingør, havde eksisteret siden 1200-tallet, men udbyggedes af Valdemar Atterdag. Her ses et forslag til en rekonstruktion af borgens udseende i senmiddelalderen. Selve hovedborgens og forborgens udformning er baseret på nogenlunde sikre arkæologiske data.

kobbersterlinge fund fra eller ved byer f.eks. Aarhus og metroudgravningerne på både Kongens Nytorv og Rådhuspladsen i København, fra store og rige lokaliteter f.eks. Eriksholm Avlsgård på Sjælland, Aggersborg og Nørholm nær Limfjorden, fra udgravninger i flere kirker samt først og fremmest fra mange rurale områder, som ikke alle er nedlagte landsbyer, landingspladser, markedspladser osv. Der er mange muligheder for at gå i dybden med det store fundmateriale for at præcisere de overordnede betragtninger og mønstre, hvori der sagtens kan være betydelige forskelle f.eks. regionale. Det ser imidlertid ud til, at der er kobbersterlinge nærmest alle steder – også ude på landet på gårde og marker, hvor tilstedeværelsen ikke kan forklares ud fra en specifik funktion som f.eks. marked, vadested eller landingsplads. Det må samtidig betyde, at mønterne nåede ud til stort set alle sociale lag. Det er en social, geografisk og funktionsmæssig utrolig udbredelse, som ikke så let kan overgås, og i middelalderen nok kun kan sammenlignes med situationen med den store udbredelse af penninge omkring 1280-1330.

Kobbersterlingene angiver selv, hvilket af de fire møntsteder (Lund, Næstved, Odense, Randers) de er produceret på. Især på grund af de jordfundne mønters bevaringstilstand samt ofte manglende tid og mulighed for konservering er desværre kun 88 af de 390 mønter på nuværende tidspunkt registreret med møntsted. Det drejer sig om seks fra Lund, 51 fra Næstved, fire fra Odense og 27 fra Randers. Den fordeling skal udover forskelle i produktionskvantitet især forstås på baggrund af, at mønterne fra Næstved og Randers er markant lettere at identificere end dem fra Lund og Odense. Desuden vil mønter fra Lund i Skåne typisk være underrepræsenterede, da de 390 mønter kun er fundet i det nuværende Danmark.

Det er i forhold til møntomløbet og dermed handel og udveksling af varer og værdier interessant, hvordan de møntstedsbestemte mønters fundsted fordeler sig geografisk. Mens kobbersterlingene fra Lund findes øst for Storebælt, så findes der ganske få fra Odense primært på Fyn. Det er endnu mere karakteristisk, at kun to af de 27 fra Randers ikke er fundet i Jylland. Af den største gruppe, de 51 mønter fra Næstved, er lidt mere end halvdelen af mønterne fundet på Sjælland, Lolland, Falster og Møn, mens knap en tredjedel er fra Jylland og lidt mere end 10% er fra Fyn. Den nævneværdige jyske andel af Næstved-mønter skal ses i lyset af, at Næstved muligvis havde den største produktion samt at der som tidligere nævnt er en meget kraftig overvægt af fund fra især Limfjordsområdet blandt fundene, der er registreret i 2015-2016. Så det fordelingsmønster, som mønterne fra Næstved har, står formentlig ikke i meget stor kontrast til det, som de andre øvrige møntstedsbestemte mønter indikerer. Samtidig er det dog klart, at betydelige mængder mønter fra Næstved fandt vej til Jylland, mens mønterne fra Randers tilsyneladende ikke i samme grad cirkulerede østpå.

Det relativt spinkle materiale på 88 møntstedsbestemte mønter tyder mest på, at der ikke var så kraftigt et møntomløb på tværs af landet, så der blev en national opblanding af mønter produceret forskellige steder. Her har den forholdsvis korte cirkulationstid af kobbersterlingene selvfølgelig påvirket opblandingen. Der var til gengæld en kraftig landsdelsudbredelse, hvor kobbersterlingen fra Randers og måske også Odense og Lund tilsyneladende ikke i stort omfang krydsede Lille- eller Storebælt. Det giver mening i forhold til de fire møntsteders placering, og det må samtidig være et indirekte argument for, at der nok i ret høj grad blev produceret mønter samtidig på de fleste af møntstederne. Mønterne fra Næstved nåede længere ud, og det skyldes nok især større produktion og/eller længere aktiv produktionsperiode end de øvrige steder. Måske var Næstved først ude med store partier af kobbersterlinge og fortsatte så med den største produktion? Yderligere mere omfattende studier er oplagte og nødvendige for at belyse møntcirkulationens hastighed og opblanding.

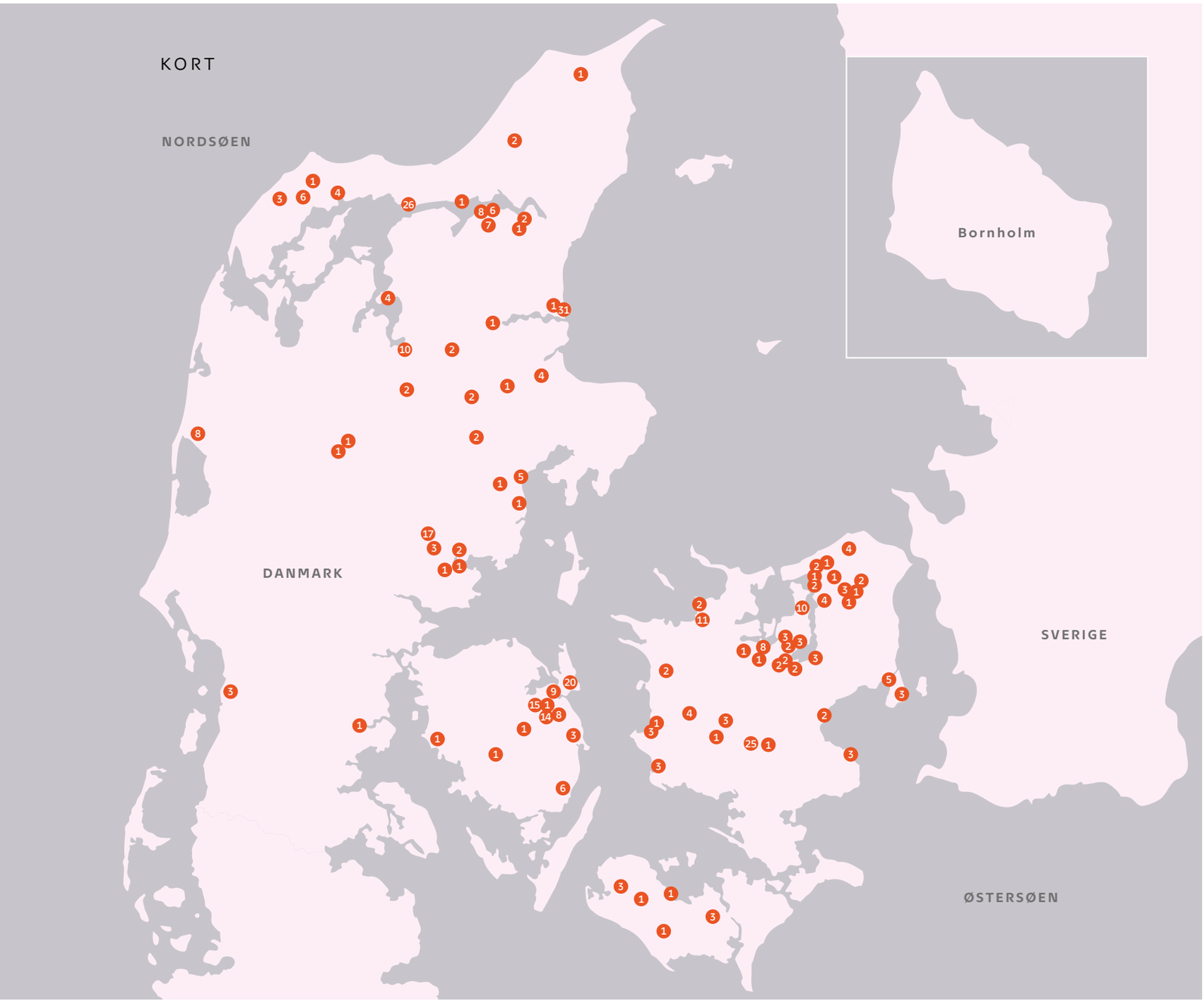

FIG. 6.43
Enkeltfundne kobbersterlinge
De 390 enkeltfundne kobbersterlinge registreret i perioden 2015-2016. Mønterne fordeler sig ualmindelig jævnt både over riget som en helhed og i forhold til skellet mellem by og land. Tallene angiver, hvor mange enkeltfund, der er gjort inden for det lille område, som prikken repræsenterer.

1440'erne – møntvæsenet forbedres med hvide og skillinger

Møntudstedelsen var et regale, en kongelig rettighed, og de fleste mønter angiver, hvem der var møntherre. Det betyder, at inddeling og datering af mønter tit tager udgangspunkt i forskellige regeringsperioder, selvom de ikke nødvendigvis er sammenfaldende med de mest betydende monetære reformer eller betyder, at det var kongens person, der var afgørende for møntpolitikken eller andet af betydning for møntproduktionen. Således handler dette afsnit om årtiet 1440'erne reelt om 1440-1448, da der tages udgangspunkt i de mønter, der kan henføres til Christoffer af Bayern (1440-1448) og det rigsråd, der regerede i perioden mellem hans død den 6. januar 1448 og indtil hyldningen af Christian 1. som konge i 1448. Mønterne i denne korte periode er en unik søsling fra Lund samt hvide og sterlinge fra Malmø – og endelig rigets første skilling. Af de tre sidstnævnte møntpålydender må sterlingen have de laveste produktionstal, mens hviden er meget mere udbredt end de andre tilsammen.

GOTLANDSKE MØNTER

Det selvstændige gotlandske møntvæsen blev ikke umiddelbart påvirket af den danske erobring i 1361. Produktionen af de såkaldte goter startede formentlig i anden fjerdel af 1300-tallet og varede ca. 100 år til omkring 1440 (fig. 6.44). I hele perioden var motivet Gotlands våben (guds lam med en fane) og en komposition af liljer, der måske kan forstås som et livstræ og/eller henvise til Visbys vigtige tyske borgerskab. Goten var den første (lidt) større sølvmønt produceret i Østersøområdet. Den startede med at veje ca. 1,2-1,3 g, men vejede efter 100 år kun omtrent det halve. Der var tilsyneladende tale om løbende forringelser og især ca. 1420'erne blev der produceret særligt ringe svarte goter, der med ringere sølvindhold var mere sorte mørke end sølvfarvede. Der blev også fremstillet uhyre mængder af brakteater på 0,1-0,2 g med bogstavet W – formentlig for byen Visby (fig. 6.45). Begge gotlandske mønttyper blev, formentlig godt hjulpet af øens placering og økonomiske betydning, produceret i betragtelige antal, og goter findes med jævne mellemrum i det nuværende Danmarks jord. Der er dog i løbet af perioden 2015-2016 på Nationalmuseet kun registreret et enkelt eksemplar. Det stammer fra det østligste Danmark, nemlig fra Blommetårnet på Hammershus på Bornholm.

Gotland byder sammen med Erik af Pommern på en helt særlig situation og udmøntning. Efter at have indkasseret flere politiske nederlag tog unionskongen fra 1436 ophold i Visby, og her blev han nogle år efter afsat som konge i de tre riger. Han blev på Gotland til 1449, hvor han vendte tilbage til Pommern og overlod Gotland til den danske konge Christian 1. Under opholdet på Gotland blev der produceret goter med Guds lam, liljer og Eriks titel: REX ERIC GOTOR (fig. 6.46). Mønten er meget sjælden, og udmøntningen var formentlig ikke særlig stor.

Under Christian 1. (1449-1481) kom der igen gang i møntsmedjen i Visby, men næppe i samme omfang som før 1440, da mønterne slet ikke er så almindelige som de tidligere. Der kan også blot have været tale om en eller flere ganske kortvarige udmøntninger i Visby under Christian 1. Der blev samtidig indført dansk møntregning, således at goten blev til en hvid (4-penning) (fig. 6.47). Det betød også ændring af motivet på den ene side, hvor et skjold med tværbjælke erstattede liljen. Det skjold antages at være en forvansket udgave af det oldenborgske våben, der er to tværgående bjælker. Guds lam med fane blev bibeholdt, og på nogle af de gotlandske hvide fra Christian 1. – nok de yngste – blev den religiøse symbolik forstærket, da en kalk blev placeret ved lammet.[58]

FIG. 6.48
Visby, Gotland
Meget af det middelalderlige Visby kan endnu ses i dag og vidner om byens fortidige storhed. Indtil 1361, hvor øen erobredes af Valdemar Atterdag, var Visby en fri by og medlem af hanseforbundet. Byens borgerskab dominerede middelalderen igennem af rige tyske købmænd.

FIG. 6.44
Gote
Forsiden prydes af liljer eller muligvis et 'gudstræ', mens der på bagsiden ses det gotlandske våben, Guds lam med fane.

FIG. 6.45
W-brakteat
De små mønter vejede kun nogle få brøkdele af et gram, men producerede-des til gengæld i enorme mængder.

FIG. 6.46
Erik af Pommerns gote
'Sørøvermønten', som den også kaldes, er i dag enormt sjælden. Den blev næppe præget i særligt mange eksemplarer.

FIG. 6.47
Christian 1. hvid
Mønten er af typen, hvor der ses en alterkalk ved lammets forben.

UNIK SØSLING OG DEN SIDSTE UDMØNTNING I LUND

FIG. 6.49
Unikum
Det eneste kendte eksemplar af Christoffers søsling opbevares i dag på møntkabinettet i Stockholm.

Den formentlig første udmøntning under Christoffer af Bayern kendes kun i ét eneste eksemplar (fig. 6.49). Det er en unik mønt på 1,04 g af ca. 75% sølv, der antagelig er en søsling af god kvalitet/finvægt.[59] Den er ifølge dens bagsideindskrift MONETA LVNDEN produceret i Lund, som måske den eneste udmøntning her i 1440'erne, da Malmø siden tog over som møntsted i såvel Skåne som hele riget.

På forsiden ses kongens portræt på samme måde som det ses på samtidens engelske pennies – og eksempelvis også på en af Erik af Pommerns ørtuger fra Stockholm – og der står CHRISTOFER REX DACIE. I indskriften nævnes Norge eller Sverige ikke, og det er således nærliggende at tro, at den er udmøntet før Christoffer i september 1442 blev hyldet som svensk konge.

Mønten kendes kun i ét eneste eksemplar, der stammer fra et skattefund gjort i 1942 på Dalby kirkegård ca. 10 km sydøst for Lund (fig. 6.50). Kun ét kendt eksemplar er uhyre usædvanligt, når der efter al sandsynlighed ikke er tale om et særligt prestige-, prøve-, konge- eller fremvisningseksemplar. Den slags er ofte af guld og typisk noget, der i dansk mønthistorie hører senere tider til. Med kun ét eksemplar og en formentlig ganske kortvarig produktion meget tidligt i Christoffer af Bayerns regeringstid tyder alt på en meget begrænset produktion. Det er da også bemærkelsesværdigt, at det eneste eksemplar kommer fra en lokalitet blot ca. 10 km fra produktionsstedet.

Med en begrænset produktion og et særlig højt sølvindhold er det ikke overraskende, at overlevelsesgraden har været særdeles lav for eksemplarer af denne udmøntning. Man kan måske forestille sig denne søsling som en meget kortvarig mønttype af godt sølv, der blev produceret "som reaktion mod kong Eriks underlødige prægninger."[60] Den gode udmøntning måtte formentlig meget hurtigt stoppe. Det var ikke finansielt holdbart, hvorfor det blev en lille og kortvarig udmøntning. Det var antageligvis den sidste nogensinde i Lund, der i ca. 450 år jævnligt var møntsted. Lund havde jævnligt været møntsted siden Svend Tveskæg slog mønt i byen omkring år 1000. Når der ses på den samlede produktion og varigheden, så må Lund samlet set nok karakteriseres som rigets vigtigste møntsted i perioden dækket af denne publikation, mens andenpladsen går til Roskilde, der havde en betydelig produktion fra tidligt i 1000-tallet til måske midten af 1300-tallet og igen i 1530'erne.

FIG. 6.50
Dalby Kirke, Skåne
På fotografiet fra udgravningen i 1942 ses de blotlagte fundamenter, der blev fundet på kirkegården uden for kirkens sydøstlige hjørne, som skimtes øverst til højre i billedet.

FIG. 6.51
Vang-skatten, Bornholm
Her ses to af de ni tyske guldmønter fra skatten: En gylden fra kejser Sigismund i Frankfurt og en gylden produceret i Basel for kong Friedrich 3. På opslaget i Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings fundprotokol er alle ni mønter oplistet, og man kan derudover læse om omstændighederne ved fundet, der blev gjort i 1862.

Udover selve mønterne er der relativt sparsomt kildemateriale til perioden, da der i perioden 2015-2016 kun er registreret tre enkeltfundne mønter, der med sikkerhed kan henføres til denne periode. Det er tre hvide produceret i Malmø, men der kan dog være nogle nordtyske mønter af de 46 fundne udenlandske mønter, der stammer fra 1440'erne. Endog mere sparsomt er det med hensyn til skattefund. Der er faktisk ikke et eneste skattefund fra det nuværende Danmark, der med nogenlunde sikkerhed kan henføres til 1440'erne.

Der er til gengæld ét fra Skåne, nemlig det førnævnte fund fra Dalby kirkegård, og det antages at være deponeret meget tidligt i 1440'erne.[61] Det er fundet i 1942 og indeholder 119 sølvmønter, hvoraf fire var nordtyske ½- og 1-penninge, mens der fra Erik af Pommerns tid var syv lebarder, 26 sterlinge og 78 gros. De antageligt yngste mønter var den unikke søsling og to skillinger fra Christoffer af Bayern. Det indikerer blandt andet, at søslingen og skillingen nok var de ældste af Christoffer af Bayerns mønttyper, da der ellers ville have været sterlinge og/eller hvide i skatten. Desuden indikerer skatten ikke overraskende stor tilstedeværelse af Erik af Pommerns mønter – dog ikke kronehulpenningen og de elendige kobbersterlinge, som på dette tidspunkt kun kan have haft en monetær funktion – hvis nogen overhovedet – som den allerringeste skillemønt.

En skat med ni udenlandske guldmønter og en sølvske fundet i 1862 af fisker Peter Truelsen Holm i Vang på Bornholm kan også være fra 1440'erne (fig. 6.51). Den kan dog sagtens være yngre qua guldmønternes ofte længere cirkulationstid.[62] Det eneste andet fund, der kan komme på tale er et meget gammelt fund med utilstrækkelige oplysninger i forhold til at placere det i 1440'erne. I *Aalborg Avis*, *Jydske Efterretning* af den 5. juni 1772 fremgår det:

"Randers den 27. Maji. En fattig Vognmand her, ved Navn Jens Riis har, da han for kort Tiid siden ryddede sit Møddings Sted, uden for Østerport fundet en liden Leer Krukke saa stor som en Fyrtønde, hvilken han stødte i tu med Spaden, da deri befandtes nogle og tredive Stykker smaa Mynter af Størrelse som en 2 Skilling; dette synes forvist at være en gammel rar Dansk Mynt≠Sort, paa den eene Side staar et R med Krone over, paa den anden Side et Vaaben med et Kors midt igiennem. Bogstaverne rundt omkring ere ulæselige, og Aarstal kan man ey heller udfinde."[63]

FIG. 6.52
Bortkomne fundmønter
I en artikel i *Aalborg Avis* den 5. juni 1772 omtales fundet af en skat i Randers. Artiklen er den eneste beskrivelse af fundet, og det er ikke muligt at afgøre, hvilken mønttype fundet præcis bestod af, men det må have været en af disse tre. Tegningerne viser hvide, der er præget under kongerne Christoffer af Bayern, Christian 1. og Hans.

De omtalte mønter må være hvide fra enten Christoffer af Bayern eller Christian 1. – eventuelt kong Hans (1483-1513), hvor der som motiv var et H, der kan ligne R'et (fig. 6.52). Skatten fra Randers kunne således være fra 1440'erne, og det kan ikke afgøres med sikkerhed, men umiddelbart er det mest sandsynligt, at den er yngre på grund af den generelt større forekomst af skattefund og enkeltfund af hvide fra Christian 1. – og også fra Hans.

Der er heller ikke skriftlige kilder, der beretter direkte om periodens møntvæsen. Det nærmeste af den type materiale, er nok den svenske konge Karl Knutsons møntordning for Sverige af 17. september 1453, hvoraf det fremgår, at en dansk skilling skal gælde 10 svenske penninge, en ny dansk sterling skal gælde blot to svenske penninge, mens en dansk hvid skal gælde tre svenske penninge. Dermed er i det mindste eksistensen af de tre forskellige, nævneværdige danske pålydender fra 1440'ernes produktion ridset op.

De skriftlige kilder kan imidlertid mere end blot dette. De indikerer den formodede betydelige regionale forskel på møntvæsenet, som der nærmest må have eksisteret i lyset af bruddet i møntvæsenet i ca. 1440, den geografiske placering (primært Skåne og Sjælland) af møntstederne under Erik af Pommern, de forskellige handelsmønstre i riget samt at al indenlandsk møntproduktion i 1440'erne (og 1450-1480'erne) foregik i Skåne. Med andre ord må indenlandsk mønt nok have udgjort en større andel af møntomløbet i Skåne end f.eks. i Jylland.

Fra det skriftlige kildemateriale lyder det i februar 1442 om en pantsætning af gods i det østligste Skåne (Villands herred), at gælden lyder på "21 lødige mark rede penge, gilde og gæve af den bedste danskær mønt, som gaar i Skanæ"[64], og i april 1444 som en del af en gæld "18 lødige mk. af den bedste danske mønt, som nu i Skane er gænge".[65] Fra det nærtliggende Sjælland har vi umiddelbart kun et eksempel af denne kildetype fra perioden. Der lyder det i august 1443: "skal jeg give ham pengene igien i mønt, som da er gænge i Syelend".[66] Det er altså ikke specificeret, hvilken mønttype eller endog om det skal være dansk eller udenlandsk mønt. Derimod står tre nørrejyske eksempler, der alle peger i modsat retning af de to skånske. I januar 1444 pantsætter ridder Engelbrekt Albrektsen til Torbenfeld gods i Vendsyssel til Strange Nielsen fra Nørreholm for en gæld på "200 lub. Mk. i fireleyde mønt, gænge i Lubk og Hamborg".[67] *Fireleyde* mønt er de fire stæders mønt. Det vil sige mønter fra Lübeck, Hamburg, Lüneburg eller Wismar.

I en lignende nørrejysk sag fra oktober 1445 lyder det blandt andet "34 lib. Mk. i stæder penge"[68], og i marts 1448 opgøres en gæld i "130 libsche mk. i gode sølvpenninge, gænge i Lwbk".[69] De i alt seks uddrag kunne således tyde på, at den betydelige møntproduktion i Skåne medførte en indenlandsk dominans i møntomløbet i Skåne og måske også i Halland og Blekinge, mens det ikke var tilfældet i Nørrejylland, hvor dansk mønt ikke omtales, men der til gengæld er flere omtaler af mønter fra hansestæderne.

Man kan så formode, at Sjælland og måske de største andre øer som Fyn, Lolland og Falster har befundet sig i en form for mellemposition. Den formodede regionale forskel betyder imidlertid ingenlunde, at de i Skåne producerede mønter ikke nåede til de syd- og vestligste egne af riget. Således er de tre nævnte hvide fra Malmø netop fundet i henholdsvis Nørrejylland (to) og på Lolland (en). Yderligere analyser af den regionale fordeling kræver studier af mange flere fund, især enkeltfund fra metaldetektorundersøgelser samt fund fra udgravninger f.eks. i kirker. Det har desværre af mangel på databaser og tid ikke været muligt at gøre her.

Der er eksempler på lovgivning med forbud mod brug af udenlandsk mønt på markeder og i visse købstæder. Lovgivningen hjalp med at presse de udenlandske mønter ud til fordel for de danske. Den udenlandske tilstedeværelse var dog uden tvivl fortsat markant i rigets møntomløb. Det gælder ikke mindst mønter fra de nordtyske hansestæder. I lyset af de danske udmøntninger af hvide, sterlinge og skillinger kan der også formodes – foruden f.eks. tyske witten og andre udmærkede sølvmønter – at have været 'ledig plads' i den absolutte bund af møntomløbet til nogle udenlandske ½- og 1-penninge. I lyset af skattefund fra 1400-tallet, enkeltfund og skriftlige omtaler må der formodes at have været en fortsat tilstedeværelse af nordtyske hulpenninge, som udfyldte dette tomrum. Vi har ikke indikationer på, at kobbersterlingene eller kronehulpenningene i 1440'erne eller senere udfyldte et eventuelt tomrum under hviden og sterlingen.

I den modsatte ende af møntomløbet i de øverste monetære lag var der – også i Skåne – fuldkommen udenlandsk dominans. Her var forskellige udenlandske guldmønter enerådende. Det fremgår af det skriftlige kildemateriale. Et eksempel på dette stammer fra 1440, hvor Aage Axelsen (Thott) til Hjuleberg i Halland giver ridder Henrik Knudsen (Gyldenstjerne) til Restrup, sydvest for Aalborg, kvittering for modtagelsen af "nobler, rinske guld og lubesche guld, saa meget som jeg laante ham i Hælsingborg".[70] Det er således ikke blot regnskabsmæssigt, der er til tider tale om fysiske transaktioner af guldmønter.

I 1440'erne blev der kun produceret danske mønter i Skåne. Der var fra opstarten af udmøntningerne omkring 1403 og frem til ca. 1439 nærmest tale om, at der igen blev startet forfra med en blanding af nye og gamle mønttyper. Der synes ikke at være meget af møntvæsenet fra tidligere, der reelt overlevede. Som det eneste af møntværkstederne under Erik af Pommern var det kun mønten i Lund, som fortsatte – og det formentlig kun for en meget kort bemærkning. Rigets møntproduktion blev derefter udelukkende foretaget i Malmø. Måske var der et kort overlap mellem de to skånske møntsteder, men i hvert fald var Malmø fra ca. 1442 og 50 år frem rigets eneste møntsted. Normalt regnes der med møntproduktion i Malmø fra ca. 1444, da der fra marts 1444 er en kilde, hvor rådmand Iven Kumhar i Malmø […] kundgjorde paa vort byting Hans Myndel, kongens foged og møntmester i Malmøge, et skifte, […]"[71] Der er, som det vil fremgå, imidlertid grund til at regne med, at møntværkstedet i Malmø var godt i gang med at producere senest i 1442. Kilden viser i øvrigt også, at møntmesteren og fogeden var samme person, hvilket blandt andet leder tankerne hen på omtalen af udmøntningerne i Ribe og den mulige sammenhæng med ændringerne omkring fogediet i anden halvdel af 1370'erne. Senere i dette kapitel skal der ses lidt nærmere på organiseringen af møntproduktionen i anden halvdel af 1400-tallet.

I indskriften på den omtalte unikke søsling fra Lund står der CRISTOFER REX DACIE, altså Christoffer konge af Danmark. Her nævnes Christoffer altså ikke som konge af Norge og Sverige, og qua dette antages det, at søslingen blev produceret senest i september 1442, hvor Christoffer blev hyldet som konge af Sverige. Christoffer af Bayerns meget almindelige hvid og den sjældnere sterling må utvivlsomt være fremstillet i Malmø qua bagsideindskriften MONETA MALMOI, MONETA MALMOIENS og varianter deraf (fig. 6.54).[72] Deres forsideindskrifter varierer meget i detaljerne. I disse detaljer er formentlig en masse information om f.eks. lødighed og udstedelser skjult for alle andre end de få, der var involveret i datidens møntproduktion – og som nutiden endnu ikke har gennemskuet. Men fremtidige stempelstudier og metalanalyser kan måske løse det. Forsideindskrifterne falder imidlertid i to hovedgrupper, nemlig henholdsvis med eller uden angivelse af Norge og Sverige f.eks. CRISTOFER REX DACIA og CRISTO' REX D S N. Hvis argumentation for dateringen til senest september 1442 for mønter uden angivelse af Norge og Sverige er korrekt, så må en væsentlig del af hviderne og sterlingerne fra Malmø være fra senest september 1442. Der er tale om virkelig mange hvide, og produktionen i Malmø må antages at være startet på et tidspunkt mellem 1440-1442, formentlig før 1442. Samtidig står det klart, at både den sjældnere sterling og den almindelige hvid også blev produceret efter september 1442 – produktionen af hvide må have varet adskillige år – måske var der med betydelige afbrud i produktionen gennem hele 1440'erne. Sterlingen er som nævnt præget i meget færre eksemplarer end hviden, og ud fra stempler og variationer i indskrifterne er der næppe grund til at tro, at den er produceret særlig langt ind i 1440'erne – næppe i anden halvdel af årtiet.

Ligesom for hviden, sterlingen og søslingen var der også for skillingen tale om en international mønthistorisk baggrund. De fire hansestæder Lübeck, Hamburg, Lüneburg og Wismar vedtog i 1432 udmøntningen af skillingen, der hidtil blot havde været regnemønt. Den skulle udmøntes til 92 styk på den 10-lødige mark, men var måske lidt ringere. Den første danske skilling, Christoffer af Bayerns, var noget ringere – kursforskellen var 10% eller mere i forhold til hansestædernes skilling (fig. 6.55).

FIG. 6.53
Bayerske ruder
Christoffer af Bayern medbragte i sit våbenskjold de bayeriske ruder, som siden 1242 havde været kejserhuset Wittelsbachs farver – en slægt han gennem sin fars aner var en del af. I dag indgår ruderne i delstaten Bayerns flag, og de anvendes derfor af mange bayerske firmaer og institutioner. Her ses Christoffers segl, hvor ruderne – lige som på hans mønter (fig. 6.55) – er gengivet som en del af hans våben.

FIG. 6.54
Hvid og sterling
Den her afbildede hvid (til venstre) er af den type som formentlig prægedes da Christoffer blot var konge af Danmark, mens sterlingens indskrift tydeligt viser, at han på dens prægetidspunkt var konge af alle tre nordiske lande. De vedlagte papirlapper er afskrifter af mønternes indskrifter fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings hovedsamling.

FIG. 6.55
Skilling, Christoffer af Bayern (1440-1448)
Christoffer blev valgt til konge over Kalmarunionens riger, eftersom hans mor var søster til den afsatte Erik af Pommern. Christoffer var imidlertid opvokset i Sydtyskland som søn af pfalzgreve Johan 1. af Pfalz-Neumarkt og af huset Wittelsbach. Deraf kom hans nordiske tilnavn "af Bayern". Mønten er ikke gengivet i sin fulde størrelse i forhold til de andre mønter her på siden.

Det var dog ikke nogen dårlig mønt, der var masser af sølv i den, omkring 50% af dens vægt på omkring 2 g i gennemsnit.[73] Det var således den hidtil største danske mønt – både med hensyn til brutto- og nettovægt. Skillingen har et atypisk bagsidemotiv, som nok får de fleste til at tænke på bilmærket BMW. Det ternede mønster er imidlertid en del af Christoffer af Bayerns slægtsvåben, nemlig de bayerske ruder, mens løven repræsenterer Pfalz i Sydvesttyskland (fig. 6.55). Forsiden viser de tre danske løver, som siden skulle blive særdeles almindelige på danske mønter. Den første større udbredelse af de tre løver var med den første skilling, da dronning Philippas søsling fra ca. 1424 kun fik et kort liv. Bagsideindskriften var ligesom selve mønttypen inspireret af hansestæderne. På den danske skilling lød det GLORIA IN EXSELSIS DEO (ære være Gud i det højeste), fra englenes lovsang i *Lukasevangeliet*. Hansestæderne havde også bibelcitater på deres skilling. Det betyder imidlertid, at der på den danske ikke blev plads til oplysning om, hvor skillingerne blev fremstillet. Selvom de blev ret udbredte, så er de muligvis ikke produceret efter september 1442, for de mange varianter har alle indskrifter, hvor Christoffer kun kaldes for konge af Danmark. Der er tale om en betydelig produktion med ret mange stempler, og vi ved, at der nogenlunde samtidig blev produceret meget anden mønt i Malmø og næsten intet i Lund. Derfor kan møntstedsargumentationen vendes begge veje. Altså stor produktion i Malmø som argument for, at så er skillingen også fra Malmø – eller den er netop produceret i Lund, hvor der måske var ledig kapacitet? Når den meget tætte beliggenhed af de to møntsteder tages i betragtning, og der typisk kun var én møntmester samt det driftsøkonomisk næppe var hensigtsmæssigt at holde to møntsteder og ekstra kapacitet i drift, så synes argumentationen for udmøntning af skilling i Malmø at være stærkest. Vi har ingen sikre tegn på, at de to møntsteder eksisterede samtidigt, eller at mønten i Lund gjorde andet end at producere et formentlig meget lille antal søslinge – og derefter lukke. Der er endvidere den mulighed, som udbredelsen og f.eks. også rigsrådets udmøntning kunne tale for, nemlig at produktionen af skillingen blev fortsat efter september 1442 uden tilføjelse af norsk og svensk kongetitel (se faktaboks, s. 406).

Skillingen optræder med årlige mellemrum som enkeltfund i Danmark, men også i enkelte skattefund, der er yngre end 1440'erne. Der er tale om en større produktion, som blev rimelig udbredt. Det skyldes foruden produktionens størrelse, formentlig især at den sølvindholdsmæssigt ikke var alt for god, hvorved den for en tid undgik indsmeltning, men også at Christian 1.s møntproduktion udelukkende bestod af de mindre hvide. De skriftlige kilder understøtter ligesom enkelte skattefund møntens tilstedeværelse i anden halvdel af 1400-tallet. Ved en pantsætning i Nørrejylland i februar 1455 lyder det omkring gælden "20 mk. i rinsk guld, hver gylden til 26 skill., som her er nu i Jwllandh gænge, [...]"[74]. Her kan der dog i princippet være tale om udenlandske skillinger, mens det ikke er tilfældet ved en lignende sag i Sydskåne fra juli 1459: "[...] 12 rynskæ [=rhinske] gylden og 9 lybskæ mk. i hele skilling, som kaldes kong Christoffers Skillinger, [...]"[75] Lige så klar er en anden nørrejysk sag fra april 1465: "150 lysps gylden, 150 rinsk gylden, 150 ungersk gylden, 150 lyspk mk. i hvide engilsk[=sterling] og 150 lyspk mk. i Christoffers skilling[...]"[76] Det er uklart, hvilken sterling, der er tale om, men det er med pointeringen af *hvide* tydeligvis ikke kobbersterlingen. Også fra så sent som februar 1474 har vi fra Skåne en gældspost angivet i "40 lub. mk. Kristoffer skillinger [...]"[77] Den første danske skilling holdt længe, formentlig gennem hele Christian 1.s tid.

Der må i 1440'erne have eksisteret et nyt møntvæsen og -omløb i forhold til 1430'erne og tidligere, hvoraf en betydelig del af mønterne var danske hvide og skillinger, mens andelen af ældre dansk mønt var relativ lav. Et nyt system, som i modsætning til det tidligere, skulle vise sig særdeles levedygtigt, selvom de udenlandske mønter fortsat spillede en stor rolle i formentlig alle niveauer.

FAKTA

RIGSRÅDETS MØNT 1448

I tiden mellem Christoffer af Bayerns død den 6. januar 1448 og indtil Christian 1. blev konge den 28. september 1448 varetog rigsrådet møntregalet. I den periode blev der så vidt vides kun produceret skillinger i Malmø. I stedet for Christoffers titel stod der på forsiden MONETA REGNI DACIA – altså mønt af det danske rige/råd/regering (fig. 6.56). Bagsidens slægtsvåben blev erstattet af et skjold lagt på et stort kors, ligesom på de meget udbredte hvide produceret under Christoffer af Bayern.

I lyset af den relativt kort periode og et betydelige antal varianter[78], så må udmøntningen have været ganske intens, og formentlig skal den tælles i adskillige titusindvis af mønter. De ses imidlertid meget sjældent som fund, og til nutiden har der samlet set overlevet markant færre eksemplarer end f.eks. af Christoffer-skillingerne.

Frem til 1995 blev en hvid, som der af og til stødes på i såvel enkelt- som skattefund, også regnet for fremstillet i Malmø under rigsrådet 1448. Henførelsen til et rigsråd og Malmø var qua indskrifterne korrekt, men ved opstilling af dens forekomst i skattefund stod det klart, at den måtte være yngre. Den sås ikke i skattefund fra Christian 1.s tid (1448-1481), hvor der ellers burde have været flest, men derimod primært i skattefund fra kong Hans' tid (1483-1513). Mønten med den fine lebard på forsiden er derfor siden tilskrevet det rigsråd, som ledede landet i 20 måneder 1481-1483.[79]

FIG. 6.56
Rigsrådets skilling 1448
Bemærk at der ikke optræder kongeligt slægtsvåben på bagsiden.

FIG. 6.57
Rigsrådet 1481-1483
Det var denne mønttype, der indtil for nylig blev antaget at være fra 1440'erne, men som viste sig i stedet at være fra interregnummet mellem Christian 1. og Hans.

FIG. 6.58
Kronologi i Christian 1.s hvide?
De fire typer hvide fra Malmø under Christian 1. (1448-1481) kan efter slutningen af forsideomskriften inddeles i fire hovedgrupper. Her er grupperne sat i rækkefølge efter den antagede kronologi for deres udmøntning: 23a, 23c, 23d og 23b. Mønterne er ikke afbildet i deres fulde størrelse i forhold til de andre illustrationer på siden.

Ca. 1450-1480 – møntproduktionen centraliseres og hvide udbredes i hele riget

Perioden ca. 1450-1480 er stort set sammenfaldende med Christian 1.s regeringstid. Det er møntmæssigt set en periode med produktion af mange mønter, men kun af én mønttype og kun på ét sted – hvide i Malmø. Når den store produktion og ikke mindst den relativt lange regeringstid tages i betragtning, så er perioden formentlig den mindst beskrevne i dansk mønthistorie.

I Georg Galsters klassiske oversigtsværk *Unionstidens udmøntninger* fra 1972 får beskrivelsen af Christian 1.s periode kun halvt så meget plads som Christoffer af Bayerns, mens Erik af Pommerns tid får mere end otte gange så meget plads som Christian 1.s. Forklaringerne er nok flere, og måske er anden halvdel af 1400-tallets historie generelt ikke blandt de mest udforskede perioder. Der er nok også en afgørende forklaring i det møntmæssige materiale, da der er ganske få skattefund og Christian 1. i lyset af sin relativt lange regeringsperiode samtidig må siges at byde på dansk mønthistories mest monotone møntudstedelse.

De mange hvide, der blev produceret i Christian 1.s navn i Malmø vejer typisk mellem 0,7 og 0,8 g og indeholder typisk 0,25-0,30 % sølv. Motivmæssigt ligner de meget Christoffer af Bayerns hvide, men de er overordnet set ikke nær så gode. Der blev i 1926 publiceret 99 forskellige indskriftsvarianter. Det vil sige detailforskelle eller større forskelle i indskrifterne. Varianterne kan inddeles i fire hovedgrupper efter afslutningen af forsideindskriften, der overordnet lyder Christian konge af Danmark – eventuelt af guds nåde (DEI GRATIA) – henholdsvis R'D', D'G'R'D', DEI G'R'D' og REX D' (tabel 6.7).[80] Det må formodes, at der er et kronologisk system i disse hovedtyper, som tilsyneladende også afviger fra hinanden i møntfod.

TYPEFORDELINGEN AF DE MANGE HVIDE
BASERET PÅ SKATTEFUNDET FRA ASSENS[81] **TABEL 6.7**

GALSTER 1972 MØNTTYPE	INDSKRIFT	ANTAL I ASSENSFUNDET	GENNEMSNITS-VÆGT	OMTRENTLIG LØDIGHED
23a	R'D'	53	0,81 g	290-305‰
23c	D'G'R'D'	191	0,76 g	260‰
23d	DEI G'R'D	82	0,74 g	275-305‰
23b	REX D'	128	0,72 g	275-280‰

Af de fire hovedtyper, er typen 23a klart den bedste, og den minder ganske meget om Christoffer af Bayerns hvid. Derfor er det rimeligt at antage, at det er den ældste type. Det kan typens forekomst og andel i skattefund også understøtte, men det er ikke entydigt. For de tre andre hovedtyper er fordelingen i skattefund endnu mindre entydig. Men på baggrund af hvad der kan udledes af skattefundene og deres gennemsnitlige vægt og lødighed må det formodes, at hvis de fire hovedvarianter repræsenterer en kronologisk følge uden overlap, så er den ældste 23a efterfulgt af 23c, 23d og til sidst den yngste og ringeste 23b. Antagelsen om, at hviderne blev ringere og ringere bygger overordnet på, at sådan er udviklingen stort set altid med mønttyper – sænkning af sølvindholdet sker meget hyppigere end forøgelser af sølvindholdet. Konkret ved vi, hvordan hviden var under Christoffer af Bayern – og vi ved, hvor meget ringere den var under kong Hans (1483-1513). Den nedadgående udvikling sker i løbet af Christian 1.s tid – og det fortsætter derefter. Fra 1460-1470'erne begynder en tiltagende international kritik af de danske hvide, hvilket også kun giver mening i lyset af forringelserne af deres ædelmetalindhold.

Den formodede dateringsmæssige forskel på hovedtyperne giver kun en relativ kronologi indenfor perioden 1448-1481. På forskningens nuværende stadie er det ikke muligt at placere dem blot nogenlunde præcist i perioden, så der kan udpeges bestemte perioder med møntforringelser – blot tyder de udenlandske reaktioner på, at forringelserne tog til i anden halvdel af Christian 1.s regeringstid. Som vanligt er det uafklaret, om udmøntningerne stod på gennem hele perioden samt med hvilken intensitet og kontinuitet møntstedet blev drevet.

Der var en stor produktion af mønter i Danmark på det store møntsted i Malmø i anden halvdel af 1400-tallet – også hvis man sammenligner med f.eks. de nordtyske møntsteder. Riget led ikke i samme grad af den såkaldte senmiddelalderlige sølvmangel, der varede frem til omkring 1460'erne. Der dukker nye sølvfund op i det meget betydelige Schwaz i Tyrol og også i Schneeberg i Sachsen, og det medførte en stigende sølv- og møntproduktion samt stigende cirkulation (fig. 6.59). Denne stigning fortsatte, for i 1518 kom de berømte Joachimsthalminer i Bøhmen i drift, og i 1500-tallet begyndte det amerikanske sølv at strømme til Europa. Den tiltagende danske udmøntning af hvide skal forstås på baggrund af de stigende sølvudbud. Årsagen til de i nordeuropæisk målestok relativt større udmøntninger i Danmark i anden halvdel af 1400-tallet "was possibly a favourable trade balance, which channelled a substantial quantity of this silver into Denmark; furthermore, the debasement of the *hvide* contributed to a greater output by the mints and made it possible to export coins abroad."[82]

FIG. 6.59
Miner i Schwaz, Tyrol
I 1400- og 1500-tallet var Schwaz den største mine-metropol i Centraleuropa og var med sine 20.000 indbyggere den næststørste 'by' i det habsburgske rige, kun overgået af Wien. Her ses en side fra *Schwazer Bergbuch* fra ca. 1550, som blandt andet beskrev mineområdets lovgivning og gav indblik i sociale og retslige forhold blandt minearbejderne. Bogen var derudover rigt illustreret med bl.a. scener fra dagliglivet, som det ses her.

Den store produktion af mindre gode mønter, som på grund af deres relativt lave ædelmetalindhold ikke blev indsmeltede, betød, at den danske hvid blev ganske udbredt i Nordtyskland og i de øvrige områder omkring Østersøen.[83] Fordi mønterne forlod riget, og fordi de nok var sat i omløb med fortjeneste qua forskellen på produktionsomkostningerne og værdien, betød det ved udstedelsen, at det var særdeles fordelagtigt for møntherren, at mønterne vandrede ud i verden fremfor kun at belemre rigets egen befolkning. Da vi ikke har vidnesbyrd om konkrete årsager til eller formål med udmøntningerne, så forklares udstedelsen af dårlig mønt med kongemagtens finansielle problemer på daværende tidspunkt. Der haves ikke bedre konkrete bud, udover at man kan sige, at det var en udvikling som også sås andre steder i Nordeuropa på denne tid. Mere konkret kan der for Danmark i anden halvdel af 1400-tallet dog peges på, at udstedelsen af dårlig mønt ikke var det eneste middel, der på det tidspunkt blev taget i anvendelse for at generere indtægt til kongemagten – her var også "bl.a. opkrævning af pengeskatter og de talrige pantsættelser af len og land."[84]

Et andet anvendt middel til hjælp for de offentlige finanser var ekstraordinære skatter, og der blev f.eks. i 1467 udskrevet en såkaldt *landehjælp* for Sjælland og Nørrejylland: "at huere [=hver] Fire Mænd gifve os Fire Marck / halff Delen i Penninge / oc halff Delen i Vare".[85] Varerne var korn (rug og byg), får, honning, smør, okser og sølv, og de var takserede. F.eks. var en tønde byg takseret til otte skilling, en tønde rug til seks skilling og et lod sølv til 18 skilling. Landehjælpen i 1467 vidner om ekstraordinære finansielle behov og giver os et fint indblik i officielle pristakster og bidrager til diskussionen om mønt- og naturaløkonomi. Tidsmæssigt falder landehjælpen nogenlunde sammen med international omtale af dårlige danske hvide, og måske var det netop her i anden halvdel af 1460'erne, at reduktionerne af sølvindholdet tog fart. Et forsigtigt bud kunne således være, at mønter af typen 23b og måske også af typerne 23d og/eller 23c måske primært eller udelukkende er produceret fra anden halvdel af 1460'erne.

Der er fem skattefund[86], som kan give nogle indikationer på møntomløbet i perioden ca. 1450-1480. To skatte viser, at Christoffer af Bayerns hvide fortsat var til stede og var i omløb eller blev opsparet sammen med Christian 1.s hvide. Det ses i en meget lille skat af kun fem danske hvide, der blev fundet i 1893 på Falster i Vålse præstegårds have. Én af mønter var fra Christoffer af Bayern. En lidt større skat blev fundet i 1944 ved udgravning af bunkers nord for Skt. Nicolai Kirke i København, og den består udelukkende af hvide. Blandt disse var der tre fra Christoffer og 31 fra Christian 1. Sammen med Christian 1.s hvide var den første danske skilling samt Rigsrådets sjældnere skilling også på banen. I skatten fra Odden kirkegård på Sjællands Odde lå der tre af skillingerne sammen med fem senere hvide samt en gotlandsk gote og 35 tyske mønter, heraf var 34 mecklenburgske hulpenninge. Disse tre skattefund var måske punge, der repræsenterede dagligdags beløb og mindre transaktionskapital.

Ligesom i skatten fra Odden kirkegård, så ses der også et betydeligt indslag af mecklenburgske hulpenninge i to andre skatte. I 1782 blev der gjort et stort møntfund på mindst 1.250 mønter i et hvælv i Brahetrolleborgs bødkerkælder. De danske mønter udgjorde måske omkring ⅔, og der var to af Erik af Pommerns kronehulpenninge og en lebard samt en gros, en mængde hvide fra Christoffer af Bayern og en større mængde hvide fra Christian 1. Den udenlandske – det vil sige nordtyske – tredjedel var hulpenninge, nærmest udelukkende de såkaldte oksehovedbrakteater fra Mecklenburg, der også kendes fra enkeltfundene, men de er svære at datere. Et noget lignende kompositionsmønster ses i skatten fra Smedegade i Horsens (fig. 6.61), der er på 531 mønter og blev fundet 1871. I skatten var blandt andet fra Erik af Pommern en kronehulpenning, to lebarder og fra Christoffer af Bayern en skilling, en sterling og hele 38 hvide. Der var også en Rigsråds skilling og så 53 hvide fra Christian 1. Resten var nordtyske hulpenninge, igen næsten udelukkende fra Mecklenburg.

Med andre ord er der god grund til at formode, at hulpenninge, primært mecklenburgske, men også lidt andre inklusiv Erik af Pommerns, var massivt til stede i møntomløbet. Det modsiges ikke af enkeltfundene, hvor de nordtyske hulpenninge og også kronehulpenningen optræder. Dateringsproblemstillingen gør det imidlertid umuligt at knytte enkeltfundene direkte til f.eks. Erik af Pommerns tid eller Christian 1.s tid, men de to skattefund viser i hvert fald, at typerne fortsat var til stede i anden halvdel af 1400-tallet. Som tidligere omtalt, er det heller ikke overraskende, hvis der var brug for mindre pålydender end de dansk producerede mønter under Christoffer af Bayern og Christian 1. Det tomrum udfyldte hulpenningene, og de må sammen med de danske hvide og de relativt sjældnere danske skillinger fra 1440'erne have udgjort størstedelen af møntomløbet. Der er ikke rigtig fund af andre typer mønter, som f.eks. nordtyske skillinger, der kan have spillet en større rolle, når der ses bort fra det øverste lag med udenlandske guldmønter.

I det skriftlige materiale er der fortsat masser af eksempler på beløb og antagelig også håndteringer af udenlandske guldmønter. Ligeledes synes det skriftlige kildemateriale også at understøtte fundenes indikation af et omløb domineret af danske mønter. I de fleste skriftlige udsagn fra ca.1450-1480 er der ikke tale om guldmønter eller regnemønt f.eks. lybske mark, men om gangbare danske penge – og eksemplerne er fra forskellige egne af riget. Mange udsagn er i tilknytning til gældsposter, og fra årene 1453, 1460, 1471, 1476 og 1479 lyder det f.eks. henholdsvis: "200 lybsch. Mk. i danske penge, som i Danmarch gænge er", "40 mk. lybsk i gode danske penge, som nu i Nørrejylland gænge er", "1700 lub. mk. danske penge", "30 lødige mk. danskæ hvide penge, som nu i landet gænge er" og "18 mk. i hele danske hvide penge sølvmønt".[87] Der kan også findes enkelte indikationer på udenlandske mønters konkrete tilstedeværelse, men de er i forhold til omtalen af danske mønter sjældne. To af de mest fremtrædende eksempler er fra Halland i 1456 og Skåne i 1475. De lyder henholdsvis "11 lybiske mk. i lyps mønt" og "x march lub. penninge, som genge oc geffue ære j Skane".[88]

De skriftlige kilder er ikke så mange, at der umiddelbart kan tegnes nogen entydige geografiske mønstre. Måske kan man sige, at de sydligste dele af riget formentlig har større tilknytning til de nordtyske mønter og regnemønter, mens de danske mønter synes at have vundet indpas relativt hurtigt i Nørrejylland. De sydligste dele er selvfølgelig ganske logisk, mens det næppe er forventeligt, at Nørrejylland med betydelige handelsmæssige forbindelser til det nordtyske, synes at være blandt regionerne med mest brug af dansk mønt. Det gælder ikke mindst, når den geografiske placering af rigets møntproduktion i Malmø tages i betragtning. Formodede betydelige regionale forskelle kan imidlertid ikke med sikkerhed påvises.

Enkeltfundene, der er registreret i perioden 2015-2016, synes at understøtte formodningerne om regionale forskelle. I materialet er der 38 hvide fra Christian 1., mens det er uklart, hvor mange der er af de relativt få nordtyske mønter, som kan være tabt ca. 1450-1480. Denne usikkerhed gælder selvfølgelig også for de 38 hvide, men der vides det dog, at de tidligst er produceret i 1448. 38 hvide er ikke mange og deres geografiske spredning er selvfølgelig stærkt påvirket af, hvilke lokaliteter, der er registreret mønter fra i de to år samt den geografiske spredning af detektorbrugen i Danmark. I forhold til analyser af regionale forskelle, især ud fra et møntsted placeret i Skåne, er det selvfølgelig katastrofalt, at såvel Skåne som Halland og Blekinge nu er placeret i et land med en detektorlovgivning, der kun i meget ringe grad sikrer f.eks. registrering og bevaring af bl.a. rurale enkeltfundne mønter. Det umuliggør adskillige studier af Danmarks møntvæsen, ikke mindst for middelalderens vedkommende.

FIG. 6.60 og 6.61
Smedegadeskatten, Horsens
De 531 mønter var nedlagt i denne nu fragmenterede læderpung (tv.). Skattens sammensætning indikerer, at den nederste del af møntomløbet Danmark i anden halvdel af 1400-tallet hovedsageligt udgjordes af mecklenburgske hulpenninge (nederst).

Som det ses på distributionskortet er de 38 mønter bestemt ikke ligeligt fordelt (fig. 6.62). Nørrejylland har en meget markant overvægt i forhold til især de sydligere egne. Generelt er Limfjordsområdet ofte overrepræsenteret, når det gælder detektorfund, og det skyldes utvivlsomt relativt større detektoraktivitet. Men hvor meget af den nørrejyske overvægt det kan forklare, er usikkert. Fordelingen viser formentlig, at der i anden halvdel af 1400-tallet – ligesom tidligere med kobbersterlingene – ikke var problemer med distribution af mønter i riget. I denne periode er det særlig interessant, da der kun var ét møntsted – men ganske vist et betydeligt ét.

Det er uklart, hvordan mønter i den periode umiddelbart blev spredt i riget. Der er enkelte skriftlige omtaler af kongens vekselerere og møntmestre, som til tider må have spillet en central rolle ved særlige møntpolitiske operationer som f.eks. ugyldiggørelser. Det vides ikke, om de har virket i det daglige med distribution af mønter ud i riget. Ligeledes er antallet af officielle vekselerere og deres geografiske udbredelse ukendt. Stod lensmænd og andre øvrighedspersoner for lokale omvekslinger og lokal møntdistribution? Vi har ikke entydige indikationer på en centralstyret distributionsprocedure af de mønter. Tværtimod må det formodes, at nye mønter almindeligvis især blev sat i omløb ved offentlige udgifter som varekøb, løn, gældsbetaling m.v. og – i hvert fald tidligere – på Skånemarkedet, hvorefter de ved almindelig cirkulation blev spredt ud i riget.

En planlagt og hurtig geografisk offentlig spredning af nye mønter hører senere tider til. Det skete i riget formentlig tidligst i 1800-tallet, selvom der findes ældre eksempler i f.eks. Slesvig-Holsten i anden halvdel af 1700-tallet.[89] Med andre ord må såvel møntproduktionen som handlen og mængden af transaktioner omkring afgifter m.v. have været tilstrækkelig stort til, at mønter i rimelig grad blev spredt ud i samfundet.

FIG. 6.62
Enkeltfundne Christian 1. hvide
De 38 fundmønter, som er registreret i perioden 2015-2016, afslører en overvægt af fund i Nordjylland, som kun delvist forklares af den intense detektoraktivitet i områderne langs Limfjorden. Tallene angiver, hvor mange enkeltfund af mønter der er gjort inden for det lille område, som prikken repræsenterer.

Distributionsmønsteret kan således være et argument for en betydelig økonomisk aktivitet, men der kan ikke trækkes en lige linje, da cirkulationstiden var lang, og der mangler sammenligningsmateriale. Derimod må udbredelsen ligesom ved kobbersterlingene være et argument for både produktionskvantiteten samt en betydelig brug af mønt. Der var formentlig en nævneværdig stigning i begge disse forhold fra 1440'erne og frem. Det giver god mening i lyset af de bedre konjunkturer – den langvarige krise var efterhånden ovre – og at mængderne af i hvert fald indenrigsk produceret mønt steg markant. Samtidig var der formentlig ikke tale om møntinddragelser eller decideret massiv eksport af mønt, hvorfor det samlede omløb formentlig steg og muliggjorde større brug af mønt. En simpel indikator på stigningen ses i enkeltfundene, der er registreret i 2015-2016 (fig. 6.62). Her var der tre hvide fra 1440-1448 og 38 fra 1448-1481 – altså på sin vis en mønt pr. tredje år fra 1440-1448 mod mere end en mønt pr. år for 1448-1481. Det vil altså sige mere end en tredobling af tabsfrekvensen i forhold til produktionstid. Det er små tal, og den forsimplede måde at analysere stigningen på tager f.eks. ikke højde for den højere værdi af Christoffer af Bayerns hvide – som betyder lavere repræsentation i fundmaterialet. Men der er dog en klart stigende tendens.

Møntproduktionens organisation

Umiddelbart kender vi ikke de nærmere muligheder for andre end kongens brug af møntstedet i Malmø. Yderligere studier af det skriftlige kildemateriale vil muligvis kunne belyse dette. Det kan formodes, at der eksisterede en form for *free mintage*, hvor privatpersoner kunne bringe ædelmetal til møntstedet og få produceret de af møntherren fastsatte typer mod en afgift – ca. svarende til produktionsomkostninger plus lidt ekstra. Afgiften kaldes ofte for slagskat, men det ord anvendes efterhånden i litteraturen så bredt og upræcist om forhold ved møntproduktionen, at man skal være påpasselig med det. Ved *free mintage* kunne f.eks. købmænd eller adelige med bestemte monetære behov få omdannet mønter, sølvtøj eller -barrer til bestemte mønter. Fænomenet kendes fra andre perioder og gennem udenlandske eksempler, men der er ikke hidtil fremlagt dokumentation for det i 1400-tallets Danmark. Måske var der *free mintage* i datidens Danmark, og måske foregik det jævnligt under møntmesterens administration og ansvar. Måske var det kun sjældent og i særlige tilfælde f.eks. store ordrer og muligvis kun efter godkendelse højere oppe i den kongelige administration. Vi ved, at det senere hen var udbredt. Der er helt konkrete eksempler på det fra 1500-1600-tallet, og det var hyppigt i 1700-1800-tallet helt frem til tredje kvartal af 1800-tallet. Et system, hvor ikke kun kongemagten reelt var producent i møntproduktionen, vil generelt have været en fordel både finansielt og møntpolitisk for kongemagten – og *free mintage* må have øget såvel kvantiteten samt distributionen af mønterne.[90]

Et system med relativ fri adgang til udmøntning under kongemagtens kontrol hænger godt sammen med et system med en slags bortforpagtning af selve møntproduktionen til en møntmester, som så mod en afgift til kongen styrede produktionen. Møntmesteren havde ansvaret for driften og kunne tjene på afgifter ved produktion til private eller til kongemagten. Forpagtning af møntproduktionen var udbredt i senmiddelalderen, nok også tidligere og i hvert fald med sikkerhed i nyere tid f.eks. i Tyskland. Det gælder også i Danmark, ikke mindst fra 1500-tallet frem til 1739. I København stoppede det i 1739, hvorefter møntstedet blev Den Kgl. Mønt i København, og møntmesteren blev en embedsmand – der dog stadigt, efter officiel godkendelse, kunne tjene meget ekstra på produktion for andre end staten.[91] Andre steder stoppede det også i 1700-tallet f.eks. i 1734 i Stockholm.

I 1458 kvitterede Christian 1. for modtagelse af møntregnskabet for mønten i Malmø, og her fremgår det, at der må være tale om en form for forpagtningsaftale: "Henric Dringenbergh vor møntmester [siden 1455 eller 1456] i Danmark har gjort os fuldt regnskab af vor mønt, tolderi og fogedi i Malmøghe fra den første tid, vi ham det befalede, og til denne dag, baade af det sølv, han paa vore vegne annammet har at mønte, og af den sum, han os aarlig give skal af mønten."[92] Af regnskabet fremgår ikke, om der kunne udmøntes for andre, men det er klart, at Dringenberg økonomisk styrede produktionen og betalte forpagtningsafgift derfor. Det betyder, at hans indtægt derved er forskellen mellem produktionsomkostningerne (primært ædelmetal, der eventuelt leveres/modtages efter bestemt takst) inklusiv afgiften og så den ved udgivelsen/afleveringen officielle værdi af mønterne. Dette er ikke usædvanligt, og forskellige kontraktmæssige konstruktioner kan findes. Eksempelvis fandtes et sådan drifts-/forpagtningssystem også til tider i 1600-1700-tallet ved møntstederne i Oslo og Kongsberg, når de store sølvmængder fra minerne i Kongsberg skulle udmøntes. Der kunne være angivet en bestemt procentsats til produktionsomkostninger foruden sølvet – og kunne møntmesteren producere med lavere omkostningerne end det, så kunne der tjenes mange penge, når kvantiteten var stor.

Dringenberg nåede da også at opbygge en formue. Det fremgår af hans ejendomsbesiddelser og hans endnu bevarede hus i Malmø (fig. 6.64). Dringenberg døde mellem 1497 og 1501 og havde haft en fornem karriere blandt andet som rigets møntmester frem til ca. 1491. Allerede i 1451 nævnes han som borger og i 1455 som rådmand i København – dertil kom som nævnt foged og tolder i Malmø.[93]

FIG. 6.63
Malmø
Byen, der tidligere kaldtes Elbogen ("albuen"), ses her afbildet ca. 100 år efter Christian 1.s død. Længst til venstre ligger Malmøhus, som erstattede det kastel, der under Christian havde lagt hus til Danmarks eneste møntsted. Møntmester Dringenbergs gård (fig. 6.64) ligger mellem slottet og den store Skt. Petri Kirke.

Dringenbergs store rigdom og lange virke skyldes formentlig ikke mindst, at Christian 1. tidligt var meget tilfreds med ham, hvilket også indikerer vigtigheden af hans virke som møntmester. I hvert fald kendes store gaver til Dringenberg fra kongen. Allerede i 1456 fik han jord og grund i Malmø af kronen, og i 1459 lyder det om formentlig den samme ejendom "For troskabs bevisning og tjeneste, som Henric Dringelbergh vor møntmester i Malmøge os og Danmark gjort har og gøre skal, saa længe han lever, giver vi ham til ewerdelighe eje vor og kronens jord og grund i Malmøghe norden næst Simonis og Jude kapel liggende."[94]

Citatet af kilden fra 1458 med regnskabskvittering angiver, at Dringenberg også var (by-)foged og tolder. Fogedembedet var formentlig allerede fra grundlæggelsen af møntstedet i Malmø tidligt i 1440'erne knyttet sammen med møntmesterembedet (fig. 6.63). Det kan være tilfældigt ved ansættelsen (senest marts 1444) af Hans Myndel (død senest 1455) som første møntmester i Malmø og Dringenbergs forgænger. Det kan også skyldes, møntstedet var placeret på det fra 1434 opførte kastel (siden Malmøhus), som var kongemagtens lokale bolig, repræsentation m.v.[95] Endvidere kan der embedsmæssigt have været så store sammenhænge mellem finansielt ansvar, regnskaber, fysiske formuer i form af f.eks. accise og andre afgifter, sølv til udmøntning og distributionen af mønter, at det var fuldkommen logisk, at samme person var foged og møntmester. Det gælder måske ikke mindst i Malmø, der lå tæt ved Skånemarkedet. Selvom markedet var nedadgående havde det fortsat meget stor monetær betydning i forhold til in- og outflow af mønter, sølv og andre varer samt skatter og afgifter. Der er dog ikke umiddelbart kendskab til, at det skulle være embedssammenfald tidligere i 1400-tallet, hvor der var møntmestre i Lund og Næstved. Måske var der dengang nok at gøre, når møntmesteren var hele rigets møntmester – hvilket dog selvfølgelig også var tilfældet ca. 1440-1480'erne. Vi ved ikke, hvordan situationen var ca. 1420-1440 med hensyn til møntmestre i forhold til periodens fem møntsteder. Umiddelbart peger de meget sparsomme kilder på én møntmester, der formentlig var placeret i Lund. I forhold til fogedembedet og møntproduktionen er det dog samtidig værd at huske, at udmøntningerne i Ribe formentlig fandt sted i 1370'ernes anden halvdel samtidig med særlige forhold omkring byens fogedi.

FAKTA

DET STØRSTE DANSKE FUND AF SØLVBARRER FRA MIDDELALDEREN

I 1769 blev der i en gammel skorsten i hofjægermester Grönings gård i Malmø fundet en stor mængde sølvbarrer. Kilden til vores viden om dette fund er en avisartikel, der angiver mængden til at være 2.000 lod 15-lødigt sølv – altså 93,75%. Mængden skal måske ikke tages helt bogstaveligt, men der må være tale om et meget stort fund. 2.000 lod med 16 lod pr. kølnsk vægtmark på ca. 230 g svarer til 28¾ kg sølv af meget høj lødighed.

Fundets datering er usikker, da der ikke umiddelbart haves flere oplysninger, og i 1769 har det været særdeles svært at datere sølvbarrerne, hvilket det bestemt også kan være i dag. Der kan selvfølgelig være tale om en deponering fra f.eks. 1600-tallet. F.eks. under Skånske Krig (1675-1679), hvorfra der kendes adskillige skånske skattefund, men der er argumenter for, at dette skattefund kan være fra senmiddelalderen. Hvis sidstnævnte er tilfældet, så er fundet det største fund af middelaldersølvbarrer – og måske skal det forstås på baggrund af møntproduktionen i Malmø.

Flere skattefund fra 1400-tallet indholder sølvbarrer eller -klumper, hvilket ellers primært ses i fund fra vikingetiden og den ældste middelalder. Her er sølvstykkernes størrelse dog normalt meget mindre end de senmiddelalderlige sølvklumper. Desuden omtaler det skriftlige kildemateriale fra 1400-tallet af og til beløb i sølv uden nogen form for møntmæssig angivelse. En anden betragtning, som kan være med til at henføre fundet til anden halvdel af 1400-tallets Malmø og dets møntmester, er selve fundstedet. For hofjægermester Johan Leonhard von Gröninger var fra 1762-1779 ejer af den ejendom, som kaldes Dringenbergs gård efter byfoged og møntmester Henrik Dringenberg. Han var formentlig ejendommens bygmester og første ejer, og når det også vides, at han i længere tid virkede som byfoged og møntmester er det nærliggende at antage, at fundet på en eller anden måde har tilknytning til hans virke.[96]

Fundet kan synes meget stort, men når der over tid indkom byskatter og sølv til udmøntning, og måske også indtægter fra Skånemarkedet, så er det ikke en urealistisk stor sum at have liggende. Malmø var et meget stort møntsted i anden halvdel af 1400-tallet, men sølvets lødighed matcher på ingen måde datidens danske udmøntninger – nærmest tværtimod. Det var næppe finansielt hensigtsmæssigt at udmønte så højlødigt sølv til ringe mønter, men derimod bedre at bruge det til store transaktioner f.eks. internationale betalinger eller simpelthen at sælge det som godt sølv. Skatten kan måske også have været Dringenbergs egen, da han "var en rik man, som ägde många gårdar i Malmö och København och även på landsbygden. Ett kungligt brev av den 2. juli 1532 omtalar 6 gårdar »ved Malmø« (3 i Lockarp, 1 i »Ffellesløff« och 2 i Klagstorp), som tillfallit konung Hans i kriget med Lybeck »fra den gamle Møntmesters, Henric Dringenbergis, Arvinger«."[97]

FIG. 6.64
Dringenbergs gård
Gården, hvor det store fund blev gjort, kan stadig ses den dag i dag. Den ligger på hjørnet af Västergatan og Frans Suellsgatan i det gamle Malmø (fig. 6.63).

MEDALJER

FIG. 6.65 og 6.66
De ældste 'danske' medaljer
Christian 1. rejste i 1474 til Rom for at styrke forholdet til paven. På rejsen besøgte han sin svoger, markgreven af Mantua, i Norditalien. I den forbindelse udførte guldsmed og medaljør Bartolomeo Melioli disse to støbte medaljer, hvor rejsefølget og medaljørens signatur ses på bagsiden af den ene. Forsiderne er blandt de ældste autentiske portrætter af den danske konge.

Medaljer og mønter har grundlæggende forskellige formål, men der har gennem tiden været stort fremstillingsteknisk sammenfald mellem de to typer af genstande.

Fremstillingen af medaljer startede i den italienske renæssance, hvor den første medalje blev lavet omkring 1390.[98] I 1430'erne blev de første egentlig erindringsmedaljer skabt af den italienske kunstner Pisanello (o. 1395-1455), og fra anden halvdel af 1400-tallet gik det stærkt med produktionen af medaljer.[99]

De første to medaljer med portræt af en dansk konge blev fremstillet under Christian 1.s rejse til Rom i 1474 (fig. 6.65 og 6.66).[100] Produktion af medaljer, der ofte havde et regentportræt på forsiden, var dog ikke kun en forrettighed for fyrsterne. Fra starten udnyttede både adelige og fremtrædende civilpersoner som militærfolk, humanister og kunstnere det nye medie, der efter bedste antikt forbillede var inspireret af romerske mønter og medaljer med kejserportrætter.

Modsat de fleste mønter, var de ældste medaljer som regel støbte. I løbet af 1500- og 1600-tallet muliggjorde den tekniske udvikling medaljeprægning med skruepresse.[101] Det forøgede produktionskvantiteten, og den samlede medaljeproduktion steg samtidig kraftigt. Således kunne nærmest enhver større eller mindre central begivenhed i f.eks. en fyrstefamilies liv således foranledige udførelsen af en medalje. Det gjaldt for fødsler og barnedåb, kroninger, bryllupper, rejser og begravelser, for politiske højdepunkter – især krigserobringer og fredsslutninger – og også for diverse civile og kirkelige mindestunder f.eks. opførelse af bygningsværker og anlæg af enhver art samt kirkeindvielser. Mens møntudstedelse var et regale, dvs. et kongeligt eller statsligt privilegium, så var medaljeprægning ikke kun forbeholdt møntherren – det vil sige monarken eller staten. Medaljeprægning var for så vidt frit for alle. Derfor var det ikke regler, der begrænsede privates virke på dette felt. Begrænsningen var derimod længe primært teknikken. Støbte og især prægede medaljer har rent fremstillingsmæssigt meget til fælles med mønter med hensyn til smeltning, støbning, blanketfremstilling, prægning samt gravering af stempler eller forme. Medaljeprægningen var derfor reelt oftest henlagt til møntsteder. Først i midten af 1800-tallet var det privattekniske niveau i Danmark sådan, at private prægeanstalter begyndte at skyde op.[102]

I Danmark tog medaljefremstilling først fart fra sidste kvartal af 1500-tallet. Der findes formentlig under 20 forskellige medaljer fra anden og tredje kvartal af 1500-tallet. Danske medaljer blev langt op i tid primært produceret på møntstedet i København, fordi hoffet og størstedelen af centraladministrationen samt en stor del af rigets institutioner og væsentligste selskaber lå i hovedstaden. Det skyldtes også, at der kun eksisterede ét medaljørmiljø i Danmark-Norge. Det var i København, hvor der var tilstrækkeligt gravørarbejde at få.

Monetarisering og naturaløkonomi

Fundmønter fortæller ikke direkte noget om forholdet mellem natural- og møntøkonomi, da spor efter naturaløkonomiens transaktioner af f.eks. smør og høns ikke på samme måde som møntøkonomiens kan genfindes arkæologisk. Forholdet mellem de to systemer må derfor primært belyses ud fra skriftlige kilder. Møntfundenes distribution og kvantitet kan derimod belyse udviklinger i møntomløbet. Er der en periode, hvorfra der f.eks. ikke er møntfund ude på landet, så må der have været ingen eller meget begrænset brug af mønter der. Det er imidlertid ikke sådan, at enkeltfund af mønter blot kan tilskrives bestemte perioder (produktions- eller cirkulationstid), så en udvikling direkte kan aflæses ud fra antallet af fundmønter pr. år. Det er ikke kun et spørgsmål om antallet af mønter. De kan have meget forskellige værdi. Det gælder naturligvis, når der er tale om mønter med forskellige pålydende værdier, f.eks. kobbersterlinge overfor guldmønter, men også en enkelt pålydendes egenværdi kan forandres på grund af et eventuelt jævnligt faldende indhold af ædelmetal f.eks. som i de danske hvide. Desuden har mønternes cirkulationsperiode – hvis den på nuværende tidspunkt overhovedet nogenlunde kan fastlægges – stor betydning for forståelsen. Et særligt eksempel er kobbersterlingen, som i modsætning til andre mønter var af kobber og dermed udelukkende havde værdi, så længe den blev understøttet af kongemagten.

De enkeltfundne mønter stammer i dag hovedsagelig fra detektorafsøgninger, der oftest finder sted på landbrugsjord og dermed giver indblik i møntbrugen udenfor købstæderne. Fra den nye start i møntvæsenet omkring 1440 til ca. 1480 er antallet af fund generelt stigende – og også metalværdien i de fundne mønter stiger, selv når reduktionerne af hvidenes sølvindhold tages i betragtning. Det tyder på en stigning i antallet af mønthåndteringer, hvilket hænger fint sammen med de bedre konjunkturer – vækst frem for langvarig stagnation – som synes at slå igennem i den midterste tredjedel af århundredet. Stigningen i enkeltfundene må umiddelbart tolkes som en stigning i brugen af mønt, der formentlig er muliggjort af en stigende møntproduktion og et stigende møntomløb. Det betyder ikke umiddelbart, at møntøkonomien dermed overtog andele af pengeomløbet fra naturaløkonomien. Det kan vi ikke bevise. Som det vil fremgå senere var naturaløkonomien dominerende i landgildebetalinger omkring Næstved og fald i dens andel kan næppe med sikkerhed påvises i 1400-tallet. Mønt- og naturaløkonomien var to systemer, der tilsammen forøgede pengeomløbet og dermed supplerede hinanden. Det var for begge systemer hensigtsmæssigt, at handlen blev lettere med flere transaktionsmuligheder f.eks. ved forøgelse af møntomløbet. Yngre skriftlige kilder tyder på, at der indtil et stykke ind i 1800-tallet som hovedregel var utilstrækkelige mængder af møntbetalingsmidler til stede i riget til at klare hele omsætningen med mønter (og sedler). Det var blandt andet et spørgsmål om utilstrækkelig ædelmetalforsyninger.

Som vi har set, er fundsituationen fra ca. 1375-1440 helt anderledes. Det gør det endnu vanskeligere at udtale sig om udviklingen i møntbrugen. Der er flest skattefund og absolut flest (skatte-)fundmønter fra perioden frem til ca. 1400, men det er meget vanskeligt at sammenligne dem med de enkeltfundne mønter. Der er adskillige nordtyske fundmønter, som blev produceret i de sidste 20-30 år af 1300-tallet. En hel del af de nordtyske hulpenninge kan have været anvendt i slutningen af 1300-tallet, men dels er de vanskelige at datere, og dels formodes de på grund af deres lave vægt at være relativt vanskelige at finde med metaldetektor end næsten alle andre mønter. De kan dermed have udgjort en større del af omløbet end fundene afspejler Endelig kan gamle, slidte, danske penninge produceret tidligere i 1300-tallet måske stadig have været i omløb. I forhold til 1400-tallet er der formentlig relativt færre enkeltfundne mønter fra ca. 1375-1400 – både i forhold til antal og de fundne mønters værdi. Uagtet de både store og små skattefund er der således grund til at formode, at der var en mindre grad af aktiv møntbrug på landet i slutningen af 1300-tallet end i 1400-tallet.

Det er ikke overraskende på baggrund af landbrugskrisen og omlægninger i den forbindelse, herunder af landgildebetalinger til naturalier fremfor mønt. De to forklaringer er imidlertid også gældende for store dele af 1400-tallet, da første halvdel af 1400-tallet overordnet set også var en stagnationsperiode og landgildekonverteringer til naturalier gjaldt tilsyneladende også i hele 1400-tallet. De mange skattefund, som er dateret til ca. 1380-1400, hvoraf en del måske er deponeret efter år 1400, indikerer betydelig passiv møntbrug/opsparing og/eller større transaktioner i udmærket udenlandsk mønt. Det understøttes af det skriftlige kildemateriale, og det må formodes, at der i byerne fortsat har været betydelig anvendelse af mønt. Svingningerne i møntbrugen var måske størst på landet, det var også der landbrugskrisen satte sit primære præg (fig. 6.67).

Genoptagelsen af rigsdansk møntproduktion omkring år 1403 betød nye og betydelige møntforsyninger fra møntstederne i Næstved og sidenhen også Lund. Det er således ikke overraskende, at rigets aktive møntomløb fra ca. 1400-1420 forekommer større end fra ca. 1375-1400. De nye mønter var primært sterlinge og kronehulpenninge, og de optræder som enkeltfund i nogenlunde samme antal. Det var således forsyninger, der kunne bruges i de midterste og især lavere dele af møntomløbet, og mønterne optræder også som fund i landområder. I 2015-1016 er der registreret 19 fund af danske mønter produceret i denne periode, mens der som sagt ikke var nogen danske mønter blandt fundmønterne fra ca. 1375-1400. De 46 udenlandske enkeltfundne mønter, der er registeret i 2015-2016, skal fordeles på ca. 1400-1420 samt på både perioden før og efter. Derfor må der være tale om en signifikant stigning i antallet af enkeltfundene for ca. 1400-1420 i forhold til ca. 1375-1400. På trods af den fortsatte krise, lykkedes det at få genstartet dansk møntproduktion – og det i sådant et omfang, at det betød et opsving i monetariseringen.

De store mængder kobbersterlinge, der kom i omløb i 1420-30'erne, betød en kraftig forøgelse af møntforsyningerne til primært de lavere dele af møntomløbet. Det er i forhold til omfanget af produktionen bemærkelsesværdigt, at det er den eneste mønt, som er produceret på hele fire møntsteder i de næsten 200 år, der er mellem penningudmøntningernes ophør omkring 1330'erne og de meget omfattende udmøntningerne af søslinge i 1520'erne. Kobbersterlingen findes som enkeltfund nærmest overalt. Samtidig er det dog klart, at den i modsætning til alle de andre mønter i samtiden vil være overrepræsenteret som fund i forhold til udmøntningens størrelse og brugen deraf, da den som ren kobbermønt

FIG. 6.67
Høsten skal i hus
Landbrugskrisen, der startede i første halvdel af 1300-tallet, satte fortsat sine tydelige spor i perioden 1380-1480. Det samlede landbrugsudbytte var lavere end tidligere, så landbruget havde svære tider. På dette kalkmaleri fra 1400-tallet ses tre bønder, som er i færd med at høste korn med segl. Leer anvendtes normalt kun til høslet.

FIG. 6.68
Naturaløkonomi
Kvinden på billedet er i færd med at kærne smør. Smørret var en værdifuld vare i tidligere tider. Eftersom det kunne opbevares relativt længe uden at blive harskt, var det velegnet til handel inden for en naturaløkonomi.

ikke på samme måde som andre mønter, der indeholdt ædelmetal, kunne indsmeltes og forsvinde. Det er umuligt blot nogenlunde præcist at sige, hvor stor overrepræsentationen er, men den er formentlig ganske stor. Funddistributionen viser imidlertid, at kobbersterlingen som brugbar mønt nåede ud til stort set alle egne af riget. Antallet af fundne kobbersterlinge er i forhold til alle andre enkeltfund fra f.eks. ca. 1380-ca. 1480 ekstremt stort – det gælder også, når den relativt lave værdi af kobbersterlingene tages i betragtning. Når det enorme antal fund og den formodede begrænsede cirkulationstid til 1420-30'erne tages i betragtning, så må kobbersterlingens tid – hvor der jo også var andre danske og udenlandske mønt i omløbet – have været en periode med et kraftigt midlertidigt opsving både kvantitativt og værdimæssigt i møntbrugen. Det gælder primært i forhold til de mindre transaktioner. Det vil sige den brede befolknings almindelige betalinger med mønter. Opsvinget skyldtes de enorme forsyninger af kobbersterlinge, som kongemagten satte i omløb til tvangskurs. Det var næppe specielt tilsigtet.

I lyset af funddistributionen må kongemagten have haft held med at få rigets indbyggere til at bruge den ringe mønt. Tidligere er det i citatet fra den lybske historieskriver Herman Korner angivet, hvorledes det foregik med trusler. Møntvæsenet er imidlertid ikke så simpelt, at store udmøntninger automatisk medfører stigende monetarisering overalt. Mønter kunne som kobbersterlingen være så ringe, at de, der havde mulighed for det, f.eks. købmænd og andre med store transaktioner eller internationale forbindelser, kunne vælge at foretage transaktioner i andre mønttyper eller naturalier. Som tidligere omtalt gav kongemagten f.eks. tidligt hansekøbmændene ret til at fravælge betaling i kobbersterlinge, ligesom kongemagten selv vægrede sig for at modtage den. Således er mange af tidens handler og afgifter på Skånemarkedet nok foretaget i andre mønttyper end kobbersterlinge eller endog i naturalier. Der er faktisk vidnesbyrd om, at kobbersterlingen var så ringe, at den medførte øget brug af naturaløkonomi hos (indenlandske) købmænd og tilrejsende, som principielt skulle bruge kongens ringe mønt. Korner skriver i forbindelse med den påtvungne kobbersterling: "Men da købmænd og tilrejsende så, at denne verdens klogskab ikke tjente til deres bedste, holdt de deres varer tilbage hos sig selv og beflittede sig på at bytte ting mod ting."[103] Med andre ord betød kobbersterlingen formentlig øget monetarisering hos menigmand, men samtidig blev en del af de større transaktioner foretaget i naturalier, ældre og/eller udenlandske mønttyper.

Skovklosterregnskaberne

Skovklosterregnskaberne fra benediktinerklosteret i Næstved dækker perioden fra 1467-1481. Det er formentlig den bedste enkeltstående kilde til konkret at belyse forholdet mellem mønt- og naturaløkonomien i riget i denne periode (fig. 6.69 og 6.70).[104] Regnskaberne dækker især klosterets indtægter fra ca. 400 gårde i mere end 75 landsbyer, og der er konkret tale om, hvad bønderne betalte og i hvilken form. Gårdene lå primært på Sjælland, især i herrederne Tybjerg, Ringsted, Fakse, Hammer, Stevns, Bårse, Flakkebjerg, Bjæverskov og Ars. Dermed er regnskabet selvfølgelig ikke repræsentativt for f.eks. Fyn og Jylland, for der var uden tvivl regionale forskelle både i forholdet mellem mønt- og naturaløkonomi og hvilke typer naturalier, der primært blev benyttet. Således var f.eks. smør meget udbredt som afgiftsbetalingsmiddel på Bornholm frem til 1700-1800-tallet, mens studier af andre skriftlige kilder indikerer, at landgildebetalinger i Skåne, Vest- og Sønderjylland i højere grad end på Sjælland var karakteriseret af betalinger primært i mønt. Måske var Sjælland den region, hvor naturaløkonomien i de rurale afgifter spillede den største rolle.[105] Det er ikke her muligt at gå dybere ind i de regionale forskelle. Her antages *Skovklosterregnskaberne*, som er det ældste, større, sammenhængende materiale med konkrete landgildebetalinger at have en udsagnskraft om forholdet mellem mønt- og naturaløkonomi.

FIG. 6.69

SKT. PEDER KLOSTER

Skovklosteret ved Næstved, som i dag er kendt som Herlufsholm Skole og Kostskole, kan dateres tilbage til 1100-tallet, hvor det blev benyttet af Benediktinerordenen. Herfra kendes et af Nordens ældste godsregnskaber, som er en fremragende kilde til at belyse forholdet mellem natural- og møntøkonomi på Sjælland i 1400-tallet. Det skyldes, at det ikke blot opregner *hvor meget*, der skulle betales i landgilde, men specificerer præcis *hvad* bønderne benyttede som betalingsmiddel. Disse regnskaber findes stadig i skolens arkiv.

REGNSKAB FRA SKOVKLOSTERREGNSKABERNE[106]

TABELLEN VISER HVAD PERSONER FRA LANDSBYEN VRIDSLØSE BETALTE I LANDGILDEAFGIFT I 1467 **TABEL 6.8**

BETALER	HØNS	GÆS	LAM	TDR. SMØR	TDR. HAVRE	MØNT	ANDET
Jens Hemmingsen	3	1	1	½	2	162 penninge	
Mons junier	4	1	1	½	2	162 penninge	
Jes Bossen	3	1	1	½	2	162 penninge	
Mons Guderop	4	1	1	½	2	162 penninge	
Oghe	4	1	1	½	2	162 penninge	
Oleff Laurentsen	2	1	1	½	2	162 penninge	
Oleff Røtsen	2	1	1	½	2	162 penninge	
Jens Magsen	5	1	1	½	2 minus 1 skæppe	162 penninge	
Henning Bossen	4	1	1	½	2	162 penninge	
Jeppe Nyman	2	1	1	½		162 penninge	
Jens Monsen fra en anden gård					2		1 lødig mark

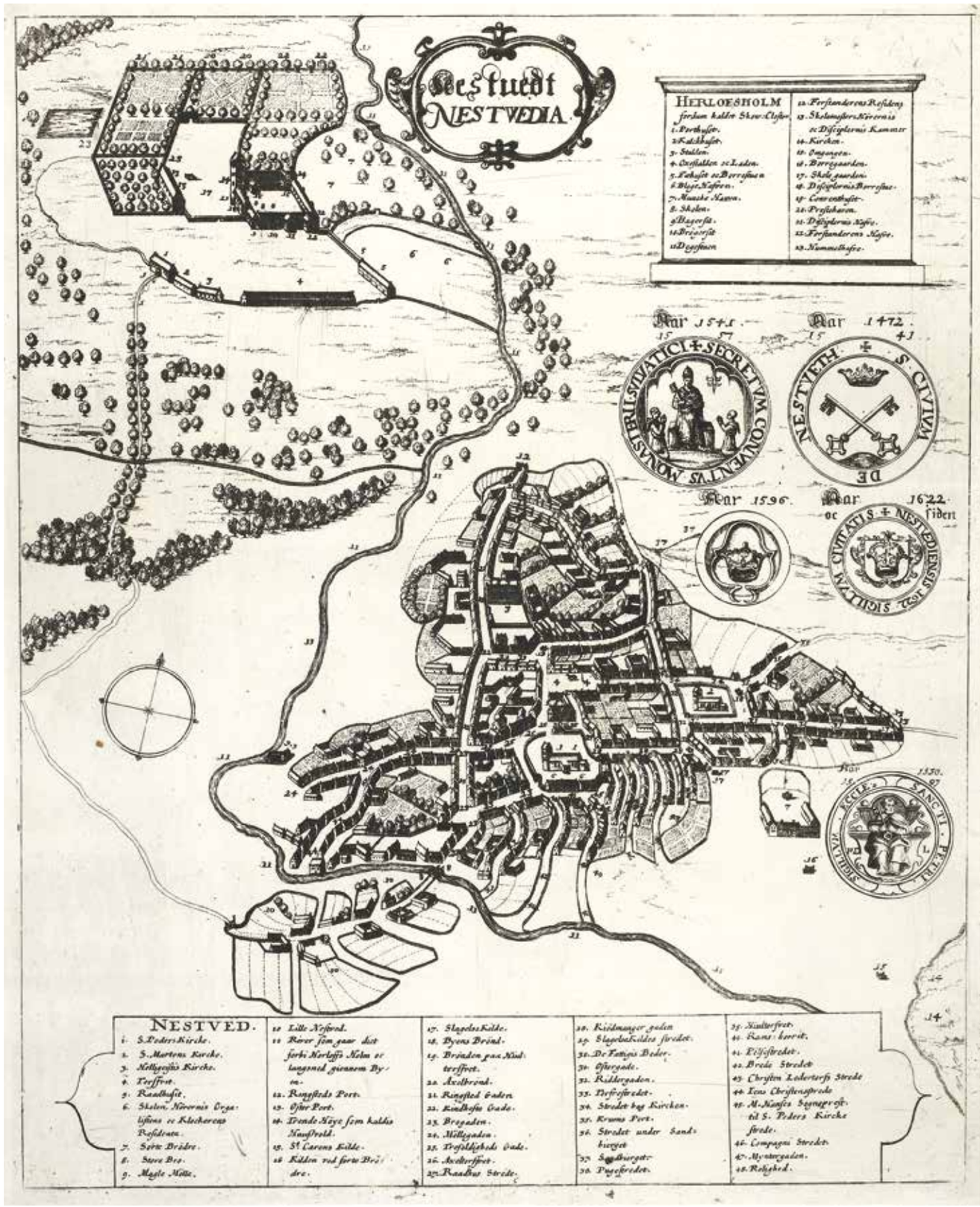

FIG. 6.70
Skovkloster, Næstved
Benediktinerklostret i Næstved hed egentlig Skt. Peders Kloster, og lå lidt uden for den middelalderlige købstad. Det var ved reformationen et af rigets allerstørste jordbesiddere. Her ses det i øverste venstre hjørne på kortet over Næstved i *Resens Atlas* fra 1677. Klostret var på daværende tidpunkt blevet til et adeligt gods under navnet Herlufsholm.

Det kan i det mindste angive et dansk bundniveau for møntøkonomiens andel i landgildebetalinger i anden halvdel af 1400-tallet – og måske endog kan det angive en fordeling, der ikke ligefrem ligger uforeneligt langt fra situationen adskillige andre steder i riget.

Det vil være relevant med dybdegående analyser af *Skovklosterregnskaberne* i forhold til diskussionen om mønt- og naturaløkonomi. Her har det været muligt at tage enkelte stikprøver, og som eksempel bruges her den allerførste landsby i regnskabet, *Vritzløsæ* (Vridsløse), nord for Næstved (tabel 6.8).[107]

11 af 12 personer betalte landgildeafgift i 1467, og de fleste betalte næsten fuldkommen det samme. For den samme landsby i 1480[108] er billedet stort set det samme – de fleste betaler også der fire høns, et lam, en gås, to tønder havre, ½ tønde smør og også præcist samme møntmængde som i 1467. I 1467 har ti personer i mønt betalt et beløb svarende til 162 penninge, som udregnet til f.eks. hvide af fire penninge ville betyde, at de har betalt 40½ hvid – altså håndtering af mindst 40 mønter pr. betaling. Hvis de betalte i bedre udenlandske mønter eller danske skillinger var antallet selvfølgelig lavere, men det er nok mere sandsynligt, at det var højere, fordi der formentlig også blev brugt nogle mindre mønttyper end hvide. Regnskabet viser således tydeligt, at mønter ved landgildebetalingen var til stede på landet i betydelig grad, da 10 af 11 betalinger inkluderer måske et sted mellem 50 og 100 mønter. De rurale enkeltfund understøtter dette, men samtidig er det klart, at landgildebetalingen må anses for det årlige kvantitative højdepunkt i møntbrugen på landet. Hvordan det var resten af året er uklart, men det er svært at forestille sig, at mønter kun for alvor skiftede ejer ved salg af høstudbytte, landgildebetalinger og andet omkring september måned. Det burde umiddelbart ikke resultere i de store mængder fund på marker og i landbebyggelser, som metaldetektorerne har frembragt.

1467 er også året for den omtalte udskrivning af landehjælp, hvor f.eks. en tønde smør blev regnet til 6-7 mark og et godt får til 6-8 skilling.[109] Det vil sige, at alene den halve tønde smør, som hver af de ti bønder betalte, måske har haft en værdi på 400-500 penninge, mens den samlede møntbetaling var på 162 penninge. Med andre ord var værdien af alene den halve tønde smør måske mindst 250% højere end den samlede møntbetaling – eller møntbetalingen udgjorde under en tredjedel af værdien af smørbetalingen. Når naturalbetalingen desuden udgjordes af et par tønder havre, en gås, et lam samt flere høns, står det klart, at møntøkonomien værdimæssigt må have udgjort en ukendt andel på højst 10% af betalingen. Selvfølgelig skal det tages i betragtning, at landgildebetalingen falder på præcist det tidspunkt, hvor naturaløkonomien qua høsten og årstiden har sit højdepunkt rent forsyningsmæssigt. Møntøkonomien på landet har antageligt også haft sit højdepunkt der, men måske mindre entydigt end naturaløkonomien.

Landgildebetalingerne må formentlig være betalinger, hvor naturaløkonomien fyldte mere end i andre betalinger. Samtidig må landgilden give en nedre indikator for møntøkonomiens rolle ved andre rurale afgiftsbetalinger. Forholdet mellem mønt- og naturaløkonomi kendes ikke i større udstrækning for mere almindelige dagligdags betalingssammenhænge, men det må formodes, at naturaløkonomien spillede en markant mindre rolle i byer og mere organiserede handelssammenhænge. Det gælder ikke mindst fordi vi ved, at landbrugskrisen med stigende priser på landbrugsproduktionen samt den dårlige møntudvikling med adskillige ringe mønter under Erik af Pommern og møntforringelser under Christian 1. betød betydelige konverteringer af landgilden fra mønter til naturalier.[110] Godsejeren kunne for så vidt bestemme betalingsmidlerne, og det var formentlig i store dele af 1400-tallet fordelagtigt at få mest muligt ind i form af naturalier fremfor de mindre (og ofte ringe) mønttyper,

som bønderne eventuelt kunne betale med. Med andre ord var der i forhold til 1200-1300-tallet formentlig tale om en markant nedgang i møntøkonomiens andel af de rurale afgifter. Samtidig var der formentlig fra ca. 1380-1480 en stigning i møntbrugen på grund af større møntforsyning i urbane miljøer og nok også på markeder.

Der er således antageligt tale om en udvikling, hvor møntbrugen i byer og på markeder nok overordnet steg gennem middelalderen. Møntbrugen var især påvirket af et voksende udbud af mønter og af forskellige mønttyper, som tilsammen øgede antallet af mønttransaktionsmuligheder. Omvendt var der formentlig større udsving i møntbrugen på landet, som udviklede sig langsomt og først for alvor tog fart sent i 1200-tallet og derefter antageligt toppede i første halvdel af 1300-tallet. Derefter var der tilbagegang på grund af utilstrækkelig møntforsyning og nok også på grund af landbrugskrisen og den sorte død. Fra omkring år 1400 steg møntbrugen igen og nåede et nyt midlertidigt højdepunkt i møntantallet på landet med kobbersterlingene i 1420-1430'erne. Derefter blev nedgang efterfulgt af ny vækst i antallet af enkeltfundne mønter, men møntbrugen på landet fra ca. 1450-1480 nåede næppe nogen af de to tidligere højdepunkter. De omfattende konverteringer af landgildebetalinger fra mønt til naturalier må have resulteret i den relativt svage stigning i den rurale monetarisering gennem 1400-tallet, hvor der ellers i betydeligt omfang igen blev produceret indenrigske mønter.

Forskningsoversigt og litteratur

Standardværket om danske økonomiske forhold og ressourcer i middelalderen er Hybel & Poulsen 2007, der dækker perioden ca. 1000-1550. I værkets introduktion pointeres det, at der ikke findes en større fremstilling af Danmarks økonomiske historie i middelalderen. I de store værker *Dansk Toldhistorie* fra 1987-1990 (Venge 1987) og *Dansk Skattehistorie* fra 2002-2007 (Venge 2004) behandles emner som told og skat, der er emner beslægtede med møntvæsenet.

For møntforskningen har korpusværket over danske skattefund fra ca. 1050- 1550 *Danmarks Middelalderlige Skattefund* (DMS) fra 1992 og udgivelsen af de skriftlige *Kilder til Danmarks møntvæsen i middelalderen* (Johansen & Mørkholm 1960; Johansen 1961; Mørkholm 1989) stor betydning. Det samme gælder Galster 1972b, der er standardværket for katalogisering af periodens mønter, og som også indeholder en større mønthistorisk indledning. Galster 1972b bygger blandt andet på de to vigtige bidrag i form af Schou 1926 og Lindahl 1955, som især katalogiserer indskriftsvarianter af periodes danske mønter.

Som sædvanligt for numismatik findes en stor del af litteraturen i artikelform, ofte i særdeles korte artikler med en bestemt type (f.eks. Østergaard 1995), fund (f.eks. Rasmusson 1944) eller en ret snæver problemstilling (f.eks. Östergren & Jonsson 1998) om emner f.eks. møntmestre (f.eks. Galster 1932) eller sjældne mønttyper. Overordnet set er perioden dog formentlig blandt de mindst beskrevne og udforskede i den danske mønthistorie. Der findes få studier (f.eks. Stefke 1995), der inkluderer de mindre og almindeligste og for omsætningen vigtigste mønttyper. De store mængder detektorfundne kobbersterlinge, hvide og andre mønter fra perioden er fortsat stort set uudnyttede forskningsmæssigt, og potentialet er qua mængden og kvaliteten af registreringen meget stort.

Et andet oplagt mål er fastlæggelse af kronologien af flere af periodens mønter. Især den eneste type produceret under Christian 1. – hvid fra Malmø 1448-1481 – er med udgangspunkt i indskrifter, metalundersøgelser og stempelstudier et helt oplagt emne at undersøge. Kobbersterlingens produktionsforløb er der også fortsat store usikkerheder omkring.

Metalanalyser er der endnu kun få af. Nye og bedre beskrivelser af periodens møntpolitik vil have stor gavn af større mængder data vedrørende de forskellige typer og varianters ædelmetalindhold. Ligeledes er antallet af gennemførte stempelstudier af danske mønter fra denne periode ekstremt lavt og generelt endnu upublicerede (Märcher, endnu ikke publiceret).

Yderligere studier af regnskabsmateriale f.eks. *Skovklosterregnskaberne* (Dahlerup 1993) bør foretages med henblik på forholdet mellem natural- og møntøkonomien. Resultaterne kunne kombineres med studier af detektorfundene, og der vil på den baggrund kunne kastes meget lys på spørgsmål om monetarisering i både nationalt og regionalt perspektiv, formentlig også socialt og i forhold til land og by. Det vil også være muligt at se nærmere på udviklingen fra en cirkulation fuldkommen domineret af udenlandske mønter i starten af perioden til genetableringen af et nationalt møntvæsen og en cirkulation domineret af indenlandske mønter i slutningen af perioden.

Noter

1. Hybel & Poulsen 2007, 245-250.

2. Dahlerup 1989, 86.

3. Holst 1936, 117f; Dahlerup 1989; Gullbekk 2009, 170-173.

4. Baseret på DMS. Følgende DMS-numre, der typisk er fund gjort før midten af 1800-tallet, er udeladt på grund af utilstrækkelige eller usikre oplysninger: 221, 243-245, 247, 250, 256, 258-259, 263, 266-267, 274, 276-277, 280 og 284.

5. Datamateriale fra tabel 6.1.

6. Galster 1972b, DMS.

7. Dahlerup 1993.

8. Ibid., 166f.

9. Ibid., 168f.; Aagaard & Märcher 2016.

10. Dahlerup 1993, 82, 171-175; Hybel & Poulsen 2007, 377f.

11. Dahlerup 1993; Degn 2010.

12. Galster 1967, 9-14.

13. Jesse 1928; Ernst 1948, 9-14; Bøgh 2003, 269-272; Poulsen 2010, 233; Jensen 2015.

14. Ernst 1948, 9-14; Bøgh 2003, 269-272; Märcher, Aagaard & Horsnæs 2016.

15. Skattefundene er nævnt i Vossberg 1851, Schmidt 1880, Hauberg 1886, Wunderlich 1897, Meier 1934, Ernst 1948 og DMS.

16. Baseret på DMS.

17. Galster 1961.

18. Märcher 2016a, 55f.

19. Jensen 2017.

20. Stefke 1995.

21. Jensen 2017.

22. Baseret på DMS.

23. Johansen & Mørkholm 1960, nr. 552.

24. Moesgaard 2005b, 80f.; PAS (pr. 22. februar 2017).

25. Johansen & Mørkholm 1960, nr. 569; Stefke 1995; Auberson & Moesgaard 2010.

26. Stefke 1995, særligt 161f.

27. Johansen & Mørkholm 1960, 72-83; Johansen 1961, 5-9; Numismatiska forskningsgruppen 2016.

28. Galster 1972b, 19.

29. Johansen & Mørkholm 1960, nr. 569.

30. Ibid., nr. 572.

31. Galster 1972b, 19.

32. Johansen 1961, nr. 630.

33. Se mere om slægten Comhaer i Galster 1932.

34. Johansen & Mørkholm, 1960; Johansen 1961; Galster 1972b, 19f.

35. Johansen 1961, nr. 682.

36. Ibid., nr. 695.

37. Data fra DMS.

38. Johansen 1961, nr. 666.

39. Ibid., nr. 696.

40. Galster 1972b, 48; Numismatiska forskningsgruppen 2016.

41. Johansen 1961, nr. 718.

42. Jacobsen & Mørkholm 1966; Hybel & Poulsen 2007, 347-349.

43. Data fra DMS.

44. Johansen 1961, nr. 658.

45. Ibid., nr. 643.

46. Galster 1972b, 21.

47. Ibid., 20

48. Ibid., 89.

49. Ibid.

50. Ibid.

51. Galster 1928, 59; Johansen 1961; Galster 1972b, 20.

52. Johansen 1961, nr. 675.

53. Galster 1972b, 22.

54. Moesgaard 2005b, 84 tolker møntfund fra Albuen ved Nakskov som udtryk for kronologiforskel mellem kobbersterlinge og grosser. Det er sandsynligt, men samtidig er det i forhold til generaliseringen klart, at der er tale om blot én lokalitet – formentlig med en atypisk historie og en relativ perifer geografisk placering i riget.

55. Galster 1972b, 22 (Huitfelds gengivelse af anklageskriftet).

56. Johansen 1961, nr. 708.

57. Jensen 2003.

58. Galster 1972b, 36; Jensen 1985; Östergren og Jonsson 1998.

59. Rasmusson 1944.

60. Bendixen 1967, 51.

61. Rasmusson 1944.

62. DMS 277.

63. Galster 1937, nr. 22.

64. Johansen 1961, nr. 723.

65. Ibid., nr. 732.

66. Ibid., nr. 727.

67. Ibid., nr. 730.

68. Ibid., nr. 737.

69. Ibid., nr. 752.

70. Ibid., nr. 717.

71. Ibid., nr. 731.

72. Lindahl 1955.

73. Galster 1972b, 22.

74. Johansen 1961, nr. 782.

75. Ibid., nr. 796.

76. Ibid., nr. 815.

77. Ibid., nr. 846.

78. Schou 1926, 3.

79. Østergaard 1995.

80. Schou 1926; Galster 1972b, nr. 23.

81. Galster 1972b, nr. 23.

82. Hybel & Poulsen 2007, 335.

83. Poulsen 1986.

84. Ibid., 85.

85. Johansen 1961, nr. 821.

86. DMS 279-281 og 283-284.

87. Johansen 1961, nr. 775, 798, 835, 855 og 870.

88. Ibid., nr. 784 og 850.

89. Märcher 2012a, 166.

90. Ibid., 28-46, 171-237, 261-279.

91. Ibid., 39.

92. Johansen 1961, nr. 792.

93. Person 1930; Johansen 1961.

94. Johansen 1961, nr. 797.

95. Person 1930; Jensen 1988, 205.

96. Jensen 1991.

97. Person 1930, 88.

98. Jones 1979, 7-8.

99. Pollard 2007, bind 1, xxvii.

100. Bendixen 1979, 68.

101. For mere om skruepresser, se Märcher 2012a, 137-143.

102. Märcher 2012a, 293.

103. Galster 1972b, 21.

104. Dahlerup 1993.

105. Poulsen 1990, 25; Hybel & Poulsen 2007, 341f.

106. Beløbene er angivet i regnemønterne grot og 1 skilling grot, men her udregnet til penninge på baggrund af 1 grot (gros) = 9 penninge og 1 skilling grot = 12 grot.

107. Dahlerup 1993, 1.

108. Ibid., 235.

109. Johansen 1961, nr. 821.

110. Porsmose 1988, 390.

Et differentieret møntvæsen

CA. 1480-1550

Møntvæsenet videreudvikles i en periode med økonomisk vækst. Kontanterne anvendes til krige og handel med udlandet og i de voksende byer. Samtidig viser skriftlige kilder, at møntbrugen fortsat gik hånd-i-hånd med en udbredt naturaløkonomi.

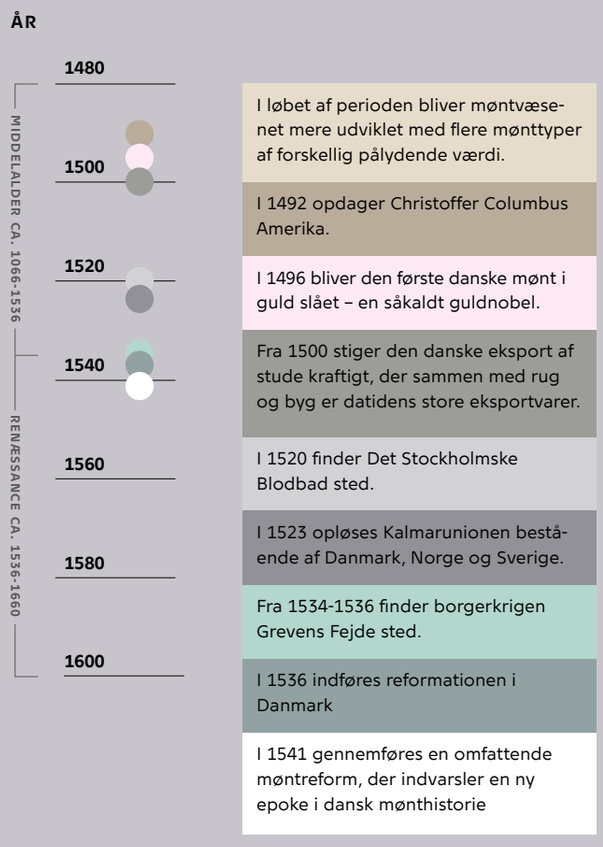
FIG. 7.1
Nye tanker
Reformationen foregik i Danmark i 1536, hvor Hans Tausen var en af de ledende skikkelser. På et reformationsmonument, der står foran Vor Frue Kirke i København, ser man ham give en prædiken på dansk for befolkningen i Viborg.

FIG. 7.2
KALMARUNIONEN I PERIODEN CA. 1480-1523

Fra 1448 gik det nedad med sammenhængskraften inden for Kalmarunionen. Det svenske rigsråd forsøgte adskillige gange at løsrive sig, hvilket førte til åbne konfrontationer og deciderede krigshandlinger. Uninonen brød endegyldigt sammen i 1523, idet Sverige (inkl. Finland) løsrev sig. Danmark og Norge fortsatte som personalunion under Frederik 1. og de efterfølgende danske konger helt frem til 1814.

TIDSLINJE

Omkring år 1500 var der måske i omegnen af 600.000 indbyggere i det danske rige og fortsat boede mere end 80% af dem på landet. Den langvarige krise og stagnation fra midten af 1300-tallet og i store dele af 1400-tallet var ovre i forhold til økonomi og befolkningstal. Der var overordnet set økonomisk vækst i perioden ca. 1480-1550.

De danske konger kæmpede for at holde sammen på Kalmarunionen og for at holde sig på tronen. Det medførte adskillige militære konflikter. Især omkring år 1520 og under borgerkrigen Grevens Fejde 1534-1536 var der voldsomme militære kampe og usikkerheden var stor. Der skulle mange økonomiske midler til, og møntproduktionen blev jævnligt brugt som en del af krigsfinansieringen både ved produktion af særlige mønter, som f.eks. danske guldmønter, og til krigsmønt med et lavt ædelmetalindhold.

Den danske udenrigshandel foregik især over Jyllands rod og på udenlandske skibe. Eksporten af stude tog til fra omkring år 1500 samtidig med at der fortsat blev eksporteret store mængder dansk rug og byg. Importen bestod hovedsageligt af forarbejdede produkter som metalvarer, klæde, øl, vin og krydderier. Handelsbalancen var positiv, og eksporten bragte meget ædelmetal til Danmark i form af udenlandske mønter med et højt ædelmetalindhold. De spillede dog ikke nogen stor rolle i den indenlandske møntcirkulation. Det var mønter, der primært blev brugt til storhandel, import og opsparing.

Middelalderen afsluttes møntmæssigt med en omfattende reform i 1541. Nu blev der forsøgt at gøre op med inflationen og de ringe krigsmønter, som havde domineret. Sølvet udgjorde grundlaget for rigets møntvæsen, og de nye mønter var velprægede og fik nu angivelser af den pålydende værdi i motivet, dog ikke på hviden. Desuden bar de nye mønter efterhånden også som noget nyt kongens ciffer i omskriften. Reformen hang blandt andet sammen med de europæiske opdagelsesrejser, der medførte et kraftigt stigende udbud af ædelmetaller fra både Syd- og Mellemamerika samt fra Afrika og Asien.

Fra ca. 1480-1550 blev møntvæsenet mere udviklet og differentieret ved produktion af flere mønttyper af forskellig pålydende værdi. Det førte til en mere udbredt og forskelligartet brug af mønter, men omfanget af naturaløkonomien overskyggede fortsat møntøkonomien. Det var et mindre system, der med en form for synergieffekt med naturaløkonomien udviklede sig. De to systemer supplerede hinanden.

De mest udbredte mønter var hvide, søslinge og klippinge (fig. 7.3), der alle var mønttyper med lavt og tilsyneladende jævnligt faldende sølvindhold. Hviden var dominerende fra midten af 1400-tallet til omkring 1520-1530'erne, mens der blev produceret kolossale mængder af de andre to typer fra ca. 1518-1528. Udmøntninger af ringe mønt fortsatte gennem 1530'erne, og det lykkedes først at sanere det danske middelalderlige møntsystem med reformen i 1541.

FIG. 7.3

TRE AF PERIODENS VÆSENTLIGSTE DANSKE MØNTTYPER

Møntvæsenet er nu blevet mere udviklet, og der cirkulerer danske mønttyper med forskellig pålydende værdi i det danske rige. Blandt de mest væsentlige mønttyper var hvide, og blandt de nye typer, som dukker op i perioden, var søslinge og klippinge. Alle tre mønttyper havde et lavt sølvindhold, og sølvindholdet dalede jævnligt.

HVID, KONG HANS

PRÆGET 1483-1513

KLIPPING, CHRISTIAN 2.

PRÆGET 1518-1523

SØSLING, FREDERIK 1.

PRÆGET 1524-1528

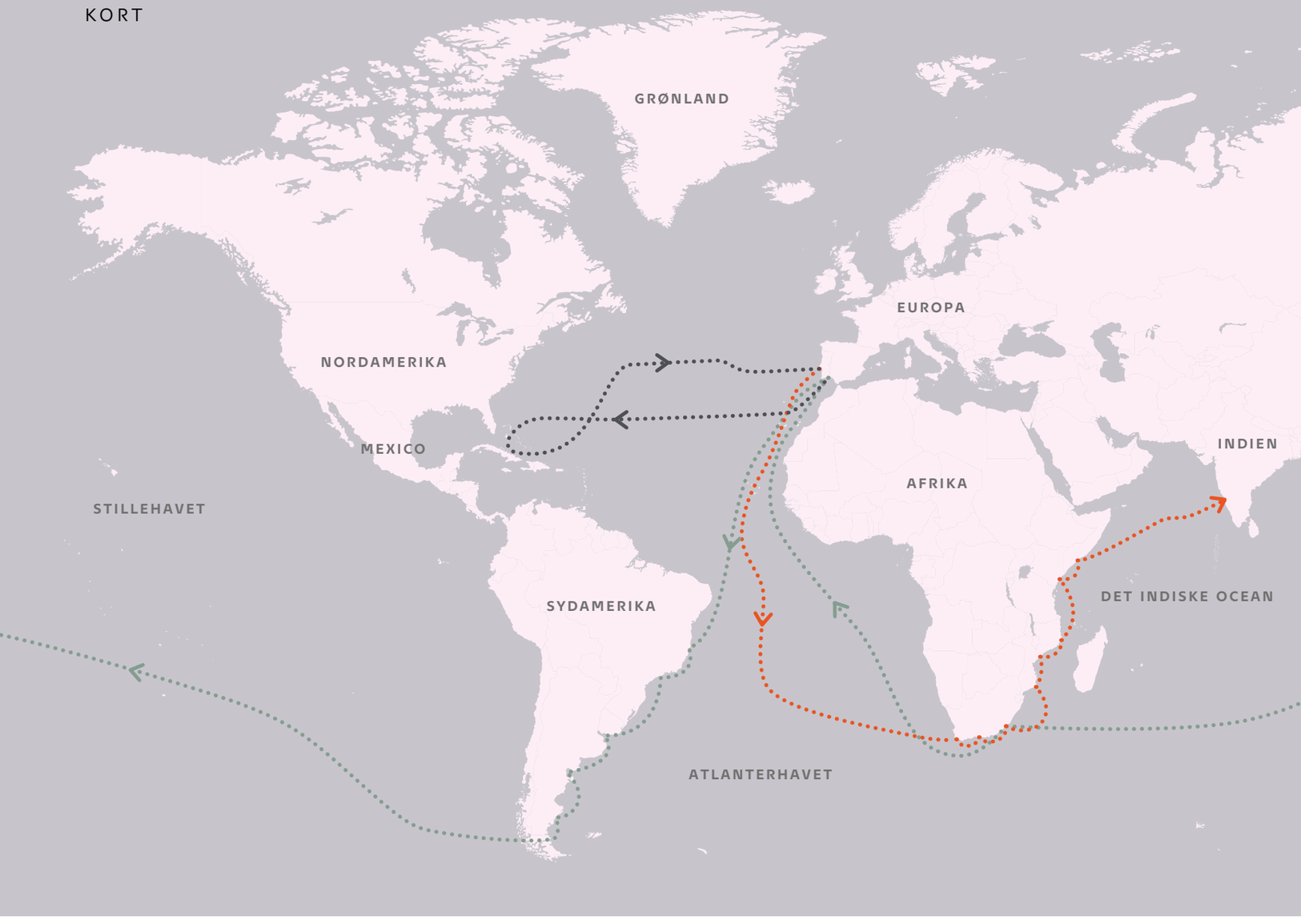

FIG. 7.5
Opdagelsesrejser
Verden ændrede sig markant omkring år 1500 set fra et europæisk perspektiv. I 1492 opdagedes Amerika og allerede i 1519-1522 gennemførtes den første verdensomsejling. Drivkræfterne bag opdagelserne var især økonomiske – at finde en lettere og billigere vej til de efterspurgte luksusvarer fra Indien og Kina.

- Christoffer Columbus (1492-1493).
- Vasco da Gama (1497-98)
- Fernando de Magellan (1519-1522).

Indledning[1]

Dette sidste kapitel dækker ca. 1480 til 1540'erne og dermed middelalderens afslutning og i dansk perspektiv så småt renæssancens begyndelse. Mønthistorisk danner reformationsåret 1536 et skel, da det som omtalt i kapitel 1 på nuværende tidspunkt er det afgørende grænseårstal for danefævurdering af enkeltfundne småmønter. Danske mønter fra anden halvdel af 1530'erne er imidlertid ofte antedaterede. Det vil sige , at de af typisk møntpolitiske hensyn bevidst blev fremstillet med angivelse af et ældre årstal end deres korrekte produktionstidspunkt. Dermed er den egentlige og for så vidt bevidste mønthistoriske danefægrænse reelt året 1541. En møntreform i 1541 afsluttede så at sige middelalderen og indledte renæssancen i et dansk mønthistorisk perspektiv.

De store opdagelser omkring år 1500 påvirkede både verdenshistorien generelt, men også pengehistorien, især på grund af et stærkt stigende udbud af ædelmetaller (fig. 7.5). Det skyldes både de store ædelmetalforekomster i Syd- og Mellemamerika samt en markant lettere europæisk adgang til forekomsterne i Afrika og Asien. Tidligere var guld fra afrikanske miner transporteret meget lang vej over land, blandt andet med karavaner over Sahara, før det nåede Europa. I forlængelse af de spanske

FIG. 7.6 og 7.7
Den nye verden
Ikke længe efter Columbus' landgang på øen Hispaniola (nederst) gjorde spanierne store erobringer i Syd- og Mellemamerika. Dette gav dem et afkast i form af store mængder af guld og sølv, som blev bragt med tilbage til Europa. Det første møntsted i den nye verden åbnedes i Mexico City i 1536, hvorfra den her viste mønt stammer. Det var dog først fra ca. 1550 at eksporten af sølv rigtig tog fart efter åbningen af store sydamerikanske miner.

og især portugisiske ekspeditioner sydpå langs Afrikas vestkyst blev der oprettet handelsstationer, hvorfra blandt andet tilhandlet guld kunne sejles til Europa. Portugiserne nåede forbi Kap det Gode Håb i 1488, og ti år senere nåede Vasco da Gama til Indien ad denne vej. Den første jordomsejling, der indtil 1521 var ledet af portugiseren Magellan, fandt sted fra 1519-1522. Opdagelsen af søvejen til Indien var handelsmæssig meget vigtig. Den brød 'monopolet' på handel med Asien, der meget længe primært var foregået via Silkevejen ad øst-vest-gående karavaneruter.

Endnu mere skelsættende for den almene historie var den europæiske (gen-)opdagelse af Amerika i 1492. De europæiske stater var hurtige til at erobre, plyndre og handle i Amerika, og fra 1500-tallet, primært fra 1540-1550'erne, og et par hundrede år frem strømmede enorme mængder af guld og sølv fra Amerika til Europa og Asien (fig. 7.6 og 7.7). De strømme, der globalt set var af størst betydning, startede imidlertid så sent, at de ikke rigtig nåede at påvirke senmiddelalderens danske pengevæsen. Ligeledes var der i perioden et opsving i den centraleuropæiske sølvproduktion, som også kun i mindre grad nåede at slå igennem i dansk middelalder.

Foruden de store opdagelsesrejser og ædelmetalstrømme, så bød første halvdel af 1500-tallet også på nye og vigtige mentale strømme. Humanismen med fokus på mennesket og dets muligheder og vilje samt den dermed delvist sammenhængende reformation med etableringen af den protestantiske kirke og 'Nordeuropas' overgang fra katolicisme til protestantisme havde på mange måder enorm betydning for samfundets udvikling, også for storpolitik og krige i Norden. Det påvirkede selvsagt møntvæsenet.

Politisk set er denne periode i Danmark også præget af kongemagtens kampe, f.eks. for at bevare Kalmarunionen og for at få den danske krone på bestemt hænder. Ved 100-året for unionen i 1497 blev Hans kronet i Stockholm og unionen var (midlertidigt) genoprettet. Det var formentlig en del af baggrunden for den mere traditionelle erobringskrig, som uden held blev forsøgt over for det fyrsteuafhængige Ditmarsken i år 1500. Bønderne i Ditmarsken sejrede. Året efter havde kong Hans heller ikke held med sin militære manøvre, da han forsøgte at forhindre, at Sten Sture igen blev svensk rigsforstander. Derimod lykkedes det at fastholde Norge i unionen, men i 1502 måtte der også i Norge indsættes tropper for at holde sammen på konstruktionen. Christian 2. blev dansk konge i 1513, og han ville have reel magt over Sverige. Det førte blandt andet til det blodige år 1520, hvor der var flere store feltslag i Sverige, som den danske hær bestående af udenlandske lejetropper generelt vandt. I november 1520 blev en dansk konge igen kronet som unionskonge i Stockholm, og efter tre dages fejring udførtes den berømte udrensning *Det Stockholmske Blodbad*, hvor 82 eller flere især adelige 'modstandere' blev halshugget i løbet af to dage (fig. 7.8). Efterfølgende blev der også henrettet folk andre steder i riget, men det knækkede ikke den svenske modstand. Allerede året efter mistede Christian 2. magten i Sverige, og lederen af det svenske oprør Gustav Vasa blev svensk konge i 1523.

FIG. 7.8
Det stockholmske blodbad, 1520
Henrettelsen af 82 svenske stormænd gav Christian 2. øgenavnet *Tyran* i Sverige, men de mange blodsudgydelser havde ikke den ønskede effekt. Allerede 1523 måtte danskerne sande, at Kalmarunionens tid var forbi. Her ses et kobberstik af begivenheden fra 1676, lavet på baggrund af et propaganda-træsnit, som Gustav Vasa lod udføre i 1524.

FIG. 7.9
Grevens fejde, 1534-1536
Den sidste danske borgerkrig afsluttedes med, at den senere kong Christian 3. belejrede og erobrede København. Billedet her er baseret på et kobberstik lavet i 1599 til minde om belejringen.

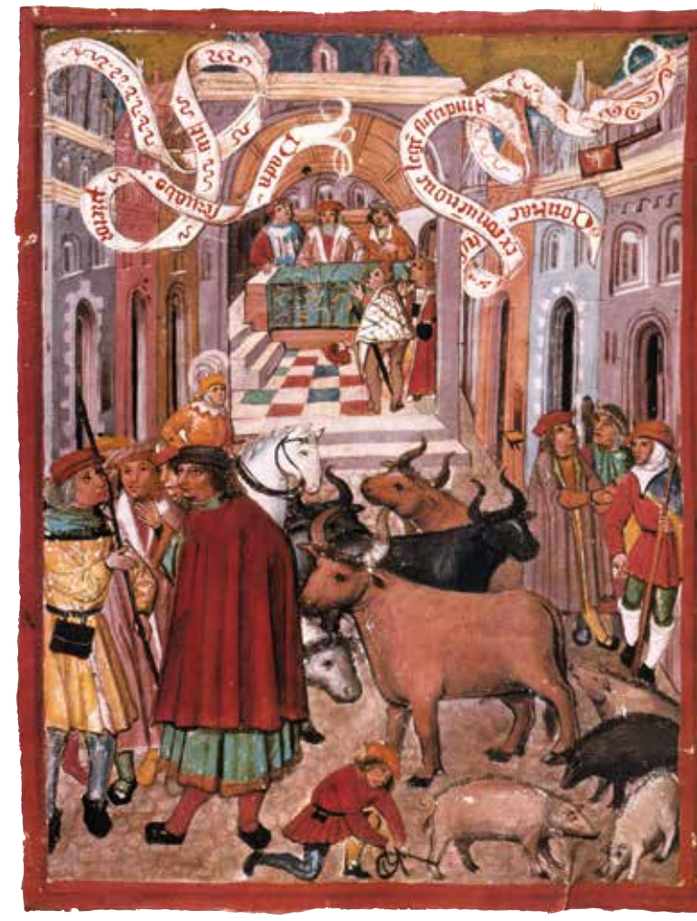
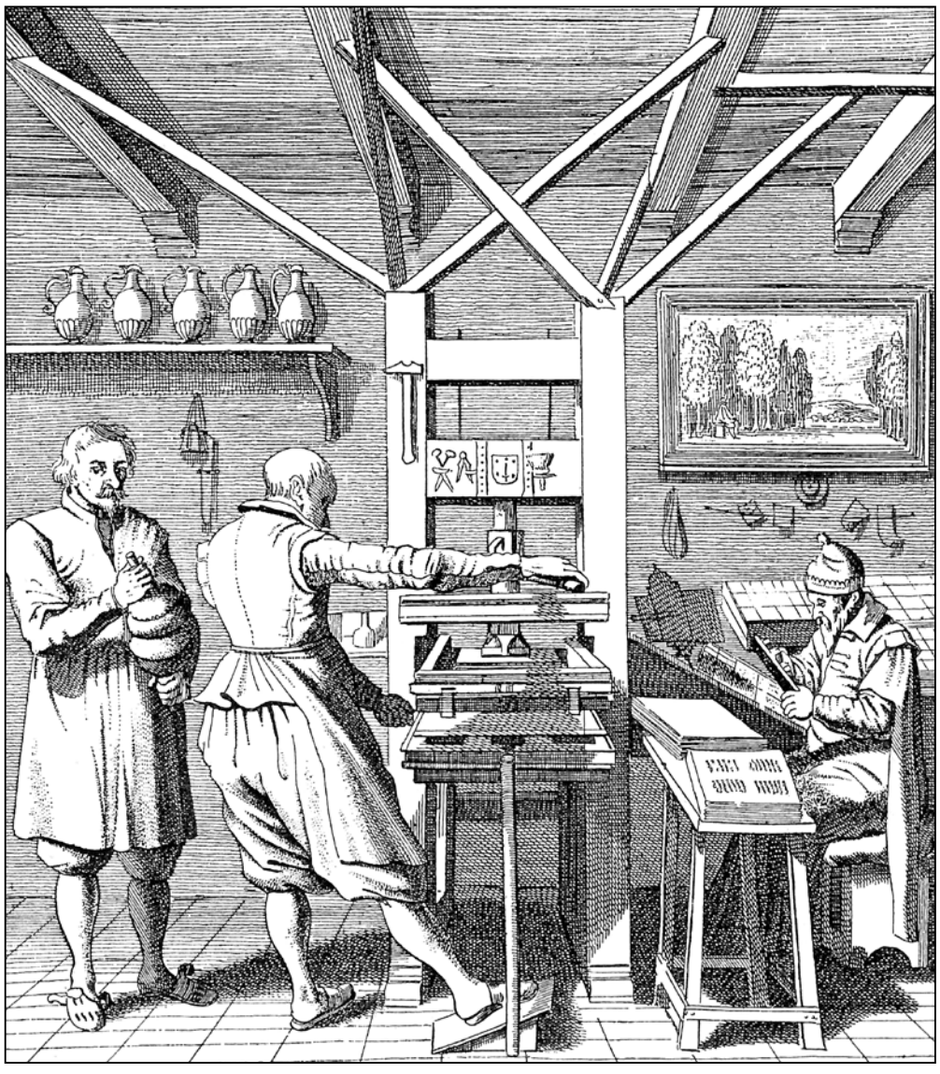

FIG. 7.10
Oksehandel
Eksporten af danske stude steg i løbet af 1500-tallet. Okserne solgtes på markeder i Nordtyskland og i Nederlandene. De nederlandske handelsbyer var på denne tid ved at udvikle sig til et sandt centrum for verdenshandelen, og okserne samt rug og byg blev Danmarks bidrag til periodens internationale handelsmønstre. Her ses danske okser på markedet i Hamburg i 1490'erne.

Gustav Vasa fik støtte fra hanseaterne og også i Jylland kom det til oprør. Det endte med, at Christian 2.s farbror, den gottorpske hertug Frederik, i løbet af 1523-1524 blev dansk konge støttet af blandt andet den jyske adel og Lübeck. Christian 2. var i eksil i Nederlandene, men forsøgte uden større held i 1531-1532 at tilbageerobre magten, hvorefter han sad som fange på Sønderborg Slot. Det sidste store militære opgør i perioden var Grevens Fejde 1534-1536, som udsprang af Frederik 1.s død i 1533 og som på sin vis afsluttedes med reformationen i 1536 (fig. 7.9). Rigsrådet regerede efter Frederik 1.s død, og der kunne ikke opnås enighed om den nye konge, blandt andet spillede religionsspørgsmålet ind, da Frederik 1.s søn Christian (senere Christian 3.) utvetydigt støttede kampen mod den katolske kirke. Den store hansestad Lübeck, katolske bisper, borgere i København og Malmø samt mange bønder foretrak den katolske Christian 2. Grev Christoffer af Oldenborg, der har lagt navn til den sidste danske borgerkrig i middelalderen, blev hyret til at føre den hær, der skulle erobre landet for Christian 2. Der blev kæmpet mange forskellige steder i riget, og selvom grev Christoffer kom godt fra start, så gik sejren til Christian 3.

Omkring år 1500 spillede de nederlandske købmænd og skibe efterhånden en større rolle end hansestæderne i vareudvekslingen mellem Østersøområdet og Vesteuropa, der gik både nord og syd om Danmark. Det var især mere basale varer og råvarer som fisk (især sild), kød, korn og træ, der blev transporteret til de voksende nordvesteuropæiske byer fra Østersøområdet og Norge. Betalingen for eksporten faldt i mønt eller i dyrere og mere forarbejdede produkter som f.eks. metalvarer, klæde, øl, vin og krydderier. I Danmark og andre steder i regionen var importen markant mindre end eksporten, og den forskel blev udlignet med gode sølv- og guldmønter. Den danske eksport af stude, der blev omtalt i forrige kapitel, tog kraftigt til omkring år 1500 og kom op på omkring 40.000 dyr om året i midten af 1500-tallet (fig. 7.10). Det var sammen med dansk eksport af 150-200.000 tønder rug og byg en del af datidens internationale handelsmønster.

FIGUR 7.11
Bogtrykkerkunsten
Gutenbergs opfindelse af bogtrykkerkunsten omkring 1450 medførte en sand medie-revolution, idet man nu kunne masseproducere bøger og andre tryksager. Her ses et kobberstik fra 1400-tallet med en scene fra et hollandsk bogtrykkeri.

Den massive eksport bragte meget godt sølv og andre varer til riget. Med Nederlandenes voksende enorme handelsnetværk i store dele af verden og stigende befolkningstal, især i Nordvesteuropa, i 1500-tallet, blev den nordvestlige atlanterhavskyst Europas nye økonomiske og politiske tyngdepunkt. Der var i højere grad end andre steder kapital og kreditmuligheder til stede, og det spredte sig, men nåede ikke rigtig at slå igennem i Danmark i senmiddelalderen, det var først senere:

"Danske købmænd havde endnu ikke kapacitet og format til selvstændigt at varetage den danske udenrigshandel. [...] Den typiske danske købmand drev en mangeartet handel, hvis hovedelementer var opkøb af landbrugsprodukter fra bønder og godsejere mod betaling i varer som salt, jern, humle eller klæde, og detailhandel i byen med et bredt varesortiment. Eksporthandelen foregik på kommissionsbasis. Købmændene købte og solgte i eget navn, men med udenlandsk, endnu især hanseatisk kapital. Virksomheden var kendetegnet af faste leverandører og en fast kundekreds. En del tyske købmænd havde bosat sig eller anbragt faste repræsentanter i danske byer, navnlig ved Øresund."[2]

Fortsat boede mere end 80% af landets befolkning på landet. Befolkningstallet var måske i omegnen af 600.000 omkring år 1500, hvor den langvarige krise og stagnation i forhold til økonomi og befolkningstal var ovre. Ejendomsværdierne var fortsat fordelt på relativt få hænder, således ejede kirken formentlig 30-40% af jorden, men udgjorde befolkningsmæssigt kun nogle få procent. Endnu mere skævt var det med adlens ca. 40% af jorden, for adlen udgjorde mindre end en halv procent af befolkningen. Den resterende mængde jord var næsten udelukkende kongens. Den gamle middelalderlige fordeling ændrede sig fuldkommen med reformationen i 1536, hvor kongen konfiskerede kirkens andel og derefter ejede ca. 60% af rigets jord.

FIG. 7.12

SKATTEFUND CA. 1480-1550 FORDELT EFTER MØNTHERRER

De 24 skattefund fra perioden med angivelse af deres tidligst mulige deponering samt fordeling af mønterne på møntherrer.[3]

- Christoffer af Bayern
- Christian 1.
- Rigsrådet 1481-1483
- Hans
- Christian 2.
- Frederik 1.
- Christian 2. og hans parti 1534-1536
- Christian 3.
- Norske
- Svenske
- Tyske (og enkelte andre udenlandske)

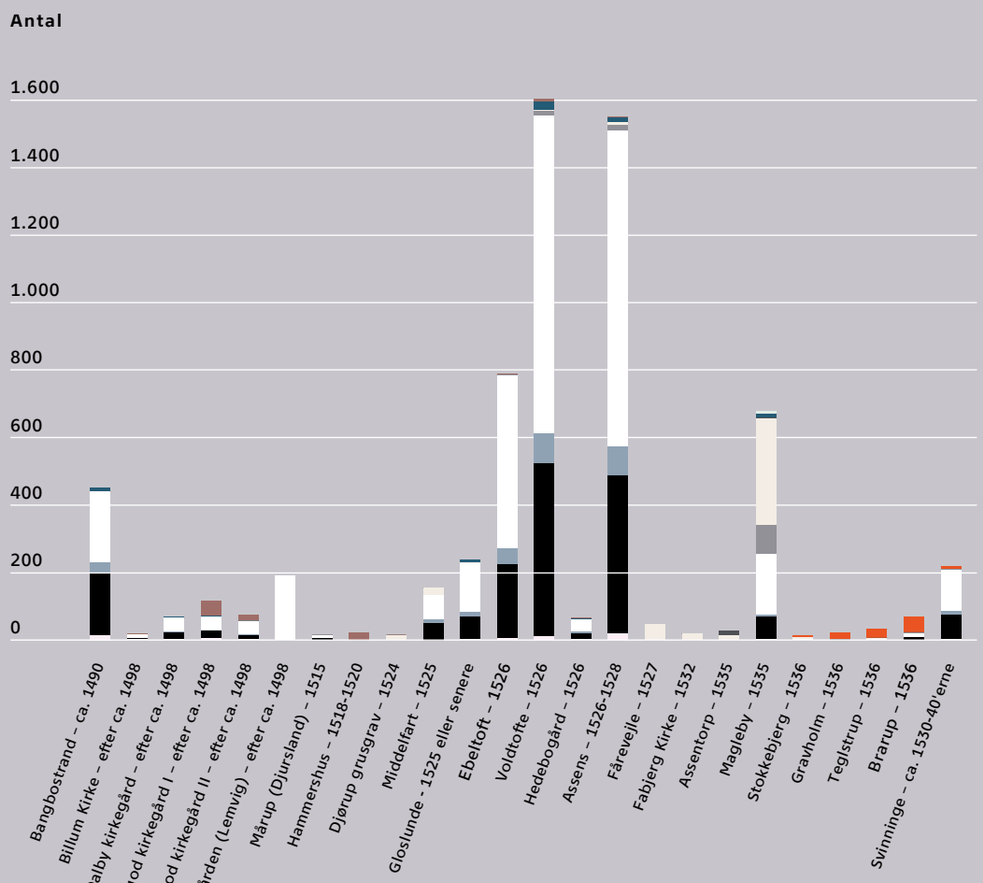
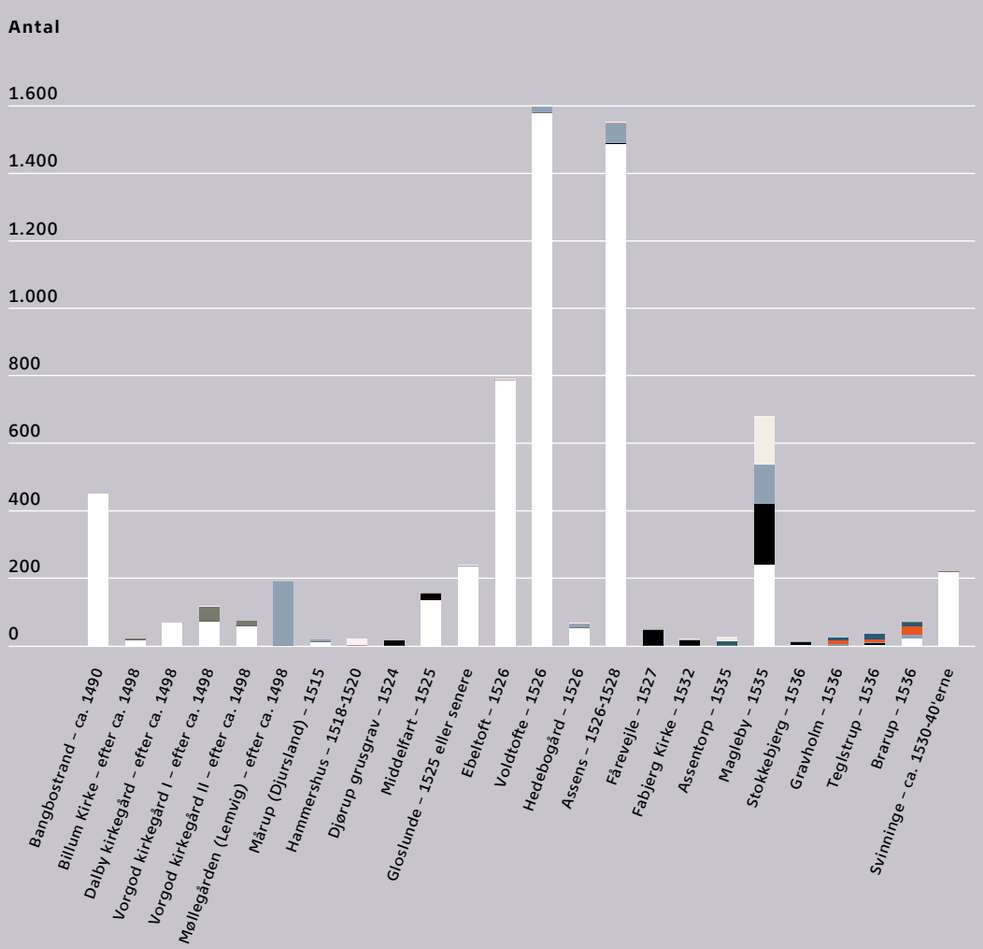

FIG. 7.13

SKATTEFUND CA. 1480-1550 FORDELT EFTER MØNTTYPER

De 24 skattefund fra perioden med angivelse af deres tidligst mulige deponering samt fordeling af mønterne på mønttyper.[4]

- Hvid, dansk
- Søsling, dansk
- Klipping, dansk
- Skilling, dansk
- 2 skilling, dansk
- 4 skilling, dansk
- 8 skilling, dansk
- Hulpenning, tysk
- Andet tysk

Der findes store mængder skriftligt kildemateriale fra perioden, da rigets administrative apparat voksede. Foruden den revolution i oplysning og viden, som bogtrykkerkunsten medførte, så betyder dens massefremstilling af tryksager, at meget trykt materiale fra tiden er bevaret (fig. 7.11). I forhold til tidligere perioder er en meget mindre andel af kildematerialet udgivet, og desværre er f.eks. den meget relevante serie *Kilder til Danmarks møntvæsen i middelalderen* kun ført frem til ca. 1500. Der er dog andre udgivelser af værdi for dette kapitel, ligesom der findes en større mængde numismatisk og pengehistorisk sekundærlitteratur til dette kapitel end til det forrige, ikke mindst i forhold til 1520-1530'erne.

Til gengæld er der i forhold til store dele af vikingetiden og middelalderen færre skattefund i perioden fra ca. 1480-1550. Der er til dette kapitels ganske vist også kortere periode kun 24 danske skattefund med mere end 10 mønter, som også har tilstrækkeligt gode oplysninger om fundsted eller indhold (fig. 7.12 og 7.13). De 24 skattefund indeholder 6.280 mønter, og kun to skatte fra Assens og Voldtofte indeholder mere end 1.000 mønter. I forhold til de tidligere kapitler spiller de udenlandske mønter nu nærmest ingen rolle, når der ses bort fra fund og brug af udenlandske guldmønter. Selvom der blev produceret lidt indenlandske guldmønter, så kender vi ikke til fund af dem. Guldmøntomløbet var modsat sølvmøntomløbet nærmest fuldkommen domineret af udenlandske mønter.

De 24 skattefund fordeler sig ikke jævnt gennem perioden. Adskillige skatte, der formentlig er nedlagt i kong Hans' regeringstid fra 1483-1513, dateres til 'efter 1498', da de indeholder mønter, som er produceret i Aalborg. Den ældste omtale af det møntsted er fra 1497-1498, men der kan det godt have været i drift i flere år. Ellers er den yngste mønt i størstedelen af skattene produceret ca. 1525-1536 – eller lidt senere på grund af de omtalte antedaterede mønter fra anden halvdel af 1530'erne. Der er ikke mange store skatte, og det er tydeligt, at de større skatte som Middelfart, Gloslunde, Æbelholt, Voldtofte, Assens og den yngre fra Svinninge indholdsmæssigt har en del ligheder, mens den lidt yngre skat fra Magleby på Møn har en afvigende sammensætning. Magleby-skatten består ikke i så ekstrem grad som mange andre primært af hvide, men indeholder mange større mønter samt mange mønter fra Christian 2.s og Frederik 1.s tid, som der ikke er mange af i de øvrige skattefund.

Enkeltfundsmaterialet er heller ikke stort i forhold til de to foregående kapitler. Der er på Nationalmuseet registreret 4.477 fundmønter i perioden 2015-2016, hvoraf langt de fleste er enkeltfund (fig. 7.14).[5] Kun 148 mønter har et produktionstidspunkt – og i de fleste tilfælde formentlig også et tabstidspunkt – i perioden ca. 1480-1550. En særlig vanskelig mønt, en såkaldt blaffert (=2 penninge), som der typisk findes nogle eksemplarer af hvert år, er en brakteat med et kronet C som motiv. Den har oftest været henført til Christian 3., men dens manglende optræden i skattefund og entydige omtale i skriftligt materiale gør det vanskeligt at henføre den med sikkerhed til en bestemt møntherre med C som forbogstav. Den kan sagtens være væsentlig ældre end Christian 3.s tid.

I perioden ca. 1480-1550 blev møntvæsenet mere udviklet og differentieret med flere mønttyper af forskellig værdi. Det er helt tydeligt, at enkeltfundene først og fremmest består af mønter fra den nedre halvdel af omløbet. Enkeltfundene er domineret af de dårligste mønter som hvide, søslinge og klippinge, der alle var mønttyper med lavt og tilsyneladende jævnligt faldende sølvindhold. Der er på den måde markant forskel på en del af skattefunds- og enkeltfundsmaterialet, når der ses bort fra de mange hvide, som dominerer i begge fundkategorier. I skattefundene er søslingene og klippingene meget sjældne gæster i forhold til deres udbredte tilstedeværelse blandt enkeltfundene.

De udenlandske mønter udgør lidt over 10% af enkeltfundene. Det er en lidt højere andel end for ca. 1380-1480, hvor der i foregående kapitel regnes med 46 udenlandske ud af 501 enkeltfund registreret mønter 2015-2016.

Der var den lave ratio imidlertid stærkt påvirket af det uhyre antal kobbersterlinge (390 stk.), som havde lav værdi og cirkulerede i relativt kort tid. I det lys kan andelen af udenlandske mønter på sin vis ikke siges at være steget fra ca. 1380-1480 til ca. 1480-1550. Derimod er den udenlandske andel faldet. Når antallet af udenlandske enkeltfund fordeles på periodens længde, så er der nogenlunde dobbelt så mange udenlandske enkeltfund i perioden fra ca. 1380-1480 som fra ca. 1480-1550. Nedgangen i udenlandske mønters cirkulation understøttes som nævnt af skattefundene, hvor der er ganske få udenlandske fra ca. 1480-1550, mens det fordelte sig markant anderledes fra ca. 1380-1480.

Natural- og pengeøkonomi

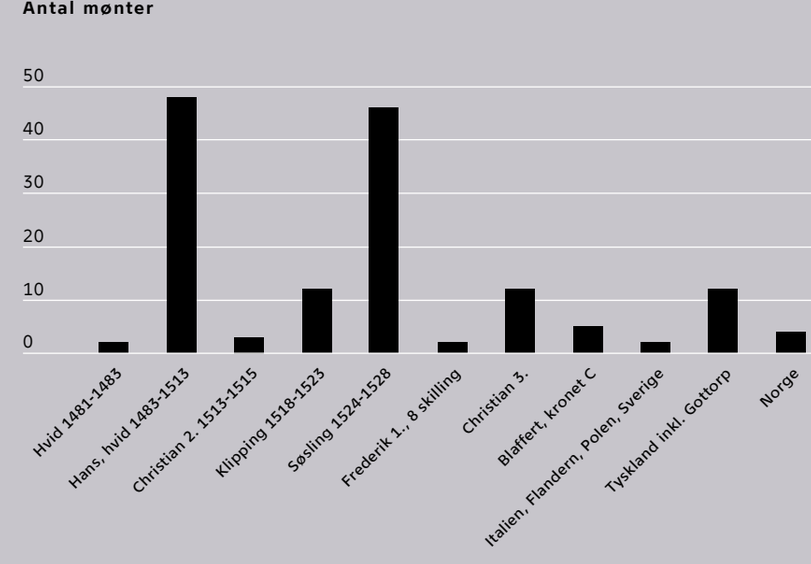
Natural- og møntøkonomien var samvirkende systemer, der formentlig i højere grad supplerede end konkurrerede med hinanden. De i forrige kapitel omtalte *Skovklosterregnskaber* viste, hvor dominerende naturaløkonomien var i landgildebetalinger omkring Næstved i anden halvdel af 1400-tallet. Alt tyder på, at naturaløkonomien spillede en større rolle end møntøkonomien i Danmark frem til perioden ca. 1750-1850, hvilket omtales til sidst i dette kapitel. Naturaløkonomiens dominans fortsatte således i senmiddelalderen og længe efter, selvom der formentlig var tale om et i hovedtræk voksende og mere udviklet møntomløb fra starten af 1400-tallet til slutningen af middelalderen – og videre frem.

Fra de første 10-20 år af 1500-tallet er der bevaret flere regnskaber, som kan bruges som kilde til forholdet mellem de to økonomisystemer. Det gælder f.eks. regnskaber fra Næsbyhoved len på Fyn fra 1502-1511 og fra Skt. Agnete Kloster i Roskilde fra 1508-1515.[6] De regnskaber er fra før ca. 1518, hvor Christian 2.s klippingeudmøntning og ustabile mønttilstande for alvor satte ind og varede til ca. 1541.

FIG. 7.14

ENKELTFUND CA. 1480-1550

Kronologisk fordeling af de 148 enkeltfund fra perioden, som blev registreret i 2015-2016.

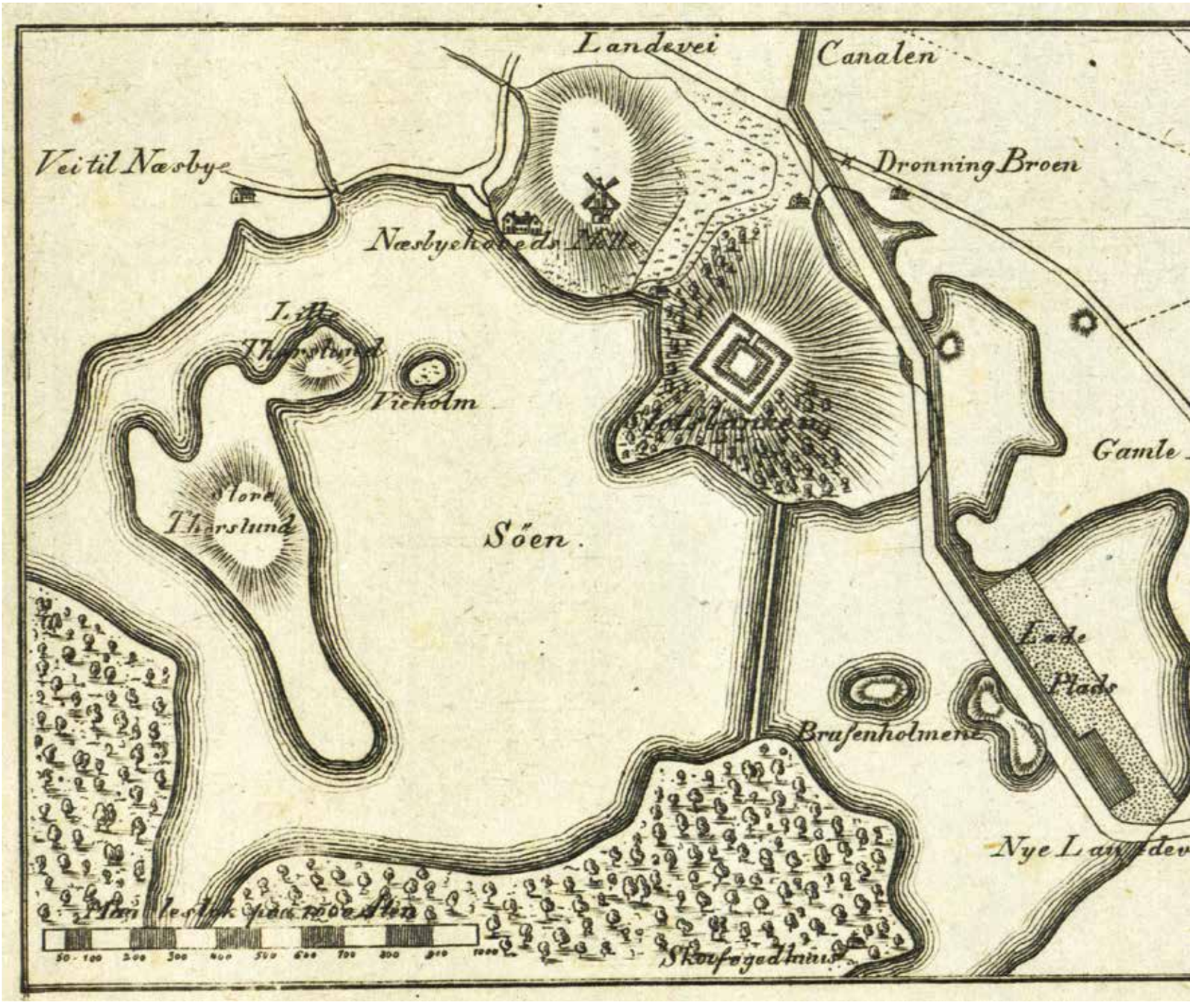
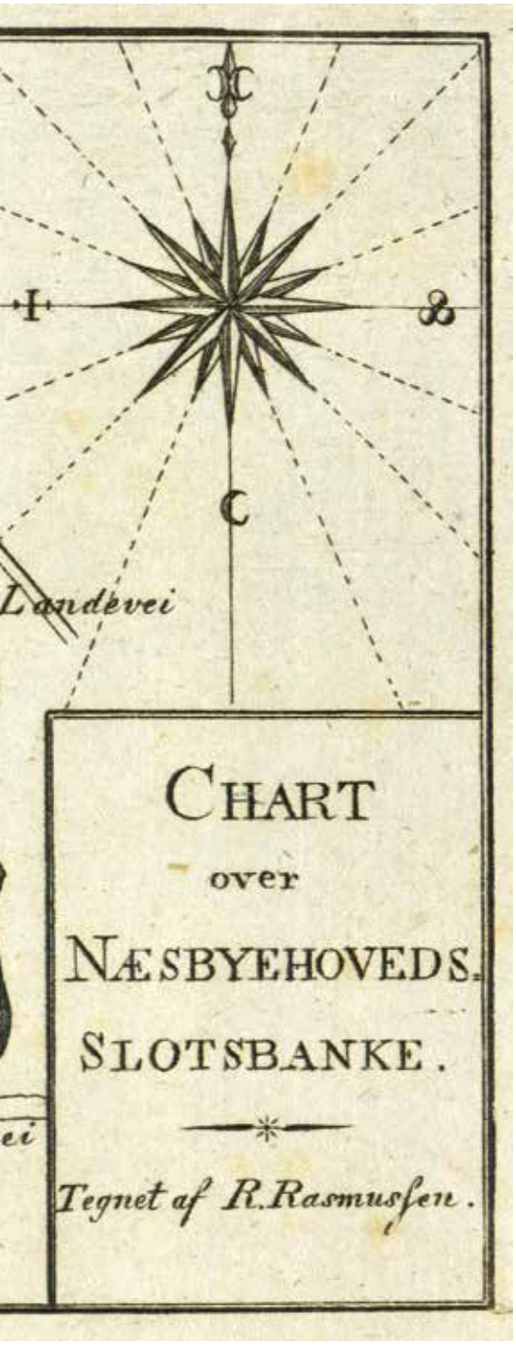

FIG. 7.15
Næsbyhoved Slot, Fyn
Slottet stod på Næsbyhoved slotsbanke indtil grevens fejde i 1534, hvor bønderne fra oplandet brændte det ned. I dag kan man stadig se det kvadratiske voldsted i Næsbyhoved Skov ned til Odense Fjord. Kobberstikket med voldstedets placering stammer fra et værk om danske borgruiner fra starten af 1800-tallet.

Næsbyhoved len bestod på daværende tidspunkt af fem fynske herreder: Odense, Lunde, Skam, Bjerge og Åsum. Det havde navn efter Næsbyhoved Slot, der lå i den nordvestlige del af det nuværende Odense (fig. 7.15). Der er bevaret regnskaber fra 1502, 1503, 1505, 1509 og 1510, og de indeholder især jordebøger med fortegnelser over bønder og deres afgifter. En af udgiverne af regnskaberne, Erland Porsmose, skriver på baggrund af blandt andet Næsbyhoved-regnskaberne følgende om forholdet mellem natural- og møntøkonomi i Danmark og på Nordfyn i starten af 1500-tallet:

"Kronens pengeskatter var kun små, tidende og landgilde afregnedes stort set i naturalier. Af Næsbyhoved Lens regnskaber 1502-10 fremgår det, at bønderne hovedsagelig betalte med korn, svin og lam for den lejlighedsvise brug af lenets rørsumpe og skove. Faldmål regnskabet for 1502 rummer omtrent 75 poster, hvor bønderne har måttet betale ekstraordinære beløb enten i forbindelse med indfæstning eller fraflytning af en gård, eller i forbindelse med domfældelse for tyveri, hærværk, slagsmål m.v. Niveauet ligger på ydelser fra en til ti okser. En okse sættes i regnskabet til en værdi af 4½ mk. [...] I knap ¾ af posterne indgik okser

(eller i mindre omfang køer) som betaling. Udover okserne indgik især honning og klæde som betaling. […] klæde betaltes i 7 tilfælde i form af et eller to stykker nederlandske klæde fra Harderwijk, Leiden, Haag og Deventer. Bønderne har altså i et vist omfang besiddet dyrebart, importeret klæde, og klædekisten har samtidigt kunnet fungere som pengeskrin, for mønter var der ikke mange af. Penge indgik kun i 13 poster, hvoraf halvdelen var mindre beløb på 3 mark og derunder. Ydelserne er i god overensstemmelse med det generelle indtryk af oksehandelens store betydning i senmiddelalderen. Her lå en værdifuld, selvtransporterende og let afsættelig overskudsproduktion, der kunne suppleres med andre 'husdyr'-indtægter i form af smør og honning. Bøndernes kornavl blev derimod hovedsagelig forbrugt på gården som så eller æde-korn, eller indkrævede som naturalieafgifter af kirke og jorddrot [=jordejer]."[7]

Den udlægning af forholdet, der ikke mindst benytter faldmålregnskaberne, er bestemt forenelig med udviklingen omtalt i forrige kapitel. Naturaløkonomien var stærkt dominerende. Det fremgår også i Næsbyhoveds regnskaber, når der i stedet ses på landgildebetalingerne, der som omtalt i forrige kapitel er en interessant indikator for forholdet mellem mønter og naturalier.

Således er der ved landgildebetalinger i Næsbyhoved-regnskaberne ingen tvivl om, at en meget stor del af landgilden værdimæssigt blev betalt i naturalier, ligesom det var tilfældet i anden halvdel af 1400-tallet. Samtidig står det imidlertid også klart, at mønter nærmest indgår som en del af hver eneste gårds samlede årlige betaling. Således var mønter til stede og blev brugt til i hvert fald nogle betalinger ude på landet. Det er også i tråd med møntbrugen i 1400-tallet. Det kræver mere omfattende studier at afgøre, om andelen af møntøkonomi er anderledes i Næsbyhovedregnskaberne end i regnskaberne fra Skovkloster. Umiddelbart ser der ikke ud til at være meget stor forskel på Nordfyn i starten af 1500-tallet og Næstved-området 30-40 år tidligere. Begge steder var mønter til stede nærmest overalt, men samtidig udgjorde de langt under halvdelen af landgildebetalingernes værdi. Tilsyneladende er møntandelen lidt større i Næsbyhoved-regnskaberne. Stikprøver, der ikke er helt entydige, peger dog mest i den retning, og det vil ikke overraske, hvis det vitterligt var tilfældet. Der havde i længere tid været bedre økonomiske konjunkturer og antagelig også et væsentlig større møntudbud i starten af 1500-tallet end 30-40 år tidligere. I det lys har de nordfynske bønder nok haft lidt bedre mulighed for at betale en del afgifter i penge i starten af 1500-tallet end bønder omkring Næstved et lille halvt århundrede tidligere. Muligheden for at betale i mønt betyder ikke nødvendigvis, at det var ønskeligt for bonden eller jordejeren med betaling i mønt. De kunne have modsatrettede interesser på det punkt på grund af skiftende møntforhold og svingende priser på naturalier, der f.eks. blev stærkt påvirket af årets høst.

Mønters tilstedeværelse i langt de fleste tilfælde og naturaløkonomiens dominans er også tilfældet i regnskaber fra Skt. Agnete Kloster i Roskilde 1508-1515. Klosteret var ikke et af de meget store danske klostre med masser af jord, og samtidig var klosterets jord spredt over store dele af Sjælland (fig. 7.16 og 7.17). Dets regnskaber tyder på en højere møntandel end i Skovkloster-regnskaberne og Næsbyhoved-regnskaberne, men det kræver mere omfattende studier for alvor at påvise det. Der er i de forskellige middelalderlige regnskaber store mængder data med forskellige opgørelsesmetoder osv.

Med udgiver Thelma Jexlevs ord, så viser regnskaberne fra Skt. Agnete Kloster, hvordan møntøkonomien vinder frem: "Ikke blot er afgifterne af det fjernere liggende gods omsat til pengeafgifter, men i det store og hele betaler disse fæstebønder også deres ret indviklede pengeydelser til tiden. Det vidner om en betydelig cirkulation af rede penge, kun yderst sjældent konverteres en pengeafgift til naturalier. Omvendt er der adskillige eksempler på, at korn- og smørafgifter betales med penge."[8]

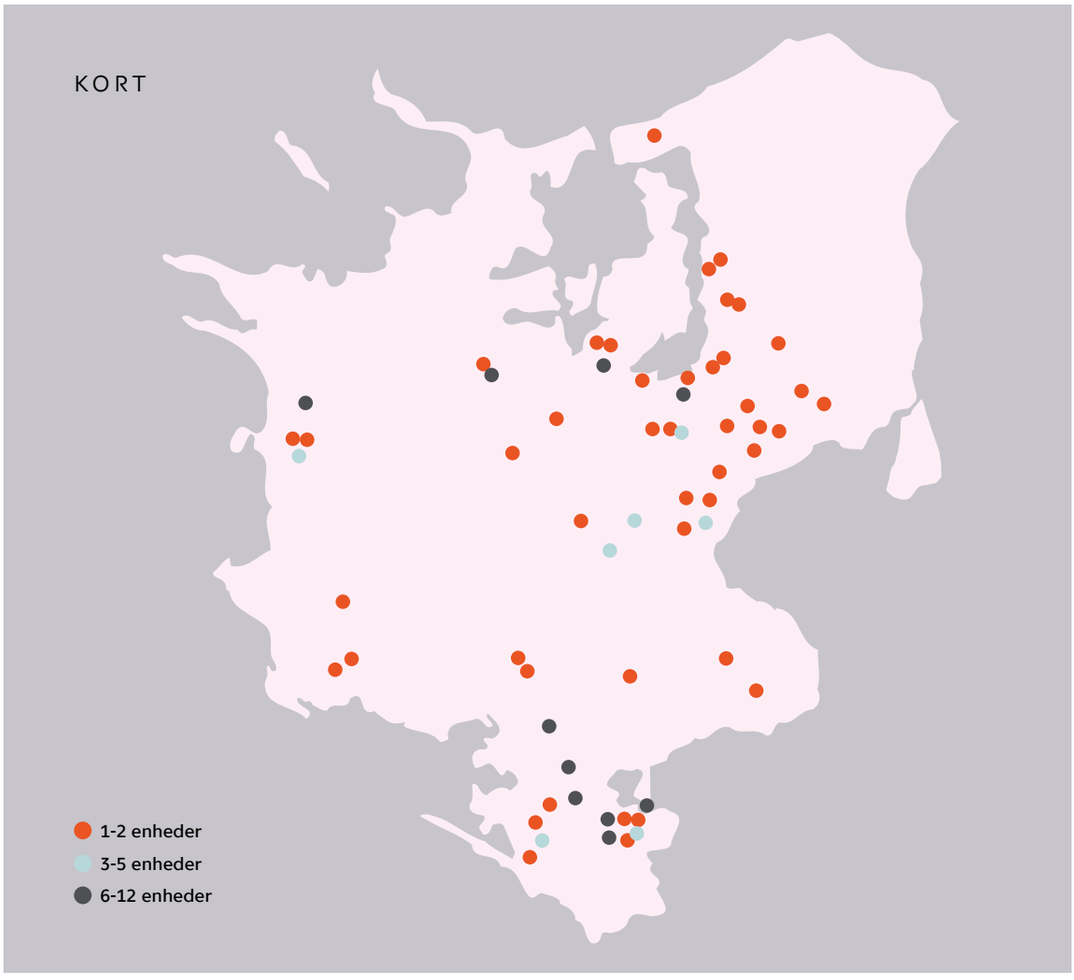

FIG. 7.16
Skt. Agnete Klosters gods, 1515
Nonneklostret, der var af Dominikanerordenen, var beliggende i Roskilde by, men havde sit gods spredt over hele Sjælland.

Der er adskillige eksempler i regnskaberne på, at penge afløser naturalier, og at bønderne dermed har haft en del ledig, og eventuelt cirkulerende, kapital. Når en afgift fra det fjerntliggende gods betales i mønter fremfor naturalier, så betyder det øget møntbrug. Lokalt må bonden således have omsat sine naturalier til mønter eller have tjent mønter på anden vis. Dernæst er der en transport af mønter fra det fjerntliggende gods til klosteret. Med andre ord betyder konverteringer af afgifter til mønter antagelig både forøget lokal mønthåndtering ude på landet samt en regional transport af mønter. Således er der både tale om en kvantitativ forøgelse samt en forøget geografisk udbredelse.

Betaling i naturalier og mønter

Det er ikke umuligt, at møntproduktionen under kong Hans med masser af hvide og skillinger slår igennem med en stigning i møntforsyningen og -omløbet. En stigning, som ikke kun var kvantitativ, men sådan set også kvalitativ på grund af forskellige typer af mønter. Det var en udvikling af møntomløbet. Skillingerne kunne som ret store mønter noget, som de efterhånden ganske ringe hvide nok kun vanskeligere formåede. Regnskaberne fra Skt. Agnete Kloster betyder imidlertid ikke, at vi let kan sige, at dele af Sjælland var lidt mere monetariseret end Nordfyn, selvom det kan være tilfældet. Det giver f.eks. mening i forhold til møntstedernes placering. Den tilsyneladende større andel af mønt- end naturaløkonomi i regnskaberne kan også skyldes klosterets driftsøkonomi i forhold til f.eks. Næsbyhoved lens. Klosteret har måske i langt højere grad forsøgt at få mønter end naturalier ind som betaling. Det giver god mening i forhold til det geografisk set meget spredte gods, og det er især i det fjernere liggende gods, at der er tale om særlig høj møntandel. Samtidig gælder det, "at klosteret ikke selv kunne forbruge alle sine naturalieindtægter. Et betydeligt bortsalg af korn, især af byg, finder sted […] Derimod er der aldrig tale om salg af får, lam, gæs og høns – blev overskuddet mon

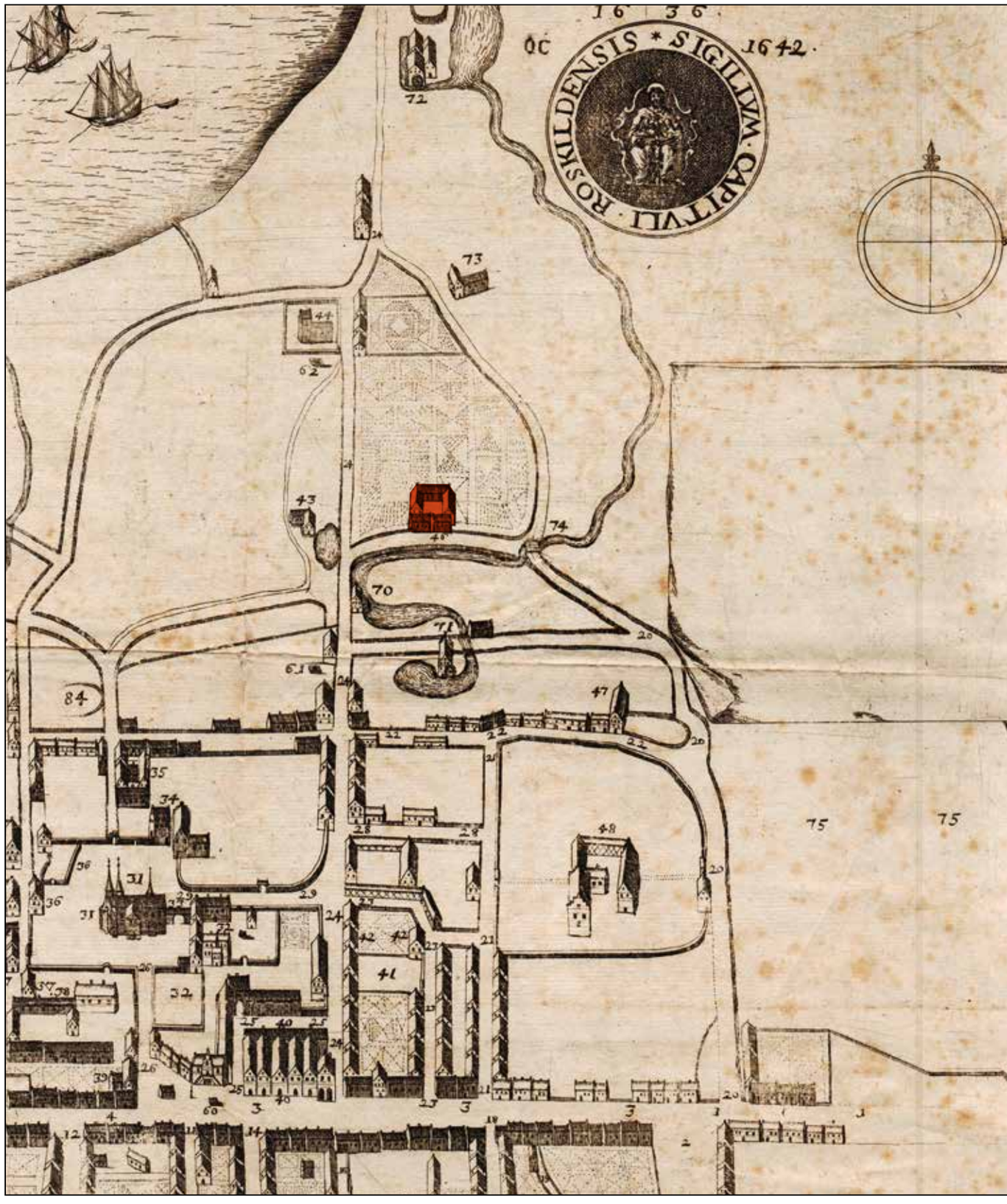

FIG. 7.17
Skt. Agnete Kloster
Regnskaberne fra Skt. Agnete Kloster fra starten af 1500-tallet giver et godt indblik i klosterets økonomiske situation og er i dag bedre bevaret end klosteret selv. Bygningerne blev gradvist nedtaget gennem slutningen af 1500-tallet, og stenene brugt til andre byggerier. I dag kendes klosterets udformning bedst fra *Resens Atlas* (billedet), hvor kortet over Roskilde viser, hvad der var tilbage af bygningen i anden halvdel af 1600-tallet (markeret med rødt).

benyttet til at bespise de fattige? Indtægter af svin og æg var næppe større end, at klosteret kunne forbruge dem, og ydelse af kalve er oftest konverteret til en (beskeden) pengeydelse."

Spørgsmålet om udviklingen i forholdet mellem natural- og møntøkonomi kræver nye studier, men det står klart, at mønter var til stede og blev brugt på landet ved betalinger til jordejeren. Der er også grund til at tro, at omfanget deraf generelt var lidt større i starten af 1500-tallet end i anden halvdel af 1400-tallet, dog uden på nogen måde at ændre på, at naturaløkonomien på landet var det dominerende transaktionssystem.

Møntvæsenet fra ca. 1480-1550 – nye møntsteder og mønttyper

Møntsteder – mange midlertidige og et 'permanent' i København

I forhold til møntproduktionen under Christian 1., hvor der udelukkende blev fremstillet én mønttype på ét møntsted, der lå i Malmø, så kom der adskillige nye elementer til i årene omkring 1500, selvom mønttypen hvid fortsatte med at dominere store dele af møntomløbet.

En betydningsfuld ændring var oprettelsen af flere møntsteder, hvis produktion og spredte geografiske placering var fordelagtig for møntomløbet. De nye møntsteder var Aalborg og København (Norge omtales først senere). Behovet for øget møntproduktion hang nok mere sammen med oprustning mod Sverige, f.eks. mønter til løn til lejetropper, end hensynet til møntomløbet. Vi ved ikke præcist, hvornår møntproduktionen startede de to nye steder, og det var ikke nødvendigvis på præcist samme tidspunkt. Det var nok i 1480'erne eller første halvdel af 1490'erne, for den københavnske møntmester Herman van Nassau er nævnt som retsvidne i en sag den 10. juni 1495, mens Hans Mitzener omtales som møntmester i Aalborg ca. to år senere.[9] Desuden er Møntmesterens gård[10] i København nævnt i et dokument fra 1490, men det er ikke her undersøgt, om det eventuelt handler om en ejendom tilknyttet den i foregående kapitel omtalte betydningsfulde møntmester Dringenberg i Malmø. Produktionen på de to nye møntsteder var midlertidig og af mindre omfang end den fortsat store produktion i Malmø. Således kendes der 'kun' mønter fra Aalborg og København fra Hans' tid og først igen i 1520'erne. Mens Aalborg også havde været møntsted i 1000-1100-tallet, så blev de sidste mønter slået i Limfjordshovedstaden under Frederik 1.

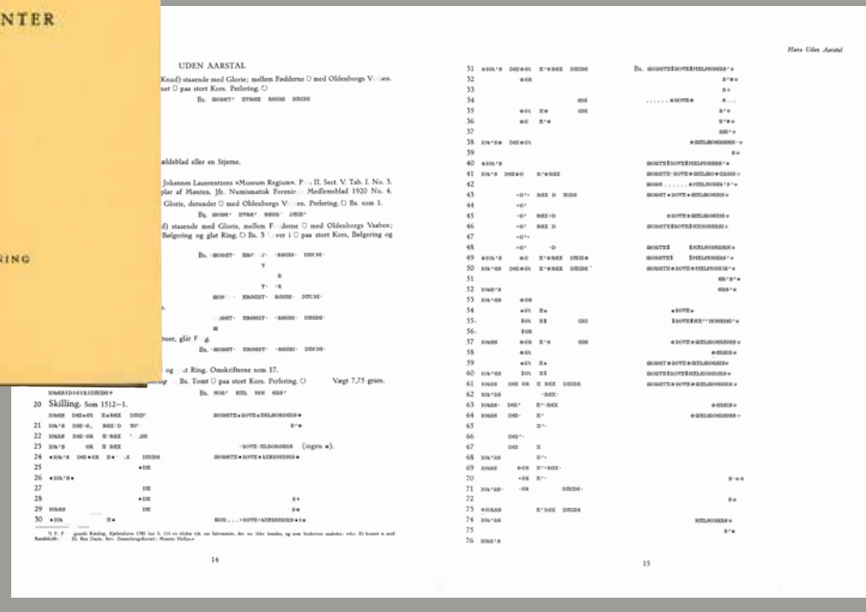

FIG. 7.18
Standardværket
H.H. Schous værk fra 1926 er den mest omfattende beskrivelse af danske mønter fra perioden. Her ses forside og et opslag med varianter af mønter fra kong Hans.

FIG. 7.19
Erik Valkendorf (1510-1522), skilling
Skillingen fra den norske ærkebiskop er prydet med domkirken i Trondhjems våben, og på bagsiden ses Valkendorfs eget slægtsvåben på et stort kløverkors. De norske ærkebiskopper havde haft møntret siden 1277 og var fra ca. 1480 og frem til reformationen aktive møntherrer.

Derimod fortsatte København fra ca. 1523 som møntsted med relativt få og korte afbrydelser frem til år 2016, hvor Danmarks Nationalbank via udbud udliciterede den danske møntproduktion – i første omgang til det finske møntværk.

Egentlige møntregnskaber er ikke kendt eller bevaret fra Danmark så tidligt som under kong Hans, så vi kender ikke forholdet mellem de tre møntsteder. Der skal stempelstudier til for at komme videre med den problematik. Selvom det absolut skal gøres med store forbehold på grund af forskelle i produktions- og graveringsteknik, så får man på nuværende tidspunkt den bedste indikator af kvantitative forhold mellem møntstederne ved at se på antallet af registrerede varianter i Hans Henrik Schous monumentale værk fra 1926 (fig. 7.18). Værket *Beskrivelse af danske og norske mønter 1448-1814 og danske mønter 1815-1923* er den hidtil bedste samlede beskrivelse af danske mønter fra 1448-1923.[11] Foruden et mindre antal guldmønter og nogle søslinge i Aalborg og få i København blev der primært produceret hvide og sekundært skillinger under Hans. I Schous værk er der for det store møntsted i Malmø, som formentlig var aktivt i stort set hele Hans' regeringstid 1483-1513, anført henholdsvis 74 og 44 varianter for skillinger og hvide. De samme tal for de midlertidige møntsteder er syv og fem for København og fire og 17 for Aalborg. Således har København formentlig produceret markant flere skillinger end Aalborg, mens det omvendte nok er tilfældet for hvidene. Det førstnævnte understøttes af igangværende stempelstudier og skattefundet fra Lemvig Møllegaard.[12]

Under Christian 2. var der på nær de(t) sidste år igen kun møntproduktion i Malmø (og Norge). Som nævnt var Aalborg og København aktive igen under Frederik 1, og det hang sammen med kampene om den danske krone mellem Christian 2. og Frederik 1. Ufreden betød også opstart af (eller fortsat) møntproduktion i Bergen, Landskrona, Oslo, Ribe, Ronneby og Visby – og i 1523-1524 var der formentlig enten møntproduktion i Roskilde eller i en militærlejr uden for København. Gennem verdenshistorien har krig og anden ufred jævnligt medført interimistisk møntproduktion på nye steder. Sådan var det i riget i 1520'erne, og det blev i endnu højere grad også tilfældet under Grevens Fejde i 1530'erne. I 1530'erne blev der præget mønter i Aarhus, Bergen, Hamar(?), København, Malmø, Oslo, Ribe, Roskilde og Visby. Der var også uden for riget møntproduktion relateret til Grevens Fejde i årene 1534-1536. Desuden prægede norske ærkebiskopper mønter i Trondhjem i store dele af perioden ca. 1480-1530'erne (fig. 7.19). Deres møntret stoppede med reformationen og ærkebispesædets opløsning under Christian 3., hvor antallet af møntsteder i anden halvdel af 1530'erne og 1540'erne blev nedbragt, så der under Christian 3. i 1540-1550'erne kun var møntproduktion i Flensburg (nedlagt 1571), Gimsø (Norge, 1543-1546) og København.[13]

Mønttyper – flere og større, ringere og bedre

Perioden frem til møntreformen i 1541 bød på mange nye og forskellige mønttyper. Det gælder ikke mindst i forhold til tiden under Christian 1., hvor der kun blev produceret hvide. Nyskabelserne handler ikke blot om betydelige udmøntninger af skillinger, der efter genoptagelsen deraf i 1480'erne eller 1490'erne foregik med jævne mellemrum indtil 1872. Nyskabelserne hang også sammen med en række særudmøntninger, der især var knyttet til krige og oprør, men det gælder også de få og første danske udmøntninger af guld og meget store sølvmønter.

Desuden er dette perioden, hvor der efterhånden er årstal på de fleste mønter. Det følger nogenlunde den europæiske udvikling, som i Danmark starter med 1496 på guldmønter og fra 1512 ses skillinger med årstal. Udviklingen er dog sådan, at der samtidig fortsat blev produceret både guldmønter og skillinger uden årstalsangivelse – og hvidene er under Hans alle uden årstal. Under Christian 2. er de fleste mønter forsynet med et årstal, og fra 1520'erne til i dag er det atypisk, hvis der ikke er årstal på mønterne.

For sølvmønternes vedkommende fik de mange hvide og skillinger igen følgeskab af søslingen, der var en halvskilling. Der var produceret få tidligere i 1400-tallet, og det blev heller ikke til mange, før den fik meget stor betydning fra 1524. 1520'erne bød på flere nye mønttyper, hvoraf den næstmest betydningsfulde var en noget større sølvmønt end søslingen. Det er omdiskuteret, om den mønt var en 4 eller 8 skilling – det var formentlig en 4 skilling. Kampene om kongemagten førte både omkring 1520 og under Grevens Fejde til deciderede krigsmønter f.eks. klippinge, hvor der på flere områder i krigens, økonomiens og hastighedens navn blev gået på kompromis med kvaliteten i møntfremstillingen. Fra første halvdel af 1530'erne blev der også produceret mere regulære 2 og 4 skillinger, og under Christian 3. i anden halvdel af 1530'erne efter Grevefejden var der tale om en umiddelbart velordnet og logisk møntudstedelse bestående af sølvmønter på 1, 2 og 4 skillinger samt 1 og 2 mark, hvor der gik 16 skillinger på 1 mark.

Omkring 1537 kom en ny og større mønttype til den danske møntrække, og mønttypen skulle fra anden halvdel af 1500-tallet få enorm betydning som grundlag for møntvæsenet frem til overgangen til krone- og øremønt i 1870'erne. Den var i det globale møntsystem den vigtigste mønttype i mere end 300 år. Det var daleren, den store sølvmønt på typisk omkring 28-29 g, hvoraf gerne 25,5-26,5 g var rent sølv (fig. 7.20). Udmøntningen af daleren og andre store sølvmønter hang sammen med opdagelsen af nye europæiske sølvforekomster, hvoraf Joachimsthal i Bøhmen, nuværende Tjekkiet, var det afgørende, for det var dér, de første dalere blev produceret omkring 1518. Ordet *daler* kommer af det tyske *thaler*, der var en forkortelse af joachimsthaler. Det har f.eks. også givet anledning til den internationalt uhyre udbredte møntenhed dollar.

Den danske produktion af dalere nåede ikke at få betydning i middelalderen, men store udenlandske sølvmønter begyndte at dukke op i Danmark i 1520-1530'erne. Fra anden halvdel af 1530'erne indkom der allerede en del dalermønt i Øresundstolden. Der er ikke anført noget beløb i rigsdaler for 1536. Beløbet i perioden fra 1537-1560, er anført i tabellen nedenfor, og herefter steg beløbet markant, og i 1594 rundede det 100.000 rigsdaler (tabel 7.1).

Der findes i Danmark enkeltfund af dalermønt ældre end 1550, men som enkeltfund er det oftest umuligt at sige, hvornår de er tabt. Dalermønterne havde generelt lang cirkulationstid. Mønter fra midten af 1500-tallet optræder ikke sjældent i dalerskatte fra midten af 1600-tallet. Eksempelvis var den ældste mønt i dalerskatten fra præstegården (Morten Reenbergs Gård) i Stege på Møn en saksisk daler fra 1536, men skatten var først begravet i anden halvdel af 1650'erne.[14] Der findes tre danske skattefund fra før 1550, som indeholder dalermønter (i alt syv tyske), og som dermed kan bevise deres tilstedeværelse og brug/opsparing før 1550 (tabel 7.2 og fig. 7.20).

Det er vanskeligt præcist at sige, hvornår de tre skattefund er nedlagt. Dalermønterne fra 1526 er de yngste mønter i alle tre fund, som derfor blot dateres '1526-', men det kan for så vidt godt have været senere end anden halvdel af 1520'erne. Det er bemærkelsesværdigt, at alle syv dalere er fra 1526 eller ældre, samt at de udgør en stor del af det udenlandske element i skattefundene, og at de er de yngste mønter. De dalere må være kommet til riget kort før nedgravningen og har næppe cirkuleret ret meget i Danmark.

ØRESUNDSTOLDENS INDTÆGT
REGNET I DALERMØNTER 1537-1560[15] **TABEL 7.1**

ÅR	1537	1538	1539	1540	1541	1542	1543	1544	1545	1546	1547	1557	1560
INDTÆGT	7.266	6.618	870	3	1484	874	15	0	619	784	1.323	5.655	7.416

FIG. 7.20
De tidligste dalere
Af de syv dalere nævnt i tabel 7.2 er det i dag kun nr. 1-4 og nr. 7, der kan identificeres i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. De to sidste, fra kejser Ferdinand 1., blev aldrig inddraget i samlingen, hvilket ses af den her viste protokolside over indregistreringen af Hedebogård-fundet.

DALERMØNTER I DANSKE SKATTEFUND ÆLDRE END 1550

ALLE MØNTERNE ER TYSKE[16]

TABEL 7.2

NR.	MØNT	SKATTEFUND	ANTAL MØNTER I SKATTEFUNDET	DEPONERET	SAMMENSÆTNING
1	Sachsen, daler, uden år, senest 1525	Æbelholt Kloster (DMS 307)	789	efter 1526	785 danske, 1 norsk, 3 tyske mønter
2	Halberstadt, daler, 1526				
3	Sachsen, daler, uden år, senest 1525	Voldtofte (DMS 309)	1.546	efter 1526	1.512 danske, 19 norske, 7 ubestemte dansk-norske, 8 tyske mønter
4	Schlick (Bøhmen), daler, 1526				
5	Kejser Ferdinand I (1521-1556), daler, uden år	Hedebogård (DMS 310)	67	efter 1526	61 danske, 2 norske, 4 tyske mønter
6	Kejser Ferdinand I (1521-1556), daler, uden år				
7	Mansfeld, daler, 1526				

Numrene yderst til venstre henviser til fig. 7.20.

1

2

FIG. 7.21
Danske sølvgylden
1 Sølvgylden fra Christian 2., 1516
2 Den unikke 1½ sølvgylden fra Frederik 1., 1532

På baggrund af de få fund og Øresundstoldregnskaberne er det i øvrigt svært at argumentere for, at der er kommet mange dalermønter til riget fra 1527 og knap ti år frem.

De syv mønter er få mønter i forhold til senere tiders dalerfund og i forhold til de øvrige mønter i de tre skattefund. Det viser alt sammen, at det ikke var i middelalderen, at dalermønterne blev dominerende i mange sammenhænge. Samtidig står det klart, at det skete ganske kort efter middelalderens afslutning, hvilket også er omtalt i forbindelse med Øresundstolden. Det fremgår imidlertid også af skattefundene, hvor der findes adskillige betydelige skatte med dalermønt fra anden halvdel af 1500-tallet. Den ældste danske dalerskat er nok skatten fra Smørum Kirke, der blev fundet indmuret i kirken i 1860. Skatten bestod af 11 sølvskeer og 46 udenlandske dalere, hvoraf den yngste er fra 1552. Næsten alle dalere i skatten stammer fra slutningen af 1530'erne til 1552. De indikerer dermed også, at det betydelige inflow af dalermønt tidligst startede sent i 1530'erne.

Hverken nationalt eller internationalt var joachimsthaleren dog den første store sølvmønt, da der fra 1484 i Hall i Tyrol blev produceret såkaldte sølvgylden, der nogenlunde havde samme størrelse som dalermønter. Ved sølvgylden handlede det om at skabe en sølvmønt, hvis metalværdi svarede til den udbredte guldmønt (gylden), så de kunne bruges i forholdet 1:1. Det var nyttigt og godt tænkt, men vanskeligt på grund af det trods alt svingende værdiforhold mellem guld og sølv. Det monetært set altid vigtige værdiforhold mellem guld og sølv blev endnu mere skiftende på grund af de nye miner, opdagelser og erobringer, som netop kendetegner denne tid. Dermed blev det vanskeligere og vanskeligere med møntenheder i guld- og sølv, der værdimæssigt skulle svare til hinanden. Udmøntningerne af sølvgylden var generelt ikke store, og i Danmark var de decideret små. Der blev produceret nogle danske sølvgylden med årstallene 1516, 1518, 1523 og 1532, hvoraf der er bevaret få eksemplarer (fig. 7.21.1). Der findes desuden bl.a. en unik 1½ sølvgylden fra 1532 (fig. 7.21.2) og en unik ½ sølvgylden fra 1531. Til gengæld er der bevaret lidt flere ½ og ¼ sølvgylden fra 1532. Den danske udmøntning af sølvgylden kan næppe have haft hverken større omfang eller betydning for møntøkonomien. Det var specialmønter og ikke mønter til almindelig cirkulation. De eneste fund af sølvgylden i Danmark er formentlig de to ¼ sølvgylden fra 1532 i Maglebyskatten, der blev fundet i 2012.[17]

De samme bemærkninger om lavt omfang og lav betydning gælder tilsyneladende også for periodens danske udmøntninger i guld. Fund og skriftlige kilder peger entydigt på, at den bestemt nævneværdige brug af guldmønter til større transaktioner foregik med udenlandske guldmønter – primært tyske gylden og engelske nobler. Det var også nobler og gylden, der blev produceret i Danmark.

Af de store nobler kendes under 20 danske i dag. Det drejer sig om nobler på ca. 14-16 g fra 1496, 1502, 1516, 1518, 1532 og Frederik 1. uden årstal (fig. 7.22). Dertil kommer en unik dobbelt nobel fra 1502 på 27,90 g og en unik tredobbelt nobel fra 1496 på 44,72 g. Mange af de meget sjældne og store guldmønter er bevarede på Nationalmuseet. Formentlig er deres lødighed meget høj. Vi ved ikke, hvor mange, der oprindeligt er produceret. Ligeledes ved vi ikke, om vi overhovedet kender til alle udmøntningerne eller årstallene – det gør vi næppe. Så store og værdifulde mønter har gennem historien en ringere overlevelsesgrad end de fleste andre mønter. Måske er de produceret i et vist omfang til et eller flere specifikke royale betalingsformål. Måske er der blot fremstillet et ganske lavt antal af hver, som er brugt til selviscenesættelse, andre former for royalt blær eller som gaver til fyrster og andre højtstående i f.eks. alliance- eller ægteskabsregi.[18]

Muligvis er historien en anden med den danske produktion af gylden (fig. 7.23), selvom der er relativt få eksemplarer bevaret, og de danske gylden ikke kendes fra fund. Gylden passede lidt bedre ind i møntsystemet på grund af deres mindre størrelse. Det var i forhold til nobler mere standard-guldmønter. Omkring år 1500 blev en nobel regnet som 2½ gylden, hvor en gylden svarede til omkring 2-2½ mark (dansk) i sølvmønt.[19] De danske gylden (af typen rhinske gylden) var på ca. 3,28 g med et guldindhold på omkring 2,42 g. De hører til Hans' tid, og de er uden årstalsangivelse. Der er registreret seks-syv varianter. Desuden kendes der en enkelt variant af en nu uhyre sjælden ½ gylden, der formodentlig er produceret på samme tid som de andre. Ifølge Arild Huitfeldts (1546-1609) *Danmarks Riges Krønike* blev der produceret 150.000 gylden til betaling af tyske lejetropper i forbindelse med den svenske konflikt i 1497. Tidsmæssigt og variantmæssigt kan det godt passe sammen, og det er bestemt muligt, at også nogle af nobeludmøntningerne skyldes den konflikt. 150.000 gylden var en meget stor sum, der indkom f.eks. 'blot' 434 nobler og 900 rhinske gylden fra Øresundstolden i 1497[20], men det var næppe mønter, som kom i omløb i Danmark (se faktaboks, s. 449). Måske er oprustningen omkring 1497 eller senere konflikter med Sverige også baggrunden for Norges ældste guldmønt. Det er en unik gylden (rhinsk), der blev opdaget så sent som i 1976 i den store møntsamling på Staatliche Kunstsammlungen i Dresden, Tyskland. Det er et eksempel på, at møntsamlinger og møntfund fortsat med mellemrum bringer nye mønttyper, varianter eller årstal frem i lyset – en gang imellem således også af de største og bedst undersøgte mønttyper.[21]

FIG. 7.22
Danske nobler
De store guldmønter var givetvis blot ment som selviscenesættelse fra kongemagtens side og prægedes derfor i et meget lille antal.

1 Danmarks første nobel fra Hans, 1496 (gengivet i forholdet 2:1 i forhold til de andre mønter her på siden)
2 Christian 2. nobel, 1518
3 Frederik 1. nobel, 1532

FIG. 7.23
Danske og norsk gylden
Omkring år 1500 gik der 2½ gylden på en nobel, men den mindre guldmønt har dog næppe spillet nogen stor rolle i møntomløbet.

1 Rhinsk gylden fra Hans, u. år
2 Halv rhinsk gylden fra Hans, u. år
3 Unik rhinsk gylden produceret i Bergen under Hans, u. år

FIG. 7.24
Ungersk gylden
Mønten med Frederik 1.s portræt er slået i enten København eller Malmø. At dette eksemplar siden er omdannet til et smykke er med til at indikere, at de danske guldmønter snarere har været pragtstykker eller særmønter end tiltænkt en egentlig rolle i møntomløbet.

Under Frederik 1. blev der med årstal 1531 produceret en anden type gylden (ungersk), hvoraf der kun kendes nogle få stykker (fig. 7.24). Det er en bedre guldmønt på ca. 3,49 g og af næsten rent guld (98-99%).[22] Ligesom ved flere af de andre danske guldmønter er der formentlig tale om en lille produktion med begrænset betydning. Ved de fleste af guldmønterne og de store sølvgylden er der foruden lav produktion også tale om særlige motiver og indskrifter. Disse mønter skal som antydet i de fleste tilfælde nok i højere grad forstås som særmønter med bestemte, eventuelt internationale, politiske eller betalingsmæssige formål f.eks. i forbindelse med rustning mod Sverige, fremfor som vigtige brikker i tidens nationale økonomi eller møntomløb.

Metallet til de danske udmøntninger kom således generelt ikke primært fra udenlandske mønter, der tilflød kongens finanser via Øresundstolden. Indtægterne ved tolden var næppe store nok til det, og det var i middelalderen formentlig oftest økonomisk mere fordelagtigt at bruge de større og gode udenlandske mønter til især internationale betalingsformål fremfor at ommønte (indsmelte og udmønte) dem til danske mønter. Det ændrede sig muligvis senere, og det må også forventes, at nogle af de indkomne mønter, især de mindre eller mere specielle mønttyper, blev transporteret til og ommøntet på rigets møntsteder. Det var ikke oplagt eller økonomisk rationelt at ommønte f.eks. sølvmønter af god lødighed til ringe danske mønter. Tabet på kursen og produktionsomkostninger inklusiv metalsvindet ved smeltning m.v. gjorde, at det formentlig oftest var en dårlig forretning.

Møntmestre – forretningsmanden Kock og bedrageren Junge
I denne periode kender vi navnene på næsten alle møntmestrene og indimellem også på andre personer tilknyttet møntproduktionen, primært stempelskærerne, og der findes lidt mere materiale til at sige noget om dem og deres virke. Derigennem er det muligt at få et indblik i dele af møntproduktionens organisation og drift. Det er dog samtidig klart, at vi på dette tidspunkt endnu kun sjældent har mulighed for at få et internt indblik i de driftsøkonomiske eller personalemæssige aspekter ved et møntsted. Møntmestrene var ligesom tidligere ofte af udenlandsk oprindelse: primært tysk, sekundært nederlandsk. På den måde var der betydelig overførsel af viden og inspiration fra udlandet med hensyn til produktionsteknik, metallurgi og møntvæsen. Det var dog tilsyneladende

FAKTA

ØRESUNDSTOLDEN OG MØNTVÆSENET[23]

Øresundstolden var indtægter til kongemagten. Udover den velkendte skibstold på 1 nobel pr. gennemsejlende skib, som blev ændret så særligt store skibe skulle betale 2 nobler eller ligefrem 3 nobler, så var der også andre afgifter. Det var blandt andet en værditold og fra 1470'erne lastepenge, hvor der blev betalt pr. læst. De forskellige udgifter og nationaliteter medførte en tilstrømning af adskillige mønttyper både store guldmønter og mindre sølvmønter. For guldmønternes vedkommende var det primært forskellige typer af nobler. I middelalderen og frem til omkring 1570 var tolden domineret af guldmønterne, derefter kom sølvmønterne, det vil sige dalermønterne, til at betyde mere og mere. Det hænger sammen med dalermønternes efterhånden enorme produktion og udbredelse.

Indtægterne fra Øresundstolden var betydelige, men når der sammenlignes med rigets udmøntninger og de metalmængder, som blev brugt dertil, så kan Øresundstolden kun have dækket en mindre del deraf.

Eksempler på størrelsen af de samlede indtægter fra Øresundstolden ses i tabellen nedenfor.

INDTÆGTER FRA ØRESUNDSTOLDEN
FOR UDVALGTE ÅR **TABEL 7.3**

ÅR	1497	1503	1528	1536-1539	1540-1547	1557
I alt i rigsdaler	3.466	5.130	5.046	35.583	59.463	27.489

ikke alle tyske møntstedstraditioner, der fandt vej til Danmark. Således er der ikke bevaret kildemateriale, der indikerer, at der i Danmark var gilder eller lav for personer tilknyttet møntproduktionen. Måske er årsagen, at det danske møntproduktionsapparat og -system ganske enkelt var for småt til sådan en organisering. Det var noget andet i f.eks. Tyskland, hvor antallet af møntsteder i middelalderen og helt frem til Napoleonskrigene var meget højt.[24]

Fra perioden ca. 1480-1550 er der særligt to møntmestre, som vi ved ekstra meget om. Dem vil der her blive fokuseret på for at illustrere dele af møntproduktionens organisation, og det vil fremgå, at forholdene næppe er meget anderledes end forholdene beskrevet i foregående kapitel. De to møntmestre er Jørgen Kock (1487/1488-1556; fig. 7.27) og Reynold Junge (-1546). Junge var Christians 3.s møntmester fra 1534-1540 (og i Flensburg 1546) og hans regnskaber fra de syv år er bevarede, fordi han blev beskyldt for bedrageri.[25] Kock ved vi meget om, da han var både møntmester og borgmester i Malmø gennem længere tid blandt andet under kampene mellem Christian 2. og Frederik 1. samt under Grevens Fejde, hvor Malmø var en vigtig og belejret by.

Jørgen Kock var formentlig fra Nordvesttyskland og blev i påsken 1518 møntmester i Malmø, der siden 1440'erne havde været rigets eneste eller absolut vigtigste møntsted. Hans forgænger var Dines Blicher (1513-1518), der var møntmester i Wismar fra 1522-1543.[26] Som omtalt i foregående kapitel med møntmesterslægten Comhaer skete det ikke sjældent, at en møntmester skiftede møntsted/arbejdsplads flere gange i løbet af sin karriere. I visse tilfælde kan vi følge dem ud fra de små møntmestermærker, som de anbragte på de mønter, der blev produceret under deres ansvar. Det er f.eks. tilfældet med Reynold Junge, der i en periode havde et lidt særpræget kløverblad som sit mærke. Mærket blev anbragt på mønterne, og var de med til at identificere møntmesteren og dermed den ansvarshavende bag udmøntningerne (fig. 7.26).

FIG. 7.25
Møntlærlingens dragt
På flere tyske møntsteder var der tradition for, at møntlærlingen skulle være iført en nardragt med klokker - måske kun den første dags tid. Traditionen kendes ikke fra Norden. Den her afbildede dragt stammer fra Zellerfeld i Harzen, hvor den har været brugt i 1600-tallet. Maleriet til højre forestiller en scene fra et tysk møntsted ca. 1625, hvor lærlingen iklædt den særegne dragt bringer mad og drikkevarer til møntmesteren (tv.) og hans svend (i midten).

"Man må vel tænke sig, at poinçon'en med det særprægede kløverblad var møntmesterens [=Junges] personlige ejendom, som han har ført med sig, da han forlod Lüneburg [og drog til Husum.]"[27]

Det skal dog ikke forstås sådan, at møntmestrene i senmiddelalderen var tilfældige omvandrende håndværkere. At være møntmester betød at have overopsyn og ansvar for møntproduktionen på et eller flere steder. Det var et vigtigt og betroet embede, der ofte havde betydelig relation til møntherren, som skulle godkende de aflagte møntregnskaber. Møntmestrene var højt rangerende personer med en specialviden om såvel møntproduktion som mønt- og finansvæsen, og det førte til økonomisk betydelige og prestigefyldte stillinger hos skiftende møntherrer, der primært var fyrster og byer.

I Malmø stod Kock succesfuldt for den enorme produktion af klippinge fra ca. 1518-1522, der senere omtales. Da var han aldersmæssigt i starten af 30'erne. Vi kender ikke hans baggrund, men han må have været i lære eller på anden vis erhvervet sig ganske betydelige evner, inden han gennemførte det store monetære projekt. Han må i forbindelse med klippingudmøntningerne have udvidet produktionsanlægget. Det har været antaget, at projektet krævede 50-100 mand, hvoraf adskillige skulle være kyndige møntarbejdere. Antallet kendes ikke, men det lyder ikke urimeligt, for der var pres på med en produktion på mindst 50 millioner mønter.[28] Kock tjente utvivlsomt mange penge på produktionen af de voldsomme summer af elendig krigsmønt. Det var nemlig en omfattende økonomisk operation, som Kock som møntmester stod i spidsen for. Han tjente formentlig noget på selve kursen af de færdige mønter samt på veksling af penge og køb af sølv til produktionen. Samtidig betød sikringen af alle de andre nødvendige materialer til møntproduktionen en storstillet købmandsforretning med vidstrakte køb af brændsel, digler, kobber, cupeller, jern, stål m.v.

Kock fortsatte som møntmester under Frederik 1., men tog Christian 2.s parti under Grevefejden. Alligevel kom han til at fortsætte som møntmester under Christian 3. Kongerne og byen Malmø var som regel ganske tilfredse med hans virke. Han havde løst opgaven for Christian 2. med klippingene, og han var fra 1523-1535 og igen fra 1540 borgmester i Malmø. Han var tilsyneladende uhyre dygtig som møntmester, politiker og forretningsmand. Straks efter Malmøs kapitulation til Frederik 1. i januar 1524 lånte han d en nye konge 1.500 mark penge mod pant i indtægter fra møntproduktionen i Malmø og fortsatte derefter som møntmester under Frederik 1.[29] Nu skulle de mange millioner klippinge ommøntes, og det skulle selvsamme møntmester blandt andet stå for. Han kendte selvfølgelig alt til udmøntningerne af klippinge og deres forskellige lødighed, men det

FIG. 7.26
Møntmesterens mærke
Fra henholdsvis Husum og Lüneburg kendes mønter med møntmester Reynold Junges mærke (en trekløver med en lille snirkel for neden). Bagsiden på den lüneburgske mønt er vendt på siden, så møntmestermærket ses tydeligere. Også de to forsider bærer Junges mærke.

betød også, at Kock tjente godt på omfattende ommøntning af hans 'egen' produktion af meget ringe mønt til store mængder af søslinge.[30] Han stoppede dog med at være ene om rigets møntproduktion, da der som omtalt blev opstartet flere møntværksteder i 1524. Det var formentlig nødvendigt og fornuftigt set i lyset af klippingenes antal og betydelig indsamling fra og distribution til alle dele af riget.

Møntværkstedet i Malmø blev i midten af 1520'erne flyttet fra Malmøhus til Kocks store, endnu bevarede, hus, som han havde købt i 1522 og i 1525 fik ombygget. Mon ikke en del af fortjenesten fra klippingudmøntningerne gik til det prestigeprojekt? Huset samt borgmester og møntmester Kock var på toppen af rangstigen og kunne således i 1524 have den svenske kong Gustav Vasa som gæst i huset. Den svenske konge så også stort potentiale i Kock. I hvert fald "indbød kongen ham til fadder ved sin ældste søn, prins Eriks dåb og sendte ham samtidig 28 lødig mark sølv til indkøb af perler, klæde m.m."[31] Som borgerlig nåede Kock formentlig så langt som man kunne med stor indflydelse og rigdom, og han fik da også adelsbrev af Frederik 1. i 1526. Han satsede imidlertid på den forkerte hest under Grevens Fejde, og han lånte masser af penge ud til Christian 2.s parti. Christian 3. tog ham imidlertid til nåde som møntmester. Der var så stor brug for hans møntmæssige indsigt og midler, at han overlevede at have været meget aktiv på tabernes side under Grevens Fejde. Det viser vigtigheden af møntmesterembedet og den tillknyttede viden, som ret få personer besad. I 1540 blev Kock igen borgmester, men med nedlæggelsen af møntproduktionen i Malmø stoppede han som møntmester i 1530'erne. Senere blev Kock "det mest sagkyndige medlem af den kommission, der 1540 blev nedsat til revision af kongens møntmester, Reynold Junges regnskaber fra tiden 1534 til 1540. Og her må det have været ham en vis tilfredsstillelse at afsløre denne på sin vis dygtige embedsbroders og tidligere modstanders store underslæb – ingen vidste bedre end Jørgen Kock, i hvilke regnskabsposter der skjulte sig ulovlig fortjeneste.

FIG. 7.27
Møntmester Jørgen Kock (1487/88-1556)
Gennem det meste af sin karriere var Kock møntmester i Malmø. Han tjente under både Christian 2., Frederik 1. og Christian 3. Her ses han afbildet af en ukendt maler i 1531.

Det var muligvis til belønning for denne gode tjeneste, at kongen 23. nov. 1540 og 20. marts 1541 gav ham det tidligere ærkebiskoppelige slot Borgeby med Löddeköpinge frit i forlening for ham og hans hustrus livstid."[32]

Møntmester Reynold Junges møntmesterkarriere er markant anderledes end Kocks, selvom han også kan siges at have bragt sig i miskredit i forhold til Christian 3. Junges fødeår og -sted er ukendt, men før 1530 var han smedemester ved mønten i Tallinn (Reval). Fra 1530-1533 var han møntmester i Lüneburg. Derefter arbejdede han som møntmester i Husum for hertug Christian af Gottorp (senere Christian 3. af Danmark), og han giftede sig med Christine Höyer, der var enke efter den tidligere møntmester i København Jørgen Drewes. Enkens bror var gift med en af Frederik 1.s uægte døtre, og på den måde var der også for Junge en anden slags forbindelse til kongehuset end blot i kraft af møntmesterembedet. Det hjalp muligvis Junge i embedet og i en efterfølgende bedragerisag, hvor han slap for korporlig afstraffelse.[33] Der blev ellers til tider skredet hårdt ind overfor møntmestre, som med deres handlinger bedrog selveste kongen og krænkede hans finanser, omdømme, regale osv. I 1727 blev møntmesteren i Kongsberg taget i bedrageri. Kongen valgte at skænke ham livet, men han skulle kagstryges, brændemærkes samt på livstid fængsles og arbejde på Akershus Fæstning.[34] Helt så slemt gik det ikke i 1835 for den bedrageriske møntmester i København, der blev fradømt sit embede og skulle betale en stor erstatning samt indsættes i Møns tugthus. Derefter blev det vedtaget, at der udover den (siden middelalderen udførte) regnskabsrevidering i fremtiden også ville være uanmeldte revisioner og eftersyn af møntstedernes regnskaber og beholdninger.[35]

Under Grevens Fejde fulgte Junge med hertug Christian, og under krigen forestod han møntproduktion på midlertidige møntsteder i Aarhus og Roskilde. Efter fejden blev han Christian 3.s møntmester i København. Der var tale om en betydelig møntproduktion på de to midlertidige møntsteder, og der blev under Junges ledelse i henholdsvis Aarhus og Roskilde opført tre og fem nye skorstene til møntproduktionen for der skulle betydeligt træk til smelteovnen. Der blev også indrettet køkken og glødeesse i det nye møntstedshus i Aarhus, der samtidig blev indhegnet. Forholdene var tilsyneladende endnu større i Roskilde. Under krigen var der tale om hasteudmøntninger med fokus på kvantitet, og Junge indkaldte derfor betydelig arbejdskraft "from Germany (Cologne and Annaberg) and from Bohemia (Jáchymov/Joachimsthal). He got 20 'munter ghesellen' from Germany, six from Prussia and at his disposal he had at a certain time as many as 40 'munter gesellen'. Their wages were 1 gulden a week. More advanced work, preparing the dies [=stempler] and the punches, was done by specialized local smiths."[36] På det faste møntsted København havde Junge 28 møntarbejdere ansat i 1539.[37]

Møntregnskabernes primære del handler om det indkomne sølv og de deraf producerede mønter. Ved gennemgang af regnskaberne for 1534-1539 blev der konstateret uregelmæssigheder, og den omtalte kommission blev nedsat. Junge havde begået underslæb, og han bad kongen om nåde. Det fik han, da der i 1540 blev indgået et forlig, hvis omstændigheder ikke kendes i detaljer. Junge skulle betale hele 127.332 mark og 12 skilling tilbage, som han for så vidt skyldte kongen. Det store beløb var tilsyneladende mindre end Junges formue, for han angav at have 139.000 joachimsthaler stående på rente i Lübeck, Gdansk, Tallinn, Riga samt i Meldorf og Heide i Holsten. Der var dog i hvert fald problemer med at få pengene fra Tallinn, men Junge slap fra hele sagen med skindet på næsen. Junge kunne i 1540 udstede "et åbnet brev, hvor han takkede kongen for det "venlige Regnskab og Forligelse". Siden flyttede han til Husum, og dermed forsvandt han ud af det danske møntvæsen, der blev reformeret året efter. Til gengæld blev han i 1545 ansat som møntmester i Flensburg med tilladelse til at producere gylden. Junge døde i 1546.[38]

Norge – udmøntninger, fund og omløb i senmiddelalderen

Udmøntningerne i Norge stoppede i anden halvdel af 1300-tallet før etableringen af Kalmarunionen, og de kom først i gang igen under kong Hans ca. 100 år senere og fortsatte – formentlig ganske uregelmæssigt – frem til 1530'erne. Efterfølgende var der en smule møntproduktion på det tidligere nonnekloster Gimsøy ved Skien 1543-1546. Det møntsted skulle udmønte sølvet fra nye sølvfund i Telemark, men da sølvfundene ikke var så rentable som forventet, og en del af møntbygningerne brændte i 1546, blev møntproduktionen hurtig indstillet. Under Frederik 2. bestod den norske møntproduktion tilsyneladende kun af hvide i Bergen i 1570'erne. Derefter stoppede Bergen med at være møntsted. Der kom først i 1628 gang i norsk møntproduktion igen. Det foregik i Oslo fra 1628 til 1690'erne, og fra 1686 på møntstedet i Kongsberg, der fortsat er i drift – som det eneste tilbageværende møntsted i Skandinavien. Møntproduktionen i Oslo og Kongsberg skyldtes de betydelige sølvfund nær det senere Kongsberg (fig. 7.28). Det sølv medførte betydelig norsk møntproduktion i 1600-1700-tallet, men påvirkede også Danmark. Betydningen af Kongsbergsølvet for norsk møntproduktion og for den langvarige og vanskelige norske monetarisering kan næppe overvurderes.

Christian 1. havde i 1458 bekræftet en aftale fra 1277, der gav ærkebispesædet i Trondhjem møntret. De norske ærkebiskopper var de sidste gejstlige med møntret i Danmark-Norge, og der blev udmøntet af de tre sidste norske ærkebiskopper: Gaute Ivarsson (1479-1510), Erik Valkendorf (1510-1522) og Olav Engelbrektsson (1523-1537). Deres møntret var dog ikke uden begrænsninger. Der måtte kun være tale om mindre forhold rent bemandingsmæssigt, og mønterne skulle holde samme møntfod som kongens. Danmark-Norge havde fælles møntcirkulation. Det blev pointeret efter Christian 2. overtog kongemagten. En forordning fra august 1514 klargjorde, "at norsk mønt skulle være lige så god som dansk og være gangbar lige med den i begge riger, samt at sølv- og guldvægten skulle være ens i Danmark og Norge, for fremtiden skulle den cølnske [vægt]mark bruges".[39]

FIG. 7.28
Sølvminerne i Kongsberg
Opdagelsen af blyholdigt sølv i Kongsberg i Norge i starten af 1600-tallet havde stor betydning for dansk-norsk møntproduktion, idet man nu kunne forsyne sig selv med sølv. Minedriften i Kongsberg havde sin storhedstid i 1700-tallet og blev først nedlagt i 1957. Udover sølv var der også jern og kobber ved Kongsberg. Her ses et kobberstik fra slutningen af 1600-tallet over byen Kongsberg (nederst) og de omkringliggende mineområder.

Den norske møntproduktion i senmiddelalderen bestod af hulpenninge, hvide, søslinge og skillinger og nogle sjældne markstykker produceret under ærkebiskop Olav Engelbrektsson. Desuden findes der en sølvmønt (formodentlig en dobbelthvid) fra ca. 1523-1524, hvor Christian 2. og Frederik 1. kæmpede om magten, samt nogle klippingemønter fra 1531-1532, da Christian 2. kortvarigt havde magten i dele af Norge. De klippinge omtales senere under Frederik 1. Den norske møntproduktions størrelse kendes ikke, men udmøntninger var uden tvivl meget mindre end i Danmark. Ingen norske mønttyper fra denne periode er bevaret i meget store antal. Der er ingen enorme norske udmøntninger som f.eks. de danske af kobbersterlinge, klippinge eller hvide – selvom der utvivlsomt gennem tiden også blev produceret en del hvide i Norge. Foruden den store handelsby Trondhjem blev der også i de to andre store, vigtige byer Bergen og Oslo slået mønt. Flere mønter angiver ikke deres produktionssted i omskriften eller via symboler, og deres produktionssted er omdiskuteret. De ærkebiskoppelige udmøntninger fra Trondhjem lader sig blandt andet identificere ved omskrifter og våben eller våbenskjold for stiftet, domkapitlet eller ærkebiskoppen.[40]

Den norske møntcirkulation var næppe særlig omfattende, og omsætningen bestod i endnu højere grad end i Danmark af naturaløkonomi. Et velfungerende møntomløb i et så enormt og bjergrigt land er og var en meget vanskeligere sag end i Danmark, hvor der var flere byer, borge og andre samlingssteder med stor betydning for en fungerende møntøkonomi. De relativt begrænsede – og formentlig uregelmæssige – norske udmøntninger var ingenlunde tilstrækkelige til at opretholde et almindeligt møntomløb. Det var formentlig kun udbredt i byerne, primært de store møntudstedende byer, at en større del af den almindelige handel kunne foregå i mønt.[41]

Som omtalt i kapitel 1, så har metaldetektoren revolutioneret såvel mængden som kompositionen af danske fundmønter i løbet af de sidste 20-40 år. Den revolution foregår netop i disse år i Norge, hvor reglerne og også fundregistrering imidlertid er anderledes end i Danmark. Registreringen af norske møntfund er ikke så centraliseret som i Danmark, men størstedelen foretages dog på Kulturhistorisk Museum i Oslo. I norske kirker gøres der masser af møntfund, og der findes også jævnligt mønter ved udgravninger. Når der ses på mønter produceret 1481-1550 er der imidlertid ikke fundet specielt mange mønter i tiden ca. 1964-2011. Når kirkefundene ikke tælles med, er der på de knap 50 år på Kulturhistorisk Museum blot registreret ca. 38 mønter (tabel 7.4) produceret fra 1481-1550. Af disse mønter er en væsentlig del fundet med metaldetektor i perioden fra ca. 1990'erne til 2011. Det norske fundbillede – eller den norske fundregistrering – revolutioneredes i årene omkring 2010-2012, hvor der begyndte at strømme metaldetektorfund ind til registrering. Der er således fra 2012 til maj 2017 registreret hele 53 fundmønter (tabel 7.5) fra 1481-1550 på Kulturhistorisk Museum. Der er med andre ord tale om en meget kraftig stigning i løbet af de sidste ca. 10 år. Det er faktisk en relativt kraftigere stigning/revolution end den tilsvarende, tidligere, danske detektorrevolution, som dog både dengang og nu langt overgår den norske revolution, når der ses på absolutte tal.[42]

53 mønter, hvor nærmest alle regnes som enkeltfund, er selvfølgelig ikke mange i forhold til distributionskort eller nogen form for statistik, men det er dog markant flere og bedre end tidligere, hvor der nærmest ingen enkeltfundne mønter var, når der ses bort fra kirkefundene og andre større udgravninger. De 53 mønter dækker ikke hele Norge, men de afspejler blandt andet Kulturhistorisk Museums registreringsområde (fig. 7.30). Derudover er antallet lavt, og der er utvivlsomt andre faktorer, som gør de 53 mindre repræsentative i forhold til datidens møntomløb i Norge. De 53 mønter kan dog indikere nogle grove mønstre, som skal omtales her, og de iagttagelser omkring mønttyperne og deres fordeling står bestemt ikke i skærende kontrast til det billede, der tegnes af de relativt få tidligere enkeltfund fra 'bar mark' eller de mange kirkeundersøgelser.[43]

FIG. 7.29
Ærkebiskop Erik Valkendorf
Her ses ærkebiskop Erik Valkendorf, der som en af de sidste ærkebiskopper slog mønt i Norge (fig. 7.19), og som endda bistod Christian 2. i at lokalisere nye metalforekomster og sørge for udvindingen af metallerne. Også i private anliggender stod han kongen nær. Her ses han afbildet på et maleri fra 1800-tallet i færd med at forsøge at overtale kongens frille, Dyveke Villoms, til at opgive sit forhold til Christian 2.

Blandt enkeltfundene gjort uden metaldetektor er de større mønter overrepræsenterede, mens de mindste og uædleste f.eks. klippingene er underrepræsenterede. Det gælder generelt og handler især om, at øjne nemmere ser større og skinnende sølvmønter end mindre og jordfarvede mønter af lav lødighed. Samtidig har Kulturhistorisk Museum måske i sin registrering og indsamling især haft fokus på norske mønter og/eller større mønter.

De 53 mønter viser, at norske mønter ingenlunde var de eneste mønter i brug i Norge. Hele ⅔ af de 53 mønter er produceret i Danmark. Det inkluderer imidlertid 30 klippinge, og det er ganske uklart, hvor længe de vedblev at cirkulere i Norge. Måske spillede de kun en rolle fra omkring 1518 til engang i 1520'erne. Som det senere vil fremgå, så blev de i Danmark inddraget og ommøntet i midten af 1520'erne, mens det næppe var tilfældet i f.eks. Norge og på Bornholm. Ses der bort fra klippingene, så udgør de otte norske mønter den største geografiske gruppe af mønter. Selvom tallene er små, er det bemærkelsesværdigt, at der er tale om en lige fordeling mellem kongelige og ærkebiskoppelige udmøntninger. Måske ratioen var anderledes, hvis fundene var fra andre dele af Norge. Den svenske andel er halv så stor som den norske, men svarer nogenlunde til den tyske – og også til den danske, når der ses bort fra klippingene. Med andre ord kan fundmønterne inddeles i fem stort set lige store grupper, når der ses bort fra de ellers fuldkommen dominerende klippinge: 1) norske kongelige udmøntninger, 2) norske ærkebiskoppelige udmøntninger, 3) danske mønter, 4) svenske mønter og 5) tyske mønter.

GROV LISTE OVER 38 ENKELTFUNDNE MØNTER PRODUCERET I PERIODEN 1481-1550
REGISTRERET PÅ KULTURHISTORISK MUSEUM, OSLO FRA 1964-2011 **TABEL 7.4**

LAND, MØNTUDSTEDER	ANTAL
Norge, Hans, hvid, Bergen	3
Norge, Hans, hvid	1
Norge, Interregnum, dobbelthvid, 1523-1524	1
Norge, Frederik 1., skilling, 1525, Oslo	1
Norge, Christian 3., skilling, 1535, Oslo	1
Norge, Gaute Ivarsson, hvid, Trondhjem	1
Norge, Olav Engelbrektsson, skilling, Trondhjem	6
Danmark, Hans, hvid	4
Danmark, Christian 2., klipping	7
Danmark, Frederik 1., søsling, København	1
Danmark, Christian 3., skilling, København	1
Danmark, Christian 3.?, blaffert	1
Sverige, Sten Sture, ½ ørtug, 1470-1503	2
Sverige, Gustav Vasa, fyrk 1529 og 4 penning 1546	2
Tyskland, dalermønt, 1539-1547	3
Tyskland, Rostock og Wismar, schilling og sechsling, 1537-1540'erne	3
I alt	**38**

Mønter fra større arkæologiske undersøgelser er ikke med [44]

FIG. 7.30
Periodens fundmønter, Norge
Distributionskort over de 53 fundmønter fra tabel 7.5. De fleste af fundene regnes for at være enkeltfund. Tallene angiver, hvor mange mønter, der er fundet inden for det lille område, som prikken repræsenterer.

Den nogenlunde lige geografiske fordeling gælder imidlertid ikke, når det kronologiske perspektiv inddrages (jf. tabel 7.5). Det er markant, at de tyske mønter alle er fremstillet i perioden 1537-1549, og de tyske mønter har derfor næppe spillet nogen rolle før tidligst i anden halvdel af 1530'erne. Ligeledes er tre af fire svenske mønter fra 1532-1546. De danske mønter klumper sig også sammen, blot en enkelt af de 35 danske er ældre end 1518. I det hele taget er der kun 5-6 af de 53 mønter, som er fremstillet før 1518. Der er tale om små tal, men mønsteret synes at være en ganske markant stigning i antallet af mønter i Norge fra tiden med klippingene og frem, altså fra omkring 1520/1520'erne og frem. Samtidig indikerer de ganske vist små tal, at norske mønter samlet set udgjorde en større del af omløbet i Norge før 1518 end i resten af middelalderen.

Der er i Norge et meget markant inflow af udenlandske mønter i forhold til situationen i Danmark. Ligeledes er de danske mønters repræsen-

FORDELING AF 53 NORSKE FUNDMØNTER PRODUCERET I PERIODEN 1481-1550
REGISTRERET PÅ KULTURHISTORISK MUSEUM, OSLO FRA 2012 TIL MAJ 2017[45] **TABEL 7.5**

LAND, MØNTUDSTEDER	NOMINAL	MØNTSTED	DATERING	ANTAL
Norge, Hans	Søsling	Bergen	1483-1513	1
Norge, Christian 2.	Skilling	Oslo	1513-1523	1
Norge, Frederik 1.	Skilling		1525	1
Norge, Frederik 1.	Skilling	Oslo	1525-1530	1
Norge, Christian 3.	Skilling	Oslo	1535	1
Norge, Gaute Ivarsson	Hvid	Trondhjem	1479-1510	1
Norge, Olav Engelbrektsson	Skilling	Trondhjem	1523-1537	2
Danmark, Hans	Hvid	Malmø	1483-1513	1
Danmark, Christian 2.	Klipping	Malmø	1518-1523	30
Danmark, Frederik 1.	Søsling	Landskrona	1524	2
Danmark, Christian 3.	Skilling	København	1546	1
Danmark, Christian 3.	2 skilling		1536-	1
Sverige, Sten Sture	½ ørtug		1470-1503	1
Sverige, Gustav Vasa	Fyrk		1532-1534	1
Sverige, Gustav Vasa	2 øre		1540	1
Sverige, Gustav Vasa	4 penning		1546	1
Burgund, David af (1455-1496)	Guldgylden		1455-1496	1
Tyskland	Daler	Kempten	1549	1
Tyskland	Daler	Ulm	1546	1
Tyskland	Schilling	Rostock	1537-1546	1
Tyskland	Schilling	Stralsund	1538	1
Tyskland	Sechsling	Wismar	1537	1
I alt				**53**

tation i Norge uendeligt meget større end de norske mønters i Danmark. Det er ikke overraskende. I forhold til situationen i Danmark er det i øvrigt bemærkelsesværdigt, at der blandt de blot 53 mønter er hele to dalere og en gylden. Blandt de hele 148 fundmønter fra ca. 1480-1550 registreret på Nationalmuseet i perioden 2015-2016 var de to største mønter en tysk daler fra 1538 og dernæst et dansk markstykke fra 1548. Når der ses på mønternes pålydende værdi blandt de 53 norske mønter, er der adskillige skillinger og også andre mønter end blot klippinge, søslinge og hvide, der ellers i endnu højere grad dominerer det danske fundbillede. Den gennemsnitlige metalværdi eller pålydende værdi på de norske fundmønter er således større end af de danske. Det hænger formentlig sammen med de store forskelle i møntproduktionen i de to lande, hvor der i forhold til Norge var stor produktion af småmønt i Danmark, samt en mindre aktiv møntbrug i Norge end i Danmark.

Hvide dominerer det danske møntomløb i senmiddelalderen

Senmiddelalderens vigtigste mønt i Danmark var den danske hvid. Den blev produceret i kolossale mængder fra 1440'erne til omkring 1510, og den blev udbredt til alle egne af riget og dominerede store dele af møntomløbet frem til 1520-1530'erne. Den store udbredelse og dominans fremgår af enkeltfundene og skattefundene.

Af de 148 enkeltfund fra ca. 1480-1550 registreret i perioden 2015-2016 er der 50 hvide fra 1481-1513 (fig. 7.12). Hvidene er med en tredjedel af materialet den største gruppe, mens søslingene er den næststørste med 46 eksemplarer – og det skal fremhæves, at søslingene kun blev produceret over 4-5 år. Man må formode, at søslingene har suppleret og været med til at udfylde samme rum og opgaver i omløbet som hviden. Hvor længe de to typer var signifikante i omløbet, og hvordan det ellers udviklede sig er vanskeligt at sige på baggrund af de relativt få skattefund fra ca. 1530-1550. To af de 50 hvide er fra Rigsrådet 1481-1483, mens 48 er fra kong Hans (1483-1513; fig. 7.31). De 50 hvide er samtidig de eneste enkeltfundne danske mønter fra 1481-1513, der er registreret i 2015-2016. Skillinger fra Hans' regeringstid er atypiske som enkeltfund, og de få større mønter end skillinger er næppe nogensinde fundet i Danmark. De 50 hvide stammer fra et bredt udsnit af danske lokaliteter (fig. 7.32). Det skal fremhæves, at der kun er tale om to års registreringer med de i foregående kapitel omtalte begrænsninger og tilfældigheder i forhold til geografisk spredning – blandt andet med overrepræsentation af de flittigt detektorafsøgte lokaliteter langs Limfjorden.

FIG. 7.31
Senmiddelalderens vigtigste mønt
Tre eksempler på den danske hvid fra henholdsvis Malmø, København og Aalborg. De her afbildede hvide er produceret under kong Hans (1483-1513).

FIG. 7.32
Hvidens udbredelse
De 50 enkeltfundne hvide registreret i 2015-2016. Tallene angiver, hvor mange enkeltfund, der er gjort inden for det lille område, som prikken repræsenterer.

Det er ikke kun enkeltfundene, der indikerer hvidenes dominans. Det gælder også skattefundene, hvor det af fig. 7.13 fremgår, at hviden spillede en kolossal rolle også i større skattefund, der i et eller andet omfang primært må opfattes som opsparinger. Det gælder helt frem til 1520'erne – og måske ind i 1530'erne. Der er som nævnt ikke tilstrækkeligt med skattefund fra 1530-1540'erne til at klarlægge hvidens rolle eller mangel på samme i den periode. Hvidenes dominans er ikke blot, at de udgør mere end halvdelen af mønterne i skattefundene. Nej, der er tale om en langt, langt højere andel, som det klart fremgår af fig. 7.13. Når der ses bort fra de mindste skattefund, så er der nærmest kun to skatte, som ikke næsten udelukkende består af hvide. De to skatte har begge en atypisk og unik sammensætning. Lemvig Møllegaard består udelukkende af Hans' skillinger (190 stk.) og Magleby-skatten er den eneste danske skat med mange mønter fra Christian 2. og Frederik 1. Hvide er dog alligevel antalsmæssigt (ikke vægt- og værdimæssigt) den mest almindelige mønt i Magleby-skatten, hvor der er 240 hvide ud af 679 mønter.[46]

FIG. 7.33
Efterligning af dansk hvid
Mønten, der er produceret under hertug Johan 4. af Sachsen-Lauenburg, indgik i Magleby-skatten.

Som omtalt i forrige kapitel, så blev hvidenes sølvindhold reduceret i Christian 1.s regeringstid. Det er uklart, om det fortsatte, men det synes ikke i samme grad at være tilfældet under kong Hans. Den dominerende mønt, som blev produceret på alle møntstederne, var dog fortsat en ganske dårlig hvid ofte vejende 0,7-0,8 g med et sølvindhold på 20-30% sølv.[47]

Typisk forklares udstedelsen af dårlig mønt med møntherrens trængte økonomi og finansielle udfordringer i forbindelse med krigsførelse. Den langvarige udmøntning af hvide kan ikke direkte knyttes til f.eks. kong Hans' økonomiske udfordringer, men samtidig er det klart, at de formodentlig langvarige udmøntninger og relativt langvarige eller skiftende konflikter f.eks. omkring år 1500 jævnligt er samtidige. Således har produktionen af ringe mønt utvivlsomt været et velkomment bidrag, men det betyder ikke, at det var produktionens primære formål – altså årsagen til udmøntningerne. Det var en fortsættelse af tidligere tiders møntpolitik på dette område. Der er formentlig generelt produceret hvide, når der var sølv dertil – uden direkte sammenhæng med udenrigspolitikken. Derimod har som nævnt adskillige af de større sølvmønters og guldmønters produktion nok været foranlediget af mere konkrete formål.

Via vare- og pengehandel blev store mængder danske hvide spredt til Nordtyskland og store dele af Østersøregionen. Men der var næppe nogen, som for alvor ønskede at være sidste led i betalingskæden og sidde tilbage med de dårlige mønter. Ligesom ved Erik af Pommerns ringe mønter var der udenlandske reaktioner i forhold til hvidene. Det blev således i 1476 indskærpet i Hamburg, at den danske mønt ikke måtte bruges i byen, det skulle kun den almindelige stædemønt (se kap. 6, s. 390). Det var ikke et nyt problem, og problemet fortsatte, så forbuddet måtte gentages og skærpes adskillige gange frem til 1496 – tilsyneladende uden større held før anden halvdel af 1490'erne. Fra 1481 gjaldt det, at "Krokoner, som tager imod eller udgiver sådanne dreilinge [=danske hvide] må ikke mere tappe (øl)".[48] Straffen ved brug af de ringe danske mønter var fra 1489 i Hamburg tab af pengene samt en bøde på 10 skilling – og angiveren fik halvdelen af bøden som belønning. En lignende reaktion fandt sted i adskillige byer langs Østersøens sydkyst i 1480-1490'erne. Der findes eksempler på forbud, nedsættelser og ugyldiggørelser rettet mod den danske hvid – alene eller sammen med andre dårlige mønter – i Wismar, Lübeck, Mecklenburg, Riga, Tartu og Tallinn.[49]

Efterligninger og forfalskninger af hvide

De danske hvide var så udbredte og dominerende, at der blev produceret efterligninger og selvfølgelig også forfalskninger af dem. Under hertug Johan 4. af Sachsen-Lauenburg (1463-1507) blev der i Otterndorf i Hadeln vest for Elbens munding produceret efterligninger, som på den ene side havde kong Hans' kronede H eller et kronet I, og på den anden side var der en ørn (fig. 7.33).[50] Selvom produktionen næppe var meget omfattende, så fik disse efterligninger en vis udbredelse. De nåede også til Danmark, og der findes enkelte eksemplarer af disse mønter i flere danske skattefund f.eks. Magleby-skatten.

Falske danske hvide, som kan erkendes ved den almindelige fundmøntregistrering på Nationalmuseet, er relativt sjældne gæster som enkeltfund og i skattefund. Omfanget af falskmøntneri har derfor næppe været meget stort. Men som eksempel kan en produktion af falske Christian 1. hvide i ca. 1483 nævnes. Det foregik på Femern, som fra 1435-1490 var pantsat til Lübeck. Falskmøntneriet foregik formentlig i øens eneste købstad Burg, for det var borgere i Burg, der omkring nytår 1483-1484 pågreb to falskmøntnere. Rådet i Burg orienterede det lybske råd om sagen og sendte blanketter og formodede falske mønter til dem. Der var sølv i de mønter, men under halvt så meget, som der skulle være. Mønterne var falske. Vi ved ikke, hvilken straf de to mænd fik. Det blev fra Lübeck meldt ud, at "Hvis borgerne [i Burg] ikke selv ønskede at udføre straffen, skulle falskmøntnerne velbevogtede føres med skib til Travemünde, sammen med

'de forarbejdede penge, møntet og umøntet, med stempler og alt redskab, og alt dertil tjenende, som er fundet hos dem'. På fastlandet ville lybækkerne så stå parat og sørge for den videre transport – og de pågrebnes sikkert grumme straf."[51] I Stadsarkivet i Lübeck er der bevaret to falskmøntnerstempler til Christian 1.-hvide (fig. 7.34). Det vides ikke, hvor de stammer fra, men de må umiddelbart antages at være fra sagen på Femern.[52]

Fra skilling til krigsmønten klipping ca. 1512-1522

Der findes ikke studier målrettet Hans' hvide, og det samme gør sig gældende for skillingerne produceret under Hans og Christian 2.[53] Det er imidlertid klart ud fra skattefundene fra Assens, Hedebogård, Lemvig Møllegård, Magleby og Voldtofte samt foreløbige stempelstudier, at der er produceret betydelige mængder skillinger under de to konger, samt at de i et vist omfang overlevede ind i 1520'erne og næppe længere. Der er dog overraskende mange skillinger fra Christian 2. i Magleby-skatten, men det er formentlig en anomali, da de muligvis er en del af en ældre opsparing.[54] Der er nemlig få eller ingen i skattene fra Assentorp, Brarup, Fabjerg Kirke, Fårevejle, Gloslunde, Gravholm, Middelfart, Teglstrup og Æbelholt Kloster. Fra perioden ca. 1512-1522 har vi kun to skattefund, nemlig guldfundet fra Hammershus (se faktaboks, s. 466) og en lille skat på 16 mønter fundet i 1855 i en mose i Mårup på Djursland. Om den lille skat er en tabt pung, en anden form for tilfældigt tab eller en bevidst deponering vides ikke. Der haves ikke kendskab til nogen form for beholder. De 16 mønter er 10 danske hvide, hvoraf én er en samtidig forfalskning, og seks skillinger fra Hans og Christian 2. Den yngste mønt med årstal er en skilling fra 1515, og der er næppe grund til at tro, at skatten er røget i jorden mere end en håndfuld år senere. Mårup-skatten er ikke en større opsparing. Den kunne godt være en tabt pung og dermed en indikation på skillingernes cirkulation sammen med de mange hvide 15-20 år inde i 1500-tallet. Materialet er imidlertid ikke stort, da skattefundene er få – og dem med skillinger er stort set alle store skatte, der især qua beholdere, som de er fundet i, må regnes som bevidste deponeringer af opsparet eller delvis opsparet kapital.[55]

Enkeltfundsmaterialet af skillinger til belysning af skillingernes rolle er heller ikke ret stort. Der er langt mellem enkeltfundene, og der er f.eks. fra perioden 2015-2016 kun registreret to danske skillinger (samt en norsk), der alle er fra Christian 2.s tid (fig. 7.35). Det er med andre ord vanskeligt at påstå betydelig udbredelse og aktiv cirkulation af skillinger, når der er så få enkeltfund. Det er lidt overraskende i forhold til skriftlige omtaler og den formodede betydelige produktion. Men enkeltfundene lyver ikke, og skillingen må i større grad end forventet primært være blevet brugt til opsparing og større transaktioner. Den har så tilsyneladende kun i mindre grad suppleret og 'udfordret' den ringere hvid i de daglige mindre transaktioner. I forhold til enkeltfund af de større skillinger, gælder det selvfølgelig, som det også er beskrevet i tidligere kapitler, at større mønter er underrepræsenterede blandt enkeltfundene, da man blandt andet leder længere efter og lettere finder en større mønt end f.eks. en lille, ikke særlig værdifuld hvid. I forhold til udbredelse er det i øvrigt værd at bemærke, at de tre skillinger, der er produceret i Malmø og Oslo, alle er fundet på de som regel i statistikker overrepræsenterede detektorpladser i Limfjordsområdet. Det tyder således på en vis geografisk spredning og dermed – formentlig større – transaktioner, der involverede skillinger. I tråd dermed er det værd at hæfte sig ved den geografiske fordeling af de mest markante skattefund i forhold til disse skillinger. Det er Assens (Fyn), Hedebogård (Fyn), Magleby (Møn), Mårup (Djursland), Voldtofte (Fyn) og Æbelholt Kloster (Hillerød). Med kun seks lokaliteter er det en betydelig fordeling i landet (kun nuværende Danmark inddraget), når det tages i betragtning, at alle Christian 2.s og størstedelen af Hans' skillinger er produceret i Malmø og den sidste del af Hans' skillingerne i Aalborg og København.

FIG. 7.34
Falskmøntnernes redskaber
De to stempler til forfalskninger af Christian 1.-hvide, som formentlig stammer fra den omtalte sag fra Femern.

FIG. 7.35
Enkeltfundne skillinger
I perioden 2015 til 2016 blev der kun registreret tre enkeltfundne Christian 2. skillinger, hvoraf to var danske og en var norsk. Alle tre mønter blev fundet ved Limfjorden. Her ses øverst en af de danske skillinger, der blev slået i Malmø enten 1514 eller 1515, samt nederst den norske, der blev slået i Oslo inden for perioden 1513-1523.

Skattefundene og stempelstudier indikerer en betydelig produktion af skillinger, selvom enkeltfundene er få. Det skriftlige materiale bidrager til at angive nogle minimumstal for produktionen. Møntmester Dines Blicher i Malmø leverede således tilsammen ca. 36.000 skillinger (=1.500 gylden) til Christian 2. den 6. maj og 3. juli 1515.

Det er uklart, hvor stor en del af produktionen fra første halvdel af 1515 og eventuelt 1514 de 36.000 skillinger kan have udgjort. Måske det hele, måske kun en mindre del. Formentlig udgjorde de 36.000 mønter kun en mindre del af den samlede produktion fra 1515, som antageligt var året med den langt største produktion. Antallet af stempler anvendt til skillinger med årstal 1515 kendes ikke præcist, men der er dog identificeret så mange, at der nok kan forventes at være produceret mere end 100.000 mønter med årstallet 1515. Skillingerne er gode og pæne mønter i forhold til de udbredte hvide, som efter flere nedsættelser i august 1515 blev nedsat, så der nu skulle regnes seks styk på en skilling. Det betyder imidlertid ikke, at skillingen var en særlig god mønt. Den var formentlig bevidst produceret en del under den foreskrevne møntfod. Det foregik under Christian 2. i Malmø hos møntmester Dines Blicher på en rimelig velreguleret måde med regnskaber og ganske velproducerede runde skillinger.[56]

Ændringer fra 1518

Det på overfladen pæne og monetært relativt simple billede ændrede sig fuldstændigt fra 1518 – og kom for så vidt først igen efter Grevens Fejde. Felttogene mod Sverige fra 1517 og de deraf følgende enorme udgifter til lønning af lejetropper og andre rustningsudgifter krævede større og hurtigere produktion af mønt. Vi kender ikke de nærmere omstændigheder, men i foråret 1518 kom en ny møntmester på banen i Malmø. Det var den tidligere omtalte Jørgen Kock, der kom til at stå for den imponerende store

produktion af ringe krigsmønt.[57] Dines Blichers karriere som møntmester stoppede i Danmark i 1518, men han virkede fra 1522 til sin død i 1543 som møntmester i Wismar. Der blev i Danmark under Jørgen Kock i udstrakt grad gået på kompromis med både møntfoden og udformningen af produktionen. Det vil sige, at krigsmønten var klippinge – skillingsklippinge. Mønter skabt af blanketter, der blot var udklippede af de støbte tene, og ikke givet den runde form, som ellers karakteriserer de fleste mønter gennem verdenshistorien. De kantede blanketter blev derefter præget med skillingsstempler. Stemplernes motiv var meget for store til de mindre og kantede blanketter, der samtidig var tykkere og indeholdt markant mindre sølv end de runde skillinger, som i forvejen indeholdt mere kobber end sølv. Udmøntninger af forskellige former for klippinge kendes der adskillige nationale og internationale eksempler på – især fra forskellige haste- og/eller krisesituationer i 1500-1600-tallet f.eks. fra Kristianstad, der var belejret under Skånske Krig (1675-1679).

Forskelligt sølvtøj samt meget store mængder mønt af nærmest enhver art – god som dårlig, national som international – røg i smeltediglerne fra 1518 som råstof for de ringe klippinge. De første klippinge var formentlig nogenlunde så gode som de runde skillinger, men det gik hurtigt nedad bakke med deres sølvindhold, og de blev tilsyneladende ringere og ringere. Fra ca. 1518-1522 blev der produceret mindst i omegnen af 50-60 millioner klippinge – og formentlig adskillige millioner flere, da regnskabet fra sidst i 1520 til sidst i 1521 ikke er bevaret. Den store mængde blev formentlig kun produceret i Malmø, men der var antageligvis også en produktion i det belejrede København i 1523 og måske også en mindre produktion af danske klippinge i Stockholm i 1521. Det synes også sikkert, at den svenske konge stod for en betydelig produktion af falske danske klippinge i tidsrummet 1521-1523. Således har der samlet set været tale om en enorm produktion af klippinge over ca. fem år, hvor der ikke blev produceret anden cirkulationsmønt. Det medførte en enorm udbredelse af klippingene, som findes i alle egne af Danmark, men også i Norge, Sverige f.eks. Gotland og Finland.[58]

I løbet af perioden 2015-2016 er der fra Danmark registreret 12 enkeltfundne klippinge. Trods det på sin vis lave antal prikker på kortet (fig. 7.36), så vidner de 12 mønter om klippingenes udbredelse i hele riget. Mønterne er produceret i Malmø, og de 12 fund repræsenterer hele syv forskellige herreder i det nuværende Danmark. Som næsten altid, så er de mange detektorpladser i Limfjordsområdet med til at skævvride statistikken, men det viser om ikke andet i hvert fald, at mønterne ad en eller flere ruter cirkulerede fra Skåne til Nørrejylland.

Cirkulationen fra Malmø til Nørrejylland og resten af riget skete utvivlsomt ganske hurtigt, for der er nemlig en grund til, at der 'kun' er registreret 12 klippinge i perioden 2015-2016, selvom der blev produceret mere end 50 millioner eksemplarer af denne ringe mønt. En ret dårlig mønt produceret i meget store mængder burde give flere registrerede fund, når der sammenlignes med andre mønttyper f.eks. kobbersterlinge. Årsagen til de relativt få fund af klippinge i Danmark (Bornholm undtaget) er en hurtig og effektiv inddragelse af denne meget forhadte mønt efter Frederik 1. blev konge i 1523.

Et argument mod Christian 2. var den elendige mønt: "den fordærvelige Mynt Klippinge, som hidtil her i Riget gengs er, menig Rigens Indbyggere til stor Skade og Forderv"[59] og "denne skændelige fordærvelige mønt klippinge, der dog aldeles intet duer til at handle med udenlands eller indenlands".[60] Efterhånden som Frederik 1. i 1523-1524 fik magten over riget, blev der udstedt forordninger om klippingenes indløsning. På nogenlunde samme tid blev der formentlig fortsat produceret meget elendige klippinge i det belejrede København, for det lyder i et brev fra august 1523, at "høvedsmændene i København hver dag støber bøsser [kanoner] og lader penge mønte"[61] – de mønter må være flere af Christian 2.s ringe klippinge.

Inddragelsen af klippingene var effektiv, men ikke let. Fra den 10. august 1523 blev der taget livtag med den store monetære opgave med en møntreform, der inkluderede indløsning af de mange klippinge: "Kong Frederik [havde] yderligere overvejet den store ubodelige Skade, som at Rigens Indbyggere har haft af den fordærvelige mynt, Klippinge som Kong Chr. II. lod mynte og slaa menig Mand til stor Fordærv og Skade og foraarsaget stor *Dyrtid* paa Salt, Staal, Klæde, Lærred, Hør, Hamp og andet, som menig Mand i Riget forligen Behov haver og ej vel nytte kan, saa at hvad mand tilforn *købe* kunde for en Gylden, det gælder nu 5 M [=mark] Klipping og hvad man skal *sælge* her i Riget betales med samme Klippinge og hvad de skulle købe skulle de betale dobbelt og dertil ej kunde udgive sammæ Klippinge for slig verd, the behov have, og derover dagligen forarmes; og have vi forfaret, at der daglig *føres store Mængder Klippinge ind udi Riget* baade af Sverige, Norge og Tyskland, og er et at formode at den ny Sølvmynt, som nu myntes skal, forføres af Riget og den fordærvelige mynt Klippinge skal blive her i Riget igen, som ingen kan købe med af udlændske Købmænd. *Da* paa det at Danmarks Riges Indbyggere maa komme til saadan Skik og god Tid som tilforn været haver, og de, som er *storligen forarmet* for saadan mynt, maatte komme til deres rette biering igen, og hid kunde indføre udi Riget af fremmede Købmænd, hvad menig mand behov har for, som for er benævnt, saa have vi med Rigens Raads Raad og Samtykke saa sikkert og ordineret: [... (om værdifastsættelse af ældre dansk mønt) ...] Saa ville vi nu den ny mynt, som vi nu lade mynte, skal den Skikkelse være: for hele β 24 for 1 g [=gylden] og 12 af dem for en dansk M, desligeste dobbelt β XII for 1 g og VI af dem for 1 d [=dansk] M, item 4 Hvide i en hel β (og 3 Penninge for 1 Hvid, IIII lybsk for 1 Hvid). Og Klipping som Kong Christian lod mynte, de der have dem skal indføre dem paa mynten og sælge dem for hvad de er værd for, og skal den Skikkelse gaa paa dem, at 8 Dage næst efter S. Bartholomæi Dag (24. August) saa og efter skulle Klippinge være ugilde og ugefne."[62] Med andre ord skulle klippingene indløses i henhold til deres meget lave metalværdi og samtidig blive ugyldige og dermed nærmest værdiløse fra 1. september 1523.

Det betød effektiv inddragelse, men det kunne dog ikke gennemføres helt så hensynsløst på grund af uro: "Der opstod så voldsom gæring blandt bønderne især i Jylland, at kongen i september [1523] atter måtte tillade, at klippingene blev gangbare til en værdi af 4 hvide."[63] Senere var der også optræk til ballade på Lolland og Falster, og der blev igen gået på kompromis for at mindske spændingerne i den i forvejen anspændte situation. Det var først et halvt år efter reformforsøget i august 1523, at Frederik 1.s kongemagt var så sikret og forholdene så stabile, at reformen igen kunne lanceres. I februar 1524 udstedte Rigsrådet et brev om klippingenes endelige inddragelse og ommøntning. Der blev skelnet mellem fire typer af klippingene, som havde forskellig værdi, og de skulle hver især ommøntes til forskellige nye mønttyper afhængig af deres forskellige lødighed. Det var økonomisk fordelagtigt i produktionen, og der kunne motivmæssigt skelnes mellem klippingene. Således lød det f.eks om to af typerne, hvoraf den sidste var en meget ringere type med markant lavere sølvindhold: "et kronet skjold med tre leoner med udrakte tunger og med kroget og kruset rumpe og et kors under våbenet med liljer i enden [...] med tre leoner uden tunger og med en slet rumpe og et slet dobbelt kors ud mod siderne".[64] Tidligt i 1524 gik Frederik 1.s møntmestre i gang med at ommønte klippingene til de utallige søslinge, der afløste klippingene. Derefter var søslinge sammen med de ældre hvide de dominerende mønter i rigets omløb i resten af 1520'erne og nok et stykke ind i 1530'erne.

Af de danske fund af klippinge er der ekstraordinært mange fra Bornholm, som kræver en særskilt forklaring, selvom Bornholm ubetinget er blandt de bedst detekterede områder i verden. Det er værd at huske, at klippeøen udgør under 1,5% af det nuværende Danmarks areal. I en opgørelse fra 1994 over 31 hidtil fundne klippinge i Danmark var hele syv (ca. 23%) fra Bornholm.

FIG. 7.36
Enkeltfundne klippinge
Kortet viser den geografiske fordeling af de 12 enkeltfundne klippinge registreret i perioden 2015-2016.

GULDSKATTEN FRA HAMMERSHUS

Ligesom i den foregående periode fra ca. 1380-1480 bestod det øverste lag af møntcirkulationen af guldmønter – udenlandske guldmønter. Der var nu flere guldmønter end tidligere, og de blev både brugt aktivt til betalinger og som opsparing.[65]

De dukker med mellemrum op som enkeltfund, og i væsentligt sjældnere tilfælde findes de i skattefund. I skattefundene med sølvmønter kan der være guldmønter, men der findes også rene guldskatte.

I 1967 blev der ved restaurering fundet en skat indmuret i den vestre ringmur på Hammershus, der var Bornholms fæstning og administrative centrum f.eks. for skattebetalinger. Skatten bestod af fire fingerringe og 22 tyske gylden (fig. 7.37), og der var rester af en vinrød silkepung. Den yngste mønt er tidligst fremstillet i 1518.[66] Det har taget lidt tid at gemme den betydelige skat ved indmuring. Med andre ord er det ikke en tabt skat eller en skat, der meget hastigt blev gemt væk. Det er nærliggende at forestille sig, at skatten er gemt i forbindelse med Lübecks angreb på borgen i 1522, da de var i krig med Christian 2. Det lykkedes for Lübeck at erobre borgen, og det fik stor betydning for Bornholm. For Lübeck fortsatte med at have en stor del af magten på Bornholm, da Lübeck i 1525 fik Bornholm som pant i 50 år af Frederik 1. på grund af indsatsen mod Christian 2., og fordi Frederik 1. have brug for at få Gotland tilbage, som Lübeck også havde erobret under krigen.

FIG. 7.37
En mur fuld af guld
De fire fingerringe og 22 tyske gylden fra skatten i Hammershus' ringmur. Signetringen (øverst) er af guld, mens de tre andre med religiøse motiver er forgyldte sølvringe.

I dag kender vi over 50 klippinge alene fra Bornholm, og næsten alle er detektorfund fra de sidste 25 år. Det viser ikke blot den enorme udvikling i antallet af fund generelt, men også den særlige bornholmske klippinge-situation. I fundregistreringen i perioden fra 2015-2016 er der mest behandlet sager fra øvrige dele af landet end Bornholm, og således er kun én af de 12 klippinge fundet på Bornholm – hvilket dog fortsat er imponerende øens størrelse taget i betragtning. Ser man på fundregistreringen fra maj 2012 til oktober 2013, hvorfra der findes en summarisk optælling, så er der registreret 26 klippinge, hvoraf seks er fra Bornholm – og så er vi tilbage på en andel på omkring 23%. Den høje andel kan næppe kun forklares ved, at Bornholm er et af de bedst detekterede områder i verden. Det må skyldes, at mønten på Bornholm ikke blev inddraget i samme grad som i resten af landet på grund af Lübecks besiddelse af Bornholm fra 1522 (se faktaboks, s. 466). En lignende forklaring må gælde de relativt høje fundtal for klippinge i Norge, Sverige og Finland i forhold til Danmark. Som omtalt under afsnittet *Norge – udmøntninger, fund og omløb i senmiddelalderen* er der fra 2012 til maj 2017 registreret 53 mønter fremstillet i perioden 1481-1550, og af dem er så mange som 30 Christian 2. klippinge – altså næsten 57%. I områder udenfor Danmark blev klippingene ikke inddraget eller inddraget i mindre grad end i Danmark.[67]

Frederik 1.s tid – ringe søslinge og større skillingsmønter

Under kampene i årene 1523-1524 var der som omtalt fokus på møntreform og inddragelse af klippingene, men der blev også fra Frederik 1.s side produceret mønter, før det belejrede København overgav sig i januar 1524. Allerede før produktionen af søslinge kom i gang i 1524 var der produceret såkaldte lejrskillinge. Mønterne blev allerede i 1540 og måske også tidligere kaldt for lejrskillinge, og det må hænge sammen med deres produktionssted eller formål. Der er næppe tvivl om, at de blev produceret til udbetaling og brug i Frederik 1.s militærlejr uden for det belejrede København. Deres indskrift lyder DEO DUCE MILITES TRIUMPHANT, der kan udlægges som 'Med Gud som leder sejrer soldaterne'. Derimod er der tvivl om produktionsstedet. I et stempelstudie fra 2012 argumenteres der for Roskilde som møntsted for lejrskillingene og imod den traditionelle opfattelse af produktion i selve militærlejren i den daværende landsby Serridslev uden for København – nu et sted mellem Fælledparken og Bispebjerg hospital. Mønterne er velproducerede – ganske vist nok hastigt, men ikke som mere simple nødmønter i f.eks. et ringe møntsted i en militærlejr. Der er desuden skriftlige indikationer af en møntmester i Roskilde i 1523 samt af, at sølvet blev leveret til Roskilde. Derimod synes argumentationen for produktion i militærlejren primært at være navnet *lejrskiling*, men det navn kan muligvis forklares ved, at mønterne var produceret til lejren.[68]

Lejrskillingen var en lidt større sølvmønt på omkring 4 g indeholdende omkring 1 g sølv med årstallene 1523 og 1524 (fig. 7.38). Det var måske en dobbeltskilling. Sådanne var der tidligere fremstillet mange af under Frederik 1. som gottorpsk hertug, og lejrskillingerne ligner de dobbeltskillinger meget både i bruttovægt og motiv. Lejrskillingerne har dog markant ringere lødighed. Det var formentlig også en slags hasteudmøntning, der blev produceret til aflønning af lejetropper, som længe havde klaget over betaling i klippinge og andre ringe mønter. Frederik 1.s hær bestod primært af lejetropper, hvilket var normalt på den tid. Det drejede sig for Frederik 1.s vedkommende især om tyske ryttere og landsknægte, dertil kom frisiske bønder, lybske hjælpetropper (ved belejringen) samt adeligt rytteri fra hertugdømmerne. Formentlig var hæren, der belejrede København på over 5.000 mand, da den var størst. Den blev hurtigt nedbragt og tropper hjemsendt, så snart de formodes at kunne undværes. Der var således et betydeligt og hastigt behov for betalingsmidler under belejringen. Dog tyder et meget lavt antal fund – tilsyneladende kun et par mønter – og et lavt antal anvendte stempler (10 forsidestempler) på en begrænset udmøntning. Stempelundersøgelser tyder samtidig på, at det har gået hurtigt, da adskillige forskellige personer har graveret stemplerne, og intet tyder på produktion over ret lang tid.[69]

FIG. 7.38
Lejrskilling og dobbeltskilling
Bemærk ligheden mellem Frederik 1.s lejrskilling (øverst) og hans gottorpske dobbeltskilling fra tiden før kroningen (nederst). Lejrskillingen var givetvis selv tænkt som en dobbeltskilling trods lavere lødighed.

De udbredelsesmæssigt og for menig mand mest betydningsfulde mønter i første halvdel af 1500-tallet var de tidligere omtalte hvide og derefter søslinge fra 1524-1528. Navnet søsling kommer fra det tyske sechsling, som henviser til værdien af seks penninge. Det var med andre ord en ½ skilling, men Frederik 1.s søslinge var ikke gode mønter med en ædelmetalværdi svarende dertil. De var dårlige mønter, men dog langt bedre end de elendige klippinge, som de i første omgang primært blev fremstillet af.

Der er i perioden 2015-2016 registreret hele 46 søslinge fundet i Danmark, hvilket er mange i forhold til deres relative kort produktionstid og i forhold til det samlede antal fund fra ca. 1480-1550 på i alt 148 mønter. Mønterne blev produceret seks forskellige steder, hvilket selvfølgelig hjalp betydeligt i forhold til deres distribution og efterfølgende cirkulationsmæssige udbredelse. Som det vil fremgå nedenfor, er der dog ikke tale om en jævn fordeling af produktionen hverken kronologisk eller kvantitativt på de seks møntsteder: Aalborg, København, Landskrona, Malmø, Ribe og Ronneby. Der blev produceret flest i København og dernæst i Malmø, mens Landskrona og Ronneby i Skåne producerede færrest. Søslingene var ½ skillinge og dermed en værdi, som i langt de fleste transaktioner var nyttig. Deres store udbredelse fremgår af distributionskortet, der kun dækker de 46 søslinge, som er registreret i perioden 2015-2016 (fig. 7.39). Søslingene er ligesom kobbersterlingene og hvidene nået ud til alle dele af riget, men kvantitetsmæssigt dog ikke i samme omfang som de to typer. Både kobbersterlinge og hvide blev formentlig også begge produceret over væsentlig længere tid og i større volumen.

Det er endvidere værd at bemærke, at søslingene fra de enkelte møntsteder geografisk nåede langt ud over deres regionale områder. Der er ikke tale om en begrænset geografisk udbredelse. Det er mønter, der bruges, spredes, blandes og tabes. På 12 af de 46 søslinge er produktionsstedet ikke registreret, mens 17 er fremstillet i København, 10 i Malmø, tre i Aalborg, to i Ribe, en i Landskrona og en i Ronneby. Mindst 20 af de 46 søslinge er fundet i Jylland, men produceret i København, Landskrona eller Malmø. Én af de tre mønter fra møntstedet i Aalborg er fundet på Lolland.

Søslingene var ikke fuldlødige gode mønter, og de forekommer kun i 10 skattefund med i alt 275 eksemplarer, hvoraf de 180[70] er fra Maglebyskatten og 47 er fra Fårevejle-skatten. Med så få skattefund og eksemplarernes fordeling heri, så er udsagnskraften ikke særlig stor i forhold til den geografiske spredning af søslinge. Men i det mindste støtter og supplerer skattefundene pointeringen af den geografiske spredning, der bygger på enkeltfundene. Ligesom ved kobbersterlingene, hvidene og alle andre mønttyper vil det også for søslingene være ønskværdigt med en større analyse, der inkluderede de titusindvis af enkeltfundne mønter, som desværre endnu kun er analogt registrerede på Nationalmuseet.

SØSLINGE I SKATTEFUND FRA DANMARK
FORDELT EFTER PRODUKTIONS- OG FUNDSTED[71] **TABEL 7.6**

	RIBE	AALBORG	KØBENHAVN	MALMØ	LANDSKRONA	RONNEBY	TOTAL
Sønderjylland	1		7	6		2	16
Nørrejylland	3		11	6			20
Øerne	12	2	15	27	1	2	59
Total	16	2	33	39			95

Fra det nuværende Danmark, Magleby-skatten undtaget.

SØSLINGE I MAGLEBY-SKATTEN, FUNDET PÅ MØN 2012
FORDELT EFTER PRODUKTIONSSTED[72] **TABEL 7.7**

	RIBE	AALBORG	KØBENHAVN	MALMØ	LANDSKRONA	RONNEBY	TOTAL
Magleby	28	14	73	52	5	8	180

FIG. 7.39
Enkeltfundne søslinge
Fordelingen af de 46 enkeltfundne søslinge registreret i perioden 2015-2016. Tallene angiver, hvor mange enkeltfund, der er gjort inden for det lille område, som prikken repræsenterer.

Skattefundene viser ligesom enkeltfundene (tabel 7.6 og 7.7) den stærke tilstedeværelse af søslingene fra København og Malmø over hele riget samt at f.eks. mønter fra Ronneby i Blekinge også nåede frem til Sønderjylland og at de jyske møntsteders produktion bestemt også var til stede øst for Storebælt. Det tyder på betydelig cirkulation og dermed opblanding af mønterne, der som nævnt blev produceret på under fem år. Der er i 2010 publiceret et omfattende stempelstudie[73], der identificerede 161 forsidestempler og 132 bagsidestempler, men det inddrog desværre ikke de hundredevis eller måske endda tusindvis af detektorfundne søslinge. Et studie af de enkeltfundne søslinge i geografisk og socialt perspektiv med inddragelse af stempelstudierne og den deraf følgende viden om typologi, kronologi m.v. vil for alvor kunne bringe forskningen videre i forhold til senmiddelalderens distribution, omløb og brug af mønter.

For ommøntningen af klippingene og søslingenes udbredelse var det fordelagtigt, at de blev produceret på seks forskellige møntsteder i riget (fig. 7.40). Det store antal møntsteder, der producerede søslinge, var usædvanligt og skyldes imidlertid kun delvist en form for planlægning i forhold til møntomløbet m.v. Den anden halvdel af forklaringen var udviklingen i konflikten mellem Frederik 1. og Christian 2. Udmøntningen starter tidligt i 1524, det vil sige før Frederik 1. krones som konge den 7. august samme år.

FIG. 7.40

FREDERIK 1.S SØSLINGE

Forsiderne af mønterne bærer det oldenborgske våben, mens bagsiderne er præget med det danske våben. Ingen af de her afbildede søslinge er af ELECTUS-typen, men bærer alle indskriften REX på forsiden. De seks mønter stammer fra de seks forskellige møntsteder, hvor søslingene produceredes i årene 1524-1528. De enkelte møntsteder fremgår af bagsideindskrifterne.

AALBORG

15[2]5

KØBENHAVN

1524

LANDSKRONA

1524

MALMØ

1524

RIBE

1526

RONNEBY

1525

Mønterne fra den periode har derfor ikke kongetitlen REX, men derimod titlen for den udvalgte konge ELECTUS i omskriften. Mønter med ELECTUS-titlen er udelukkende produceret i Aalborg, Landskrona og Ribe, som er de første af de seks møntsteder til at producere søslinge. Det første sted var formentlig Ribe, som også havde lang historie som møntsted. Frederik 1. havde god støtte i Ribe, og byens møntsted lå også tættere end de andre på hans hertugdømme.

Det varede dog næppe længe, før også Aalborg og Landskrona kom i drift. Det var også steder med opbakning til Frederik 1. og/eller modstand mod Christian 2. Aalborg havde også været møntsted flere gange tidligere f.eks. under kong Hans, hvorimod der ikke tidligere var produceret mønter i Landskrona. De to møntsteder var dog ikke hastige idéer fra starten af 1524, men på sin vis forberedte eller i hvert fald omtalt allerede i 1523. For i Odense 1523 på herreddagen, der var et årligt møde mellem konge og rigsråd, lød det oversat til nudansk: "Ligeledes synes det at være tilrådeligt, at der snarest skal komme en møntmester til hver landsdel, således at der igen kan komme mønt blandt menigmand".[74] I august 1523, hvor opgøret med klippingene og lanceringen af møntreformen blev sat i værk, lovede Frederik 1. i et brev, at "have vi nu forskrevet til Tyskland efter en god Myntmester som skal med allerførste komme til vor Kiøbsteder Aalborg, Landskrone, og them som Klippinge have, skal føre dem ind paa Mynten".[75]

Både Aalborg og Landskrona var aktive i 1524-1525, mens Ribe fortsatte ind i 1526. Landskrona og formentlig også Aalborg og Ribe blev nedlagt som møntsteder efterhånden som København og Malmø kom i betydelig drift som møntsteder, samt at de var blevet rimelig sikre og stabile byer for Frederik 1.s kongemagt. De to store byer havde været belejret og som de sidste betydelige Christian 2.-bastioner overgav de sig i januar 1524. Søslingeproduktionen startede i Malmø og København på et tidspunkt i 1524 efter Frederik 1.s kroning i august. Det store møntsted i Malmø fortsatte søslingeproduktionen frem til 1528, men de fleste mønter blev ligesom på de andre møntsteder produceret i 1524-1525. Det er uklart, hvor længe København fortsatte søslingeproduktion, men det kan næppe kun have begrænset sig til 1524, selvom alle søslinge fra København bærer dette årstal. Der er allerflest stempler fra København, samtidig med, at det efter Ronneby formentlig er det seneste møntsted til at starte produktionen op.[76] Det hænger ikke godt sammen, og formentlig er der i 1525 og måske også senere producerede antedaterede søslinge i København.

Ronneby som møntsted er en særlig historie. Det skyldes Søren Norby, der oprindeligt var lensmand på Gotland under Christian 2. og en betydelig søofficer både under Hans og Christian 2. Der var ikke ro i riget efter Frederik 1.s erobring af København og Malmø og heller ikke efter hans kroning. Oprør ulmede i Jylland og Skåne. Søren Norby gjorde i 1525 et forsøg på at få genindsat Christian 2. som konge. Søren Norby gjorde landgang i Blekinge, og det lykkedes ham at få etableret et egentlig oprør, der var støttet af måske 8.000 mand. Derved blev det meste af områderne øst for Øresund erobret – væsentlige fæstninger undtaget – og i Lund udråbte Søren Norby Christian 2. til dansk konge. Søren Norbys hær var en større, uerfaren bondehær, som derefter påbegyndte belejring af Helsingborg. Nogenlunde samtidig ankom Frederik 1.s kendte hærfører Johan Rantzau til Skåne med en hær bestående af 400 rytter, 900 landsknægte og artilleri. Den hær blev forstærket af svenske styrker og danske adelstropper, for hverken den svenske konge, den resterende svenske adel eller store dele af den danske adel ønskede Christian 2. tilbage. I foråret 1525 var der nær Lund to større og ganske blodige slag, hvor den erfarne hær under garvet ledelse knuste bondehæren, hvis tab var omkring 3.000 mand. I det hele taget gik det hårdt ud over de oprørske bønder med efterfølgende halshugninger, bøder og andre repressalier. Søren Norby klarede sig umiddelbart bedre, da han efter kapitulation i Landskrona ikke straks blev halshugget, men derimod fik etableret en ordning, der sikrede ham livet og en ny stilling.

Han afstod Gotland til Frederik 1. og fik til gengæld nye len i Blekinge. Derfra fortsatte han med at spille en rolle til fordel for Christian 2. Han havde en lille flåde, som blev brugt til kapring af danske, svenske og lybske skibe. Det førte til et nyt forenet angreb på hans virksomhed i 1526, hvor styrker fra Danmark, Sverige og hansestæderne tilintetgjorde hans flåde. Søren Norby blev derefter udvist fra riget. Inden han nåede frem til Christian 2., der var i eksil i Nederlandene, var Søren Norby blandt andet forbi Moskva for at få støtte til Christian 2.s sag. Det lykkedes ikke, og da det sidst i 1520'erne ikke var muligt for Christian 2. at gøre et tilbagekomstforsøg, gik Søren Norby i tjeneste hos den senere tysk-romerske kejser Karl 5. Derigennem kom Søren Norby til at deltage i belejringen af Firenze i 1530, hvor han døde samme år.[77]

I den korte periode, hvor Søren Norby var lensmand i Blekinge og drev kapervirksomhed, stod han også bag søslingeproduktion i Ronneby. Det stoppede, da han blev fordrevet, og mønten i Malmø var godt i gang og under Frederik 1.s kontrol. Det bemærkelsesværdige ved udmøntningen i Ronneby, som er den eneste nogensinde i denne vigtige by i Blekinge, er omskrifterne på søslingene. Efter nederlaget ved Lund samt studehandlen med Gotland og len i Blekinge havde Frederik 1. magten, og mønterne har på forsiden også indskrift for Frederik 1. som konge af Danmark. Men øverst på bagsiden, hvis omskrift fortæller, at mønten er fremstillet i Ronneby, findes på de fleste Ronnebymønter Søren Norbys eget våbenskjold (se fig. 7.41). Det er på sin vis det yngste eksempel i Danmarkshistorien på en reel udmøntning, der ikke udelukkende er forsynet med kongens eller andre royal personers navne eller våben. Søren Norby var en enerådig mand, der også på Gotland havde stået bag usædvanlig møntproduktion. Søslingene fra Ronneby er sammen med dem fra Landskrona de sjældneste søslinge i nutiden, og omfanget af produktionen har nok været mindst i de to byer. Ronnebysøslingene er ubestridt de dårligst producerede søslinge. De er fremstillingsteknisk på et lavere niveau end de øvrige søslinge. Om det også gælder deres ædelmetalindhold vides endnu ikke. Der er ikke foretaget tilstrækkelige metalundersøgelser til at belyse det spørgsmål. Det er ingenlunde utænkeligt, at Søren Norbys søslinge generelt indeholder mindre ædelmetal end andre søslinge. At producere ringere mønt i Frederik 1.s navn ville passe udmærket ind i Søren Norbys kamp for Christian 2. På den anden side bar mønterne jo samtidig hans eget våbenskjold, så måske var mønterne gode nok. Der findes i øvrigt Ronnebysøslinge, der ikke har Søren Norbys våbenskjold i omskriften, men derimod en krone, som jo er et konge-/fyrstesymbol. Der kendes kun seks af disse mønter med krone i dag, og de repræsenterer blot tre bagsidestempler og to forsidestempler – altså en ganske begrænset udmøntning.

Ronnebysøslingene med krone må være de sidste mønter fra Ronneby, og de blev nok produceret efter Søren Norby mistede magten og derfor for rigets egentlig møntherre Frederik 1.[78]

FIG. 7.41
Søren Norbys skilling
Skilling præget for Søren Norby i Landskrona 1525, da han virkede som hærfører i Skåne. Da byen måtte overgive sig til Johan Rantzaus tropper, fortsatte Norby kampen fra Blekinge, hvor han lod søslinge præge i Ronneby.

FIG. 7.42
4 eller 8 skiling?
To af Frederik 1.s formodede 4-skillinge fra ca. 1532 slået i henholdsvis Malmø og København. Begge eksemplarer stammer fra Magleby-skatten.

Søslingene var sammen med hvide de dominerende cirkulationsmønter fra midten af 1520'erne, men som nævnt blev der under Frederik 1. produceret mange forskellige mønter inklusiv nogle guldmønter og store sølvmønter. Der var også adskillige typer af sølvmønter f.eks. hvide og skillinger, som dog ikke blev fremstillet i særlig stort omfang under Frederik 1. Derfor fik de heller ikke synderlig betydning for cirkulationen. Frederik 1.s skillinger optræder dog sammen med enkelte andre typer i meget få eksemplarer i skattefund. Det vil primært sige i Magleby-skatten, der er det eneste kendte større danske skattefund med mange mønter fra Frederik 1.s tid. Udover søslingene var der faktisk kun en mønttype, der blev fremstillet i større omfang. Det var i forhold til tidligere en relativt stor sølvmønt, der blev produceret i Malmø (uden årstalsangivelse) og København (med årstallet 1532) i anden halvdel af Frederik 1.s tid (fig. 7.42). Mønten er formentlig en 4 skilling. Den er ret ualmindelig som enkeltfund, men samtidig den eneste Frederik 1. mønttype ud over de mange søslinge, der er registreret som fund i perioden 2015-2016. Det drejer sig imidlertid kun om to mønter, der begge er fundet ved Hald Hovedgård, som ligger nær Viborg. Der kan være tale om et mindre skattefund. Der er næppe tale om almindelige enkelttab eller enkeltfund, når der er tale om to eksemplarer, og mønttypen er sjælden som fund. Desuden er den overordnede fundkontekst ikke en tilfældig rural detektorplads, men et militært og administrativt center. Som angivet er enkeltfundne eksemplarer af mønttypen ganske sjældne. Mønttypen optræder imidlertid med hele 48 eksemplarer fra København og 81 fra Malmø blandt Magleby-skattens 679 mønter. Foreløbige stempelstudier af udmøntningerne tæller samlet mindst 40 forsidestempler og tilsyneladende mere end dobbelt så mange bagsidestempler. Det er en betydelig produktion af større mønter, som imidlertid ikke via enkeltfund kan vises at have haft udbredelse i den almindelige cirkulation.

Vi ved ikke præcist, hvornår den malmøske udgave af mønten er produceret, men formentlig er de nogenlunde samtidige med de københavnske, der er forsynet med årstallet 1532. Anledningen til denne nye store udmøntning af større sølvmønter må være Christian 2.s tilbagekomst. Han landede i november 1531 i Hesnes havn nær Grimstad i Norge med op mod 5.000 mand og blev i januar 1532 hyldet som konge. En betydelig flåde på 25 danske og lybske skibe blev i maj 1532 sendt til Norge som modangreb. Kampene blev korte i Norge, og Christian 2. gik i juli 1532 under lovning om frit lejde med til at blive ført til København med henblik på forhandlinger. Det frie lejde blev imidlertid hurtigt brudt, og Christian 2. blev sejlet til og sat i forvaring på Sønderborg Slot. De af Frederik 1. hvervede soldater skulle som så ofte før have betaling i mønt, og de cirkulerende hvide og søslinge var næppe tilstrækkelige. Der måtte ny møntproduktion til af lidt større og bedre mønter, og det var 4 skillingerne – uden dog at være decideret gode mønter i forhold til tidens møntordninger. Til den hastige finansiering af modangrebet blev der udskrevet ekstraskatter og mange kirker mistede deres sølvtøj (fig. 7.44): "Paa en Forsamling i København vedtog Rigsraadet den 18. December 1531, at Kongens Fogder og Embedsmænd skulde annamme 'det allermeste Sølv som stander til fangenedes af alle Sognekirker', idet dog hver Kirke maatte beholde en Kalk, en Disk og en lille Sølvbuddike, hvori Sakramentet kunde bæres til de syge. Det indsamlede Sølv skulde indsendes til Mønten og 'bruges her i Riget til Rigens Nytte og Behov og ingensteds forsendes ud af Riget'. Denne Bestemmelse gjaldt kun Sjælland og Skaane, men en lignende Bestemmelse skulde i Begyndelsen af det kommende Aar træffes i Jylland. […] For at forsøde den bitre Pille, at der af Kirkernes Klenodier skulde slaas Mønt til Lønning af Landsknægte, der skulde forhindre Christiern II i at komme tilbage, udstedte de forsamlede Rigsraader samme Dag (18. Dec. 1531) et aabent Brev til Almuen i Sjælland og Skaane, i hvilket de søgte at fremstille Christiern II som Almuens værste Fjende.

HVIDE OG SKILLINGER FRA GOTLAND FIG. 7.43

SKILLING FRA SØREN NORBY

MED NORBYS OG DET DANSKE VÅBEN, 1525

Mønten er gengivet 2:1 i forhold til de andre mønter her på siden.

Under kong Hans og Christian 1.-2. bestod møntproduktionen på Gotland udelukkende af hvide. Sådan var det også under Frederik 1. efter han i 1525 overtog øen fra lensmanden Søren Norby.[79] Christian 2.s tro søofficer og lensmand havde fra 1518 Gotland som pantelen, og efter Christian 2.s fald fra magten i 1523-1524 opretholdt han sin magt over Gotland frem til han afstod øen i 1525. Visby var i store dele af 1524 belejret af en svensk hær, og i store dele af 1525 var byen belejret af Lübeck, der også endte med at besidde den kort. Som omtalt blev Bornholm bortforpagtet i 50 år til Lübeck af Frederik 1. som bytte for magten over Gotland.[80]

Søren Norby lod ca. 1523-1525 i Visby fremstille hvide og skillinger. På bagsiden af de ældste mønter var Gotlands lam med fane, mens de yngste har det kronede danske rigsvåben. Således blev øens og lenets tilknytning til det danske rige understreget på de yngste – og det var nok væsentligt, for Gotland var fortsat en økonomisk set meget lukrativ ø at besidde.

På forsiden havde mønterne Søren Norbys våbenskjold og navn SEVERIN NORBI i omskriften. Våbenskjoldet vender tilsyneladende forkert på alle hans mønter. Det er spejlvendt. En spejlvending er en typisk stempelskærerfejl, som kendes fra vistnok alle perioder af mønthistorien. Eksempelvis er en del norske 50 øre fra 2011 fremstillet med spejlvendte 1-taller. Ved Søren Norbys mønter er det imidlertid en gennemgående fejl, hvis der er tale om en fejl – og ikke en bevidst ændring.

Søren Norbys store våbenskjold og navn på mønterne er et uhyre usædvanligt fænomen så sent i mønthistorien. Det er uklart præcist, hvornår de første mønter af den type er produceret, men formentlig var det inden den svenske belejring startede i maj 1524. Det usædvanlige træk kan således ikke tilskrives belejringssituationen, og mønterne kan ikke blot anses som nød- eller belejringsmønter, selvom en del af dem muligvis er produceret, mens Visby var belejret.

HVID FRA KONG HANS

MED KRONE OG KORS PÅ SKJOLD, U. ÅR (1483-1513)

HVID FRA KONG HANS

MED LILJEBUSK OG GUDS LAM, U. ÅR (1483-1513)

SKILLING FRA SØREN NORBY

MED NORBYS VÅBEN OG GUDS LAM, U. ÅR (1523-1525)

HVID FRA SØREN NORBY

MED VÅBEN OG GUDS LAM, U. ÅR (1523-1525)

HVID FRA FREDERIK 1.

MED VÅBEN OG GUDS LAM, U. ÅR (1525-1533)

SKILLING FRA CHRISTIAN 3.

MED GUDS LAM OG DET OLDENBORGSKE VÅBEN, 1536

"Endvidere foreligger Udkast til et Kongebrev til Lensmanden paa Stegehus, Anders Bille, at Kirkesølvet 'skulle thet siiden lade førre paa mynten och lade thet mynte tiil thenne Krigs vpphollelse [...] och skulle kirkeværger siiden anamme samme søllf och met thet fyrste, nor thenom aff forne [...] tiilsigis, føre thet til vor stad Köpnehagen."[81]

De inddrevne midler blev blandt andet brugt til udmøntning, og der blev fra sent i 1531 til måske i midten af 1532 produceret mønter svarende til 96.518 mark af møntmester Jørgen Dreves i København og 131.078 mark af Jørgen Kock i Malmø. Det var meget store summer, og det var formentlig primært i de formodede 4 skillinger (=¼ mark), hvortil der som nævnt også var anvendt mange stempler.[82]

Christian 2.s korte tid i Norge i årene 1531-1532 satte også møntmæssige spor , for hans lejetropper skulle, ligesom Frederik 1.s, have løn i mønt. De kunne ikke blot tage, hvad de manglede eller ville fra lokalbefolkningen i Norge, som det for Christian 2. handlede om at få på sin side. Oslo indtog Christian 2. let, men først efter 14 dage blev der indgået våbentilstand med slotsherre Mogens Gyldenstjerne, der holdt stand på den stærke Akershus fæstning. Christian 2. fik den 24. november lov til at låne møntredskaber og en møntmester fra Akershus, og der blev så præget sølvklippinge svarende til formentlig søsling, skilling, mark og 2 mark for Christian 2. i Norge (fig. 7.45). De mønter er sjældne nu, og den hastige produktion af disse militære nødmønter har næppe været stor. Samtidig var der tale om mønter med betydeligt sølvindhold, hvorfor mange nok hurtigt igen blev ommøntet efter Christian 2. forlod Norge. Der er desuden tale om en relativ kort produktionsperiode, og mangel på ædelmetal til udmøntning har formentlig været en betydelig udfordring. Der blev forsøgt at skaffe sølvforsendelser fra forskellige steder, og det lykkedes blandt andet at få et ganske stort parti fra Trondhjem. Meget norsk kirkesølv blev krævet afleveret og brugt til møntproduktionen (fig. 7.44). Selvom det ikke kan bevises, så er det muligt, at en af de genstande, der gik i smeltediglerne under Christian 2.s tid i Norge, var Skt. Hallvardsskrinet. Et skrin (kiste) for Oslo Domkirkes helgen, der er omtalt tidligere i middelalderen, men tilsyneladende ikke senere end i 1532, hvor det står klart, at skrinets sølv var blevet proberet, altså lødighedstestet, på Akershus. Det havde tilsyneladende nogenlunde samme høje lødighed, som nogle af de udmøntede klippinge.[83]

FIG. 7.45
Christian 2.s norske mønter 1531-1532
Disse hastigt producerede klippinge havde en høj lødighed og bestod givetvis af omsmeltet kirkesølv. Her ses afbildet en søsling (øverst) og en mark (nederst).

FIG. 7.44
Kirkesølv
Betegnelsen kirkesølv dækker over de sølvgenstande, som i kirkerne anvendtes i forbindelse med gudstjenesten. Her er afbildet en disk og en alterkalk, som blev anvendt til henholdsvis brødet og vinen ved nadveren. Netop disse to genstande fik kirkerne lov at beholde i 1531, eftersom de var af så central betydning for liturgien.

FAKTA

HUSUMDALEREN – NORDENS FØRSTE EGENTLIGE PORTRÆTMØNT

Før Frederik 1. blev konge af Danmark stod han som hertug af Gottorp blandt andet bag møntproduktion i Husum i Slesvig. I 1522 blev der fremstillet en daler med et vellignende portræt af Frederik. Det var Nordens første mønt med portrætlighed, og den siden legendariske og rimeligt sjældne mønt kaldes normalt for *Husumdaleren*.

De store dalermønter, der så dagens lys mange steder på denne tid, gav god plads og dermed mulighed for møntherrers selviscenesættelse både motiv- og indskriftmæssigt. På Husumdaleren ser vi en alvorlig mine på Frederik, der bærer en ganske stramtsiddende hue og en pladerustning. Han fremstilles som en magtfuld senmiddelalderlig fyrste. På bagsiden ses hans hertugelige våbenskjold med Norges løve, Slesvigs to løver, Holstens nældeblad, Stormarns svane og på det lille skjold i midten Oldenborgs to bjælker.

I 1500-tallet fik flere danske konger produceret portrætmønter, og portrætmønt må siges at være en fast ingrediens i det eftermiddelalderlige møntvæsen. Et smukt eksempel derpå er en daler, der kom i 1572 præcis 50 år efter Husumdaleren. Det var kort efter Den Nordiske Syvårskrig 1563-1570, og Frederik 2. fremstår på den som en stærk europæisk renæssancefyrste.[84]

FIG. 7.46
Frederik 1.s portræt på et senere kobberstik samt på Husumdaleren fra 1522.

FIG. 7.47
Frederik 2.s portræt på et senere kobberstik samt på den omtalte daler fra 1572.

FIG. 7.48
"Danmarks riges råd"
Rigsrådet stod bag udmøntningerne i interregnummet 1533-1534, ligesom det havde været tilfældet i flere omgange i 1400-tallet. Denne gang drejede det sig om udmøntningen af en 2 skilling med årstallet 1533, der blev fremstillet i Malmø. Der kendes kun få varianter og mønten er ret ualmindelig. Intet tyder på nogen større produktion af den mønt, der på forsiden har omskriften SENATVS REGNI DANIE.

Grevens Fejde – mange udmøntninger og ustabile forhold

Grevens Fejde fra 1534-1536 er den militære konflikt, som afslutter middelalderen og medfører reformationen. Den bød på kampe mange steder i landet, og der var adskillige udenlandske aktører involveret. Derfor er den også mønthistorisk interessant og kompliceret med mange forskellige udmøntninger, som sammen med udmøntningerne i anden halvdel af 1530'erne blev sidste del af en lang periode med ustabile og kaotiske mønttilstande.

I denne gennemgang er der efter omtale af fejdens politiske og militære udvikling først fokus på Christian 2. og hans støtter og derefter på Christian 3. Da Christian 3. vandt krigen og kronen, er det fortsættelsen af hans udmøntninger, der kom til at kendetegne tiden frem til og under selve reformen i 1541.

Efter Frederik 1.s død i april 1533 var der ikke flertal i rigsrådet for at vælge Frederik 1.s søn Christian (3.) til ny dansk konge. Christian bakkede ligesom sin far op om den lutherske kristendom, og han efterfulgte sin far som hertug i Slesvig-Holsten. Rigsrådet bestod af ca. 50 adelsmænd, og det regerede derefter landet frem til juni-juli 1534 (fig. 7.48).

Grevens Fejde brød ud sent i juni 1534, da grev Christoffer af Oldenborg fra en lybsk flåde gik i land ved Skovshoved nord for København. Grev Christoffer har givet navn til krigen. Han var barnebarn (sønnesøn) af Christian 1., og han gjorde landgang i Christian 2.s navn. Han repræsenterede og kæmpede for Christian 2. som dansk konge, og han var del af en større koalition, der inkluderede den store hansestad Lübeck, som ønskede at øge sin magt i Norden, samt (byrådene) i de vigtige byer København og Malmø. Skipper Clement, der også i 1525 havde gjort oprør mod Frederik 1. og støttet Christian 2., kom også på banen igen og ledede i 1534 et betydeligt bondeoprør i Jylland mod Christian 3. Siden meldte hertug Albrecht 7. af Mecklenburg sig også som støtte til Christian 2.

Christian 3.s støtter og styrker var hans hertugdømme, store dele af rigets adel samt også den svenske konge Gustav Vasa og den svenske adel, der ikke havde glemt Christian 2. og Det Stockholmske Blodbad i 1520. Christian 3. fik også støtte fra sin svoger hertug Albrecht af Preussen.

Grev Christoffer fik efter landgangen ved Skovshoved hurtigt underlagt sig Sjælland og Skåne med København og Malmø. Nogenlunde samtidigt lykkedes det at samle en del af den jyske adel og udråbe Christian 3. til dansk konge ved et møde i Ry Kirke, nordvest for Skanderborg. Derefter opstod der hårde kampe vest for Storebælt. Det væsentligste var oprøret ledet af Skipper Clement, der med en bondehær af især vendelboer erobrede Aalborg og besejrede den jyske adel i et slag ved Svenstrup i oktober 1534. Oprøret bredte sig derefter i store dele af Nørrejylland og mange herregårde blev afbrændt. Først i november 1534 kom Christian 3. for alvor på banen i Danmark, for da havde han fået sluttet fred mellem sit hertugdømme og Lübeck. Johan Rantzau var igen feltherre mod Christian 2.s kongemagt og et regulært felttog mod nord blev indledt. De professionelle tropper under Rantzaus ledelse nåede Aalborg i december og knuste bondeoprøret i et voldsomt angreb med efterfølgende plyndringer, der samlet formentlig kostede mere end 2.000 menneskeliv. Skipper Clement blev såret og få dage senere taget til fange. Han og andre oprørsledere blev i 1536 dømt til døden og henrettet.

Bondeoprøret i Jylland blev ikke rigtig understøttet af grev Christoffer, som øst for Øresund var kommet i krig med Gustav Vasa. Gustav Vasas tropper vandt i 1534-1535 sammen med den skånske adel frem i både Halland og Skåne til støtte for Christian 3. I starten af 1535 var det primært Malmø, Landskrona og Varberg, der øst for Øresund endnu var under grev Christoffers kontrol. I lyset af krigens udvikling til fordel for Christian 3., valgte Lübeck også at alliere sig med hertug Albrecht 7. af Mecklenburg, der også gik ind i krigen med tropper. Muligvis håbede Albrecht på selv at få fingre i den danske krone – han var gift med en niece af Christian 2.

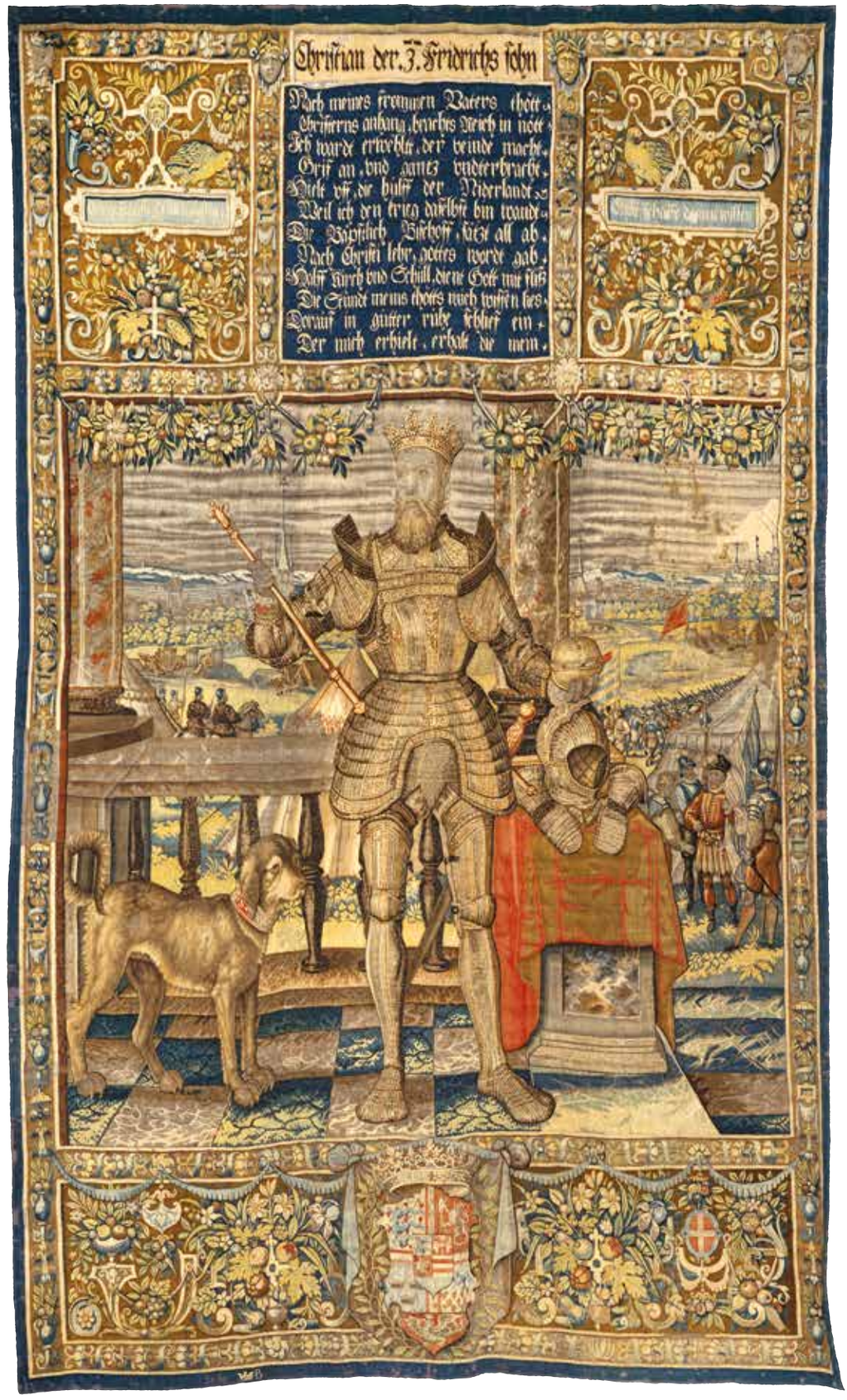

FIG. 7.49
Christian 3. belejrer København
På de såkaldte Kronborgtapeter, som Frederik 2. fik fremstillet i 1580'erne, afbildes kongens fader, Christian 3., med rigsregalierne og iklædt pragtrustning foran det belejrede København. Byens erobring var en af de mest skelsættende begivenheder i Christian 3.s regering, idet den resulterede i, at han endegyldigt blev enekonge af Danmark, samt at vejen dermed var banet for indførelsen af reformationen.

I marts 1535 blev Christian 3. hyldet som konge på Viborg Landsting, og hans hær med Johan Rantzau i spidsen bevægede sig mod København og slog blandt andet en del af Albrecht 7.s tropper i et slag ved Øksnebjerg nær Assens på Sydøstfyn den 11. juni 1535. Fra juli 1535 var København belejret, mens Malmø havde overgivet sig i foråret 1535, så der stort set kun var København (og Varberg) tilbage. København var indesluttet på land- og vandsiden, men forbindelsen til det ubesatte Amager var intakt, hvorfor nogle forsyninger ad den vej kunne komme ind til byen. Selvom Lübeck i februar 1536 sluttede fred og anerkendte Christian 3., så holdt København belejringen ud i et helt år, indtil slutningen af juli 1536 (fig. 7.49). Grev Christoffer og Albrecht 7. fik lov at tage hjem, men Christian 3. benyttede lejligheden til at fængsle de katolske biskopper og derefter gennemføre reformationen. Det forøgede den danske kongemagts magtbasis ganske voldsomt ved overtagelse af meget gejstligt gods og magt. Kongeslægten overgik nu i langt højere grad end tidligere de enkelte adelsslægters magt og rigdomme. Det var en ny tid. Middelalderen var forbi.

Krigsmønter

Selvom der under krigen blev produceret større mængder og forskellige mønttyper, så er krigsmønterne ikke så almindelige som fund. Mange blev hurtigt indsmeltet. Der er fra registreringen i perioden 2015-2016 kun én virkelig krigsmønt fra Grevens Fejde, nemlig en 4 skilling 1535 fra Aarhus (fig. 7.50). I registreringen er der også tre 1 skillinger fra 1536 og fem 2 skillinger fra 1536, men det er mønter produceret fra 1536 og frem. De er antedaterede, og de hører ikke rigtig til krigsudmøntningerne. De hører til det inflationsplagede møntvæsen med et ret broget omløb, der karakteriserede tiden frem til reformen i 1541. Til gengæld er fundmønternes antal – otte rimelige sølvmønter produceret over måske 2-5 år – et betydeligt antal fund i forhold til mange andre af tidens mønttyper. Christian 3. stod for en stor møntproduktion i 1530'erne.

I Malmø og København blev der udmøntet af Christian 2.s støtter (fig. 7.51). Der blev i 1534-1535 produceret nogle store 2 mark klippinge, der nu er meget sjældne. De relativt få hvide, som blev produceret, ses heller ikke ofte, mens der eksisterer en del 4 skillinger. Der blev produceret to slags 4 skillinger, hvor den ene som indskrift har Christian 2.s titel, mens den anden både har Christian 2.s og Christoffer af Oldenburgs titel. Det er de mest udbredte mønter fra Christian 2.s parti, og især 4 skillingen med begge titler kendes der adskillige varianter af. Den ses også med jævne mellemrum som detektorfund i Danmark, og udmøntningen må have haft et nævneværdigt omfang. Det er til gengæld næppe tilfældet, når det gælder den samtidige udmøntning af gylden, hvoraf der kun kendes to eksemplarer i dag. De er begge på Nationalmuseet og består af en unik gylden og en unik dobbeltgylden, der også har begge fyrstetitler.

Hertug Albrecht 7. af Mecklenburg iværksatte også møntproduktion til krigsførelsen (fig. 7.52), og den støttede indskriftsmæssigt endnu tydeligere Christian 2., der som nævnt efter landgangen i Norge 1531 endte i fangenskab på Sønderborg Slot 1532. Der er tale om to udmøntninger. Den første var en 4 skilling, som blev produceret 1535 i Güstrow i Mecklenburg. Der kendes mange varianter af den, og udmøntningen af denne (og måske også af en ukendt 8 skilling) synes at have omfattet ca. 433 kg sølv, hvoraf ca. 122 kg var rent sølv. Det var bestemt en større mængde, da sådan en 4 skilling formentlig indeholder omkring 1 g rent sølv. På forsiden har den Christian (2.)'s titel som regent over Danmark, Norge og Sverige, mens bagsiden lyder IMMERITI CARCERIS APVD HOLSATAS 3, der kan oversættes til: "3. år af det ufortjente fangenskab hos holstenerne". 4 skillingen skulle bruges til Albrecht 7.s felttog, men de var ikke tilstrækkelige, og Albrecht 7. fik også iværksat en møntproduktion i København under belejringen. Den anden udmøntning var imidlertid nok mere en særudmøntning end en typisk hastig udmøntning til lejetropper m.v. Der var tale om en ganske beskeden udmøntning, hvoraf kun ganske få eksemplarer kendes i nutiden.

FIG. 7.50

CHRISTIAN 3.
MØNTER FRA AARHUS

Christian 3. oprettede efter erobringen af Jylland et større møntsted i Aarhus, og her prægedes under møntmester Reynold Junge en større mængde klippinge. Siden benyttedes møntstedet bl.a. til at omsmelte mange af de samme krigsmønter til runde skillinge.

2 MARK KLIPPING

1535

8 SKILLING KLIPPING

1535

4 SKILLING KLIPPING

1535

RUND 4 SKILLING

1535

ANTEDATERET 2 SKILLING

1536

FIG. 7.51

MØNTER SLÅET AF CHRISTIAN 2.S PARTI

De mønter, som Christian 2.s støtter lod slå ved møntstederne i Malmø og København under Grevens Fejde bestod hovedsagligt af disse fire typer. Almindeligst var de to 4 skillinger, hvoraf den med både Christians og grev Christoffers titel i indskriften var den fremherskende.

2 MARK KLIPPING

1535, MALMØ ELLER KØBENHAVN

HVID

1535, MALMØ

4 SKILLING

1535, MALMØ

4 SKILLING MED CHRISTOFFER AF OLDENBURGS TITEL

1535, MALMØ ELLER KØBENHAVN

Det drejer sig om ½ sølvgylden, der nok blandt andet skulle sendes ud af byen og riget til andre fyrster med henblik på at opnå støtte. Det synes i hvert fald at være tilfældet med guldeksemplarer af mønten. På de ret store mønters forside var der plads til at angive Christian 2. som konge af Danmark, Norge og Sverige og som hertug af Slesvig. Bagsidens omskrift ramte direkte ind i religionskampen og Christian 2.s situation med MANVS DEI ERVET ME IMPII CARCERIS AN^{O} 4, der kan oversættes til: "Guds hånd skal udfri mig i det skændige fangenskabs 4. år".[85]

1

2

FIG. 7.52
Mønter fra Albrecht 7. af Mecklenburg til støtte for Christian 2.
1 4 skilling slået i Güstrow i Mecklenburg, 1535
2 ½ sølvgylden slået i København under byens belejring, 1536

Christian 3.s vigtigste udenlandske støtte producerede også mønter med dansk kongetitel under krigen. Den svenske konge Gustav Vasa stod bag en række forskellige mønter: 1 marker samt 8 og 4 skillinge (fig. 7.54). De blev nok primært produceret i Stockholm i 1535 med Christian 3.s navn og titel. Bagsiden har omskriften MONETA NOVA REGNI DACIE, og den omskrift røber ikke, hvor mønterne er produceret. Det var først i 1918, at den svenske udmøntning i Christian 3.s navn blev påvist ved hjælp af arkivalier og mønternes møntmestermærker. Mønterne skulle under krigen bruges til at betale tyske lejetropper og bådsmænd i Skåne. De folk var hyret af den svenske konge til at kæmpe på Gustav Vasas og Christian 3.s side i krigen, og de ville have betaling i dansk mønt. Der kendes i dag omkring 50 af disse mønter, og især de største af dem er ganske sjældne. Udmøntningen var imidlertid ikke helt lille. Der blev fremstillet mønter for mindst 27.987 mark. Selvom det næppe har været i særlig stort omfang, så nåede mønterne også til det nuværende Danmark, altså vest for Øresund. For der blev i 1909 fundet en 4 skilling i København (lige uden for voldene), og der var hele ni mønter af en anden type i Magleby-skatten fra Møn. De ni mønter fordoblede antallet af kendte eksemplarer af den type til 18, hvilket har forskningsmæssig betydning, da der f.eks. er tvivl om mønternes nominelle værdi (hidtil betragtet som 4 skillinger (jf. fig. 7.53 og 7.54). Derfor er flere eksemplarer med vægtoplysninger, stempler m.v. særdeles velkomne. Det lykkedes via stempelstudier at sammenkoble de 18 eksemplarer af den formodede 4 skilling med en sjælden type formodet 8 skilling, der også hører til Gustav Vasas udmøntning i Christian 3.s navn (fig. 7.53). Når der er brugt samme stempel mellem typerne, må de typer som regel antages at have haft samme nominelle værdi. Der er ikke foretaget tilstrækkelige metalundersøgelser, men vægtfordelingen tyder på, at begge typer er 8 skillinger. Endnu en forskel mellem middelalderens og det efterreformatoriske møntvæsen er, at der fra 1530-1540'erne begynder at være værdiangivelser på mønterne f.eks. at der står "2 skilling". Sådan var det generelt ikke i middelalderen.[86]

Christian 3.s egen krigsmøntproduktion var større end nogen af de andre, der var involverede i konflikten. Samtidig var hans mønter for så vidt i omløb i resten af årtiet. 1530'erne var ligesom tiden siden ca. 1518 kendetegnet ved en rimelig stor møntproduktion, som uanset kvaliteten af produktionen generelt forøgede møntomløbet. Efter Christian 3. havde underlagt sig Jylland, blev der anlagt et større møntsted i Aarhus, hvor der fra starten af 1535 under møntmester Reynold Junge hastigt blev produceret mange klippinge – altså ikke-runde hurtigt fremstillede typiske krigs- eller nødmønter. De havde simple motiver og forskellige nominaler. Der blev produceret mange klippinge, og selvom ommøntningen hurtigt gik i gang, så nåede adskillige at blive tabt i jorden, og de optræder af og til som detektorfund. Resten af udmøntningerne under Christian 3. var ikke klippinge, men almindelige runde mønter – hvoraf adskillige ikke var for gode i forhold til ædelmetalindholdet. De runde mønter blev produceret fra 1535, og det startede muligvis så snart, der var rigtige 'runde' møntstempler til rådighed. Mange klippinge blev i Aarhus ommøntet til runde 4 skillinger.[87]

Mønterne blev under krigen først og fremmest produceret til at betale for krigsførelsen. Det vil sige til tropper og forsyninger. Derfor flyttede møntstedet så at sige med hæren. Fra august 1535 var møntstedet primært Roskilde, hvor der var en betydelig produktion fra 1535 i form af 2 og 1 marker samt 4 skillinger – der er dog også bevaret en unik 2 skilling. Fra anden halvdel af 1535 og frem blev der især via skatteudskrivning fremskaffet meget store mængder sølv til Christian 3.s brug og hans udmøntninger. Det blev til store udmøntninger både før og efter Københavns kapitulation. I Aarhus, Ribe og København blev der produceret antedateret mønt. En del mønter bærer årstal 1535, men er nok fra 1536 eller endog senere – og rigtig mange mønter bærer som tidligere omtalt årstal 1536 (danefægrænsen), men er produceret fra 1536 til slutningen af 1530'erne. Udmøntningerne i Ribe og Aarhus ophørte formentlig omkring 1538. En stor del af de

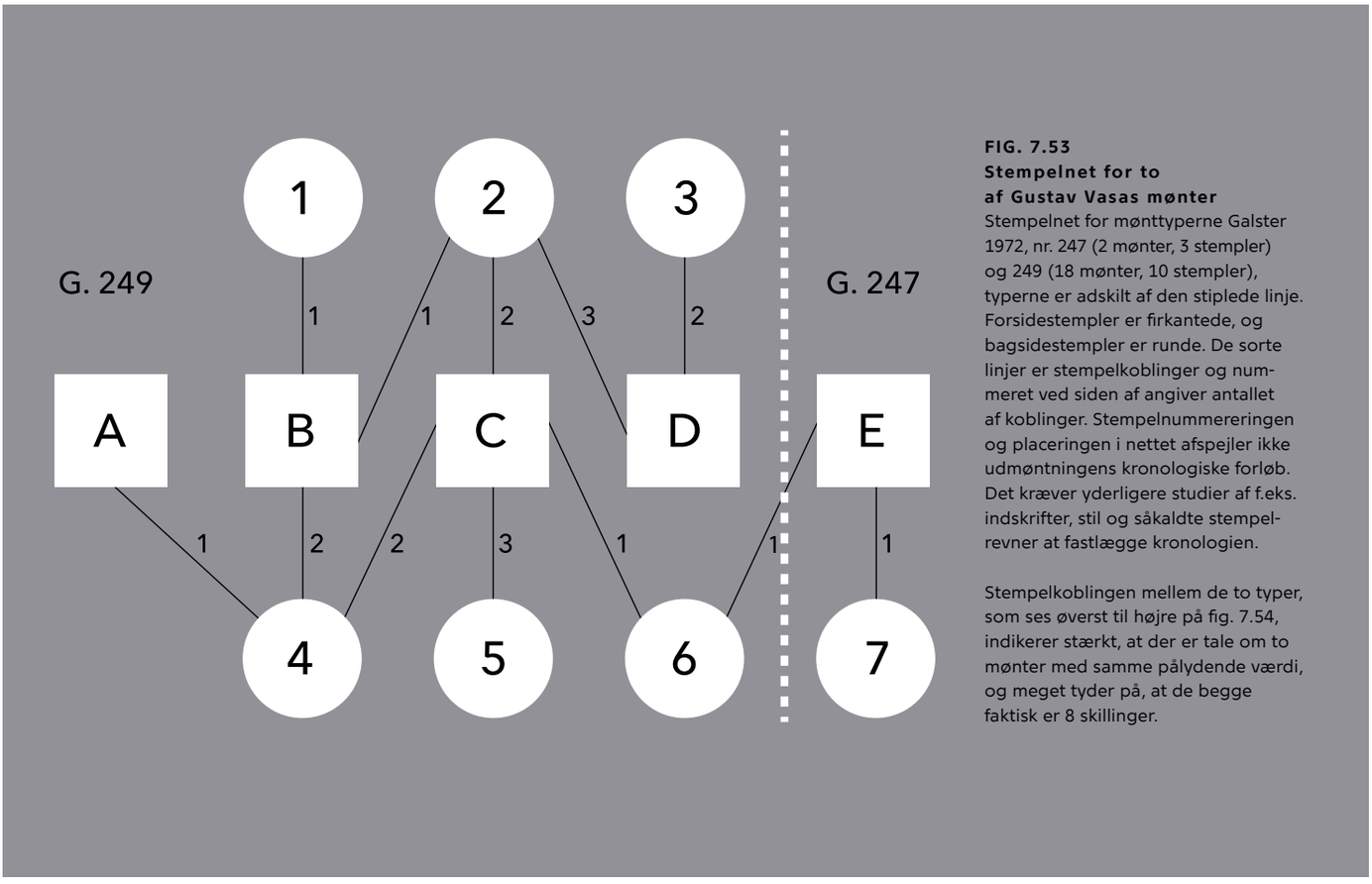

FIG. 7.53
Stempelnet for to af Gustav Vasas mønter
Stempelnet for mønttyperne Galster 1972, nr. 247 (2 mønter, 3 stempler) og 249 (18 mønter, 10 stempler), typerne er adskilt af den stiplede linje. Forsidestempler er firkantede, og bagsidestempler er runde. De sorte linjer er stempelkoblinger og nummeret ved siden af angiver antallet af koblinger. Stempelnummereringen og placeringen i nettet afspejler ikke udmøntningens kronologiske forløb. Det kræver yderligere studier af f.eks. indskrifter, stil og såkaldte stempelrevner at fastlægge kronologien.

Stempelkoblingen mellem de to typer, som ses øverst til højre på fig. 7.54, indikerer stærkt, at der er tale om to mønter med samme pålydende værdi, og meget tyder på, at de begge faktisk er 8 skillinger.

ellers ret betydelige udmøntninger var ikke specielt gode og ved at bruge ældre årstal – krigens årstal – kunne det for så vidt skjules, at der fortsat blev produceret 'for' ringe mønt. Udmøntningerne fra sidst i krigen og frem bestod især af 4, 2 og 1 skillinger – og der kom virkelig mange i omløb. Det viser regnskabstallene, og det bekræftes af enkeltfundene, som også indikerer deres betydelige cirkulation. Selvom der er tale om meget små tal, så er alle otte danske mønter med årstal 1536, der er registreret i perioden 2015-2016, fundet i Jylland (primært på kendte detektorpladser i nærheden af Limfjorden), men de fleste er produceret i København.[88]

Selvom udmøntningerne efter krigen var regulære med hensyn til mønternes pålydende værdi, så var der tale om en fortsættelse af mønter af samme lave standard som under krigen helt indtil 1540. Christian 3. havde 1536 lovet at forbedre mønten, men det skete ikke, og den fortsatte produktion af dårlig mønt blev skjult ved at antedatere mønter. Altså forsyne dem med de forældede årstal 1535-1536. De nye dårlige mønter havde omløb sammen med megen ældre, forskellig og efterhånden ret slidt eller mindre god mønt. Der var betydelig inflation og møntvæsenet trængte til sanering. Det var ikke ønskværdigt at bruge de danske mønter til indkøb i ind- eller udland. Der var fra 1537 visse tiltag for at forbedre møntsituationen, da der blandt andet blev gennemført vurdering og reduktion af visse mønttyper. Krigens ophør frigjorde midler og muliggjorde stabiliseringsarbejde, men der var også meget andet at se til i kølvandet på krigen og reformationen. Nye og bedre udmøntninger kom først i gang fra 1541.[89]

FIG. 7.54

MØNTER FRA GUSTAV VASA TIL STØTTE FOR CHRISTIAN 3.

Den svenske kong Gustav Vasa var Christian 3.s vigtigste udenlandske støtte under Grevens Fejde. Som et led i støtten foretog Gustav Vasa udmøntninger i Christians navn og med hans retmæssige titel: REX DACI(E) - konge af Danmark.

MARK[90]

1535

8 SKILLING (FIG. 7.53, TYPEN G. 249)

1535

8 SKILLING

1535

4 ELLER 8 SKILLING (FIG. 7.53, TYPEN G. 247)

1535

UNIK 4 SKILLING

1535

4 SKILLING

1535

FIG. 7.55

CHRISTIAN 3. MØNTER PRODUCERET MELLEM GREVEFEJDEN OG MØNTREFORMEN I 1541

Med sejren i Grevens Fejde var Christian 3. blevet konge over et rige, der stod over for store økonomiske udfordringer. Dette kommer til udtryk i mønternes ringhed, som ikke umiddelbart forbedredes efter krigens ophør, men fortsatte frem til møntreformen i 1541.

ROSKILDE

2 MARK

ROSKILDE

MARK

ROSKILDE

4 SKILLING

ROSKILDE

2 SKILLING

Denne mønt findes kun i ét eksemplar, som i dag befinder sig i Eremitagen i Skt. Petersborg. I starten af 1900-tallet besøgte H.H. Schou dog samlingen dér og lavede i den forbindelse dette staniolsaftryk af den unikke mønt.

KØBENHAVN

DALER

KØBENHAVN

½ DALER

KØBENHAVN

4 SKILLING

KØBENHAVN

2 SKILLING

KØBENHAVN

1 SKILLING

RIBE

4 SKILLING

RIBE

2 SKILLING

RIBE

1 SKILLING

FIG. 7.56
Møntmester Poul Fechtel
Poul Fechtel stod i spidsen, da møntproduktionen fra 1541 blev genoptaget i København efter de nye regler fastlagt af møntreformen samme år. Denne medalje siges at forestille møntmesteren selv. Omskriften på for- og bagside kan oversættes til: "Gud har givet lykke og et langt liv / Jeg lever i Gud".

Reformen 1541 og udblik

Det danske møntvæsen blev reformeret i 1540-1541. På det tidspunkt var der inflation og et omløb domineret af ringe krigsmønt. Det var især fra ca. 1518 med udmøntningerne af klippinge gået nedad bakke med stabiliteten og mønternes kvalitet. Med reformen blev de cirkulerende mønter indplaceret i et system, og adskillige af dem blev reduceret i værdi, så de passede til det kommende og bedre møntsystems inddeling og mønter. I det nye system skulle der regne- og værdimæssigt gå 3 mark på 1 daler eller 1 gylden (rhinsk) samt 16 skilling på 1 mark (tabel 7.8). Der var tale om angivelser af mark og skilling i dansk mønt, ikke lybsk hvoraf der nu gik 2 danske skilling på 1 lybsk skilling.

ÆLDRE MØNTERS FASTSÆTTELSE
EFTER DEN KØBENHAVNSKE RECES AF 18. OKTOBER 1540[91] **TABEL 7.8**

MØNTTYPE	VÆRDI/NY VÆRDI
Gamle danske 2 skillinger	4 hvide
Frederik 1., 8 skilling	4 skilling
Frederik 1., 4 skilling	2 skilling
Frederik 1., lejrskilling	3 skilling
Christian 3., 2 mark	32 skilling
Christian 3., mark	16 skilling
Christian 3., 4 skilling	4 hvide
Christian 3., 2 skilling	2 hvide
Christian 3., skilling	1 hvid

I 1541 kom så selve møntreformen og de nye udmøntninger, der må siges at danne møntmæssigt skel mellem middelalder og nyere tid, selvom mange monetære elementer og forhold fortsatte som tidligere. Den nye møntordning er dateret 20. september 1541 og fastlagde sølvet som grundlag for rigets møntvæsen. Der blev heller ikke produceret mange danske guldmønter i resten af 1500-tallet. Ordningen klargjorde, at de fremtidige udmøntninger ville være af mark, 8, 4 og 1 skillinger samt hvide (som ⅓ skilling) og penninge (som 1/12 skilling), og det skulle ske efter en møntfod så god som daleren – på nær penningen. Det var med andre ord et fuldkommen gennemført og velordnet møntvæsen, som blev planlagt – og faktisk også udført fra 1541, hvor møntproduktionen i København blev genoptaget med møntmester Poul Fechtel i spidsen (fig. 7.56). De nye mønter var velprægede og nu med angivelser af den pålydende værdi i motivet, dog ikke på hviden. Desuden bar de nye mønter efterhånden også som noget nyt kongens ciffer i omskriften. Den første mønt med angivelsen Christian '3' var 1 skilling med årstal 1542. I omskriften forsvandt generelt den latinske angivelse af møntstedet som f.eks. MONETA HAFNIENS for København og også ordet NOVA, som i lyset af senmiddelalderens mange reformer og ændringer af udmøntningsformlerne jævnligt blev benyttet. Nu og fremadrettet bestod tekstdelen af møntmotiverne primært af møntherrens titel, nominalangivelsen og årstallet. Møntmesteren, møntstedet og stempelskærerne blev i højere grad angivet ved små symboler eller initialer.[92]

Træerne voksede imidlertid ikke ind i himlen med et nyt stabilt møntsystem som afløser for de ustabile og utilstrækkelige tilstande i forskellige

FIG. 7.57
TRE FUNDMØNTER

De tre Christian 3. mønter fra efter reformen i 1541, der er registreret i perioden 2015-2016. De nye tider lader sig blandt andet bemærke ved, at nominalen er påskrevet mønternes bagsider, hvilket klart adskiller dem fra de middelalderlige udmøntninger. Alle tre mønter er præget i København.

1 SKILLING

1544

1 SKILLING

1549

MARK

1548

dele af middelalderen – ikke mindst tiden fra ca. 1518. Allerede i 1544, hvor Flensburg (1544-1556) også kom til som møntsted, blev møntfoden sat lidt ned i forhold til 1541. Samtidig blev daleren placeret som den nye hovedmønt i toppen af det danske møntsystem til en lidt bedre møntfod end de øvrige mønter. Opgivelsen af marken som hovedmønt og som udgangspunktet for møntsystemet er et af kendetegnene for afslutningen af det middelalderlige møntvæsen. Nu var det dalerens tid, og der skulle i 1540'erne tre mark til en daler, siden faldt forholdet og under f.eks. enevælden gik der seks mark på en daler. Der var dog kun en ganske minimal produktion af dalermønter under Christian 3.[93]

Udmøntningerne efter det nye system var i starten betydelige. Der er ikke bevaret detaljerede møntregnskaber, men tilsyneladende udmøntede Poul Fechtel i København 157.510 mark i sølvmønt.[94] Det var en stor sum, som formentlig i høj grad så lyset i form af 1 skillinger, der er langt mere almindelige at støde på som fund eller i møntsamlinger end nogen af de andre typer. Selvfølgelig har 1 skillinger også haft en bedre overlevelsesgrad i forhold til indsmeltning end markstykkerne samt 4 og 8 skillingerne.

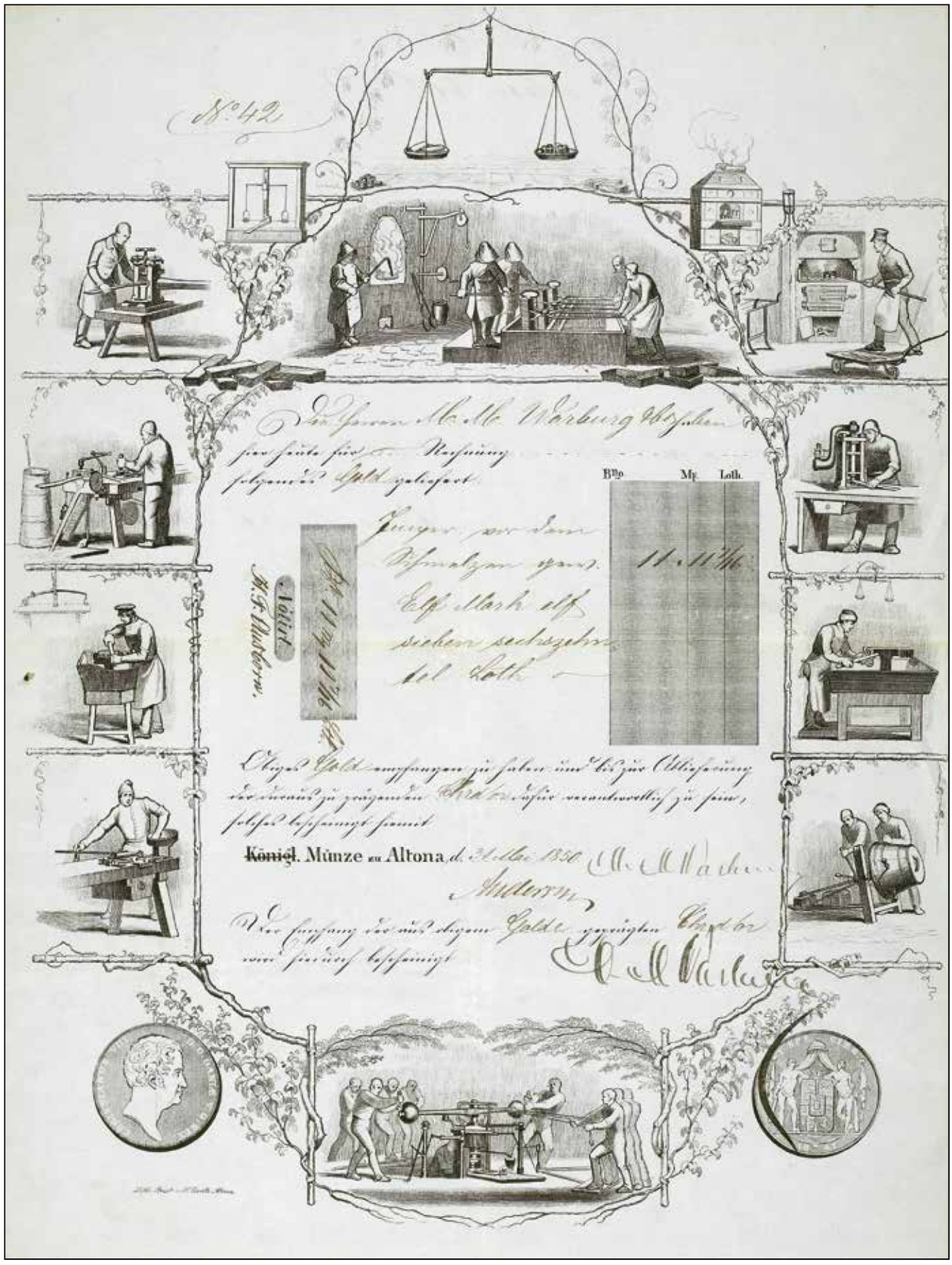

FIG. 7.58
Møntproduktion i Altona omkring 1850
Fortrykt metalindleveringskvittering fra Mønten i Altona. På kvitteringen ses afbildninger af møntfremstillingsprocessen, som den foregik på daværende tidspunkt. Øverst ses indvejning af metal og derunder ses barrer og støbeforme til barrer. Allernederst ses arbejdet ved møntpressen (svingpressen). Kvitteringen er anvendt i 1850, og det er møntmester T.C.W. Andersen og guardejn H.F. Ausborn, som har kvitteret for indleveringen.

Blandt fundregistreringen fra perioden 2015-2016 er der tre Christian 3. mønter fra efter 1541, selvom de to mindste af dem ikke umiddelbart falder inden for den kronologiske danefægrænse (fig. 7.57). To af de tre mønter er 1 skillinger fra henholdsvis 1544 og 1549. De stammer i øvrigt fra samme lokalitet, nemlig Isbjerg i Hedensted kommune mellem Horsens og Vejle. Den sidste er et markstykke fra 1548, der bestemt ikke er et hverdagsfund. Det stammer fra de meget fundrige lokaliteter ved Aggersborg i Hanherred. Da 1540'erne er efter den fatale danefægrænse 1536, er det ikke muligt at sige noget om de kvantitative aspekter. Til gengæld er det i forhold til møntcirkulation værd at bemærke, at der er tale om tre mønter, der alle er produceret i København, men som er fundet i Jylland.

Selvom danefægrænsen på 1536 kunne tyde derpå, så stopper Danmarks mønthistorie trods alt ikke ved middelalderens udgang. De skriftlige kilder, f.eks. møntproduktionsregnskaber eller møntlovgivning, flyder efterhånden rigeligere. Samtidig er der mange forskellige andre 'historier' f.eks. den økonomiske historie samt handels-, pris-, teknologi- og landbrugshistorien, hvorfra der kan hentes megen viden om de sidste ca. 500 års mønt- og pengehistorie i Danmark. Det har desuden for især udforskningen af de sidste ca. 500 års pengehistorie i Danmark også stor betydning, at en længere række af numismatikere, møntsamlere og andre møntinteresserede i detaljer har katalogiseret rigets betalingsmidler og beskrevet mange forskellige interessante forhold omkring dem.

Udviklingen i de ca. 100 år efter middelalderen var stærkt domineret af de udenlandske dalere, der i meget stor stil strømmede ind i riget via handel og told. Den indenrigske produktion af dalere var meget lav før opdagelsen af betydelige sølvforekomster nær Kongsberg i Norge i 1620'erne. Under Den Nordiske Syvårskrig fra 1563-1570 blev der produceret megen ringe mønt – også ringe mindre mønt, men derefter var der en lang periode med begrænset national produktion af mindre mønt. Det medførte mangel på indenlandsk mønt, og det betød et betydeligt inflow af mindre udenlandske – i meget høj grad nordtyske – mønter efter middelalderen og især i slutningen af 1500-tallet.[95]

For den dansk-norske produktion af såvel store som små mønter samt for rigets møntvæsen som helhed kan betydningen af de norske sølvfund i 1620'erne næppe overvurderes. I det hele taget blev Kongsberg Sølvværk et foretagende af stor betydning for den dansk-norske stat. I midten af 1700-tallet var det med 3.000-4.000 ansatte rigets næststørste arbejdsplads, der kun blev overgået af Holmen i København. Det var en enorm økonomisk motor placeret et godt stykke fra kysten og Oslo, der via lønudbetalinger og indkøb samt produktion af mønter formentlig samlet set fremskyndede den (syd-)norske monetarisering med mange årtier, måske ligefrem århundreder.

De nye store miner betød en nogenlunde stabil egen forsyning af sølv til udmøntning. Den dansk-norske møntproduktion fik et stort opsving, og udmøntningerne af både store og små mønter blev i anden fjerdedel af 1600-tallet så massive, at de udenlandske mønter blev trængt tilbage. Den teknologiske udvikling på møntsteder hjalp også til produktionsfremgangen, f.eks. blev svingpresser taget i brug ved prægning af større mønter i Danmark (se fig. 7.58).

Der kendes i Danmark mange skattefund bestående af primært dalermønter fra midten af 1500-tallet til midten af 1600-tallet. Den dansk-norske andel i de skatte var længe ikke eksisterende, men efter sølvfundene begynder den langsomt at stige. Der kendes særligt mange skattefund fra krigs- og kriseårene (f.eks. pga. pest) i 1640-1650'erne, og der er den dansk-norske andel blot på 5-20%. Nogenlunde omkring Enevældens indførelse i 1660 stopper de store udenlandske mønter med at dominere de øverste dele af omløbet, som de ellers altid havde gjort i form af enten guld- og/eller dalermønter. Danske skattefund fra de sidste 20-40 år af 1600-tallet består absolut primært af nationale sølvmønter.[96]

De dansk-norske udmøntninger af småmønt som 1 og især 2 skillinger tog også fart efter sølvfundene i Kongsberg, og de udenlandske småmønter blev hurtigt fortrængt. De småmønter, især 2 skillingerne, men også nogle typer af mønter i mellemklassen f.eks. 4 skillinger og markstykker, fik meget lang cirkulationstid. 2 skillinger produceret i 1600-tallet var i udbredt brug frem til sidste kvartal af 1700-tallet.[97] Den nye, store nationale møntproduktion betød ikke, at alle udenlandske mønter forsvandt fra rigets omløb. Der var meget store regionale forskelle. Især i dele af Jylland og formentlig også på de sydligste danske øer var der via handel langt ind i 1800-tallet et kontinuerligt inflow af tyske mønter.

1600-tallets møntproduktion er også karakteriseret af, at der efterhånden udvikler sig et rimeligt stabilt system for placeringen af møntsteder. Der var fra anden halvdel af 1600-tallet og frem til 2016 typisk ét møntsted i hver landsdel. Det vil sige i København i Danmark indtil 2016, mens først Oslo og fra 1686 Kongsberg producerede dansk-norsk mønt i Norge frem til de to rigers adskillelse i 1814. I de kongelige dele af Slesvig-Holsten var det mere ujævnt, men der var møntsteder i især Glückstadt (1619-1716) og Altona (1771-1863; fig. 7.58). De forskellige møntsteder stod ikke specifikt for produktion til hver landsdel, men stod i et ret skiftende omfang for møntindsamling, -omveksling og -distribution i landsdelene. Til tider producerede de forskellige møntsteder samme typer og dermed især til egen landsdel. Til andre tider var produktion af forskellige typer fordelt helt forskelligt på møntstederne, og det enkelt møntsted producerede dermed så at sige den enkelte type til hele riget. Produktionsfordelingen blev afgjort af sølvforsyninger, møntpolitik og forskellige driftsøkonomiske overvejelser.[98]

Der var også lange perioder, hvor især et møntsted stod for det meste, mens andre nærmest sov tornerosesøvn. Møntstedet i Kongsberg nær sølvforekomsterne var rigets vigtigste møntsted fra slutningen af 1600-tallet til 1780'erne, hvor Altona overtog førertrøjen. Man kan også sige, at de forskellige møntsteder havde forskellige grundopgaver og -forudsætninger. Kongsberg var et 'klassisk' mine-møntsted, der lå ved

No. 344870
Efter Hans Kongel. Majests. allernaadigste Forordning af den 8 Aprilis Aar 1713. passerer denne Seddel for Een Mark.

FIG. 7.59
Danmarks første pengesedler, 1713
Under Store Nordiske Krig udstedtes landets første officielle pengesedler for at finansiere krigsførelsen. Siden kunne sedlerne indløses til den påskrevne værdi, hvilket mange benyttede sig af i årene efter krigen. Af denne grund er der i dag kun overleveret relativt få af de mange pengesedler fra krigens tid.

minen og nærmest per automatik udmøntede det udvundne sølv efter forhåndsordre om andele, mønttyper m.v. Møntstedet i København var ofte et 'hovedstadsmøntsted'. Det vil sige et møntsted, som ikke producerede så meget almindelige mønt, men især stod for diverse specialudmøntninger til f.eks. kongehuset, hoffet m.v. Dertil kom rigets medaljeproduktion, der i meget høj grad var koncentreret omkring Mønten i København, som også spillede en særlig stor rolle, når det gjaldt mønternes design og motivudvikling. Det hang sammen med, at Mønten i København lå ved det administrative centrum, og til tider endda havde en decideret overordnet funktion i forhold til de øvrige møntsteder med en møntdirektør, der havde en slags overopsyn over alle rigets møntsteder. Altona var et møntsted, der var placeret ganske nær det store pengemarked i Hamburg, hvor også kursen på danske penge blev fastsat på børsen. Ved udmøntninger, møntopkøb, møntsalg, salg af ædelmetal, indsmeltninger osv. kunne møntstedet i Altona på grund af beliggenheden og dermed hurtig responstid i særlig grad påvirke kursen på danske penge eller foretage andre økonomisk fordelagtige møntoperationer.[99]

Efter udbredelsen af dalermønter i 1500-1600-tallet blev det næste store pengemæssige kvantespring indførelsen af pengesedler. Det skete i Danmark i 1700-tallet, og det var generelt tidligt, selvom der var anvendt pengesedler i Kina i århundrederne omkring år 1000. De første europæiske pengesedler var de svenske fra 1661. I Sverige og mange andre steder hang det sammen med oprettelsen af banker. I Danmark-Norge var der i 1695-1696 en form for pengesedler tilknyttet storkøbmanden Jørgen Thormøhlens aktiviteter i Bergen, og der blev også fra 1713 som krigsfinansiering udstedt mange pengesedler i Danmark-Norge under Store Nordiske Krig (fig. 7.59). De blev inddraget igen i 1720'erne, og det var først med oprettelsen af Kurantbanken i København i 1736 og ny pengeseddeludstedelse fra 1737, at der i Danmark-Norge var tale om et nyt blivende betalingsmiddel.[100]

Pengesedler var længe et fænomen, der primært hørte København til, men det ændrede sig efterhånden i anden halvdel af 1700-tallet. Det skyldtes blandt andet en ganske ringe udvikling i møntomløbet og rigets finanser. Kursen faldt, lån blev taget og gode sølvmønter kunne ikke holde sig i omløb i riget, hvor de væsentligste større cirkulerende sølvmønter var 24 skillinger, der var skillemønter og ikke gode dalermønter. Store omkostninger omkring Den Preussiske Syvårskrig fra 1756-1763 tippede for alvor bægeret, og pengesedlernes sølvindløselighed måtte suspenderes i 1757 – og det kom til at vare næsten 100 år, indtil 1845. Samtidig med suspendering i 1757 blev pengesedlerne gjort til et tvunget betalingsmiddel – alle skulle tage imod dem. Og da der var mangel på større sølvmønter, blev der udstedt masser af pengesedler med lave værdier, helt ned til 1 rigsdaler. Kombinationen af pengesedler med lavt pålydende og pengesedler som tvunget betalingsmiddel revolutionerede brugen af pengesedler. De blev udbredte som betalingsmiddel, og de mindste sedler kunne sammen med mønterne bruges til at dække mange betalingsbehov.

Desuden betød landboreformerne fra slutningen af 1700-tallet med udskiftningen og overgangen til selveje fremfor fæste en kraftig udvidelse af kreditbehovet på landet. Det medførte en kapitalefterspørgsel, og blandt andet på den måde var landboreformerne med til markant at øge monetariseringen ude i det danske land. Ca. 1750-1850 var perioden, hvor økonomien på landet udviklede sig fra at være domineret af naturaløkonomi til at være en næsten fuldkommen pengeøkonomi. Det skyldtes ikke kun landboreformerne, men f.eks. også udviklingen i beskatningen. Efter statens ønske blev flere og flere skatter og afgifter betalt i mønter og sedler fremfor i naturalier. Overgangen var ikke en lynhurtig proces, og der var meget store regionale forskelle på hastigheden. Måske var Bornholm det sidste sted i Danmark, hvor skatter for alvor blev betalt i naturalier. Så sent som i 1850-1860'erne blev der foretaget nogle skattebetalinger i smør på Bornholm.[101]

Forskningsoversigt og litteratur

Standardværket om danske økonomiske forhold og ressourcer i middelalderen er Hybel & Poulsen 2007, der dækker perioden ca. 1000-1550. I værkets introduktion pointeres det, at der ikke findes en større fremstilling af Danmarks økonomiske historie i middelalderen. Det er væsentligt, at de med møntvæsen noget beslægtede emner told og skat er behandlet i de store værker *Dansk Toldhistorie* fra 1987-1990 (Venge 1987) og *Dansk Skattehistorie* fra 2002-2007 (Venge 2004; Jespersen 2004).

For møntforskningen har korpusværket over danske skattefund fra ca. 1050-1550 *Danmarks Middelalderlige Skattefund* (DMS) fra 1992 stor betydning. Det samme gælder Galster 1972b, der er standardværket for katalogisering af periodens mønter og som også indeholder en større mønthistorisk indledning. Som sædvanligt for numismatik findes en stor del af litteraturen i artikelform, ofte i særdeles korte artikler med en bestemt type, fund eller ret snæver problemstilling som emne.

Udgivelse af en lang række skriftlige kilder, især Reynold Junges møntmesterregnskaber (Galster 1934b), er et meget vigtigt bidrag – ikke mindst i lyset af, at udgivelsen af skriftlige *Kilder til Danmarks møntvæsen i middelalderen* (Kromann 1982; Mørkholm 1989) 'kun' er ført til ca. 1500. Der er for perioden ca. 1480-1550 fortsat masser af potentiale og uudnyttede skriftlige kilder til adskillige aspekter af periodens mønthistorie. Det gælder også i forhold til både publiceret og upubliceret regnskabsmateriale, der f.eks. kan belyse forholdet mellem natural- og møntøkonomi i socialt, kronologisk og geografisk perspektiv. Meget skriftligt materiale er dog bragt i spil i forhold til tidens møntmestre og til Grevens Fejde, ligesom der med skiftende held er foretaget studier til beskrivelse og forklaring af adskillige af primært de mere specielle og sjældne, typisk større, mønter fra perioden.

Et andet område med meget stort, næsten uudnyttet, potentiale er de mange detektorfundne mønter, der kan analyseres fra mange vinkler f.eks. udviklingen i møntbrugen i geografisk og socialt perspektiv. Med fund fra stort set hele landet, god registrering og ret præcis viden om mønternes produktionstidspunkt og -sted er det oplagt med regionale sammenligninger, der eksempelvis kan belyse regionale forhold og samtidig bidrage til forståelsen af vilkår og udfordringer i det nationale møntvæsen samt dets udbredelse og cirkulation.

Periodens danske og norske udmøntninger er omfattet af det enorme arbejde med registrering af især indskriftsvarianter, der blev udgivet i Schou 1926. Med stempelstudier (Märcher, Aagaard & Horsnæs 2016) er det muligt at nå meget længere både i forhold til beskrivelse af udmøntningerne og analyser af kulturhistoriske sammenhænge. Der er på nuværende tidspunkt gang i flere stempelundersøgelser af periodens mønter. Det er især N.J. Jensen og M. Skjoldager (f.eks. 2010), der med deres arbejde om f.eks. Frederik 1.s mønter, især søslingene, har kunnet bidrage med ny og præcis viden. Fremtidige studier, der formår at kombinere stempelstudier, enkeltfund og eventuelt også metalundersøgelser samt inddrage skriftligt kildemateriale, vil kunne præsentere både nye og meget langtidsholdbare resultater.

Noter

1. Generelt skrevet på baggrund af Wittendorff 1989, dog ikke delen om møntfundsmaterialet.

2. Wittendorff 1989, 21 og 47.

3. Baseret på DMS og Märcher 2015a.

4. Baseret på DMS og Märcher 2015a.

5. Se kap. 5, s. 292.

6. Madsen & Porsmose 1991; Jexlev 2001.

7. Porsmose 1988, 396.

8. Jexlev 2001, 14.

9. Kromann 1982, nr. 1040 og 1070.

10. Ibid., nr. 988.

11. Schou 1926.

12. Märcher 2018.

13. Der blev i København ca. 1554 produceret en lille mængde specialmønter til brug på Gotland. Den udmøntning var foranlediget af klager over mangel på mønt fra rådet i Visby.

14. Märcher 2015b.

15. Degn 2010, 164f.

16. Data fra DMS.

17. Galster 1972b; Märcher 2015a.

18. Galster 1972b.

19. Wilcke 1950, 90 og 131f.

20. Ibid., 62.

21. Galster 1972b; Nordbø 1978.

22. Galster 1972b.

23. Degn 2010.

24. Jensen 1988b; Märcher 2012a.

25. De er udgivet i Galster 1934b.

26. Galster 1956.

27. Bendixen 1960, 97.

28. Grinder-Hansen 1994.

29. Galster 1956.

30. Jensen & Skjoldager 2010.

31. Galster 1956, 34.

32. Ibid., 40.

33. Bendixen 1960; Jensen 1988b, 208; Christensen 2008.

34. Rønning 1986, 166ff.

35. Märcher 2012a, 187 og 283.

36. Jensen 1988b, 208.

37. Galster 1934b; Jensen 1988b, 209.

38. Bendixen 1960; Jensen 1988b, 208f.; Christensen 2008.

39. Galster 1972b, 38.

40. Ernst 1940; Galster 1972b; Gullbekk 2009; Risvaag 2009.

41. Risvaag 2006.

42. Kulturhistorisk Museum, Oslo, Fundprotokoller (over mønter).

43. Udsagnsværdien af kirkefund i forhold til almindelig møntbrug er omtalt i kapitel 5, hvor den bevidste udvælgelse (modsat det tilfælde tab) af mønter til ofring i kirkerne betones.

44. Der skal udvises stor forsigtighed ved brug af denne grove bruttoliste: Mønterne er ikke konsulteret, bestemte registreringer er af forskellige årsager ikke medtaget og listen bygger på en hastig gennemgang af Fundprotokol IV, hvori registreringspraksis m.v. ikke altid er gennemskuelig, omhyggelig eller konsekvent.

45. Mønterne er ikke undersøgte, tabellen er opstillet med udgangspunkt i en database skabt af Anne Skogsfjord, Kulturhistorisk Museum, Oslo, som der skal lyde en meget stor tak til.

46. Märcher 2015a; Märcher 2018.

47. Galster 1972b.

48. Poulsen 1986, 82.

49. Poulsen 1986.

50. Galster 1972b, 23.

51. Poulsen 1988, 122.

52. Mørkholm 1965; Poulsen 1988.

53. Stempelstudier er dog undervejs for flere af dem, og det vil utvivlsomt gøre os klogere på blandt andet omfanget af udmøntningerne.

54. Märcher 2015a.

55. DMS; Märcher 2015a.

56. Galster 1972b.

57. Ibid., 27.

58. Galster 1972b, 27f.; Gullbekk 1995; Kilger & Elfver 2014; Ehrnsten 2016, 83.

59. Wilcke 1950, 174.

60. Galster 1972b, 29.

61. Ibid.

62. Wilcke 1950, 174f. Teksten og kurserveringerne er Wilckes. Udgangspunktet er det af ham anvendte kildemateriale fra danske Kancelli.

63. Galster 1972b, 29.

64. Grinder-Hansen 1994.

65. Wilcke 1950, 37-55.

66. Jacobsen 1967.

67. Grinder-Hansen 1994; Horsnæs, Märcher & Vennersdorf 2013, 40.

68. Jensen & Skjoldager 2012a.

69. Ibid.

70. I skatten er der to eksemplarer af de sjældne 14 penninge/søslinge-electus Galster 1972b, nr. 70, som ikke er inkluderet.

71. Jensen & Skjoldager 2010, side 84, fig. 72.

72. Märcher 2015a.

73. Jensen & Skjoldager 2010.

74. Ibid., 19.

75. Ibid., 31.

76. Ibid., 27.

77. Jensen & Skjoldager 2010.

78. Nielsen 1987; Jensen & Skjoldager 2010, 38-42; Jensen & Skjoldager 2012b.

79. Under Grevens Fejde lod lensmand Henrik Rosenkrantz skillinger producere 1535-1537 i Visby. Det skete i Christian 3.s navn, men mønterne var ganske dårlige. De blev hurtigt nedsatte til halv værdi, det vil sige til søslinge, og de blev ved reformen i 1541 nærmest gjort ugyldige. Galster 1972b, 37.

80. Galster 1972b.

81. Skaare 1963; Galster 1972b.

82. Galster 1972b, 31.

83. Skaare 1963; Galster 1972b, 39 og 74.

84. Aagaard & Märcher 2017.

85. Galster 1972b; Kunzel 1990.

86. Bentsen 1994; Märcher 2013; Rye & Märcher 2013; Märcher 2015a.

87. Galster 1972b.

88. Ibid.

89. Wilcke 1950, 247-258; Moesgaard 2008c.

90. Fotografiet forestiller en såkaldt galvano-kopi, eftersom det ikke har været muligt at skaffe fotos af en af de meget sjældne originaler. Fotografiet er venligt stillet til rådighed af Mogens Skjoldager og Niels Jørgen Jensen, til hvem der skal lyde en stor tak.

91. Galster 1972b, 33.

92. Wilcke 1950; Hede 1978.

93. Wilcke 1950; Hede 1978.

94. Wilcke 1950, 289.

95. Horsnæs, Märcher & Vennersdorf 2013.

96. Märcher 2012b; Märcher 2015b.

97. Märcher 2016b.

98. Märcher 2012a.

99. Ibid.

100. Rønning 1980.

101. Jensen 1950; Märcher 2014.

Litteraturliste

Adamsen, C. (red.) 2008. *Sorte Muld*. Rønne, Højbjerg & København.

Agricola, G. 1556. *De Re Metallica*. Udgivet og oversat af H.C. Hoover & L.H. Hoover. 1950. New York.

Albrechtsen, E. 1976. *Vikingerne i Franken*. Odense.

Allen, M. 2012. *Mints and Money in Medieval England*. Cambridge.

Ambrosiani, B. 2006. "Christiana Religio-myntet i Birka". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 43-49.

Amzourou, S.Y. 2017. "Et nyt eksemplar af fynsk mønt". *Nordisk Numistisk Unions Medlemsblad*. 105-107.

Andersen, M. 1996. "Ærkebisp Absalons testamente – historie og kulturhistorie". F. Birkebæk, T. Christensen, I. Skovgaard-Petersen (red.), *Absalon, fædrelandets fader*. Roskilde. 209-227.

Andersen, M. 2000. "Roskilde middelalderlige stadsret". T. Christensen & M. Andersen (red.), *Civitas Roscald*. Roskilde. 23-44.

Andersen, M. & P.O. Nielsen (red.) 2010. *Danefæ. Skatte fra den danske muld*. København.

Appadurai, A. (red.) 1986. *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspectiv*e. New York.

Archibald, M. 1985. "A Scandinavian coin of the Carolingian type from the Cuerdale hoard". *Hikuin* 11. 79- 82.

Archibald, M. 1991. "Mot strømmen. Myntbevegelse fra Skandinavia til de Britiske øyer i Vikingtiden". *Norsk Numismatisk Tidsskrift-Nytt* 1. 13-22.

Asingh, P., N. Engberg & M.F. Klemensen. 2002. "Det åbne land mellem voldstederne". P. Asingh & N. Engberg (red.), *Marsk Stig og de fredløse på Hjelm*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 40. Ebeltoft. 171-201. 294-295.

Assmann, E. 1954. "Schleswig-Haithabu und Südwesteuropa". *Zeitschrift der Gesellschaft für Scleswig-Holsteinische Geschichte* 78. 284-288.

Auberson, A-F. & J.C. Moesgaard. 2010. "Erik af Pommerns mønter i Svejts". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 119-121.

AUD = *Arkæologiske Udgravninger i Danmark*. Kulturministeriet: Slots- og Kulturstyrelsen. Via: **https://slks.dk/publikationer/publikationsarkiv-kulturarvsstyrelsen/singlevisning/artikel/arkaeologiske_udgravninger_i_danmark/**. Besøgt 5. januar 2018.

Audy, F. 2012. "Pour une étude méthodique des pendentifs monétaires, le cas des sépultures de Birka (Suède)". *Revue numismatique*. 403-425

Austin, M.M. & P. Vidal-Naquet. 1977. *Economic & Social History of Ancient Greece. An Introduction*. Berkeley, Los Angeles. Opr. på fransk, 1972.

Axboe, M. 2001. "Amulet Pendants and a Darkened Sun. On the Function of the Gold Bracteates and a Possible Motivation for the Large Gold Hoards". B. Magnus (red.), *Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms*. Stockholm. 119-136.

Axboe, M. 2007. *Brakteatstudier*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab: Nordiske Fortidsminder, ser. B vol. 25. København.

Balaguer, A.M. 1994. "Metodo de análisis de la evidencia y de los hallazgos numismáticos, el Camino de Santiago". *Gaceta numismática* 115. 19-36.

Bang, P.F. 2008. *The Roman Bazaar: A Comparative Study of Trade and Markets in a Tributary Empire*. New York.

Bartholin, T. 1674. *Acta medica et philosophica Hafniensa* 3 (1674-75). København.

Bass, G.F. 2012. "Cape Gelidonya Shipwreck". E.H. Cline (red.), *The Oxford Handbook of Bronze Age Aegean*. Oxford. 797-803.

Becker, C.J. 1981. "The Coinages of Harthacnut and Magnus the Good at Lund c. 1040-c. 1046". C.J. Becker (red.), *Studies in Northern Coinages of the Eleventh Century*. København. 119-174

Becker, C.J. 1983. "Magnus den Godes Hedeby-mønter". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 42-47.

Becker, C.J. 1988. "Danske Mønter som historisk Kildemateriale i 1000-tallet". *Festskrift til Olaf Olsen*. København. 123-136.

Belenes, G. 1996. "Nomismatokhopeío stēn arkhaía agorá tēs Thessaloníkhēs". E. Kypraiou (red.), *KHARAKTĒR: Aphiérōma stē Mántō Oikhonomídou*. Athen.

Bendixen, K. 1960. "Et par bidrag til Reynold Junges historie". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 97-99.

Bendixen, K. 1967. *Danmarks mønt*. København.

Bendixen, K. 1973. "Middelaldermønter i de sidste 10 års danske kirkefund". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1972. 49-70.

Bendixen, K. 1979. "Medailleportrætter af de ældste oldenborgske konger". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 68-79.

Bendixen, K. 1981. "Sceattas and Other Coin Finds". M. Bencard (red.), *Ribe Excavations 1970-76*, bind 1. Esbjerg. 63-101.

Bendixen, K. 1993. *Skatten fra Lundby Krat. De danske mønter*. København.

Bendixen, K. 1994. "The coins from the oldest Ribe (Excavations 1985 and 1986, "Ribe II")". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1989-90. 27-44.

Bentsen, B. 1994. "Gustav Vasas danske 1 marck 1535". *Numismatisk Rapport* 41. 115-121.

Bertelsen, L. 2010. "Golgatadramaet på mønter fra Harald Blåtands tid". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 138-142.

Bestemann, J. 2005. "Vikings and Frisia from an Archaeological Perspective". *Fireogtyvende tværfaglige vikingetidssymposium, Syddansk Universitet 2005*. Højbjerg. 17-36.

Beskrivelsen 1791 = *Beskrivelsen Over Kongelige Mynter og Medailler i Den Kongelige Samling*. Den kgl. Mønt og Medaillesamling. København. 1791.

Bican, J.F. 2010. "Vikingerne ved Kalundborg Fjord". Historisk Samfund for Nordvestsjælland (red.), *Kystkultur. Fra Nordvestsjælland 2009*. Kalundborg & Holbæk. 73-89.

Biddle, M. (red.) 2012. *The Winchester Mint*. Oxford.

Biddle, M. & D.J. Keene. 1976. "The mint". M. Biddle (red.), *Winchester in the Early Middle Ages*. Oxford. 396-422.

Birkeland, H. 1954. *Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder*. Oslo.

Bjerg, L. 2007. *Romerske denarfund fra jyske jernalderbopladser – En arkæologisk kulegravning*. Aarhus.

Blackburn, M. 1993. "Coin circulation in Germany during the early Middle Ages. The evidence of the single finds". B. Kluge (red.), *Fernhandel und Geldwirtschaft. Beiträge zum deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit.* Sigmaringen. 37-54.

Blackburn, M. 2003. "Productive sites and the pattern of coin loss in England, 600-1180". T. Pestell & K. Ulmschneider (red.), *Markets in Early Medieval Europe*. Bollington. 20-36.

Blackburn, M. 2005. "Coinage and Contacts in the North Atlantic during the Seventh to Mid-Tenth Centuries". A. Mortensen & S.V. Arge (red.), *Viking and Norse in the North Atlantic. Selected papers from the proceedings of the fourteenth Viking Congress, Tórshavn, 19-30 July 2001*. Annales Societatis Scientiarum Faeroensiss, suppl. 44. Thorshavn. 141-151.

Blackburn, M. 2007. "The Coin-Finds". D. Skre (red.), *Means of Exchange*. Kaupang Excavation Project Publication Series 2. Aarhus. 29-74.

Blackburn, M. 2008. "Currency under the Vikings. Part 4: The Dublin Coinage c. 995-1050". *British Numismatic Journal* 78. 111-137

Blackburn, M. & K. Jonsson 1981. "The Anglo-Saxon and Anglo-Norman element of North European coin finds". M. Blackburn & D.M. Metcalf (red.), *Viking-Age Coinage in the Northern Lands*. Oxford. 147-255.

Blanchard, I. 2001. *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages. Vol. 1: Asiatic Supremacy 425-1125*. Stuttgart.

Blanchard-Lemée, M. 1996. *Mosaics of Roman Africa: floor mosaics from Tunisia*. London.

Bland, R. 1996. "The development of gold and silver coin denominations, A.D. 193-253". C.E. King & D.G. Wigg. *Coin finds and coin use in the Roman world*. Studien zu Fundmünzen der Antike 10. Berlin. 63-100.

Blankenfeldt, R. 2008. "Das gebogene Blech aus dem Thorsberger Moor". A. Abegg-Wigg & A. Rau (red.), *Aktuelle Forschungen zu Kriegsbeuteopfern und Fürstengräbern im Barbaricum*. Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Ergänzungsreihe Band 4. Neumünster. 55-83.

Bogucki, M. 2007. "Coin Finds in the Viking-Age Emporium at Janów Pomorski (Truso) and the 'Prussian phenomenon'". S. Suchodolski & M. Bogucki (red.), *Money Circulation in Antiquity, the Middle Ages and Modern Times: Time, Range, Intensity. International Symposium on the 50th Anniversary of Wiadomości Numizmatyczne. Warsaw, 13-14 October 2006*. Warszawa & Krakow. 79-108.

Bogucki. M. 2013. "Coins from Wolin and its hinterland". M. Bogucki & M. Rębkowski (red.), *Economies, monetization and society in the West Slavic Lands 800-1200 AD*. Szczecin. 345-358.

Bolin, S. 1926. *Fynden av romerska mynt i det fria Germanien. studier i romersk och äldre germansk historia*. Stockholm.

Bolin, S. 1958. *State and currency in the Roman Empire to 300 A.D.* Stockholm.

Bompaire, M., A. Clairand & R. Prot 2006. "Franske mønter med Ansgars navn". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 15-22.

Bornestaf, U. 1993. *Skånska borgarkrigsmynt 1241-1377. En kronologisk och korologisk studie*. C-Uppsats i arkeologi ved Stockholms Universitet. Stockholm.

Bornestaf, U. 2003. *Myntfynd från Halland*. Sveriges Mynthistoria Landskapsinventeringen 10. Kungliga Myntkabinettet. Stockholm.

Bornestaf, U. & K. Jonsson 1994. "Erik Magnussons myntning i Lund 1357-1359". *Numismatiska Forskningsgruppen: Verksamhetsberättelse* 1993-1994. 14-20.

Boye, L. & U.L. Hansen (red.) 2009. *Wealth and Prestige. An analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Eastern Zealand, Denmark*. Kroppedal: Studier i Astronomi, Nyere Tid, Arkæologi 2. København.

Boye, L. & U.L. Hansen (red.) 2011. *The Iron Age on Zealand. Status and Perspectives*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab: Nordiske Fortidsminder ser. C vol. 8. København.

Bruun, N.W. & A.A. Lund (red). 1974. *Tacitus Germania*. 2 bind. København.

Bursche, A. 2009. "Coins". Boye, L. & U.L. Hansen (red.), *Wealth and Prestige. An analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Eastern Zealand, Denmark*. Kroppedal: Studier i Astronomi, Nyere Tid, Arkæologi 2. København. 185-192.

Bursche, A. 2011. *Illerup Ådal* 14: *Die Münzen*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 25:14. Aarhus.

Butcher, K. & M. Ponting. 2005. "The Roman Denarius under the Julio-Claudian Emperors. Mints, Metallurgy and Technology". *Oxford Journal of Archaeology* 24(2). 163–197.

Butcher, K. & M. Ponting. 2014. *The metallurgy of Roman Silver Coinage. From the Reform of Nero to the Reform of Trajan*. Cambridge.

Butent-Stefaniak, B. 2013. "The earliest Scandinavian coins in early medieval Silisia hoards". M. Bogucki & M. Rębkowski (red.), *Economies, monetization and society in the West Slavic Lands 800-1200 AD*. Szczecin. 201-208.

Braun, G. & F. Hogenberg. 1617. *Civitates Orbis Terrarum* 4. Köln.

Bøgh, A. 2003. *Sejren i kvindens hånd. Kampen om magten i Norden ca. 1365-89*. Aarhus.

Baastrup, M.P. 2016. "Invitation systems and identification in Late Iron Age Southern Scandinavia. The gold foil figurines from a new perspective". *Danish Journal of Archaeology* vol. 4 2015/1. 64-74.

de Callataÿ, F. (red.) 2011. *Quantifying monetary supplies in Greco-Roman times*. Pragmateiai 19. Bari.

Carradice, I.A. & T.V. Buttrey (red.) 2007. *The Roman Imperial Coinage. Vol. 2 part 1: From AD 69 - 96 Vespasian to Domitian*. London.

Carelli, P. 2000. "'Profana gravar' i medeltidens Lund". *Hikuin* 27. 77-90.

Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund.

Carelli, P. 2005. *Från Vespasianus t ill Leopold II*. Lund.

Carlà, F. 2010. "The End of Roman Gold Coinage and the Disintegration of a Monetary Area". *Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica* 56. 103-172.

Christensen, A.E. 1977. "Tiden 1042-1241". A.E. Christensen, I. Skovgaard-Petersen & H. Paudan (red.), *Danmarks historie* 1. København. 211-399.

Christensen, K. 2007. "Forhistorisk dendrokronologi i Danmark". *Kuml* 56. 217-236.

Christensen, B. 2008. "Et brev om Reynold Junge til kong Christian III fra borgmestre og råd i Riga". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 142-149.

Christiansen, A. 1970. "Valdemartidens valuta". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 137-142.

Cinthio, M. 1990. "Myntverk och myntare i Lund". C. Wahlöö (red.), *Lund 1000 års krönika*. Kulturen 1990. Lund. 48-53, 68, 70, 74, 77.

Cinthio, M. 1999. "Guldsmed i Lund". G. Fellows-Jensen & N. Lund (red.), *Attende tværfaglige vikingesymposium, Københavns Universitet 1999*. Højbjerg. 35-52.

Clairand, A. 2002. "La circulation monétaire de billon en région parisienne, vers 1781". H. R. Derschka, I. Liggi & G. Perret (red.), *Circulation monétaire régionale et supra-régionale*. Lausanne. 257-276.

CNS = *Corpus Nummorum Saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt. Catalogue of coins from the viking age found in Sweden*. Stockholm 1975-. Foreløbig 9 bind.

Coupland, S. 2011. "Raiders, Traders, Worshippers and Settlers. the Continental Perspective". J. Graham-Campbell, S.M. Sindbæk & G. Williams (red.), *Silver Economies, Monetisation and Society in Scandinavia AD 800-1100*. Aarhus. 113-131.

Crawford, M. 1974. *Roman Republical Coinage*. Cambridge & Toronto.

Crawford, M. 1985. *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy*. London.

Cribb, J. 2004. "The Origins of Money, evidence from the ancient Near East and Egypt". G. Crapanzano (red.), *La Banca Premonetale - Contributi culturale e storici intorno alle prime forme di transazione mentaria*. Milano. 79-122.

Cribb, J. 2005. "Money as metaphor". *The Numismatic Chronicle* 165. 417-438.

Cribb, J. 2006. "Money as metaphor 2". *The Numismatic Chronicle* 166. 493-517.

Dahl, T. (red.) 1936. *Den Oldengelske Krønike i Udvalg.* Selskabet til Historiske Kildeskrifters Oversættelse. København.

Dahlerup, M. (red.) 1993. *Skovklosterregnskaberne 1467-1481. Godsregnskaber fra Næstved Skt. Peders Kloster*. København.

Dahlerup, T. 1964. "Kyrkans finanser". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 9. København. sp. 657-661.

Dahlerup, T. 1974. "Tiend". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 18. København. sp. 291-295.

Dahlerup, T. 1989. *De fire stænder 1400-1500*. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 6. København.

Dahlerup, V. & F. Jónsson (oversætter). 1923. *Egils Saga*. København. Via: **http://heimskringla.no/wiki/Egils_Saga**. Besøgt 2016. Senest redigeret december 2013.

Dahlerup, V. & F. Jónsson (oversætter). 1924. *Nials Saga*. København. Via: **http://heimskringla.no/wiki/Nials_Saga_(Dansk)**. Besøgt 2016. Senest redigeret juni 2014.

Dalton, G. (red.) 1968. *Primitive, Archaic, and Modern Economics. Essays of Karl Polanyi*. New York.

Dansk Mønt. N.J. Jensen og M. Skjoldager. Via: **http://www.dansk-moent.dk**. Besøgt januar 2018.

Davies, N.G. 1935. *Paintings from the tomb of Rhek-mi-Ré at Thebes*. Publications of the Metropolitan Museum of Art, Egyptian Expedition 10. New York.

Degler, A. 2015. "East Germanic imitation of an aureus of Seveus Alexander with Runic legend. the newest acquisition tot he collection of ancient coins in the Ossolineum". *Polish Numismatic News* IX. 47-65.

Degn, O. 2010. "Øresundstoldens toldsatser, indtægter og regnskabsformer 1497-1857". O. Degn (red.), *Tolden i Sundet. Toldopkrævning, politik og skibsfart i Øresund 1429-1857*. København. 125-174.

Det Danske Bibelselskab (red.) 1992. *Biblen*. København.

Dobat, A.S. 2005. "Tidligt tegn". *Skalk* 2005/5. 15-17.

Dobat, A.S. 2016. "Finding Sliesthorp? The Viking Age settlement at Füsing". *Antiquity*.

Dolley, M. & T. Talvio 1973. "A note on the Earliest Finnish Coin Hoard with Anglo-Saxon Pennies". *Suomen Museo*. 25-28.

Dolley, M. & T. Talvio 1974. "An Unpublished Hoard-provenance for the Ninth-century Coinage of Hedeby". *The Numismatic Chronicle* ser. 7 vol. 14. 190-192.

DMS = Jensen, J.S., m.fl. 1992. *Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050-c. 1550*. 2 bind. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab: Nordiske Fortidsminder ser. B vol. 12. København.

DR = Jacobsen, L. & E. Moltke. 1942. *Danmarks Runeindskrifter*. København.

Drago, L. 2011. "L'aes rude nei contesti votivi del santuario meridionale di Pyrgi". G. Pardini (red.), *Preatti del I Workshop Internazionale di Numismatica*. Rom. 153-156.

Drachmann, A.B. (oversætter). 1977. *De Vita Caeserum*. København.

DRB = *Danmarks Riges Breve*. 1975-2000. 4 rækker, 35 bind. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København.

Duncan-Jones, R. 1994. *Money and Government in the Roman Empire*. Cambridge.

Dyer, C. 1997. "Peasants and Coins. the use of money in the Middle Ages". *British Numismatic Journal* 66. 30-47.

Ehrnsten, F. 2016. "Some remarks on the circulation of Livonian coins in medieval Finland". I. Leimus (red.), *Between Klaipeda and Turku. Decennary volume of the Association of Baltic numismatists*. 72-85.

Ekre, R. 1972. "Myntningsfynd från Lödöse". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1971. 60-86.

Ekre, R. 1988. "Nya märkliga myntningsfynd i Lödöse". *Svenskt Numismatisk Tidskrift* 2. 28-31.

Eldjárn, K. 1948. "Gaulverjabær-fundet og nogle mindre islandske møntfund fra vikingetiden". *Nordisk Numismatisk Årsskrift*. 39-62.

Eldjárn, K. 1953. "Et nyt sølvfund på Island". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 153-155.

Elfver, F. 2007. "General Debasement during the Reign of Svend Estridsen? The Coinage of Lund c. 1035-1050 and some Metal Analyses". U. Fransson m.fl. (red.), *Cultural interaction between east and west. Archaeology, Artefacts and Human Contacts in Northern Europe*. Stockholm. 176-180.

Elfver, F. 2008. "Om stampexport mellan Lund och slaviskt område under 1000-talet". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 20-25.

Enemark, P. 2003. *Dansk Oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*. 2 bind. Aarhus.

Engberg, N. 2018. *Danmarks døde kirker – middelalderens nedlagte kirker*. Odense.

Eriksson, H.S. 1980. *Skånemarkedet*. Højbjerg.

Ernst, A. 1938. "Dansk Halv-Sølvgylden 1531". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1938. 41-52.

Ernst, A. 1940. "Norske hvide fra kong Hans". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1940. 73-93.

Ernst, A. 1948. "Bidrag til Ribe mønts historie". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1948. 1-38.

Ewe, H. 1972. *Schiffe auf Siegeln*. Rostock.

Fenger, O. & C.R. Jansen 1991. *Jyske Lov 750 år*. Viborg.

Fenger, P.A. (oversætter). 1910. *Ansgars Levned (Vita Ansgarii)*. København.
Via **http://heimskringla.no/wiki/Rimbert:_Ansgars_Levned**. Besøgt 2017. Senest opdateret: august 2015.

Feveile, C. 2006. "Mønterne fra det ældste Ribe". Feveile, C. (red.), *Det ældste Ribe. 1: Udgravninger på nordsiden af Ribe Å 1984-2000*. Ribe Studier 1.1. Højbjerg & Ribe. 279-312.

Feveile, C. 2010a. "Høgsbrogårdskatten – en brudsølvskat fra ældre germansk jernalder i Sydvestjylland". *Arkæologi i Slesvig* 13. 111-124.

Feveile, C. 2010b. *Vikingernes Ribe. Handel, Magt og Tro*. Ribe.

Feveile, C. & S. Jensen 1993. "Sceattasfundene fra Ribe – nogle arkæologiske kendsgerninger". *By, marsk og geest* 5. Ribe. 33-39.

Finley, M.I. 1973. *The Ancient Economy*. Sather Classical Lectures 43. Berkeley, Los Angeles.

Finsen, V. (oversætter). 1870. *Grágás*. København.
Via: **http://heimskringla.no/wiki/Om_Leieafgifter_for_Gods**. Besøgt november 2017. Senest redigeret december 2013 &
via **http://heimskringla.no/wiki/Ring-Opregning**. Besøgt november 2017. Senest redigeret december 2013.

Fischer, C. 1983. "Den har fanden skabt". *Skalk* 1983. 8-14.

Friis Johansen, K. 1923. *Hoby-fundet*. Nordiske Oldtidsminder II:3. 119-164.

Fuglesang, S.H. & D. Wilson 2006. *The Hoen Hoard*. Oslo.

Førkristne kultpladser. Nationalmuseet.
Via: **http://vikingekult.natmus.dk/foerkristne-kultpladser/forside/**. Besøgt 4. januar 2018.

Galster, G. 1916. "Influence of the English coin-types on the Danish in the thirteenth and fourteenth centuries". *The Numismatic Chronicle* ser. 4 vol. 16. 260-270.

Galster, G. 1917. *Der Bünstorffer Brakteatenfund*. Berlin.

Galster, G. 1923. "Møntfund i Præstø Amt". *Aarbog for Historisk Selskab for Præstø Amt* XII. 93-109.

Galster, G. 1928. "Møntfund i Holbæk amt". *Fra Holbæk Amt* 1928. 52-65.

Galster, G. 1931. "Møntfundet fra Grenaa og de jydske Penninge fra Tiden 1146-1234". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. 207-264.

Galster, G. 1932. "Møntmesterslægten Comhaer". *Moneta: Meddelande från Skånes Numismatiska Förening* 1. 15-26.

Galster, G. 1934a. "Knud den Helliges Jydske Mønter". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1934. 129-136.

Galster, G. 1934b. *Reynold Junges Møntmesterregnskaber 1534-1540*. København.

Galster, G. 1935a. "Møntfundet fra Tommerup 1775". *Moneta: Meddelande från Skånes Numismatiska Förening* 2-4. 42-50.

Galster, G. 1935b. "Møntfundet fra Vraabjerg og Valdemar den Stores ældste Mønter fra Lund og Roskilde". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1935. 265-274.

Galster, G. 1936. *Danske og norske Medailler og Jetons 1533-ca. 1788*. Selskabet til Udgivelse af Danske Mindesmærker. København.

Galster, G. 1937. "Møntfund i Danmark og Norge 1739-1780". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1937. 39-96.

Galster, G. 1955a. "Bünstorf-fundet 1827. Tillæg og rettelser". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 127-133.

Galster, G. 1955b. "Græse-fundet og andre fund på Sjælland af mønter fra kongerne Niels og Erik Emune". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1955. 61-103.

Galster, G. 1956. "Jørgen Kock som møntmester". *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift* 1956. 7-41.

Galster, G. 1957. "Fremmed indflydelse på Danmarks møntvæsen i middelalderen". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 15-24.

Galster, G. 1961. "En seiger fra Ålborg". *Kuml* 11. 116-124.

Galster, G. 1966. *Næstved mønt*. Næstved.

Galster, G. 1967. *Flensborg mønt*. Sønderborg.

Galster, G. 1968. "Gerardus Monetarius". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 21-24.

Galster, G. 1972a. "Valdemar Atterdags mønt". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 177-185.

Galster, G. 1972b. *Unionstidens udmøntninger. Danmark og Norge 1397-1540. Sverige 1363-1521*. København.

Galster, G. 1974. "Kong Godfred". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 4-13.

Galster, G. 1980."Vikingetidens møntfund fra Bornholm". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1977-78. 5-246.

Garipzanov, I. 2008. "Carolingian Coins in Early Viking Age Scandinavia (c.754-c.900). Chronological Distribution and Regional Patterns". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 2003-2005. 65-92.

van Gelder, H.E. 1980. "Coins from Dorestad, Hoogstraat I". W.A. van Es & V.J.H. Verwers (red.), *Excavations in Dorestad*. 1: *The Habour, Hoogstraat I*. Amersfoort. 212-224.

Gelting, M. 2012. "Lund, Dalby og Bornholm". S. Borgehammar & J. Wienberg (red.), *Locus celebris, Dalby Kyrka, Kloster och gård*. Göteborg. 101-111.

Gissel, S. (red.) 1964. *Jacob Ulfelds Jordebog 1588*. København.

Gissel, S. 1982. "Payments in Money and in Kind in Late Medieval Scandinavia. Studies in Agrarian Rents". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1981. 48-57.

Gitler, H. & M. Ponting 2003. *The silver coinage of Septimius Severus and his family 193-211 AD). A study of the chemical composition of the Roman and Eastern issues*. Glaux 16. Milano.

Golabiewski, M. 1982. "Danska 1200-talsmynt i depåfynd från Skåne". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 106-113.

Gooch, M. 2011. "Viking Kings, Political Power and Monetisation". Abramson (red.), *Studies in Early Medieval Coinage. 2: New Perspectives*. Woodbridge. 111-120.

Gotfredsen, A.B., M.B. Henriksen, J. Kveiborg & K.G. Terkelsen. 2009. "Fjordfiskere, strandjægere, håndværkere og handelsmænd i jernalderens Seden". *Fynske Minder* 2009. 76-109.

Gottlieb, B., H.W. Horsnæs, U. Schnell & S.Å. Tornbjerg. 2005. "Sølvanalyser og romerske denarer fra Østervang". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 119-125.

Grierson, P. 1960. "The Monetary Reforms of 'Abd Al-Malik: Their Metrological Basis and Their Financial Repercussions". *Journal of Economic and Social History of the Orient* III:3. 241-264.

Grierson, P. & M. Blackburn 1986. *Medieval European Coinage. 1: The Early Middle Ages (5th-10th centuries)*. Cambridge.

Grinder-Hansen, K. 1988. "Penge til Færgemanden? Mønter i dødekulten". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 115-126.

Grinder-Hansen, K. 1994. "Christian II's klippinge – en studie i effektiv møntinddragelse". *Nordisk Numismatisk Forenings Medlemsblad*. 70-73.

Grinder-Hansen, K. 1996. "'Kobber fulgte efter sølvet, det ringere efter det bedre'. Mysteriet om Valdemar Atterdags manglende møntvæsen". *Nationalmuseets Arbejdsmark* 192-205.

Grinder-Hansen, K. 2000. *Kongemagtens krise. Det danske møntvæsen 1241-1340*. København.

Grinder-Hansen, K. 2002. "Mønter". H. Mikkelsen, *Vor Frue Kloster. Et benediktinernonnekloster i Randers*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 41. Randers & Højbjerg. 63-72.

Grinder-Hansen, P., M. Märcher, F.O. Nielsen, S. Nygaard & P. Pentz 2013. "Skatten fra Østermarie". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 140-155.

Guest, P.S.W. 2005. *The Late Roman gold and silver coins from the Hoxne treasure*. London.

Guest, P.S.W. 2008. "Roman gold and the Hun kings. the use and hoarding of solidi in the late fourth and fifth centuries". A. Bursche, R. Ciolek & R. Wolters (red.), *Roman coins outside the empire, Ways and phases, contexts and functions*. Collection Moneta 82. Wetteren. 295-307.

Gullbekk, S.H. 1995. "Christian II's klippinger i norske kirkefunn". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 133-134.

Gullbekk, S.H. 2000. "Myntforringelse i Danmark og innføring av monopolmynt under Sven Estridsen (1047-74)". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1994-96. 111-129.

Gullbekk, S.H. 2007. "Oslo som myntsted under kong Hans". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 13-19.

Gullbekk, S.H. 2009. *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*. København.

Gullbekk, S.H. 2014. "Vestfold. A Monetary Perspective on the Viking Age". *Early Medieval Monetary History. Studies in Memory of Mark Blackburn*. Farnham. 331-347.

Gunnarsson, B. 2009. "Den gäckande kejdja 105 – spåret av en vikingetida myntunion?". C. Ekström & K. Bengtsson (red.), *Samlad Glädja 2009*. Uppsala. 71-89.

Haljak, G. 2010. *Livonian Coins XI-II-XVIII Century.* Part I: *Feudal States. Livonian Coins from XIII-XVI Century*. Tallinn.

Hall, R.A. 1986. "Archaeological aspects". E.J.E. Pirie (red.), *Post-Roman Coins from York Excavations 1971-81*. The Archaeology of York 18. York. 15-25.

Hammarberg, I., B. Malmer & T. Zachrisson. 1989. *Byzantine Coins found in Sweden*. London & Stockholm.

Hammelmann, H. 1599. *Oldenburgische Chronica.* Oldenburg.

Hansen, J. 2010. "Sølvskatten fra Herringe". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 106-116.

Hansen, L. 1983. *Danmarks officielle pengesedler 1713-1983.* Dansk Nummismatisk Forening, Seddelfraktionen. København.

Hansen, U.L. 1987. *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab: Nordiske Fortidsminder, ser. B vol. 10. København.

Harlitz, E. 2010. *Urbana system och Riksbildning i Skandinavien. En studie av Lödöses uppgång och fall ca 1050-1646*. Göteborg.

Harris, W.V. (red.) 2008. *The monetary systems of the Greeks and Romans*. Oxford.

Hastrup, T. & L. Hjortsø (oversætter). 1979. *Herodots Historie*. København.

Hatz, G. 1985. "Malmer. CE II / Hus". *Hikuin* 11. 133-144.

Hatz, G. 2001. *Der Münzfund vom Goting-Kliff/Föhr*. Hamburg.

Hatz, G. 2002. "Der Fund von Pommerzig/Pomorsko". B. Paszkiewicza (red.), *Moneta Mediævalis: Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin*. Warzawa. 67-80.

Hauberg, P., 1885. *Danmarks myntvæsen og mynter i tidsrummet 1241-1377*. Særtryk af Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1884. København.

Hauberg, P. 1886. *Danmarks Myntvæsen i tidsrummet 1377-1481*. København.

Hauberg, P. 1900. *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*. København.

Hauberg, P. 1906. *Danmarks Myntvæsen og Mynter i Tidsrummet 1146-1241*. København.

Hede, H. 1978. *Danmarks og Norges mønter 1541-1814-1977*. København.

Hedeager, L. 1994. "Krigerøkonomi og handelsøkonomii vikingetiden". N. Lund (red.), *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder*. København. 44-68.

Heidemann Lutz, L. 2010. *Die Insel in der Mitte: Bornholm im 2.-4. Jahrhundert regionale und vergleichende Untersuchungen der jüngerkaiserzeitlichen Grabfunde*. Berliner Archäologische Forschungen 9. Rahden.

von Heijne, C. 2004. *Särpräglat. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca. 800-1130)*. Stockholm.

von Heijne, C. 2012. "Danska mynt från tusindtalet funna i S.t Peterskyrkan, Rom". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 46-48.

von Heijne, C. 2015. *Myntfynd från Skåne: Kristianstads län.* Sveriges Mynthistoria Landskapsinventeringen 12. Kungliga Myntkabinettet. Stockholm.

Hekster, O. 2002. *Commodus, an emperor at the crossroads*. Nijmegen.

Hekster, O. 2008. *Rome and its Empire, AD 193-284*. Edinburgh.

Henrichsen, C.L. (red.) 1968. *Adam af Bremen: De hamburgske ærkebispers historie og Nordens beskrivelse*. København.

Henriksen, M.B. 2000. "Lundsgård, Seden Syd og Hjulby. Tre fynske bopladsområder med detektorfund". M.B. Henriksen (red.), *Detektorfund – hvad skal vi med dem?*. Skrifter fra Odense Bys Museer 5. 17-60.

Henriksen, M.B. 2009. *Brudager Mark. en romertidsgravplads nær Gudme på Sydøstfyn*. Fynske Studier 22. Odense.

Henriksen, M.B. 2010. "Gold deposits in the Late Roman and Migration Period landscape – a case study from the island of Funen (Fyn), Denmark". U.L. Hansen & A.B. Wroblewska (red.), *Worlds apart? Contacts across the Baltic in the Iron Age. Network Denmark-Poland 2005-2008.* Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab: Nordiske Fortidsminder ser. C vol. 7. København & Warszawa. 389-432.

Henriksen, M.B. & H.W. Horsnæs. 2004. "Guldskatten fra Boltinggård Skov på Midtfyn". *Fynske Minder* 2004. 123-151.

Hilberg, V. 2007. "En ny 'Munus-Divinum'-efterligning fra Hedeby". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 49-57.

Hilberg, V. 2011. "Silver Economies of the Ninth and Tenth Centuries AD in Hedeby". J. Graham-Campbell, S.M. Sindbæk & G. Williams (red.), *Silver Economies, Monetisation and Society in Scandinavia AD 800-1100*. Aarhus. 203-225.

Hilberg, V. 2014. "Zwischen Innovation und Tradition. Der karolingische Einfluss auf das Münzwesen in Skandinavien". K.P. Hofmann, H. Kamp & M. Wemhoff (red.), *Die Wikinger und das Fränkische Reich. Identitäten zwischen Konfrontation und Annäherung*. Paderborn. 133-215.

Hobbs, R. 2006. *Late Roman Precious metal deposits, AD 200-700. Changes over time and space*. BAR International Series 1504. Oxford.

Holt, A. 1998. "Fynd av mynt från vikingatiden på Island". J.C. Moesgaard & P. Nielsen (red.), *Ord med mening. Festskrift til Jørgen Steen Jensen*. København. 45-47.

Holt, A. 2017. "The Gaulverjabær hoard revisited". *Archaeologia islandica* 12. 11-83.

Holst, H. 1936. "Funn av myntskatter i Norge indtill slutten av 19. århundre". *Nordisk Numismatisk Årsskrift*. 5-33.

Holst, M.K. 2010. "Inconstancy and stability – Large and small farmsteads in the village of Nørre Snede (Central Jutland) in the first millenium AD". *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 33. 155-179.

Horsnæs, H.W. 2010. *Crossing boundaries. An analysis of Roman coins in Danish contexts. Vol. 1: Jutland, Funen and Sealand.* Publications from the National Museum: Studies in Archaeology and History 18:1. København.

Horsnæs, H.W. 2012a. "Kortlægning af detektorfund. Perspektiver for udforskningen af bopladser fra jernalder til middelalder." *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 49-53.

Horsnæs, H.W. 2012b. "Networking in north-eastern Barbaricum. A study of gold imitations of Roman coins". L. Bjerg, J. Lind & S.M. Sindbæk (red.), *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea*. Black Sea Studies 20. Aarhus. 85-124.

Horsnæs, H.W. 2013. *Crossing boundaries. An analysis of Roman coins in Danish contexts. Vol. 2: Bornholm*. Publications from the National Museum: Studies in Archaeology and History 18:2. København.

Horsnæs, H.W. 2014. "Appropriation and imitation – A Barbarian view on coins and imitations". H.C. Gulløv (red.), *Northern Worlds. Landscapes, interactions and dynamics*. København. 319-324.

Horsnæs, H.W. 2015. "Byzantine coins from Viking Age Denmark". T. Talvio & M. Wijk (red.), *Myntstudier. Festskrift till Kenneth Jonsson*. Stockholm. 51-63.

Horsnæs, H.W. 2017. "Møntfund og danefæ – før og nu". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 172-185

Horsnæs, H.W. & M. Märcher. 2017. "Mønttyper og møntsteder, datering og distribution". *Kuml* 66. 91-121.

Horsnæs, H.W., M. Märcher & M. Thorsen. 2014. "Nye dateringer af Lilleborg – mønter fra middelalderborgen i Almindingen på Bornholm". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 226-237.

Horsnæs, H.W., M. Märcher & M. Vennersdorf. 2013. "A stepping stone in the Baltic Sea. Two millennia of coin finds and coin use. A case study of Vester herred, Bornholm". *The Journal of Archæological Numismatics* 3. 1-65.

Hovard, S. 2012. "Der er penge i penge. Om størrelsen på slagskat – brassage og seignorage – i 1200-tallet". *Numismatisk Rapport* 114. 5-13.

Hybel, N. & B. Poulsen 2007. *The Danish Resources c. 1000-1550*. Leiden & Boston.

Hävernick, W. 1956. "Epochen der deutschen Geldgeschichte im frühen Mittelalter". *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 9/10. 5-10.

Høj, M. 2005. "Bygherrerapport for arkæologisk udgravning af gravplads fra 300-tallet". *ROMU – Årsskrift fra Roskilde Museum* 2004. 180-190.

Hårdh, B. 1996. *Silver in the Viking Age*. Lund.

Ilisch, P. 2016. "Les monnaies du Saint-Empire du Xe et XIe siècle, exportation ou circulation interne?". *Bulletin de la Société française de numismatique*. 49-56.

Ilisch, L., S. Lorenz, W. Stern & H. Steuer. 2003. *Dirham und Rappenpfennig. 1: Mittelalterliche Münzprägung in Bergbauregionen*. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 17. Bonn.

Ilkjær, J. 2000. *Illerup Ådal – et arkæologisk tryllespejl*. Aarhus.

Imer, L. 2004. "Latin og græsk i romersk jernalder. Fremmed indflydelse på Nordens tidligste runeskrift". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. 63-105.

Ingvardson, G.T. 2010. *Møntbrug. Fra vikingetid til vendertogter*. Aarhus.

Ingvardson, G.T. 2012a. "Nørremølle – the Largest Viking Age Silver Hoard of Bornholm (Denmark)". *The Journal of Archaeological Numismatics* 2. 281-346.

Ingvardson, G.T. 2012b. "The monetary history of Bornholm in the Early Middle-Ages – regional variation in Eastern Denmark". I. Leimus (red.), *Monetary history of the Baltics in the Middle-Ages (12-16th c.)*. Tallinn. 208-215.

Ingvardson, G.T. 2014. "Tre gyldne sensationer". *Skalk* 2014/4. 26-28.

Ingvardson, G.T. 2015. "Traces of Use". J.C. Moesgaard, *King Harold's Cross Coinage. Christian Coins for the Merchants of Haithabu and the King's Soldiers*. Publications from the National Museum: Studies in Archaeology and History 20:2. Odense. 127-138.

Ingvardson, G.T. 2016a. "Et sted midt imellem – Svend Estridsen og 1000-tallets mønthistorie". L. Sonne & S. Croix. (red.), *Svend Estridsen*. Odense. 135-172.

Ingvardson, G.T. 2016b. "Sjælefrelse eller lommespild – møntfundene fra Hedensted Kirke". M. Andersen & H. Mikkelsen (red.), *Hedensted Kirke. Undersøgelser og restaureringer*. København. 78-97.

Iuul, S. 1966. "Lån". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 11. København. sp. 38-39.

Jacobsen, A. 1967. "Skattefundet fra Hammershus". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 229-234.

Jacobsen, A. & O. Mørkholm 1966. "Danske guldmøntfund fra middelalderen". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1966. 71-101.

Jensen, J.S. 1977. "Kirkegulvsmønter". *Hikuin* 3. 295-302.

Jensen, J.S. 1980. "Tyske brakteater i danske fund". *Hikuin* 6. 101-110.

Jensen, J.S. 1983a. "Bårarp-fundet 1932. Et hallandsk møntfund fra Svend Grathes tid". *Numismatiska Meddelanden* 33. 101-124.

Jensen, J.S. 1983b. "Hvor stor var udmøntningen i Danmark i 1000- og 1100-tallet?" *Fortid og Nutid* XXX:1. 19-26.

Jensen, J.S. 1985. "De ældste Visby guter og Ebbelnæs-funsdet". *Hikuin* 11. 267-272.

Jensen, J.S. 1988a. "Fundet af tyske brakteater ved Kämpinge i Skåne (1848). Skånemarkedet og det skånske oprør mod Absalon 1180". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 62-63.

Jensen, J.S. 1988b. "Later medieval mints and mintmasters in Scandinavia". N.J. Mayhew & P. Spufford (red.), *Later medieval mints. Organisation, administration and techniques*. Oxford. 202-221.

Jensen, J.S. 1989. "1300-tallet – skattefundenes store periode". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 57-67.

Jensen, J.S. 1990. "The Lund Coinage of King Niels (1104-1134) as illustrated by the Hoard from Sct. Drotten (1984)". K. Jonsson & B. Malmer (red.), *Sigtuna Papers*. Stockholm & London. 133-138.

Jensen, J.S. 1991. "Malmøs største skattefund – en hilsen fra møntmester Henrik Dringenberg?" *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 104-105.

Jensen, J.S. 1993. "En mindemønt for Assers opnåelse af ærkebispeværdigheden i Lund 1104". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 2-8.

Jensen, J.S. 1994. "Overprægning af mønter i Lund under kong Niels". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 38-41.

Jensen, J.S. (red.) 1995. *Tusindtallets Danske Mønter, fra Den kongelige Mønt- og Medaillesamling*. København

Jensen, J.S. 1996. "Møntfornyelse (*Renovatio monetae*) i Danmark indtil år 1200". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 130-136.

Jensen, J.S. 1998. "Mønter". J. Hjermind, M. Iversen & H.K. Kristensen (red.), *Viborg Søndersø 1000-1300. Byarkæologiske undersøgelser 1981 og 1984-85*. Højbjerg. 88-91.

Jensen, J.S. 2003. "Møntværkstedet på Gurre". V. Etting, L. Hvass & C.B. Andersen (red.), *Gurre slot. Kongeborg og sagnskat*. København. 101-111.

Jensen, J.S. 2005a. "Mønter". M.S. Kristiansen (red.), *Tårnby. Gård og landsby gennem 1000 år*. Højbjerg. 358-360.

Jensen, J.S. 2005b. "Nicholas af Saint Albans – Valdemar Sejrs engelske mønt- og pengemand gennem 30 år. En skitse". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 58-62.

Jensen, J.S. 2006a. "Two hoards of short-cross sterlings from Ribe, and the English merchants in Denmark in the middle of the thirteenth century". B. Cook & G. Williams (red.), *Coinage and History in the North Sea World c. 500-1250. Essays in Honour of Marion Archibald*. Leiden. 477-484.

Jensen, J.S. 2006b. "The introduction and use of runic letters on Danish coins around the year 1065". M. Stoklund, M.L. Nielsen, B. Holmberg & G. Fellows-Jensen (red.), *Runes and their Secrets. Studies in Runology*. København. 159-168.

Jensen, J.S. 2015. "Queen Margaret I and the coinage at Ribe c. 1380". T. Talvio & M. Wijk (red.), *Myntstudier. Festskrift till Kenneth Jonsson*. Stockholm. 189-192.

Jensen, J.S. 2017. "The piefort of Eric of Pomerania, the first Danish medieval gold coin". M. Bogucki, W. Garbaczewski & G. Śnieżko (red.), *Nummi et humanitas. Studia ofiarowane profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 80 rocznicę urodzin*. Warzawa. 559-572.

Jensen, J. 2003. *Danmarks Oldtid. Bind 3: Ældre Jernalder 500 f.Kr.-400 e.Kr.* København.

Jensen, J. 2004. *Danmarks Oldtid. Bind 4: Yngre Jernalder og Vikingetid 400 e.Kr.-1050 e.Kr.* København.

Jensen, N.J. & M. Skjoldager. 2010. *Frederik 1's søslinge 1524-1528*. København.

Jensen, N.J. & M. Skjoldager. 2012a. "Frederik 1. Lejrskillinge 1523-1524". *Numismatiske tanker fra Amagerland. Festskrift i anledning af Amagerlands Numismatiske Forenings 40 års jubilæum*. Tårnby. 47-97.

Jensen, N.J. & M. Skjoldager. 2012b. "Frederik 1. søsling u. år Ronneby". Via **http://www.danskmoent.dk/artikler/ro997999.html**. Senest redigeret 2012. Besøgt juli 2017.

Jensen, R.B., K. Bjerg, K.G. Urplante & S.B. Pedersen. 1996. "Det skånske oprør 1180-1182". F. Birkebæk, T. Christensen & I. Skovgaard-Petersen (red.), *Absalon, fædrelandets fader*. Roskilde. 155-164.

Jensen, S. 1950. *Fra patriarkalisme til pengeøkonomi*. København.

Jensen, S. 1987. "Pløjelagsarkæologi". *Arkæologiske Udgravninger i Danmark* 1986. 9-15.

Jeppesen, J. 2003. "Over-Randlevskatten i arkæologisk sammenhæng". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 39-44.

Jeppesen, J. 2010. "Smykker i stykker". *Skalk* 2010/5. 11-15.

Jespersen, L. 2004. *Adelsvældens skatter 1536-1660*. Dansk Skattehistorie 3. Told- og Skattehistorisk Selskab. København.

Jesse, W. 1928. *Der Wendische Münzverein*. Lübeck.

Jessen, E. 1893. *Dansk Etymologisk Ordbog.* København.

Jexlev, T. 2001. *Roskilde Sankt Agnete klosters jordebøger og regnskaber 1508-1515*. Danske Middelalderlige Regnskaber 4. København.

Johansen, B.F. 1961. "Kilder til Danmarks møntvæsen i middelalderen III (1413-1481)". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1961. 5-58.

Johansen, B.F. & O. Mørkholm. 1960. "Kilder til Danmarks møntvæsen i middelalderen II (1340-1412)". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1960. 25-83.

Johnson, C. (red.) 1950. *The Course of the Exchequer by Richard, Son of Nigel*. London.

Jones, M. 1979. *The Art of the Medal*. London.

Jonsson, K. 1985. "Övergångskedet mellan vikingatiden och medeltiden och uppkomsten av den medeltida myntningen i Sverige ca 1050-1200". *Hikuin* 11. 189-206.

Jonsson, K. 1993. "The routes for the importation of German and English coins to the Northern Lands in the Viking Age". B. Kluge (red.), *Fernhandel und Geldwirtschaft. Beiträge zum deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit.* Sigmaringen. 205-232.

Jonsson, K. 1994. "The Coinage of Cnut". A.R. Rumble (red.), *The Reign of Cnut: King of England, Denmark and Norway*. London. 193-230.

Jonsson, K. 2007. "En dansk myntyp i Venngarnskatten". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 69-71.

Jørgensen, B. 1994. *Stednavne ordbog* (2. udg.). København.

Jørgensen, E. 1911. *Valdemar Atterdag, udvalg af Kilder*. København.

Jørgensen, J.U. 1968. "Pant". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 13. København. sp. 97.

Jørgensen, L., B. Storgaard & G.B. Thomsen (red.) 2003. *Sejrens Triumf. Norden i skyggen af det romerske imperium*. København.

Jørgensen, L. 2006. "Tracking down the aristocracy – Distribution patterns and coin use at the Viking manor and market at Lake Tissø, Denmark". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 2000-2002. 190-207.

Jørgensen, L. 2010. "Gudme and Tissø. Two magnates' complexes in Denmark from the 3rd to the 11th century AD". B. Ludowici (red.), *Trade and communication networks of the first millennium AD in the northern part of Central Europe. central places, beach markets, landing places and trading centres*. Neue Studien zur Sachsenforschung 1. Stuttgart. 273-286.

Jørgensen, L. & A.N. Jørgensen 1997. *Nørre Sandegård Vest. A Cemetery from the 6th-8th Centuries on Bornholm*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab: Nordiske Fortidsminder, ser. B vol. 14. København.

Jørgensen, M.L. 1990. "Pengeblokke". H. Johannsen (red.), *Synligt og Usynligt. Studier tilegnet Otto Norn*. Herning. 71-82.

Karageorghis, V. & G. Papasawas. 2001. "A Bronze Ingot-Bearer from Cyprus". *Oxford Journal of Archaeology* 20. 341-344.

Kemmers, F. 2006. *Coins for a legion, An analysis of the coin finds from the Augustan legionary fortress and Flavian canabae legionis at Nijmegen*. Studien zu Fundmünzen der Antike 21. Mainz.

Kershaw, J. 2017. "An early medieval dual-currency economy. bullion and coin in the Danelaw". *Antiquity* 91/355. 173-190.

Kilger, C. 2003. "Vad säger egentligen pecks och böjningar". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 3-12.

Kilger, C. 2007. "Kaupang from Afar. Aspects of the Interpretation of Dirham Finds in Northern and Eastern Europe between the Late 8th and Early 10th Centuries". D. Skre (red.), *Means of Exchange*. Kaupang Excavation Project Publication Series 2. Aarhus. 199-252.

Kilger, C. (under udgivelse). "Dirham hubs in Southern Scandinavia in the ninth and early tenth centuries". *Proceedings of the symposium in the Danish Culture Institute, Damascus 2007*.

Kilger, C. & F. Elfver. 2014. "Myntfynden från Västergarn". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 73-82.

Kim, H.S. & J.H. Kroll 2008. "A Hoard of Archaic Coins of Colophon and Unminted Silver (*CH* I.3)". *American Journal of Numismatics* 2nd ser. vol. 20. 53–103.

Klackenberg, H. 1989. "Kyrkfynden och medeltidsforskningen". U. Ehrensvärd & N.-U. Fornander. (red.), *Llt. Festskrift till Lars O. Lagerqvist*. 209-219.

Klackenberg, H. 1992. *Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige*. Stockholm.

Klingenberg, S. 2006. "Hoby – en stormandsslægt fra tiden omkring Kristi fødsel". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 101-113.

Konuk, K. & C. Lorber. 2012. "White Gold. An Introduction to Electron Coinage". H. Gitler (red.), *White Gold. Revealing the World's Earliest Coins*. Jerusalem. 13-32.

Korthauer, C. 1995-96. "En ældre romertidsgrav med guldmønt fra Jylland samt nogle iagttagelser om møntomløb og -funktion i jernalderens Danmark". *Kuml* 45. 113-134.

Kramer, F.E. 2012. "Selvejerbønder i Nordsjælland i middelalderen". *NoMus* 4. 16-31.

Kristiansen, A.M. 2006. "Ennerskatten – ny viden om et gammelt fund". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 63-72.

Kroll, J.H. & N.M. Waggoner 1984. "Dating the earliest coins of Athens, Corinth and Aegina". American Journal of Archaeology 88/3. 325-340.

Kroman, E. 1980. *Danmarks middelalderlige annaler*. København.

Kromann, A. 1982. "Kilder til Danmarks møntvæsen i middelalderen IV (1481-1500)". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1982. 151-193.

Kromann, A. 1985. "Kufiske dirhemer fremkommet i Danmark efter 1938". *Hikuin* 11. 51-62.

Kromann, A. 1991. "Da kejseren ville gøre dyre tider billigere. Priser og lønninger i Romerriget". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 61-74.

Kromann, A. & E. Roesdahl 1996. "Vikingerne og de islamiske lande". K. von Folsach, T. Lundbæk & P. Mortensen (red.), *Den arabiske rejse. Danske forbindelser med den islamiske verden gennem 1000 år*. Aarhus. 8-17.

Kromann, A. & M. Watt. 1984. "Skattefundet fra Smørenge. En nedgravet skat fra folkevandringstid på Bornholm". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 29-41.

Kræmmer, M. 2017. *Sølv, guld og penninge. Betalingsmidler, møntvæsen og pengemål i tidlig dansk middelalder*. Sorø.

Kunzel, M. 1990. "Zur Numismatik der dänischen Grafenfehde 1524 bis 1536". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1985-86. 97-112.

Kyhlberg, O. 1986. "Late Roman and Byzantine Solidi, An archaeological analysis of coins and hoards". B.E. Hovén m.fl. (red.), *Excavations at Helgö. X: Coins, Iron and Gold*. Stockholm. 13-126.

La Guardia, R. (red.) 2001. *I luoghi della moneta, le sedi delle zecche dall'antichità all'età moderna: Atti del convegno internazionale 22-23 ottobre 1999.* Milano.

Lagerqvist, L.O. 2011. *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*. Stockholm.

Langsted, K. & J.C. Moesgaard 2017. "Holløse-skatten – bidrag til Danmarks mønthistorie samt overvejelser over mønter i pløjelag, nedlæggelsesspor og GPS-præcision". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 11-17.

Larsen, T. (oversætter). 1926. *Havi-Maal* i *Nordens Gudekvad*. København.
Via: **http://heimskringla.no/wiki/Havi-Maal**. Besøgt november 2017. Senest redigeret maj 2016.

Laursen, R. 2013. "Dirhemskat fra 800-tallet fundet på Bornholm". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 16-19.

Lauridsen, J. (oversætter). 2012a. *Olav den Helligs saga* i *Heimskringla*. Via: **http://heimskringla.no/wiki/Olav_den_Helliges_saga**. Besøgt november 2017. Senest redigeret september 2017.

Lauridsen, J. (oversætter). 2012b. *Harald Gråfelds saga* i *Heimskringla*. Via: **http://heimskringla.no/wiki/Harald_Gråfelds_saga**. Besøgt november 2017. Senest redigeret august 2015.

Lauridsen, J. (oversætter). 2012c. *Harald Hårdråde*s *saga* i *Heimskringla*.
Via: **http://heimskringla.no/wiki/Harald_Hårdrådes_saga**. Besøgt november 2017. Senest redigeret september 2015.

Lauridsen, J. (oversætter). 2012d. *Ynglingesaga* i *Heimskringla*.
Via: **http://heimskringla.no/wiki/Ynglingesaga.** Besøgt november 2017. Senest redigeret august 2015.

Le Goff, J. 1986. *La bourse et la vie*. Paris.

Le Maho, J. 1993. "Le trésor de la cathédrale de Rouen de l'époque mérovingienne aux premières années du XIIIe siècle". Y. Lescroart & L. Flavigny (red.), *Le trésor de la Cathédrale de Rouen*. Rouen. 17-22.

Le Maho, J. & J.C. Moesgaard 2002. "Les trésors dans les documents écrits". *Bulletin de la Société française de numismatique* 57/6. 102-106.

Leimus, I. 1995. "Udmøntningen i Tallinn under det danske styre 1219-1346". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 74-81.

Leimus, I. 2007. "Die letzte Welle des orientalischen Münzsilber im Norden". M. Andersen, H.W. Horsnæs & J.C. Moesgaard (red.), *Magister Monetae. Studies in Honour of Jørgen Steen Jensen*. Publications from the National Museum: Studies in Archaeology & History 13. København. 111-125.

Leimus, I. 2012. "Vikingeskatten fra Linnakse (Estland) og dateringen af de danske runemønter". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 54-56.

Leimus, I. & A. Molvõgin 2001. *Sylloge of Coins of the British Isles. Vol. 51: Estonian Collections. Anglo-Saxon, Anglo-Norman and later British Coins*. Oxford-London.

Lieber, A. 1981. "International trade and coinage in the Northern Lands during the Early Middle Ages. an Introduction". M. Blackburn & D.M. Metcalf (red.), *Viking Age Coinage in the Northern Lands. The Sixth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History. Part I*. Oxford. 1-34.

Lindahl, F. 1955. "Danmarks mønter 1377-1448". *Nordisk numismatisk Årsskrift* 1955. 73-92.

Lindahl, F. 1956. "Om mønter og medaljer som bygningsofre". *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*. 93-102.

Lindahl, F. 1964. "Valdemarernes mønter, især Anno Domini MCCXXXIIII-mønten, belyst ved løsfund fra kirkerne". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1963. 51-60.

Lo Schiavo, F., J.D. Muhly, R. Maddin & A. Giumlia-Mair (red.), 2009. *Oxhide ingots in the Central Mediterranean.* Rom.

Lohne, O., J.A. Risvaag, P. Ulseth & J. Lohne. 2010. *The Mint in the Nidaros Archbishop's Palace. Coin production under Archbishop Gaute Ivarsson (1475-1510)*. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter 2010:1. Trondheim.

Lund, A.A. 1993. *De etnografiske kilder til Nordens tidlige historie*. Aarhus.

Lund, J. 2004. "Våben i vand. Om deponeringer i vikingetiden". *Kuml* 53. 197-221.

2000 Jahre Varusschlacht = LwL Römermuseum, Museum und Park Kalkriese & Landesverband Lippe (red.) 2009. *2000 Jahre Varusschlacht*. 3 bind. Darmstadt.

Madsen, C.L. (oversætter). 2012. *Landnámabók*. København.
Via: **http://www.heimskringla.no/wiki/Landnamabogen**. Senest redigeret september 2017. Besøgt november 2017.

Madsen, C.L. (oversætter). 2013. *Íslendingabók*. København.
Via: **http://heimskringla.no/wiki/Islændingebogen**. Senest redigeret januar 2017. Besøgt november 2017.

Madsen, H.B. & E. Porsmose 1991. *Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511*. Danske Middelalderlige Regnskaber 3. København.

Magnus, O. 1555. *Historia de Gentibus Septentrionalibus.* Rom.

Mahler, D.L. (red.) 1999. *Høje-Taastrup før buerne*. Albertslund & Taastrup.

Malmer, B. 1966. *Nordiska mynt före år 1000*. Bonn & Lund.

Malmer, B. 1989. *The Sigtuna Coinage c. 995-1005*. Stockholm.

Malmer, B. 1997. *The Anglo-Scandinavian Coinage c. 995-1020*. Stockholm.

Malmer, B. 2003. "Om penningar och halvpenningar i 1020-talets Lund". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 119-127

Malmer, B. 2007. "South Scandinavian coinage in the ninth century". J. Graham-Campbell & G. Williams (red.), *Silver economy in the Viking Age*. Walnut Creek, Californien. 13-27.

Malmer, B. 2010. *Den svenska mynthistorien. Vikingatiden ca. 995-1030*. Stockholm.

Malmer, B. (under udgivelse). *Serpents and Crosses. Scandinavian Coinages from the time of Louis the Pious, Cnut the Great, Harthacnut, and Anund Jacob.* Commentationes de Nummis Saeculorum IX-XI in Suecia Repertis, Nova Series 14. Stockholm.

Malmer, B. & K. Jonsson. 1986. "Sceattas och den äldsta nordiska myntningen". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 66-71.

Mathiesen, H.E. 1988. *Grækernes mønter*. Aarhus.

Mauss, M. 2000. Gaven – gaveudvekslingens form og logik i arkaiske samfund. Oversat af E. Ellekjær. København. Opr. på fransk, 1924.

MB = Mansfeld-Bûllner, H.V. 1887. *Afbildninger af samtlige hidtil kjendte Danske Mønter fra Tidsrummet 1241-1377*. København.

Meadows, A. 2009. "Money in an ideal world. Plato's Laws and the dual nature of coinage". S. Drougou (red.), Κερματια φιλιασ (Kermatia Filias). Athen. 25-31.

Meadows, A. & K. Shipton (red.) 2001. *Money and its uses in the Ancient Greek world*. Oxford.

Meier, O. 1934. "Der Münzfunde von Brockhöfe, Kreis Ülzen". *Deutsche Münzblätter*. 21-25.

Meisner, H. & J. Luther. 1900. *Die Erfindung der Buchdruchkunst.* Monographien zur Weltgeschichte XI. Bielefeld & Leipzig.

Mergen, J. (red.) 2016. *Nero – Kaiser, Künstler und Tyrann*. Rheinisches Landesmuseum Trier. Darmstadt.

Merian, M. 1653. *Topographia Saxoniae Inferioris*. 16 bind. Frankfurt.

Metcalf, D.M. 1984. "A note on sceattas as a measure of international trade, and on the earliest Danish coinage". D. Hill & D.M. Metcalf (red.), *Sceattas in England and on the Continent. The Seventh Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*. BAR British Series 128. Oxford.

Metcalf, D.M. 1990. "The fall and rise of the Danelaw connection, the exportation of obsolete English coins to the Northern Lands, and the Tributes of 991 and 994". K. Jonsson & B. Malmer (red.), *Sigtuna Papers*. Stockholm & London. 213-23.

Metcalf, D.M. 1993. *Thrymsas and sceattas* 2. London.

Metcalf, D.M. 1998. *An Atlas of Anglo-Saxon and Norman Coin Finds 973-1086*. London & Oxford.

Metcalf, D.M. 2014. "Thrymsas and Sceattas and the Balance of Payments". *Early Medieval Monetary History. Studies in Memory of Mark Blackburn*. Farnham. 243-256.

Metcalf, W.E. (red.) 2012. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford.

Meyer, P. 1962. "Jordejendom. Erhvervelse". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 7. København. sp. 656-658.

Mikkelsen, H. 2002. *Vor Frue Kloster. Et benediktinernonnekloster i Randers*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 41. Randers & Højbjerg.

Moesgaard, J.C. 2000. "Bjæverskovskattens mønter". *Køge Museum* 1999. 31-40.

Moesgaard, J.C. 2004. "Møntfund fra Sigerslevøster". *NoMus* 17/1. 19-22.

Moesgaard, J.C. 2005a. "Bønders møntbrug i middelalderen". *Medeltidsarkæologisk Tidsskrift* 3. 53-67.

Moesgaard, J.C. 2005b. "Erik af Pommerns danske mønter". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 79-86.

Moesgaard, J.C. 2006. "The import of English coins to the Northern Lands. Some remarks on coin circulation in the Viking age based on new evidence from Denmark". B. Cook & G. Williams (red.), *Coinage and History in the North Sea World c. 500-1250. Essays in honour of Marion Archibald*. Leiden. 389-433.

Moesgaard, J.C. 2007. "Møntskatten fra Danelund og møntvæsenet i Sydvestjylland i vikingtid og tidlig middelalder". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2004. 107-156.

Moesgaard, J.C. 2008a. "Vikingetidsmønter". C. Adamsen (red.), *Sorte Muld*. Rønne, Højbjerg & København. 122-123.

Moesgaard, J.C. 2008b. "Efterligning af en normannisk mønt fra 1000-tallet". O. Järvinen (red.), *Scripta varia numismatico Tuukka Talvio sexagenario dedicata*. Publications of the Finnish Numismatic Society 6. Helsinki. 67-74.

Moesgaard, J.C. 2008c. "Dateringen af Christian IIIs mønter 1534-1540". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 119-127.

Moesgaard, J.C. 2009. "Gotland og Bornholm i 1100-tallet. Tanker foranlediget af ny bog om gotlandske mønter". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 7-10.

Moesgaard, J.C. 2011a. "The Grisebjerggård Hoard and the Beginning of Pecking in Scandinavia". J. Graham-Campbell, S.M. Sindbæk & G. Williams (red.), *Silver Economies, Monetisation and Society in Scandinavia AD 800-1100*. Aarhus. 297-308.

Moesgaard, J.C. 2011b. "Renovatio Monetae et la chronologie des monnaies de Richard Ier, duc de Normandie 942/945-996". *Bulletin de la Société Française de Numismatique* 66/6. 125-133.

Moesgaard, J.C. 2012. "Hedeby og den danske kongemagt i 900-tallet – mønternes udsagn". *Kuml* 61. 111-136.

Moesgaard, J.C. 2013a. "Monnaies carolingiennes au Danemark, résultat de missions diplomatiques et chrétiennes sous Charlemagne et Louis le Pieux?" C. Lorren (red.), *La Gaule, le monde insulaire et l'Europe du Nord au haut Moyen Age – Actualité de l'archéologie en Normandie (Ve-Xe s.). Actes des XXVIIe Journées internationales d'archéologie mérovingienne (Caen 2006)*. Saint-Germain-en-Laye 2013. 119-133.

Moesgaard, J.C. 2013b. "Vikingernes mønter i Normandiet. Identitetsbærere og praktisk betalingsmiddel". P. Gammeltoft, M. Bruus & L. Bisgaard (red.), *Toogtredivte tværfaglige vikingesymposium, Syddansk Universitet 2013*. Højbjerg. 52-67.

Moesgaard, J.C. 2014a. "Les échanges entre la Normandie et la Baltique aux Xe-XIe siècles – La documentation numismatique et ses limites". P. Bauduin, A. Musin (red.), *Vers l'Orient et vers l'Occident*. Caen. 177-188.

Moesgaard, J.C. 2014b. "Karl den Store i Danmark". *Skalk* 2014/5. 10-14.

Moesgaard, J.C. 2014c. "Freerslevskatten. Nogle betragtninger over møntomløbet på Sjælland o. 1065/1070". *Nordisk Numismatisk Årsskrift*, Ny serie nr. 1. 13-40.

Moesgaard, J.C. 2014d. "Fem små skattefund. Møntprægning og møntbrug i Roskilde og på Sjælland under Valdemar den Store". *ROMU – Årsskrift fra Roskilde Museum* 2013. 6-25.

Moesgaard, J.C. 2015a. *King Harold's Cross Coinage. Christian Coins for the Merchants of Haithabu and the King's Soldiers*. Publications from the National Museum: Studies in Archaeology and History 20:2. Odense.

Moesgaard, J.C. 2015b. "Mønter i Skandinavien cirka 750-850. Ligheder og forskelle set i Kattegat/Skagerrak-perspektiv". A. Pedersen & S.M. Sindbæk (red), *Et fælles hav – Skagerrak og Kattegat i vikingetiden. Seminar på Nationalmuseet, København, 19.-20. september 2012*. Nordlige Verdener: Nationalmuseet. København. 86-101.

Moesgaard, J.C. 2015c. "Møntproduktionsrelaterede genstande fra Lund". T. Talvio & M. Wijk (red.), *Myntstudier. Festskrift till Kenneth Jonsson*. Stockholm. 157-170.

Moesgaard, J.C. 2017. "Kongemagt og samfund belyst ved møntvæsenet i anden halvdel af 1000-tallet. Nogle kommentarer til Gitte Ingvardsons syntese om Svend Estridsens mønter". *Historisk Tidsskrift* 117/1. 97-118.

Moesgaard, J.C. & S.Å. Tornbjerg 1999. "A Sixteenth Agnus Dei Penny of Æthelred II". *The Numismatic Chronicle* 159. 327-332.

Moesgaard, J.C. & G. Rispling 2002. "Guldefterligning af en arabisk mønt fundet på Bornholm". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 91-94.

Moesgaard, J.C. & A. Pol 2003. "Nouvelle trouvaille de tremissis de Madelinus au Danemark". *Bulletin de la Société française de numismatique* 58. 186-189, 221.

Moesgaard, J.C., & S.Å. Tornbjerg 2004. "Bjæverskov – igen". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 69-77.

Moesgaard, J.C. & S.Å. Tornbjerg 2008. "Møntbrug på landet i middelalderen. De enkeltfundne mønter fra middelaldergården i Bjæverskov". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2008. 195-212.

Moesgaard, J.C. & O. Uldum. 2010. "Havsmarken". M. Andersen & P.O. Nielsen (red.), *Danefæ. Skatte fra den danske muld*. København. 165-169.

Moesgaard, J.C., J.S. Jensen 2014. "Mønter". E. Roesdahl, S.M. Sindbæk & A. Pedersen (red.), *Aggersborg i vikingetiden. Bebyggelsen og borgen*. København & Højbjerg. 348-351.

Moesgaard, J.C., V. Hilberg & M. Schimmer 2016. "Mønter fra Slesvigs blomstringstid 1070-1150". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 182-195.

Mossop, H.R. 1970. *The Lincoln Mint. c. 890-1279*. Newcastle upon Tyne.

Moyen, F. 1491. *Compost et Kalendrier des Bergiers*. Paris.

Munksgaard, E. 1987. "Spätantikes Silber". *Frühmittelalterliche Studien* 21. 82-84.

Murray, J.M. 2002. "Techniques, commerciales et financières". A. Vandewalle (red.), *Les marchands de la Hanse et la banque des Médicis*. Brügge. 107-120.

Museumsloven = LBK nr 358 af 08/04/2014: Bekendtgørelse af museumsloven. Kulturministeriet, journalnr. 2013-011678. Via: **https://www.retsinformation.dk/forms/R0710.aspx?id=162504#Kap9**. Besøgt januar 2018.

Myrberg, N. 2000. *Myntfynd från Blekinge*. Sveriges Mynthistoria Landskapsinventeringen 9. Kungliga Myntkabinettet. Stockholm.

Myrberg, N. 2008. *Ett eget värde. Gotlands tidigaste myntning, ca 1140-1220*. Stockholm.

Märcher, M. 2012a. *De kongelige møntsteder i Altona og København 1813-1873. Teknik og produktion*. Odense.

Märcher, M. 2012b. "Six early modern Danish coin hoards". *The Numismatic Chronicle* 172. 323-332.

Märcher, M. 2013. "Christian IIIs Stockholmmønter 1535 i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 76-78.

Märcher, M. 2014. "The 19th century development in minting technology in Denmark and Japan – and monetary transitions in Denmark, Japan, and Bornholm". G. Depeyrot (red.), *When orient and occident meet.* Collection Moneta 176. Wettern. 169-187.

Märcher, M. 2015a. "Maglebyskatten – en møntskat fra Grevens Fejde på Møn ca. 1535". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 168-183.

Märcher, M. 2015b. "Two new sixteenth- and seventeenth-century coin hoards from the Danish isle Møn – an overview and the Sewdish coins". T. Talvio & M. Wijk (red.), *Myntstudier. Festskrift till Kenneth Jonsson*. Stockholm. 205-220.

Märcher, M. 2016a. "Udmøntningerne i Wolfenbüttel 1627 – og de 14 eksemplarer i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 54-58.

Märcher, M. 2016b. "Mønter og regnepenninge fra metroudgravningerne på Rådhuspladsen". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 75-81.

Märcher, M. 2017. "The Monetary Development in Bornholm in the 12th-13th Centuries". M.C. Caltabiano m.fl. (red.), *Acts of the XV International Numismatic Congress, Taormina, 21.-25. september 2015*. Rom & Messina.

Märcher, M. 2018 (under udgivelse). *Tre møntskatte fra Lemvig, Stege og Engedal ved Viborg*. Kilder til numismatik og pengehistorie IV.

Märcher, M., S. Aagaard & H.W. Horsnæs. 2016. "Stempelstudier af mønter –et stærkt redskab til ny viden". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 196-209.

Mørkholm, O. 1955. "Kilder til Danmarks møntvæsen i middelalderen I (indtil 1340)". *Nordisk Numismatisk Årsskrift*. 1-72.

Mørkholm, O. 1965. "To møntstempler fra Christiern I's tid". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 30.

Mørkholm, O. 1977. "Anmeldelse af K. Skaare. 1976. *Coins and coinage in Viking-Age Norway*. Oslo." *Historisk Tidsskrift* 77. 200-202.

Mørkholm, O. 1989. *De skriftlige kilder til Danmarks Middelalderlige møntvæsen. Et udvalg 1085-1500*. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet & Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad. København.

Mørkholm, O. 1991. *Early Hellenistic Coinage*. Cambridge.

Naumann, H.-P. 1987. "Warenpreise und Wertverhältnisse im alten Norden". K. Düwel, H. Jahnkuhn, H. Siems & D. Timpe (red.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa* 4. Göttingen. 374-389.

Nielsen, F. O. 1998. *Middelalderens Bornholm*. Rønne.

Nielsen, H. 1966. "Løn". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 11. København. sp. 142-143.

Nielsen, H. 1968. "Peterspenge". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 13. København. sp. 249-252.

Nielsen, H. 1997. "Et regionalt rigdomscenter i Sydvestsjælland". J. Callmer & E. Rosengren (red.), *"... Gick Grendel att söka det höga huset ..." Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. GOTARC ser. C: Arkeologiska Skrifter 17. Halmstad.

Nielsen, J. & T. Christensen. 2015. "Mannerup-skatten – en præsentation". *ROMU – Årsskrift fra Roskilde Museum* 2015. 109-131.

Nielsen, P. 1987. "Søren Norby og hans mønter". *Festskrift for Amagerlands Numismatiske Forening 1972-1987*. Kastrup. 49-53.

Nielsen, V. 2000. *Oldtidsagre i Danmark. Bornholm*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 36. Højbjerg.

NOMISMA = *Nomisma.org*. Nomisma.org. Online database (Linked Open Data) via: **http://www.nomisma.org**. Besøgt januar 2018.

Noonan, T. 1988. "The impact of the silver crisis in Islam upon Novgorod's trade with the Baltic". *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 69. Mainz. 411-447.

Noonan, T. 1994. "The Vikings in the East. Coins and Commerce". B. Ambrosiani & H. Clarke (red.), *Developments around the Baltic annd the North Sea in the Viking Age. The twelfth Viking Congress*. Birka Studies 3. Stockholm. 215-236.

Nosch, M.L.B. 2014. "Mycenean Wool Economies in the latter part of the II millennium BC Aegean". C. Breniquet & C. Michel (red.), *Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry*. Ancient Textile Series 17. Oxford. 371-400.

Nordbø, J.H. 1978. "En norsk gylden fra kong Hans". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 5-6.

Norvin, W. & P. Fuglsang (red.) 1997. *Aristoteles: Statslære*. København.

NUMIS = *Numismatisch Informatie Systeem (NUMIS)*. De Nederlandsche Bank. Online funddatabase via: **https://nnc.dnb.nl/dnb-nnc-ontsluiting-frontend/#/numis/**. Besøgt den 12. november 2017.

Numismatiska forskningsgruppen. 2016. "Metallanalyser av danska mynt under Erik av Pommern, Kristofer av Bayern och riksrådet (1396-1448)". *Metallanalyser av mynt* 2016:1. Appendix.

Olrik, H. 1968. *Danske Helgeners Levned*. 2 bind. København.

Olrik, J. 1960. Øm klosters krønike. Aarhus.

Olsen, O. 1958. "Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 17-30.

Olsen, O. 1999. *Da Danmark blev til*. København.

Olsen, R.A. 2011. *Danske middelalderborge*. Aarhus.

Online Etymology Dictionary. © 2001-2018 Douglas Harper. Via: **https://www.etymonline.com/**. Besøgt december 2017.

Ordbog over det danske Sprog. Historisk ordbog 1700-1950. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Via: **http://ordnet.dk/ods/forside**. Besøgt december 2017.

Osirisnet. Osirisnet Project. Online database via: **http://www.osirisnet.net**. Besøgt januar 2018.

Palm, A.-C. 2002. *Danska Medeltida Lundamynt 1146-1241*. Universitetsopgave. Stockholm.

PAS = *Portable Antiquities Scheme*. British Museum & National Museum of Wales. Online database via: **https://finds.org.uk/**. Besøgt februar 2017. Senest opdateret december 2017.

Pedersen, A. 2010. "Unika og masseproduktion". M. Andersen & P.O. Nielsen. (red.), *Danefæ. Skatte fra den danske muld*. København. 206-209.

Pedersen, A., E. Salomonsen & F.O. Nielsen 2014. "Nok en skat fra Østermarie". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 212-225.

Person, E. 1930. "Myntmästarna i Malmö 1444-1512". *Numismatisk Forenings Medlemsblad* XII. 85-90.

Peyronel, L. 2010. "Ancient Near Eastern Economics. The Silver Question between Methodology and Archaeological Data". P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro & N. Marchetti (red.), *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. May, 5th-10th 2008, "Sapienza" – Università di Roma*, vol. 1. Wiesbaden. 925-948.

Plinius, G.S. (den Ældre). *Naturalis Historia*. Via: **http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/33*.html.** Besøgt november 2017. Senest redigeret august 2012.

Pollard, J.G. 2007. *Renaissance Medals*. Washington D.C.

Pontoppidan, E. 1763-1781. *Den Danske Atlas*. København [genoptrykt 1969-1972].

Porsborg, S. (red.) 2000. *Aristoteles: Etikken*. København.

Porsmose, E. 1988. "Middelalder o. 1000-1536". C. Bjørn (red.), *Det danske landbrugs historie. 1: Det danske landbrugs historie 4.000 f.Kr.-1536*. Odense. 205-414.

Posselt, G. 1985. "Nogle danske mønter med gejstlige fremstillinger før ca. 1150". *Hikuin* 11. 207-214.

Potin, V.M. 1982. "Numismatische Chronologie und Dendrochronologie im Licht der Novgoroder Ausgrabungen". *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 27/29, 1973/75. 53-66.

Poulsen, B. 1979. "Møntbrug i Danmark 1100-1300". *Fortid og Nutid* XXVIII. 281-285.

Poulsen, B. 1985. "Mønter i den senmiddelalderlige danske agrarøkonomi". *Hikuin* 11. 227-236.

Poulsen, B. 1986. "Danske hvide til Nordtyskland". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 82-86.

Poulsen, B. 1988. "Falskmøntnerne på Femern i 1484". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 122-124.

Poulsen, B. 1990. *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*. Odense.

Poulsen, B. 2010. "Økonomi og erhverv". S.B. Christensen (red.), *Ribe Bys Historie. 1: 710-1520*. Aarhus & Esbjerg. 201-243.

Poulsen, B. 2011. "If the Danish Vikings Knew Land Rent, What Was it Like?", S.M. Sindbæk & B. Poulsen (red.), *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia*. The Medieval Countryside 9. Turnhout. 277-291.

Poulsen, T.G. 2008. "Tolkning af enkeltfundne mønter. Hvor meget er mange mønter?" *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 151-165.

Poulsen, T.G. 2016. "De danske udmøntninger under Svend Estridsens sønner 1074-1134". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2015. 117-221.

Pöppelmann, H., K. Deppmeyer & W.-D. Steinmetz. 2013. *Roms vergessene Feldzug. Die Schlacht am Harzhorn*. Veröffentlichungen des Braunschweigischen Landesmuseum 115. Darmstadt.

Prodromídis, P.-I. 2006. *Another View on an Old Inflation: Environment and Policies in the Roman Empire up to Diocletian's Price Edict*. Centre for Planning and Economic Research 85. Athen.

Ramage, A. & P. Craddock. 2000. *King Croesus' gold. Excavations at Sardis and the History of Gold Refining*. London.

Ramus, C. & O. Devegge. 1832 (upubliceret). *Beskrivelse af Danske og Norske Mynter*. København.

Rasmussen, A. 2015. "Two new denarius hoards from the island of Lolland". *Danish Journal of Archaeology* 2014/3. 175-186.

Rasmussen, M. (red.) 2007. *Iron Age houses in flames. Testing house reconstructions at Lejre*. Studies in Technology and Culture 3. Lejre.

Rasmussen, P. 1966. "Mark". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 11. København. sp. 426-428.

Rasmussen, P. 1968. "Priser". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 13. København. sp. 453-456.

Rasmussen, P. 1974. "Takster". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 18. København. sp. 83-86.

Rasmusson, N.L. 1940. "Sterlingar och barrer som betalingsmedel på Gotland under 1200-talet". *Gotländskt Arkiv*. 29-44.

Rasmusson, N.L. 1944. "Kring ett myntfynd från Dalby". *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1944. 91-111.

Rask, R. (oversætter). 1834. *Ottars og Ulfstens korte Rejseberetninger*. København.
Via: **http://heimskringla.no/wiki/Ottars_og_Ulfstens_Rejseberetninger**. Besøgt november 2017. Senest redigeret april 2017.

Rensbro, H. 2007. *Spor i kirkegulve. De sidste 50 års arkæologiske undersøgelser i kirkegulve som kilde til sognekirkernes indretning og brug i middelalder og renæssance*. Ph.d.-afhandling. Aarhus Universitet. Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi.

Resens Atlas = Resen, P.H. 1677. *Atlas Danicus [...]*. København.

Riis, T. 1981. "Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332". K. Fledelius, N. Lund & H. Nielsen (red.), *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*. København. 115-136.

Rispling, G. 1998. "Två typer av cirkulationsspår på vikingatidsmynt". J.C. Moesgaard & P. Nielsen (red.), *Ord med mening. Festskrift til Jørgen Steen Jensen*. København. 82-84.

Rispling, G. 2004. "Spännande mynt i Spillingsskatten". *Gotländskt Arkiv*. 123-132

Rispling, G. 2005. "Stampkalkyl över mynt från Samarkand". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 47-56.

Rispling, G. 2007a. "Ninth-century dirham hoards in Russia and the Baltic region. A report on progress". M. Andersen, H.W. Horsnæs & J.C. Moesgaard (red.), *Magister Monetae. Studies in Honour of Jørgen Steen Jensen*. København. 101-109.

Rispling, G. 2007b. "Monetary Circulation in the Ninth and Tenth Centuries. A Short Survey in the Light of Die Studies". S. Suchodolski & M. Bogucki (red.), *Money Circulation in Antiquity, the Middle Ages and Modern Times: Time, Range, Intensity. International Symposium on the 50th Anniversary of Wiadomości Numizmatyczne. Warsaw, 13-14 October 2006*. Warszawa & Krakow. 51-64.

Risvaag, J.A. 2006. *Mynt og by. Myntens rolle i Trondheim by i perioden ca. 1000-1630, belyst gjennom myntfunn og utmynting*. Trondheim.

Risvaag, J.A. 2009. "Var Oslo myntsted under kong Hans?". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 97-102.

Risvaag, J.A. & A. Christophersen 2004. "Early Medieval Coinage and Urban Development. A Norwegian Experience". J. Hines, A. Lane & M. Redknap (red.), *Land, Sea and Home. Settlement in the Viking Period*. The Society for Medieval Archaeology, Monograph 20. Cardiff. 75-91.

Ros, J. 1991. "Den arkeologiska undersökningen i kvateret Urmakaren". B. Malmer (red.), *Kung Olofs mynthus i kvarteret Urmakaren, Sigtuna*. Sigtuna. 8-10.

Roslund, M. 1990. "Runor – magi och meddelande". *Makt och människor i kungens Sigtuna*. Sigtuna. 151-154.

Roslund, M. 1995. "Tools of Trade. Spatial Interpretation of Trade Activities in Early Medieval Sigtuna". *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1993-1994. Lund. 145-157.

Rostovtzeff, M.I. 1926. *The Social & Economic History of the Roman Empire*. Oxford.

Ruffolo, G. 2011. *Testa e croce. Una breve storia della moneta*. Torino.

Runge, M. & M.H. Andreasen. 2009. "Jernalderstormanden i Fraugde Kærby". *Fynske Minder* 2009. 136-148.

Rye, J. & M. Märcher. 2013. "Nyt eksemplar af hidtil unik 8 skilling 1535 Stockholm". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 74-75.

Rønning, B.R. 1980. *Norges pengesedler og seddelbankvesen inntil 1874. 1: Sedler utstedt i København*. Oslo.

Rønning, B.R. 1986. *Den kongelige mynt 1628-1686-1806*. Østerås.

Sawyer, P. 2013. *The Wealth of Anglo-Saxon England*. Oxford.

Scheidel, W. (red.) 2012. *The Cambridge Companion to the Roman Economy*. Cambridge.

Schepelern, H.D. (red.) 1965-1968. *Breve fra og til Ole Worm*. 3 bind. Med bidrag af H.F. Johansen. København.

Schmidt, M. 1880. "Der Münzfund von Lübeck". *Zeitschrift für Numismatik* VII. 188-196.

Schofield, L. 2007. *The Myceneans*. Los Angeles.

Schou, H.H. 1926. *Beskrivelse af danske og norske mønter 1448-1814 og danske mønter 1815-1923*. København.

Schou, H.H., H. Lynge & G. Galster. 1928. *L.E. Bruuns Mønt- og Medaille Samling*. København.

Silvegren, U. 1987. *En stampkopplingsstudie – Svend Estridsens mynttyp Hauberg nr 28*. Universitetsopgave. Lunds Universitet.

Silvegren, U. 1999. "Mynten från Uppåkra". B. Hårdh (red.), *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Uppåkrastudier 2. Lund. 95-112.

Sindbæk, S.M. 2011. "Silver Economies and Social Ties. Long-Distance Interaction, Long-Term Investments – and why the Viking Age happened". J. Graham-Campbell, S.M. Sindbæk & G. Williams (red.), *Silver Economies, Monetisation and Society in Scandinavia AD 800-1100*. Aarhus. 41-65.

Sindbæk, S.M. 2012. "Møntskatten fra Hedebys havn til revision". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 4-7.

Skovgaard-Petersen, I. 1981. "The Written Sources". *Ribe Excavations 1970-76*, bind 1. Esbjerg. 21-62.

Skovmand, R. 1942. *De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150*. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie (Særtryk). København.

Skre, D. 2007. "Post-substantivist Towns and Trade AD 600-1000". D. Skre (red.), *Means of Exchange*. Kaupang Excavation Project Publication Series 2. Aarhus. 327-341.

Skre, D. & F.-A. Stylegar 2004. *Kaupang. The Viking Town*. Oslo.

Skyum-Nielsen, N. 1967. *Vikingerne i Paris* (2. udg.). København.

Skaare, K. 1963. "En gedigen nødmynt. Christiern II's norske klipping 1532". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 1-8.

Skaare, K. 1976. *Coins and Coinage in Viking-Age Norway*. Oslo, Bergen & Tromsø.

Skaare, K. 1991. "Un Norvégien en route pour l'Italie, sur le trésor des monnaies norvégiennes du XIIe siècle trouvé à Vevey. Suisse". R. Martini & N. Vismara (red.), *Ermanno A. Arslan studia dicata. Parte III: Monetazione tardo-antica, medioevale e moderna, sezione archivistica ed archeometrica*. Glaux 7. Milano. 667-684.

Spufford, P. 1988. *Money and its use in medieval Europe*. Cambridge.

Stefke, G. 1995. „Der Beginn der Sterling-Prägung in Lund und das Ende der Münzstätte Næstved. Zur Geschichte der Münzprägung des frühen 15. Jahrhunderts im regnum Dacie und im östlichen Norddeutschland". I. Leimus (red.), *Studia Numismatica. Festschrift Arkadi Molvõgin 65.* Tallinn. 151-71.

Steuer, H. 1997. *Waagen und Gewichte aus dem mittelalterlichen Schleswig*. Köln.

Steuer, H. 2004. "Münzprägung, Silberströme und Bergbau um das Jahr 1000 in Europa – wirtschaftlicher Aufbruch und technischer Innovation". A. Hubel & B. Schneidmüller (red.), *Aufbruch ins zweite Jahrtausend. Innovation und Kontinuität in der Mitte des Mittelalters*. Mittelalter-Forschungen 16. Ostfildern. 117-149.

Steuer, H., W.B. Stern & G. Goldenberg. 2002. "Der Wechsel von der Münzgeld- zur Gewichtsgeldwirtschaft in Haithabu um 900 und die Herkunft des Münzsilber in 9. und 10. Jahrhundert". K. Brandt, M. Müller-Wille & C. Radtke (red.), *Haithabu und die frühe Stadtentwicklung in nördlichen Europa*. Neumünster. 133-167.

Stewart, I. 1990. "Coinage and recoinage after Edgar's reform". K. Jonsson (red.), *Studies in Late Anglo-Saxon Coinage in Memory of Bror Emil Hildebrand*. Stockholm. 455-485.

Stoklund, M. 2003. "De første runer". L. Jørgensen, B. Storgaard & G.B. Thomsen (red.) 2003. *Sejrens Triumf, Norden i skyggen af det romerske imperium*. København. 172-178.

Suchodolski, S. 2007. "Die Zustromwege der Dirhams nach Polen". M. Andersen, H.W. Horsnæs & J.C. Moesgaard (red.), *Magister Monetae. Studies in Honour of Jørgen Steen Jensen*. København. 93-100.

Suchodolski, S. 2014. "Den senmiddelalderlige guldskat og koggen fra Vejby strand, Nordsjælland". *Nordisk Numismatisk Årsskrift*, Ny serie nr. 1. 127-137.

Sutherland, C.H.V. (red.) 1984. *The Roman Imperial Coinage. 1: From 31 B.C. to A.D. 69.* Revideret udgave. London.

Svensson, R. 2012. *Renovatio Monetae. Brakteater och myntningspolitik i högmedeltidens Europa*. Stockholm.

Sørensen, S.A. 2000. *Hørup, en sjællandsk værkstedsplads fra romersk jernalder*. Jægerspris.

Søvsø, M. 2007a. "Arkæologiske undersøgelser i Ribes Dagmarsgade – topografi og bebyggelsesstruktur i de ånære områder". *By, marsk og geest* 19. 17-48.

Søvsø, M. 2007b. "Et møntstempel fra Ribe". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 117-123.

Talvio, T. 1985. "The Long Cross type of Æthelred II in Finnish finds". *Hikuin* 11. 183-188.

Talvio, T. 2002. *Coins and Coin Finds in Finland AD 800-1200*. Helsingfors.

Thiset, A. 1905. *Danske Adelige Sigiller fra det 15., 16. og 17. Aarhundrede*. København.

Thiset, A. 1917. *Danske Kongelige Sigiller.* København.

Thomsen, R. 1957-61. *Early Roman Coinage*. 3 bind. København.

Thomsen, R. 1994. *Oldtidens penge*. Aarhus.

Thrane, H. 2008. "Metal figurines from Denmark and Sweden in the Roman and Migration periods". B. Gedigi & W. Piotrowskiego (red.), *Sztuka pradziejowa i wczesnośredniowieczna jako źródło historyczne*. Biskupin & Wrocław. 257-266.

Tomlinson, A. 2013. "En mønt i hånden. Billeder af mønter i romansk kirkekunst i Danmark". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 115-119.

Tornbjerg, S.Å. 2002. "Skrot og godt fra Østervang – en værkstedsplads nær Ejby ved Køge". J. Pind m.fl. (red.), *Drik – og du vil leve skønt. Festskrift til Ulla Lund Hansen på 60-årsdagen 18. august 2002*. Publications from the National Museum: Studies in Archaeology and History 7. København. 149-158.

Travaini, L. (red.) 2009. *Valori e disvalori simbolici delle monete. i trenta denari di Giuda*. Rom.

Travaini, L. & A. Bolis. (red.) 2007. *Conii e scene di coniazione*. Monete 2. Rom.

Ulsig, E. 1958. "Donasjon". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 3. København. sp. 229-231.

Ulsig, E. 1981. "Landboer og bryder, skat og landgilde. De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede". K. Fledelius, N. Lund & H. Nielsen, *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*. København. 137-165.

Ulsig, E. & A.K. Sørensen 1982. "Studier i Kong Valdemars Jordebog – Plovtalsliste og Møntskat". *Historisk Tidsskrift* 81. 1-26.

Vellev, J. 2002. "Udmøntningerne på Hjelm". P. Asingh & N. Engberg (red.), *Marsk Stig og de fredløse på Hjelm*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 40. Ebeltoft. 203-219. 295-296.

Vellev, J. 2007. "Bishop coins from Viborg?". M. Andersen, H.W. Horsnæs & J.C. Moesgaard (red.), *Magister Monetae. Studies in Honour of Jørgen Steen Jensen*. København. 187-192.

Venge, M. 1987. *Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660*. Dansk Toldhistorie 1. Toldhistorisk Selskab. København.

Venge, M. 2002. *Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340*. Dansk Skattehistorie 1. Told- og Skattehistorisk Selskab. København.

Venge, M. 2004. *Danmarks skatter i middelalderen 1340-1536*. Dansk Skattehistorie 2. Told- og Skattehistorisk Selskab. København.

Vennersdorf M., B. Gottlieb & U. Schnell. 2006. "Smykker fra Smørenge – endnu et spændende fund fra Bornholms yngre jernalder". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. 167-183.

Voetmann, H. (red). 2009. *Petronius: Satyricon*. København.

Vossberg, F.A. 1851. „Der Münzfund von Gardelegen". *Mémoires de la Société Imperiale d'Archéologie* XIV vol. V no. 2. 231-240.

Wagnkilde, H. 2000. "Gravudstyr og mønter fra 1000-tallets gravpladser på Bornholm". *Hikuin* 27. 91-106.

Walton, P. 2012. *Rethinking Roman Britain. Coinage and Archaeology*. Collection Moneta 137. Wetteren.

Watson, A.M. 1967. "Back to Gold – and Silver". *Economic History Review* XX. 2-5.

Watson, J.S. (oversætter). 1853. *Breviarum Historiae Romanae (Abridgement of Roman History)*. London.

Watt, M. 2008. "Guldgubber". C. Adamsen (red.), *Sorte Muld*. Rønne, Højbjerg & København. 42-53.

Watt, M. (under udgivelse). *Sorte Muld. Guldgubberne og Ibskerbygden*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab: Nordiske Fortidsminder, ser. C. København.

Watt, M. & R. Laursen. 2011. "Guldhullet". *Skalk* 2011/4. 3-9.

Wessén, E & S.B.F. Jansson. 1940-1958. *Upplands Runinskrifter*. Sveriges Runinskrifter 6-9. Stockholm.

Wiechmann, R. 1996. *Edelmetalldepots der Wikingerzeit in Schleswig-Holstein: vom "Ringbrecher" zur Münzwirtschaft*. Neumünster.

Wiechmann, R. 2004. "Karolingische Denare aus Bardowick – Münzumlauf an der nördlichen Peripherie des Frankenreichs". M. Mehl (red.), *Delectat et docet. Festschrift zum 100jährigen Bestehen des Vereins der Münzenfreunde in Hamburg*. Numismatiche Studien 16. Hamburg. 13-44.

Wiechmann, R. 2007. "Haithabu und sein Hinterland – ein lokaler numismatischer Raum? Münzen und Münzfunde aus Haithabu (bis zum Jahr 2002)". C. Radtke (red.), *Das Archäologische Fundmaterial, Band 8*. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 36. Neumünster. 182-278.

Wilcke, J. 1950. *Renæssancens mønt- og pengeforhold 1481-1588*. København.

Williams, G. 2014. "Coins and Currency in Viking England AD 865-954". M. Allen, R. Naismitch & E. Screen (red.), *Early Medieval Monetary History. Studies in Memory of Mark Blackburn*. Farnham. 13-38.

Williams, J. (red.) 1997. *Money. A History*. London.

Wittendorff, A. 1989. *På Guds og Herskabs nåde 1500-1600*. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 7. København.

Wolff, P. 1954. *Commerce et marchands de Toulouse (vers 1350-vers 1450)*. Paris.

Wunderlich, E. 1897. „Mecklenburgische Münzfunde". *Zeitschrift für Numismatik* XX. 28-48.

Woods, A.R. 2014. "Monetary Activity in Viking-Age Ireland. The evidence of the Single-Finds". M. Allen, R. Naismitch & E. Screen (red.), *Early Medieval Monetary History. Studies in Memory of Mark Blackburn*. Farnham. 295-330.

Worm, O. 1643. *Danicorum monumentorum libri sex e spissis antiquitatum tenebris et in Dania ac Norvegia extantibus ruderibus*. København.

Worm, O. 1655. *Museum Wormianum*. Leiden.

Yrwing, H. 1964. "Kredit". *Kulturhistorisk Leksikon For Nordisk Middelalder* 9. København. sp. 251-255.

Zamorensis, R. 1479. *Spiegel des menschlichen Lebens*. Augsburg.

Zapolska, A. 2011. "Roman Coins from the Western Part of the West Balt Territory". N. Holmes (red.), *Proceedings of the XIV International Numismatic Congress. Glasgow Monday 31st August to Friday 4th September 2009*. Glasgow. 1115-1125.

Ziegaus, B. 2008. "Keltische Münzwerkzeuge aus dem Nördlinger Ries. Ein Vorbericht". R. Cunz, U. Dräber & M. Lücke (red.), *Interdisziplinäre Tagung zur Geschichte der neuzeitlichen Metallgeldproduktion. Projektberichte und Forschungsergebnisse. Beiträge zur Tagung in Stolberg (Harz) im April 2006*. Braunschweig. 113-127.

Östergren, M. 1989. *Mellan stengrund och stenhus. Gotlands vikingatida silverskatter som boplatsindikation*. Stockholm.

Östergren, M. & K. Jonsson. 1998. "Varför fick Gotland dansk mynträkning vid 1400-talets mitt?". J.C. Moesgaard & P. Nielsen (red.), *Ord med mening. Festskrift til Jørgen Steen Jensen*. København. 112-116.

Østergaard, B. 1995. "Rigsrådets hvid – ikke 1448, men 1481-83". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 34-39.

Aagaard, S. & M. Märcher 2015. "The microscope drawing tube method (MDTM) – an easy and efficient way to make large scale die studies". *The Numismatic Chronicle* 175. 249-262.

Aagaard, S. & M. Märcher 2016. "Møntomløb og skattefund. Ujævn geografisk spredning af mønter belyst ved stempelundersøgelse af mønter fra 1620'erne fra Balle og Horsens". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 117-127.

Aagaard, S. & M. Märcher. 2017. "Frederik II's speciedaler 1572 – udmøntning, baggrund og formål". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 69-83.

Aakjær, S. 1936. "Maal, Vægt og Taxter i Danmark". S. Aakjær (red.), *Maal og Vægt*. Nordisk Kultur XXX. Stockholm, Oslo & København. 175-282.

Aakjær, S. 1943. *Kong Valdemars Jordebog*. 3 bind. København.

Aarsleff, E. 2003. "Vikingemønter fra Mors". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 85-88.

Aarsleff, E. 2006. "Single finds of Viking-Age coins at Kirke Hyllinge and Vester Egesborg (Sealand, Denmark) – some preliminary considerations on coin use". *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 2000-2002. 173-189.

Aarsleff, E. 2008. "Velstandens ø". *Skalk* 2008/4. 18-25.

Oversigt

Faktabokse

KAPITEL 1
MØNTVÆSENETS TIDLIGE HISTORIE OG UDVIKLING

Juno Moneta s. 21
Hammerprægning s. 25
Mønter, der ikke er penge s. 29
Den nye verden mod øst s. 33
De ældste mønter s. 37
Græske mønter i Danmark s. 42
Keltiske mønter s. 43
Etruskiske mønter s. 45
Danefælovgivning s. 49

KAPITEL 2
FORHISTORIENS PENGE OG DE FØRSTE MØNTER I DANMARK – CA. 0-600

Romerske bronzemønter s. 69
De store skattefund s. 80
Gyldne kopier s. 83
De nordiske guldbrakteater s. 86
Guldgubber s. 89
Sølvservice efter vægt s. 93
Tur-retur over Den Engelske Kanal s. 97
Med tak fra kejseren s. 107

KAPITEL 3
DE FØRSTE SKRIDT MOD MØNTØKONOMI – CA. 600-1060

Anløbspladser s. 127
Danske mønter i udlandet s. 129
Hvad er et stempelstudie? s. 135
Falske mønter i vikingetiden s. 136
Skatten fra Store Frigård s. 141
Vikingernes mønter i Frankerriget, De Britiske Øer og Nordatlanten s. 150
Sølv som betalingsmiddel og smykker s. 160
Grubehuse s. 167

KAPITEL 4
SØLVPENNINGE I KONGENS NAVN – CA. 1060-1230

Kong Valdemars Jordebog s. 205
Datering og stedfæstelse af indskriftsløse mønter s. 220
Østermarie-skatten s. 226
Priser og lønninger s. 246
Hamburg, Lübeck og Estland under Valdemar Sejr s. 253
Mønter i kirkegulve s. 262
Rige stormænd bygger kirker s. 274

KAPITEL 5
FRA MASSER AF PENNINGE TIL MØNTVÆSENETS SAMMENBRUD – CA. 1230-1380

Estland – udmøntningen i Tallinn s. 287
De tre største danske skattefund – med og uden danske mønter s. 290
De såkaldte 'borgerkrigsmønter' s. 299
De sjældne møntstempler s. 305
Hvad med Fyn? s. 307
Tårnborgs banke og kirke ved Korsør Nor nær Storebæltsbroen s. 308
Købstæder s. 310
Anno Domini-mønten s. 317
Møntmester Sommers embedsførelse i 1239 s. 331
Falskmøntnerne på Hjelm s. 336
Guldmønter i 1300-tallet s. 348

KAPITEL 6
EN NY START I EN KRISETID – CA. 1380-1480

Hanseforbundet s. 364
En witten-seiger s. 377
Den ældste danske guld-'mønt' s. 378
Møntmestrene Comhaer s. 382
Udenlandske guldmønter cirkulerer i det danske rige s. 386
Gros fra Gurre og Lund s. 395
Gotlandske mønter s. 398
Unik søsling og den sidste udmøntning i Lund s. 400
Rigsrådets mønt 1448 s. 406
Det største danske fund af sølvbarrer fra middelalderen s. 415
Medaljer s. 416

KAPITEL 7
ET DIFFERENTIERET MØNTVÆSEN – CA. 1480-1550

Øresundstolden og møntvæsenet s. 449
Guldskatten fra Hammershus s. 466
Hvide og skillinger fra Gotland s. 474
Husumdaleren – Nordens første egentlige portrætmønt s. 477

Oversigt

Tabeller

KAPITEL 1
MØNTVÆSENETS TIDLIGE HISTORIE OG UDVIKLING

Tabel 1.1 Republikanske mønter – Den tidlige del af 200-tallet s. 44
Tabel 1.2 Romerske sølvmønter – Den første denarserie fra 211/12 f.Kr. s. 45
Tabel 1.3 Romerske mønter – Efter Kejser Augustus' 'reformer' 31 f.kr-14 e.Kr. s. 46
Tabel 1.4 Romerske guld- og sølvmønter – Efter Konstantin den Stores reform ca. 312 e.Kr. s. 48

KAPITEL 2
FORHISTORIENS PENGE OG DE FØRSTE MØNTER I DANMARK – CA. 0-600

Tabel 2.1 Romerske kejsere – 51 f.Kr.-211 e.Kr. s. 80

KAPITEL 3
DE FØRSTE SKRIDT MOD MØNTØKONOMI – CA. 600-1060

Tabel 3.1 Mønter i Danmark, Skåneland og Sydslesvig – Ca. 600-1060 s. 121
Tabel 3.2 Karolingermønter – Ca. 750-890 s. 126
Tabel 3.3 Ribe-mønter i fund fra 900- og 1000-tallet – Ansigt/hjort penninge i et udvalg af fund fra den sene del af vikingetiden s. 130
Tabel 3.4 Oversigt over arabiske og centralasiatiske riger – Ca. 650-1200 s. 132
Tabel 3.5 Enkeltfund af korsmønter – Ca. 975/980-990 s. 144
Tabel 3.6 Korsmøntningens faser – Ca. 975/980-990 s. 147
Tabel 3.7 Definition og karakteristika – For henholdsvis møntøkonomi og vægtøkonomi s. 162

KAPITEL 4
SØLVPENNINGE I KONGENS NAVN – CA. 1060-1230

Tabel 4.1 Norske mønter i danske fund – Ca. 1100-1160 s. 213
Tabel 4.2 Mønter fundet i Danmark og Skåneland – Fra perioden 1074-1134 s. 218
Tabel 4.3 De danske mønters udvikling i vægt – Fra Svend Estridsen til Valdemar Sejr s. 233
Tabel 4.4 Udvikling i vægt og lødighed i mønttyper fra Sjælland – Ca. 1060-1160 s. 233
Tabel 4.5 Oversigt over møntmestre i Lund – Ca. 1050'erne s. 241
Tabel 4.6 Indbyggertal i en række byer – I Danmark og verden i starten af middelalderen s. 268

KAPITEL 5
FRA MASSER AF PENNINGE TIL MØNTVÆSENETS SAMMENBRUD – CA. 1230-1380

Tabel 5.1 Indenlandsk og udenlandsk mønt – Ca. 1240-1380 s. 293
Tabel 5.2 Skattefund – Nedlagt ca. 1230-1286 s. 312
Tabel 5.3 Kongens indtægter fra møntsteder – Oplysningerne stammer fra Kong Valdemars Jordebog s. 314
Tabel 5.4 Typefordelingen – I to østjyske skattefund s. 329

KAPITEL 6
EN NY START I EN KRISETID – CA. 1380-1480

Tabel 6.1 Skattefund fra ca. 1380-1480 med mindst 10 mønter – Fundet i det nuværende Danmark frem til midten af 1980'erne fordelt på 20 års intervaller s. 361
Tabel 6.2 Skattefund med Ribe-hvide s. 373
Tabel 6.3 19 skattefund – Fra ca. 1380-1400 s. 375
Tabel 6.4 Danske skattefund – Fra ca. 1400-1420 s. 378
Tabel 6.5 Danske skattefund – Fra ca. 1420-1440 s. 384
Tabel 6.6 Skattefund der indeholder guldmønt – Fra ca. 1380-1480 s. 387
Tabel 6.7 Typefordelingen af de mange hvide – Baseret på skattefundet fra Assens s. 407
Tabel 6.8 Regnskab fra Skovklosterregnskaberne – Tabellen viser hvad personer fra landsbyen Vridsløse betalte i Landgildeafgift i 1467 s. 420

KAPITEL 7
ET DIFFERENTIERET MØNTVÆSEN – CA. 1480-1550

Tabel 7.1 Øresundstoldens indtægt – Regnet i dalermønter 1537-1560 s. 444
Tabel 7.2 Dalermønter i danske skattefund ældre end 1550 – Alle mønterne er tyske s. 445
Tabel 7.3 Indtægter fra Øresundstolden – For udvalgte år s. 449
Tabel 7.4 Grov liste over 38 enkeltfundne mønter produceret i perioden 1481-1550 – Registreret på Kulturhistorisk Museum, Oslo fra 1964-2011 s. 455
Tabel 7.5 Fordeling af 53 norske fundmønter produceret i perioden 1481-1550 – Registreret på Kulturhistorisk Museum, Oslo fra 2012 til maj 2017 s. 457
Tabel 7.6 Søslinge i skattefund fra Danmark – Fordelt efter produktions- og fundsted s. 468
Tabel 7.7 Søslinge i Magleby-skatten, fundet på Møn 2012 – Fordelt efter produktionssted s. 468
Tabel 7.8 Ældre mønters fastsættelse – Efter den københavnske reces af 18. oktober 1540 s. 488

Oversigt

Diagrammer

KAPITEL 1
MØNTVÆSENETS TIDLIGE HISTORIE OG UDVIKLING

Fig. 1.52 Fundsager siden 1840 s. 53
Fig. 1.53 Fundmønter 2004-2017 s. 53

KAPITEL 2
FORHISTORIENS PENGE OG DE FØRSTE MØNTER I DANMARK – CA. 0-600

Fig. 2.23 Denarer fra våbenofferfund s. 79
Fig. 2.25 Denarer fra Råmose- og Smørenge-skattene s. 80

KAPITEL 3
DE FØRSTE SKRIDT MOD MØNTØKONOMI – CA. 600-1060

Fig. 3.22A Eksempel på stempeldiagram s. 135

KAPITEL 4
SØLVPENNINGE I KONGENS NAVN – CA. 1060-1230

Fig. 4.12A Danske skattefund ca. 1040-1074 s. 210
Fig. 4.12B Skattefund fra Skåne, Halland og Bornholm ca. 1074-1234 s. 210
Fig. 4.12C Skattefund fra Sjælland og Lolland-Falster ca. 1074-1234 s. 211
Fig. 4.12D Skattefund fra Jylland og Fyn ca. 1074-1234 s. 211

KAPITEL 5
FRA MASSER AF PENNINGE TIL MØNTVÆSENETS SAMMENBRUD – CA. 1230-1380

Fig. 5.7 Skattefund fra ca. 1240-1380 s. 290
Fig. 5.12 Danske penninge fordelt på møntsteder s. 294
Fig. 5.13 Danske penninge fordelt efter produktionsårtier s. 294
Fig. 5.14 Forskel på fund fra kirker og marker i typologisk og kronologisk perspektiv s. 295
Fig. 5.15 Forskel på fund fra kirker og marker i typologisk og geografisk perspektiv s. 295
Fig. 5.30 Mønter fundet på Lilleborg (ca. 1146-1280) fordelt på møntsted s. 306
Fig. 5.31 Mønter fundet på Fyn fordelt på møntsted s. 307
Fig. 5.32 Mønter fundet på Fyn fordelt på årti og møntsted s. 307
Fig. 5.43A Øster Hæsinge-skatten s. 320
Fig. 5.43B Bjæverskov-skatten s. 320
Fig. 5.43C Viborg Store Skt. Hansgade-skatten s. 320
Fig. 5.43D Vrendrup Hede-skatten s. 321
Fig. 5.43E Skrivergade-skatten s. 321
Fig. 5.44 Antal danske mønttyper pr. årti 1241-1289 s. 321
Fig. 5.47 Kronologisk fordeling af danske mønter fra 1202-1289 s. 324
Fig. 5.48 Kronologisk fordeling af enkeltfund fra perioden 1241-1340 s. 324
Fig. 5.49 Antal danske mønttyper pr. årti 1241-1339 s. 326
Fig. 5.52 Fordelingen af mønttyper i Grarup-skatten s. 327
Fig. 5.54 Fordelingen af mønttyper i Trustrupgård II-skatten s. 330
Fig. 5.55 Fordelingen af mønttyper i Vorre-skatten s. 330
Fig. 5.57 Kronologisk fordeling af danske mønter fra 1241-1330'erne s. 332

KAPITEL 6
EN NY START I EN KRISETID – CA. 1380-1480

Fig. 6.8 Uden- og indenlandske mønter i skattefund ca. 1380-1440 s. 362
Fig. 6.9 Fordeling af 501 enkeltfundne mønter fra ca. 1380-1480 s. 362

KAPITEL 7
ET DIFFERENTIERET MØNTVÆSEN – CA. 1480-1550

Fig. 7.12 Skattefund ca. 1480-1550 fordelt efter møntherrer s. 435
Fig. 7.13 Skattefund ca. 1480-1550 fordelt efter mønttyper s. 435
Fig. 7.14 Enkeltfund ca. 1480-1550 s. 437
Fig. 7.53 Stempelnet for to af Gustav Vasas mønter s. 484

Oversigt

Kort

KAPITEL 1
MØNTVÆSENETS TIDLIGE HISTORIE OG UDVIKLING

Fig. 1.2B	Lydien	s. 12
Fig. 1.4	Oldtidsbyer i Mellemøsten	s. 14
Fig. 1.46	Roms udbredelse	s. 47

KAPITEL 2
FORHISTORIENS PENGE OG DE FØRSTE MØNTER I DANMARK – CA. 0-600

Fig. 2.2	Danmark og Nordeuropa indtil år 600	s. 57
Fig. 2.5	Romerske møntfund i Danmark	s. 60
Fig. 2.11	Decentraliseret møntproduktion	s. 68
Fig. 2.20A	Fund af romerske genstande (ekskl. mønter) i perioden ca. 0-70 e.Kr.	s. 77
Fig. 2.20B	Fund af romerske genstande (ekskl. mønter) i perioden ca. 70-210 e.Kr.	s. 77
Fig. 2.33	Detektorfund fra Gudme	s. 85
Fig. 2.38	Fund af guldgubber	s. 90
Fig. 2.39	Nygård/Skovgård, Bornholm	s. 92
Fig. 2.47	Detektorfund fra Smørenge	s. 99
Fig. 2.48	Sorte Muld-komplekset	s. 100
Fig. 2.51	Sorte Muld-komplekset	s. 103

KAPITEL 3
DE FØRSTE SKRIDT MOD MØNTØKONOMI – CA. 600-1060

Fig. 3.2	Danmark i perioden ca. 600-1060	s. 113
Fig. 3.5	Europa i vikingetiden	s. 116
Fig. 3.22	Importruter med dirhemer	s. 133
Fig. 3.63	Aktiv møntbrug	s. 175

KAPITEL 4
SØLVPENNINGE I KONGENS NAVN – CA. 1060-1230

Fig. 4.2	Danmark i perioden ca. 1060-1230	s. 199
Fig. 4.56	Falsterbohalvøen – 'Skånes Øre'	s. 266

KAPITEL 5
FRA MASSER AF PENNINGE TIL MØNTVÆSENETS SAMMENBRUD – CA. 1230-1380

Fig. 5.2	Danmark i perioden ca. 1230-1380	s. 283
Fig. 5.4	Hovedruterne i det hanseatiske handelssystem	s. 285
Fig. 5.6	Skat(te) og/eller enkeltfund?	s. 289
Fig. 5.67	Pest i Europa	s. 340

KAPITEL 6
EN NY START I EN KRISETID – CA. 1380-1480

Fig. 6.2	Danmark og Kalmarunionen i perioden ca. 1380-1480	s. 355
Fig. 6.3	Forladt og øde	s. 356
Fig. 6.11	Oksevejen	s. 366
Fig. 6.14	Nordtyske møntsteder	s. 370
Fig. 6.19	19 skatte	s. 374
Fig. 6.32	Guldskatte fra ca. 1380-1480	s. 387
Fig. 6.43	Enkeltfundne kobbersterlinge	s. 397
Fig. 6.62	Enkeltfundne Christian 1. hvide	s. 412
Fig. 6.70	Skovkloster, Næstved	s. 421

KAPITEL 7
ET DIFFERENTIERET MØNTVÆSEN – CA. 1480-1550

Fig. 7.2	Kalmarunionen i perioden ca. 1480-1523	s. 427
Fig. 7.5	Opdagelsesrejser	s. 430
Fig. 7.15	Næsbyhoved Slot, Fyn	s. 438
Fig. 7.16	Skt. Agnete Klosters Gods, 1515	s. 440
Fig. 7.17	Skt. Agnete Kloster	s. 441
Fig. 7.30	Periodens fundmønter, Norge	s. 456
Fig. 7.32	Hvidens udbredelse	s. 459
Fig. 7.36	Enkeltfundne klippinge	s. 465
Fig. 7.39	Enkeltfundne søslinge	s. 469

Illustrationer

Redaktionen har så vidt muligt bestræbt sig på at bringe samtlige af bogens illustrationer efter forudgående aftale med rettighedsindehavere, eller at anvende illustrationer underlagt en åben Creative Commons (CC) licens. Såfremt der alligevel skulle være henvendelser angående copyright, kan disse rettes til redaktionen.

Hovedparten af de afbildede mønter er gengivet større end 1:1. Mønternes diameter er angivet i illustrationslisten. Nedenstående forkortelser anvendes som henvisninger til typebestemmelserne af danske mønter.

DOP	Hansen 1983
G.	Galster 1972b
Ga.	Galster 1936
Hbg.	Hauberg 1885, 1886, 1900 eller 1906
Hede	Hede 1978
LEB	Schou m.fl. 1928
Malmer	Malmer 1966
MB	Mansfeld-Bûllner 1887
Poulsen	Poulsen 2016
Schou	Schou 1926

OMSLAG

Forside Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 4436.2 (Ø: 17 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Bagide Type: G.102. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 397.1 (Ø: 40 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

KAPITEL 1

Fig. 1.1 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotografer: Jesper Weng & Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 1.2 *A) Mønt:* Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. BP 606.33. (Ø: 7 mm). Fotograf: Andreas Mogensen. CC BY-SA.
B) Kort: © Nationalbanken.

Fig. 1.3 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv.nr. A.1574. Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 1.4 © Nationalbanken.

Fig. 1.5 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv.nr. 8114. Fotograf: Roberto Fortuna & Kira Ursem. CC BY-SA.

Fig. 1.6 University of Pennsylvania Museum, object no. 38-10-82. Billede #188806. © University of Pennsylvania Museum.

Fig. 1.7 © Institute of Nautical Archaeology. Fotografi: Uluburun Project.

Fig. 1.8 *Foto*: © **http://www.osirisnet.net**; *Tegning*: efter Davies 1935.

Fig. 1.9 © Athens Epigraphic and Numismatic Museum.

Fig. 1.10 © ARoS, Aarhus Kunstmuseum; inv.nr. AAK 407. Constantin Hansen: *Forum Romanum med Concordiatemplet og Septimius Severus' Triumfbue set fra foden af Capitol* (1843). Fotograf: Ole Hein.

Fig. 1.11 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. KP 1341.222 (Ø: 19 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 1.12 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. KP 1322.10 (Ø: 20 mm) & KP 1056.2 (Ø: 17 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 1.13 Efter Belenes 1996, s. 60.

Fig. 1.14 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 1.15 Nationalmuseet. Tegner: Thomas Bredsdorff; grafisk bearbejdet af Sanne Eriksen. CC BY-SA.

Fig. 1.16 © Archäologische Staatssammlung München. Fotograf: Stefanie Friedrich.

Fig. 1.17 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: John Lee. CC BY-SA.

Fig. 1.18 Efter Traviani 2007, s. 278.

Fig. 1.19 Efter Traviani 2007, s. 286.

Fig. 1.20 Museo Civico Archaeologico di Bologna, inv.nr. 18136. Fotograf: Marco Ravenna. © Museo Civico Archaeologico di Bologna.

Fig. 1.21 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 4364.1-2 (Begge Ø: 33 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 1.22 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 1006.1 (Ø: 39 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 1.23 Type: Schou 18. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (68x78 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 1.24 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotografer: Søren Greve & Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 1.25 *Mønt*: Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 1789.1 (Ø: 35 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA. *Drikkekop*: Nationalmuseet, Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv.nr. ABc40 / ChrVIII471. Fotograf: John Lee. CC BY-SA.

Fig. 1.26 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. BP 479.15 (Ø: 25 mm) & GP 2280 (337x222 mm) . Fotografer: Niels J.E. Andersen & Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 1.27 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Arnold Mikkelsen. CC BY-SA.

Fig. 1.28 Efter Blanchard-Lemée 1996. Mosaikken befinder sig ved Sousse Archaeological Museum, Tunesien.

Fig. 1.29 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (Ø: 25 mm) Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 1.30 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. BP 606.33 (Ø: 6 mm), KP 1012.6 (Ø: 9 mm) & KP 1152.2 (Ø: 12mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 1.31 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. KP 1016.63 (6x11 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 1.32 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. BP 675.41 (Ø: 8 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 1.33 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. KP 1947.4 (Ø: 20 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 1.34 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. KP 875.35 (Ø: 30 mm), RP 400.152 (Ø: 22 mm), KP 2236.18 (Ø: 18 mm), KP 931.22 (Ø: 17 mm) & KP 2246.12 (Ø: 20 mm). Fotografer: Rasmus Holst Nielsen, Tine Bonde Christensen & Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 1.35 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. KP 1979.2 (Ø: 23 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 1.36 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv. nr. RP 400.153 (Ø: 24 mm), KP 2371.1 (33 mm), RP 533.30 (Ø: 21 mm) & KP 2326.2 (Ø: 26 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 1.37 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 4989.1 (Ø: 19). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 1.38 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Lennart Larsen. CC BY-SA.
Fig. 1.39 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 667.1 (Ø: 15 mm), KP 2102.2 (Ø: 14 mm) & RP 687.1 (Ø: 15 mm). Fotograf: Andreas Mogensen. CC BY-SA.
Fig. 1.40 *Napoli (øverst):* Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 400.155 (Ø: 19 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 1.41 *Rom (nederst)*: Staatliche Museen zu Berlin. 16 mm. Fotograf: Lutz-Jürgen Lübke (Lübke und Wiedemann). © Staatliche Museen zu Berlin.
Fig. 1.42 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. KP 2060.1 (155x85 mm). Fotograf: Jesper Weng.
Fig. 1.43 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 400.60 (Ø: 38 mm). Fotograf: Andreas Mogensen. CC BY-SA.
Fig. 1.44 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 545.1 (Ø: 20 mm). Fotograf: Andreas Mogensen. CC BY-SA.
Fig. 1.45 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv. nr. RP 1213.1 (Ø: 18 mm) & RP 1214.1 (Ø: 31 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 1.46 © Nationalbanken.
Fig. 1.47 Type: Ga. 52. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (Ø: 27 mm). Fotograf: John Lee. CC BY-SA.
Fig. 1.48 *Mønter*: Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. KP 888.682 (Ø: 19 mm) & GP 612.136 (Ø: 19 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA. *Tegning*: Efter Worm 1643. Public Domain.
Fig. 1.49 *Mønt*: Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 1141.1. (Ø: 18 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA. *Tegning*: Efter Bartholin 1674-1675. Public Domain.
Fig. 1.50 Efter *Skalk* 1983:1. © *Skalk – Nyt om gammelt*.
Fig. 1.51 Efter *Skalk* 2016:2. © *Skalk – Nyt om gammelt*.
Fig. 1.52 Helle W. Horsnæs, baseret på tal fra Den kgl. Mønt og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 1.53 Helle W. Horsnæs, baseret på tal fra Den kgl. Mønt og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.

KAPITEL 2

Fig. 2.1 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 4256.6. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 2.2 © Nationalbanken.
Fig. 2.3 Nationalmuseet. Fotograf: John Lee. CC BY-SA.
Fig. 2.4 © Moesgaard Museum. Fotograf: Rógvi N. Johansen.
Fig. 2.5 Efter Horsnæs 2010 & 2013. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 2.6 Efter Museum Salling: **http://www.museumsalling.dk/ark%C3%A6ologi/tidstavle**. Besøgt januar 2018.
Fig. 2.7 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid. Fotograf: Carl Johan Becker.
Fig. 2.8 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid. Fotograf: Roberto Fortuna & Kira Ursem. CC BY-SA.
Fig. 2.9 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv. nr. A 33093. Fotograf: Roberto Fortuna & Kira Ursem. CC BY-SA.
Fig. 2.10 Nationalmuseet. *Spand:* Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv.nr. MCDLXXI. Fotograf: John Lee (CC BY-SA). *Seddel:* KMMS inv.nr. GP 4553.6. Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 2.11 © Nationalbanken.
Fig. 2.12 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 4135.2 (Ø: 32 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 2.13 Tegner: Jørgen Andersen, Museum Sønderjylland.
Fig. 2.14 Tegner: Jørgen Andersen, Museum Sønderjylland.
Fig. 2.15 Grafik: Nationalmuseet.
Fig. 2.16 Grafik: Nationalbanken.
Fig. 2.17 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1847 (Ø: fra 15-20 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 2.18 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 3224.1 (Ø: 18 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 2.19 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 2217.1 (Ø: 17 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 2.20A *Forlæg:* Efter Hansen 1987, © Ulla Lund Hansen. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 2.20B *Forlæg:* Efter Hansen 1987, © Ulla Lund Hansen. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 2.21 Efter Bursche 2011. © Moesgaard Museum/Jysk Arkæologisk Selskab.
Fig. 2.22 © Moesgaard Museum. Fotograf: Rógvi N. Johansen.
Fig. 2.23 Helle W. Horsnæs. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 2.24 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Lennart Larsen. CC BY-SA.
Fig. 2.25 Helle W. Horsnæs. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 2.26 Næstved Museum. Ukendt fotograf. CC BY-SA.
Fig. 2.27 Næstved Museum. Fotograf: Jens Olesen. CC BY-SA.
Fig. 2.28 Efter Bursche 2011. © Moesgaard Museum/Jysk Arkæologisk Selskab. Tegner: Joanna Zero.
Fig. 2.29 Efter Mahler 1999. Tegner: Charlotte Clante. © Kroppedal Museum.
Fig. 2.30 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 141.1 (Ø: 18 mm), FP 110.1 (Ø: 22 mm) & FP 229.1 (Ø: 20 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 2.31 Nationalmuseet. Ukendt fotograf. No known rights.
Fig. 2.32 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv. nr. 2801-10 & 8490-8504. Foto: © Kit Weiss.
Fig. 2.33 Nationalmuseet. Palle Østergård & Mads Dengsø Jessen.
Fig. 2.34 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid. *Med runeindskrift:* Inv.nr. 9878 (27 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA. *Med 'latinsk' indskrift:* Inv. nr. 2809 (Ø: 26 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.
Fig. 2.35 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 5164.1 (Ø: 17 mm) & FP 6007.26 (Ø: 20 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 2.36 Helle W. Horsnæs. Privatfoto.
Fig. 2.37 Bornholms Museum. Fotograf: René Laursen.
Fig. 2.38 *Data og forlæg*: Redaktionen skylder Margrethe Watt stor tak for hendes hjælpsomhed med levering af data og forlæg til kortet; jf. desuden Watt (under udgivelse). *Grafik*: Nationalbanken.
Fig. 2.39 Efter Horsnæs 2012a. Tegner: Michael Vennersdorf.
Fig. 2.40 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv. nr. DNF 2/20-22/20 & C17946-179647. Fotograf: Lennart Larsen. CC BY-SA.
Fig. 2.41 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv. nr. DNF 9/20. Fotograf: Roberto Fortuna & Kira Ursem. CC BY-SA.
Fig. 2.42 Nationalmuseet. *Fragmenter:* Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv.nr. SOM A95.431, NM 7858/95. Fotograf: John Lee. CC BY-SA. *Mønter:* Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 6391.3 (Ø: 22 mm), FP 6391.1 (Ø: 23 mm) & FP 6391.2 (Ø: 21 mm). Fotografer: Tine Bonde Christensen & Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 2.43 © Augusta Raurica. Fotograf: Ursi Schild.
Fig. 2.44 Nationalmuseet. Foto: Museumskoncernen ROMU.
Fig. 2.45 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 8252.4 (Ø: 16 mm), FP 8252.6 (Ø: 14 mm) & FP 8252.1 (Ø: 12 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 2.46 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1733.1 (Ø: 21 mm) & Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv. nr. 9409 (Ø: 20 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 2.47 Efter Horsnæs 2013. Tegner: Michael Vennersdorf.
Fig. 2.48 Efter Horsnæs 2013. Tegner: Michael Vennersdorf.
Fig. 2.49 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 5464.50 (Ø: 21 mm) & FP 5464.23 (Ø: 17 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 2.50 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv. nr. C 34935-C 34956. Fotograf: John Lee. CC BY-SA.
Fig. 2.51 Efter Horsnæs 2013. Tegner: Michael Vennersdorf.
Fig. 2.52 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 475. Fotograf: John Lee. CC BY-SA.
Fig. 2.53 Nationalmuseet. *Hjortshøj*: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 2084.1 (Ø: ca. 60 mm). Fotograf: Lennart Larsen. CC BY-SA. *Imitation*: Danmraks og Middelhavslandenes Oldtid inv.nr. DNF 11/25 (Ø: 38 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 2.54 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 4486 (alle ca. Ø: 20 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

KAPITEL 3

Fig. 3.1 Type: Hbg. Svend Tveskæg, type 1. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 518.1 (Ø: 21 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 3.2 © Nationalbanken.

Fig. 3.3 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 519.1 (Ø: 11 mm), FP 9617.1 (Ø: 20 mm), FP 498.22 (Ø: 19 mm), FP 8752.6 (Ø: 17 mm), FP 9627.8 (Ø: 37 mm) & FP 5152.8 (Ø: ca. 15 mm). Fotografer: Søren Greve, Tine Bonde Christensen, Niels J.E. Andersen, Rasmus Holst Nielsen & Andreas Mogensen. CC BY-SA.

Fig. 3.5 *Forlæg:* © Gyldendal. Tegner: John Fowlie. *Grafik:* Nationalbanken.

Fig. 3.6 © Museum Sønderjylland. Fotograf: Esben Schlosser Mauritsen.

Fig. 3.7 Nationalmuseet. Foto: Tvilum Landinspektørfirma A/S. CC BY-SA.

Fig. 3.8 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv. nr. FP 6764.1 (Ø: 14 mm) & FP 9906.1 (Ø: 14 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 3.9 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 5607.46 (Ø: 12 mm) & FP 5607.50 (Ø: 11 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.10 Type: Wodan/monster-sceatta; jf. Metcalf 1993. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 5307.26 (Ø: 12 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.11 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 612.142 (Ø: 16 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 3.12 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 9617.1 (Ø: 21 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.13 Historiska Museet vid Lunds Universitet. Inv.nr. 15035-15041. Ukendt fotograf.

Fig. 3.14 © Flemming Bau.

Fig. 3.15 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 10267.1 (Ø: 21 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.16 Type: Wodan/monster-sceatta; jf. Metcalf 1993. Elblag Museum, inv.nr. MAH 414/2002 (Ø: 11 mm). Fotograf: Lech Okónski.

Fig. 3.17 Type: Malmer KG 4. Kungliga Myntkabinettet, Stockholm: fra Birka, grav 646 (Ø: 18 mm). Fotograf: Gabriel Hildebrand. CC BY 2.5.

Fig. 3.18 Type: Malmer KG 10c. Efter Holt 2017.

Fig. 3.19 Type: Malmer KG 6. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1233.5 (Ø: 18 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 3.20 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. *Frankisk:* Karl den Store, penning, Dorestad, før 793, inv.nr. RP 1234.1 (Ø: 17 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen (CC-BY-SA). *Hedeby:* Type: Malmer KG 3, inv.nr. FP 6794.2 (Ø: 18 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen (CC-BY-SA).

Fig. 3.21 Efter Hauberg 1900. Public Domain.

Fig. 3.22 *Forlæg*: Spufford 1988, © Cambridge University Press. *Grafik*: Nationalbanken.

Fig. 3.22A Efter Malmer 1966, nr. 136. © Brita Malmer & Numismatiska forskningsgruppen. Tegner: Brita Malmer.

Fig. 3.23 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv. nr. FP 4677.1 (Ø: 18 mm) & FP 7087.1 (Ø: 22 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.24 Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Fotograf: Leif Gren. CC BY.

Fig. 3.25 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv.nr. C 5849, C 5851-52 & Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 2343. Foto: © Kit Weiss.

Fig. 3.26 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder & Renæssance, inv. nr. D11305-11319. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA. Mønterne i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1701.

Fig. 3.27 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 498.1 (Ø: 22 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 3.28 Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Fotograf: Pål-Nils Nilsson. CC BY 2.5.

Fig. 3.29 Nationalmuseet. Fotograf: Roberto Fortuna. CC BY-SA.

Fig. 3.30 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. *Dorestad-efterligninger:* Typer: Malmer KG 8 & KG 9; inv.nr. FP 10793.2 (Ø: 19 mm) & eksemplar m. uvis proveniens (Ø: 17 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen (CC BY-SA). *Korsmønter*: Typer: Malmer KG 11, KG 10c & KG 10a; inv.nr. FP 9606.30, FP 9606.52 & FP 9606.18 (alle Ø: 16 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 3.31 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 224. (Ø: 20 mm) Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.32 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 9606.140 (Ø: 19 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 3.33 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 10574.1 (Ø: 18 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.34 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 612.152 (Ø: 21 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA

Fig. 3.35 Statens Historiska Museum, Stockholm (længde ca. 115 mm). Fotograf: Gabriel Hildebrand. CC BY.

Fig. 3.36 Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Fotograf: Bengt A. Lundberg. CC BY-2.5.

Fig. 3.37 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 395, FP 5223, FP 5447 & FP 6249. Fotograf: John Lee. CC BY-SA.

Fig. 3.38 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (Ø: 30 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA. Møntens motiv udformet af Ingrid Austlid Rise (Den Kongelige Mynt, Oslo). Gengivet med tilladelse fra Norges Bank.

Fig. 3.39 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (Ø: 27 og 38 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA. Mønternes motiv udformet af Jan Petersen (Den Kgl. Mønt).

Fig. 3.40 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (Ø: 35 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA. Mønternes motiv udformet af Anni Sundin & Bo Thorén. Gengivet med tilladelse fra Sveriges Riksbank.

Fig. 3.41 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. *Engelsk:* inv.nr. FP 128 (Ø: 21 mm). *Norsk*: FP 6256.2 (19 mm). *Dansk*: RP 471.19 (Type: Hbg. Svend Tveskæg, type 1; Ø: 21 mm). *Svensk*: RP 471.37 (Ø: 22 mm). Fotografer: Rasmus Holst Nielsen & Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 3.42 Type: Hbg. Knud den Store, type 26 (Ø: 18 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.43 Type: Hbg. Knud den Store, type 46 (Ø: 20 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.44 Type: Hbg. Knud den Store, type 56 (Ø: 20 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.45 *Foto*: Kungliga Myntkabinettet, Stockholm (Ø: 20 mm). Fotograf: Gabriel Hildebrandt. CC BY. *Tegning*: Efter Ramus & Devegge 1832 (upubliceret). Public Domain.

Fig. 3.46 Bornholms Museum. Fotograf: Kai Pihl.

Fig. 3.47 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 10319.109 (Ø: 15 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.48 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 5376.84 (længde: 8 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 3.49 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1990.6 (Ø: 19 mm). Fotograf: John Lee. CC BY-SA.

Fig. 3.50 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 552.16 (Ø: 20 mm). Fotograf: John Lee. CC BY-SA.

Fig. 3.51 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv. nr. DNF 15/10 (længde: 23 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 3.52 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 10501.1 (Ø: 18 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.53 Statens Historiska Museum, Stockholm. Fotograf: Christer Åhlin. CC BY.

Fig. 3.54 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv.nr. C 5330, C 1081 & C 1084. Fotograf: John Lee. CC BY-SA.

Fig. 3.55 Nationalmuseet. Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv.nr. CMXXX (vægten). Fotograf: John Lee. CC BY-SA.

Fig. 3.56 © Flemming Bau.

Fig. 3.57 *Mønt:* Type: Wodan/monster-sceatta (Ø: 12 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 519.1. Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 3.58 *Soldning*: Nationalmuseet. Fotograf: Josefine Franck Bican. CC BY-SA.

Fig. 3.59 © Flemming Bau.

Fig. 3.60 © Flemming Bau.

Fig. 3.61 Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseum, Schloss Gottorf; inv.nr. KS D 652.002-008 (alle Ø: 17-20 mm). Fotograf ukendt.

Fig. 3.62 Langelands Museum. Foto: © Otto Uldum.

Fig. 3.63 Efter Risvaag 2006. Tegning: Jon Anders Risvaag. Illustrationen er her gengivet let forsimplet i forhold til originalen.

Fig. 3.64 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv.nr. DNF 5/62-13/62, DNF 7/64-10/64, DNF 25/66, DNF 4/62 & DNF 7/65-15/65. Fotograf: Lennart Larsen. CC BY-SA.

Fig. 3.65 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv.nr. C 6192-6202 & Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1286. Fotograf: Arnold Mikkelsen. CC BY-SA.

Fig. 3.66 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 2246.1 (Ø: 19 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 3.67 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1138. Fotograf: Nermin Hasic, Odense Bys Museer. CC BY-SA.

Fig. 3.68 *Grønnerup*: Type: Malmer KG10c. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 15 (Ø: 15 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA. *Mozgowo*: Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów Nadbałtyckich Instytut Archeologii i Etnologii. Fotograf: Michał Kulesza.

Fig. 3.69 Kulturhistorisk Museum, Oslo. Fotograf: Eirik Irgens Johnsen. CC BY-SA 4.0.

Fig. 3.70 Nationalmuseet: Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid, inv.nr. C 42011-42013 & C 42015-42018. Fotograf: Nick Schaadt, Museet på Sønderskov. CC BY-SA.

Fig. 3.71 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 11792 (alle Ø 22-23 mm). Fotograf: René Laursen, Bornholms Museum. CC BY-SA.

Fig. 3.72 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 7949.1 (Ø: 21 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 3.73 Den Arnamagnæanske Samling, Københavns Universitet; AM 468 4to. Fotograf: Suzanne Reitz. © Den Arnamagnæanske Samling.

Fig. 3.74 Nationalmuseet. Fotograf: Roberto Fortuna. CC BY-SA.

Fig. 3.75 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaljesamling, inv.nr. FP 3263. Foto: © Otto Uldum, Langelands Museum.

Fig. 3.76 Type: Hbg. Knud den Store, type 20. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 612.153 (Ø: 19 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 3.77 Type: Hbg. Magnus den Gode, type 37. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (Ø: 16 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 3.78 Type: Hbg. Svend Estridsen, type 30. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (Ø: 17 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

KAPITEL 4

Fig. 4.1 Typer: Hbg. Valdemar den Store, type 8 (mønt nr. 1-2) & 43; Hbg. Valdemar Sejr, type 14; Hbg. Svend Estridsen, type 24. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 612.100 (Ø: 21 mm), FP 215.26.1 (Ø: 16 mm), FP 2434.2 (Ø: 20 mm) & BP 1888a.1 (Ø: 18 mm). Fotografer: Andreas Mogensen & Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 4.2 © Nationalbanken.

Fig. 4.3 Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg Slot, inv. nr. A 692. Laurits R. Tuxen: *Arkonas indtagelse af Valdemar den Store og biskop Absalon* (1894). Fotograf: Ole Hein. © Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg Slot.

Fig. 4.4 Type: Hbg. Svend Estridsen, type 39. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 520.1 (Ø: 18 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 4.5 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. D 801. Fotograf: Lennart Larsen. CC BY-SA.

Fig. 4.6 Type: Hbg. Valdemar den Store, type 61. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 474.1 (Ø: 18 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 4.7 Kulturen, Lund; inv.nr. KM 10036. © Kulturens Bildarkiv Sverige.

Fig. 4.8 Rigsarkivet. CC-0 (Public Domain Dedication).

Fig. 4.9 Typer: Hbg. Svend Estridsen, type 28 & 36. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 6251.11 & FP 6251.33 (begge Ø: 17 mm). Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 4.10 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv. nr. 14188-14190. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 4.11 Lödörse Museum. Fotograf: David Jeffery. CC-0 (Public Domain Dedication).

Fig. 4.12A *Data:* Se note 13. *Grafik:* Nationalbanken.

Fig. 4.12B *Data:* Se note 13. *Grafik:* Nationalbanken.

Fig. 4.12C *Data:* Se note 13. *Grafik:* Nationalbanken.

Fig. 4.12D *Data:* Se note 13. *Grafik:* Nationalbanken.

Fig. 4.13 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv. nr. D 93-110/1982 & Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv. nr. FP 4558. Foto: © Kit Weiss.

Fig. 4.14 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv. nr. FP 6898.1(Ø: 22 mm) & FP 9420.1 (Ø: 24 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen & Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 4.15 Type: Hbg. Valdemar den Store, type 12. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 6561 (alle Ø: 18-20 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen & Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 4.16 Type: Mgl. hos Hbg.; se Moesgaard, Hilberg & Schimmer 2016. Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseum, Schloss Gottorf. Inv.nr.: ukendt, KSD 598.556.12, KSD 598.1409, KSD 598.2016, KSD 598.2021, KSD 598.2137 & KSD 598.2168 (alle Ø: 15-18 mm). Fotograf ukendt.

Fig. 4.17 Type: Hbg. Niels, type 13 & 14. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 276.1 (Ø: 17 mm) & GP 276.21 (Ø: 16 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 4.18 Type: Poulsen SK1.1a (17 mm), SK3.a (16 mm), SK4.1(17 mm), SK5.a (16 mm), SK6.1 (21 mm), SK7 (21 mm), SK8 (20 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 4.19 Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseum, Schloss Gottorf. Fotograf ukendt.

Fig. 4.20 Efter Ingvardson 2016b. Tegning: Poul Wöhliche, Nationalmuseet.

Fig. 4.21A Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance. Fotograf: John Lee. CC BY-SA.

Fig. 4.21B Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (Ø: 9-35 mm). Den danske mønt af typen: Hbg. Svend Grathe, type 3. Fotograf: John Lee. CC BY-SA.

Fig. 4.22 Type: Hbg. Knud 6., type 8. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 789.1 (Ø: 18 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 4.23 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. 9074. Fotograf: Lennart Larsen. CC BY-SA.

Fig. 4.24 Type: Poulsen: SJ2 (Harald Hen/Knud den Hellige); Hbg Svend Estridsen, type 44. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. KP 213.23 (Ø: 16 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 4.25 Type: Hbg. Valdemar den Store, type 8. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 612.100 (Ø: 21 mm). Fotograf: Andreas Mogensen. CC BY-SA.

Fig. 4.26 *Fotografier:* Typer: Grenå-fundet, Hbg. type 26 & 31. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1208 (Ø 17 & 16 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen & Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA. *Tegning*: Type: Grenå-fundet, Galster 1931 fig. 67. Efter Ingvardson 2016b. Tegner: Poul Wöhliche, Nationalmuseet.

Fig. 4.27 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: John Lee. CC BY-SA.

Fig. 4.28 Typer: Hbg. Knud den Store, type 20 & Hardeknud type 1. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 2374a (alle Ø: 17 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 4.29 Brandts – Museum For Kunst & Visuel Kultur. Christian Albrecht Von Benzon: *Knud den Helliges drab i Sct. Albani kirke 1086* (1843). © Brandts.

Fig. 4.30 Type: Poulsen: JY4.c. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1521.9 (Ø: 17 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 4.31 GASK – Galerie Stredoceského kraje (*Central Bohemean Gallery*), Kutná Hora. Ukendt maler: [engelsk titel] *Silver mining in Kutná Hora* (1490'erne). Via Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Silver_mining_in_Kutn%C3%A1_Hora_1490s.jpg.** Besøgt januar 2018. Public Domain.

Fig. 4.32 Kulturen, Lund. Foto: © Viveca Ohlsson, Kulturen.

Fig. 4.33 Kulturen, Lund. © Kulturens Bildarkiv Sverige. Tegning: Ragnar Blomqvist.

Fig. 4.34 Type: Hbg. Svend Estridsen type 28 (Ø: 17 mm) Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 4.35 Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen. CC BY-SA 3.0.

Fig. 4.36 Arnamagnæanske Samling, Københavns Universitet; AM 37 4to. Fotograf: Suzanne Reitz. © Arnamagnæanske Samling.

Fig. 4.37 Type: Poulsen: SJ3.b; Hbg. Erik Ejegod, type 6 (Ø: 17 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 4.38 York Museums Trust (Yorkshire Museum), inv.nr. YORYM: 1973.5.29. CC BY-SA 4.0.

Fig. 4.39 *Foto*: Sigtuna Museum. Fotograf: Anders Söderberg. CC BY-2.5. *Afskrift:* Kristina Lund Udengaard, Nationalmuseet.

Fig. 4.40 Duomo Monreale, Sicilien. Ukendt kunstner. Via: Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Cleansing_of_the_Temple?uselang=fr#/media/File:Christ_banish_tradesmen_from_Temple_(Monreale).jpg**. Besøgt januar 2018. Public Domain.

Fig. 4.41 Ancienne Collégiale Saint-Victor et Sainte-Couronne, Ennezat (Puy de Dome). Fotograf: Joël Jalladeau. CC BY-SA 3.0.

Fig. 4.42 Nationalmuseet: Antikvarisk-Topografisk Arkiv. Tegning: J. Kornerup. Public Domain.

Fig. 4.43 Matz Sincken: *Goslar und Rammelsberg* (før 1574). Via Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rammelsberg_Goslar_Bildkarte_1574_Matz_Sincken.jpg**. Besøgt januar 2018. Public Domain.
Fig. 4.44 Typer: Se Galster 1917 og 1955a. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (alle Ø: 20-22 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 4.45 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv. nr. 6581, 14467-14470, D3257 & Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 139 mv. (jf. DMS 53). Fotogrtaf ukendt. CC BY-SA.
Fig. 4.46 Efter Thiset 1917 (nr. 7). Public Domain.
Fig. 4.47 Den Arnamagnæanske Samling, Københavns Universitet; AM 4 4to. Fotograf: Suzanne Reitz. © Den Arnamagnæanske Samling.
Fig. 4.48 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. MDCCC. Fotograf: Lennart Larsen. CC BY-SA.
Fig. 4.49 Via Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lunds_domkyrka%E2%80%93flygbild_06_september_2014.jpg**. Besøgt januar 2018. Fotograf: David Castor. CC-0 1.0 (Public Domain Dedication).
Fig. 4.50 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 4.51 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance. Fotograf: Niels Elswing. CC BY-SA.
Fig. 4.52 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. D1318. Fotograf: Arnold Mikkelsen. CC BY-SA.
Fig. 4.53 Aarhus Universitet, AU Bibliotek, Campus Emdrup; inv.nr. 17019. Via **http://galleri.au.dk/aul/#1524737512249_1**. Besøgt januar 2018. CC BY-SA 4.0.
Fig. 4.54 Nationalmuseet: Antikvarisk-Topografisk Arkiv. Tegning: J. Kornerup. Public Domain.
Fig. 4.55 Fotograf: Martin Pavón. © Martin Pavón.
Fig. 4.56 Efter Eriksson 1980.
Fig. 4.57 Efter Ewe 1972. Tegner: Gerda Nützmann. © Hinstorff Verlag GmbH, Rostock.
Fig. 4.58 Type: Poulsen: SK11; Hbg. Niels, type 1. *Foto*: Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (Ø: 22 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA. *Tegning*: Efter Hauberg 1900. Public Domain.
Fig. 4.59 Museumskoncernen ROMU. Fotograf: Jens M. Ulriksen.
Fig. 4.60 Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseum, Schloss Gottorf. Fotograf ukendt.
Fig. 4.61 Nationalmuseet: Antikvarisk-Topografisk Arkiv. Tegner: J. Kornerup. Public Domain.
Fig. 4.62 © Esrum Kloster og Møllegård.
Fig. 4.63 Efter Venge 2002.

KAPITEL 5

Fig. 5.1 Typer: MB 55, 211 og 556. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 8166.14 (Ø: 18 mm), FP 335.356 (Ø: 17 mm) & FP 9372.5 (Ø: 17 mm). Fotografer: Søren Greve & Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.2 © Nationalbanken.
Fig. 5.3 Efter Olaus Magnus 1555. Public Domain.
Fig. 5.4 *Forlæg:* © Gyldendal. Tegner: John Fowlie. *Grafik:* Nationalbanken.
Fig. 5.5 Type: Haljak 2010, nr. 4. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 612.144 (Ø: 10 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.6 Bornholms Museum. René Laursen. Indeholder data fra Geo-Danmark-data fra SDFE og Danske Kommuner, januar 2018.
Fig. 5.7 Michael Märcher, baseret på DMS. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.8 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv. nr. D260/1979-D261/1979. Fotograf: Lennart Larsen. CC BY-SA.
Fig. 5.9 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv. nr. FP 10369.3 (Ø: 25 mm), FP 10078.17 (Ø: 19 mm) & FP 10149.10 (Ø: 18 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.10 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. D1000. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.11 British Library: Catalogue of Illuminated Manuscripts; Harley 4339. Via **https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=39614**. Besøgt januar 2018. Public Domain.
Fig. 5.12 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.13 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.14 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.15 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.16 Typer: MB 322, 350, 357, 388, 422, 457, 548, 558, 602, 609, 640 & 657 (alle ca. Ø: 18 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.17 Type: MB 82. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 843.1 (Ø: 20 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.
Fig. 5.18 Type: MB 55. *Foto*: Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (Ø: 20 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen (CC BY-SA). *Tegning*: Efter Mansfeld-Bûllner 1887 (MB). Public Domain.
Fig. 5.19 Typer: MB 402-409. *Fotografier:* Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA. *Tegning*: Efter Mansfeld-Bûllner 1887 (MB). Public Domain.
Fig. 5.20 Type: MB 128. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. BP 280.194 (Ø: 19 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA. Tegner ukendt.
Fig. 5.21 Type: MB 44. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 318.196 (Ø: 19 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.22 Type: MB 590 (Ø: 18 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.23 Type: MB 115 (Ø: 19 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.24 Øm Kloster Museum. Tegner: Holger N. Garner.
Fig. 5.25 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. MLXVIIIa. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.26 Efter Agricola 1556. Public Domain.
Fig. 5.27 Moesgaard Museum. Fotograf: Rógvi N. Johansen – Medieafdelingen.
Fig. 5.28 © Niels Vase.
Fig. 5.29 Moesgaard Museum. Tegner: Louise Hilmar. Opmåling: Christina Bortam.
Fig. 5.30 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.31 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.32 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.33 *Luftfoto*: Museum Vestsjælland. Fotograf: Henning Nielsen. *Mønt*: Type: MB 547. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 3987.89 (Ø: 16 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.34 Efter Pontoppidan 1763-1781. Public Domain.
Fig. 5.35 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. CLXVI. Fotograf ukendt. No Known Rights.
Fig. 5.36 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1464. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.37 Ringsted Skt. Bendts Kirke. Fotograf: Roberto Fortuna, Nationalmuseet. CC BY-SA.
Fig. 5.38 Rigsarkivet. CC-0 (Public Domain Dedication).
Fig. 5.39 Type: Hbg. 42b (alle Ø: 20 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen & Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.
Fig. 5.40 Type: Hbg. 12. *Fotografier*: Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (begge Ø: 20 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen (CC BY-SA). *Tegning*: Efter Ramus & Devegge 1832 (upubliceret; Public Domain).
Fig. 5.41 © Realdania. Fotograf: Steffen Stamp.
Fig. 5.42 Efter Zamorensis 1479. Via Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zehent.jpg**. Besøgt januar 2018. Public Domain.
Fig. 5.43A-E Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.44 Michael Märcher, baseret på Grinder-Hansen 2000. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.45 Efter Olaus Magnus 1555. Public Domain.
Fig. 5.46 Nationalmuseet: Antikvarisk-Topografisk Arkiv. Fotograf: Christian Bang Edemann. Public Domain.
Fig. 5.47 Baseret på tal fra Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.48 Efter Grinder-Hansen 2000. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.49 Michael Märcher, baseret på Grinder-Hansen 2000. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.50 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. D11452. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.51 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. D6471. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 5.52 Michael Märcher, baseret på DMS. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.53 *Øverst*: Aarhus Stadsarkiv: Aarhus Stiftstidende, 2. august 1930. Fotograf ukendt. *Nederst*: Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1742. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.54 Michael Märcher, baseret på DMS. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.55 Michael Märcher, baseret på DMS. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.56 Type: MB 364. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.57 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 5.58 *Vinnerup:* Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (alle Ø: 16-19 mm). Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.
Fig. 5.59 *Vindeby:* Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (alle Ø: 14-19 mm). Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.
Fig. 5.60 Efter Gissel 1964.
Fig. 5.61 © Moesgaard Museum. Fotograf: Tove Pedersen.
Fig. 5.62 © Moesgaard Museum. Tegner: Jørgen Mürhmann-Lund.
Fig. 5.63 Nationalmuseet: Antigrafisk-Topografisk Arkiv. Tenger: Alf Larsen. Public Domain.
Fig. 5.64 Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen. CC BY-SA 3.0.
Fig. 5.65 Efter Thiset 1917 (nr. 164). Public Domain.
Fig. 5.66 *Mønt-foto*: Type: MB 568. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 343.22817 (Ø: 20 mm). Fotograf: Andreas Mogensen. CC BY-SA. *Tegning*: Efter Mansfeld-Bûllner 1887 (MB). Public Domain. *Saks*: Nationalmuseet, DMS inv.nr. 20927. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.67 *Forlæg*: © Møllers-Grafisk Tegnestue. Tegner: Hans Møller. *Grafik*: Nationalbanken.
Fig. 5.68 Gyldendals Billedbibliotek. Lorenz Frølich: *Drabet paa den Kullede Greve* (1853). © Gyldendal.
Fig. 5.69 Nationalmuseum, Stockholm; inv.nr. NM 1431. Carl Gustaf Hellqvist: *Valdemar Atterdag brandskattar Visby* (1882). Via Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Valdemar_Atterdag_brandskattar_Visby_(1882).jpg**. Besøgt januar 2018. Public Domain.
Fig. 5.70 Type: MB 656 (Ø: 19 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.71 Type: MB 680. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 471.44 (Ø: 15 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.72 Typer: MB 678, MB 650 & LEB3690. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 5841.10 (Ø: 15 mm), FP 3143.3 (Ø: 15 mm) & FP 7500.11 (Ø: 17 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen & Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 5.73 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 10613.2, FP 10334.2, FP 10176.3, FP 10092.32 & FP 10366.4 (alle Ø: 16-19 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 5.74 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 3450. Fotograf: Lennart Larsen. CC BY-SA.
Fig. 5.75 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. D1775-1781, D1784-1803, D1805-1808 & Den kgl. Mønt- og Medaljesamling, inv.nr. FP 485. Fotograf: Lennart Larsen. CC BY-SA.
Fig. 5.76 Skt. Peders Kirke, Næstved. Ukendt maler ca. 1375. Via Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Waldemar_IV_Otherday_of_Denmark_c_1375.jpg**. Besøgt januar 2018. Public Domain.
Fig. 5.77 © Museum Østjylland. Fotograf: Hans Mikkelsen.

KAPITEL 6

Fig. 6.1 Typer: G. 14, G. 18 og G. 23c. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 3848.2 (Ø: 16 mm), RP 597.1 (Ø: 25 mm) & FP 9827.20 (Ø: 17 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen, Andreas Mogensen & Søren Greve. CC BY-SA.
Fig. 6.2 © Nationalbanken.
Fig. 6.3 Efter Engberg 2018. Kortet er udarbejdet af Klaus Støttrup Jensen og Nils Engberg.
Fig. 6.4 Rigsarkivet. Fotograf: Torben Eskerod.
Fig. 6.5 Nationalmuseum, Stockholm, Gripsholm Slot; inv.nr. NMGrh 389. Ukendt kunstner: *Erik I, 1382-1459, hertig av Pommern konung av Danmark Norge och Sverige*. Via Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Erik_I,_1382-1459,_hertig_av_Pommern_konung_av_Danmark_Norge_och_Sverige_-_Nationalmuseum_-_15058.tif**. Besøgt januar 2018. Public Domain.
Fig. 6.6 Type: G. 3. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. BP 852.1. (Ø: 19 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.
Fig. 6.7 Typer: G. 14 & G. 20. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 3507.7 (Ø: 17 mm) & FP 9827.1 (Ø: 19 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen & Søren Greve. CC BY-SA.
Fig. 6.8 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 6.9 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.
Fig. 6.10 Efter Ewe 1972. Tegner: Gerda Nützmann. © Hinstorff Verlag GmbH, Rostock.
Fig. 6.11 © Nationalbanken.
Fig. 6.12 *Rekonstruktion*: Heidi Maria Møller Nielsen 2005. *Tegning*: Thomas Bertelsen 2005.
Fig. 6.13 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (alle Ø: 18-20 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 6.14 © Nationalbanken.
Fig. 6.15 Typer: G. 12 & G. 5. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 2890.9 (Ø: 17 mm) & RP 591.1 (Ø: 15 mm). Fotograf: Victor Palsted Bizoev & Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.
Fig. 6.16 Type: G. 1. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 1154.1 (Ø: 19 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.
Fig. 6.17 *Kande:* Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. D7003. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 6.18 *Lille Torv:* Aarhus Kommunes Biblioteker. Lokalhistorisk Samling. Ukendt fotograf: *Lille Torv. 1848* (Efter Gouache af R. H. Kruse). Via AarhusWiki: **https://aarhuswiki.dk/wiki/Fil:Lille_torv,_1848,_efter_gouache_af_R._H._Kruse.jpg#file**. Besøgt januar 2018. CC BY 3.0.
Fig. 6.19 Baseret på DMS. © Nationalbanken.
Fig. 6.20 *Risegård:* Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. 21457. Fotografer: Søren Greve & Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 6.21 *Brogade:* Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. D7740-7742. Fotografer: Søren Greve & Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 6.22 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 6.23 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 590.1 (Ø: 16 mm). Fotograf: Andreas Mogensen. CC BY-SA.
Fig. 6.24 Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.
Fig. 6.25 Typer: G. 4 & G. 9. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. RP 587.1 (Ø: 17 mm) & RP 589.1 (Ø: 16 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.
Fig. 6.26 Efter Merian 1653. Via Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lvbecca_(Merian).jpg**. Besøgt januar 2018. Public Domain.
Fig. 6.27 Efter Thiset 1905 (nr. 50-52). Public Domain.
Fig. 6.28 Nationalmuseet: Antikvarisk-Topografisk Arkiv. Tegning: Carl Gustav Gottfried Hilfeling. Public Domain.
Fig. 6.29 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv. nr. D2064 & D2066. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 6.30 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, i nv.nr. FP 2808. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.
Fig. 6.31 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 27 (Ø: 23, 30 & 23 mm). Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.
Fig. 6.32 Baseret på DMS. © Nationalbanken.
Fig. 6.33 Typer: G. 7, G. 10, G. 14 & G. 15. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (alle Ø: 16-17 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.
Fig. 6.34 © Per Eriksson.
Fig. 6.35 Type: G. 7. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 9884 (Ø: 16 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.
Fig. 6.36 Vadstena Klosterkyrka, Sverige. Reinholdt Callmander: *[uden titel]* (1890'erne). Fotograf: Torbjörn Ahlund.
Fig. 6.37 © Bayerisches Nationmuseum München. Fotograf: Dr. Matthias Weniger.
Fig. 6.38 Type: G. 11. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. BP 139.1 (Ø: 22 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.
Fig. 6.39 Arnamagnæanske Samling, Københavns Universitet; Dipl. Dan.Fasc. II,17. Fotograf: Susanne Reitz. © Arnamagnæanske Samling.

Fig. 6.40 Aarhus Universitet, AU Bibliotek, Campus Emdrup; inv.nr. 17027. Rasmus Christiansen: *Erik af Pommerns kroning* (1898). Via **http://galleri.au.dk/aul/#1524737666724_1**. Besøgt januar 2018. CC BY-SA 4.0.

Fig. 6.41 Typer: G. 13 & G. 16. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 394.1 (Ø: 22 mm) & RP 594.1 (Ø: 22 mm). Fotograf: Tinde Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 6.42 Nationalmuseet. Tegner: Jesper Lassen. CC BY-SA.

Fig. 6.43 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.

Fig. 6.44 Type: G. 136. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. KP 1715.385 (Ø: 16 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 6.45 Type: G. 137. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 2890.8 (Ø: 11 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 6.46 Type: G. 138. © Bruun Rasmussen Kunstauktioner A/S.

Fig. 6.47 Type: G. 140. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. KP 1715.392 (Ø: 16 mm). Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 6.48 Fastighetsbyrån – Gotland. Fotograf: © Thomas Sandelius, Fastighetsbyrån.

Fig. 6.49 Type: G. 17. Kungliga Myntkabinettet, Stockholm (Ø: 19 mm). Fotograf: Ola Myrin.

Fig. 6.50 Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Fotograf: Otto Lindskog. Public Domain.

Fig. 6.51 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 232 (Ø: 22 &23 mm) Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA. Protokolopslag fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings Fundprotokol.

Fig. 6.52 Typer: G. 20, G. 23 & G. 31. Efter *Beskrivelsen 1791*. Public Domain.

Fig. 6.53 Efter Thiset 1905 (nr. 66). Public Domain.

Fig. 6.54 Type: G. 20 & G. 19. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP: 601.1 (Ø: 18 mm) & RP 600.1 (Ø: 16 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 6.55 Type: G. 18. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 598.1 (Ø: 26 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 6.56 Type: G. 21. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 603.1 (Ø: 24 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 6.57 Type: G. 22 (Ø: 17 mm). Efter Ramus & Devegge 1832 (upuliceret): Tavle XLII nr. 24. Public Domain.

Fig. 6.58 Typer: G. 23a, G. 23c, G. 23d & G. 23b. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (alle Ø: 17 mm). Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 6.59 © Österreichische Nationalbibliothek. Cod. Vindob. 10.852, Tirol, 1556-1561 ["Scwhazer Bergbuch"]. Fotograf ukendt.

Fig. 6.60 *Pung*: Nationalmuseet. Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. D664. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 6.61 *Mønter*: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 333. Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 6.62 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.

Fig. 6.63 Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen. CC BY-NC-ND-3.0. Prospektet stammer fra Braun & Hogenberg 1617.

Fig. 6.64 © OpenStreetMap-bigragsyder: Mapio.net. Via **http://mapio.net/pic/p-60072195/**. Besøgt januar 2018. Fotograf: Anders Bystedt. Open Data Commons Open Database License (ODbL).

Fig. 6.65 *Øverst*: Type: Ga. 1. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 219.1 (Ø: 62 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 6.66 *Nederst*: Type: Ga. 2. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 220.1 (50x66 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 6.67 Tuse Kirke, Roskilde Stift. Fotograf: Kirsten Trampedach, Nationalmuseet. CC BY-SA.

Fig. 6.68 Tingsted Kirke, Lolland-Falsters Stift. Fotograf: Kirsten Trampedach, Nationalmuseet. CC BY-SA.

Fig. 6.69 Nasjonalbiblioteket, Norge. Fra værket *Nordiske taflor* (1873; ukendt forfatter). Via Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nordiska_taflor_-_no-nb_digibok_2014031428010-34.jpg**. Besøgt januar 2018. Public Domain.

Fig. 6.70 Efter *Resens Atlas*. Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen. CC BY-NC-ND-3.0.

KAPITEL 7

Fig. 7.1 Max Andersen: *Reformationsmonument* (1937-1941); Bispetorvet, København. Fotograf: © Tine Bonde Christensen. Privatfoto.

Fig. 7.2 © Nationalbanken.

Fig. 7.3 Typer: G. 31(Ø: 17 mm), G. 57b (Ø: 21 mm) & G. 42 (Ø: 17x13 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling Fotografer: Niels J.E. Andersen & Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 7.5 © Nationalbanken.

Fig. 7.6 *Mønt:* Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv. nr. GP 2622.1 (Ø: 32 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 7.7 *Print:* Library of Congress Prints and Photographs Division, Washington, D.C. Prang Educational Co.: *Columbus taking possession of the new country* (1893) [remastered color]. Via Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Columbus_Taking_Possession.jpg**. Besøgt januar 2018. Public Domain.

Fig. 7.8 Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen. Kobberstik af Dionysio Padt-Brugges (1676) efter originalt træsnit af Hans Kruse (1524). CC BY-NC-ND-3.0.

Fig. 7.9 Fra Hammelmann 1599. Via Wikimedia Commons: **https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Koebenhavn1536.gif.** Besøgt januar 2018. Public Domain.

Fig. 7.10 © Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz. *Marktszene*.

Fig. 7.11 Efter Meisner & Luther 1900. Public Domain.

Fig. 7.12 Michael Märcher, baseret på DMS og Mächer 2015a. Grafik: Nationalbanken.

Fig. 7.13 Michael Märcher, baseret på DMS og Mächer 2015a. Grafik: Nationalbanken.

Fig. 7.14 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.

Fig. 7.15 Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen. R. Rasmussen: *Chart over Næsbyhoveds-Slotsbanke* (1813). CC BY-NC-ND 3.0.

Fig. 7.16 *Forlæg*: Jexlev 2001 s. 45, tegnet af Bo Fritzbøger. © Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. *Grafik*: Nationalbanken.

Fig. 7.17 Nationalmuseet: Antikvarisk-Topografisk Arkiv. Tegner: P.H. Resen [*Resens Atlas*]. Public Domain.

Fig. 7.18 Efter Schou 1926. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Kristina Lund Udengaard. CC BY-SA.

Fig. 7.19 Type: G. 182 (Ø: 24 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 7.20 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. *Mønter*: Inv.nr. FP 560.788-789, FP 34.2-3 & FP535.66 (alle Ø: 40-42 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA. *Protokolopslag*: Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings Fundprotokoller: FP 535.

Fig. 7.21 Typer: G. 38 (Ø: 42 mm) & G. 48 (Ø: 40 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 7.22 Type: G. 24, G. 37 & G. 45. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (alle Ø: 38-39 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen & Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 7.23 *Danske*: Typer: G. 27 (Ø: 24 mm) & G. 28 (Ø: 20 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA. *Norsk*: Type: Mgl. hos G.; se Nordbø 1978. Münzkabinett, Staatliche Kunstsammlung Dresden. Fotograf: Roger Paul. CC BY-SA.

Fig. 7.24 Type: G. 46 (Ø: 25 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 7.25 *Foto:* Niedersächsisches Landesmuseum Hannover. Fotograf ukendt. *Tegning/maleri:* Efter Niedersächsisches Landesmuseum Hannover; inv.nr. HS 2200: *Stammbuch des Johann Christof Wolff aus Neumarkt in der Oberpfalz, 1624-1633*.

Fig. 7.26 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. *Husum (øverst)*: Type: G. 132 (Ø: 30 mm). *Lüneburg (nederst)*: Ø: 29 mm. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 7.27 Malmö Museer. *Målning föreställande Jörgen Kock.* Foto: © Helene Thoresdotter, Malmö Museer.

Fig. 7.28 Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen; Udl. topografisk samling, folie, nr. 127691. Public Domain.

Fig. 7.29 Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, Oslo; inv. nr. NG.M.04395. Eilif Peterssen: *Erik Valkendorf treffer Sigbrit Willums og Dyveke på Bergens torv i 1507* (1876). Fotograf: Dag A. Ivarsøy. © Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design.

Fig. 7.30 Baseret på oplysninger fra Kulturhistorisk Museum, Oslo (se note 45). Grafik: Nationalbanken.

Fig. 7.31 Type: G. 31, G. 34 & G. 36. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (alle Ø: 15-16 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 7.32 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.

Fig. 7.33 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 9827.680 (Ø: 16 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 7.34 Archiv der Hansestadt Lübeck; Sammlung von Münz- und Prägestempeln, Nr. 72 & 73. Fotograf: Antje Stubenrauch. CC BY-NC-SA.

Fig. 7.35 Typer: G. 39B & G. 164. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 10077.19 & FP 10134.5. (begge Ø: 25 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 7.36 Type: G.42. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 10522.1, FP 10523.1, FP 10520.1, FP 10475.7, FP 10068.20, FP 10077.20, FP 10555.1, FP 10608.4, FP 10327.11, FP 10336.2, FP 10110.1 & FP 10146.1 (alle Ø: ca. 13x15 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen & Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Fig. 7.37 Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv. nr. FP 2859 (alle Ø: 20-22 mm) & DMR inv.nr. D36-39/1967. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 7.38 Typer: G. 51 (Ø: 29 mm) & G. 124 (Ø: 30 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 7.39 Michael Märcher, baseret på tal fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Grafik: Nationalbanken.

Fig. 7.40 Typer: G. 76, G. 57A, G. 66C, G. 63, G. 73 & G. 67 (alle Ø: 21-23 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 7.41 Type: G. 80 (Ø: 27 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 7.42 Type: G. 60 & G. 54. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 9827.512 (Ø: 30 mm) & FP 9827.386 (Ø: 29 mm). Fotograf: Tine Bonde Christensen. CC BY-SA.

Fig. 7.43 Type: G. 143 (Ø: 27 mm), G. 141 (Ø: 16 mm), G. 142 (Ø: 15 mm), G. 144 (Ø: 26 mm), G. 145 (Ø: 16 mm), G. 146 (Ø: 16 mm) & G. 147 (Ø: 21 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 7.44 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance. Fotograf: Arnold Mikkelsen. CC BY-SA.

Fig. 7.45 Type: G. 174 (13x13 mm) & G. 172 (Ø: ca. 23 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamlinng. Fotograf: Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 7.46 *Kobberstik:* Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen. CC BY-NC-ND 3.0. *Mønt:* Type: G. 114 (Ø: 38 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 7.47 *Kobberstik*: Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen. CC BY-NC-ND 3.0. *Mønt*: Type: Hede 17. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 428.1 (Ø: 39 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 7.48 Type: G. 81(Ø: 26 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 7.49 Nationalmuseet: Danmarks Middelalder og Renæssance, inv.nr. CLXXII. Fotograf ukendt. No Known Rights.

Fig. 7.50 Typer: G. 92 (26x27 mm), G. 93 (20x20 mm), G. 94 (16x16 mm), G. 95 (Ø: 27 mm) & G. 96 (Ø: 24 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotografer: Søren Greve & Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 7.51 Typer: G. 83 (26x25 mm), G. 86 (Ø: 29 mm), G. 91 (Ø: 30 mm) & G. 87 (Ø: 14 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotografer: Søren Greve, Tine Bonde Christensen & Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 7.52 Typer: G. 85 & G. 84. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. RP 373.1 (Ø: 30 mm) & RP 368.1 (Ø: 36 mm). Fotograf: Søren Greve. CC BY-SA.

Fig. 7.53 Nationalmuseet. Tegning/grafik: Sanne Eriksen.

Fig. 7.54 Typer: G. 246-249 (alle Ø: 30-32 mm) & G. 250-251 (begge Ø: 23-24 mm). Fotografiet af marken (G. 246) forestiller en galvanokopi af mønten, og er venligst stillet til rådighed af Mogens Skjoldager (**https://www.danskmoent.dk/**). De øvrige mønter er fra Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotografer: Søren Greve & Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 7.55 Typer: G. 97 (Ø: 36 mm), G. 98 (Ø: 35 mm), G. 99 (Ø: 27 mm), G. 100 (Ø: 24 mm), G. 102 (Ø: 40 mm), G. 103 (Ø: 34 mm), G. 104 (Ø: 28 mm), G. 105 (Ø: 23 mm), G. 106 (Ø: 23 mm), G. 107 (Ø: 30 mm), G. 108 (Ø: 24 mm) & G. 109 (Ø: 21 mm). Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Fotografer: Søren Greve, Niels J.E. Andersen & Victor Palsted Bizoev. CC BY-SA.

Fig. 7.56 Type: Mgl. hos Ga.; se Wilcke 1950, s. 261. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (Ø: 26 mm). Fotograf: Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 7.57 Typer: Hede 6B, Hede 6B & Hede 3B. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. FP 10241.2 (Ø: 23 mm), FP 10241.3 (Ø: 22 mm) & FP 10538.1 (Ø: 30 mm). Fotografer: Søren Greve & Rasmus Holst Nielsen. CC BY-SA.

Fig. 7.58 Efter Märcher 2012a. Originalen findes på Rigsarkivet.

Fig. 7.59 Type: DOP 11. Nationalmuseet: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, inv.nr. GP 1914.1 (90x158 mm). Fotograf: Niels J.E. Andersen. CC BY-SA.

Daler, 1537, Christian 3., slået i København, ***28,06 g***

DANMARKS
NATIONALBANK